

ЛЕОНІД ЛЕОНОВ

РОСІЙСЬКИЙ ЛІС



ЛЕОНІД ЛЕОНОВ

РОСІЙСЬКИЙ ЛІС

Handwritten signature or name in cursive script.



ЛЕОНИД ЛЕОНОВ

РОСІЙСЬКИЙ ЛІС

РОМАН

Переклад з російської

КИЇВ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

1979

Переклад О. Л. КУНДЗИЧ

Переклад звірено за виданням:
Леонид Леонов. Собрание сочинений в десяти томах.
Том девятый. М., Изд-во «Художественная литература», 1972.

Роман выдающегося советского писателя лауреата Ленинской премии Леонида Леонова посвящен борьбе советских людей с фашизмом и сложным нравственным проблемам современности. Многолетняя полемика в русской науке о лесе, рассказ о двух типах ученых становится страстной исповедью художника о его собственном понимании патриотического долга, выражением его жизненных и творческих идеалов.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Поїзд прийшов точно за розкладом, але Варі не було на пероні. Так-сяк перебравшись з багажем трошки вбік, Поля довго шукала в натовпі цю старанну і добру істоту, наймилішу в світі після мами.

Звичайно, її затримало якесь лихо або хвороба... та що могло статися зі студенткою в Радянській державі, де, здається, сама молодість править за охоронну грамоту від нещастя? Яка недуга причепиться до двадцятилітньої дівчини, що недавно ось найдалі штовхнула ядро на міжрайонному спортивному змаганні? Певне, забула завести будильник звечора і в цю хвилину, розштовхуючи пасажирів та чужу рідню, мчить через вокзал, щоб з розбігу обняти свою подружку... Проте вже і схлинула звичайна по приході поїзда метушня, а Варі все не було.

Поля вирішила самотужки добиратися за написаною на папірці адресою. І спочатку вона ніяк не могла пристосуватись до чемодана з відірваною ручкою, а потім виявилось, що не вистачає рук на клунки та пакунки: так завжди буває, коли проводжають четверо і ніхто не зустрічає. Вона розгубила б половину речей, якби звідкись згори не впав до неї чорний од вугілля хлопчина з комсомольським значком на спецівці,— явно не носильник. Повисивши через плече спальний саквояж і мішечок із шубкою, навхрест перев'язаний шворкою, він ривком узяв чемодан під пахву і рушив по опустілому перону так просто, наче це повторювалось у нього день у день. Маленькі удачі супроводили Полю всю дорогу з Єнгі, і, звикнувши до них, вона мовчки скорилася чудесному втручанняю.

Благодійник трапився дуже небалакучий, і, з одного боку, це було непогано, бо чудеса завжди тьмяніють від пояснення, а з другого — все ж годилося йому хоча б із чемності спитати коли не про ім'я її, то принаймні про мету приїзду до столиці, тим більше що Полі кортіло поділитися з кимось планами життя на найближчі сто-двісті років. Трошки забігши наперед, вона вибачилася за підв'язаний до саквояжа чайник, бо він бив по коліну і бряжчав кришкою, роздзвонюючи свої провінціальні новини, але юнак стримано заспокоїв Полю в тому розумінні, що і вдавнину бабусі їздили до Москви зі своїми самоварами. А вийшовши на вулицю і помітно упрівши, він уже сам спитав у суутниці,

чи не дровець, або бутового каміння прихопила вона із собою на гостинець столичній тітці. Поки оніміла від його зухвалості Поля збиралась у відповідь випустити свої кігтики, вони вже добралися до тролейбуса.

Тепер чудеса пішли так густо, що їй не розбереш, де кінчалось одно і де починалося друге. Голубий вагон на дутих колесах і з люб'язно розчиненими дверцятами, виблискуючи, очікував на Полю біля зупинки. Не встигла увійти, квитка взяти, як її багаж сам собою розмістився всередині, і, хоч було повно людей, навіть знайшлося містечко біля вікна, трошки спущеного, бо стояла спека. Полі не хотілося їхати, не віддячивши хлопцеві по заслузі, і тролейбусне начальство залюбки дало їй час на швиденьке зведення рахунків.

— Скажіть, будь ласка, скільки я вам винна за цей ваш... ну, подвиг? — спитала вона через вікно, з удавано-заклопотаним виглядом копаючись у старенькому маминому гаманці.

Хлопчина підвів очі, і спочатку Полю вразила його дивна схожість з Родіоном: вони в нього були такі самі суворі, зеленаві, із задрливими іскринками на денці — і та сама приваблива звичка відповідаючи дивитися просто в обличчя. Щоправда, цей був молодший і на зріст трохи нижчий від її приятеля; лише кіптява та робочий одяг надавали йому вигляду старшинства, а насправді, якби його помити трошки, виявилось б, що він, може, на рік старший за Полю, зовсім хлопчисько, який, видно, для шикку вирішив не усміхатися ніколи. Ні, цьому далеко було до Родіона; той не посмів би з першого разу потішатися з малознайомої дівчини, що трохи сторопіла від щастя, як і повинно бути при здійсненні бажань.

— Анічоґісінько! Просто мене зі світу зводить цікавість — спостерігати з будки — і жалісливе серце до всіх, хто попав у безвихідь... — байдуже озвався благодійник. — Я кочегар на паровозі, який вас привіз у Москву.

Тоді, неспроможна вигадати щось уїдливіше, Поля порадила йому квапитися назад, а то вокзальні пройдисвіти украдуть у нього паровозика, поки він залицяється до незнайомих дівчат, і йому доведеться тисячу років відшкодовувати з платні. Схиливши голову набік, юнак співчутливо кивав на її жалюгідні потуги помсти, поки вона сама не почервоніла від безсилля і досади. На щастя, водієві вдалося, нарешті, накинути дугу на провід, з якого вона зісковзнула. Машина плавно рушила в дорогу, і Полі одразу стало легко й радісно від сонечка, від зустрічного вітерця, від безлічі вабливих пригод, що чекали на неї в майбутньому, а в душі на всі лади виспівувала її улюблена приказка, епіграфом написана у щоденнику: «І ось билинку понесла ріка!»

Лише тепер Поля здивовано помітила, що всі її нові супутники чомусь усміхаються з такими осяйними обличчями, наче слухають перегук ранніх пташок у лісі, ще окропленому росою. Ніхто в цей час не дивився в Полин бік, але, виходить, кожному з них

уже відомі були її безхмарні обставини і преблагородні наміри, тим особливо принадні, що все у неї було в майбутньому... Як видно, всім, від кондукторші до суворого вусаня в розлітайці і в чорному старечому капелюсі, можливо, професора з того навчального закладу, куди збиралася вступати Поля,— усім їм було втішно, що така приваблива дівчина, як Аполінарія Вихрова, віднині поселиться в їхньому чудовому місті і почне доходити різних корисних наук на радість мамі, Ленінському комсомолові і всій їхній великій Вітчизні. Тому як тільки Поля спитала стиха про Благовещенський заулочок, де жила Варя Чернецова, усі, перебиваючи одне одного, навіть трошки сварячись, заходилися пояснювати їй дорогу, до того ж так збіглося усім на втіху, що дві Полині сусідки їхали на ту саму велику новобудову, бо працювали якраз у подвір'ї будинку 8-а, у швацькій майстерні, а «професор», який, виявляється, був наглядачем чогось, що мало майже оборонне значення, навіть і жив там, у дерев'яному особнячку навскоси... Одне слово, мало не кожному того ранку було з Полею по дорозі.

Усі четверо вони вийшли на зупинці й рушили сонячним боком, сумлінно поділивши Полин вантаж. Сама вона, притихла, приголомшена пишнотою московської вулиці, йшла посередині, ледве ступаючи, наче боялась пошкодити якесь всенародне добро, і намагаючись запам'ятати подробиці для вечірнього звіту мамі на Ёнгу. Сліпучий міліціонер притримав потік машин, поки процесія переходила перехрестя; найчепурніші будинки світу височіли обабіч, і з усіх, скільки їх там було, навстіж розчинених вікон лунала та сама урочиста радіомузика з єдино можливою назвою — за прошення до життя. А ще того літа було страшенно багато квітів: на кожному розі — в кіосках, на лотках і просто з рук — продавали цілі оберемки квітів з необсохлою вологою на зрізах, оповиті хмарами пахучої вранішньої свіжості... Але чомусь щоразу Поля квапилася пройти мимо, ревниво притискаючи до грудей пакунок у сірому папері, єдину ношу, якої нікому не довірила.

«Професор» у розлітайці браво очолював процесію; він повернув праворуч і потім ще раз праворуч, у прохолодну, порослу травичкою вуличку з будиночками під лінивими, розложистими деревами, яким належить рости тільки на околицях. Тут весело кружляв тополевий пух, запізнала того року літня хуртовина, і маленькі місцеві мешканці самозабутньо ловили цей чарівний, невагомий сніг, а вітрець звівав його з довірливих дитячих долоньок, і, мабуть, чи не весь смисл життя в тому й полягав, щоб знову галасливо гнатися за невловними лапатами пушинками. Якби не діти, було б там зовсім безлюдно, так що за подію довелось б вважати самотнього велосипедиста, який, поблизкуючи зайчиками, проїхав у глибину заулка. Начорно закінчений восьмиповерховий будинок височів у цій мирній життєвій заводі. Поля заклопотано глянула вгору, де під самим дахом проживала

її Варя, і раптом, на довершення чудес, виявилось, що ліфт після тривалого простою почав працювати саме цього ранку.

— От спасибі вам!..— на прощання сказала проводжатим Поля і вклонилася їм з особливим почуттям, наче перед нею були не просто супутники, а довірені представники доброго і розумного людства.— Ми тепер сусіди, отже, неодмінно ще побачимося й поговоримо про все... Правда ж?

Квартира була незамкнена, але ніхто не виглянув на шум, поки Поля вносила частинами в передпокій свої пожитки. Вона перевела дух і прислухалась. Десь у глибині глухо посвистував протяг і з прозорим звуком капала вода. Кілька дверей, деякі під замками, виходили в напівтемний коридор. Поля постукала навздогад у перші ліворуч, і жіночий голос дозволив їй увійти.

Охайно прибрана досить порожня кімната виходила на сонячний бік; через навстіж розчинене вікно вся вона була залита різким, майже кварцовим сяйвом неба. Сидячи на дитячому стільчику, жінка лагодила натягнуту на руку шовкову панчохо. Купи кольорового трикотажу лежали на фанерному робочому столі перед нею і просто біля ніг, накидані абияк. Робота була виснажлива, а жінка вже літня, але їй подобалось її ремесло, бо замовлень було багато і, крім хліба, вони давали свідомість корисності, конче потрібну для осмисленого існування. Колиш вона була гарна; тугий жмут майже білого волосся, по-старомодному укладеного валиком, увінчував її чистий, дуже опуклий лоб. Полі здалося, що не раз зустрічала цю жінку в товаристві таких самих манірних, сивих стариків,— чи не в колоді карт.

— А, пам'ятаю: в'язаний чоловічий жилет... вашого батька? — для певності перенитала жінка і, трошки відкинувши картонного козирка з лоба, мигцем короткозоро глянула на гостю.— Так, я оглянула його і дотримуюсь попередньої думки. Проти долі нічого не вдієш. Він своє віджив, залишається тільки розпустити його на нитки.

Тверда остаточність діагнозу не допускала ні запитань, ні заперечень, і хоч це було очевидне непорозуміння, у Полі чомусь стислося серце.

— Ви, мабуть, помиляєтесь. Я щойно приїхала. Мені Варя Чернецова потрібна...— пояснила вона раптом пересохлими губами.

Жінка зпов одірвалася від роботи:

— А, знаю... Ви та сама дівчина з провінції... пробачте, з периферії,— виправилась вона за модою часу, що намагалася зрівняти всіх громадян, щоб нікого не скривдити.— Товаришка Чернецова незабаром повернеться, її терміново викликали до районного комітету Комуністичної партії,— додала вона, і чомусь у її устах це прозвучало дуже значливо і незвично.— Сядьте... якщо тільки у вас досить часу. По хвилині я покажу вам, де вона ховає ключа... а то в мене петелька зіскочить.

— О, будь ласка... Щодо цього, то я багачка! — задириливо усміхнулась Поля, і справді, першим враженням від неї було —

наче привезла з собою свіже прохолодне повітря і силу-силенну просторого і, не так як у місті, дешевого часу, як інші везуть із села масло або небілене селянське полотно.— Для мене хоч і сто років — дрібниця.

Тоді жінка попросила Полю підійти ближче.

— Яка ви ще молоденька! — побіжно сказала вона.

— Ой, що ви...— зашарівшись, відмахнулася Поля.— Це я тільки вигляд маю моложавий, а мені вже скоро вісімнадцять стукне.

— І коли ж це вам вісімнадцять... стукне? — роздільно і не зводючи з неї примружених очей, спитала жінка.

Виявилось, що до повноліття лишалося тільки дві години дев'ять хвилин і — тут Поля звірилася по срібному годинничку, матеріному подарунку після закінчення школи, — три секунди. Вона стала гаряче доводити, що вісімнадцять не так уже й мало, — он Дарвін у її віці вже доповіді робив, а Герострат, наприклад... На її переконання, свою знамениту істину давній філософ міг відкрити лише в дитинстві, коли босими ногами бродив по гальці старогрецького струмка, а ось вона, Поля, хоч скільки бродила по лісу, навмисне забираючись якнайглибше в нетрі, нічого путнього поки що не винайшла. З цього ставало очевидним, як багато треба їй зробити, щоб не осоромитися перед лицем свого народу і внести щось своє і новеньке у скарбницю людської культури, трохи занедбану, як вона натякнула, з вини світового капіталізму.

— Мабуть, ви Геракліта мали на думці? — обережно виправила жінка з панчохою.

— О, звичайно... я їх завжди трошки плутаю. Та ще, кажуть, до того ж був якийсь Геродот?.. котрий це з них церкву спалив? Пробачте, я вас усе від роботи відриваю...— Поля збентежилася й почала вибачатися за свою недоречну балакучість.

— Ні, все це дуже цікаві речі і важливі дуже...— в задумі сказала жінка, і скидалося на те, що вона радіє з вимушеного перепочинку в роботі.— Говоріть, говоріть, прошу вас.

— Та вже все! — ледве чутно призналася Поля.

Жінка не зразу схилилася над своєю панчохою; здається, ще і ще хотіла слухати наївну, суперечну музику Полиних теренів.

— А втім, якщо вам нудно зі мною, дівчинко, візьміть книжку з комода...

— Нічого, я й так посиджу, мені все одно треба ще дати лад різним своїм там... ну, думкам і враженням! — шепнула Поля.

Після нестерпної вуличної спеки приємно освіжував горішній протяг восьмого поверху. Присівши на краєчок чогось, що правило за крісло, Поля оглянулася крадькома. На головному місці стояло дитяче, стерильної чистоти, ліжечко з тумбочкою біля нього, де, крім недопитої чашки молока, лежали складені по равжиру на бочок три запечені до глянсу матрьошки. У значно меншій, правій половині, за китайською шпирмою, скупчилось усе потрібне для життя і здобування хліба, між іншим — манекен

на дерев'яній позі; його на весь зріст було видно у старовинному дзеркалі між двома різьбленими колонками. Відтоді як наскрізна, непоправна тріщина роздвоїла його на всю довжину, річ ця належала скоріш до розряду родинних реліквій, ніж до меблів.

Трошки подавшись наперед, Поля заглянула в зеленаве, потьмяніле скло і здогадалася про джерело своїх удач та чудесних збігів на протязі останньої доби. З овальної горіхової рами на неї дивилися, двоє зразу, кумедних провінціальних дівчиськ років по п'ятнадцять, з безпричинно сяючим поглядом і таких засмаглих на снєзькому осонні, що і шкіра, і кофейного розфарбування плаття зовсім зрівнялися кольором. Зрозуміло, така істота і кроку не могла ступити непоміченою в такому зіркому місті, як Москва. І, виходить, усі вони, хто пригощав її у вагоні дорожніми харчами, бігав для неї по окріп на станціях, щоб не відстала від поїзда, хто в десяток рук втягав її багаж у тролейбус і потім проводив до Вариного заулочка,— усі вони жаліли її тією особливою, не образливою, трошечки навіть егоїстичною жалістю, якою прості люди надолужують гірку прогалину в своєму власному безрадїсному дитинстві.

— Ви бували раніш у Москві? — не перестаючи в'язати, спитала жінка.

— Я й народилася тут... але в чотири роки мене відвезли в лісництво.

— Ваш батько служить у лісі?

— Ні, він тут, він... — чомусь зашнулася Поля, — ну, лісний професор!

— Значить, ви живете окремо від батька?

— Мати розлучилася з ним, коли я була зовсім маленькою. Він навіть досить відомий, має багато спеціальних праць, тільки... людина він, як виявилось, погана.

— Хто ж розповів вам історію сімейного розладу — мати?

— А ніхто.

— В такому разі чому ж ви думаєте, дівчинко, що він — погана людина?

— А тому... тому що мама хороша! — підвищила голос Поля.

І далі не могла зупинитися, поки не вихлопнула всього, що, наче мул, відстоялося на душі. Виходило одно до одного, що й наука його нудна, і професор він, як видно, поганенький: не даремне ж раз у раз стьобають його в лісних журналах за те, що за деревами лісу не бачить. Добре ще, що подружки цих статейок не читають, а то зацькували б Полю насмішками та допитами, на якому смітнику примудрилася такого батька собі знайти.

— Звуть його Іван Вихров... не чули? — назвала, нарешті, Поля і з боязкою надією підвела змокрілі очі.

Судячи з того, як зацікавилася раптом жінка з панчохою, вона, видно, знала це ім'я. Так, замолоду в Петербурзі вона зустрічала одного мовчазного студента з таким прізвищем, тим лише визначного, що був він, пригадується, куховарчин син... Побіжно, щоб

не дуже завдавати прикрасі своїй співрозмовниці, жінка згадала також, що багато чула і про невдачі Вихрова від одного з своїх знайомих того ж таки петербурзького періоду, — лісівника, якому значно більше щастило; тепер він навіть процвітає... І хмаринка сумовитого, небажаного спогаду набігла на обличчя жінки з панчохою. На протилежність Вихрову і на спростування Полиної думки про людей лісної професії, він мав, як вона казала, винятково жвавий, хоч і трохи озлоблений розум, що надавав особливого блиску його загальновизнаюму дарові аж надто вже нещадного аналізу. Але, виходить, таких і потребувала епоха, коли саме йому довірили вести критичні огляди у спеціальних виданнях, висловлювати керівні міркування, викривати ереси та помилки своїх товаришів.

— Цей чоловік — теж професор, і, як мені пригадується, він розповідав мені щось про Вихрова. А втім, я занадто далека від лісних справ і чвар... — стримано закінчила вона.

— Ви можете говорити зі мною одверто. Я ненавиджу свого батька... То що ж він сказав?

Непоправне горе світилося в Полиних очах, і, з одного боку, не можна було не пожаліти це покірливе провінціальне створіння, змушене розплачуватись за батькові гріхи... але, мабуть, ще гірше було б образити його неправдою.

— Я дотримуюсь правила ніколи не брехати дітям. Не хочу засмучувати вас, дівчинко, але... це була не дуже приємна і навіть сердита оцінка.

— Так, мені теж траплялися його статті, — скорилася своїй долі Поля, наперед знаючи ім'я славетного критика свого батька.

— На вашому місці, — милосердно говорила далі жінка з панчохою, — я утішилася б свідомістю, що, по-перше, у вас ще зостається мати, а, по-друге... видно, ваш батько все ж чимало попрацював у житті, коли повернув до себе перо і гнів такого видатного вченого. Люба, не треба вдаватися в розпач: не всім же мати таланти, а, судячи з ваших сімейних справ, цей Вихров, окрім усього, ще й чудний?..

Такий самий зловісний і невиразний відзив Поля не раз знаходила між рядками в рецензіях на батькові книжки, причому, незважаючи на різні підписи, іноді лише ініціали, в їхньому загостреному до різкості стилі легко вгадувалось те саме авторство. Можна було як завгодно пояснювати існування Вихрова у лісній науці — великодушністю епохи або ж, навпаки, недостатністю її уваги до лісних справ, але цей вирок, раз склавшись, уже не підлягав ні скасуванню, ні навіть обміркуванню, і, лише маючи наївне серце, вбогу уяву і не знаючи суворих умов часу, ще можна було розраховувати на помилування.

— Але... цей ваш знайомий, він теж довго в лісі жив? — наважання спитала Поля.

— Ні, він слабовитий, потребує повсякчасного лікарського нагляду і тому майже не виїжджає з міста.

— То, виходить, він... здаля відданий лісові, сам пише книжки, коли він усе ж... такий уже незвичайний знавець?

Жінка з чужого панчохою на пальцях повинна була пояснити цю гадану суперечність.

— Річ у тому, дівчинко, що він не зовсім лісник... Я б скоріше назвала його просто видатним діячем у цій галузі. І взагалі — це людина великої трагічної долі й найрізноманітніших обдарвань... замолоду близькі пророчили йому майбутнє поета або музиканта. О, ви ще не знаєте, дорога моя, як любить доля посміятися з наших планів! Ні, я не скажу, щоб він дуже нудьгував за лісом, хоч, бувало, годинами блукав по парку, приїжджаючи до нас у маєток... А втім, це була зовсім невелика садиба, скоріше просто так, старовинна хижа з колонами, — швидко виправилась вона, помітивши ревниву й пильну Полину цікавість. — Крім того, талановитому критикові і не обов'язково все знати чи вміти самому, його справа в загальному нагляді. В усякому разі, в нього доволі смаку і культури, щоб робити висновок про діяльність інших: що добре там, що погано. Ось уже років з вісім підряд через усякі громадські навантаження він не має можливості закінчити... я не пам'ятаю теми... але одну дуже таку фундаментальну працю. На жаль, у мене надто погана пам'ять на ці речі, — несподівано додала вона, немовби ухилиючись від остаточного висновку в таких складних і заплутаних проблемах.

— А скажіть, цей критик... він не родич вам? — тихо і якимось особливо наполегливо спитала Поля.

Запитання було явно неприємне цій жінці. Ні, вона не була його ріднею, а просто одного разу в молоді роки, проходячи мимо, вони ненадовго помітили одне одного. Та й дружба їхня, якщо дозволено назвати цим словом скороминущі взаємини тридцятилітньої давності, розпалася ще до революції, і тепер вони зустрічалися зовсім рідко, головним чином на вулиці, хоч та сама насмішниця-доля поселила їх на старості літ в одному будинку, щоправда, в різних під'їздах і на різних поверхах. Виявилося, що з роками при всіх інших збережених достоїнствах з поривчастого, компанійського юнака вийшов досить холодний і відлюдькуватий в обходженні чоловік... і Полю вразила зміна відтінків — то гіркоти, то захвату, то дратівливої досади — в тому, як ця жінка говорила про головного суддю Полиного батька, наче одночасно і скаржилась на нього, і захищала його, і проклинала за якусь непроцінену вину.

— Ви не скажете, як його звуть? — ще подікавилась Поля.

— Ви ж сказали, що знаєте... то нащо ж вам це?

— Мені для точності, якщо тільки не секрет.

— Тут і нема ніякого секрету. Його знає вся країна, — вимушено і вже не без гордості озвалась жінка. — Ну, Граціанський... а що таке?

— Ні, нічого... я так і знала, — щиро усміхнулася Поля.

Обидві, літня і молоденька, замовкли ненадовго. Отак само, бувало, в дрімучих Снезьких лісах минулих років зустрічні насторожено розходились, намагаючись збагнути наміри один одного. Тим часом жінка з панчохою пригадала докладніше, за яких саме, невловних тепер, обставин вона почула вперше ім'я Полинного батька. Дивно, перше ніж оживити в ній образ людини, досить розпливчастий через давність тієї мало не єдиної зустрічі, воно спочатку викликало в пам'яті велику порцію малинового морозива з вафлями, такого смачного у спеку, і зразу по тому довгасте, залите святковою публікою поле Коломязького іподрому в Петербурзі із хмаринкою нещастя над ним, схожого на короткочасний дощик, і наче більш нічого, крім напіврозвіяної в часі тоскної туги. Того самого дня, пізніше, близько шостої, розбився відомий льотчик Мацієвич, перша жертва російської авіації, а за годину перед тим Граціанський відрекомендував їй, вісімнадцятилітній дівчині Наташі Золотинській, трьох своїх приятелів, мушкетерів, і один з них приніс морозива на трибуну, де вони сиділи; видно, це й був Вихров. Його товариша, довгого й басовитого, звали чомусь Велика Кострома. І, як піщинка або подих вітерця в горах, слово це зрушило підталу лавину старіючої пам'яті.

Спочатку треба було неодмінно впевнитись у чомусь:

— Боже мій, Вихров, Вихров!.. Мені ж тоді якраз було стільки, як вам. Ваш батько вчився в Петербурзі?

— Не знаю. Він одружився, коли вже став професором, а я ще пізніше народилася. Він кривий...

— От не пам'ятаю, кривих у цій трійці начебто не було, але... його потім заарештували й заслали на північ, правда ж?

— Я ніколи не розпитувала маму про батька, щоб не завдавати їй болю. Лише один раз я спитала її побіжно... вона збентежилася і сказала: коли-небудь ти про все дізнаєшся сама... побачиш його і зрозумієш сама.

— Як же могло вийти, що ваша мати не обмовилася про це ні разу, коли ви весь час жили разом з нею?

Ні, вони якраз не весь час жили разом: у Пашутинське лісництво до матері, де була її маленька лікарня, Поля приїжджала лише на літні канікули. Три останні зими вона прожила в сім'ї у Варі Чернецової, батько якої, Павло Арефійович, колишній уральський партизан, служить тепер ветеринаром при райвиконкомі. Вся річ у тому, що в Шихановому Ямї, недалеко від лісгоспу, була тільки семирічка, і тому середню школу Поля кінчала в містечку Лошкарьові... ну, що при впадінні в Єнгу жвавої лісової річечки Склані!.. Раніше, як і Шиханів Ям, це було просто багате розкольніцьке село, але після революції, коли збудували текстильний комбінат, його зробили містом, і, були чутки, збиралися також фабрику кіноплівки будувати, але, виходить, знайшли кращу місцинку. Воно, звичайно, це містечко не рівня Москві: і вулиці травою заросли, і будинки дрібніші... та зате

повітря — хоч у бочках на експорт гоши, зате неозорі заливні луки за Єнгою, і в повідь як відіб'ється в них перекинута небесна пирочинь, то буксирчики з плотами ніби по хмарках біжать. А в лісах лось та борсук, та й рись бачили, а незадовго до її від'їзду хитрючі тамошні дядьки з Васильєвого Погосту принесли до лісгоспу на жердині живого ведмедя, якого обпоїли медовою горілкою з дуплянки, звечора поставленої на таємній стежці. «Він спершу кришку лапою зіб'є, потім з мурчанням по землі качається, бджіл за звичкою душить, хоч і нема їх, а після того вже починає бенкетувати. Тоді його сонного, п'яного й беруть, і він лежить, зв'язаний, оплакує свою долю людськими сльозами...» І сама Поля чула, начебто за стародавніх часів, поки не знищили березових гаїв, що підступали з півдня, соловейки у вікна залітали просто господилям у борщ! А старіші діди досі хваляться, начебто колись на високому березі — чи то на півтора кілометрів, чи то на чотириста, але ніяк уже не менше як на вісімдесят, — трошки не доходячи до Двінських боліт, простягалася добірна корабельна сосна. Та й тепер ще в грозу як розійдуться, як заскриплять, з вітром обнявшись, оті снізькі бори, як дихнуть розпеченим липневим маревом, то аж подушки ночей зо три підряд пахнуть гарячою настоянкою суниці та хвої... Он як у нас на Єнзі!

Варя все не приходила, а не можна було уривати розповідь на розгоні, як і пісню на високій ноті: тільки з пташиним щebetом і можна було порівняти дзвінкий Полин голосок.

— Ні, ми на наш Лошкар'єв не скаржимося... Є в нас і стадіон побігати, і Палац праці при шкіряній фабриці, а в міській бібліотеці навіть листування Мікеланджело є. І ми ще з сьомого класу поклялися: як у люди вийдемо, містечка свого не забувати і щомісяця присилати в нього хоч по книжці: в нас комсомол дружний, строгий, грамотний... Щоправда, все у нас з дерева поки що, в лісі живемо, навіть бронзи на пам'ятник Леніну не знайшлося... то ми чудовий парк на честь його заклали. Уже шумить над головами, наш: нічого, бронза потім сама прийде. А як садили, то на кожному деревці лише по двадцять листочків було, а тепер... От ми все про майбутнє та про Батьківщину говоримо, наче за горами вони. А якби кожен серйозно заходився коло неї, в радіусі кроків хоч на десяточок навколо себе, — і Поля примружилася, в думці множила цифру π на квадрат радіуса круга, — та якби прибрав ці триста чотирнадцять квадратних метрів, як кімнату свою, як робоче місце, як стіл, де їжа твоя стоїть, та коли б приголубив земельку оту свою на повну силу, та хоч би вишеньку посадив, нехай одну за ціле життя... Ой, чого можна за годину в сто тисяч рук наробити! От я й хочу з листом звернутися до всього комсомолу, аби брали приклад з нас, із лошкар'євських юнаків та дівчат. Як ви думаєте, надрукують?.. не вважатимуть мене за вискокчу? — довірливим шепотом спитала вона.

Може, тому, що занадто багато знала про життя і про Граціанського теж, жінка з панчохою не наважилася глянути в Полині, нічим поки що не затьмарені очі. Схилившись над роботою, вона думала про те, що ніколи, мабуть, такий довгий перегін не розділяв у Росії двох суміжних поколінь.

За хвилинку вона переборола своє незрозуміле збентеження:

— Вас, здається, Полею звать? А мене — Наталія Сергіївна. Ви хороша, гаряча, великолоба дівчинка... і я рада, що познайомилася з вами,— заговорила вона зворушено, але майже сухо, а Поля слухала її, вся розчервонівшись і догадуючись, що зараз почує слова, яких не повторюють двічі.— Запам'ятайте, що я вам скажу... незрозуміле само з'ясується згодом. Коли життя догоряє дотла, то в попелі залишається одна остання золотинка. Вона біжить, гасне, і потім настає холод... Саме в ній, у тій останній іскрі, і міститься весь досвід пройденого шляху. От вам моя золотинка... Люди вимагають від долі щастя, успіху, багатства, а найбагатші з людей не ті, хто одержував багато, а ті, хто якраз найщедріше від усіх інших роздавав себе людям. Щодо мене самої, я з'ясувала цю істину занадто пізно...— Вона запитливо підвела очі.— Я бачу, вам хочеться заперечити мені?

— Не сердьтєся, Наталіє Сергіївно, але буде нечесно з мого боку... якщо я зараз промовчу. Це добре сказано, про цю... ну, про золотинку!.. Але сьогодні ви вже тричі підряд назвали слово доля. Ми на цю тему навіть колективно обговорення в себе у Лопкарьові провели, два дні сперечалися і з'ясували, нарешті, що це — шкідливе слово слабких, воно нічого не виражає, крім безсилля. Так що долі самої нема, а є тільки залізна воля і необхідність.

Наталія Сергіївна усміхнулась, і за всю їхню розмову це була перша її усмішка.

— Усе залежить від того, Полечко, звідки розглядати людську біографію, з початку чи з кінця. У вашому віці ми теж мріяли про великі справи, читали реферати, динамітцем гралися, сперечалися до хрипоті... і ось через тридцять років я лагоджу чужу невинрану панчохою, щоб заробити на молоко для внучки. А я ж бувала на самому верху життя... і, признатися, зовсім не жалкую про те, що воно розжалувало мене... просто в люди! Але я не знаю, як це вийшло. Людині й властиво міру свого здивування називати долею, от. Проте ви маєте рацію в тому розумінні, що молодість людини триває доти, доки людина не вимовить уперше це слово доля щодо себе.— Вона відклала закінчену роботу.— Якщо ви хочете вмитися з дороги, то — по коридору другі двері праворуч. Потім гасіть світло.

Ціле життя, добросовісно оплакане, звучало в її короткому, дуже спокійному признанні. Полі стало сумно і душно, потягло до вікна. Вона підійшла, глянула згори, — з незвички до висоти в неї запаморочилась голова. Дуже багато неба вона побачила там, і в ньому зрідка пропливали невагомі тополеві пушинки.

Прямо внизу лежав Благовещенський заулочок з ветхою, схованою між деревами недоваленою церковцею. Там, на лужку, малята, взявшись за руки, водили танок, і, судячи з того, як живе, строкате кілечко то змикалося, присідаючи до землі, то розходилося з піднятими рученятами, це була улюблена дитяча гра коровай. Спів їхній досягав восьмого поверху, хоч як глушило його рівне гудіння з-за близького ряду будинків, де «ріка життя котила свої кам'яні води». Полі особливо подобалася ця вже готова фраза з майбутнього листа до мами. Потім вона підвела очі, і в неї перехопило дух від об'ємності видовища... Перед нею лежала Москва.

Усе застеляла трепетна полуднева мла з поступовим, у міру віддалення, кольоровим розбігом у голубий безплотний серпанок. Тільки очима живописця можна було охопити цю гармонійну безліч різних будівель, що ніби струменіли в перегрітому повітрі. На найближчому плані ще вирізнялися масиви, грубі тони матеріалів, з яких складається пейзаж сучасних міст: лілуваті в тіні, майже нерозведені крапляки старого, обжитого бетону, — або світла, уже з кадмієм, зелень листя дерев, бо в розпалі стояло літо, — або рожева від далини стіна цегляної кладки на комунальних новобудовах, що ступінчасто пробиваються крізь старовинні міські квартали, — або, нарешті, стократ повторене дихання столичної індустрії, розмиті патьоки заводських димів, сажею намальовані у велетенському небі. Все це було скупчене, втиснуте одне в одне, зменшене до макетних розмірів, щоб поміститися в такій просторій, навіть безмежній тісності.

Далі, навперебіжку виблискуючи переплутаними гранями, простягалися кілометри дахів, — ціле море дахів, поймайте, коли приружитесь, сліпучим райдужним мерехтінням, — майже зовсім як море, якби в цю пливучу стихію щонайтоншим акварельним пензлем не були вписані то нитяні споруди радіостанцій та електропередач, то гостроверхі покрівлі вокзалів, схожих на кілі перевернутих кораблів, то беззахисні у навальному натиску індустріального прогресу, сповнені одцвілої чарівності московські дзвінички, то розставлені півколами і складними кривими фасади громадських будинків, якими, мов пунктирними мазками, позначався напрям набережних або найбільших магістралей. В одному просвіті між ними сизим, нікелевим блиском мерехтіла ріка, звичайно, найкраща і найповноводніша на світі, бо це була московська ріка!.. Ще на градус вище, на далекому пагорбі, наче біля підніжжя снігових гір, на обрії, вгадуване скоріш по тому, як б'ється серце, ніж навіть по знайомому з дитинства силуету, поставав найславетніший архітектурний витвір росіян, Кремль, величне нагородження кам'яних площин та півсфер з велетенською білокам'яною колоною посередині, без химерних вигадок Заходу, але й без споглядальних ліноців Сходу. Щось неяскраво блищало на трохи сплюснених, немовби під вагою неба, золотих банях — певне, необсохла роса історії, як загадково визначив це

в одному своєму вірші Родіон... Тонкий і жовтий проміньчик звідти, пробившись крізь її розширену зіницю в серце і раячи його, покликав Полю до себе, і вона невидимо увійшла туди через деревні ворота, де на мить її пройняло холодком вічності. Думкою вона обійшла зібрання шедеврів і святинь, ці камінні ладанки, царствені і все ж мізерні порівняно з подвигами предків, на чії груди їх було повішено на самому початку шляху. Притримуючи солом'яний капелюшок на потилиці, Поля оглянула рубінові зорі, тим і схожі на небесні, що звідусіль їх видно було на планеті; вона спробувала також перелічити артилерійську ворожу мідь вздовж петрівського арсеналу і шанобливо торкнулася знайомих їй з малюнків дзвона з осколком і найбільш мирної на світі гармати з ядрами, багатирських іграшок наших прадідів...

Полині враження про Москву лягали на вдячний ґрунт, підготовлений розповідями Павла Арефійовича. При ньому двадцять з чимсь років тому, на Восьмому з'їзді Рад, було вперше вимовлено крилату формулу комунізму як суми Радянської влади і електрифікації, технічної бази сучасного великого виробництва. Він сидів так близько, енезький делегат Чернецов, що чув дзвінкий шелест аркушів у ленінській руді, яка розтинала повітря в ті хвилини. За сімейним столом вечорами він любив ще і ще разок пригадати, який же воно мало вигляд тоді, на світанку, велике місто, що вже в той час здобуло захоплену вдячність бідних, якою і перевіряється сила рушійної ідеї, і завидуючу ненависть багатих, чим завжди вимірювалася низька пошана ворога... За свідченням Павла Арефійовича, скромна була в ті роки зовнішність Москви, хоч радянський народ, вступаючи в пору майже вулканічного виверження цінностей, міг би за одну п'ятирічку одягти її ошатніше від молодшого північного брата, якого два сторіччя підряд плекала і чепурила вся імперія... Власне, Поля і їхала сюди з наміром присвятити себе цілком прикрашенню своєї столиці.

Вона розгубилась, як усі, хто спізнився до початку великої справи. Увесь простір до обрїю було вже забудовано, ні місцинки не залишалось там для її власних задумів, що виникли в гарячих суперечках з товаришами або на сторінках дівочого щоденника. Здавалося, місто вже дозріло для вічної слави і тепер потребувало хіба що незвичайних подвигів, учиняти які Поля зовсім не вміла. Вона відчула себе мізернішою за діток, що там, унизу, старанно виконували свої маленькі обов'язки... І коли вона знову перевела на них погляд, то побачила, нарешті, свою Варю; та з усієї сили пробивалася крізь блокаду малюків, що обступали її.

Поля кинулася вниз по сходах. Ліфт уже не працював, бо була обідня перерва. Подружки зустрілися на площадці третього марша і потім, обнявшись, пішли до квартири.

— Ти пробач, але ж я знала, що ти в мене кмітлива, що ти доберешся й сама! — казала Варя, з материнською ласкою придивляючись до подруги. — Розумієш, обрали секретарем організації,

і от просто хвилинок не залишається для себе. І, до речі, такий клопітний день сьогодні...

— Якісь неприємності? — сполошилася Поля.

— Навпаки, все дуже добре. Аж голова паморочиться, таке чудове життя настає! Так поспішала додому по жарі, вся мокра. Та ще ці осоружні маленькі громадянчики щоразу проходу не дають... У мене тут уся навколишня дівтора — приятелі! — і повільно усміхнулася, дуже задоволена з перелічених обставин.

2

Справді, дружбу з дітьми вона заводила з півслова, таке добре людське тепло повсякчас випромінювалося з неї. Домашні жартували, що згодом Варя заведе сім'ю на тридцять вісім душ, причому всі будуть обшиті, обмиті й нагодовані; помірніші уявлення про сімейне щастя якимось не в'язалися ні з непомірною щедрістю її серця, ні з самим виглядом її. Варя була досить міцна, а велике, сильне тіло вимагало і відповідного навантаження. Мабуть, щастя її давно і здійснилося б, якби вона була трохи гарніша: обличчя в неї до певної міри плоске, з тонким розрізом рота і широко розставленими очима. Вона була б значно природнішою, коли б із столичного педагогічного інституту перенести її куди-небудь на випалені схили Тянь-Шаню, посадити на волохатого коника та пустити проти південного вітру з камчею в руці і з низкою бусів на засмаглій шиї. Примирившись із своєю зовнішністю, Варя й не прагнула прикрасити себе, а волосся зачісувала гладенько, без проділу назад, проте навіть її білий, завжди туго накрохмалений комірець на скромному темному платті виглядав як намагання хоч трішки згладити несправедливість природи.

Варя засипала приїжджу тисячею запитань про лошкарьовські новини, про рідних та сусідів, про любий далекий ліс, і ще — хто тепер у комсомолі за головного, і чи постаріла вчителька Марфа Єгорівна, та сама, по якій, не маючи баштового годинника, лошкарьовці перевіряли час, і навіть як почуває себе Балуй, незмінний супутник усіх мисливських досягнень Павла Арефійовича, — одне слово, про все і, бажано, з найдрібнішими подробицями, яких не перекажеш у найдокладнішому листі.

У відповідь полилася строката Полина скоромовка. Виявилось, що Павло Арефійович, як і раніше, невтомно гасає на велосипеді по всьому району, хоч, здається, все ще тужить за дружиною, Вариною мачухою, а сусідка Зоя Петрівна, що в Чернецових четвертий рік живе, прислала Варочці, своїй улюблениці, незького медку за давньою звичкою та грибоків домашнього сусіння, щоб не витрачатися даремне у столиці, а Марфа Єгорівна, як і раніше, в чоловічих калошах чалапає по осінній грязюці до шко-

ли, але чогось став її годинничок припізнюватися на хвилину-дві за добу, а Балуй і зовсім німичний, за курми не ганяє, а тільки пчихає та до печі тягнеться...

— Та й матуся моя, Олена Іванівна, теж трошки подалася в той самий бік,— вела далі Поля, викладаючи гостинці з чемодана.— Зовні не скажеш нічого, тільки ще суворіша стала... Але як провела мене, відкликала у провулок біля пакгауза й заплакала крадькома... А здавалося б, чого їй тепер сльози лити? І, головне, уся враз стала така маленька, балакуча на жалісне слово; ніколи з нею раніше такого не траплялося.

— Не засмучуйся, Полечко, завжди так бувало. Старе старіє, а молоде поступово виходить у першу шеренгу...

Усе інше, крім дрібниць, було гаразд. Минулої зими остаточно дорубали й ту частину Облогу, яка залишалася ще перед річкою Горинкою, і тепер з Шабанової гори, що височить над пристанню, стало видно височений димар нової електростанції, що на Васильєвому Погості. «Воно і привільніше якось стало без лісу, і індустріальний краєвид відкрився, але, знаєш, Варочко, в душі чогось ніби й поменшало...» І такі тепер верхові вітри дмуть на місто Лошкарєв, що недавною бурею зірвало шпиль з каланчі, хоч він і непотрібний у наш час, а із заслуженого лікаря республіки Гаврилова зірвало його знаменитого чорного капелюха, і він у всіх на очах летів до середини Єнги, поки не зник у сердитій пінистій хвилі. Крім цього, відтоді дуже виє ночами в коминах, і необізнані з метеорологією баби шепочуться в чергах, нібито це Горинка і Склань тужать за сосонками, що їх весняні води понесли начебто в Казахстан. А втім, плоти цього року знезацька посідали на мілину, не дійшовши до Волги, тож їх вручну знімали з перекату.

— Значить, Пустощі теж перевели? — засмучено спитала Варя.

Ні, якщо не брати до уваги самого краєчку, Пустощі стоять поки що недоторкано, в усій своїй ситій і рудій красі. А в колгоспах навколо наче побожеволіли: будують, та женяться, та пісні співають. У самому Лошкарєві тимчасове кіно відкрилося в колишній трапезній Премиловського монастирка... та полінилися стару штуркатурку прокурпоросити, і напередодні Полиного від'їзду плели місцеві бабусі, ніби якісь старовинні святителі свавільно, кожного сеансу, проступали на екрані серед дійових осіб, так що завідуючому навіть винесли догану в області. І потім, забула сказати, забалакавшись, усі вітають Варю: і сліпенька Парасковія Андріївна, і кіномеханік Петя Чмокіч, найкоректніший у місті Лошкарєві танцюрист, який цього року йде на військову службу, і вся родина Єрмакових, одинадцять душ, і директор краєзнавчого музею Гвидоненко, той, що самотужки відкрив два зуби й хребець якогось допотопного страховища, і Ніночка Ципльонкова — присланою Полі запискою, бо напередодні відвезли її до пологового будинку... одне слово, всі пам'ятають милу Варочку, крім одного, від якого саме Варі найбільше хотілося дістати уклін.

— Проте хоч і шлють привіти, але нарікають, що мало листів пишеш, чекають з дипломом назад, на місце старенької Марфи Єгорівни...— закінчила Поля, милуючись розкладеними гостинцями, і раптом, змінившись на виду, кинулась до забутого з поспіху пакунка в сірому грубому папері.

Здавалося б, Варя була їй рідніша від сестри, а проте свій подарунок Поля розгортала, побоюючись заслужити нехай навіть необразливий смішок. Але Варя все одразу зрозуміла і вдячно притисла до грудей її скромний дар. То був сношик простеньких польових квітів, перев'язаних стрічкою з цукеркової коробки. Всього там знайшлося потроху — і польова геранька, або журавельник, що никне раніш від інших, і — з рожевими в'ялими пелюстками — лугові черевички, і проста кашка, яка звичайно лише у вигляді пресованого сіна досягає Москви, і цупкий, скупий звіробій, і жовте, з майже дозрілим насінням брязкальце талабану, і чіпке, нитчасте буркун-зілля, і ще десятки таких самих милих і неяскравих створінь російської природи, зібраних по стеблині, по дві з незабутніх, разом сходжених лугів. Це схоже було на лагідне благословення батьківщини, запоруку її вірної, до могили, любові.

— Їх би у воду тепер, хоч я їх усю дорогу в чайнику і держала. Знемоглися від жару, бідні! Просто не знала, Варко, що тобі привезти...

Сховавши обличчя в квіти, Варя усміхалась їм своїми монгольськими, в ту хвилину по-жіночому привабливими очима. Життя ще жевріло в цих зів'ялих травинках, а в золотих глечичках жабрію ще не висохла і краплинка меду, а віскарія ще липла до пальців, а пухівка не втратила свого шовковистого тепла.

— *Eriophorum vaginatum!* — шанобливо промовила Варя, і, певне, ніколи так зворушено не звучала Ліннеєва латинь; раптом згадалося, що тільки на другому березі, на болотистій заплаві, росла в них пухівка. Вона жахнулася з розміру подвигу: — Божевільна, ти по неї за Єнгу їздила?

— О, я туди човником, швидко!..— і сама вся світилася від дзеркаленою радістю подружки.— Знаєш, вони ще живі!.. їх тільки треба у воду швиденько!

— Ти безмірно мила,— із закушеними губами сказала Варя і, одвернувшись до вікна, вологими очима подивилася в глибину рідної землі, в малесеньку, ледь-ледь проставлену на картах крапку.

Тим часом, щоб не заважати друзі, Поля діловитим поглядом оббігла кімнату, де вона мала жити.

Власне, вікна у Варі не було, його замінювали скляні балконні двері. Дім заселили до закінчення будівництва, і між залізними перекладинами балкона зразу відкривалася прірва із залитою сонцем довгою вулицею вниз. Її жовтавий післяполудневий відсвіт невиразно відбивався у стелі: кімната виходила на захід. Вона була значно тісніша за попередню, тож друге ліжко, ще без

подушки, напередодні позичене в сусідки, займало увесь лишок Варинієї житлової площі. Зате, коли в Наталії Сергіївни в усіх дрібницях проглядала застаріла, непереборна складність, тут легко, без приміток, читалося життя радянської студентки, яка поставила собі просту і ясну мету. І ось з чим вона вирушала в дорогу: окантована, на стіні, фотографія вождя на лаві в Горках, і під нею, трохи менша, її улюблений Дарвін з хлоп'ячими очима, потім одержна шафка в кутку, купка книжок на столику, етажерка з дрібницями найскромнішого вжитку... усе, крім дзеркала.

— Тепер розповідай про себе,— наказала Варя, коли букет було запровадено у банку.— Я так і не зрозуміла з твоїх листів, куди ж ти вирішила вступати?

— Тоді вже я з самого початку... можна?

— Треба завжди з початку... і чим коротше, тим ясніше,— Варя завжди намагалася говорити точно й зрозуміло, наче диктувала на пробному уроці в класі.— Тільки май на увазі, через півгодини я знову мушу йти в терміновій справі.

Як виявилось, найвидатніші лошкарьовські громадяни взяли участь у виборі Полиної професії, але всі їхні поради довелось відкинути — вони були занадто суперечливі. Так, наприклад, лікар Гаврилов наполягав на фізиці і навіть на астрофізиці, цій єдиній з наук, здатній у найближче півсторіччя дати відповідь на всі основні питання буття, про які, на його думку, так врозбрід і так недоступно для простого люду мимрить філософія з часів туманного Фалеса...

— І взагалі, Варко, я згодна з цією оцінкою. За три тисячі років скільки вони сили витратили, ці філософи, а не прийшли до єдиної думки навіть у такому простому питанні, як... ну, існуєш ти, наприклад, поза мною чи ти тільки сукупність моїх відчуттів... подібно до того, як фальшиві сонця, за теорією відносності, утворюються на перетині зоряних променів,— пояснила Поля і навіть показала на пальцях, як їй самій уявляється це, а Варі дуже важко було стримати усмішку: у Полиній мові вона вчувала знайомі лошкарьовські голоси, і серед них найголосніше вирізнявся розсудливий басок головного мислителя з Полиних ровесників, Родіона Тиходумова.— Тільки, будь ласка, не усміхайся, любя. Я, звичайно, маленька, але я теж маю право знати, хто я, звідки я і, нарешті, нащо я... а то ще так і помреш дурним поліном!

— Як поживає Родіон? — лагідно спитала Варя.

— Нічого, все худне. Напередодні від'їзду ми з ним посварилися на все життя,— відрізала Поля.

...З другого боку, товариш Валтасар, завідуючий райвідділом охорони здоров'я, умовляв Полю присвятити себе медицині і таким чином прискорити процес викоріювання соціальних недуг, що дісталися нам у спадщину від старого світу. Були також висловлені незаперечні докази на користь хімії, тваринництва і навіть залізничного транспорту. А сама Поля спочатку схилилася

в бік літератури, щоб описати звичай горців і горді перекази їхньої старовини з погляду сучасності, але її відраяли, як відраяли і від наміру стати художницею для створення епохальних полотен про передові заводи і найбільші електростанції, бо якось незручно малювати звичайні пейзажі в наші дні. А втім, Родіон дуже уїдливо зауважив, що твори про техніку живуть, поки не висохла фарба на полотні, і в міру розвитку соціалістичного виробництва та наближення до комунізму діалектично ставатимуть карикатурами на могутність і героїку нашого народу. «Тут перемінна функція... розумієш? — значущо натякнула Поля. — І доведеться щороку підновляти трошки твори, щоб не застаріли».

Крім того, на її думку, пошит на живопис має значно скоротитися в майбутньому, бо при швидкісному випуску художніх творів просто не вистачить музеїв на земній кулі, і тоді доведеться зберігати уже закінчені скарби у стосах на відкритому повітрі; що ж до приватного вжитку... Вона розповіла, що коли Павлові Арефійовичу на шістдесятиріччя піднесли портрет Магнітогорського металургійного комбінату в багатьох фарбах і з безліччю димарів, він одразу ж такі передарував його у щойно відкритий клуб текстильників, а в себе па стілі залишив колишню циганочку. «Уяви, губата дівчина в намисті і з бубном, а така ж, здавалося б, передова людина!» Проте все йде на краще, заспокоїла Поля свою подружку: отоді саме суспільство й кине армію художників на оформлення соціалістичного побуту — жител, одягу, начиння, звичайнісіньких речей, які повсякденно і не менше ніж книжки, виховують смак і, отже, естетичну вибагливість трудівників у їх власній праці і поведінці.

— Я, Варю, твердо вірю, що комунізм покликаний знищити біль, зло, неправду, тобто все некрасиве, безформне, низьке... і, виходить, комунізм, крім усього іншого, є досконала краса у всьому, — вже не так складно, за відсутністю Родіона під рукою, провадила Поля, а Варя з тривогою і не без приємності прислухалася до цих дедалі міцніших голосів із завтрашнього дня. — Запам'ятай моє слово, Варю: кожен найскромніший виріб, крім марки заводу, матиме й мітку майстра, і про нього писатимуть рецензії, як про книжки та спектаклі. Саме тому добре зроблена капітель громадського будинку потрібніша, ніж десяток посередніх картин, зміст яких часто дешевше і розумніше виразити друкарським шрифтом. Ну й перепало ж тоді нам з Родіоном від хлопців і дівчат за цю крайність... Тепер ти лай.

— Ну, я не можу розв'язати це відразу, — відповіла Варя, поглядаючи на годинник. — І ти міркуєш так, наче комунізм уже побудовано, а ще є злі люди, які хотіли б відібрати в тебе право на майбутнє. Я зрозуміла твою думку, твій протест проти переважання художньої тканини утилітарними завданнями, але... не треба сердитись, коли художника запрошують попрацювати над оформленням громадської думки, перше ніж узятися до оформлення речей. Звичайно, пензлем працювати приємніше, ніж ло-

патою, але все ж лопатою — легше, ніж рушницею... правда ж? — Вона завжди переमेжовувала свою мову паузами, щоб її уявні маленькі співрозмовники встигали стежити за нею.

Суперечка поглибилась, Поля пробувала заперечувати. Кінець кінцем не поверховим викладом ідеї, а лише глибиною постановки питання і досконалістю виконання вдавалося мистецтву минулого прославити свою епоху. Вона наводила імена, стилі, окремі твори, і можна було зробити висновок, яким різнобічним, крім своєї улюбленої математики, був її Родіон. Тимчасово подружки погодилися на тому, що чим значніше навантаження на мистецтво, тим вищою повинна бути його якість.

— Та відкрійся ж нарешті... куди ти збираєшся йти?

— В архітектуру... а що таке? — скоса глянула Поля, облизавши пересохлі губи.

Варя в задумі поправила ріжок клейонки на столі. Їй не хотілося відмовляти подружку, вона лише натякнула, що, вимагаючи майстерності від художника, вона забуває про потрібну відповідальність архітекторів, кам'яні творіння яких часто, на жаль, переживають усі інші пам'ятки епохи. Можна не читати квапливих, несумлінних книжок, не одвідувати поганих спектаклів і виставок посередніх картин, але громадяни не можуть ходити із заплющеними очима по містах, забудованих поганими будинками.

— А втім, Аполінаріє, якщо ти відчуваєш у собі покликання і силу... Ти привезла які-небудь свої художні роботи? Покажи.

Розкидаючи плаття та білизну, Поля витягла з дна чемодана малюнки, зроблені на картоні з канцелярських папок і на крейдяних обкладинках старих журналів.

— Тільки, цур, не смійся... добре? — і з острахом чекала вироку.

— Ну що ж, це зовсім непогано... з тебе, мабуть, таки вийдуть люди.— Уже Поля простягала їй другий і третій, а Варя все тримала перший, що був зверху.— І знаєш... подаруй ти мені оцей, гаразд?

— О, Варко, я зроблю тобі багато кращий! — зраділа Поля з успіху свого першого іспиту.

— Ні, мені хочеться мати саме цей,— і несподівана для неї краска збентеження проступила на Вариному обличчі.— Він дуже схожий тут. Як живий, коли б не ці заплющені очі. Це Коля Бобринін?

— Ні, що ти! — жажнулася Поля.— Це ж Алтіной!

— А-а...— полегшено вихопилось у Варі.— Тож-то мене здивувало, що в нього зіниць нема, як у мертвого. Але все одно, я беру це на спогад... про перші кроки архітектурної знаменитості.

Не чекаючи авторської згоди, вона ткнула малюнок у шухляду стола і, почувавши на собі запитливий погляд подруги, цілком байдужим тоном спитала про Родіона. Маневр удався дуже добре, і Поля по-дитячому забула про цей незначний епізод. О, Родіон... якби Варя знала, як він виріс за останній рік! Лошкарьовські

педагоги просто уникали питати в нього уроки, бо він відповідав так докладно, що вони неспроможні були перевірити, і сам ставив запитання, від яких вони втрачали душевну рівновагу. Між іншим, він наполовину розв'язав одно головоломне рівняння, над яким билися найголоватіші математики минулого сторіччя, та так і не добилися нічого. До речі, за два дні до її від'їзду Родіон поїхав до Казані вступати на фізико-математичний факультет.

— І ти, будь ласка, не мружся, Варко, але уяви собі, цей довгов'язий хлопчисько надумав висловлювати передо мною...

— Знаєш, ти мені згодом докажеш історію вашої сварки,— перебила Варя, встаючи.— Яка в тебе програма на сьогодні? Може, поїдеш зі мною на біологічну станцію?

— Мені треба дещо купити,— ухилилася Поля.

— Чудово: В такому разі обідати будемо разом, о простій. Будь ласка, не спізнюйся і не заблукай. Так чи інакше, я чекатиму тебе з обідом.

Розмова закінчилася вчасно: електричний чайник уже київ на столі, а через вінця ванни тоненьким струмочком починала переливатися вода.

3

Поля ще в дорозі підготувала розклад дій, куди входило одвідування театрів, художніх галерей, архітектурних пам'яток і в першу чергу Мавзолею Леніна, цієї заголовної сторінки у великій книзі, куди й вона мала вписати власне ім'я. Але список був розрахований на тривалий строк до початку занять, і, перед тим як розпочати генеральний обхід столиці, їй хотілося здійснити деякі свої дитячі примхи, що за останні півроку склалися в непереборну потребу.

У Родіона на горищі, де з голубника відкривався багатючий вид на Бугу і де потай від усього світу читав він Полі свої вірші, серед укритої пилом мізерії і в купі дореволюційних щотижневиків вона натрапила на багато разів повторене оголошення одного професіонального астролога. Будучи у близьких стосунках з потойбічними сферами, він за карбованець дев'яносто п'ять копійок поштовими марками провіщав майбутнє, довільно збільшував прибуток клієнтів, відрощував на лисих неабияке волосся, безслідно вигонив недуги, безсоння, шкідливих кузок, дитячі пороки й робив багато чого іншого, що може придумати зголоднілий шахрай з небагатою фантазією. Судячи з надрукованого збоку зображення порівняно молодій особи в чалмі і з блискавками ясновидіння, що б'ють за чола, йому тепер було б не більше шістдесяти, і якщо тільки за роки революції він не виявився причетним до менш пристойних справ, то цілком міг би дожити й до сьогоднішнього дня. Поля зберегла поживклу адреску з наміром вдовольнитися при нагоді свою законну цікавість безгрішно-чистої істоти

до біології та побуту вчорашнього життя. Саме зважаючи на те, що вже не застала у своїй країні віджилих професій — царів та банкірів, водовозів та свах, — а факір цей був єдиним з уламків минулого, доступним для огляду, в неї залишалась остання можливість під вигаданим приводом постукати до нього у двері і з тим самим змішаним почуттям поваги і страху, з яким розглядала палеонтологічні старожитності у Гвидоненка, заглянути в тьмяні, ніби непромиті спросоння очі таємничого старого світу.

Другою подібною до цієї справою було в Полі намічено візит до батька. Вона не була знайома з ним навіть по фотографіях, а мати, видно, не бажаючи ворошити минуле, утримувалася при дочці від оцінок свого колишнього чоловіка. Проте, як випливало з рідких і завжди недобррозичливих статей у спеціальній пресі, це була понура, незговірлива, застарілого світогляду людина, далеко від розуміння завдань сучасного лісового господарства... і дай боже, щоб описувані там промахи та помилки виходили в нього несвідомо! Очевидно, в поєднанні із незлагідними рисами вдачі це і стало причиною рознаду сім'ї. Не бажаючи заглиблюватися в обставини тієї загадкової історії, Поля беззастережно ставала на сторону матері, фельдшерці міжрайонної лікарні, непомітної трудівниці, яку всі поважали. Крім друкованих відзвітів, в основу заочних Полинних уявлень про батька ліг один короткий, ніби він майнув у сьайві блискавки, спогад раннього дитинства.

Щоразу, коли серед душною літньої ночі лунав, завмираючи, поклик паровоза, в Полиній уяві незмінно виникали пляшечки гірких ліків, опуклі окуляри з колючим блиском на масивній золотій оправі і за ними вицвілі, байдужі очі чоловіка, що схилився над її ліжечком; Поля хворіла на кір перед самою втечею Олени Іванівни на Єнгú. Ні в кого в Лошкарьові не було таких дорогих окулярів, які насправді належали лікареві і помилково пов'язувалися з Вихровим, і знаменно, як самий метал їх, умовами виховання й перебігом політичних подій скомпрометований в очах комсомолки, визначав подальший розвиток і не дуже благородний зміст цього образу. Поступово упередження проти батька перетворювалось на пекучу потребу помститися за матір, висловити у вічі йому чесну комсомольську думку про людей такого гатунку... Ще вдома Поля не раз захоплено уявляла, як одного разу крізь анфіладу парадних, встелених килимами кімнат, повз покоївок у накрохмалених наколках, вона увійде в сутінки професорського святилища із старорежимними незрушуваними меблями, з плюшевими гардинами, просякнутими розпусним запахом сигар, з чорнильним приладдям під розкинутими крильми двоголового бронзового орла... З порога, не вклонившись і не сідаючи, вона подякує літньому брезклому добродієві, який підведеться над письмовим столом, за те, що тринадцять років без судових нагадувань висилав гроші на її харчування... І ось дочка

прийшла сказати, що виросла і стоїть перед ним наяву, отже, не було з маминого боку якогось домагання, скажімо, на мертвеньку, хоч і сам за тринадцять отих років міг би особисто вневстигтися в існуванні своєї дитини!.. І тепер, вільний від подальших обтяжливих батьківських зобов'язань, може він хоч горілку пити, хоч у бубон бити. І потім вона зникне назавжди, залишивши батька креслити свої тоскні діаграми про річний приріст у осики. О, тільки б не розревітися, як дівчиську, в ті хвилини!

Однак з наближенням мети Полине єство починало чинити опір задуманій розправі; причиною було не боягузтво і не бридливе побоювання забруднитися, приторкнувшись до чогось поганого, а щось інше, чого не вміла висловити, можливо — побоювання натрапити на якесь непередбачене розчарування. Так що після ванни, годиною пізніше спускаючись по сходах, Поля й зовсім уже нікуди не квапилася — підсвідомо розраховуючи, що за сприятливих обставин у неї й часу на побачення з батьком не залишиться... Ще не скінчилися тополевий поземок у Благо-вещенському заулку і свято над містом, коли вона виходила на простір магістральної вулиці. Поля двічі повернула ліворуч, потрапила в потік перехресного руху, і раптом виявилось, що всі примітні орієнтири загублено, і стало ясно, що заблукала у величезній чарівній казці, про що стільки років мріяла у себе в Люшкаркові.

...Нема нічого принаднішого на світі, ніж прогулянка по незнайомому місту у вісімнадцять років — без нагляду старших, без побоювання спізнитися на урок та ще й з такими додатковими radoщами буття, як п'ятдесят карбованців, що їх видала мама на вдоволення найнегуманніших бажань. Вулиця, яку Поля обрала, якраз була багата на різні спокуси. В одній з вітрин напівлежали принадно строкаті книжки-новинки, причому від самого лише споглядання їхніх заголовків уже ніби підвищувався культурний рівень прохожих, а в другій — шістнадцять видатних майстрів за допомогою наукових досягнень робили завивку шістнадцятьом таким самим видатним красуням, а в третій матово світився такий чудовий усяких розмірів алюмінієвий посуд, що мимоволі виникали думки, як обходився рід людський до відкриття цього великого матеріального блага. І чомусь квітів на вулиці вже не було, розпродали, а на кожному розі красувалися тепер емалеві возики із скляними флаконами, і різні відповідальні працівники навколо них замислено попивали з келихів кольорову воду, відповідну до їхнього складу душі і до настроїв. Страшна сила потягла до них і Полю, бо ще палав літній день, але поки шукала в сумці підходящої монетки, дві небесного кольору цистерни низьким дощиком пробризнули застігну, з бензиновим перегаром духоту, і таким чином Полі пощастило зберегти мамині гроші на істотніші витрати.

Вона мужньо намагалася минути спокуси, але вони наздогнали, взяли гору над нею — морозиво на скалочці, рання черешня, за-

пукровані горішки... і знову, тому що була в новому платті, чи що, їй таланило на хороших людей. Так, наприклад, стрілка терезів у кондитерському магазині показала двісті десять грамів, хоч у касу було заплачено лише за двісті, і продавщиця не побажала сперечатися з цього приводу. А коли Поля зайшла послати дві конче потрібні і з однаковим текстом телеграми «Вітаю тебе з початком життя», одну на цілком секретну адресу, в Казань, а другу самій собі, у Варин заулок, щоб надати ще більшої святковості цьому незвичайному дневі, то здачу їй видали новісінькими, ще хрусткими папірцями. Знову Поля не могла дати собі ради з безліччю дрібних згортків, і меланхолійний аптекар (певне, мав вийти, та не вийшов алхімік) сам запропонував їй зв'язати покупки в один пакунок... Отже, Поля йшла, і життя їй здавалося чудесним ескалатором з казки: досить було лише стати на початковий східець, щоб через певну кількість років, не встигнеш дух перевести, опинитися на самій горі. І справді, в її країні було все необхідне для щастя — і різні пальми, і апатити, і щирі людські серця; вона йшла, і люди назустріч їй траплялися тільки веселі й гарно вбрані, така вже була ця вулиця, і тепер Поля сама всміхалася всім, навіть п'яненському точильникові з його дерев'яною машиною на плечі; вона йшла, перейнята загальним збудженням, що панувало навколо і, мабуть, походило від свідомості величезного простору попереду та манливої новизни всього на світі, крім лише стареньких рудячків, або драників, як пестливо за вірну службу називала вона свої розношені туфлики. І тільки-но згадала про них, зараз же в ніші гарного будинку об'явився могутній і чорний, весь ніби з щіток складений чарівник, який повертає взуттю молодість.

— Увесь сяєш... Бачу, заміж виходиш, красивий товариш?

— О, ще... в тисячу разів краще! — сміялася Поля, спостерігаючи, як кризь чаклунське мигтіння рук проступає дзеркальний блиск на порепаній рудій шкірі.

Вона вже не помічала часу, і раптом їй здалося, що розпустувалася не на добре. Правда, вона підрахувала в думці, що три години безперервного блаженства обійшлися їй лише по двадцять чотири копійки за хвилинку, зате тепер треба було скоротитися в темпах, щоб у всеозброєнні зустріти якусь головну принцирку за рогом спокусу. Дуже до речі станція метро була зовсім близько, і, перебігаючи з однієї платформи на іншу, Поля каталася по всіх доступних поки що маршрутах, бо й метро входило у список об'єктів огляду і дивування. Блискучі поїзди мчали її в темряву тунелів, і по дорозі, як уві сні, раз у раз спалахували блакитні або ніжно-рожеві мармурові зали. Тут могла б Поля спостерігати, як здійснюється її думка про участь художника в оформленні громадських споруд, але в ці хвилини чомусь вона не бачила нічого перед собою, крім масивного, як м'ясний прилавок, письмового стола з бездарною бронзовою чорнильницею, — і по той бік чекав її, приготувавшись до поєдинку, холодний

чоловік, долею призначений їй за батька. Полі все хотілося забратися від нього кудись у протилежний кінець міста, якнайдалі, але коли вона про всякий випадок назвала сусідові адресу Лісогосподарського інституту, на території якого були апартаменти Вихрова, виявилось, що їй треба сходити на найближчій зупинці. Пасажири зразу розступилися, даючи їй прохід до дверей і до найсуворішої правди... Це була кінцева станція метро, ескалатора тут не було. Людський потік виніс Полю назовні.

Тільки тепер вона помітила, який — не те щоб похмурий, а душний і безвихідний стояв деньок. Асфальтовий чад і курява літньої околиці охопили Полю. Місто наступало тут на зриту, як після артилерійської підготовки, рівнину. Тракторні котки з гурчанням устеляли димучою лавою відгалуження шосе поміж курними картопляними полями, туди, де струнким рядом, зразу на кільканадцять корпусів, вилазили із землі червонуваті поверхи. Один з чорноробів цього індустріального наступу, витираючи чорний піт з обличчя, показав Полі дорогу. До будинку батькового інституту, що займав замський палац старомосковського вельможі, було двадцять хвилин ходу щибенистою дорогою, поміж дослідними ділянками та підсобними теплицями. Тут Поля спитала в засмаглого, як вона сама, практиканта, що схилився над грядкою, де живуть лісні професори, і їй показали зразу дві, через вулицю, чотириповерхові кам'яні будівлі з квартирами педагогічного персоналу. Трошки осторонь стояла третя, бідніша, на два поверхи, дерев'яна, від рогу до рогу обвита квітучою повійкою і з дашком над вхідними дверима; у палісаднику сушилася латана білизна на мотузці. Дивне чуття підказало Полі, що їй саме сюди й треба. Вона двічі пройшла повз калюжу біля водорозбірної колонки, де хлопчаки захоплено місили ногами жовту, дуже доброї якості грязюку. Обстановка трохи не збігалася з Полиним уявленням про розкіш батькового побуту: вороже почуття поки що не пригасало, але вже вкривалося тріщинками дитячих сумнівів. Ще був час повернути назад... та раптом з глибини за гаєм, де проходила окружна дорога, долинув півнячий, голосний поклик маневрового паровоза.

Тоді, скоряючись нездоланній силі своєї ріки, Поля перетяла вуличку з нестерпно зеленою травичкою, що пробивалася крізь кругляк, зійшла на другий поверх і безпомилково, всупереч усякій логіці, подзвонила біля найнужденніших дверей, без сподіваної мідної дощечки з науковими титулами Вихрова і навіть у клаптях повсті, набитої, щоб було тепліше, вісімнадцять років тому, коли народилася вона, Поля.

Їй довелося додатково постукаєти кулаком. Грюкнув засув, і в напівтемній передній з ліхтариком на стелі Поля побачила непоказну, моложаву, вірніше — зовсім поза віком, професорову робітницю з неприродно низько посадженою головою, в темній, порозкольницькому розпущеній на плечі хустині, як ще недавно

запиналися всі літні жінки на Єнзі. Це плутане враження скоро з'ясувалося, і знову в бік, протилежний Полиним сподіванням.

— Ой, яка ж ти гожа, дівонько... мабуть, із заліком до Івана Матвійовича? — привітно догадалась горбатенька, знімаючи мильну піну з рук. — А професор наш, непутящий, позавчора в тультські Засіки зі студентами махнув... ач, яка заковика! — Вона приголубила поглядом незнайому дівчину, крадькома милуючись чи то свіжістю її, чи то ніяковістю. — Щось не пригадую я тебе... видно, новенька?

Так було навіть краще для Полі: прийти, заспокоїти цікавість і піти невпізнаною; від початкового плану не залишилось і сліду.

— Я саме новенька... — кивнула Поля й усміхнулась через силу.

— Тож-то, я бачу, руки он тремтять. А ти не трясись, не звір у нас Іван Матвійович. Дивись-но, студенти он як люблять його! Дехто без потреби, наче до клубу, по суботах до нього забирається. — Вона казала це з такою безпосередньою простонародною привітністю, що не можна, безсовісно було б не вірити кожному її слову. — Скидай свого капелюшка; складай свої речі, у нас не вкрадуть... Обіцяв повернутись завидна. Нема нічого гіршого, як я бачу, вдруге на екзамент збиратися. Ходімо, дівонько, я тебе на гарненьке місце посаджу, звикнеш поки що, — додала вона, зачиняючи двері на засув.

Вона пустила Полю попереду і не дозволила на кухню заглянути: «Нема чого тобі на чуже прання дивитися!» — а провела просто до кабінету й посадила у протерте, заслужене крісло; а втім, кухня була з дверей у двері, тому Поля щохвилини чула то рівномірний стукіт ночов об раковину, то хлюпання води, яку виливали з ночов. Досить було повернути голову — і Поля, не підводячись з місця, могла познайомитися з розташуванням і обстановкою обох кімнат вихровської квартирки.

Найважче було Полі звикнути до думки, що кожну п'ядь цієї скрипучої, фарбованої охрою підлоги вона колись, маленькою, виповзала на колінах. Звичайно, у ті роки дитяча кімната в молодих Вихрових могла бути тільки в сусідній, — значно меншій, але найвеселішій і найбільш сонячній з усіх. Там у кутку незрозуміло, подібно до зметеного сміття, лежали всякі розібрані механізми і видно було годинниковий токарний станочок на верстаті. Крім того, накритий шматинкою від порошу, висів чоловічий костюм на стіні, залізне ліжко стояло під байковою ковдрою, а з-під нього, зламавшись у халявах, виглядали акуратні, ніби й не батькові чоботи, — як Поля вже помітила, ліжко Вихрова стояло за книжковою шафою в самому кабінеті. Виходить, був тут хтось третій, і тоді в Полі вперше виникло ревниве бажання хоч одним оком глянути на людину, що зайняла її місце в батька.

— Не нудно тобі там самій, дівонько? — час від часу питала горбатенька з кухні.

— Ні, нічого, якраз, — намагаючись потрапляти їй у тон, озивалася Поля.

Усе руйнувалося в Полі: обстановка квартири до такої міри суперечила придуманому заздалегідь, що здавалася майже нужденною, хоч тут було все необхідне для життя й роботи, тільки з очевидним підпорядкуванням першого другій. Не було тут плюшевих гардин, та вони й не обов'язкові для житла, де господарі, за лісовим звичаєм, встають і лягають разом із сонцем; не тільки золота не видно було ніде, але й старовинних, з позолотою, фоліантів, мальовниче створених ворожою уваюю, книг-олімпійців, що звисока, крізь дзеркальні шибки спостерігають марну метушню смертних. Лише справжньому вченому потрібні саме такі книги-трудівники, з обідраними спинками і смужками списаних вкладок: їх можна покреслити нотатками, тикати в рюкзак перед експедицією, навіть вживати для барикадного бою, тим більше що багато чого, не вмістившись на дощаних полицях, які аж погиналися під вагою, громадилося на підвіконнях, і навіть підширало стелю, пов'язуване у щільні, непробивні блоки. Як завжди, витончена логіка упередження неохоче відступала перед ясною логікою життя... і враз Полі відкрилося, хоч і не зуміла б висловити цього, що життя завжди розумніше і переконливіше за будь-які вигадки, якими люди з різних мотивів намагаються збільшити красу правди або посилити потворність зла.

По речах охайно прибраної двосвітної кімнати, де сиділа Поля, можна було зробити деякі висновки про вдачу її господаря. Певне, то був жорсткий до себе чоловік, який не дуже вмів улаштовувати власний побут. Скупий на час, він не визнавав ніякої літератури, крім тієї, що допомагала йому добиватись істини в його науках, але, судячи з тематичного змісту книг у найближчій шафі, він шов за нею в найдаліші галузі знання. Чимало і сам він поблукав по Росії, про те свідчили десятків зо два дерев'яних виробів, що їх ні за які гроші не купиш у столиці,— різьблена спилка північної прядки, маленька поема в дереві, вологодський козуб з кіноварним вершником на березовому лубі, гроно розмальованих тамбовських ложоқ кольору старого меду, на замовлення видовбані чаші з березового й горіхового капу, чиясь сліпотою оплачена різьблена скринька, пара дівочих личаків сільської опелюшки, маленьких і гожих, з лощеного личка, та інші немудрі скарби, мужицьким генієм здобуті в російському лісі. Ніщо не показувало на будь-яку особисту забаганку Вихрова, крім, можливо... І, трошки підвівшись, Поля розгляділа за купою рукописів річ, що виграла справжнім золотцем, єдину тут, на яку поласував би злодій. То була дорога, завбільшки з листівку, карбованої бронзи рамочка для любої людини, і Полю спокусила можливість легко вивідати дещо про нинішні симпатії Вихрова.

— Тож-то, дивлюсь, незнайома... а старших я всіх знаю,— знову і знову починала з кухні горбатенька, стукаючи ночвами у стіну.— А ти життя не бійся... Нічого тобі не станеться, окрім того, що тобі судилося. І екзаменти свої складеш, і на роботу

поїдеш, і діточок народиш, і станеш наче яблучко печене, як я ось, і посмієшся з колишньої журби своєї. Ти що це, лісівництво прийшла складати чи таксацію?

— Ні, я таксацію,— машинально повторила Поля невідоме їй слово.

Щоб скоротати час, горбатенька питала і ще щось, а Поля відповідала навздогад, не зводячи очей із золотого блиску на столі. Будь-яке її шарудіння викликало б підозру на кухні... але, виходить, ріка завжди сильніша від билинки. Полі вдалося нечутно достягти батькового стола. Рамка, як виявилось, була важка, литої бронзи, і під склом — чудова, зразок аматорської майстерності, фотографія молодої, по-справжньому чарівної жінки. У промоклому, облипшому сарафанчику, певне, після літньої зливи, вона сиділа на велетенському пні, ніби на троні лісового володаря, причому сколина правила їй за високу готичну спинку, і нестримно сміялась із закинутою головою, як можна сміятися тільки при друзях, після веселої пригоди і в дуже ранній, безтурботній молодості. Хтось зайвий у цьому документі, кого навскоси відрізав Вихров, протягав квітучу калинову гілку, і рябе сонце навпіл з бризками дощу сіялося на голі ноги жінки з грубим черевиком, що сповз з ноги, на виставлені вперед ключиці, бо вона підпиралась руками. Поля спочатку впізнала місце,— тільки на Євзі ще зустрічалися такі рослини велетні; потім, похолонувши від захвату, вона упізнала матір. Документ належав до дівочих років Олени Іванівни, коли її звали просто Леночкою. І тому, що ніколи Поля не бачила матері в такій легкій, майже безтурботній радості, її охопило неперборне бажання потай вишпугати фотографію з-під скла і забрати з собою.

Вона й зробила б це, якби скрипіння мостини не примусило її обернутися. З порога, примружившись і по-сільському підпершись долонею, на неї з усмішкою дивилася горбатенька.

— Полечка... чому ж ти мені одразу не відкрилася, Полечко? — лагідно, щоб не сполохати захоплену зненацька, докірливо сказала вона.— Чи ти ж мене не впізнала? Я ж Таїска, сестра Івана Матвійовича... Таїска я, не пригадуєш? — ще розбірливіше назвала вона себе, сподіваючись, що звук її імені пробудить у Полі дитячу приязнь до першої няньки, але нічого, крім розгубленості й збентеження, не відбилося на Полиному обличчі, а та не посміла обняти племінницю мокрими руками.— Та ти придивись до мене, дівонько!.. Що там розшукала?

— Я тут маму свою знайшла...— озвалася Поля і зрозуміла помилку у визначенні Таїсчиного віку: обличчя її і справді скидалося на яблучко, тільки дочасно зірване, зів'яле, підсохле на вітрі, але щось дівоче, невитрачене ще збереглося в її погляді.

— Та й де мене запам'ятати, уже стільки років! — говорила вона далі, і зморшки заструмували навколо її глибоко запалих очей.— Ми з тобою і не прощалися. Івана саме у відрядження послали... отоді тебе Леночка й забрала з собою. Так за одну

нічку усе в нас і скипілося, як молочко...— Раптом вона заметушилася, сплеснула руками, почала на столі прибирати, щоб чайком напоїти гостю.

Як це ведеться у простих російських жінок, хотілося Таїсці заплакати трошки і, обнявшись, до ночі просидіти, перебираючи події безповоротних років... Але після зроблених відкриттів про батька Полі було саме час тікати звідси не оглядаючись. Вона намагалася не думати, що означала знахідка на батьковому столі: і так уже кожна проведена тут без потреби хвилинка здавалася дівчині її зрадою мами.

— Я не голодна, і мені нічого не треба. Я ж мимохідь забігла, до міліції прописуватись ішла...— говорила Поля що спаде на думку.

— Таж не збідніємо ми, Полечко, живемо добре. А до батька можна й непрописаною... Ач, сходами хтось підіймається, чи не Іван: от і пообідаєте разом. Давай, кажу, капелюшок, я його на цвях! — і, як колись, ногою притупнула на неслухнянку, але Поля не озвалася на жарт, і Таїса відступила, погасивши усмішку.— Де ж ти, донечко... чи ж таки в чужих людей приткнулася?

— Ні, я в своїй подруги давньої зупинилась...— і опустила голову, захищаючись від її очей.

Тоді Таїска прийняла рамочку з її рук і обережно повернула на місце.

— А можна б і в батька... Он яка квартира, хоч табун коней ганяй, а мешканців троє лише. Уранці, як у лісі, перегукуємося...

— У мене все є, мені нічого не треба,— уперто повторила Поля.— Так що ви не сердьтеся на мене, Таїсіє... Таїсо...

Вона збилась і замовкла.

— Матвіївною мене звать,— холоднуvато підказала горбатенька.— Батька ж твого, бач, Іваном Матвійовичем, а я старшенькою йому сестрицею доводжусь. І, правда твоя, що в нас хорошого. Живемо віддалік... у театр коли, то трамвасм на півтора карбованця їхати треба. Та й те сказати, старі люди тепер нудними стали, мору на них нема...

Вона по-старечому, насуху, витерла губи тильним боком долоні і відійшла од дверей убік, ніби випускаючи пташку на вільну волю... але підвела очі на любу Полечку і пробачила їй черству невдячність, що так легко пояснювалась і молодістю, і давністю минулих років.

— Коли не бажаєш батьківських харчів скуштувати, дівонько, дозволь уже, яка не є, коло тебе посидіти.

І, щоб удруге не образити ясну й покірливу Таїсчину відданість, Поля примирилася з необхідністю подарувати цілу годину старій тітці, для якої вона була до того ж і вісточкою з батьківщини. Горбатенька сама була з Єнги, трохи вище від Лошкарьова, з Красновершя, не раз наймалася до людей у Шихановім Ямú і в брата жила в Пашутинському лісництві, тому Полі довелось описувати всі відомі їй по району зміни за минулий час. Вона

покірно сіла біля вікна, що виходило на учбовий гай інституту; молоді сосонки вишикувалися там по лінійці, такі несхожі на своїх вільних снєзжких сестер, наче притихли з остраху, щоб не звільнили їх за небалість.

Хоч як поспішала Поля, розмова затяглася. На кожную дрібницю Таїска відгукувалася своїм спогадом і, не стримавшись, пустила, нарешті, три скупі сльозинки про те, що хоч і сумне, а не повернеш. Слухати її було цікаво і трошки моторошно, бо кожную мить Таїска через душевну простоту могла проговоритися про щось найголовніше, відкрити сімейну таємницю Вихрових, а цьому ревню і цнотливо чинило опір усе Полине єство.

Щоб одвести вбік небажану розмову, Поля висловила вголос свій здогад, що раніше, тоді, цих сосонок у віконці не було. Виявилось, дендрарій було закладено, коли засновували сам інститут, але, справді, чотири гектари на правому крилі, знищені на дрова в роки громадянської війни і розрухи, Іван Матвійович сам підсаджував незабаром після переводу в Москву.

— І тоді вони стояли там... твого зросточку були, Полечко. Як водила я тебе туди гуляти, ти з ними за ручку здоровалася, їжачками називала. Хіба запам'ятаєш: років же скільки!..

Ні, Поля ще пам'ятала їх,— тільки не очима, а, мабуть, поверхнею поколотих пальців. І тому, що Таїска взялася описувати, скільки Іван Матвійович життя вклав у цей малесенький гайок, вона прямо спитала в тітки про те, що так мучило її, поки вона була тут: за що ж, коли він т а к и й, лають її батька?

— А як же, як же не лаяти його?! — гірко засміялася горбатенька.— За те й лають, що ліс береже.

— Від кого ж він його береже... від народу? — враз насторожилася Поля, і в голосі ніби струнка продзвеніла, природний відгомін повсякчасного сорому перед тими щасливими, чїх батьків не лають ніколи.

— Не від народу, а від сокири, Полечко. У сокири очей нема,— одразу відповіла Таїска.— Залізна вона, на топориче падіта.

— Цікаво, як же йому стерегти його доводиться, ліс... З рушпичею, чи що, навколо ходить?

— Хіба обійдеш його, увесь ліс! От він і пише книжки про те, що все менше залишається лісу в нас. Сама ж сказала, що вже до Пустопів узялися... Та якби він ще потай туркотів, батько твій, а то ж усі книжки в нього перевірені і начальством дозволені...

— Стривайте-но...— перебила Поля, непідкупно відхилиючись од простягнутої до неї руки.— Я тільки спитати хочу, хто ж, адже народ господар лісу? І потім: чи знає Іван Матвійович, яке будівництво провадиться в країні... і нащо його рубають, той самий ліс?

Тонкими, не селянськими пальцями Таїска розскубувала на волоконця якийсь клаптик, що потрапив їй під руку.

— Бач, Полечко... він же лісник, батько твій. Справа його така, раз його до лісу приставлено. Скажімо, захворіла ти... і не хоче, скажімо, Леночка тебе в ліжку бачити. От і збрехне інший лікар на догоду матері, що ти здоровенька. Йому що, ти йому чужа!.. Та за таку ж неправду його в ший гнати треба або навіть садовити в казенний дім на сорок віконць із ґратами... Хіба не так? От і він не хоче обманювати народ свій...

Інакше пояснити вона не вміла, та й у самого Вихрова відповідь на Полине запитання забрала б занадто багато часу, якого, на жаль, не мала ні Поля, ні, судячи з усього, її країна. Таїска розгублено усміхалася, наче винну опустивши голову. Вона переставала впізнавати свою Полечку в цій гнівній, такій непримиренній, як раптом виявилось, істоті, хоч, з другого боку, і самій Полі здалися поспішними чорні обвинувачення, кинуті на Вихрова.

— Звичайно, мені важко міркувати про все це з наскоку,— зауважила вона, зняковівши так, що все обличчя взялося плямами.— Я навіть не бачила його ніколи.

— Ходімо, в такому разі, я покажу тобі твого батька,— тихо сказала горбатенька.

За руку вона підвела Полю до стіни, де в фанерній аматорській рамочці висіла велика, чоловік на шістдесят, групова фотографія, знята давно, під час чергового випуску молодих лісовпорядників. Учасники свята були розставлені драбинкою, наче хор перед виконанням ювілейної кантати, з тією лише різницею, що баси, дебелиші й сердитіші, досить просторо сиділи на стільцях спереду, а один, явний регент з невдоволено опущеними вусами,— навіть і в кріслі; щодо інших, то вони, помітно ущільнившись, розміщалися вгору, так що верхні стояли вже трохи спресовані, упритул і плічком уперед. Частина аспірантури і служительський персонал, не вмістившись, з незалежним виглядом напівлежали на передньому плані, але Вихров, хоч це й було років п'ятнадцять тому, вже самостійно сидів, правда, поки що крайнім праворуч і спершись на чуже коліно, щоб потрапити в поле об'єктива. На кожну особу припадало не більше як квадратний сантиметр, проте Поля добре розгляділа батька; їй навіть видалось, не дуже, зрештою, певно, що одного разу і не так давно вона не тільки зустрічалася, але й розмовляла з ним, однак самих обставин пригадати вже не могла.

То був невеликий на зріст, худорлявий чоловік з борідкою, відпущеною за давніми традиціями лісного відомства, з великими скуйовдженими бровами, круто піднятими спалахом якогось раптового осяння; косий проділ з пасмом, що спадало на лоб, надавав йому вигляду майстрового напівінтелігентної спеціальності. Він нічим не був схожий на того, ненависного їй, ожирілого з розкошів Вихрова.

— Тепер уже трохи не той став, мій Іванко, обносився... не король. Роки туди йдуть, люба, а не сюди!

Поля помовчала.

— Скажіть, він носив коли-небудь окуляри... золоті?

— Ніколи. В нас, у Вихрових, всі й без скла зіркі, а нащо тобі?

— Так, спогад один... Це він сам рамочку випилював? — відходячи, спитала Поля.

Таїска правильно зрозуміла, що її запитання виказувало лише міру її збентеження. Ні, рамочку майстрував синок Івана Матвійовича, Сергійко; він з'явився в їхній сім'ї незабаром після Леноччиного від'їзду. Як казала горбатенька, це був славний хлопчина, Полин одноліток, він і займав тепер наріжну, колишню дитячу Вихрових.

Отак само навесні буває на заплаві річки, коли після спаду повені клаптиками проступають у розливі знайомі напівобсохлі острівки. Поступово, по якихось невловних ознаках, Поля впізнавала батькову квартиру. Одну з полиць згори донизу займала колекція різнопородних, з подовжними і торцевими шліфами деревних брусів, що їх спочатку Поля теж вважала за книжки. По суті, то й були книжки про ґрунти і кліматі землі, тільки дуже місткі і лише ученому доступні для прочитання. І як півтори години тому паровозний гудок, так тепер запах сухої деревини повів Полю назад, у дитинство. Загостреним зором вона дивилася крізь полотняну, обвислу до підлоги, карту радянських лісів і за нею бачила, без фарб, як уві сні, іншу кімнату, темнішу і меншу... І там, на чомусь пухнатішому за траву, вона сама споруджує маленькі вежі з дерев'яних цеглин.

— Тут двері мають бути, за картою... можна мені туди? — з раптовим мовним утрудненням спитала Поля.

— І справді, вгадала, бистроока ти моя, — зраділа Таїска. — За твого часу там спаленька їхня була, батьків твоїх... тепер її віддали садівникові Дидякіну з сімейством. Нічого, чоловік негасливий, непитущий, як от і Іван, лагідний. — Вона розмашисто поправила хустину і зітхнула. — Подумаєш отак... жити б їм разом років з тисячу, поки очей разом не заплющать, а бач, як вийшло!

Слід було чекати, що зараз тітка підніме останній шар пам'яті й покаже таємницею батьків, що пахне заказаним тліном. Полі стало тоскно і моторошно, вона потягнулася за капелюшком. Даремне вмовляла її Таїска дочекатися батька, подивитись на забуті Леноччині речі, які вона дбайливо зберегла для законної спадкоємниці. Донизу сходами спускалася через східець; Таїска, задихавшись, догнала небогу на вулиці, щоб віддати забуті пакунки.

— Ти вже навідайся до нас ще хоч разок, дівонько, — благально шепнула вона наостанку. — Ото свято йому буде, старому!

— Неодмінно, от улаштуєся трошки й прибіжу... — кивала Поля, поклавши собі не повертатись на це місце ніколи.

Додому Поля вирушила пішки, щоб вивітрили з себе нестерпну плутанину почуттів і здогадів; на півдорозі її, знесилена, підхопило метро. Потім вона ішла тією самою вулицею Веселих, як вона в думці охрестила її у ще не написаному листі до матері, але тепер люди їй траплялися тільки літні, заклопотані, з очима, спрямованими в себе. Поля так стомилася, що на відвідини факіра зовсім не лишалося ні бажання, ні сили.

Варі вона ані словом не проходила про свою мандрівку в дитинство, — просто їй захотілось учинити деякі останні пустощі, ще пригустимі сьогодні і вже недозволені завтра.

По обіді почали розглядати Полині покупки, і Варя тільки головою похитувала на примхи молодшої сестрички, лише на півдня залишеної без нагляду.

— Мені просто плакати хочеться, дивлячись на тебе, Полько! Серед літа рукавиці нащось придбала... ну гаразд, узимку їх може й не бути у продажу. Я навіть згодна пробачити тобі ці дитячі каструльки, — вони... приємні. Але навіщо тобі стільки мила? І потім... ти що, мільйонерша, найдорожче купувати?

— Мені, знаєш, воно так кольором сподобалося! — привабливо усміхнулася Поля. — Подивись, яка чудесна гама виходить...

— Химерні вигадки! А конвалійні краплі... хіба ти хвора?

— Бач... У них така красива назва!

— Пора тобі розуму набратися, Полю... Що не кажи, ти вже наполовину студентка, — розсудливо вичитувала Варя. — Ну, подумай, хто наважиться такій легковажній істоті доручати будівництво житлового будинку! Тепер поясни принаймні: ось ти купила словник італійської мови — як ти гадаєш застосувати його у своїй майбутній діяльності?

— Ну, знаєш! — не на жарт спалахнула Поля. — Життя широке, і нікому поки ще невідомо, що йому пригодиться в майбутньому. Та ти сама, сама можеш передбачити, чого тобі треба буде через півроку? А що, як мене пошлють, скажімо, до Флоренції вивчати архітектуру... що я там робитиму без мови?

О, певна річ, усе це можна було дістати і в себе, в лощкарьовському кооперативі, але там воно не мало відтінку московської новизни і весь крам трохи відгонив сирицею або гасом.

— До речі, мені телеграм не було? — з удаваною байдужістю спитала Поля.

Їх виявилось шість, і в одній, крім Павла Арефійовича, розписалися всі найближчі сусіди з собакою Балусом на самому кінці, дві — од подруг, четверта — своя; від мами була окрема. Шоста, найстриманіша, лише на три слова, прийшла з Казані, і, судячи з цифр у куточку, надіслано її було в той самий час, коли й Поля стояла біля телеграфного віконця. Усі поздоровляли її із вступом у повноліття, і Поля зажмурилася від щастя: чудово жити на

світі, коли ти в ньому не сама. І як смішно, що матуся перед від'їздом лякала її страхіттями столичного існування...

— Сердиться нещасний Родіон, всього лише на три слова розщедрився!.. Про всякий випадок я йому все ж таки нагадала телеграмою про день народження, щоб тямив. Хто зна, як там далі складеться, але поки що парадом командую я...— і, обхопивши подружку, Поля закружляла з нею, наскільки це було можливо в тісному проході між ліжком і столом.

То був неповторний вечір, кожна подробиця його здавалася потім клаптиком дорогоцінного сну. А що не можна такого свята обійтись без гостей, то Варя постукала сусідці, і пізніше, поклавши внучку спати, Наталія Сергіївна зайшла поздоровити Полю із новосіллям.

Утрюх, не засвічуючи лампи, вони пили чай з варенням, з черпнею, із зацукрованими горіхами, і коли було обмірковано все, від крою нових платтів до подій у Західній Європі, вони сиділи мовчки, дивлячись на Полин букет, підсвічений із заходу відблисками хмарин.

Наталія Сергіївна пішла пізно; перед сном Варя тихенько поділилася скупими відомостями про свою сусідку. Мешканці будинку в розмовах між собою називали її дамою треф: сиве волосся, валиком укладене на голові, справляло враження корони. Вона і її внучка були єдині, що уціліли з колись великої сімейної колоди. Здогадувалися, що вона не легко розплатилася за легкість колишнього життя, але ніхто не чув від неї скарг, навіть коли місяців зо два тому під час вуличної катастрофи загинула її дочка, секретар в одному лісонауковому закладі; були чутки, що бабусю із Зоєчкою мали виселити з відомчого будинку... Загалом, Варя майже нічого про неї не знала.

— Мабуть, вона була гарна замолоду,— вголос подумала Поля уже в ліжку.

— Еге...— озвалася Варя, дивлячись у синю безодню за балконними дверима.— До речі... мені писали, що Коля Бобринін одружився. Це правда?

— Ще тієї осені! Йому давно подобалася Ніна Ципльонкова. І цікаво... років зо два тому ми грали в б а ж а н н я, і він написав мені в записці, що хотів би мати серце з нержавіючої сталі, хвалько! А вийшло, що кинув навчання, комсомол і в церкві з Ніною вінчався. Та ще й Родіона за боярина запрошував... ти розумієш, нахабство яке?!

— Ну, бач, усяке буває з людьми,— кинула Варя й позіхнула, і Поля зрозуміла, що це фальшивий позіх.— Завтра багато справ, давай-но спати.

Вони ще довго лежали без сну і мовчали, кожна про своє. За балконом пошестів теплий нічний дощик. Перед Полею пливли потьмянілі обличчя й події дня. Видіння виникали і зараз же розпадалися, тільки хлопчина з вокзалу довгенько тримався в пам'яті. О, якби повторився її приїзд, тепер вона провчила б

замурзаного циганчука за непрошене опікування! Вона прогнала його, і на зміну одразу ж прийшов Родіон. Крадькома вони забралися на маленьке горище, і потім він читав їй нові поезії, написані вже після Полиного від'їзду, трошки затягаючи співучим голосом і прислухаючись у паузах, чи не йде хто, бо свою причетність до поезії вважав за слабкість, не гідну не тільки математика, але й кожної мислячої людини.

...Цієї ночі фашистські літаки скинули перші бомби на оповитим сном радянські міста.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Професор повернувся через годину після того, як Поля пішла, і сестра до ночі не наважувалася сказати йому про одвідини дочки. Мету свого безталанного життя Таїска вбачала в турботах про брата і в оберіганні його від усяких, як вона називала, дошкульних прикроців. До брата Івана вона прийшла одного разу після п'ятнадцяти років розлуки, коли він був пашутинським лісничим, прийшла просити дерева, щоб полагодити їхню похилу хатинку в Красноверші, але затрималася до вечора, пришиваючи гудзики до одягу холостяка, та так і прижилася назавжди. Власне, вони були зведені, від різних матерів, так що зовсім не свідомість кривоти чи своєї бездомності змусила її згодом тягтися слідом за братом до столиці.

Легідна вдачею, старанна, не зв'язана сторонніми симпатіями, вона скрізь була б на місці, а до фізичного нещастя свого, що сталося ще в ранньому дитинстві, давно звикла, як інші звикають до багатства і краси. До того ж вона не дуже розбиралась у вихровських ідеях щодо збереження лісів, а просто пожаліла його спочатку, кривого й самотнього, а потім повірила в святість його справи, бо не гнався, як інші, ні за швидкою славою, ні за особистою користю. Вони так жилися, особливо після втечі Леночки, що розуміли одне одного з півслова, і тому в домі завжди стояла тиша, така зручна для писання всяких учених творів. Звичайно наприкінці вечора Таїска заходила до брата умовитись про завтрашній обід та обміркувати події дня, а коли щасливо обходилось без подій, то відсиджували належний строк без жодного слова, як робили це в старовину снєзькі дядьки на хатніх призьбах, з погаслими люльками, перед сном. Всиновлення Серьожі не змінило заведеного розпорядку, і, мабуть, саме ці вечори спалили їх трьох, таких різних, у дружню і тривку сім'ю.

Того разу Серьожа затримався на роботі, і на вечірні посиденьки Таїска зайшла сама. Нічні метелики кружляли навколо настільної лампи, а сам Іван Матвійович, уже без піджака, ди-

вився у відчинене вікно на свій штучний лісок, звідки вологою, як від річки, тягло прохолодкою.

— Гарзд уже, викладай, що там у тебе сталося,— сказав він по хвилині, не обертаючись.

Ніяких особливих новин у Таїски не було, крім однієї, а саме, що опівдні забігав Граціанський, розпитував, куди і чого махнув господар, причому, завжди такий слизький, з моторошним смішком, він здався їй цього разу стурбованим, ніби не виспався, і жальця не випускав, як бувало, а навпаки, по змозі намагався утішити стару в її недобрих передчуттях. Справді, візит його мав якийсь відтінок надзвичайності. Як часто буває під старість, чоловік цей давно перестав бути другом Вихрова, хоч і вважався все ще серед його давніх товаришів. Вони разом у 1908-му вступали до Лісного інституту, і якби Вихрова не вислали в адміністративному порядку на два роки з Петербурга, в 1911-му, внаслідок чого він і завершив освіту зовсім уже напередодні першої світової війни, вони одного року вийшли б на служіння російському лісові. Проте ця вимушена і зрештою неістотна різниця надавала Граціанському видимості старшинства, яка назавжди зосталася в їхніх взаєминах.

Власне, судячи по тематиці їхніх дипломних робіт, надалі виключалась будь-яка можливість суперництва, проте їхня практична діяльність точилася в тісному — не то що змаганні, але у вкрай загостреному, часом навіть дуже бурхливому зіткненні, і всім це здавалося цілком природним при цілковитій розбіжності їхніх наукових поглядів. У цій відомій полеміці Вихров займав пасивну позицію, не маючи нахилу встрявати в публічний поєдинок із сильнішим супротивником, однак було б передчасним вважати поведінку Вихрова ознакою слабкості, зарозумілим нехтуванням вказівок, так би мовити, старшого товариша чи добровільним визнанням своїх помилок.

Ніхто не пам'ятав, з чого почалася ця повчальна, так і не висвітлена для широких радянських кіл, звада Вихрова з Граціанським, але з часом лісна громадськість якось звикла чекати після кожної значної роботи першого не менш ґрунтовної по силі удару, навіть з перевагою безкарного запалу, статті другого, настільки звикла, що звичайно рецензії на чергову книжку Івана Матвійовича не з'являлись у спеціальній пресі, поки не висловився про неї сам Олександр Якович; у жартівливих кулуарних розмовах це так і звалося — наколоти з Івана трісок. У любителів красного письменства, необізнаних з нудними питаннями лісовпорядження, статті ці, непохитні силою формулювань, блискучі стилем, викликали похвальні порівняння з промовами Жореса, з памфлетами Марата і, якось раз в одному іноземному журнальчику — навіть з філіппіками Ціцерона проти Катіліни, після чого, треба віддати належне самому Олександрові Яковичу, він цілий тиждень озирався і мав вигляд не тільки збентеженого, а навіть ніби змоченого чимсь невідходячим. Старі лісники

помовчували, щоб самим не потрапити під лупу ґрунтового розгляду, але деякі довірчо висловлювали думку, що маленькі, іноді лише на сторінку, лайливі шедеври Граціанського не є внеском у велику науку. І справді, як з міркувань дохідливості до читача, так і секретності, професор Граціанський звичайно не наводив у своїх статтях ні цифр, ні особистих позитивних пропозицій: їхня чарівлива скромність у цьому розумінні аж занадто якось упадала в око. Та хай і замало в них було про самий ліс, хай часом вони лише посилювали й так уже заплутане лісне безладдя, як про те шепотілися в закапелках одностайності Вихрова, розкриваючи свою нетерпимість до ґрунтової критики, зате Граціанський щоразу виявляв всебічну, на жаль — крім самого лісу, ерудицію, різючий сарказм, а останніми роками і великодушну недоговореність про справжні причини помилок Вихрова. Одне слово, з усіх поблажливо-стриманих критиків Вихрова це був найбільш грізний, діяльний, обізнаний з дрібницями вихровського підспідку і до такої міри удачливий, що за останню чверть сторіччя репутація Івана Матвійовича не просихала ані на добу.

Перелічені обставини не перешкоджали їм зустрічатися, найчастіше на службових засіданнях, і за правом студентської близькості зрізатися інколи на злободенні темки вітчизняного лісовпорядження. У таких випадках Граціанський виявляв до колишнього приятеля якусь просвітлену, навіть братську терпимість, супроводжувану двозначно сумними зітханнями — мовляв, ми розуміємо з тобою, брате, даремність взаємних прикрощів, та що вдієш: епоха! І чомусь очі у Граціанського роздвоювались у ці хвилини, так що одно зворушливо і, можна сказати, цілком перпендикулярно втуплювалося в перенісся співрозмовника, а друге відїжджало вбік і трошки поверх плеча, кудись у не доступний нікому тайничок... І все натякав на необхідність зустрітися якось за пляшкою кисленького, проте до себе чомусь не запрошував, а збирався сам нагрянути до Вихрова, щоб уже разом обміркувати світові проблеми, яких багато набралось, і, між іншим, згадати ті благословенні часи, коли разом з одного казанка сьорбали kwasолево юшку в одній грецькій кухмістерській на Караванній. Мимохідь варто відзначити, що Олександр Якович походив із забезпеченої сім'ї професора Санкт-петербурзької духовної академії і ніколи в кухмістерських не харчувався, та й згаданий грек подавав їжу тільки на фаянсових тарілках, але так виходило доладніше, чепурніше для слухача, а Іван Матвійович, на його сором і незважаючи на глуху лють, що закипала в ньому, ні разу не спростовував цього романтичного, досить частого у людей на схилі віку округлення дійсності.

Як би там не було, Граціанський мав неабиякий ораторський хист у поєднанні з лукавим розумом і з твердою волею, що трощила перепони, а втім — не завжди у згоді з вічно юним бентежним серцем. Саме він, Саша Граціанський, єдиний з давніх друзів, включаючи Чередилова і Валерія Крайнова, який, проте,

бував у частих від'їздах, пропонував Вихрову гроші після його найбільшої творчої невдачі у 1936 році, до того ж досить значну суму і начебто навіть без повернення боргу. Епізод цей, приваблюючи виявленням у ньому співчуттям до долі товариша, який посковзнувся, змусив Вихрова замислитися про суперечний характер свого супротивника, повний неврастенічних кидків то в непоказану йому лісну науку, то в історію російського революційного руху, то, нарешті, в політекономію... він у ній і застряг без будь-яких помітних досягнень, якщо не рахувати томика згаданих статей з такого дрібного приводу, в масштабі його обдаровань, як особа Вихрова.

Маючи надію довести під час побачення свою правоту, Вихров наказав сестрі запастися кисленьким, але скоро після того, уже в центральній пресі, Граціанський бахнув найдошкульнішу із своїх статей, де підсумовував усі багатолітні намагання Вихрова лімітувати соціалістичне будівництво, і, отже, прагнення істини ще раз перебороло у Граціанському особисті потяги серця, коли вже він наважився назвати речі своїми іменами. Той заключний удар, завданий під саме ребро твердою рукою усупереч давньому приятелюванню, в чому не забув покаятись між рядками із старечою гіркістю, чомусь не завершився відповідними оргвистовками щодо Вихрова, як тоді казали — через втручання вищих партійних органів. Проте черговий провал, природно, насторожував односторонців Вихрова, відтинав у нього частину хиткіших друзів та учнів, розкиданих по всіх лісах Союзу, і самого Вихрова змушував замислитися ще раз, чи правильно він вибрав собі професію... Так завершився їхній розрив, що налізав стільки років. І з цього погляду несподіваний, після довгої перерви і наче нічого їй не було, візит явного ворога ставав визначною і загадковою подією.

Єдиного пояснення слід було шукати в тому, що у Граціанського виникла потреба примирення, — це також трапляється іноді на старості літ, але їй воно відпадало для пильного ока. Тепер такий поворот означав би відступ, капітуляцію, навіть катастрофу Граціанського, занадто мало ймовірно в зв'язку з чутками про те, що його мають висунути у члени-кореспонденти Академії наук. Розумніше було б шукати причину в підвищеній, майже сейсмографічній чутливості Граціанського до всіх коливань і політичних змін у навколишній обстановці. Іван Матвійович завжди вірив, що саме його, Вихрова, ідеї, які зародилися з патріотичних і науково обгрунтованих мрій передових російських лісівників, колись дістануть широке визнання в народногосподарській практиці. А втім, велика битва за ліс тривала вже півтора сторіччя, і було б самовпевненістю гадати, що саме Вихров завершить її перемогою... Він заплутався в думках і мовчав...

— Уже подумала з дурного розуму, чи не миритись часом дружок примчав, — ділилася своїм подивом Таїска. — Побігла я на кухню за чайком, глянула, а вже він, матінко, навколо твого

стола кружляє і папери різні нібито з нудьги ворухить. А чого йому там, біля твого стола?

— Не інакше, брильянти наші фамільні збирався покрасти. По-чекай, ось я барильце залізне для них заведу,— відбувся жартами Іван Матвійович не так від сестриних підозріль, як від її співчуття, і спитав, повертаючись до попереднього, чи купила винця про всякий випадок.

Таїска призналася, що взяла кагорцю; за її селянськими міркуваннями, жаль було гроші переводити на кислятину, в якій ні радості, ні міцності.

— Ти від діла не відкручуйся,— погрозила вона.— Гірше ніж вовка боюся його, закладого твого друга.

А взагалі вона й гадки не мала про міру неприємностей, яких завдавав братові цей чоловік.

— Вовків боятися — в ліс не ходити! Колись лісника тому й виряджали у військову форму, що він є вартовий при лісній казні, той же солдат... а солдатів боятися не годиться.

— Отож я й кажу: вже здавався б ти, йшов би на поклін, поки не пізно,— сказала сестра із зловісною прямою.— Повалить він тебе, як учителя твого повалив.— Вона мала на увазі долю видатного лісного теоретика Тулякова, з чого й почалася блискуча кар'єра Граціанського.— Прийшов ти з лісу і повертайся до лісу. Дітки підросли... чи багато нам з тобою треба? Лісовим обхідником приймуть тебе, ходити поки що здужаєш. Виділять нам з тобою хатинку на ділянці, і пектиму я тобі на свято піріжки з моршкою!

Звичайно Іван Матвійович починав сердитись: не любив таких спокосливих нагадувань,— вони підривали його силу.

— Бач, сестро, дерева край лісу мають більше світла і їжі, без утиску ростуть... тому й витриваліші. От і мене природа поставила ніби дуба на узліссі, для захисту від буремних вітрів. Як же мені піти звідси?.. корінчик самому рубати доведеться, га?

Цього разу під жартом приховувалась уже напівдозріла згода поїхати завчасно на Єнгу, погостювати, придивитися, приміритись до чорнової роботи, з якої починав себе рівно чверть сторіччя тому; тепер уже найменший поштовх змусив би Вихрова здійснити свою думку. До того ж його давно тягло поблукати по рідних місцях і, поки спина гнеться, уклонитися зеленій колисці, звідки вперше побачив світ.

Тоді, неспроможна вплинути на брата, Таїска сама розкостричилася, як лісова птаха.

— Ой, Іванку, не сміявся б!.. Стільки років галасуєш, а яка користь! Он, дивись, до Пустошів твоїх узялися!..— вигукнула вона, знаючи його дошкульне місце.

Пустошами звався один славнозвісний бір на Єнзі, згаданий ще в указах Петра; там зароджувалася тиха Склянь, священна річка дитинства Івана Матвійовича.

— Приїхав хто чи листа одержала?.. хто тобі наплів про Пу-
стоші?..

Отут і відкрилося те саме, що Таїска збиралася приховати від брата. І так безрадісно сповістила вона про Полинні одвідини, що в Івана Матвійовича серце стислося від поганих передчуттів. Годилося б докладніше розпитати про дочку, а він боявся, бо в самому тоні повідомлення вже була відповідь.

— І що ж... виросла вона?

— Така гарненька та акуратна вийшла, комсомолочка, а з по-
ровом... видно, в бабу Агафію вдалася,— і поділилася з братом
тими крихтами відомостей, що спромоглася випитати в Полі.

— Може, треба їй щось... адресу свою залишила?

— От про адресу я й забула в метушні...— І взагалі лише себе
вважала вона винною в тому, що Полечка не згодилася понудь-
гувати з нею до батькового повернення.— А, між іншим, капелю-
шок на ній гарненький, жовта соломка, і сарафанчик ошатний та-
кий, в горошок. Сама й шила, хвалилася...

Вона явно не доказувала головного; тоді Іван Матвійович при-
сів поруч, узяв за руку і слово за словом примусив сестру розкри-
тися до кінця. Уперше виникло одно міркування, яке ніколи ра-
ніше не спадало на думку: звичайно, викривальні звіти Граціан-
ського про його сумнівну і навіть ніби небезпечну для держави
діяльність рідко з'являлись у загальній пресі, але якраз усі лісні
видання неминуче досягали Пашутиньського лісництва і могли по-
трапити його дочці на очі.

— І як же... лаялася, випитувала вона про мене?

Хоч як намагалася Таїска виправдати Полечку, проте, не нав-
чена брехати чи берегти свої таємниці, прокопилася про непід-
робну дитячу зневагу, що прозвучала в її єдиному запитанні
про суть ідей Вихрова. Виходить, прочитала дочка й осудила, від-
реклася й збільшила собою табір його ворогів.

Погаснувши, змінившись на обличчі, Іван Матвійович відійшов
до вікна і дивився в ніч перед собою.

— Чого ж ти замовк, лісовий солдате? Воюй! — спересердя до-
била його зі спини Таїска.

Він розгублено мовчав. Лише небагато хто в країні мав до-
статні знання — розібратися в ліській плутанині, що мала, на його
помилкову думку, суто відомчий характер. Звичайно, з самого по-
чатку йому треба було займатися своєю прямою і скромною ліс-
никовою справою, не вплутуючись у високу лісогосподарську по-
літику. Так вийшло, що вже першою своєю книжкою він підтри-
мав тоді ще не скомпрометовану наукову течію так званого
«безперервного лісового користування», проте, мабуть, повто-
рив би свою хибу й тепер, якби навіть передбачив, як може ця
справа обернутися в очах незрілої радянської молоді... а саме
заради неї він і брав на себе тягар і прикрощі свого ремесла.
Щось підказувало йому тепер, що віднині свою вступну лекцію
на першому курсі, попередню розмову з молоддю про російський

ліс, він не зможе читати з колишньою впевненістю і без тоскного чекання одержати у відповідь слівце-камінь, в якому спресуються всі зароблені ним звинувачення.

Слід зауважити, Іван Матвійович давно примирився, що у списку громадянських покликань того часу його власна професія посідала одно з останніх місць. Всяке інше: робота на хірургічному столі, геологічна розвідка, будівництво гідроелектростанцій, збирання нечуваного урожаю без утрат, водіння військових кораблів в атаку, створення хитрих машин, що збільшують кількість робочих рук, випробування нового літака й тисячі інших спеціальностей — народ справедливо вважав за подвиги, що вимагають найбільшого духовного напруження і доблесті. В усіх згаданих галузях можливі були також пошуки нових обріїв, прискорення виробничих процесів, великі відкриття, які мали першорядне значення для народного добробуту і здоров'я; там правильність розрахунків, майстерність, кількість витраченої праці перевірялися в одному ущільненому заключному результаті, який дає загальне визнання, урядові нагороди, авторську гордість, до того ж усе могло повторюватися неодноразово доти, доки не наставав фатальний час підбивати підсумки — смерть.

Всього цього, в очах Івана Матвійовича, була позбавлена діяльність лісівника, розрахована на велетенське довголіття і підпорядкована законам скупого нагромадження рослинних клітин. Щоправда, в ній найяскравіше виявлялася справжня соціалістична естафетність, коли розуміти співавторство поколінь у перетворенні планети. Потрібні були два і навіть три творчих життя, щоб виростити повноцінне промислове дерево; а якщо прагнути єдино правильною, так би мовити, багатопільною системою з чергуванням лісових порід, то потрібні були б сторіччя. А наука ще не вмiла вирощувати корабельну сосну за п'ятирічку... і тому нема поки що пам'ятників лісівникам на землі!

Ще менше надій на швидке визнання сучасників припадало на рядових працівників лісовпорядження, що являє собою систему лісгосподарських досліджень і технічних розрахунків для складання плану вирубки з можливим збільшенням продуктивності лісів. До того ж вік і становище в науці самого Вихрова уже звільняло його як від виснажливих блукань по непролазних лісових нетрях, так і від писання звітів про мільйони сходжених гектарів, яких ніхто не читає. Газети тієї епохи на весь голос закликали до безперервного трудового героїзму, а професія Вихрова не мала в собі таких можливостей: йому частенько зауважували, що тривалість життя лісників стоїть лише на четвертому місці після пасічників, священників і садівників, а головна їхня хвороба — ревматизм, від якого не вмирають. От чому іноді, називаючи свою посаду, Іван Матвійович відчував себе страшенно ніяково, ніби він був охоронцем Великого Веза або доглядачем чорноморського пейзажу. Утіхою були листи численних учнів та свідомість, що в такому самому становищі перебуває ціла армія

невідомих трудівників лісу, розкиданих по нетрях і часто лише через детекторний приймач зв'язаних з благами сучасної цивілізації.

Такі напади совісті можна було лікувати тільки педантичною чесністю у ставленні до справи і, тому що сам він уже не насаджував лісів, величезною обережністю в застосуванні майже єдиного свого інструмента: рубання. Але країна вимагала лісоматеріалів дедалі більше, а при збереженні колишніх розрахунків і швидкостей, а також поглядів на ліс як на божий дар, що сам собою відновлюється, це могло призвести до зовсім уже небажаних і непоправних наслідків. Тому в Івана Матвійовича і створилася звичка перевіряти свою діяльність не кількістю нагород, яких у нього не було, не почуттям сумнівного творчого вдоволення від випуску ще однієї обляяної книжки, а перш за все приблизним підрахунком, як його зусилля відіб'ються на добробуті прийдешніх поколінь.

Поля була найближчою до нього в цьому ряду нащадків, тому до її висновків Вихров не був байдужий. Виходило на перевірку, що марно витратив понад півсторіччя, коли після такої розлуки навіть поклону від рідної дочки не заслужив.

— Так, твоя правда, сестро...— погодився він, постукуючи пальцем об стіл.— От поїду-но я цими днями туди, на батьківщину, Пустощі мої відвідаю, помокну під дощиком, з пташками пораджуся... хороше! Іди поки що лягай, ти своє зробила. Тут уже я й сам якось розберуся,— гірко додав він і махнув рукою.

Так почався другий, ґрунтовніший, ніж навіть після втечі дружини, перегляд самого себе, а головне того, що ж саме відбувалося в ту епоху і яка його, Вихрова, людська посада в ній. За його щирим переконанням, Жовтнева революція була битвою не тільки за справедливий розподіл благ, а, мабуть, чи не в першу чергу за людську чистоту. Тільки за цієї умови, на його думку, і міг існувати далі рід людський. І якщо прогрес нарівні із збільшенням засобів добробуту полягає в одночасному підвищенні моральних обов'язків, бо тільки досконала людина здатна добитися досконалого щастя, то для цього належало кожному мати і досконалу біографію, щоб не соромно було розповісти її вголос, при дітях, сонячного дня, на найлюдніших площах світу. З цього погляду, що належав Валерію Крайнову, особливо очевидним ставало, наскільки людство потребувало великого очищення через грозу і бурю.

...Валерій був однокашником Вихрова по інституту, старшим товаришем і ватажком їхньої нерозривної колісь петербурзької четвірки. Для нього взагалі не існувало нерозв'язних вузлів навіть у той, здавалося б, безвихідний період відчаю, царських провокацій і розпаду суспільних сил. Він мав ясний, прозорливий розум ленінської школи в поєднанні з обдаруванням майже наукового передбачення, і Чередилов, що так само, як і Граціанський, походив з духівництва, жартома іменував його в той період

наставником і прабатьком соціалістичних людей. Замість лісівництва Валерій пішов спочатку на партійну роботу, потім багато років провів за кордоном на посту радянського посла; як частенько буває у росіян, Вихров зустрічався з ним не частіш одного разу на десять років. Листування не виходило; особисті події в житті сучасників поєднувалися тоді із суспільними, про них швидше можна було прочитати в газетах. Але щоразу, потрапляючи в скруту, Іван Матвійович у думці заходив з ним у розмову, і таким чином вони удвох розв'язували найскладніші рівняння дійсності.

Так було й тепер:

«Визначи свою мету по можливості об'ємніше і грубіше», — сказав Валерій.

«Я її знаю. Вона в моїх книжках».

«Перевір її на майбутньому».

«Не бачу іншого способу допомогти йому».

«В такому разі, роби... і якщо не досягнеш мети, ще раз переглянь дорогу, якою ти йшов до неї».

...Щоб уранці, до лекцій, викроїти час для особистої роботи, Іван Матвійович лягав рано. На протязі останніх років то була перша ніч, що він провів на ногах; а втім, на завтра припадав вихідний, неділя 22 червня. Він усе ходив по кімнаті, п'ятнадцять кроків по діагоналі, заглядаючи в кожную шпарину свого минулого. Незмінно, коли він повертав біля стола, в поле його зору потрапляв незакінчений нарис про рак звичайної сосни. Робота різко випадала з кола спеціальності Вихрова і не призначалася для друку... але настають моменти у старих людей, коли вони поспішають закріпити на папері невикористаний досвід з улюбленої галузі. Тепер ці дуже докладні, дрібним почерком викладені міркування про шкідливе для даної породи сусідство осики здавались йому злочинною дурницею в порівнянні з тим, що належало йому здійснити в житті і досягти чого не зумів.

2

Зупинившись, він вдивлявся в жовтаві аркуші рукопису і, як кірзь осінню спокійну воду, бачив там, на дні, свою дитячу казку; гіркуватий присмак переконував його в її справдешності. Всяка дозрілість починається із спростовання казки, і в цьому розумінні хлопчик Іван досить рано дізнався, з яких немудрих клаптиків, при скалці, шилися захоплюючі народні оповіді і як казково, з піснею та з різаниною, гуляє перед повіддю сплавна вольниця, і як посилають ходаків ва пошуки казкової селянської правди, і як скупо, без сліз плачуть жінки на казковій Русі. Та коли не зважати на убозтво їжі й бідність притулку, до чого завжди байдужі селянські діти, то життя Івана Матвійовича почалося саме в казковому багатстві, бо мав іграшки, недоступні і справдешньо-му багачеві.

Можна дивуватися, як уміщалися на планеті неоглядні простори, що входили в коло хлоп'ячих володінь і були населені легендарними створіннями. На заплаві за Горинкою походжав мідношкірий, трактирника Золотухіна, бугай із залізною сережкою в ніздрі, а в панській садибі, що біліла близько завороту на високому березі, сам старезний пан Сапегін щовечора пострілював ворон, які не давали йому зосередитись на осмисленні тяжких подій візантійської історії; у напівзрослому річищі старика водилися русалки, і літніми вечорами після грози видно було із Шабанової гори, як вони, простоволосі, чатують на православних, маючи намір залоскотати їх спиртними шовковистими пальцями... і, нарешті, в близькому дрімучому лісі, на Облозі, жила волохата б л а з н а, місцевий різновид нечистої сили, з не менш дивною примхою валити ліс восени. Тільки-но наставала північ, далина починала лунати ударами сокири по дзвінкому смолисто-му стовбурові, томливим хрипінням падаючого дерева, прощальним вихльостом верхівки, але малолітні дослідники ні разу не знаходили там ні трісок, ні пенька...

І ось який вигляд мала топографія тодішнього світу. В центрі його, де зливається Склянь з Ђноєю, сповзало до води Красновершія, а навколо — зелені, сині й голубі — східчато простягалися ліси. Від панської садиби сільце відокремлював сосновий, десятина на півсотні гай, місце якого визначалося самою назвою — Заполоски. Зі сходу клином спускалася в яр, теж сапегінська, частина величезного Облогу, а одразу за ним синіли казенні неприступні Пустоші. Вони весь час були оповиті туманом, і над ними завжди дощик мрячів, бо, за неперевіреними дитячими чутками, небо в тому місці впритул сходилось із землею. Головна гаємниця цього старого бору, яку старанно обмірковував Іван разом з найпершим його другом Демидком Золотухіним, полягала в тому, що чим далі, тим вищі росли там дерева, так що кудлаті їхні кроки зникали у хмарах, завдяки чому звичайна білка могла вибратися по них у саму височінь і гризти там свого горішка, вмовстившись на вигині молодого місяця. А вже звідти було зовсім близько до безодньої кам'яної прірви, і в ній ні річок, ні травички, ні печалі земної, а тільки млисто стелеться гіперборейський морок і ще щось, чого не може витримати погляд найдчайдушнішої людини. Це й був край світу.

Саме Облог і став причиною відомого у свій час лісного позову, що почався незабаром після скасування кріпацтва. Казенні ліси були далеко, а близькі належали спадкоємцям різних історичних фамілій, одна за одну впливовіших, а тому й не було можливості наділити лісом звільнених селян. А населення на Ђнзі, крім сплаву, з давніх-давен займалося деревообробним ремеслом: виточували ложки і в'язали колеса, — що ж до самих красновершенців, то вони споконвіку славились як скринярі, тим-то придане всіх в імперії заможних відданиць містилося тільки у строкатих, красновершенської роботи скринях, оббитих кольоровою фольгою під

решетування, зі стальним, тонесеньким співом у замках. Селяни безборонно користувалися липою і молодим дубком із сапегінських угідь, поки у володіння не вступив останній у роду, освічений дяч визвольної реформи і перекладач візантійських хронік російською мовою, Ілля Аполлонович. Неодноразові умовляння селян з боку влади світської і духовної, щоб не кривдили ближнього свого, хоч і поміщика, не давали ніяких наслідків, тому нарешті освічений перекладач розійшовся і вдався до закону для захисту щорічно ушкоджуваної власності. За відсутністю архівних документів Іван Матвійович міг ознайомитися з тим невеселим анекдотом лише у викладі євезьких старожилів і перед самою революцією, коли кризь адміністративну плугатину позову почала проступати відстоювана мальовничість народного переказу.

Спочатку нібито успіх схилився на сторону селян. Через неодноразове пересування Красновершя, як часто буває після спустошливих пожеж, у губернських землевпорядних записках цього села на вказаному місці не рахувалося зовсім, а виходить, і ліс там шкодити було нікому. То був особливий вид чиновницької сліпоти, і для вилікування її Сапегін застосував один випробуваний на Русі засіб — протирання очей паперовими грішми, після чого одразу з'ясувалося, що Красновершя справді існує і що засновник його розкольник Федос ставив свою молитовню саме тут, у непрохідних хвойних нетрях, які на Єнзі так і звуться — чернь і крем — на означення гущини і недоступності. Але з часом, як завжди у сусідстві з людиною, ліс зійшов пошільцем, димком та стружкою, а решту Федосові нащадки спустили вниз по річці, так що належну їм лісову пайку вони нібито й одержали. Справа, зрештою, з місця не зрушила з тієї простої причини, що кмітливі красновершенці так само, двічі на рік, возили до міста дарові дровця, глухарів, домоткане полотно та інше добро, що було чималою підмогою для багатосімейних законників.

Як свідчить га сама селянська поголоска, після другого сапегінського дару губернська влада установила навіть, що і взагалі тамошні люди в особі втікача Федоса завелися на Склані без дозволу уряду, а коли так, то й дари природи їм не належать; проте не змогли ні зовсім скасувати красновершенських селян, як того домагався освічений перекладач, ні стягти з них винагороду за півторасторічне розтягання поміщицького добра. Тоді Ілля Аполлонович перекинув справу в сенат, але й селянським ходакам не заборонений був доступ до імператорської столиці. Як розповідали старі люди, на той час селяни були вже вкрай розлючені. На великому красновершенському сході, до участі в якому залучили три суміжні села, ухвалено було не здаватися, виробництва всесвітньовідомих скринь не припиняти, а домагатися дідівської правди.

Матвій Вихров був третім посланцем Красновершя. Перші два повернулися ні з чим, якщо не брати до уваги незначної тілесної

шкоди. Вибір припав на Матвія уже не за прогнозливість чи красномовність, які не виправдали себе в попередніх ходіннях, а, навпаки, за виняткову лагідність його вдачі при дуже показній зовнішності. Був він такий на зріст, що коли входив, приміром, у волосне правління, пірнувши під верхній одвірок, усі мимохіть підводилися перед таким значним явищем природи; йому тоді було понад п'ятдесят. Велич російського селянства проглядала з його спокійної, співучої мови, із статечної бороди, що ледь-ледь узялася сивиною, з повільності тяжких рук, придатних хоч і на билині подвиги. Принижений уклін такого велетня не міг не вплинути на хоч яку закостенілу в законі душу, і з допомогою Матвія красновершенці мали намір виявити свою мирну, проте сповнену небезпеки покірливість перед тодішніми стовпами держави російської. Був і ще один мотив, щоб саме його послати: молодший Матвіїв брат, Опанас, був двірником у Санкт-Петербурзі, носив номерну бляху, отже, міг показати секретні ходи в надра законів і дати тимчасовий притулок.

Подія ця лежала поза Івановою пам'яттю, і тільки вже чоловіком у літах він од сестри дізнався про колишній звичай провідів ходака: як усім селом виряджають його в дорогу і приносять по змозі — п'ятака, окраєць хліба, клапоть рядюги на онучі, а потім з голосінням, як на кладовище, ведуть під руки до околиці під вітром та скісним осіннім дощиком, і всі кланяються йому, ліс і люди, колючий поруділий татарник при дорозі разом з ними, і далі він іде сам, з луб'яником за плечима, відрізаний шматок, і той шматок — його, Іванів, батько... Багато наказів було дано Матвієві, коли розставались, і головний у тому полягав, що, мовляв, від бога всій громаді ліс дано, і грішно віддавати його в одні руки, які й сокири не тримали зроду. «А ще,— навпіл з кашлем нібито прокричав йому навздогін німецький дідок Зот,— ти їм такий примір наведи, Матвієчку, що коли тисяча в одного краде, то ще не звісно, хто там справжній злодій!»

У свою хресну дорогу Вихров Матвій вийшов глибокої осені 1892 року і спочатку ніби зник безслідно, а потім на всю Росію уславився трохи в несподіваному напрямі. Згодом дійшла чутка, наче півроку старанно і марно, позбавляючи себе їжі і спокою, пробивався він із селянською слізницею до якоїсь напіввпливової особи, від якої залежала не то щоб ухвала з приводу бумаги, а подача її найвищим державним стовпам, та все не давався той. А вже Матвія знали городовики і мешканці сусідніх будинків, поки він у сльоту і холоднечу вартував біля під'їзду, навіть полюбилі за смиренність, а генеральші кликали килими повибивати або дров наколотити, і він усе виконував безоплатно і з незмінною благодушністю, розуміючи своє призначення, але потім став помітно сумувати, худнути, бо прожився вже дотла. І раптом усміхнувся господь на мужицьке горе: аудієнція відбулася якось увечері, на тому самому людному проспекті, коли напіввпливова особа

сідала з дружиною в сани, збираючись їхати у своїй невідкладній потребі.

Ставши на коліна, як наказали односельчани, Матвій чекав високого рішення з бумагою на непокритій голові,— і, очевидно, навіть для бувалого, до всього звичного Петербурга це було разючої сили видовище, але напіввпливова особа пройшла мимо, до того ж дружина особи красм ротонди змахнула на землю народне послання з Матвієвої голови. Хутряну запону було вже застєбнуто, а кучерок поворушив віжкою лівого, карого, коли Матвій у два стрибки наздогнав сани і, згідно з матеріалами судового слідства, завдав напіввпливовій особі оглушливої образи дією, по шиї, кризь бобровий комір, і з такою люттяю, що згадана особа кінчилася на місці. До цього слід додати, що, як розказувала мати, горілки Матвій у рот не брав, церковні служби відстоював до останнього відпусту, сором'язливо кохався у птастві і взагалі любив усяке створіння, слабше за себе, але, виходить, того разу скишлося всередині мужицьке горе і прорвалося через його довгу, гарматної ваги руку... Лагідністю поведінки і ніжністю до природи Іван Матвійович вдався в батька, а зовнішністю більше схожий був на матір, Агафію, невелику, покірливу, ставну жінку з не по-селянському тонкими руками. Сусіди жаліли її і по чоловікові звали Ведмедичкою.

Назад, в лоно покинутої родини, Матвій повернувся років чотирьох, коли хлопчикові Івану минув шостий рочок. Ще взимку Вихрових почали одвідувати стражники,— один раз нібито попали не в ту хату, шукаючи соцького, а то ще заходили води напитися... і нічого б, що нічним часом, і вночі, трапляється, спрага людей мучить! — але чомусь обидва рази до світанку прокачались вони на лаві в темряві, коли ситому казенному чоловікові саме спиться. Потім затихло, і тоді, перед великоднем, у глупу північ Матвій, не стукаючи, об'явився у себе в хаті. Невідомо, як він проніс повз стількох дозорних очей своє величезне тіло, собак обманув, відімкнув зачинені зсередини ворота, та тільки він уже сидів біля стола, байдужий до своєї долі, спиною до віконця, коли прокинулася дружина, скоріше від тривожного ознобу, ніж від шурхоту. Вона зрозуміла все ще раніше, ніж розгляділа чоловіка. Місяць такенний світив, що хоч зажмурся.

— Ось і я, моє вам шанування...— нібито сказав Матвій, помацав льон на лаві біля себе й похитав головою, але Агафія й без нього знала, що не дотіпала: костриці багато.

На відміну від інших бродяг, він був у чистому, поспіль чорному, справному одязі,— може, покористувався з кого-небудь на шляху біля Шиханового Яму, хоч і не чути було про грабіжництво в околиці. Неначе той купець у гості приїхав, тільки без гостинчика, чудний, мовчазний і весь такий незвичний, якими завжди мертві і з'являються у снах. Не засвітивши, Агафія спустила ноги з нар і все дивилася на нові чоловікові чоботи, на його білі, обвислі між коліннями руки. Прагнучи упевнитись в чомусь,

вона спитала, що там, у Пітері; він відповів, що в Пітері добре, цілий день грає духова музика і світло палять до ранку. Також спало на думку дізнатися, звідки прибув у таких обновах; виявилося, відпросився зі служби з найхолодніших країн, а кмітливій жінці неважко було зробити висновок з цих слів, що він має на увазі могилу.

— Де ж ти такі роздобув, Матвієчку?..— здивувалася жінка, бо й на купцях таких чобіт не бачила.

Раніше не було в нього звички перепитувати: усе прислухався до чогось за стіною.

— Це чоботи тобто? Чого ж там таїтися, гріх до гріха біжить! — і засміявся зухвалим, арештантським сміхом, але тихо, щоб не будити дітей.— А їсте ж ви що? Як ішов, у Сурчалові вже яглицю-траву варять. Он як добре живуть! Зовсім помирніли люди з голодухи... конята — і ті без сили полягли.

Не інакше, як натякав, щоб поїсти дали господареві, але Агафія не посміла, бо не годиться, щоб не принаджувати, живою їжею пригощати мертвих. Тоді не те щоб поскаржитись, а тільки з хитрощів почала жінка розповідати, що зовсім вибилися з їжі, і горбатенька донька вже просилася йти жебрати, але вона, Агафія, не пустила, хоч і мачуха, а пішла до Золотухіна позичити хлібця; мовляв, Матвій повернеться, усе разом віддасть з першого зерна, та наскочила на невістку. «Жінка, сам знаєш, люта, на язик зліша від скребла, до м'яса обдере. І як почала вона мене соромити, Матвієчку, на все село, у мене аж ноги підломилися». На щастя, якраз сам вийшов, старий Золотухін, відіпхнув язика-ту, а їй, Агафії, пшонця одважив, звелів приходити щосуботи, після закриття, підлоги в трактирі мити. Матвій не поворухнувся, слухаючи це, а тільки спитав ніби здалеку, чи жива в Золотухіна власна дружина; пам'ятав, з ногами мучилась. А вже ж йому, з того світу, годилося б знати, що з півроку як померла стара!.. І начебто в цей час зізла Таїска з полу, і він, батько, погладивши доньку, захотів довідатись, чи не болить у неї горбик на спинці, а Таїска відповіла тонким голоском, що зі спинкою нічого, пройшло. І на власний здогад спитала, чи не розбійник тепер її татко, а Матвій засміявся: зовсім полин-діло з оцими малими дітьми... і мертвотно якось рукою махнув. Як уже ходики Агафія не запам'ятала: пам'ять відібрало. Але, виходить, наяву те було: вранці виявилось, що й Таїска бачила той самий сон.

Хлопчиків Івану довелося познайомитися з татусем рівно через тиждень. Стражники застукали Матвія на Облозі, в одного тамтешнього пасічника; чудний, надумав оборонятися з дурного розуму та спрощення. Тимчасово дороги до тюремної лікарні не було: в повідь зірвало й понесло порон, а чекати, поки притягнуть новий чи перевозити в човнику не давало змоги здоров'я заарештованого. Додому Матвій приїхав увечері, напередодні зелених свят. Він лежав на спині, тримаючись за полудрабки воза

стиснутими, аж посинілими пальцями, щоб послабити біль на вибоях, а дихав часто, наче поспішав натішитися домовитим, таким гарним духом російського села, що складався із ситного димку печей, остигаючої землі й курави після того, як пригнали худобу; увесь рушничний набій був у нього в животі. Домовину збили з того ж таки краденого сапегінського дерева, але з поспіху помилилися розміром, бо становий, здаючи на поруки, наказав не затримувати втікача-злочинця, і Матвій улігся в домовину із зігнутими колінцями. За звичаями старовини, нести образ поперед прощальної процесії дали Іванові, не заплямованій поки що ангельській душі. Заради такого випадку мати вийняла йому із скрині нову сорочку з ластками, кольоровими клинцями під пахвами, як у справжніх парубків. Батьків похорон запам'ятався семилітньому хлопчикові як визначне свято дитинства. Почати з того, що Золотухін з такої нагоди пом'якшав, подарував був йому цілий гривеник і відразу ж дав на цю суму м'ятних пірників, а хто бідніший, намагався хоч одним дотиком мимохідь приголубити сироту. З того метушливого дня, осяяного якоюсь незгасною радістю буття, починав самостійно пам'ятати себе Іван Матвійович.

...Нема нічого благодатнішого на світі, ніж перволітня широчінь тієї пори, коли скрізь виступають узорі польових квітів, які не спізнали ще ні леза коси, ні зимової холоднечі, коли врозбрід і ще пошепки вчиться говорити молоденьке листя, хоч праний крижаний холодок струмує поки що з узлісся, — коли ще неясна кінцева мета всієї цієї запаморочливої принади, але вже всьому дано по крапельці скуштувати медку життя, і вже прогрілась на сонці непотолочена трава, і, хоч би там що чекало попереду, хочеться мчати по ній босими ногами, все вперед і вперед, поки не зупиниться серце!.. Того пам'ятного дня припарювало зранку, живе змучилося без дощу, і, якщо не рахувати постукування коліс по гребінчиках засохлої колії, у природі стояла цілковита тиша. Сліз не було, не плачуть за відрізанним шматком, але все по-своєму проводжало Матвія: перехожі без кашкетів звертали на край дороги, жайвороночок трошки подзвенів у високості, а на щілястому містку, де колись Матвій на подив громади вимахнув плечем застряглого воза із сіном, кожна мостовинка окремо попрощалася з мертвим.

Усі йшли на кладовище з порожніми руками, лише Івашко з образом на велику заздрість Демидка Золотухіна. Той усе набирався допомогти, пронести священну річ кроків з тридцять п'ять; але хоч Іван і усвідомлював, що діставати приємність слід нарівні з іншими, розумів також, що той потім не поверне.

— Важкий? — через кожен п'ять кроків питав Демидко про образ.

— Середньо так... загальм, нічого собі, — з нетямущим виглядом ухилився Іван.

Везла Матвія біла й смирна золотухінська кобила, обмахую-

чись хвостом від гедзів, що дошкуляли їй, а біля неї збоку біг худенький стригунчик, час від часу піднімаючи голову з цікавості: звідки взявся на хазяїновому возі чужий чорний чоловік. Таким чином, і Демидко, через батькове майно, брав участь у цій пам'ятній події. Коли Матвій відставав, діти пригосталися пірниками і разом розглядали образа: ветхий дідуганчик у чорній, з білим хрестом, мішковині на голові нестрашно погрожував їм двома перстами, щоб надалі не пустували під час виконання чоловічих обов'язків. У церкві жалісно пахло зів'ялими берізками. Батюшка виголосив незрозумілу проповідь про користь смиренності та про шкідливість неслухняності. В яму опустили батька на мотузках і обережно поставили на жовтий пісочок на дні. Якраз набігла краєм запізнїла гроза і стрельнула в розірваному повітрі два разочки ніби з поганенької рушнички.

— А ти не муч себе на людях, поголоси, облегши себе, зваж на голос розуму,— шамкотів батюшка скам'янілій Агафії, знімаючи мокру епітрахиль і прагнучи викликати на вдовині очі сльози полегшення.— Тепер йому багато краще, ніж нам, без клопоту... ачей туди ходаком проб'ється! Тепер у нього всі перепони позаду!..— і показав на блідо-рожеві, застигли після грози хмарки, схожі на розчинені навстіж палаці, куди розмашистою ходою мандрівника, у тодішній Івановій уяві, прямував Матвій.

До речі, епізоду цього Іван Матвійович ніколи в анкетах не згадував, щоб не подумали, наче посланням на батькові пригоди намагається обілити свою власну діяльність.

3

Зближення з Демидком з того й почалося, що Іван поділився з ним похоронними пірниками; протягом найближчих років воно перетворилося на нерозливну дружбу. Демидко був старший лише років на два, і обидва росли самі собою, безбатьченками. Старий Золотухін, вбачаючи у своїй родині дарових наймитів, не запрягав поки що меншенького в наживу, зважаючи на очевидну його непридатність ні до ямщицької справи, ні до сидіння за конторкою. Хлопчики зближались що день, то міцніше: рукатого, з великим ротом, Демидка приваблювало в Іванові загострене чуття природи — чудовий вроджений дар, як іншим дано, наприклад, карі очі, нещадне до ближнього серце чи надприродна прудкість у ногах. Іван годинами міг вистежувати звичай дятла або спостерігати штовханину мурашиних міст, без ліку розкиданих по Заполосках. Скрізь він мав на прикметі гніздо, нірку, дупло з бджолами, і коли в процесі діяльності виникала така потреба, він вирушав до лісу і безпомилково, як удома на поліці, знаходив пташеня або хитромудру гусеницю, а може, вони й самі йому давалися, знаючи, що від нього їм не буде шкоди!... Але, тим часом як Іван задовольнявся некорисливим знанням таємниці, Демидко

в усі їхні справи вносив безневинний поки що відтінок дитячої комерції. Виплекана хоробрість, гарт, здобутий тим, що за всякої погоди міряли три версти до церковно-парафіяльної школи, і невгасима жадоба новизни вивели їх на простір ширших географічних досліджень. Як і людству в їхньому віці, їм ставало тісно і кортіло витратити лишок сил на подолання чудесної невідомості. Так виникла думка пробратися за Облог, на край світу.

По суті це був виклик усім темним силам лісу й ночі. Саме на межі Облогу та Пустощів і проживав жахливий Калина Тимофійович, грізна істота надбогатирської статури і хитромудрих пустоців, особливо небезпечних для торгового стану. Стародавня жіноча вигадка на острах дітям, щоб не віддалялись від домівки, з роками перетворилася на старанно розроблену легенду про те, як одного разу, вийшовши до схід сонця на свій благословенний труд, старець Федос побачив на схилі біля річки бравого молодця, який лежав з колотою раною в боці, і начебто виявилось, що це підручний самого Разіна, і втік він від царського ката; ото й був Калина. Як розповідали обізнані люди, хоч як старанно отой Федос умовляв його спасти душу, харчуючись самою росою та голубикою, він негожого свого ремесла не кидав. І справді, ще незадовго до революції грибники й мисливці знаходили на Облозі кістяки безіменних діячів торгівлі та промисловості, що загинули за своє золото, їдучи на відомі лошкарьовські ярмарки; недарма ще діди єнезких багатіїв робили по сім верст гаку, уникаючи зустрічі з Калиною. Що б там не було, а вечори на Бзні довгі, і скалок було доволі... до того ж бабусі в урожайний рік балакучі, а в дитячих душах лунко відгукується кожен шелест богатирської старовини.

У той час обидва хлопчики вже ознайомилися з чотирма правилами арифметики і з плутаними відомостями з біблійної космогонії, які тільки бентежили уяву. Івана давно вабило ступити ногою на край світу і взагалі помилуватися різними загадками всесвіту, але сам побоювався Калини, і він довірив своєму приятелеві уже дозрілий задум одвідати Пустощі.

— Хоч би одним оком заглянути — і назад, а то ще голова запаморочиться. Ойкнути не встигнеш, як затягне.

— Сказав!.. хто це нас з тобою затягне? — самовпевнено скрикнувся Демидко.

— А пучина.

— Яка це пучина?

— Ну, пучина... В церкві співають, чув?

— А, ця... — глузливо озвався Демидко і постояв на одній нозі з цікавості, чи довго втримає рівновагу. — Ця, брат, не засмокче. Я тебе ззаду за п'яти притримаю, дивись, скільки влізе.

Раптом він примружив ліве око і облизав губи, як робив завжди, думаючи про бариші.

— Що таке? — стривожився Іван.

— Міркую... торбину з собою захопити!

— Нащо?

— А може, скарб знайдемо. Калина ж, мабуть, не з порожніми руками до Федоса отого приперся... куди він казну свою дів?.. Знаєш, скільки її у Стеньки було? Він навіть за борт її кидав, о!

Обидва знали лише на слух, а не за змістом, старовинну пісню про нещасну, кинуту в дар Волзі, персидську княжну. Правду кажучи, Іван і сам був не від того, щоб позичити який карбованець із Стеньчиних скарбів, щоб Таїска не йшла жебрати: він її жадів. З тих самих міркувань йому і спало на думку захопити з собою і другого друга, Панька Лєтягіна, уже найголішого в селі, до того ж хлопця неабиякої фізичної сили, та Демидко не погодився, щоб не ділити на трьох, і тут пролягла перша тріщинка в їхніх стосунках.

Вони збиралися вийти на світанку, щоб повернутися завидна, але звечора Золотухін наказав синові мити бутилі з-під олії, і поки хлопці полоскали їх на річці піском з кропивою, роса вже зійшла... Сонце стояло в зеніті, коли вони підійшли до Облогу з боку старого лошкарївського тракту. Там і восени, під час ярмарків, рідко проходили валки, а тепер було зовсім тривожно і безлюдно. Брукований, обаполом випнутий тракт збігав у зелену млу просіки і зразу зникав у низині, звідки тягло застійною вільгістю і якимсь зловісним тліном пастки. Ставало зрозумілим, чому проїжджі починали молитися Гурієві, Самону й Авіву ще за три полустанки до Калининого перегону.

— Дивись-но, до лісу й слідочка нема...— заклопотано оглянувшись, шепнув Демидко.— Нам тепер до речі було б хоч заничку вхопитися.

Іван мовчки показав на самотню, остронь, березу; хтось давно і, видно, недарма повісив там у розсоху іржаву підківку, і вона наполовину ввійшла в білий м'якуш кори. Звідси й починався великий перехід на Пустоші. Дорогу зразу заступила замшילה колода, могила лісового велетня, що стала колицкою цілої сотні молодих ялинок. Вона хруснула, як віко домовини, і просіла під Демидком — ледве ногу витяг, зате одразу ж за нею крізь плаун і мохову повсть проступила стежечка. Вона послужливо повела хлопців, але чогось раз у раз петляла, перетиналась із звіриними ходами, заводила в привігні, принадні трясовинки, зарослі таволгою та валер'яною. «Лукавить...» — свідомий своєї сили, усміхнувся Демидко. Самий ліс у цьому місці був убогий, з підмоклими, наче обвугленими знизу стовбурами, в диких, до землі обвислих пасмах моху. Він прикидався злидарем, з якого і взяти нічого, і то відводив убік малиничком на галявині, всипаним стиглою ягодою, то пробував відкупитися гніздом з величенькими вже пташенятами, до страхав, нарешті, рослим ялівцем, що як схимник у темному балахоні з гостроверхим ковпаком вибрєдав назустріч з-за коріння поваленої ялини; саме ці нехитрі викрути лісу й доводили правильність шляху. Іван ішов попереду з блискучими очима, не пропускаючи жодного значка у плутаній лісо-

вій грамоті — свіжий слід лосячих зубів на вільсі, жменьна накиданого дятлом лушпиння або раптом по пагорку ціле сімейство кваску; і як завжди в історії людства слідом за відкривачем чудесних материків ішов купець, на око підраховуючи баринші, — так і за хлопчиком Іваном мовчки з торбиною поспішав владний, заповзятливий Демидко.

Просувалися мовчки, а під час відпочинку виникла гаряча суперечка про саму техніку пошуків. Як відомо, зачаровані місця на Єнзі розпізнаються по білих паростках лускатого петрового хреста, а оскільки про людське око дуже багато його росте в снізьких борах — і треба вибирати лише той, що голубувато світиться в темряві, і відразу заламати йому вершечок, а то западеться на півверсти! — виникла природна тривога щодо оборони від нечистої сили, приставленої для охорони стародавніх скарбів; про всякий випадок дали взаємну клятву не втікати, не ревети, побачивши хай і найрогатішу небезпеку. Розбіжності виявились у питанні про застосування грошей: Демидко наполягав, щоб іще до льодяників та інших ласощів купити по тройці коней з повним ямщицьким спорядженням, з дзвониками під срібною лугою, — і нехай стоять собі на припоні, поки хазяї не підростуть!

— Нащо тобі? — висловив свій сумнів Іван.

— Чого, ямщиками станемо! Знаєш, скільки з купця за молодецьку їзду здирають? Нещодавно нашому Ганьці один з п'яного розуму перстень з камінцем дав. Коня загнав, а батько хоч би слово сказав Ганьці!

— А камінець?

— Що камінець?.. У сутінках вогнем горить, хоч прикурюй.

— Побожись!

— Щоб я з місця не встав, сам бачив. На ніч у глечик від злодіїв ховає.

Спокуса була велика, Іван замислився:

— Та ну їх, твоїх коней! Ще на нічліги доведеться водити...

— А ми Панька Летягіна до цього поставимо. Його за четвертак хоч у землю закопуй, о! Йому більше й не треба, щоб не розбестився: все-таки краще, ніж під чужим вікном милостиню гунявити.

Іван промовчав, і нова образа за покірливого товариша стала другою тріщинкою в їхній дружбі.

Поступово зелена мла почала рідити й танути, а бір — проси-хати й чергуватися з веселими березовими прогалинами, залитими оранжєвим остигаючим сонцем, опускався тихий вечір. Стежка неспокійно заметалася й покинула хлопців на просторому лужку, що положисто спускався в лункий і темний видолинок. На тому боці, здалеку обдаючи смоляною спекою, сяяли й уступаами піднімалися вгору таємничі Пустопі.

Бір починався зразу, без підліска. Неохватні, стріла до стріли, сосни височіли там, як підпори неба, і легко було здогадатися, чие житло ховалося за дим велетенським частоколом. Господар

готувався до нічлігу; видний здалеку сторічний надламаний стовбур, подібно до шлагбаума, закривав прохід в його володіння. Певне, встигли попередити страшного Калину про наближення небезпечних людей, коли вислав назустріч їм свою летючу розвідку. Зрідка пролітали блакитні бабки, ніби несучи добру звістку про близькість тихої води; бджоли з розльоту занурювалися в палаючі вогнища іван-чаю навколо торішніх дров'яних стосів, і, схожі на сановників в оксамитових камзолах, неквапливо снували джмелі. Низька жильна струна співала в загуслому медовому повітрі, пройнятому блиском квіткового пилку. І, наче відьма на святі, стояла оддалік зловісна, вся в синьому лахмітті, розбита громом ялина, подовжня тріщина надсадно скрипіла, востаннє остереігаючи хлоп'ят від обіймів грізного Каліни. Але відступ було одрізано: ззаду по їхніх слідах наступала ніч. Хліб кінчився, мучила спрага... проте минула ціла година, перше ніж чуття скарбощукачів підказало їм, що досягли місця.

— А як назад добиратися будемо? — на порозі щастя трошки злякався Демидко.

— Тепер мовчи, а то, чого доброго, почує...

Поступово спека змінилася прохолодою, а хвоя — листям, уже позолоченим західним проміннячком. Тіні довшали, дорогу назад було загублено. Але повторювалася щаслива Колумбова помилка: замість торбинки із золотом хлоп'ята знайшли новий світ. Їм відкрився чистенький, нічим здала не примігний ярк, без жодної смітинки чи гілки сушняку, без жодної квітки у теплій, ніби підстриженій траві, навіть без пташиного щебету, наче й гомін заборонено було в тому місці. Раптом незрозумілим холодом дихнуло в обличчя, і хвилювання шукача підказало хлоп'ятам, що перед ними — скарб, найзначніший в усій околиці, а може, й на всій землі. Величезний плаский валун, не інакше, як стіл Каліни, лежав на дні ярка, під наметом прадавніх лип. І ніби кровинки від розшматованої напередодні жертви, відблиски далекого гаю пломеніли в його щербатій поверхні, укритій мохом. Потім голос падаючої води покликав хлопчиків униз. Вони спустились і стояли з похиленими головами, як і годиться паломникам біля великої святині.

— Ось воно... — урочисто й незрозуміло шепнув Іван.

Це було лише джерельце. З-під каменя, на місцині, не більший від дитячої долоні, роїлася джерельна вода. Іноді вона закипала сердитими струминками, погрожуючи зникнути, і тоді видно було, як вихрилися піщинки в її розміреному, безупинному пульсуванні. Цілого сторіччя не вистачило б, щоб надивитися на нього. Звідси починався струмок, і спочатку його можна було хоч рукою одвести, але вже через півсотні кроків народжувалось його самостійне дзюрчання по намитій щєбінці.

То була колиска Склані, першої притоки Бяги, а та в свою чергу доводилася старшою дочкою великій російській річці, що розітнула північну низовину на дві половини, так що півкраїни

окроплювала жива вода з цього ярка. Без неї не родяться ні діти, ні хліб, ні пісня, і одного ковтка її вистачало дідам на подвиги тисячолітньої слави. Не видно було ні валів земляних, ні фортечних стін поблизу, але все багатство держави — неозорі лани з грозами над ними, книгосховища й могутня індустрія, ліс і гори на її кордонах — править джерельцю за тривку й надійну оболонку. І, виходить, для того лише буде народ неприступні твердині духу й сили, і похмуре військо держить на своїх кордонах, і найдоржче ставить на невисипущу варту, щоб не пробралася сюди, не скаламутила, не опоганила чистої струминки нічия брудна ступня. Усього цього Іван ще не розумів того вечора, але згодом ні за яких обставин він не відчував себе таким мізерним, як перед лицем того беззахисного, здавалося, джерельця, ніколи не переживав такої світлої, безпричинної радості.

Коли радість уляглася, хлопчики з колін напилися води і, відпочивши, знов пили — на все життя, бо більше нічого було винести звідси.

— Гостра, із земної жили б'є, — похвалив Демидко, рукавом витираючи губи. — А що, якби заткнути?

— Всю землю тоді розірве. Знаєш, сила яка?

Раптом типу порушила жовна, і їй озвалася друга дозорна пташка, потім третя, сповіщаючи когось про свавільних гостей, — слід було чекати біди. Невизначний гомін пробіг по верховіттю. Ліс швидко поринав у млу; туман поповз з глибини, хлопчики змерзли, це був страх. Уже очі вгадували у сутінках то обриси величезної волохатої ніздрі, наче в о н о вже принохувалося до людського сліду, то напівприкриту повікою зіницю, зумисне спрямовану мимо. Чекаючи неминучої мани, хлоп'ята так притислись один до одного, накриті одним мішком, що якби не ще могутніші події наступних років, ніяка сила не роз'єднала б їх до могили.

Щось у темряві пореготало над непринадною долею хлоп'ят.

— О, бачиш його? — шепнув Іван, стиснувши Демидкове коліно.

— Де?

— Ондечки, до стовбура притулилося... з конячою головою.

Демидко побачив і здригнувся.

— У, либонь, підпозає! Ну, брате, діло наше — купорос: не дихай тепер.

Почалося з того, що два дерева на очах помінялися місцями, а біляста темрява, повішена на кущах, як сітка для просихання, подекуди порвалася, утворюючи проходи. Відразу по тому довге напівпрозоре тіло заколивалось над струмком і рушило до хлоп'ят, вкладаючись у звичайні людські розміри. Все-таки трошечки легше стало на серці, коли конячий череп виявився всього тільки білою бородою. Певно, головний господар лінувався виходити з лігва за дрібницею, коли прислав підручного, який, видно, був при ньому управителем на манір відомого Авер'яновича в сапегінській садибі.

Воно підійшло і нахилилося над хлоп'ятами.

— Ви чого це, наче грибки, на дорозі вместилися? — несучоро спитав напівгосподар і почухався під сорочкою цілком звичайно, наче й не був насправді нечистою силою.

— Ми тут воду п'ємо, дідусю, — вголос і якнайприємніше, щоб задобрити, відповіли шукачі скарбу.

— Тож-то я йду, міркую, — грибків би на смаженню... Дивлюсь, тут вони й сидять, двійко! — І торкнувся Іванової голови, яка враз увійшла в плечі. — Чого це ти тремтиш, малий?

— Це ми від мокречі, — жалісно признався Іван, — змерзли...

— Ну-бо, гайда за мною грітися, я вас спати покладу... — І чекав, і лукаво згадав про якийсь особливий медок, що запашнішого на світі не знайдеш, але хлоп'ятам страх як не хотілося грітись на Калининій сковорідці. — Ач, замовкли, чи голосок втратили?

— Ми не можемо... — простогнали приречені душі.

— Чому б це?

— Ми Калини боїмось: розсердиться... — було йому відповіддю.

— А чого йому сердитись? Я і є Калина, — засміявся напівгосподар, і хлопці зрозуміли, що опір нічого не допоможе.

Розмовляючи, старий то відходив, то ближче підступав, так що можна було розглядіти його. Він був зовсім як людина, лисий і босий, у довгій сорочці, шворкою підперезаний; на траві біліли великі, обмиті росою людські ноги. Але могутність лісового володаря саме й полягала у здібності набирати будь-якого вигляду — від вовка до зливи, а вже поменшати на зріст йому було зовсім не важко, інакше низу й недокричатись було б до нього!.. Тікати стало нікуди і небезпечно, бо можна оступитись і впасти в безодню на краю світу; крім того, хлоп'ят дуже зацікавила згадка про мед.

— Ти не дивись, що маленькі, а ми хрещені... — схитрував Демидко, маючи намір одночасно і пригрозити нечистій силі, і натякнути, що недозрілі ще душі в них кисліші від лісового яблука.

— Хвалити бога, і сам я не пень лісовий!.. Гаразд, підводьтєся, а то ви в мене всю воду вип'єте... — і рушив навпростець, без стєжки.

Калина йшов попереду, і в лисині його, наганяючи дрімоту, мерехтіло зоряне сяйво. Бранці тяглися слідом, ледве волочачи ноги, спотикаючись на коріння та плауни. Недавній страх без залишку розтав у непереморному бажанні сну... І завжди потім, коли йому бувало погано в житті, Іван Матвійович викликав у пам'яті дику красу нічного бору, і непорушну тишу, проіняту ледве чутною розмовою сосон, і наче осліплу на одне око хатину з оберемком соломи на долівці, а незадовго перед тим — кований залізний кухлик з джерельною водою, де плавала і дробилась зоря, та ще черству скибку із шматком старого меду, такого густого й ситного, що й досі в Івана Матвійовича злипалися пальці і склеплювались повіки від спогаду про нічну вечерю на Облозі.

Богатирським сном пригостив їх Калина та ще якихось особливо дзвінких пташок припас на пробудження, просто тобі дзвіночки під дугою! Та коли вранці гості виринули зі сну назовні, мов з холодної, на самій бистрині, річки, анічогісінько не залишилось як від чаклунських чарів, так і від коріння шукати скарбів. Лісового володаря не видно було в хатині, і все його царське майно було на видноті: полотняний рушничок біля дверей, овечий кожух на цвяху, димар і секирчина під лавою та інший дріб'язок щоденного вжитку, пропахлий старим вуликом. Та ще полив'яна мисочка меду світилася на столі, і в сонячному промені над нею, чудом пробравшись крізь затягнуте павутинкою віконце, вилися три бджоли. На дверях чорнів вуглиною накреслений хрест, і це була перша життєва подробиця, яка похитнула в очах хлоп'ят романтичну славу Калини.

Не спускаючи з очей сторожки, вони обслідували місце навколо неї. Сама схожа на вулик, хатина стояла на чистенькій прогалинці, поспіль укритій глянсуватим настилом хвої, серед добірних сосон. Найвища з них, у два обхвати, припадала якраз над тесовим дахом Калининого житла. Певне, стара ще застала Федоса на землі; одна лише її крона, обважнівши від тугару сторіч і розпавшись на острівки, височіла над усіма Пустошами. Ровесниць їй там не було навіть у такому велетенському бору, і, певна річ, тільки в корінні її могла зберігатися затаєна від Федоса казна. Гладкий, завбільшки з молоду рись, Калинин кіт стежив за всіма скрадливими рухами Демидка. Він удавав, ніби дримає, і жовтий полудень світився в його примружених очах, зеленкуватих, як агрус.

Демидко негайно висловив Іванові свою підозру; після того, ніби образившись, кіт подався в куці і зараз же вийшов звідти, на подив хлоп'ят, у вигляді самого Калини та ще й з коновкою води. Смирні бджоли лащились до нього: він був свій і солодкий. Мов нічого і не сталося, старий виніс із хати меду, нарізав хліба з цибулею на ганку і сів з гостями за трапезу.

— Он і Марія Єлизарівна до нас поспішає, — сказав він про білку, що каменем спускалася по стовбуру з блакитної, прохолодної височини. — Сідай, звірю, та людям не заважай, — і кинув хлібця їй; білка примостилась на нижньому східці. — Ви звідки це, такі славні бояри, будете?

— Ми не тутешні, дідусю, з Красновершя ми, — сказав Демидко, як зачарований, націлившись на білку.

— А! Давно вже, як Матвія вбили, не бував я у Красноверші. Дружок душевний був, він до мене частенько заходив...

— Так це ж татусь мій! — весь засяяв Іван, бо таким чином прямиа близькість встановлювалася у нього з цим лісовим царем, видно, тому лише таким привітним і повільним у рухах, що вже не було на кого йому сердитись при такій могутності, не було куди поспішати в його тисячолітньому віці.

— Ач, як кінці з початками сходяться! Не було рівного йому

силою... ти не в батька вдався, мамин син...— усміхнувся Калина, пальцем витягаючи бджілку з меду.— Знав я Матвієчка, ще лісником його знав. Він якийсь час у Сапегіна на службі був, за потурання дядькам його звільнили. А тихий був... і нічого ж, було, ні в бога, ні в людей не попросить. Тут-таки його і прострелили в мене,— і кивнув на піл за порогом, де видно було купу лахміття.— Значить, потягло його із сибірської каторги на батьківщину, а там і чатувала на втікача доля. Якби не рушниця ота стражницька, і не подолали б його... Ну, і мені zarazом перепало. Фикін отой як кинеться на мене: «Чуєш, ти,— кричить,— погана твоя макітра, як я можу тебе розпатрати... що я з тебе зробити можу за таке пристанодержательство... ну, переховування себто!» А сам усе очищами мене, наче шаблею, розтинає. Та, хвалити бога, відхідливий: повчив трохи від власної руки, не без того, потім затих, замуркотів, коло медку заходився. Дай йому, господи, здоров'я!

Фикін був становий на Єнзі, гроза, а могутністю своєю у свідомості хлоп'ят — третій після царя та Калини.

— Дуже побив? — з невловного поки що практичного інтересу поцікавився Демидко.

— Чого там, стукнув по вусах разочків зо два!.. Від нього теж служби вимагають, а в нього, не як у мене, зубів он повен рот... є що вибивати! Ні, нічого поганого не скажеш, гарний такий, привітний пан.

Іван слухав це признання з незнайомою йому гіркотою і тишив себе думкою, що, якби Калина був років на сто молодший, підкинув би він Фикіна вище як до небес та хляпнув би в усіх регаліях об землю... але підупала легендарна Калинина статура, згорбилася спина, прослуживши стільки сторіч опорою держави російської, і від колишнього билинного молодецтва залишилося саме безсиле старече умовляння. І тоді вперше Івана вколов жалісливий подив з такої беззлобної пам'яті Калини.

— А ти ж чий будеш, хлопче?

— Я тобто? Зологухіних я,— неуважно відповів Демидко, погладжуючи Марію Єлизарівну, таку ручну, що вже видюхувала щось у його рукаві.

— Та-ак, спадкоємець, значить...— протягом сказав старий, багато чувши про красновершенського багатія, що вбивався в силу.— З мішком ходиш, купцем будеш, сам-один вік свій проживеш: нужда ріднить людей, а багатство їх роз'єднує! І захочеться тобі на старості літ замок залізний на весь світ навісити... а замок не для злодія страшний, він його з голодухи зубами згризе, а для хазяїна. От я тобі відкрию, а ти моє словечко збережи! Як наскладаєш собі купу золота, ти від неї однієї темної ніченьки і втечи! Вона тебе шукати почне, кликати, гукати, а ти пришишки, пересидь під кущиком, не виказуй себе. Погаласує, поскиглиє, піде інших негідників свого життя шукати...

— А нащо це, з грішми ж тепліше, надісь! — усміхався Демидко.

— На чужій пожежі найтепліше! — тільки й сказав старий, докірливо похитавши головою. — Та що ж, грійся, коли й на сонечку змерз.

Так розкривалася цілковита Калініна звичайність. І нічого таємного в ньому не виявилось, а був він всього тільки безстрокової царської служби солдат Каліна Глухов, який з ласки Сапегіна харчувався від двадцяти своїх дуплянок, а мед свій возив на продаж лише до Лошкарьова, по той бік Пустошів. Таким чином, казка валилася, і край світу якщо й не пропадав зовсім, то відсувався від хлоп'ят далі, на захід... та коли один з них переживав від цього смуток першого дитячого розчарування, то другий — звільнення від пут, що стримували його.

Демидко ніби випростався того ранку, наче розв'язали нарешті; додому він повертався із здобиччю. Щось билось в його мішку, чокало і скреблося, просячись на волю... тоді він різко і владно струшував ношу, і рух завмирав. Так поплатилася Марія Єлизарівна за надмірну довіру до людей.

— Покажи... — попросив Іван і довго, провинно розглядав у глибині мішка вусату, трошки притуплену мордочку з бистрими блискучими очима. — Коли ж ти її... встиг?

Виявилось, Демидко взяв її, поки старий водив Івана на пасіку показувати своє гудуче царство, і сховав у дуплі на дорозі, приклавши важким окоренкуватим поліном.

— Досить, а то втече, — сказав він, хазяйновито закручуючи мішок.

— Випустити б... негарзд! — намертво вчепившись, не дуже рішуче промовив Іван.

— Годі тобі, не будь чудним, хлопче, ми її до діла приставимо. Ти на життя кріпше дивись, а то, бачу я, сердечко в тебе дуже тремтливе... — і все зализував свіжі прокуси на руці. — Не бійся, старий іншу собі принадить!

— Жаль її, жива ж вона!

Демидко легко відірвав од мішка його руки, вперше застосувавши очевидну перевагу старшинства і сили.

— Риба теж жива, а ти ж їси її.

— І рибу жаль...

До речі, виявилася, коли прощалися, що хлопчики даремне цілий день блукали напередодні — напрямки до Каліни було дві години ходу, бігом — ще ближче. Як учора — Іван, тепер уже Демидко з трофеєм за спиною поважно йшов попереду. На кінець подорожі у нього дозрів план подальших комерційних операцій, і, тільки-но забовваніли сільські задвірки, він звернув мимо Заполосок на путівець, до сапегінської садиби. З нудьги там купували все, що приносили красновершенські та інших сіл жінки й підлітки, навіть польові букети. Демидко не мав сумніву, що й білка на що-небудь здасться в хитромудрому господарстві у панів.

Хлоп'ята знайшли знайомий лаз у білій кам'яній огорожі, перетяли модринову алею із занедбаним ставком у кінці і навпростець, через парк, вийшли на майданчик перед терасою, густо обвитою козолистом. Прийшли вони явно невчасно: в покоях сидів гість, сам великий Книшов, а чим він був великий, того поки що не знав ніхто на Єнзі. Біля каретника гнідий норовистий коник, запряжений у килимову, на залізних осях дрожку, хрупав овес, обмахуючись хвостом від оводів. Цього разу нікому було прогнати хлоп'ят, немов і челядь, і собаки — все поховалося від завзятих сапегінських гостей.

За давністю вже випало з пам'яті Івана Матвійовича, чи був при цьому Пашка Лєтягін, що зустрівся їм по дорозі, чи вдвох сиділи вони з Демидком до непереможної сонноти на лавочці під терасою, звідки чутно було дзенькіт посуду й нерозбірну розмову, — тільки згодом Іван Матвійович, догадуючись, відновив її. Там відбувався звичайний торг — з обманом, з прощаннями і лінівими взаємними погрозами, хоч обидві сторони, розморені спеком, однаково прагнули щасливого завершення справи.

— А ти почекай, Софіє Богдатіївно, дай і нам слово сказати, — говорив простуджений, як з льоху, голос. — Ну, дивився, дивився я твою лісову дачу, цілий ранок удвох з Титком виходили. Скільки ми з тобою нарахували, Титко?

— Та то ж як рахувати! Якщо поблажливо, діток їхніх жалючі, рахувати, то десятин тисяч із сім набереться, — байдуже проскрипів другий, не інакше, як покупців прикажчик. — Як на мене, то я й даремне з таким лісом не зв'язувався б... діло хазяйське!

— Та що це ви, панове... — захвилювалася літня жінка, видно, сама поміщиця. — У мене ж і папери гербові на ліс є, я таксатора наймала. Там самої сосни дев'ять напевно буде, та за Горинкою липового клину десятин тисяч зо дві.

— Тож-то й біда, що дрібнувата твоя десятинка, Софіє Богдатіївно... В Європі дві тисячі десятин — ціле королівство. Та й не женуся я за липою... липу я тобі всюю залишу, тільки кору й заберу з неї. А папери?.. Господи, та скажи тільки, я тобі за червоненьку такого папірця дам, ніби ти і є генерал Скобелев з вусами, он як! — хвацько сказав перший під дрібенький Титків смішок. — Пробач, господине, що я так, по-простому з тобою, від щирого серця. Ой, держись, Титко, знову вона нам наливає... ой, хитра! Сперечатися нам нема чого, можна і ще разок кроками проміряти. Займись-но зранку, Титко... прихопи з собою і панійку, погулай з нею удвох.

— Ноги свої, не куповані, — згодився прикажчик і позіхнув на знак цілковитої своєї незацікавленості. — Можна і ще разок згуляти.

Знову заговорила господиня:

— Гаразд, припустимо... хай буде всього лише вісім. Однак у мене зараз сутужно з грішми, і мені хотілося б саме тепер знати, скільки у на руки одержу. Навіть як по сімдесят кубів узяти на десятину...

— Та звідкіля ж там сімдесят, ваша вельможність? — удавано благаючи пощади і полегкості, вигукнув Титко.— Та там від сили, пошли господи, хоч сорок накопирсати.

— Ах, ах! — як під ножем стогнала жертва Книшова.— Де тільки у вас совість, панове?.. що це ви з бідною вдовою робите? Мені в такому разі доведеться звернутися по захист до закону...

— А нащо його, батечка, даремне будити-турбувати? Якби ще ми на тебе з обушками накинулись, тоді інша річ. Ми, голубко ти наша, і так підемо, нехай спить твій закон... Ти чого до місця приріс, Титко? Вставай, дуборосе, кланяйся за вгощення... їдьмо!

Почулося безладне торохтіння меблів, човгання ніг і безпорадне жіноче зітханья.

— Я все ж таки прошу вас сісти, панове... і зглянутись на моє становище: я вже вам звіряю, як на словіді! У мене набралось термінових платежів, і проценти в банк зовсім замучили. Крім того, онуки малі на руках, та ще зять-психопат... Одверніться, не слухайте, діти. Ну, просто визначний психопат! — повторила вона з таким страдницьким виразом, що тепер з боку покупців було б безсердечно не набавити ціну.— Давайте ж прикинемо хоч начорно. Навіть як по-вашому... скажімо, вісім тисяч десятин по сорок кубів... хай буде по п'ять карбованців... гаразд, навіть по чотири з половиною за сажень. Порахуй на листочку, Кюко, скільки виходить... і не щипай Леночку, соромся: ти вже мужчина!

Настала пауза, і потім ламкий від хвилювання дитячий голос повідомив належне до сплати — мільйон триста сорок тисяч, а це показувало в свою чергу, що мужчина був не надто сильний в арифметиці.

— Ну, от...— ослабим голосом сказала господиня, і хлопчики зрозуміли, що пані переможена.

— Такі грошища тільки в задачниках Євтушевського трапляються, любя пані,— жорстко і красномовно відрізав головний покупець.— Ти не бариши свої, ти мої збитки рахуй. У тебе там самого гару понад дві тисячі буде, а куди мені його до біса... самовари хіба що ставити? Так ми чайком майже і не ласуємо!..

— Господи, та це обіг'єшся тим чаєм! — весело реготнув прикажчик.

— ...та ще галяви серед лісу, та порубано, та короїд побив... а мені ліс оцей не по гриби ходити, мені шпали з нього тесати, голубенько, по них люди їздитимуть. Як на словіді тобі сказати, там і лісу справжнього нема.

— Он як ми на Волині у графа Чернишова дуб валили, ото ліс був,— скоромовкою докинув Титко.— Глянеш угору: матінко моя рідна, серце замре!.. Наче татка під корінь рубаєш, а тут...

— Помовч, Титко,— урвав головний.— Ліс-ліс, а ти сама в тому лісі бувала хоч разок, Софіє Богдатіївно? У Росії все під лісом числиться, де косі чи серпові робити нічого. А його, ліс отой російський, пітерський чин у халаті циркулем по карті рахував. А як перевіриш — гар та трясовина, шучником поросло... бурелом та жердина, а який — то й зовсім у чорта в зубах... спробуй, дістань його! Поки до річки його дотягнеш, бородою по пояс обростеш, зрозуміло?

— Господи, та чого ж ви на мене в чотири руки напали... — оборонялась, як могла, господиня.

— Терпи, коли вже підпоїла. Та й ліс твій від тутешніх селян крадений: чули ми про позов на тебе... і сам я теж не крадій за тебе, злодій, раз крадене купую. І не дай боже, заспіває червоний півник на Русі, на одній віжці нам з тобою, люба панійко, висіти-погойдуватись. Обое ми, ти і я, з бритви мед лижемо, зрозуміло? Ось тобі мій рахунок: по сплаті банківської позики та куртажу позовникам на руки тобі сорок тисяч... та від зятя бережи, проп'є! Підмастка в губернії — твоя, моє діло — сокира. Решту півтора ста на Новий рік. Думати до завтра, а то на Дон махну.

— Ой, не розщедруйся, Василю Касіяновичу... проторгуюсь! — кістяним голосом підохочував Титко.

— Е, бог з нею: діточок її жалію!.. А нас нехай господь за печаль нашу нагородить. Тепер наливай, панійко, та кажи-но нам яечню спритненько приготувати, а то охляли ми в тебе...

Так просватали під сокиру славнозвісний Облог на Єнзі. Розкішна пишнота садиби, що здавалася хлоп'ятам чарівним раєм, давно була позначена тяжким занепадом. Скасування кріпацтва, позбавивши дворянство дарової робочої сили, змусило покійного Сапегіна закласти маєток у банк для інших, новітніх, за модою часу, сільськогосподарських починань; вони мали озолотити його, та не озолотили. І як звалився, так і покотилося все з гори: повиздохала від пошесті породиста худоба, розвалилися оранжереї з пришпиленими до стін шпалерними абрикосами, в кутку вітальні обсипалася штукатурка і стало гниле дерево проступати. Лише бузок буяв щовесни, сповнюючи повітря густим, до запаморочення, ароматом, і наступав на квітники, виповзав на доріжки, прикриваючи напіврозорене дворянське гніздо. Старий управитель Авер'янович, права рука й око покійного Сапегіна, поринув у безпробудну пиятику, і таким чином господарство перейшло до рук самої Софії Богдатіївни, ще в університетські роки вивезеної з Померанії, — дами крихкотилої і слабовитої, яка вміла тільки срібні ложки рахувати та віконниці на ніч зачиняти від уявних злочинців. Основне багатство старої складалося з переспілих, нікому в тім краю не потрібних лісів; у зв'язку з чутками про те, що скоро мають проводити чавунку через Лошкарьов на Вологду, їй траплялася остання нагода вибратись із скрути. Сам бог послав Книшова, хоч і нетверезого, на її вдовине горе.

Угоду належало примочити, але оскільки за столом були самі жінки та діти, а Титко не смів при виконанні своїх службових обов'язків, то гість примочував сам-один за всіх по черзі і скоро дійшов того посоловілого стану, коли треба було або його виносити в сінник, або самим вибиратися на свіже повітря. Отоді всі Сапегіни й висипали на дерев'яні сходи з каскадами віддвілого козолисту на перекошених поручнях.

Попереду поважно йшла величезна стара жінка в ліловій люстриновій спідниці, вся в червоних плямах недавнього хвилювання на землистому, нездоровому обличчі. Власне, вона в цілковитій самотині коротала вік у садибі, — тільки під час літніх канікул в неї гостювала дочка із синами від невіддалого шлюбу. Обидва вони і йшли тепер поруч з бабусею, обстрижені, із синцями під очима, акуратні хлопчики в парусинових гімназичних курточках. Іванові запам'яталось: старший з цікавості надівав жовтого гедя на соломинку, а менший бездумно жував травинку. «Не житці», — трошки звисока усміхнувся на них Демидко.

Головній пані не сподобалася присутність сторонніх, хоч і дітей, у такий час: вона буркотливо спитала покоївку, що нагодилося тут, чи не з'явився Авер'янович, але ні, Авер'янович поки що не впливав, як та висловилося, на с м о к т а в ш и с ь вчєчєра.

— Ну, що у вас там, славні хлопчики? — спитала господиня здалеку.

— Ось білка... — буркнув Демидко, зісмикуючи кашкета, що зразу прихилило до нього стару пані.

— А в тебе що? — повернулася вона в Іванів бік.

— Ми всі разом, — відповів Панько Лєтягін, який приєднався по дорозі і, отже, також брав участь у продажі Марії Єлизарівни.

П'ятеро Сапегіних, якщо не рахувати покоївку, зараз же оточили продавців, і п'ятою була дівчинка років п'яти у затрапезному, колись рожевому платтячку, з незрозумілими Іванові кольоровими кружальцями та смужками на обличчі. Хтось із хлопчиків розмалював її під індійця дитячою аквареллю; маленьку звали Леночкою. Їй теж хотілося помилуватись лісовим звірком, але всі її спроби лишилися марними, поки не здогадалась міхурцем протиснутися поміж ніг старшого гімназиста. Досить дзвінко той клацнув її пальцем у потилицю, між кісок, і вона покірливо відповзла назад, на крокетний майданчик, привчена до другорядного становища в сім'ї.

— Покажіть свою білку, діти, — наказала молодша пані, з похнюпленим і таким довгим носом, що поки доберешся до кінця, доводиться повертатись назад, щоб згадати початок.

Відважно, хоч і зажмурившись, Демидко устромив руку в мішок і вихопив за шийку Марію Єлизарівну. Вона не опиралася, ще не знала, що звичайно все живе тут заперчують до смерті, і потім з належним співом ховають на малесенькому цвинтарі, де вже лежать попередні улюбленці хлопчиків Сапегіних. Демидко тримав білку міцно і потискував злегка — не для того, щоб

помститися за укуси, а щоб паничам захотілось якнайшвидше визволити бідну від муки. Враз усі взялися просити Демидка, щоб не робив боляче божому створінню, і нерівний поєдинок тривав доти, доки слабкі не здалися. Мати дозволила синам витратити вміст своєї скарбнички і додала по-німецькому, щоб учились на прикладі провадити торгові операції із селянами.

— Скільки коштує? — солодким голосом спитав менший, зворушено дивлячись на затихлий рудий клубочок з обвислим хвостом.

Тоді старший підкинув у повітря гедзя, який полетів зі своїм вантажем, і діловито відіпхнув брата.

— Скажіть, це у вас хороша білка? — почав він, тримаючи руку на пряжці пояса.

— Злюща, перший сорт, ледве від дерева одірвав. Скільки крові витекло: просто купорос діло з нею! — і показав вільну поранену руку, щоб підняти ціну на товар.

— Виходить, вона у вас кусається? — трошки відступивши, спитав менший.

Демидко презирливо глянув йому в ноги:

— О, і не думас. Це я сам об неї скривавився... — Брехня була своєчасною, бо погана вдача білки могла й налякати покушців. — Вона в нас смирна, Марією Єлизарівною зветься.

Серед мешканців садиби почалася суперечка, куди помістити білку, і бабуся радила поселити її в клітці загиблого напередодні щигля, а молоде покоління мало намір держати білку на тонкому, зовсім непомітному дротику навкруг горлечка, щоб не зв'язувати її волі.

— А її можна милом мити? — лагідно поцікавився менший, поки інші сперечалися.

— Милом? — з виглядом знавця задумався Демидко. — А чо-го ж, можна й милом. Та вона і в бочці проживе, якщо годувати. Крім огірків, усе жере... дрібному звірові, головне, кісток не давати, щоб не вдавився.

Нараз Іванові стало не те що огидно, він ще не розумів суті приватної комерції, а якось недобре... Спочатку його увагу привернув Титко, який у своєму обскубаному сюртучку виповз надвір, щоб не запоганювати махоркою панських покоїв. То був сухорлявий, старий шахрай з продавленим усередину обличчям і такими випнутими вперед губами, що незрозуміло було, чим можна добитися цього разючого результату. Він походжав по терасі, злорадно копірсаючи нігтем облуплену фарбу... І раптом ще невідома Іванові сила підвела його до всіма покинутої Лєночки, яка життерадісно, сівши на крокетному майданчику, тіпилася жменюю недостиглої бузини в пелені плаття.

Іван розсудливо похитав головою:

— Ти гляди, цього не їж, від них помирають... у жовтий пісочок покладуть, — і, за правом старшинства відібравши ягоди, покидав їх у куці. — Хто це тебе, нещасну, так розмалював?

— Братики...— покірливо відповіла маленька.

— Іди, змий... негарно: люди дивляться! — відчувши в ній рідню, порадив Іван.— Ну, ти що найбільше на світі любиш?.. скажи, я тобі дістану.

— Пташку,— усміхнулася дівчинка, сліпуче дивлячись у саму душу Іванові.

І лише за той синій погляд, за тоненький, ще не усвідомлений біль дитячого співчуття на все життя полюбив він цю спокійну замазуру, як і Калину Глухова з його джерельцем.

— Ну то я тобі сича принесу... у мене є на прикметі. Тільки, гляди, його мишами треба годувати... нічого, наловиш! Я тобі так принесу, без грошей,— додав він грубшим тоном, щоб не втрачати чоловічої гідності.— Ти відпросись завтра до ставка у цей час... прийдеш?

Сич трапився чудовий, з кігтищами, ще маля, але вже страшний; крізь величезне, як кожух, сіре з білими крапочками пір'я під пальцями відчувалося горобине тільце. Іван чекав біля ставка до вечора, цілу стежку витоптав у траві, але жінка не прийшла на побачення. Воно відбулося лише через сімнадцять років.

З того часу Демидко став придворним постачальником паничів. Для них ловив він пташок на принадах та водопоях, хмиззям закидаючи струмок і накриваючи клаптем рибальської сітки малесеньке плесо води. Полонянки потребували їжі,— він змалку навчився користатися з покірності знедолених, зсипаючи мурашники на току, звідки працьовиті комашки самі зносили йому під розстелену полотнину жовтуваті добірні яечка. Горобців та зябликів він продав за соловейків, на досвіді осягаючи хитру науку торговельного обдурювання, яке допомагало йому брати вчетверо проти того, що було витрачено на легку роботу ловів. На очах у вражених гімназистів, обліплений п'явками, він вичерпував карасів з мулу ставка Сапегіних і ніколи не давав товару наборг; а коли в покупця не вистачало готівки, приймав на сплату все — від сталъних пер до візантійських монеток з нумізматичної дідової колекції, яку нишком грабували. І хоч їх не брали у трактирах імперії, Золотухін з задоволенням стежив, як у його улюбленця прорізуються перший зубок жмикруга. В цій зустрічі двох станів-суперників обидві сторони ненавиділи одна одну, але Демидко був сильніший: на пихату зарозумілість кволих, завжди із зав'язаним горлом панят він відповідав затаєною мужицькою ненавистю.

...Наприкінці літа Іван майже весь час провів у Калини; мати одвикла кликати його вечеряти. Їхній день починався зі світанку, коли перший промінь разом з пташиним гомоном підітись крізь туман у голубуватий, вологий суморок лісу. Старий і малий обходили свою державу, нечутно підглядаючи новини: як поживає пан борсук у своєму кургані або як за чотири заходи, з малям у зубах, перебирається на нову квартиру сестричка нещасної Марії Єлизарівни,— одвічний настил хвої скрадав шурхіт людських кро-

ків. Звичайно маршрут повторювався, але в лісі, як у добрій книзі, завжди знайдеться непрочитана сторінка. Тут, у дорозі, Калина вчив свого вихованця вгадувати по росах погоду, а врожай по корінчиках лісових трав, — та іншої таємної грамоти лісу, в якій відбився тисячолітній досвід народу.

Похід завершувався на високому березку Єнги; там був один завітний мисик, зарослий прибережницею. Далеко вниз, де в тонкому розливі води просвічували мілини й перекасти, буксирчик відтягав на зимівлю ціле сімейство строкатих бакенів, і шуліка ширяв з кривавим відблиском заходу на крилі. Казка кінчалася, наставала осінь, дедалі голіше ставало навколо.

Старий давно переступив межу, за якою стирається різниця в літах. То була небагатослівна дружба старого й малого, без боязні розлуки, але й без фальшивого взаємного пещення. Один примирено прощався з усім, що приймав до своїх рук другий. Про себе Калина розповідав скупі, проте можна було зрозуміти між словами, що чарку свого життя випив він не скривившись, і було б зовсім добре, якби пучки товченого скла не виявилися на денці. У цих оповідях кінчався казковий Калина і починалася мила, удвічі дорожча хлопчочові, тілесна людина.

— Виходить, і не святий ти, дідусю?.. виходить, і ти помреш, так? — розчаровано питав Іван.

Старий сміявся і прощальними очима обводив багрянні близькі ліси за Єнгою, поля з незабраним де-не-де хрестовинням снопів, і далі — свіжий піщаний насип невідомого поки що призначення, який зникав удалині, і на обрії, за п'ятнадцять верст, місто Лошкарьов, що виблискувало своїми ніби фольговими вікнами. Калина залюбки роз'яснив приятелеві свою віру, і вона стала згодом вірою і самого Івана Матвійовича. І якби пригладити його слова на книжний лад, вийшло б, що нема бога на землі, а тільки ніколи не остигаючий хміль життя, та радощі пресвітлого розуму, та ще жовта могильна яма на додачу — для перетоплення їх на ще досконаліші цінності загального буття... Як завжди, старий плів чергового кошика, а хлопчик лежав горілиць і дивився в небо, де, розтягшись спокійним кляном, з цяткою-вожаком попереду, летіли у вирій журавлі. Дитячому розумові важко було збагнути Калинину мудрість, але блакитний відблиск її Іван поніс із собою в життя і одного разу навіть спробував відтворити її в пам'яті в одній петербурзькій суперечці про особисте безсмертя.

Не меншу обізнаність виявляв Калина і щодо нечистої сили. За довгий час привільного столичного життя старий з'ясував напевне, що чорти бувають двоякі, і лише нижчі з них, що зустрічаються у місцях присутствених, позначені смородом і прищами виняткової непривабливості. А старші — малодоступні для всенародного огляду, частенько вирізняються навіть надмірною гожістю, квартирують у пишних палатах, звідки і стягають данину з православних: жирну їжу, рекрутів для боїв, дівок для пустоців, мамок для годування не зміцнілих поки що чортеняток.

Отже, і розпізнаються вони не по хвостах, не по сірчаному димові з рота, а, як правило, по тягареві, якого завдають простим людям... Кінчиться все це страшним судом, де обліяться трудівники, а нечисть згине навіки. На довірливе запитання Івана, чи допомагає свячена вода від нечистої сили, старий відповів, що дуже непогано впливає, коли опустити глибоченько і трохи притримати за чуба.

— Ото б побачити її, темну оту силу! — зітхнув Іван, слухаючи тихий хлюпіт річки вниз, на міліні.

— Почекай, малий, ще налюбуется!

Хлопчик познайомився з нею тієї ж таки зими.

5

Одну з найбільших лісних операцій, операцію на Облозі, було обставлено з книшовським розмахом. За місяць до початку Титко об'їздив з частуванням усі прилеглі села, — тоді й бабам перепало по скляночці. Залізничники квапили постачальників. Тієї осені перший сніг випав рано, і якоесь на світанку, зараз же після Дмитра, тисяча саней з усіх кінців попрямувала до Облогу. Справивши свято напередодні, люди їхали хитаючись і порозпускавши віжки; у кожного шуміло в голові і тьмяно поблискувала за поясом сокира. Невиспане сонце підводилося над бором, коли впали на сніжок перші маленькі сосонки. Не втягнувшись поки що в роботу, лісоруби курили і вешталися без діла, спостерігаючи, як запопадливіші закінчували низенькі курні хатки і всяке допоміжне приладдя для рубання лісу.

— Чого заглохли, окаянні... чому, дятелки, не постукуєте? — підганяв і погрожував, благов і нацьковував украй охриплий Титко, такий метушливий, що четверився в похмільних очах дядьків. — Чавунка прийде, ситчиком вас закидає... ото побенкетуємо, дітоньки! Ану, взялись, голубчики... — і ще разок кропив свою армію горілочкою.

Тут, як на підпалі, треба було лише вогнику кинути, далі само йшло, а Золотухін, усе розпродавши, раз у раз посилав до Лопшарьова за спиртним підкріпленням.

— Он чому вона і не стріляла, не заряджена була... — казав хто-небудь, беручись за рукавиці або розгладжуючи бороду після чарки. — Ану, де він там, космач наш?

Другого дня на світанку гримнула залізна злива по Облогу, низова злива на тисячу дружних сокир. Рваний стугін залунав по околиці, і, як над усяким побоїщем, знявся і загорлав чорний птах. Цілий два дні бір стояв непохитно, наче щоночі свіжа зміна заступала місце загиблих; на кінець третього, коли артілі врубалися у гущавину, Облог здригнувся й помітно подався назад; робота пішла дружніше. З поваленого дерева тут-таки тесали шпалу або робили лату і просто кидове поліно... потім везли кудись у сизу, мерзлим туманцем пойняту далечінь, де раніше у цю

пору, бувало, вчилися підвивати вовчі виводки, а тепер, якщо тільки не причуваюся, вже продирався крізь тишу паровозний свисток... Сосну рубають до березня, поки держиться санна дорога, і Книшов поспішав, щоб у травні взятися до липи, зараз же як почне йти сік.

З властивої дітям жадоби нового хлопчик із загостреною цікавістю, але без страху за свого лютого приятеля сприйняв звістку про спустошення Облогу. Певне, як усе лісове в цю пору, спав старий у непролазних кучугурах, і неймовірним здавалося, щоб навіть таке лихо порушило зимову Калініну сплячку. Раптом на різдво страшенна нудьга потягла Івана до лісу. Увечері напередодні ударив морозець, святкове пожвавлення зранку запаувало на дорозі, всіяній корою та жмутками сіна. Назустріч тяглися підводи із заготовленим лісом, співала під полозом оскліла колія. На півдорозі Івана підхопив Пашчин вітчим, що повертався порожнем. Конячина трапилася добра, домчали миттю. Облог постав перед очима, ніби намальований графітом на напівпрозорій кальці. Далі Іван пішов пішки.

Смачно, хвойним димом та смолою тягло від зрубу, де махали сокирами, кричали на коней, танцювали од холоднечі, розбирали підвагами скрещені колоди й палили купи гілля у величезних спокійних вогнищах. У ранішніх сутінках таємниче блідо-рожевим сяйвом світився запорошений ліс. Раз у раз по ньому шарали тіні, коли з розміреним видихом лягали дерева. І вже несли звідти серед галасу мовчазного, із застиглим поглядом бороданя, якого Облог лапою стьобнув, захищаючись, як засліплений болем звір.

Наче в плічко штовхнули, хлопчик рушив ліворуч, де за лісовим виступом гомонів другий такий самий табір. Широкий зруб, що положисто збігав у видолинок, постав перед його розгубленими очима; де-не-де по ньому стирчали мітелки підліска. Іван не впізнавав Облогу і знаменитої високої сосни, яка розкидала в небі засніжені патли, розпізнав лише по Калініній хатинці, що чорніла під нею; навколо хатинки товпився народ. Боячись спізнитися на щось головне, хлопчик кинувся навпростець зрубом і довго не міг пробитися крізь людське кільце, попід лікті дорослих.

— Гей, куди тебе несе, малюк? — питав хтось згори.

— Я до дідуся Каліни,— прохальним голосом озивався Іван, і його пропускали.

На стоптаному, аж чорному свігу товпилися лісоруби. Понуро й недовірливо, як на диво лісове, поглядали вони на старого, що сидів біля своєї нетопленої, з розчиненими дверима хатини, на свіжому пеньку. Каліна був без шапки, якийсь чистенький і помоділий, на плечі накинуто кожушину; міднувате сяйво його останнього сонця відбивалося в лисій голові. Очевидно, велася прощальна розмова, але не лише вона привабила сюди лісорубів. Сам Книшов, приїхавши навести порядок на Євзі, підживлявся у сторожці медком та рижиками з Калініного засолу. Усім

кортіло глянути на знаменитого діяча, який, за чутками, виру-
бав півмільйона десятин і зняв зелену одежину з трьох великих
російських рік.

— Отак воно, хороші ви мої, дітки нетямущі!..— говорив Ка-
лина тихо і рівно, ніби читав з книги.— До того я й веду, що
змерзне земелька без своєї зеленої шубки і здоров'ячко стане в
неї дуже хитке. Корівка по сім верст за травинкою ходитиме,
а раніше з аршина наїдалася. І буде вам літо без хмарок, а коли
й зимонька без снігів... і клястимуть люди своє сонечко! І захо-
четься в баньці віничком постьобатися, а нема. А трапиться вам
розповідати, як ото на колишніх пнях людина простягалася, і онуч-
ки вам не повірять. І як понівечите до останнього деревця росій-
ські ліси, тоді й подастесь, голубчики, за хлібцем у чужий край!..

Сльозавими, невидючими очима він обвів оголене місце перед
собою, близький край приреченого лісу, обличчя людей, Іванове
серед них, і вже не впізнав свого юного друга. Та сама лиха сила,
що одне по одному відібрала в нього зуби, радість, русяві кучері,
прийшла тепер по його душу. І знову, на велику прикрість Іва-
нові, не гнів, не скарга звучали в мові Каліни, а тільки жалість
до тих, що залишаються.

— Тепер уже чоґо там головами хитати! — так само прощаль-
но, наче з другого берега, відповів один з лісорубів, до яких звер-
тався Калина.— Як уже почато, то треба кінчати...

І тоді Іван побачив Книшова, що вийшов із сторожки в супро-
воді постійного почту. Це був гарного зросту пан у збірчастій
чумарці з гладенького синього сукна, нестарий, навіть у повних
чоловічих літах, тільки ледь одутлий, з водянистими, вицвілими
і трохи банькуватими очима, по яких упізнають переконаних во-
рогів виноградного вина, з підстриженою за модою свого стану
борідкою, в деяких поворотах майже билинний молодець, якби не
великі вуха, схожі на ті держакки, що їх приварюють до чавунних
трамбівок для зручності. Вийшов він добряче напідпитку і слухав
кінець Каліниної оповіді, мізинцем сколупуючи вощину із зубів.
Обабіч нього стали коротконогий Титко, весь подавшись уперед,
з довгими, обвислими вздовж тіла руками, і довгий, виснажений,
ніби він сам себе з'їдає, Золотухін, з маленькою дзьобуватою го-
лівкою на довгій шиї і з пронизливим поглядом жерстяних неспо-
кійних очей,— уже на схилі віку, хоч поки що сивини в нього
було більше, ніж лисини. На знак покори перед незаперечною
силою Книшова він стояв простоволосий і свого важкого, з висо-
ким денцем кашкета тримав трохи на відльоті у відкинутій руці...
До речі сказати, він із самого початку разом із синами прикріпив-
ся до прославленого майстра лісних баришів не так заради заробі-
тку, як заради самоосвіти на комерційній ниві. Обидва, Титко і
Золотухін, мавпа і яструб, готові були кинутись на виконання
першого-ліпшого хазяїнового наказу.

— Годі верзти, діду... не відправляй похорону над Россею пе-
редчасно. Та шапку надінь, застудишся, лисий дияволе,— стри-

мано засміявся Книшов, пружно сходячи з ганку, і всі не дуже-то вірили, що може справді такий час підступити, щоб по всій російській землі лазневого віника не наскребти.— Яке розвів надгробне голосіння, прости господи, а самому, надісь, ще та ще пожити хочеться... га?

— Ох, дітоньки,— простодушно покаявся Калина,— біля моря згоден пісок рахувати, аби добавочку видали! От немовби й тисячу років прожив, уже й ноги заплітаються, а дужче за мед подобається воно мені... життя!

— Чого ж тобі не жити? — поблажливо докинув Золотухін.— Поки сам сидиш та ще й людей лякаєш, значить, ти в нас ще не старий.

— А я і є молодий, та от років отих на плечі налягло.

— От і живи: тисячу прожив, другу відкупорюй... правильно я кажу, синки? — кинув Книшов у натовп, і лісоруби схвально загомоніли, розступаючись.— Ну-бо, піднеси йому, Титко!

Негайно пласка срібна фляжечка з'явилась у спиртних прикажчикових руках. Він налив по вінця, і Калина лише головою похитав, пізнаючи рідненьку, і всі полегшено зітхнули, що от, мовляв, і володарі, а не обділили старого. А Книшов, зробивши закваску, замовк, і далі розмову провадили на зміну його підручні.

— Мабуть, чимало бачив за тисячу років, Калиночко?

— Не перелічити, голубчики, всього було. Таж я в кірасирах служив... коні вороні під чорним сідлом, султани на касках: нам обмундирування гарне належало. Знову ж таки завжди сурмачі попереду! Тож-то, кажу: в кірасирах... потім за рік до селянсько-го звільнення драгунами нас зробили...

— І самому повоювати довелося?

— У Криму он, було таке, коня підо мною ядром убило. Я молоду, ух, бравий був... в ескадроні пісні заспівував.

— Ач, який! Брова он у тебе потята, видно, від шаблі. Окривів ти не на війні?

— Ні, це потім... коник піді мною спотикнувся, а нога ж у стремені; бальер брали при самому государі... ну, котрий винишньому батько. Поміж іншим, на патретах неправильно його показують: він скоріше рудий був, вуса на всю щоку.— З незвички Калина швидко сп'янів, а в Івана двічі серце кров'ю обіллялося за його жалюгідну п'яну балакучість.— А ще скажу про ліс вам, дітоньки...

— Про ліс ти потім збрешеш! — урвав Титко.— Ти нам що-небудь смішненьке розкажи. У Санкт-Петербурзі, певне, куховаркам спуску не давав? Столичні ж молодички форсисти, мабуть, га? — грайливим голоском говорив він і косив оком у натовп, щоб запобігти приязні у цієї голоти, найнятої по двадцять п'ять копійок на день.

— А чого ж там дрімати з ними! — відповів за Калину Золотухін під невеселий, недружний сміх дядьків.— Веселися собі, заводь під корінь.

— Забув уже я про те, років багато... Більше про братів думав,— ухилився Калина.— Всі вони повмирали, поки я там у Пітері государеві балери брав.

— А що, хворість яка?

— Таж колюку в недоріді, перекотиполе по-нашому, їли. Товкли і їли. Видно, об'їлися.

— Он до чого обжерливість призводить,— з дурного розуму ляпнув Титко, і враз усе навколо спохмурніло, і само сонце від сорому сховалося.

Повними сліз очима Іван дивився у сніг під собою: наближався кінець його казки. Щоправда, добра половина Облогу стояла ще незайманою, але в хлопчиковій свідомості бір перестав існувати одночасно із загибеллю тієї могутньої старої сосни, що отіняла Калинову покрівлю. Залишати її не можна було: в першу ж хуртовину вона впала б і розчавила дідову сторожку, як гнилого горіха.

— Тепер розступіться трохи, православні,— безбарвним голосом сказав Кшишов.— Дайте й мені капельку погрітися!

Несподівано для всіх він скинув із себе чумарку і залишився в білій, від піни білішій, вишитій сорочці, підперезаній кавказьким пояском із срібним набором. Десяток рук простягли йому сточені, пощерблені пилки; він вибрав сокиру у найближчого, виважив у руці, схвально, на пробу, торкнув нігтем лезо, що продзвеніло, як струна, плюнув на долоню, щоб не сковзало, і притоптав сніжок, де заважав,— прислухався до верхового шелесту лісу і неквапливо, як на ешафоті, з вершечка до п'яти оглянув свою жертву. Вона була нечувано гарна в цю мить, стара мати Облогу, у своїй прадавній красі, рівна, як промінь, і без єдиного ганджу; сніг, як рожевий сон, лежав на її обважнілому вітті. Поки що не на повну силу Кшишов розмахнувся і, відтягаючи на себе, ніби дразвячи, вдарив у самий низ, по смолистому патьоку біля окоренка, де, як жили, коріння збігало на стовбур, а хлопчик Іван мало не ахнув від здивування, що кривця не забризкала йому рук.

— Он як її треба,— повчально промовив Золотухін.— Учїться!

Спочатку сокира одскакувала від промерзлої заболони, але раптом залізо роз'ярилося, і в повітрі ясно заблискали дрібні, костяного кольору тріски. Зразу, без жодної осічки, утворилася вузька, точна зарубка, і тепер потрібна була особлива вправність, щоб у ній не застрягла сокира. Дзвінки спочатку удари ставали глухішими в міру заглиблення сокири і, подібно до дятлового цокання, лунали по околиці. Все замовкло навкруги, навіть ліс. Ніщо не могло досі порушити зимової дрімоти старої сосни... але ось вітрець смерті ворухнув її хвою, і ясно-червоний сніговий пил полипався на змокрілу спину Кшишова. Іван не смів підвести голови, бачив тільки краєм зволоженого ока, як за кожним ударом у купця підскакує і б'ється срібний чохлик на кінці пояса.

Зате інші уважно спостерігали, як розминається купець. З усього видно було, що він добре умів це, тільки це й умів він на зем-

лі. По суті, відбувалося звичайне рубання, але лісорубів мучило почуття провини, нібито вони присутні при дуже грішних, ба до того ж чваньковитих і зі смертельним кінцем пустошах. І хоч Книшов рубав без перепочинку, усі розуміли: він трохи розтягує свою розвагу, чого прості люди ніколи не прощали і справдешнім катам... Щоб довершити справу, купець перекинувся на другий бік: до кінця залишалося рубнути один-два рази. Ніхто не чув останнього удару. Книшов відкинув сокиру і відійшов убік: пара вернула з нього, як у передбаннику. Наспів Золотухія і мовчки накинув чумарку на його змоклі плечі, а Титко лунко розкупорив ту плоску, срібну, невечерпну. Сосна стояла як і раніше, вся в морозному снігу. Вона ще не знала, що вже вмерла.

Ніщо не змінилося ще, але лісоруби відступили назад.

— Пішла-а...— придушено шепнув хтось у Івана над головою.

Усім ясно стало, що колись і Книшов здобував собі шматок хліба сокириноюю, і тепер цікаво було перевірити ступінь його майстерності: зісковзнувши з пенька під час падіння, сосна, як з гармати, могла відшпурнути Калинину шкаралупку... Ледве помітний рух зародився у вітті, щось діловито хруснуло вниз і дрібним тремтінням озвалось у верхку. Сосна нахилилася, всі зітхнули полегшено; друга зарубка була трошки вище від першої, стовбур хилився в безпечний бік, спираючись на майбутній відкол пенька. І раптом крона її пробудилась і ціла буря знялася в ній, ламала гілля, адувала сніг,— кучугури падали на землю, випереджаючи падіння сосни... Нема нічого повільнішого на землі, ніж падіння дерева, в тіні якого ти спізнавав невиразні мрії дитинства!

Не дочекавшись кінця, здригаючись усім тілом, Іван пішов поблукати по оголеному простору. Він повернувся, коли минув приступ відчаю; віде не видно було Калини, люди розійшлися, тільки якийсь дідок для прийдешніх поколінь вимірював п'яддю повалене явище природи, що у зрубі доходило йому до шапки, та ще на ганку, вже в дорогій досі, закурював сигарку Книшов. Тепер, коли минуло стільки років, незрозуміло, звідки в тихого селянського підлітка взялася така шалена лють... але слід припустити одно для розуміння всього подальшого: поклонання замолоду веде людину по досконало підібраних видовищах буття, щоб виховати в ній вправність і волю на здійснення її історичних цілей. Можна тільки гадати, яким чудом опинилася в Івана Панькова рогачка, хто вклав йому камінь у руку серед зими.

Книшов встиг випустити першу хмаринку диму, коли в щокі йому влучив Іванів гостинець. По хвилині збентеження прозвучала погана лайка, і сам Іван вигукнув з натхнення ним вигадане слівце, що проgrimіло потім на всю Бугу... і знову ж таки невідомо, хто шепнув йому про страшну хворобу Книшова. Наспів Титко і, як пес, кинувся на кривдника, який пустився до лісу по сніговій цілині. Молодому було легше перестрибувати через завали, зате на одному з них у Івана злетів валянок, і він з розбігу

роздер собі ногу об сук, прикритий кучугурою. Уже не більше як десяток кроків розділяло їх, і ходити б професорові Вихрову вік з надірваним вухом, якби не трапилася та рятивна, під пологим кутом нахилена береза. Хлопчик з розгону вибіг до розсохи і сидів там, як у сідлі, вишкіривши зуби, страшний у своїй недитячій люті, а Титко походжав униз, довгим язиком лизав сніг з долоні, пальцем погрожував, поки в усьому спорядженні не наспів сам Книшов.

— Злазь, вовчєня,— глухо сказав великий, ледве переводячи дух.

— Гнилий пан! — повторив маленький, ніби знав, що для Книшова, який пишався своїм здоров'ям і плебейським походженням, нема прізвиська образливішого.

— Дерево зрубаю, з неба дістану... злазь.

— Іди... пане гнилий,— і тремтів увесь.

Тоді до справи взявся Титко:

— Повартуй його, Василю Касяновичу... зараз ми його, виродка, жердинкою звідтіля сколупнемо!

Книшов примружено дивився на хлопчину, на його очі, що виблискували з-під драної тривушки, на босу, в крові, трохи посинілу ступню. Щось змінилось в його намірах: навряд чи пожалів людське звірення в лахмітті, але здивувався, мабуть, що за ціле десятиріччя його лиходійської діяльності лише один цей, у цілій Росії, селянський хлопчина з кулаками заступився за російські ліси.

— Забирайся звідси, дурню! — наказав Книшов Титкові.— Ні, стривай... валянка спочатку знайди йому...— і додав лїнивим тоном, що не залишав місця для сумнівів: — Пальцем хлоп'я зачепиш — уб'ю...

...Відтоді хлопчик ні разу не побував у Каліни, не тому лише, що властиво дитинству несвідомо цуратися горя і смерті, а просто боявся глянути на уламки безцінної іграшки, розбитої на дрїзки. Ранка гоїлася поволі; яось на лекції в петербурзькому Лісному інституті спало йому на думку, що якби не вплуталася сюди доля Каліни Глухова, він, певне, і не згадав би потім про повержений Облог. В усьому світі початковий прогрес піднімався дерев'яними східцями, а поки Іван Матвійович набував лісних знаннів, десятки таких Облогів зникли у нього на очах і не залишили після себе — хай вдєсятеро меншого площею — потомства... На той час Калінин образ навіть трохи затуманився, щоб багато років по тому, через першу книгу Івана Вихрова, піднятися до богатирського безсмертя.

Крім Івана, не навченого ніякого місцевого ремесла, через те що вмер батько, робітників у сім'ї не було, не перепадали сюди і книшовські четвертаки. Хоч як важко було перебиватися Агафії,

а надвечір мити підлоги до трактирника не йшла. Десь перед водохрещами, в середині тієї зими, Таїска вперше пішла з торбою до дальших селаж, де не чули про Вихрових, до того ж не просила, складеної почовками руки не простягала, а співала під віконцями завчене від перехожих сліпців сказання, як на змоченому сльозами камені мати гострила ножика на діточок, щоб звільнити їх від остогидлої голодної долі. Значно пізніше, на старості літ, у хвилину одвертості сестра похвалилась якось братові, начебто один уславлений у ті часи на Євзі конокрад напідпитку заплакав від її пісеньки. З гордості чи з небажання привчати сина до легкого хліба Агафія не пускала Івана з сестричкою. До весни перебувалися на Таїсчиних шматках з приправою з полови та кори, що завжди під рукою у злидаря. Отоді саме і став на поміч дівер Опанас, який поважав покійного брата, як батька: нежонатий, понурий і побожний, він на вигляд був ще страшніший від Матвія, як казали земляки, а лагідністю нібито перевершував його удвічі. Він ото й написав братовій, щоб залишала вдовине згариче і, підкинувши старшеньку самотній жітці з далекої Бахтарми, привозила Івана в Пітер, де відкрилася вакансія в сусідній пекарні: платні не обіцяв, а в тому полягала вигода місця, щоб невідлучно бути при хлібі.

...Чекаючи «Євпатія», всі шестеро довго нудилися на чорній, осмоленій красновершенській пристані: крім тітки, проводити прийшли Іванові приятелі, і Демидко все зманював Івана йти з ним милуватись небувалою в тому краї лісовою пожежею; гіркуватий гар понад тиждень огортав усе навколо.

— Ганько, братуха, з Лошкарьова з газом повертався... то ледве втік,— захоплено, аж захлинаючись, розповідав Демидко.— Вогонь за ним женеться, коня під черево лапав, так і дере. Ходімо, до гудка разів із сім встигнемо повернутися, га?

— У Пітері в них пожежі, мабуть, ще й не такі бувають,— відповів Летягін і за звичкою, перейнятою в дорослих, солідно погладив місце, призначене для вусів.— Чого йому, ще надивиться!

Такими вони й застигли назавжди в уяві Івана Матвійовича; він ріс, учився, блукав по країні, діставав учені ступені, сзугулюючись потроху, а два босоногих хлопчаків у заправних сорочках усе сперечалися в сизому димку, на тьмяно-зеленому красновершенському березі.

— Ярочку продай, якщо злидні обступлять. Та не кривдь сирітки, Агапіївно! — уже з борту з поклонами крізь гудок прокричала мати.

— Та-а, Ведмедичко, для мене горбатенька — божа скарбничка. З однієї мисочки сьорбатимемо,— басовитим гусячим голосом озивалася Агапіївна, вчепившись, як у здобич, у Таїсчине плече.

...Від Лошкарьова чавунка вже ходила, але дешевше було півдороги добиратися водою, а там пересісти на прямий петербурзький поїзд. Вихрови сіли на оббитій залізом нижній палубі серед соляних мішків та бочок з лосем. Пахло перегрітим мастилом,

прілим ганчір'ям від голоти, що лежала покотом, а найгірше, починаючи з двадцятої версти, задушливим хвойним димом. Убрана в заграву лісових пожеж, Росія вступала у двадцятий вік.

Після небувалої двомісячної посухи сиюнато-прозорі, під самі хмари, стовпи рушили по Росії, переступаючи через ріки. Оповите багряною млою стояло архангельське Помор'я, і Вісла в своїх нижніх уповільнених частинах текла, затягнута попелом. Неозорими косяками чадила сибірська тайга, великий гар Смоленщини де-не-де змикався з гаром Пошехоння, навіть на кримському Чатир-Дагу чадило щось. Палали торфовища, ожереди сіна, пиляльні товари на пристанях... ніхто не знав напевне, скільки, де і чому горить. У газетах траплялося, ніби у Володимирі бачили волоцюгу, який варив юшку на узліссі, а у Вітебську — лисятника, що випалював лисицю з нори; в Саратові місцевий пан стріляв перепелів на вогник, що правив їм за принаду, а коло Чернігова місцевий лісничий загальною бідою прикривав свої грішки. І за ціле літо було надруковано лише один судовий звіт про двох тамбовських дядьків, що пустили червоного півника в поміщицький гай, помстившись за те, що їм заборонили збирати мох для конопачення. Все це також було для Івана наочним посібником до пізнання лісів російських, і, треба сказати, природа не щадила себе, розповідаючи хлоп'яті про злочинну людську недбалість.

Грізна навесні, Єнга звичайно слабшала на кінець літа, але навряд чи коли була такою мізерною. По спустілій річці пароплавик волікся навпомацки, крізь молоко суцільного диму, день і ніч із сигнальними вогнями і круглодобовим вимірюванням глибини. «П'ять, чотири з половиною, п'ять...» — раз у раз лунало на носі. І щоразу з наближенням до четвірки капітан сатаниським голосом кричав у латунну трубу — зменшити хід; лопаті ляскали повільніше, під черевом Є в п а т і я хрустів пісок. Крізь поруділий дерен навколо, подекуди сизими струминками курів торфований підшарок... А коли фарватер підводив посудину до берега, команда навперехльост обливала з відра водою борт, що брався пухирями, і надбудови, на всі заставки лаяла хазяїна, який наказав їм іти в цей рейс... Упритул проповзли мимо покинутої неосмоленої баржі, перетвореної на пловуче багаття, і бачили лисицю з обгорілим хвостом, яка перепливала річку. Було б зовсім кепсько сісти на мілину в такому пеклі, як минулої ночі в Ногатині, де палаючою деревиною з бережка стьобнуло на смерть одного простоволосого прочанина в каптані. Ще напередодні, дивлячись на полум'я, він, страшенно збуджений, надокучав пасажирам роз'ясненнями, що білясте й кучеряве перед очима їхніми є не що інше, як дим, а краплений у нього баgreць і є самий вогонь, плоть від плоті палання геенського, до того ж грішничкам у пеклі ще гарячіше буде! І все це з любов'ю злюбою праведника до людців, які засмутили бога... І тепер мовчазний знавець загробних справ їхав на кормі лежачи, одним оком поглядаючи на Івана з-під своєї рогожі... Хлопчиків ставало моторошно біля

мерця; він бочком вибирався на край і, поклавши підборіддя на поручні, невідривно дивився на охоплене пожежею лівобережжя.

По суті, ліс жив своїм життям, як і раніш... ось вітерцем рвонуло позолочене листя з осичини, ось сполоханою зграйкою спурхнули червоні дрозди, і слідом за ними вогненна ж таки білка перескочила на сусідню, щойно охоплену полум'ям гілку. Уже тоді в око Іванові впало дивне непротивлення лихові з боку тих, кого воно найперше торкалося. Щоправда, в пам'яті вціліла наївна картинка: наче край загубленого лісового села, чимсь схожого на Красновершя, цепом вишикувалися бабусі з образами, а діти його віку, скоріше пустуючи, ніж для самооборони, ялиновими гілками збивають з трави наповзаюче полум'я. Судячи по наявності церковного причету, там відбувається молебень, і всі голосять щось, приглушене зловісним шелестом близького ліска, де пасеться смирний поки що, неначе спутаний, вогонь... Ось попик попереду відважився і кропить його хрест-навхрест свяченою водою, намагаючись добризнути, і з таким виглядом — от ми тебе, мовляв, рудого, от ми тебе уже з богородицею!.. І, значить, якась там краплина досягає звіра, бо в ту ж мить із глибини — з пальбою падаючих стовбурів, з вицанням вивержених газів — виривається сліпуча шалена сила. Вона наступає стіною, підгризає підлісок, відбиваючись у прибережній воді... І як на всякій стіні, в рукопашному російському бою, першими біжать по висохлих кущиках та по вереску задираки, шибайголови вогню. І от зривається вихор, і в ньому вертиться обсмалений птах і не може впасти. І от довга ялина біля самої води з шелестом звільнення одягається в пурпур і приєднується до більшості.

Далі нічого нема, Є в п а т і й заходить за мисик. За кінцівку до того нещадного видовища править чісь захоплене зауваження, промовлене над похиленою від жалю Івановою головою:

— Ой, шпарко лущить... от брусничка соковита сипне прийдешнього літа по нещасливих цих місцях!

...А втім, усі ці події, розміщені на зламі двох сторіч, Іван Матвійович тепер уже розрізняв з неодноковою чіткістю. Пам'ять мимоволі згладжувала подробиці, виставляла на передній план одне, приглушувала інше; тібі ночі йому не раз доводилося вдаватися і до мистецтва археолога, щоб на черепках минулого прочитати колись кров'ю написані письмена.

Опівдні по радіо він почув про події минулої ночі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

На одміну від ворога, Москва зустріла війну без хвальковитих погроз і вуличних демонстрацій. Мітинги на підприємствах та заводах пройшли діловито й небагатослівно, наче мовилося про

чергове, хоч і грізніше за попередні, завдання історії; всі розуміли, проте, що тепер від виконання його залежить дещо значно більше, ніж тільки окрема доля столиці. Крізь жаль про незавершене будівництво звучало презирство до ворога — і до цього, близького, і до того, головного і потайного, що злякався мирного змагання двох систем. Війна була ще далека, і протягом цілих трьох тижнів лише зовсім незначні зміни торкнулися розпорядку життя у Благовещенському заулку.

До початку навчального року Варя знайомила подругу з Москвою. В години, вільні від копання щілин і занять з повітряної самооборони, вони за списком, що склала Поля, обійшли райони міста. Правда, трохи незвичний вигляд мали центральні площі, розфарбовані у тьмяні кольори камуфляжу, і найславновісніші будинки з вітринами, закладеними до самого верху мішками піску; крім того, поряд з театральними афішами з'явилися заклики до донорів, добровольців ополчення, до жінок — замінити чоловіків біля станків, а в картинних галереях, які залишалися ще на місці, перш за все впадали в око адреси найближчих бомбосховищ... Але, як ніколи, чудесно сяяло сонце у майже нестерпній синяві, тільки тепер це нікому не було потрібне і, більше того, навіть мучило, нагадуючи про щось безмірно дороге, втрачене надовго. А вулицями, по жарі, йшли то солдати в шинельних скатках, то загони молоді з лопатами на плечах, то перші партії притихлих московських малюків. Вони виїжджали зі столиці без звичайних пустоців та пісеньок, але й без сліз, неприродно випростуючись від важких рюкзаків; матері підтримували ззаду їхні ноші.

На смерканні все це безслідно поглинали вокзали, і тоді по шосейній магістралі, якраз за дендрарієм Лісогосподарського інституту, на цілу ніч починався рух танків. Машини відправлялися своїм ходом, хвилю за хвилиною; природа здригалася від брязкоту і мерзла від величезної кількості заліза. Такими вечорами погляди всіх без винятку спрямовувалися в один бік: у згасаючій призахідній смужці всі однаково вбачали заграву війни, її наближення.

Вона добралася до Москви лише через місяць, коли якось на світанку чорна хмарка, схожа на розлигу туш, з'явилася на небі Підмосков'я: після першого нальоту горіла невеличка толева фабрика в Філях. Незабаром повітряний удар повторився, і знову зовні все залишалось на Москві, як і було, але якийсь новий, суворий, зобов'язуючий зміст відкрився в її древньому камінні. Саме в ті дні визрівала у москвичів свідомість єдності, історичної переваги над ворогом і ще той мовчазний гнів, який притупляє біль і жаль і з якого твориться полум'я подвигу: країна вже мала в ньому потребу. На середину липня німецькі війська вже прорвалися до Ярцева, через Демидов і Духовщину, з півночі обійшовши Смоленськ; і в попередніх війнах, і завжди потрібен був певний час на те, щоб сколихнути глибинні простори Росії. Через

це льотна траса на Москву скоротилася втричі, і віднині щонаочі на підступах до неї спалахувала гаряча сутичка зеніток із фашистською авіацією.

Тільки-но починало темніти, зграї срібних аеростатів заповнювали небо, а в шумову мелодію міста вступали владні, ніколи не освоєні людським вухом інструменти повітряної тривоги. Вони змушували замовкнути все, навіть шелест листя і дитячий плач, наче живе боялося виявити себе, а вулиці ставали такими довгими, що здавалося, ніколи не добіжиш до їхнього кінця. Для Полі, звиклої до снізької тиші, проходили години виснажливого чекання чогось гіршого, ніж навіть пряме влучання. Тільки-но вечоріло, особливо при ясному небі, в неї починався приступ хвороби, тяжчої, ніж будь-яка з тих, які вона перенесла в дитинстві; він полягав у невідступному відчутті повітря; мова ставала неточною, усе випадало з рук. Вона ні на що досі не скаржилася, і Варя з власного почину вирішила запропонувати їй єдині ліки від цього запаморочливого страху.

Розмова відбулась одного разу після Вариного повернення з чергування на даху. Ранню того вечора атаку ворожої авіації було одразу відбито, і вона не повторилася, бо небо затягло хмарами. Поля була вже вдома і метушливо господарювала, щоб хоч якось виправдати своє перебування в цьому місті в такий час. Через півгодини увійшла і Наталія Сергіївна, яку Варя мимохідь запросила пити чай.

— Тепер уже не полетять, я поклала внучку спати, — значущо сказала вона з єдиним наміром заспокоїти бліду, розгублену Полю. — Здається, дощик почався... ви не намокли... Варю?

— Ні, пусте... тільки ось зачепилася рукавом за цвях на горіщі. Ти даремне не зійшла подивитись на це чарівне видовище, Полю: на літній дощик над Москвою. — Вона кивком подякувала Полі за голку з ниткою, що негайно опинилася перед нею. — Страшенно люблю дивитися на мокрі московські дахи, коли вони світяться на всю широчінь обрію!

— А ти певна, що... це гарний дощик буде? — спитала Поля, і, мабуть, не так рятівний дощик її цікавив — чи довго він ітиме, як хотілося перевірити по інтонації відповіді, чи Варя не почувває неприязні або презирства до неї за те, що вона відсиджується в бомбосховищі. — Я теж дуже любила дощик... на Єнізі, але, звичайно, тут це вдвічі красивіше... і, головне, потрібніше.

— Не в красі річ... і якраз московські дахи не дуже привабливі: латки, поржавілі ринви. Взагалі згори видноше, що всі ці роки країна турбувалася про щось важливіше, ніж її будівлі... До речі, тобі варто подумати, як майбутньому архітекторові, чому ми прикрашаємо міста лише з фасаду, хоч, по суті, давно переселилися з площини в три виміри. Зате згори Москва така зрозуміла, тепла, проста. Народжується хвилююче бажання вкласти в неї і свою силу, хай маленьку... але ж чим менша я, тим більше нас, таких, правда? — Варя витримала паузу, щоб до Полі дійшла її

прихована думка.— І поки чекала літаків... які, до речі, так і не прилетіли, мені спало на думку... хто повною мірою не поділив з народом його горя, той неодмінно почуватиме себе чужим і на святі його радості.

— Ви завжди така сувора, товаришко Чернецова, що я сама іноді ніби за партою відчуваю себе у вашій присутності,— докинула Наталія Сергіївна, пожалівши Полю.— Все прийде само собою. Дайте дівчинці спокій.

— Я тільки хотіла спитати її... я хочу спитати тебе, Полю: нема в тебе потреби піднятися зі мною туди... завтра? Ти можеш позатикати вуха ваткою, якщо боїшся звуку.

— Ні ще... не тепер! — і з таким невідробним жахом захитала головою, що всі розсміялися.

— Ну, я бачу, фельдмаршала з тебе не вийде,— без осуду чи глузування жартувала Варя.— Ти думаєш, що я менше за тебе боюся смерті?

— О, ні! Зовсім не те...

— А що ж саме?

— Я не знаю поки що.

— В такому разі, може, тобі краще повернутися на Єнгу? А коли все закінчиться...

— Як тобі не соромно, Варко! Я й сама себе ганю, як найпошлідушу людину в країні, але не можу, зрозумій, не можу поки що...— і заплакала з досади.— Я просто не розумію...

— Що ж тут розуміти, Полечко? Це війна.

— Ні, я іншого не розумію: я ж іще ніякого зла їм не завдала... за що ж вони неодмінно хочуть убити мене?

Запитання було поставлено з такою оголеною одвертістю, що у Варі, хоч становище майбутньої народної вчительки й зобов'язувало її до універсального знання, не знайшлося на нього відповіді.

...Отже, все залишилось як і було. За сигналом тривоги Варя разом з іншими дружинниками повітряної оборони, озброєна довгими пекельними обценьками і в рукавицях, як і раніше, сходила на дах, а Поля квалливо збігала в підвал, де світилось справжнє, незатемнене світло і по кутках, такі заспокійливо-холоднувати, стояли ящики з піском. Там було глухо, трошки сирувато, зовсім добре, як у землі, тільки перший час, через відсутність інших кам'яних будов у їхньому заулку, сила народу набивалася сюди з усієї вулиці. Переважно це були люди літні та ще матері з дітьми, що з різних причин затрималися в столиці. Усі мовчали, потім у тишу, насичену діловитим посапуванням сплячих дітей, просочувалися булькаючі вибухи фугасок. Поля заплющувала очі, і її охоплювала знайома знемога дитячих років, коли, засинаючи, в сутінках вона ніби бачила, як велетень у холодній і гідкій жаб'ячій шкірі шнирить навколо, щось бурмочучи, і вдає, що не може знайти, а від цього ще страшніше. Вона притискала до стіни, і всі інші бажання поступалися місцем одному — стати

непомітною за горошину, закотитись у нірку, якщо не знищитись зовсім.

У міру того, як Поля звикала до воєнного побуту, до неї поверталися мова і зір. Так вона упізнала Наталію Сергіївну в санітарці, що дримала біля виходу, а пізніше помітила сухорлявого, гордовито-професорської зовнішності старика з непокритою головою і з добротним пледом на колінах, візерунком усередину, видно, щоб не занадто відрізнятись від інших мешканців Благовщенського заулка. Всю тривогу професор просиджував у одному кутку, під лампою, з книжкою в руці, зрідка роблячи позначки на полях, але, судячи з того, скільки часу він витрачав на кожен рядок і як часто повертався до прочитаних сторінок, йому теж не дуже вдавалося забути про дійсність за залізними дверима сховища. Полю відразу потягло до нього: він здавався єдиним тут, хто міг допомогти їй розв'язати деякі незрозумілі життєві проблеми.

Опинившись якось поруч з ним, вона негайно поставила йому ці запитання в порядку зростаючої важливості. Так, наприклад, її вже давно мучив сумнів, чи припустиме самовільне розширення земляної щілини на двадцять сантиметрів, а це мимоволі виходило в неї щоразу, коли вона копала з сусідами протиповітряні окопчики на подвір'ї, де ґрунт обсипався сам собою... і, крім того, чи треба на час тривоги загортати харчі в целофан, як того вимагає інструкція із самооборони. Сусід сказав їй, поблажливо усміхнувшись, що на даному етапі воєнних дій целофаном поки що можна знехтувати, зате всякий відхід від інженерних розрахунків дуже й дуже небажаний.

Поля гаряче подякувала йому за докладну відповідь, цінну не так глибиною відомостей, як тим, що спілкування з бувалою людиною рятувало її від нестерпних мук самотності.

— Я тому наважилася потурбувати вас, — вдячно призналася вона, — що ніде не можу роздобути цього проклятого целофану!

— Тимчасово ви маєте всі підстави, е... не завдавати собі клопоту шуканням, — розмірено заспокоїв сусід і, торкнувшись її тремтливої руки, додав щось про свою повсякчасну готовність літи назустріч, як він висловився, з очевидною приємністю вимовляючи слова, нашій допитливій і чутливій молоді; по цьому, пavidким рухом нахлавши окуляри, він почав далі мужньо долати наступну сторінку.

Все ще тривав повітряний поєдинок у Підмосков'ї, і хоч вибухів цього разу не було чути, над містом, як і раніше, висіла вимушена тиша. Навіть чудно було уявити, що десь гуркочуть жахливі танкові бої і на весь простір палахкотять необжиті колгоспні новосілля, а вчорашні рахівники, лекальники, кандидати наук повзуть на вогневий рубіж у димучих гімнастерках, і Родіон серед них!.. Але ще важче було припустити, що дотла вигорить уся, таким подвигом здобута радянська новина на захід від московського меридіана, а сталь броньових машин не раз пройде

через мартени, а люди проповзуть багато тисяч кілометрів, аж піт поїсть їхні сорочки, і стануть солдатами нинішні підлітки, перше ніж закінчиться це.

В такі вечори Поля мала можливість спостерігати тваринний жах собак, які забивалися під лави сховища, тільки-но починали вити сирени, і щоки їй заливала краска від думки, що станеться з нею самою, як війна затягнеться ще на місяць... Іншим разом, опинившись поруч з тим самим чоловіком, Поля гарячим шепотом, збиваючись, заговорила про низькість капіталістичних володарів, що здобувають бариші на людських стражданнях. У дитячій уяві своїй вона любила іноді поблукати по передмістях комунізму, і тим гіркіше було повертатися звідти на те химерне Дантове коло, де все шматує все — без радості, без заспокоєння і смислу. Можливої тривалості цього пекла і стосувалося третє, головне Полине запитання.

— Пробачте, я недочув...— сказав їй вчений сусід, витягаючи з вуха клаптик вати, за допомогою якої дехто в ті часи захищався від надмірних вражень буття.

— Мені дуже прикро відривати вас від читання, але... я спитати хотіла: скільки ж триватиме це й ж а х... півтора, три місяці? Невже більше, як півроку?

Перш ніж вдовольнити допитливість скромної і шанобливої дівчинки, що сиділа з ним пліч-о-пліч, професор, мабуть, цілу хвилину вивчав довгий ніготь на мізинці.

— Ваше запитання застає мене зненацька, люба дитино,— розсудливо почав він, граючись олівчиком у пальцях.— Для нас, старих людей, найважчі запитання саме ті, які ставить рожева, недосвідчена юність. На жаль, я можу викласти вголос перед вами лише мої загальні міркування, які, е... ви маєте право і відкинути, якщо в них занадто очевидно відіб'ється мій особистий досвід, на збірانی сумні знання старої, наполовину зношеної людини. Можливо, деякі з них, е... здадуться вам далекими від нашої осяйної дійсності,— алогічними, навіть якоюсь мірою обивательськими і, мабуть, таки з вартим осуду нальотом песимізму, але всяке міркування неминуче є джерелом суперечностей і, крім того, воно позначене місцем, де його висловлено. В даному разі ми з вами сидимо в малокомфортабельній печері і з тяжким почуттям чекаємо хвилини, коли на нас з вами впадуть, е... не будемо ховатись від фактів: вісім поверхів, не рахуючи даху і гористих перекриттів. У такій ситуації рідко приходять високі думки. Це потім з'являється величній літописець і в десяток каліграфічних рядків укладає роки злигоднів, нелічені кілометри заграви і тисячі одночасних гангрень, а поки що... Я висловлююсь трохи пунктирно, але... ви стежите за розвитком моєї думки?

— Я... я намагаюсь,— обізвалася Поля, вняковіючи перед таким докладним вступом.

— Почнемо з того, люба дитино,— поважно і якимсь украй жорстким голосом говорив далі Полин співрозмовник,— що війна

донині застосовувалася для встановлення панування над слабшим і підкорення його волі переможця. Природно, досягнуті в такий спосіб успіхи не можна вважати тривкими, як і все те, що досягається застосуванням погрози або насильства. Ніякі параграфи мирних договорів не обов'язкові для внуків, коли тільки, е... операція не супроводжувалась поголовним винищенням переможених. Прикладом цього є імперії Дарія і Ксеркса, Олександра і Саргона, Тімура і Наполеона, які розпадалися відразу після смерті їхніх творців... Що ж там уже говорити про цього чванливого ефрейтора Шікльгубера. Для наступних поколінь завжди незручним є одяг предків: звичайно вони його, е... перешивають! Раз зігнута пластинка розпростується, захоплюючи не належний їй простір... І таким чином війна породжує війну, і тому, треба визнати, дехто не без підстав розглядає пройдений шлях людства як суцільну, скажемо м'яко, рукопашну суперечку... іноді з досить значними проміжками спокою, конче потрібного для нагромадження жирів та засобів для майбутнього зіткнення. Тому розумніше було б говорити про тривалість не війни, а самих перепочинків. Яка у вас оцінка з цієї, як її... політтрамоти?

— Чотири... — правильно зрозуміла Поля його запитання, однак починала стомлюватися від слизької і неточної промови, яка лише з огляду на нечисленність аудиторії не могла перетворитися на розгорнуту лекцію.

— О, цього цілком досить для розуміння механіки капіталістичного існування. І тут я змушений засмутити вас, моя дитино! Боюсь, що в міру зростання промислових можливостей і відповідного ускладнення стосунків такі паузи будуть дедалі скорочуватись, поки людство не схаменеться... або не перетвориться в газозову туманність місцевого значення, коли його руйнівний потенціал остаточно переважить потенціал творчий. «Тут жили трохи необережні й запальні боги», — скаже про нашу планету якийсь доцент астрономії з сусідньої зоряної системи. Я прошу вас особливо врахувати, що, е... великі винаходи бувають розсіяні в повітрі епохи, і вороги абсорбують їх майже одночасно. Одне слово, мені невідступно спадає на думку образ коливання пластини, затиснутої в лещатах, е... так би мовити, історичної необхідності. Справа роз'язувалася б просто рівнянням, де за елементи правлять довжина згаданої пластини, пружність матеріалу, опір середовища і початково задана сила, але, на жаль, процес, який ми розглядаємо, трохи складніший. Бачите, люба дівчинко, факти історії будуються на значно більшій кількості координат, ніж це доступно людському розумові... і висновок історика цілком залежить від того, які — з відомих йому на даному відрізку часу! — які саме йому бажано взяти за головні. У кожній епохи народжуються самостійні погляди на причини історичних подій, так що в майбутньому, я припускаю, е... можливі дуже й дуже захоплюючі відкриття, скажімо, навіть про Пелопоннеську війну! Певна річ, найлегше було б відповісти, що тривалість війни

визначається співвідношенням резервів, якості озброєння, економічною могутністю суперників... або що при зовнішній рівності сил вирішальний вплив матимуть освіченість полководців, лють армії, духовне оснащення народу... але боюсь, чи не входять у це рівняння ще якісь числа, для пізнання яких ми не маємо поки що в своєму розпорядженні достатніх інструментів, коли ніщо, ніщо, повторюю я, не змогло відвернути загибель видатних цивілізацій минулого. Дайте ж мені ці маси й числа в повному обсязі, і я, подібно до Лапласа, візьмуся завбачити будь-яке їхнє положення через будь-який відрізок часу. Та ви мовчите, моя юна товаришко, і ось мені важко відповісти вам, скільки може тривати цей науково організований, кривавий безлад, що його прості люди називають війною.

Полю починав змагати сон, але й крізь дрімоту все ество її неусвідомлено чинило опір цій глибокодумній плутанині, де, незважаючи на зовнішню благополучність, часом виразно скипала газована отрута сумніву. Поля не могла не погодитись, що, звичайно, все на світі зовсім не остаточне, бо щомиті оновлюється ріка життя, але з незвички до дискусій і без Родіонової допомоги не вміла заперечити те невлотно недобре, що таїлося в слизьких професорових натяках.

— Отже, ви гадаєте, війна ще довго триватиме? — зітхнула Поля.

— В усякому разі, у нас з вами вистачить часу для багатьох таких, е... вимушених розмов.— У цьому місці він пильно подивився на Наталію Сергіївну, що з байдужим виглядом нахилилася в їхній бік, і вже не для Полі додав, ніби з відтінком задрості, що в юних усе попереду, так що встигнуть іще побувати в осяйних передгір'ях комунізму. Йому залишалося закріпити їхнє знайомство: — До речі, я недочув... як ваше прізвище?

— Звітть мене просто Полею...— і довірливо підвела очі.— А вас?

Таким чином і його було поставлено в приємну необхідність назвати себе. Його звали Олександр Якович, прізвище було Граціанський. Доля начебто особливо сприяла дівчині — вона не зволікаючи звела Полю з найвидатнішим знавцем лісу, головним суддею її батька, який міг освітлити історію сумнівної слави Вихрова...

На щастя, щось відвернуло убік увагу Граціанського, і наче громом уражена Поля мала час заспокоїтися.

2

Найближчого вечора вона детально роздивилася свого нового знайомого з пледом на колінах. Як і минулого разу, він сидів у профіль до неї, але в цьому була й певна перевага: не заважали окуляри, не заступала книжка, що правила йому ніби за ширму

від сторонніх спостерігачів. У нього було довгасте, аскетично худе, овiane непримиренною величчю і не без відтінку зарозумілої гордості обличчя з матовим кольором шкіри і з недбалою, ледь-ледь посивілою борідкою; немовби вітерцем натхнення звихрене волосся його було помірно довге, і ледь-ледь мерехтливі тіні лежали в западинах під високим лобом. Усе це надавало йому зразково-показового вигляду стійкого борця за щось надзвичайно благородне, що, в свою чергу, викликало дуже глибокі симпатії до нього. І при одних поворотах він нагадував одного православного місіонера з Курільських островів, що запам'ятався Полі по картинці з Нивы, а при інших — навіть пророка стародавніх часів, засудженого на мученицьке вогнище... якби не чудна, на превеликий жаль, будова очей у Олександра Яковича Граціанського. Час від часу там, у глибині, під байдуже опущеними повіками зіниці його починали швидко бігати, і це скидалося на тик, що не дуже пасував проповідникові не тільки слова божого, але й менш високих істин. Якийсь невідступний спогад переслідував цю людину, тож професорові кожну чверть години треба було впевнитися у відсутності приводів для неспокою. Певне, ріка життя добряче пошарпала його на порогах, перш ніж винесла в гирло заслуженого суспільного визнання, і Поля, привчена поважати покоління батьків, правильно сприйняла ці дивацтва як слід якогось потрясіння, пережитого в роки революційного підпілля.

По хвилині таке тлумачення їй самій здалося книжним, простіше було шукати пояснення в самій обстановці цієї ночі. Полю теж пригнічувала і ця насичена бідою тиша, і провинна свідомість свого дезертирського сидіння у підвалі, тим часом як інші стоять на даху або на весь зріст ідуть в атаку — Родіон серед них! — і, нарешті, вся ця восьмиповерхова товща каміння, що здригалася і особливо нагадувала про свою вагу саме тут, під склепінням низького підземелля. Дітям властиво розуміти поведінку старших у межах свого власного досвіду.

Раптом Поля зрозуміла, що Граціанський боковим зором помітив її напружену увагу; він ще тримав томик перед собою, але дивився поверх сторінки.

— Досить легковажно приходити сюди в легкій блузці. Будинок новий, штукатурка ще не висхла, — сказав він, звільнюючись від окулярів. — Хочете мій плед?

— Нічого, я міцна... з хлопцями глибокої осені ріку наввипередки перепливала!

— Похвально... саме безумства юності і правлять нам іноді за тренування для героїчних діянь у дозрілому віці, — і раптом з несподіваною для його літ жвавістю повернувся до Полі обличчям: — Ну, признавайтесь тепер, звідки ви знаєте мене?

Їй удалося схитрувати; вона ненавиділа брехню, але тепер пустилася б і не на таке, аби тільки випитати правду про батька.

— О, я читала ваші твори про цього... як його?... ну, про вченого, який збирається зачинити на замок від народу російський ліс.

То була дослівна цитата з його власної статті, тільки там багато зліше натякалося на ще існуючих, нібито вельми живучих бабусь, які з сімнадцятого року зберігають у скриньках манні крупні і цукор, сподіваючись на деякі надзвичайні і, очевидно, не тривалі політичні події, після чого все має повернутися в колю, так би мовити, нормального життя.

— О, ви маєте на увазі мою давню полеміку з Вихровим...— задоволено усміхнувся він.— Яким же чином потрапили вам на очі ці мої... квапливі вправи?

Вона правдиво розповіла, що познайомилася з ними у матері, в лісництві, де за багаторічною традицією передплачуються всі спеціальні видання.

— Бібліотечка там маленька, все від дошки до дошки перечитала. Але ось уже скільки живу на світі, а й гадки не мала, що в такій претихій галузі, як ліс, можуть творитися такі гучні події.

— Пробачте... це в якому лісництві... живе ваша мати? — дивлячись просто у вічі, швидко спитав він.

Зустрічна осторога змусила Полю назвати сусіднє,— по той бік річки Горинки:

— Святковське, на Ѓнізі... Глушина і нудьга страшенна!

— Навпаки, чудові місця. В роки молодості я бував у ваших краях, тільки в лісництві Пашутинському... якраз у гостях у цього самого Вихрова,— з приємністю згадав Граціанський, глянувши кудись навкоси і поверх Полі.— І, скажіть, яку ж оцінку дістали мої твори у вашій милій, допитливій голівці?

— Я б так визначила, що це... дуже сильні статті. Лише одного не могла зрозуміти: звідкіля ж і в нас беруться такі люди, та ще в наш час, коли весь народ цілком віддає себе творчій праці,— прочитала вона немов з газетної передової.— Ідять радянський хліб, а самі...

Граціанський вельми співчутливо сприйняв її безпосередній спалах.

— Бачте, світла дівчинко, ми живемо в чудову епоху зрушень і перетворень, коли класова боротьба набирає часом найхімерніших форм, е... поки не виливається, нарешті, в одверту сутичку двох сторін. Не можна забувати, що, позбавлені прямої можливості завдавати шкоди, до того ж і безглуздо в умовах нашого велетенського творчого напору, вороги вдаються іноді до ювелірних хитрощів, серед яких не останнє місце посідають так звані безвинні помилки, що їх звичайно видають за відтінки наукової думки. І в цього Вихрова дивна схильність до так званого самостійного мислення. А чим більший розмах народної діяльності, тим більші наслідки таїть у собі початкове відхилення в ідеях навіть на півградуса... правда ж, мій друже?

Остання надія на виправдання батька валилася від цього прису-ду, висловленого із сумом запізнілого жалю, і Поля марно чіплялася, падаючи, за що трапиться.

— Ви гадаєте...— кусаючи губи, почала Поля, але їй перехопило дух, і вона заговорила знову, і так повторювалось до трьох разів.— Ви гадаєте, що Вихров сіє свої шкідливі ідейки... не зовсім спроста?

Лише через півроку, зіставляючи деякі обставини, вона згадала, що в цьому місці Наталія Сергіївна розплющила очі, пильно глянула на Граціанського і знову поринула в свою дрімоту.

— Я зрозумів, на що ви натякаєте, але ні... не припускаю,— з невпевнено кислим виглядом спроквола мовив Полин співрозмовник.— Опір людей цього класу давно зламано... я б сказав, його поховано в бетоні соціалістичної будови. Звичайно, в поганих романах ще трапляються загадкові постаті з потайними ліхтарями, які зберігають у зубній пломбі викрадену схему міської каналізації, без чого в наш час важко буває облагодити громіздкий і дидактичний сюжет, але... судячи з критичних оглядів, це і в літературі стає забороненим прийомом. Крім того, ліс не є оборонним об'єктом, туди ходять навіть без перепустки!.. Ні, тут діють інші іржаві пружинки віджилого суспільства... скажімо, застаріла образа бездарності, уражене самолюбство невдахи, а іноді й погана надійка заробити на лівіо півкарбованця, недодержаного від Радянської влади...— Він витримав коротку і природну паузу громадянського обурення.— Звичайно, Вихров — інша річ, я навіть не можу відмовити йому в певному обдарованні... на превеликий жаль, ми завжди нехтуємо тонким психологічним аналізом у наших занадто узагальнених міркуваннях!.. Тим-то й невідомо кінець кінцем, коли й де той чи інший діяч такого типу, маючи хоч і найстерильнішу анкету, сьорбнув ковток мертвої води, що все життя потім вивертає йому нутрощі. Признатися, мені ще не спадав на думку ваш варіант, але... ні, не припускаю! — ще категоричніше повторив він, машинально загорнувши книжку, куди мимохіть заглянула була Поля.— У Вихрова його наукові виверти — скоріше вияв хвороби, ніж свідомо спрямованої волі.

Він промовив це так щиро, що Полі стало соромно за недавню свою неприязнь, навіть пряму ворожість до співрозмовника, породжену, до речі, загостреним і часто безпомилковим чуттям юності.

— Як ви гарно говорите, продовжуйте! — благальним шепотом попросила вона.

— Я знаю Вихрова зі студентських років,— говорив далі Граціанський, захоплюючись спогадом,— і в моїх очах це завжди був зовсім непоганий товариш, надто одержимий, можливо, навіть заражений манією переслідування... я б сказав, лісного переслідування, але, безумовно, чесна людина. І зовсім не тому я беру його під захист, що колись ми разом сьорбали квасолеву юшку в одній злиденній кухмістерській на Караванній і зазнавали переслідувань з боку царського режиму! Більше того, я поважав би його за наполегливість, з якою він прагнув протягти свої теорійки в народногосподарську практику, якби, е... вони не суперечили

деяким інтересам соціалістичного прогресу. Саме теорійки! Гляньте на карту сибірських лісів, і ви зрозумієте, що при будь-яких річних нормах рубання ніяка небезпека вичерпання не загрожує цьому буквально невичерпному зеленому океанові.

Поля прохально торкнулась його рукава:

— Скажіть... а ви не пробували переконати його... не за допомогою лайки, ні, а віч-на-віч, як друг, як велика людина? Можливо, вам удалося б повернути його на наші рейки... якщо, звичайно, цей Вихров вартий зусиль такої людини, як ви!

Граціанський з безнадійним виглядом хитнув головою:

— У нього першокласні знання і все ще ясний розум, а... лише замолоду трапляються такі осяяння. Згадайте, скільки років було Савлу в дорозі до Дамаска або Белінськом, коли він зрікався геліянського примиренства... але хто, хто повірить у каяття сімдесятилітнього Галілея? І все ж я відкидаю ваші законні підозри у злому замірі, хоч часом і сам схильний припустити щось близьке до цього... проте зовсім інше. Бачте, дівчинко моя, люди у скруті завжди особливо чутливі і пам'ятливі на виявлену до них ласку.

— А яку це ласку? — тихенько спитала Поля.

— Всяку,— значущо кинув Граціанський.— У біографії Вихрова є деякі моменти, що заслуговують на увагу... не слідчого, ні, а саме соціального психолога.— І з тією ж неприємною для Полі туманністю в погляді натякнув, що не має сумніву в необхідності такої посади в завтрашньому суспільстві — для дослідження різних обставин, невловних зведеннями державної статистики, «якщо, звичайно, метою останньої є не тільки підтвердження кабінетних істин, а й відкриття нових, які збагачують людське знання».

І тому, що тривале сидіння у бомбосховищі сприяє особливій, хоч і тимчасовій, близькості, Граціанський делікатно тропки відкрив Полі чужу таємницю. Так із змішаним почуттям болю і відрази вона дізналася від співрозмовника, що всі три роки їхнього спільного перебування в Лісному інституті Вихров одержував, «як би це точніше назвати... ні, не стипендію, але регулярну щомісячну допомогу в двадцять п'ять карбованців від невідомої приватної особи». Супровідні поштові повідомлення бували підписані явно вигаданим прізвищем, і навряд чи в ту пору крайнього зубожіння робітничого класу міг під ним приховуватися, скажімо, токар Путиловського заводу, такий, знаєте, заочний любитель і захисник лісів. Переказами цими Вихров користався аж до свого арешту, та є підстави гадати, що й після повернення з дворічного адміністративного заслання допомога ця тривала до самої дипломної роботи, яку, до речі, він захистив за першим розрядом. Треба віддати справедливість Вихрову, він завжди ділився цими випадковими грішми з найбіднішими з приятелів, а згодом значну частину суми відсилав їхньому спільному другові Валерієві Крайнову, який відбував строк заслання десь за Єнісеєм. Таким чином, Вихров не приховував, що одержує ці гроші, але на розпити товаришів відповідав, ніби нічого не знає.

— Одне слово, пройшовши важку школу життя, особисто я в філантропічну некорисливість яюсь не дуже вірю,— закінчив Граціанський,— і, треба думати, благодійник Вихрова — безперечно, далекого прищлю людина,— розраховував на його вдячність, е... в майбутньому!

Виникав природний подив, як Вихров міг приймати гроші такого загадкового походження, але, на думку Граціанського, від голодної, обідраної людини і не можна було вимагати особливой церемонності, тим паче що одержання їх не супроводжувалось ніякими зустрічними зобов'язаннями: «В пустелі ніколи розбиратися, чию і яку воду п'єш, якщо вона здатна вгамувати спрагу».

— Розумію... ось він, ковток мертвої води! — з похолоділим серцем повторила Поля.— Скажіть, а яким був цей ваш... Крайнов?

— О, це був незвичайний товариш, наш спільний друг, теж студент... тільки старшого курсу, в ті роки він уже перейшов на становище професіонального революціонера. Всі троє... Чередилов, Вихров і я, ми багато чим зобов'язані йому щодо тодішньої політичної освіти. Власне, і в революцію саме він мене втягнув...— І тут з'ясувалося, між іншим, що це був той самий відомий Крайнов, який підряд два десятки років провів на посту радянського дипломата, а це, в свою чергу, свідчило про його неабиякі розум, такт і партійну репутацію.

— Але ж, приймаючи допомогу від товариша, Крайнов не міг не знати матеріального стану Вихрова...— вибираючись на світло із сутінок, зміркувала Поля.— Виходить, він знав, що це чи с-т і гроші, коли не одмовлявся від них!

Граціанський схвально усміхнувся.

— Ви могли б з успіхом працювати в кримінальному розшуку,— похвалив він Полину проникливість.— Усе це так, якби тут не було... ні, не доказу проти нього, але, що не кажіть, темної подробиці. Пам'ятаю, на прощальній вечірці по закінченні інституту зав'язалася розмова про деякі незрозумілі явища з царини цієї самої соціальної психології... і Вихров сам, без спонукань, розповів про двадцять п'ять карбованців, які видав йому під п'яну руч один значний лісопромисловець, що гримів тоді на всю Росію. Ні, в тім-то й річ, що п'яний був саме купець, а не Вихров, хоч особисто я за краще вважав би протилежне. А стосунки, які виникли при цьому, могли тривати й далі, правда ж?.. Треба сказати, мало вже розвиднятись, усі ми були добре-таки напідпитку, та ще цей оглушливий Чередилов, на прізвисько Велика Кострома, на гітарі бренькав... Тим-то я й не розібрав у чаду, в якій саме ролі Вихров потрапив на оргію петербурзького мільйонера, а головне, нащо було Вихрову вивокувати такого характеру секретика.

— І ви теж того разу... напідпитку були? — вперше таким скляним, ламким голоском докинула Поля.

Виявилось, надуживання алкоголю з юності було заборонене Граціанському, як слабкому здоров'ям, на доказ чого він і навів

саму хворобу, з назви якої, красивої і загадкової, можна було зробити висновок, що вона дається лише обраним за надмірне напруження інтелектуальних сил. Полі дуже хотілося сказати, що от, мовляв, як добре тим, хто мало п'є, а все сидить собі осторонь та на вус намотує... і вона неодмінно сказала б це, якби в ту ж хвилину десь поблизу не розляглося два, один по одному, оглушливих вибухи. Світло замигало, здригнулися стіни, заплакали спросопня діти. Наталія Сергіївна кинулася до виходу: бомби впали у Благовещенському заулку, і хтось міг потребувати її медичної допомоги... Того вечора за роздумами про свого батька Поля майже не помітила нальоту і тепер на прикладі Граціанського сама могла спостерігати, який вигляд має людина, напіврозбита паралічем страху. Більше розмова не поновлювалась, а незабаром по радіо було оголошено відбій повітряної тривоги.

3

Хитаючись, Поля зійшла на свій поверх; завжди після бомбошковища ноги ставали ватяними і чомусь нило в спині. Уперше Варя, повернувшись з даху, не застала гарячого чаю на столі. Подружка її стояла біля відчинених балконних дверей; у сутінках, припавши скронею до одвірка, Поля дивилася на силуетні нагромадження затемненого міста. Вона не відгукнулася на Варин поклик, і не зразу вдалося відвернути її увагу від манливої прямовисної глибини. Спустивши синю паперову шторку, вони сіли за стіл; Полина чашка остигала, незачеплена. На всі запитання Поля відповідала не до речі або такою запобігливою, невміло підробленою усмішкою, що й незворушну Варю охопило передчуття біди.

— Ти захворіла?

— Ні-ні, нічого... спасибі.

— Але... що саме сталося?

Поля сиділа, наче вона оглухла,— байдужа і німа.

Тоді, силоміць напоївши малиною, Варя вклала її в постіль і так само мовчки гладила Полині холодні долоні.

— Краще не торкайся до мене, не поганься,— відсунулася Поля, до горла натягла ковдру, випростала вздовж тіла сховані руки.— Не можна!

— Але чому?

— На мені лежить страшна таємниця.

Варя насилу втрималася від сміху.

— О, це звучить серйозно! Добре ще, що я знаю всі твої таємниці. Кайся, окаянна, ти з'їла тістечко крадькома від мене... так?

Полю морозило, і знову вона не посміла підвести на подругу очей.

— Ти не проженеш мене? — Вона зараз же виправилась, щоб не образити Варю.— І взагалі, як ти гадаєш... усі вони мене не проженуть?

— Хто тебе прожене, звідки?

— Ну, взагалі... з народу мого, з країни.

— Мені не подобаються твої думки, Полю. Як можна припустити, що хтось позбавить Батьківщини молоду радянську дівчину...— Раптом вона витлумачила Полине запитання у світлі своїх невідчепних тривог.— Чи ти думаєш, що нас розіб'ють? Та ти усвідомлюєш, чим ми сильні і скільки нас... скільки в нас цього, головного, чим перемагають, і скільки ми можемо ще виробити, якщо треба буде? Ти зрозумій, довелося б убити кожного зокрема, щоб винищити в нас набуте за всі роки. І народ нікому тебе не віддасть: ти як зернятко у нього на долоні. Ну, лягай і спи!

Тільки ці останні слова і досягли Полиної свідомості. Вона трошки підвелася і, наче прорвалосся, заговорила, гарячково поспішаючи і дивлячись кудись мимо червоними, набряклими очима.

— Та хоч би там що сталося далі, ти мене не бійся, Варю, не бійся... я тіні на тебе не кину, не підведу. Стривай, що ж я ще хотіла тобі сказати? От ниточку загубила...— Вона пошукала очима навколо себе.— Ага, згадала... не бійся: я тоді заздальгідь піду свідси, с а м а, знайду собі місце... і навіть мамі не поскаржуся. Я певна, вона теж ні в чому анітрошечки не винна. А втім, ні, я все брешу, Варочко... я нікуди звідси не піду... бо я зароблю прощення всім життям своїм! — і по обличчю її покотилися рясні сльози полегшення.— Знавш, я робитиму найважче... коли вже всі відмовляться, а я піду і зроблю. Я за нас обох відроблю... як ти гадаєш, вистачить у мене сили на двох, га?

Вона батька свого мала на увазі. Варя не зрозуміла, насупила-ся:

— Це істерика, годі, не люблю. Кажі прямо... щось з Родіоном? — Далі вона стала сухо, уривчасто наказувати: — Ану перестань, я сказала! Ти одержала листа з в і д т и, з фронту, я бачила допіру на столі. Зараз же дай сюди...

Гарячковий Полин стан, а головне, її плутана, двозначна мова — усе підказувало найгірші здогади, багато сграшніші, ніж навіть Родіонів полон або смертельне поранення.

— Та ні ж, тут інше зовсім,— здригнулася Поля і, одвернувшись до стіни, простягла з-під подушки зім'ятий, зачитаний трикутничок.

Згодом Варя дуже соромилася за свої перші припущення, але... рідкі транзитні ешелони не затримуються в Москві, а вокзали були поблизу, і Родіон знав Полину адресу. Звичайно, командування могло й не дозволити солдатові піти з ешелону в Благовещенський заулок... в такому разі чому ж хоч листівки не черкнув своїй коханій проїздом у діючу армію?.. Отже, це була його перша фронтова звісточка із запізненням більш як на два тижні. В усякому разі, зараз з'ясується, з якими думками він їхав на війну: Варя нетерпляче розгорнула аркушик, весь попротикийаний олівцем,— видно, писалося на коліні. Довелося підійти до лампи, щоб розібрати тьмяні напівзакінчені рядки.

Варя зразу натрапила на головне місце.

«Мабуть, чи не єдина причина, дорога моя, чому мовчав увесь цей час,— ніде було влаштуватися,— коротко, з несподіваною повнотою і прямолінійно, як на сповіді, писав Родіон.— Ми все відступаємо поки що, день і ніч відступаємо, займаємо вигідніші оборонні рубежі, як говориться у зведеннях. Я дуже хворів до того ж, та й тепер не зовсім ще одужав: гірше від усякої контузії моя недуга. Найгірніше те, що сам я цілком здоровий, весь цілий, нема поки що на мені жодної подряпини. Спали цього листа, лише тобі одній на цілому світі можу я розповісти про це.— Варя перегорнула сторінку.— Подія сталася в одному російському селі, яке наша частина проходила відступаючи. Я йшов останнім у роті... а може, і в усій армії останнім. Нам на дорозі стала місцева дівчинка років дев'яти, зовсім дитина, видно, на шкільній лаї привчена любити Червону Армію... Звичайно, вона не дуже розбиралась у стратегічній обстановці. Вона підбігла до нас з польовими квітами, і, так трапилось, вони дісталися мені. В неї були такі допитливі очі: на сонце полудневе в тисячу разів легше дивитися... але я примусив себе взяти букетик, бо я не боягуз... матір'ю моєю клянусь тобі, Полечко, що не боягуз. Зажмурився, а прийняв його від неї, яку ми кидали на ласку ворога... Відтоді тримаю той засохлий віничок увесь час при собі, на тілі своєму,— ніби вогонь за пазухою ношу, звелю його в могилу покласти на себе, коли щось станеться зі мною. А я ж то думав, сім разів кров'ю обіллуся, перше ніж мужчиною стану, а от як вона відбувається, суха ота кушіль зрілості! — Далі попались два рядки, яких не можна було розібрати.— І не знаю, Полечко, чи вистачить усього мого життя той подарунок оплатити...»

— Так, він дуже виріс, твій Родіон, ти маєш рацію...— згортаючи листа, схвильовано сказала Варя, бо з таким ладом думок навряд чи цей солдат був би здатний на якийсь ганебний вчинок.

І знову на подальший потік запитань Поля заперечливо, із закушеними губами хитала головою. Тоді Варя міцно зачинила балконні двері, бо холодніло на досвіток, і всю решту ночі не склепила очей, по шурхоту слідкуючи за кожним Полиним порухом. Ранок не приніс ясності. Дворазова Варина спроба розпитати Наталію Сергіївну, що саме сталося в бомбосховищі, не дала успіху. Обидва рази у Варі складалося враження, що дама треф уникає її. Серед дня Поля зникла, і, кинувшись шукати, Варя знайшла подругу лише надвечір на подвір'ї сусіднього домоволодіння; та копала землю на будівництві чужого захистку. Ніхто не кликав її туди, просто вона побачила людей за роботою і сама взяла лопату, що трапилась їй на очі.

— Ось... іду мимо, заглянула, побачила знайоме плаття. А ти чого тут, розім'ялись вийшла? — уміло приховуючи тривогу, спитала Варя.— Ти вже пообідала?

— Я з учорашнього поїла... нудно стало сидіти самій,— теж незначущим тоном відповіла Поля.— Я незабаром прийду, ти йди.

Вона повернулася смерком, коли почало накрапати, з опущени-

ми очима, почорніла, наче засмагла зсередпини. За чаєм читали вголос зведення Інформбюро, і Варя, як завжди, розділяла паузами бойові епізоди, щоб ясніше уявити, який це мало вигляд наяву. Не було у зведенні згадано ні населених пунктів, ні інших орієнтирів війни, що все наближалася; про недоказане треба було здогадуватись по тому, як під час читання стискалося серце... Поля сиділа з виглядом не дуже бажаної гості і, час від часу перевіряючи щось, загиснуто у неї в кулаку під столом, знову спрямовувала неуважний погляд на отвір балконних дверей. Може, тому, що внаслідок затемнення ніщо в полі зору не відвертало уваги, ні орнаментальні деталі будинків, ні вечірні вогні, здавалося — там уміщався значно більший шматок московської панорами, ніж звичайно, і око легко схоплювало архітектурну єдність столиці. Було в її нічному профілі щось від величезного, на розвороті, бойового корабля, який покидає гавань для довгого й грізного плавання; враження посилювали полиски мокрої палуби на площях і сталеві конструкції новобудов.

Обнявшись, подружки слухали шелест дощу і рідкі згасаючі гудки автомашин. Темою розмови були події сьгоднішнього дня: виставка трофейних літаків, що відкрилася на центральній площі, незасипана вирва на вулиці Веселих, як вони вже звикли називати її в розмовах між собою, Гастелло, самовідданий подвиг якого прогрімів у ті дні на цілу країну, — усе, крім Полиного горя.

— Знаєш, негаразд у нас з тобою виходить, — зітхнувши, сказала Варя. — Можливо, в цю саму хвилину дороги наші біжать не вижати ланом з багнетами папереваги, кричать і падають... а ми сидимо і п'ємо чай з малиновим варенням...

— Це правда. Треба віддати його... — злякано погодилася Поля і відсунула своє блюдечко.

— Але кому, кому?

— Я тут знаю госпіталь один. Вчора їх вивантажували при мені... багато. І хоч би застогнав котрий! Разом віднесемо завтра, гаразд? — І на короткий час від самого цього рішення обом стало трошки легше.

...На другий день Варя повідомила, що вона незабаром їде на будівництво оборонних рубежів; цілих два тижні Поля мала залишатися господинею. Дитячий сум затьмарив її обличчя, і Варя задумалася про те, чи достатньо за всі ці роки, всіма способами оберігаючи молодь від сумнівів і життєвих буднів, підготували її старші до прийняття на свої плечі такого ж тягару, який самі несли в їхньому віці? Ніби на відповідь Поля запобігливо спитала, чи може й вона приєднатися до Вариної групи, і знову нишком заглянула у свою долоню.

— Добре, я поговорю в інституті, — кивнула Варя. — До речі, що ти там ховаєш у кулаку?

— Нічого... тобі здалося, — спалахнула Поля.

— В такому разі покажи.

Поля простягла їй порожні, пальцями вниз, руки з обгризеними нігтиками, у смолі від необкорованого держака лопати; лише вночі при світлі сірника Варя розгляділа на її розкритих долонях темні, порвані сивяки мозолів. Видно, цей маленький біль помагав дочці Вихрова перебороти той, великий, поки що невідомий Варі.

4

Наступного разу сирени завили зараз же після повернення дівчат з театру. Місячна ніч обіцяла чималий наліт. Поля сама вийшла на дах, і Варя зразу впізнала подругу, тільки-но та у шкіряній куртці і з протигазом на боці виступила з дахового вікна. Чуття педагога стримало її від дивування й похвали. Вона одвела Полю до найближчого димаря й розповіла стисло, що повинна робити доросла неозброєна людина під час нападу величезних летучих машин на її житло.

— Знаєш, Полечко, я так терпляче ждала, коли в тебе дозріє твоя гордість...— А втім, Варя не здогадувалась, яку роль у цьому відіграло Полине побоювання вдруге опинитися в сусідстві з Граціанським.— Озбройся: ось собі совок і кліщі... ну, бери, не руками ж ти скидатимеш її вниз, коли вона впаде з неба біля тебе. Решту зроблять інші. Ти не боїшся висоти?

— Зовсім трощечки...— призналася Поля і не стрималась:— а якщо в о н а впаде просто на мене?

— Ну, тоді... те саме: решту зроблять інші! — засміялася Варя і без жодного підбадьорливого слова пішла на свій пост.

Легка мла, переважаючи зі світлом, висіла над столицею. Крізь хмарну піну викрутливо біг місяць, і в усіх, хто чергував тієї ночі на московських дахах, виникало несвідоме бажання стріляти в нього, як у навідника майбутнього злочину... і тим підлішою здавалася його справа, що був він неповинний, схожий на курча своєю пухнастою жовтістю. Коли він заривався у хмари, місто внизу скидалося на первозданне нагромодження скель з каньйонами вулиць, з чорними кратерами площ... але тінь збігала, і знову воно ставало неймовірно прекрасним — майже декорацією героїчного спектаклю за хвилину перед виступом головних дійових сил. Повітря було не те щоб холодне, а до тремтіння пройняте чеканням болісного стороннього дотику. З незвички Поля зачепила совком за нитку зовнішньої антени; звучно сковзнувши по залізу, він полетів униз і летів так довго, що Поля встигла витерти піт з лоба, перше ніж її слуху досяг приглушений дренькіт падіння. Цей єдиний у типі звук ніби й став сигналом початку.

Місяць знову пірнув у хмаринку, і відразу по всьому півдню московського обрію виникли недовговічні ліхтарика загороджувальних вогнів; через хвилину долинуло туркотіння вибухів. Незабаром вони наблизилась, і, незважаючи на безгоміння, Поля раптом зрозуміла, що скелясте громаддя навколо повне людей,

готових на власне тіло прийняти повітряний удар ворога. Потім було так, наче зненацька відкрилися шлюзи світла й гуркоту; вибухова хвиля злегка штовхнула Полю в спину, а її довга, переламана тінь разом із силуетами димарів і горючих надбудов лягла на сусідні будівлі. Одночасно з близького даху відповіли зенітки, як у грозі вихоплюючи з темряви то мертвотно-блідий фасад, то кропи дерев невідомої породи, а в небі, падаючи і схрещуючись, загойдалися промені прожекторів. Неквалливими пальцями вони перебирали брижі неба, шукаючи чогось, що утворювало той надсадний, наче від камінчиків у бляшанці, скрізь чутний звук. Усе не те траплялося їм — обережок вати, рибина з нерухомими плавцями... і раптом щось сріблястого кольору, наче пташка на крутому віражі, з'явилося у світловому дискові над Полиною головою: засліплений ворожий літак кружляв на місці.

Зусиллям уяви Поля розгляділа в ньому малесеньку істоту з лютим обличчям, у захисних окулярах, зсунутих на такий же зморкрий, як у Полі, лоб. Істота силкувалася піймати на приціл беззбройне московське дівча, що притислося до муру там, унизу, і, можливо, в цьому й полягав єдиний смисл всєвропейського поєдинку. Вже вибухи спалахували поряд з льотчиком, а він усе не відмовлявся від клятвеної обіцянки своєму фірерові рознести на щєбінку саме цей недобудований дїм лісного відомства, і Полю Вихрову разом з ним, і власну її скриньку з маминою карточкою на віку, з новим маркізетовим платтячком і віршами Родїона на самому сподї. На мить Поля відчула озноб нелюдської безстрашності, яким супроводжується всяке благородне оновлення душі. Такою під час чергового зенїтного спалаху і запам'ятала її Варя — з піднятими кулаками, наче погрожувала відплатити згодом.

Решту зробили інші. Літачок задимів і пішов під променем, що притискав його, до себе, на захід. Обличчя фашиста зникло з уяви, Полі не випало бачити, як він помер. Ще один шквал упав на затемнене місто, а коли Поля розплющила очі, дзвенїло скло поблизу і безліч якихось смолоскипів сяяли навколо, одні — в пробїнах даху, інші ззовні, каскадно викидаючи іскри. Найближча горїла в жолобі біля самих ніг, затримавшись на залізному кистилі, і Поля сама здивувалась, як легко їй вдалося скинути в темряву за борт це маленьке люте пекло... Тїєї ночі їх випало тисячі, атака тривала майже до світанку, поки Поля фізично не втомилася від безперервного руху — бігти, ковзати і перемогати їх, перш ніж виникне справжня пожежа.

...А вже розвиднялося, і під синьою шторкою хмар червонїла смужка на сході. Усе зникло, як поганий сон. Вранїшня Москва була тиха і незаймано гарна. Крім великого диму на Замоскворіччі, ніщо не нагадувало про нічну сутичку. Наче спїтнївши після пережитого хвилювання, взялися росою безлюдні дахи.

— Я бачу, в тебе все гаразд, і це дуже добре, — похвалила Варя, визнана майстерниця гасити запалювальні бомби. — У такий

метушні найбільше треба боятися своїх зенітних осколків. Тебе не зачепило?

— Я їх не помітила... але, признатися, дуже мені хотілося, Варко, щоб усе це скоріш кінчилося! Як ти гадаєш, скільки ще її залишилось?.. рік, два?

Варя одразу зрозуміла її запитання:

— Та до Нового року навряд чи закінчиться. Ти про війну?

— Ні, я взагалі спитала...

Варя замислилась, не дуже впевнена, чи достатньо підросла її подружка, щоб знати правду.

— Бач, Полечко, фашисти — тільки епізод у великому історичному змаганні. — Вона побарилася з відповіддю, потім наважилася. — Згадай сама: якщо на з'ясування дрібних спадкових чвар між Червоною і Білою трояндами пішло цілих тридцять років, то на великий спір між червоною і білою половинами людства — століття зовсім небагато. А втім, вважай, що процентів двадцять уже зроблено...

Збуджена подією ночі, Поля легко уявила собі, що з нею стало б, якби вона весь цей строк просиділа в підвалі з Граціанським і по закінченні виповзла на сонце старою бабою, зберігши життя лише на те, щоб почувати презирство до нього.

— Яка я вдячна тобі, Варко, що ти витягла мене з в'дтти.

— Найперше, ніхто тебе не витягав, ти сама притяглася на дах. Так і повинно було статися. Розповідай же, як це було. Спершу тобі здавалося, що націляються лише в тебе одну, так?.. потім ти побачила мільйон таких самих навколо себе... правда ж? — Вона посадила Полю поруч із собою. — Та ти не соромся, дурна, людям властиво боятися нападку з темряви.

— Це не зовсім так... — сказала Поля, шукаючи Кремль у сутінках світанку. — Знаєш, спочатку був нібито напівнепритомний стан, немов від крижаної води, а потім я побачила ворога над собою, і зразу страх зійшов з мене наче разом зі шкірою, і щось загорілося в мені, як би це сказати точніше... все тіло душі! — В руки її повернулося тремтіння недавнього збудження. — А ти бачила, бачила, як він утікав з діркою в боці? Не вистачило сили вдарити собою, як снарядом. Теж, Ікар... не рівня нашому Гастелло!

Варя вдоволено кивала, наче вислухувала заданий напередодні урок; потім, щоб закріпити перший успіх подруги, вона виголосила деякі хрестоматійні істини свого винаходу, на зразок того, що «ніяка велика перемога не дається раніш маленької перемоги над собою», але що «на війні жорстокість до себе самого не менш важлива, ніж ненависть до ворога», або що «подвиг, як і талант, скорочує шлях до мегги». За її словами, щоб перемогти грубий інстинкт самозбереження, необхідно найперше подолати містику війни, початкове заціпеніння перед невідомістю, що так само паралізує людську волю, як у доісторичних людей це траплялося під час зіткнення з мамонтом, землетрусом або громовицею.

— Звідси ми можемо зробити цінний висновок, — повчально диктувала Варя, і тільки окулярів на ній не вистачало для повної схожості з Марфою Єгорівною з лошкарьовської десятирічки, — що найважливіше в боротьбі — побачити ворога на весь зріст, зрозуміти, що й він смертний. Тим-то на фронті, звичайно, у сто разів небезпечніше, ніж у тилу, але, я гадаю, менш страшно, ніж у підвалі Благovesценського заулка... Отак само люди колись називали холеру та чуму карою божою, поки не розглядили її крізь опукле скельце мікроскопа і не загнали в пробірку, тобто від страху перейшли до дій. Капіталізм не страшніший від холери, Полю, лише хитріший, живучіший, бо кублиться не в тілі, а в душі... але придивись до нього очима науки, і ти зрозумієш, яка ненадійна його сила, як він боїться навіть тебе, маленької і неозброєної... і навіть не так шахт чи заводів твоїх, як, найперше, сяйва молодості у твоїх очах! Молодість ніколи не помириться з лиходійством: вона і в ополонку, і в пожежу кинеється... Ось чому ці люди вбивають дітей... і на тебе в тому числі замахуються, Полю. — Вона скінчила і мало не наказала Полі повторити.

— Варваро, ти велика жінка! — через півхвилинки заговорила Поля з вологими очима і смішно зморщивши носа. — Якщо до тебе в двадцять два уже приходять такі прекрасні істини, то що ж буде, коли тобі стане п'ятдесят?

— Ну, знаєш, любач... — урвала Варя, зашарівшись, — у такому стані тобі краще помовчати.

На даху вони просиділи до сонця, слухаючи пронизливий свист стрижів. Ранкове проміння зганяло аеростати загородження, і вони поринали в індустріальний серпанок передмістя. Поволеньки червоніли шпилі, вежі, куполи, пойняті золотцем сходу. Починала грюкати ріка життя, і здавалося, ось-ось рушить підйомний кран на близькій новобудові... Та в міру того, як остигала велика Полина радість, все дужче розгорявся в зап'ясті опік від термітних іскор, непомічений згарячу.

— Я тебе страшенно поважаю, Варко, — знову і знову поверталася до своїх думок Поля. — Нема такого на світі, чого б ти не знала... і скільки опадів випадає у Тургайському степу, і які притоки у приток Амазонки: все! А признайся, ми страшенно хороші, правда ж? Це не самохвалство, зовсім ні, не я чи ти — хороші, а разом з іншими ти і я... хай у найостаннішу чергу! Ми ж хочемо зробити, чого ніхто не міг, щоб усе на світі було розумно й чесно... хоча б для цього довелось весь світ перебрати по піщинці. Ніхто не смів — повзав, плакав, гриз землю і не смів, — а ми навжились.

— Ну, дорога моя, ми беремося тільки до того, що можливе. Людина... вона й зветься так не тому лише, що носить шапку взимку чи ходить у кіно по неділях.

Поля говорила без угаву, діяв п'яний напій першої перемоги. Вона довірливо призналася, що ще вчора їй хотілося зрізати всі квіти на землі, щоб ніщо не раділо, не цвіло, тому що це

образливо в такий час, коли вмирають найкращі люди. Виходить, то була її дитяча слабкість: не знищувати треба квіти, а тілом захищати їх від танків, від чужих чобіт, від огнеметів — ніжні пелюсточки життя... Вона урвала на півслові, несподіваний струмок аромату торкнувся її ніздрів. Раптом він загубився, і Поля жадібними ніздрями шукала його в холоднуватому смачному повітрі уникнутого нещастя.

— Що це, хороше таке?

— Це липи... Вони вже доцвітають,— підказала Варя.— Сама говориш про квіти, а не бачиш їх. Думаєш, як війна, то все зупинилося? Навпаки, життя триває, Полю. Ну, ходімо спати!

— Почекай, Варко, дай мені привітатися з ним...

Підвівши голови, з опущеними руками, вони вдячно дивились, як сходило сонце, дуже спокійне, але ніби трошки затягнене крепом.

5

Проте все це були лише оманливі ознаки близького одужання. Уранці Поля прокинулася від некучого болю в помітно підпухлій руці; він пронизував зап'ястя наскрізь, віддавався в плечі, і все ж його тепер не вистачало, щоб заглушити той, головний біль. Поля почула голос Наталії Сергіївни в коридорі, і через ряд передаточних ланок вигадки про батька, що були вже замовкли, повернулися до неї в розширеному об'ємі. Наставала болісна ясність прозріння, і ось у новому тлумаченні постали перед нею ще вчора заспокійливі обставини: біднувате батькове житло і неприродна після довгої розлуки привітність цієї... ну, як її? — Таїски. Злочинство не ходить без маски в наші дні... і вже коли ця людина здатна була в минулому продавати свою совість за двадцять п'ять помісячно, то на що вона могла пуститися тепер, під шумок війни, коли увагу народу привернуто в інший бік?

Незважаючи на ранній час, Варі не було вдома. Газ майже не горів, їсти не хотілося, заняття до вступних іспитів не йшли на думку. Обмотавши руку хусточкою, Поля виїшла навмання з Благовещенського заулка. Мети не було, працювати лопатою не могла; як ліки вона обрала той самий маршрут, що в день приїзду, але й прогулянка по улюбленій вулиці не дала полегшення.

Більше не було там ні веселих людей, ні спокусливих речей. В одному місці в неї заніло в зубах, і вона пробудилася від заціпеніння,— виявилось, машинально розглядала хірургічні нікельовані інструменти в магазинному вікні. Вона вся зіщулилась, подумавши про Родіона. Далі йшла, не підводячи голови, і з усієї дороги їй запам'яталася лише глибока вирва край тротуару; коли Поля поверталася, її вже не було.

Москва жила за звичайним ранковим розпорядком. Розвантажували теплий хліб, а двірнички підмітали вулиці... але разом з тим везли підбитий літак на вантажній машині, і стрункі дівчата нес-

ли довгий зеленкуватий балон, схожий на багатоніжку. Шукаючи, до чого б узятися, Поля безуспішно заходила в подвір'я: в одному витягали бомбу з водопровідного люка, а в другому хатні господарі вчилися перев'язувати плече на добровільному дідкові в кепці набакир, який, очевидно, боявся лоскоту. Іноді Поля зупинялася біля вуличних вітрин із старими оголошеннями і дивувалася, що зовсім недавно ще вона могла вирушити в одинадцятиденну подорож по Волзі, а тепер їй доводилося думати про способи морального існування після викриття Вихрова: щоразу при цьому слово рід н і с т ь з ним набирало значення с п і в у ч а с т і. Ні, вона не злигоднів і кари боялась, а сорому і самотності. Раптом їй уявилося: поруч стоїть солдат з Родіоновим обличчям. Він усміхнено дивиться їй на руку, готовий навіть і цей неумисний, дуже болісний опік вважати за маскування злочину.

«І ти теж мені не віриш?» — спитала вона в Родіона із жалісною усмішкою.

«Я нічого не знаю. Я далеко, мені ніколи. Ми виповзаємо на вогневий рубіж. Їх уже видно, і якийсь біжить мені назустріч. Мені до нього ближче, ніж до тебе. Зараз один з нас умре».

І справді, засмаглий і схудлий, він здавався змужнілим і виглядав тривожно. Сірі струмені ріки текли крізь нього.

Підійшов міліціонер і сказав Полі, що не можна так довго стояти на мосту. Він удавав, що дивиться в її паспортну книжечку, а сам розглядав Полине обличчя. Хвалити бога, він нічого поки що не чув про діяльність Вихрова!.. Щось потягло Полю на гору до Василя в дев'яти азіатських шапках, а звідти вона і рушила вздовж Кремлівської стіни. Мавзолей був закритий. Поля двічі пройшла повз нього, бо за один раз не встигла розповісти всього про себе людині, яка лежала там за мармуровою полірованою стіною. Вся Полина сповідь, включаючи біографію і перелік випускних оцінок зі шкільних дисциплін, вклалася в півтора кінця. Ленін сказав, що недобре витрачати час на особисті прикрасі, коли армія залишила Смоленськ і Київ. Він сказав також, що самопочуття радянської людини залежить не тільки від ставлення до неї хай навіть дуже великих людей, а й від свідомості розмірів власної праці, вкладеної у безсмертну справу соціалізму. А коли спускалась до річки, додав навздогін, що вірить їй, і, якщо тільки вона не помилилася, назвав д о ч к о ю. Вся ріка життя загихла — і серце і пожежа в руці, — поки він говорив з нею. На це пішов цілий день. Сині хмари наповзли на місто, поки допленталася до Благовещенського заулка. Галасливіше, ніж галчєнята перед дощем, діти вигукували свій к о р о в а й. Вісім поверхів здалися Полі за вісімнадцять; ліфтерка напередодні з патріотичних мотивів пішла на завод. Небо потемніло, дводенна спека змінювалась передчуттям розрядки. Варя прибігла за хвилину до грози.

Тут виявилось, що здача Верей на цілих два дні прискорила термін її від'їзду у прифронтову смугу. «Якщо тобі так треба, Полечко, ти можеш поїхати з нами... Гадаю, що ненадовго. В тебе

залишитись цілий тиждень до екзаменів». Беззвучно блиснуло на обрії, і синій холодок тиші повис над містом. Вітер завітрилив плаття на Варі, що виставилась на балкон остигнути від бігу. О, їй би на бігу зараз, за весла, та щоб пінясті гребінчики по воді! Взагалі вона гарнішала, ставнішою ставала в негоду, коли набували смислу її здоров'я і непотрібний у місті запас тривкості, а Поля тоскно подумала, наскільки ця некрасива дівчина розумніша, чистіша і потрібніша людям, ніж вона сама.

Ще не починалося. Десь у померклому небосхилі буркотливо і глухо прокотився грім. Знову загаласали діти, допомагаючи розродитися грезі.

— Любі, як вони стараються!..— промовила Варя, наче в музику, вслухаючись у дитячий галас унизу.— Мовби хочуть відлякати війну. Боже, як гарно могли б жити люди! — і похитала головою.

Тремтячими руками Поля накривала на стіл, і раптом з перев'язаної долоні висковзнула улюблена Варина чашка. То була фамільна цінність, подарунок дулевських майстрів Павлові Арефійовичу на згадку про спільне партизанство під час громадянської війни. Особливої краси в ній не було — тільки суворий, по незаїмано білому фарфору, напис про мир хатам і війну палацам. Обернувшись на дзенькіт, Варя побачила сліпучі черепки на підлозі, залиті блискавкою, і майже чорний рум'янець переляку на щоках у Полі. Усе, що назбиралося за ці дні, вирвалося назовні. Злива одночасно линула по всій Москві. Вона брижами ходила по дахах, забивала в кімнату, перетворюючись на туман і бризки, аж Полина подушка стала мокрою. Марно Варя намагалась утішити подругу. Хмарка стояла просто над Благовещенським заулком. Можна було дивуватись, як у такій маленькій уміщався такий розпач. І тільки-но злива за два могутніх вимахи промила застійне повітря, гірська свіжість розіллялася по Москві.

Ще вся в сльозах, крок за кроком, Поля відкрила свою таємницю, а Варя перев'язувала їй руку і хитала головою: хто зна, яка з двох ранок була небезпечніша для життя. Виходила сумна повість про те, як поступово Поля втрачала батька,— з того давнього вечора, коли вперше в пашутинській комірчині зі статейкою Граціанського в руках оплакувала своє горе, аж до того, як утворилася захисна звичка навіть на шкільних зошитах по можливості нерозбірливіше надписувати батьківське прізвище і, називаючи себе, переносити в ньому наголос на перший склад. Легше було б примиритись із свідомістю цілковитої бездарності свого батька, навіть із сирітством, ніж із цими липкими, розпливчастими політичними обвинуваченнями Граціанського, особливо зловісними у світлі недобрих зведень із фронту.

— Мені одна людина сказала, що я можу бути слідчим. І справді: тепер я знаю все. Слухай же мене, Варю!

Розмова в підвалі виявила багато ланок, яких не вистачало в системі Полиних підозр. Певна річ, Граціанський знав про Вихрова

значно більше, ніж проговорився того разу із старечої потреби блиснути обізнаністю і заробити пошану в незнайомого дівчати. Безперечно, і мати її, Олена Іванівна, знала про чоловікове минуле, коли завчасно поспішила вивести дочку на Єнгу від можливо-го викривального скандалу. Завжди до педантичності чесна у стосунках з колективом, вона, очевидно, лише після довгих вагань вирішила затаїти від суспільства якийсь випадково виявлений доказ. І якщо сам Граціанський, побоюючись кинути тінь на власну репутацію, весь час намагався трошки обілити колишнього приятеля, то тим зрозумілішою ставала малодушна логіка жінки, яка прагнула забезпечити рятівне незнання своїй дитині. Щохвилини таємність зростала, і ось уже, як у вир, соди втягало й матір!..

Через необізнаність з лісними справами Поля неспроможна була самотужки розібратись у батькових гріхах; звичайно, особисто він соснових гаїв не підпалював і не висаджував у повітря радянських тартаків, що одразу було б помічено внаслідок різючих змін, які відбуваються при цьому, але, виходить, був видатним артистом у цій галузі, коли, незважаючи на багатолітню темну діяльність, утримався на професорській посаді. На Полину думку, справа вимагала негайного громадського втручання.

— Зрозумій, Варю, я просто їду на дно... з каменем на шиї їду, — бурмотіла вона крізь схлипування. — Вихід один: мені треба піти в наш райком, але ж у мене нема ніяких доказів, і я нікого там не знаю. Ходімо разом, зараз... ми й так пропустили стільки днів, гаразд?

— У тебе жар, Полю, мабуть, від оніку. Треба показати лікареві. У комсомол можна й завтра.

Виразним жестом Поля визначила своє ставлення до Вариної спроби звести розмову на дрібниці.

— Тобі добре: ти Чернецова!.. а ти постав себе на моє, вихровське, місце. От ми сидимо, і, уяви, входить солдат у простреленій шинелі і нічого не робить мені — ні зла, ні болю, а тільки, примружившись, дивиться не в твоє, а в моє, моє обличчя... що тоді, га? — і гарячковим поглядом подивилась на збентежену, охоплену першим сумнівом Варю.

— Та я ж сказала тільки, що туди можна й завтра піти, — відповіла Варя, і ніколи в неї не було такого заклопотаного обличчя. — Але що ти можеш сказати там? У тебе нема ніяких точних відомостей, а життя взагалі будується складніше за всякі припущення. Наприклад, я поверталася сюди, знаючи наперед усі обставини, які застану вдома... а не могла передбачити, що розіб'ється ця чашка. Я зовсім не хочу зганьбити твого знайомого в підвалі... ну, а якщо він із злості або із задрості свідомо обмовив Вихрова і для безпеки надав цьому характеру такої, знаєш, стурбованої дружби, тоді як? Є такий остергидлий сорт брехні, яку вмовляють з виглядом ангельського невідання, — мовляв, це дуже добрий і скромний товариш, якби не його зайва звичка навчати школярів усякого неподобства. Потім цей тип повернеться додому,

поїсть ковбаси і ляже спати з приємною свідомістю, наче деревце на чужій могилі посадив... яке все ростиме, розвиватиметься, рясно родитиме. Щодо розлуки твоїх батьків, для того могли знайтись і інші причини. Як мені пригадується, твій батько походить із селян, а мати... здається, дворянка?

— Далека...— недоречно і провалуючись ще глибше, докинула Поля, прагнучи зберегти для себе хоч матір.

— Це не має значення! Виховані в різних умовах, вони могли розійтись у поглядах на деякі явища нашого часу. І ось друга твоя споруда виявляється побудованою на піску, архітекторе! Залишається з'ясувати, наскільки принципова критика твого підвального співрозмовника... все забуваю його прізвище. З другого боку, будь-яка наша робота перевіряється думкою колективу, бо в обмін на неї ми беремо хліб чи взуття, що їх виготовляють інші. Звідси різкість громадської оцінки пропорційна недолікам роботи. Тут треба розібратися... та ти сама читала татусеві творіння?

— Я намагалась... але в мене не виходить.— Несподіване сяйво надії засвітилося в Полинних очах.— Варочко, ти ж географічка, а він про ліс пише: тобі найлегше розібратися. Крім того, ти найтерплячіша за всіх на світі... почитай, будь ласка, його твори і потім скажеш мені саму щирю правду, гаразд? — І відразу ж комсомольським словом поручилася, що більше ніколи і нічого не попросить у неї до кінця життя.

— Що ж, я готова,— не одразу згодилася Варя.— Але де ми дістанемо тепер ці книжки?

— О, хіба я примушую тебе бігати по бібліотеках! У мене все є... майже все!

І, не даючи подрузі передумати, вона вихопила з-під ліжка свій чемодан: так з'ясувалася, нарешті, незвичайна вага її речей. Під шаром убрання лежали книжки: їх було кільканадцять, дуже товстих, у матер'яних палітурках і такі грубезні — аж острах брав. Правда, між ними траплялися й брошури або просто журнальні статті, оправлені у шпалерний папір. Поспішаючи звільнитися від непосильного вантажу, Поля викидала ці кілограми лісної мудрості просто на підлогу до ніг подруги, раз у раз придивляючись до виразу її обличчя.

— Ну, чого ж ти замовкла? — винувато спитала вона з колін.

— Ні, як я обіцяла, неодмінно прочитаю... за якийсь час,— менш упевнено озвалася Варя.— Однак він у тебе продуктивний автор... Скільки їх тут?

— Тільки двох не вистачає. Знаєш, ти поки що читай, а я підкидатиму тобі томи, яких не вистачає. Раджу тобі починати з тоненьких, а коли втягнешся, там уже легше піде. Це я по собі знаю.

Отже, все влаштувалося чудово: справжня радість сяяла на Полиному обличчі, підкріплена беззастережною вірою в непідкупність судді. Усе життя Вихрова валялось на підлозі перед ними, його мрії і помилки, докази його любові та гніву, і насамперед —

чорна, неоплатна праця, пророблена на виконання хлоп'ячої клятви, даної Каліні. Тут були лише вступи у лісні науки, основи до розуміння лісу як географічного явища, товару, живого організму, кліматичного фактора, сировинної бази народного господарства; але головні свої роботи Вихров мав ще здійснити. Верхня мала назву — Доля російського лісу.

Варя підняла — і заглянула на останню сторінку — їх там було понад сімсот. Майже весь об'єм книги займали набрані петигом колонки десяткових дробів, таблиці та карти Росії мало не з Олегових часів. Щоб прочитати таку працю, потрібні були не тільки спеціальні знання і терпляча витримка, а ще й ентузіазм любові або ненависті.

Варя вагалася: вона вже зміркувала, що для докладного висновку їй ніяк не обійтись без ознайомлення і з аргументами супротивників Вихрова, а також і з державною лісною практикою в різні періоди російської історії, а на це піде не менше як півроку.

— Бач, я охоче прочитала б усе це, Полечко, але я не певна... чи встигну до від'їзду.— Раптом вона усміхнулася, уявивши себе в ролі арбітра в лісних справах.— Знаєш, поклади-но все це назад... завтра я спробую добитись істини іншим шляхом.

— Але ж війна, і, можливо, в цю саму хвилину...— розчаровано наполягала Поля.

— Усе беру на себе. Зранку ти підеш до лікаря. Потім займись алгеброю, поки є час. На обід завтра мене не чекай.— Вона підвела за підборіддя засмучене обличчя подружки і примусила її усміхнутися.

Обриси міста розпливалися в теплому тумані після дощу; так само і Полине горе тануло від материнської Вариної ласки. Ніч минула без тривоги, ранок, на щастя, випав такий же похмурий. Лікарка висварила Полю за легковажне обходження із запалювальними бомбами. Цілий день тривала благодатна порожнеча напіводужання. Варя повернулася якраз на обід — весела, загадкова, голодна.

— Ти так до мене придивляєшся, що я тебе трошки боюся,— через силу пожартувала Поля.

— І не без підстав, стережися. Можу проковтнути тебе за один раз. Варила що-небудь, окаянна?

— На всякий випадок, я зготувала на двох,— і все не сміла розпитати про наслідки Вариної розвідки.— Соромся: я так люблю тебе, а ти мене з'їсти хочеш...

— Одно не суперечить другому. Яюсь при мені, вкладаючи внучку, Наталія Сергіївна розповідала їй про жінку-велетня, яка так любила малюків, що на ніч неодмінно ховала парочку їх собі в животик...

— По-моєму, це не педагогічно — прищеплювати дітям такі вигадки...— і знову не зважилась на пряме запитання.— Що нового на світі?

Варя дістала із сумки два рожевих талони.

— Візьми, у нас сьогодні свято. Ходять уперті чутки, що якийсь там зондерфюрер підняв у Берліні повстання проти свого єфрейтора... Це квитки в кіно, правда, не дуже гарні, зате ти сидітимеш поруч з найвидатнішими представниками нашої молоді і їстимеш розкішне морозиво на паличці... Дозволь, та це ж справжня пшоняна каша? Полю, ти вдаєшся у вишуканість...

— Пробач тільки, масло у нас кінчилося.

— От і видно, що в тебе нема закінченої кулінарної освіти. Чудна ти, хто ж їсть пшоняну з маслом!

Вона з насолодою вдихнула з тарілки гарячу пару і в думці похвалила Полю за витримку, яку та виявляла, не питаючи про найголовніше.

По обіді вона сама розповіла їй про свої заходи до розшуків правди про Вихрова. Їй ще вчора спало на думку, що для постановки правильного діагнозу бажано в першу чергу вислухувати пацієнта. З цією метою вона подалася до Лісогосподарського інституту й героїчно близько двох годин прождала Полиного батька в червоному кутку. Навколо будинку відчувалося пожвавлення, звичайне в цю пору року, коли починають з'явджатися студенти. Прибиральниця сказала Варі, що у великій аудиторії нагорі відбуваються загальні партійні збори, на яких приймають до партії професора Вихрова; кажучи це, старенька назвала його домашньому, Матвійовичем. «Одне слово, Полю, поздоровляю з щасливим кінцем, квіти за мною... з першої ж стипендії!» Незабаром Варя познайомилася з ним самим: Вихров спускався сходами, накульгуючи і помахуючи рукою, ніби відраховуючи східці. Щоб зав'язати розмову, Варя сказала йому, що її двоюрідна сестричка збирається вступати до їхнього інституту, але спочатку їй хотілося б ознайомитися, або, як вона з поспіху висловила, дихнути повітрям лісної науки.

— Але я ж до архітектурного йду... Варко, ти збрехала, як тобі не совісно!

— По-перше, в твоєму віці вибір фаху не можна вважати остаточним, і, крім того... хіба ти перестала бути мені сестричкою?

— Гаразд... а він?

Професор висловив незадоволення, що майбутня студентка полінувалася прийти сама. «Лісник нашого профілю, — сказав він, — це рахувати в думці, запам'ятовувати, порівнювати... і перш за все ходити, ходити, не жаліючи ніг». Він іронічно спитав Варю, між іншим, що саме приваблює в лісі її підопічну особу — квіти, гриби, конвалія чи самі дрова; останнє слово він вимовив нібито з відтінком неприхованого роздратовання. Варя пояснила вибір сестрички спадковим потягом, бо батько її також старий лісний працівник.

— Як бачиш, я намагалася триматися в межах правди.

— Далі... а він що?

— Тоді він досить справедливо сказав, що коли працівник лісу не зумів прищепити дочці шанобливого увялення про свою працю, то, значить, він зовсім не геній.

— От здорово, сам про себе... ну, а ти?

— Я висловила надію, що дочка загладить батькові недогляди.

— Ой, Варко, аж голова паморочиться... А він що?

— Засміявся і запросив на свою вступну лекцію тижнів через три... якщо я зможу доставити тебе хоча б у дитячій колясочці, так і сказав... А до того часу ми якраз повернемося з окопів.— У дирекції Варя дістала відомості, що власний курс Вихров читає лише з третього року навчання, але вступну промову, за багатолітньою традицією, доручають йому, і начебто навіть професори суміжних кафедр приходять послухати цього заступника лісів у його коронному репертуарі.— Треба гадати, що першу оту бесіду із зеленою молоддю він провадить доступною мовою, і витратити на неї годинку-дві тобі значно вигідніше, ніж самій глушити тисяч із шість сторінок густого тексту.

Не ховаючись, Поля все кусала і так уже обкусані нігтики, поки Варя не одвела її руки.

— Скажи, Варко... він принаймні приємна в обходженні людина?

— Я не раджу тобі, любя, ділити людей за цією ознакою. Це може призвести до тяжких помилок.

— Але здавався він хоча б схвильованим... що його прийняли до партії в такий час?

— Ні, я нічого такого не помітила.

Варі запам'яталися тільки чорні жмутки його брів, жовтуватий колір обличчя, великий під вистриженими татарськими вусами рот, ніби пристосований для того, щоб вимовляти не дуже приємні слова,— кульгавість, незграбність жестів, навскоси скинуте на лоб волосся довершували зовнішність некомпанійського і знайомого із злиднями майстрового. На жаль, Варі здалося, що все це лише маска...

— ...як, як ти сказала? — сполошилася Поля.

— Я кажу, маска, під якою приховується велика доброта і навіть надмірна м'якість.

— Але чому ж — на жаль?

— Не тому, щоб я злих любила... але смирих не люблю. Всяка доброта і смирих ведуть за собою взаємне всепрощення, а нам вимогливих і гордих треба, готових відповісти на вимогливість інших. Тим-то спочатку він мені більше сподобався, ніж наприкінці. В усякому разі, лекція покаже, в якій мірі ти винна перед ним за нерозважливість своїх підозр.— Вона мигцем глянула на небо — воно пояснішало і віщувало скорий наліт.— Ой, погода псується, щоб часом не пропали наші квітки...

Так і вийшло, що йти в кіно не довелося... Повітряну тривогу оголосили рано, і ніколи від початку воєнних дій така кількість ворожих літаків не пробивалася до міста. За задумом ворога,

Москва мала стати жменькою попелу, стільки було скинуто вогню, і все-таки знову його не вистачило, щоб пропалити тонку плівку людського опору. Проте роботи дівчатам припало багато того вечора, і Поля чудово витримала повторне випробування мужності.

Їм довелося того разу стояти поряд.

— А хороше жити на світі, Варко!..— кричала Поля в перервах, збиваючи іскри з тліючих рукавиць, викликаючи у дружинників таку саму усмішку, як у тролейбусі зараз же по приїзді до Москви.— А я ж навіть у тому каялася, нещасна, що на світ народилась.

Варя робила своє діло мовчки, і що сильніше Поля виявляла радість остаточного одужання, то більше бентежило Варю почуття провини перед подругою. Звичайно, в ті дні величезної небезпеки і як завжди— політичної єдності, чимало чесних людей вступало до партії, щоб поділити з нею працю і відповідальність оборони... але та ж палка сприйнятливість, з якою ще вчора Поля перебільшувала свої підозри, сьогодні змушувала її надавати непомірного значення вчинкові Вихрова. З поспіху Варя якось забула сказати Полі, що на тих самих партійних зборах в інституті був прийнятий до партії і професор Граціанський.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Треба зразу ж виправити неточності, що вкралися в розповідь Олександра Яковича про деякі сумні обставини молодості Вихрова. Справді, в біографію Івана Матвійовича заволікся прикритий факт одержання двадцяти п'яти карбованців від визначного промисловця, хоч і без розписки, зате з рук у руки і навіть при свідках, щоправда, свідки ті давно померли. Разом з тим можна жалкувати, що серед численних колег Вихрова не знайшлося сміливця — коли не провчити накладенням руки, то хоч би докір кинути за легковажність оповідача, який пов'язав цей епізод з усією подальшою бездоганною діяльністю свого наукового товариша. При бажанні Олександр Якович міг би видобути з тайничків своєї пам'яті ряд додаткових відомостей, не менш повчальних для незрілої радянської дівчини. Перш за все хай би вона переконалася на прикладі, чого варто було злидареві пробитися до знання в ті роки, на відміну від нинішніх часів; разом з цим уточнилася б і дата події.

Це сталося в другій половині літа 1899 року, в самий вечір прибуття Вихрових до Петербурга. До речі, через відсутність квитків Агафію з її хлоп'ям висадили з поїзда за дві зупинки до столиці, на станції Мга, і вони, лише тому, що мали легке лико-

ве взуття і в них не було зайвого вантажу, змогли завершити по-дорож того ж таки дня. Мати із сином довго блукали по проспектах, які губилися десь у білястій млі лиха, що охопило тоді всю Росію. Міднувате в диму на заході сонце надавало страшної примарності соборам і палацам, коляскам і мундирам, що зненацька проступали за десять кроків,— бронзовим царям на камінних підставках, позолоченим грифонам на мостах та іншим загадкам, нерозв'язним для пригніченого навколишньою пишнотою селянського розуму... Треба все брати до уваги, щоб знати стан одинадцятилітнього хлопчика, звинуваченого самим Граціанським у ганебній поведінці.

Будь-яке звинувачення потребує застосування лупи, хоча б витрачений час і не окупувся цінністю здобутих подробиць. На час прибуття сільської рідні Опанас Вихров досягнув надзвичайної посади коридорного в мебльованих кімнатах Д а р' я л у. Дядько жив у досить тісній, зате цілком теплій комірчині під сходами; а втім, не дуже тісній, коли там-таки, крім ліжка та кривоногого стола, були ще підперте поліном крісло і сувій перського килима, підготовленого до чищення. Одне слово, незважаючи на тісноту, всі розсілися зручно і відповідно до нахилу дощаної стелі, причому дальший куток дістався Іванові, а крайню позицію біля дверей зайняв сам, високий на зріст, Опанас. Мабуть, в усьому Пітері не знайти було містечка затишнішого для родинного побачення, якби тільки від щохвилинного ходіння по сходах не сипалася зі стелі різна погань на вишукане Опанасове частування.

Власне, тільки лососина та рябчики в захололому соусі помістилися на столі; блюдо із заливною поросятиною, наприклад, стояло в Агафії на колінах, а чайник, як річ третьорядну, довелось і зовсім поставити на підлогу, біля ніг. Щодо торта з безліччю ласих закруток, то його було передано в цілковите Іванове розпорядження. Звідси, враховуючи розкішність їжі, скромну платню коридорного, а також його неймовірно понуру зовнішність, слід було запідозрити щойно вчинене пограбування постояльця... а втім, цього не зміг би припустити навіть особливо пильний Олександр Якович Граціанський. Вся згадана їжа мала трохи копірсаний вигляд... не настільки, проте, щоб стала непридатною до вживання: треба було лише повиймати повтикувані в неї недокурки й позрізувати обгризені місця. В свою чергу, це пояснювалось тим, що в Д а р' я л і шосту добу гуляв великий грошовий туз, який полюбив цей заклад за близькість простонародної бані з чудесними парними поліціями, за тихість місця і ще за те, що ні в якій іншій точці Російської імперії не давали такої чудової квашеної капуста, найкращого очисного засобу для багатирського похмілля. Звичайно на першу половину гульні гість відкуповував ресторацію на нижньому поверсі, а деньків через три, на головне шаленство, переселявся в номер з обраним колом найстійкіших осіб. Таким чином, Опанас не лягав уже три ночі, і, поки

розмовляв з ріднею, двічі ганяли його до буфету в невідкладних купецьких потребах.

Останнього разу він повернувся з помітним полегшенням: гуляня підходила до кінця. Перше ніж пролізти в свою квартиру, він витяг із кишені зношених плисових шароварів тільки-но почату пляшку хересу; сам він хересу не пив, а прихопив лише для братової, щоб пригубила з утоми і відчула смак аристократичного життя... Треба сказати про Опанаса, що це був не плохіший від Матвія велетень у синій крапчастій сорочці на випуск, під жилеткою, з тяжким поглядом і з такою смоляною бородицею, що Іван Матвійович ціле життя чекав нагоди довідатись, чи не з дядька славетний живописець писав бунтівливого старшину в своєму Ранку стрілецької страти.

— Все витворяє гультяй отой?—усміхнено здогадалась Агафія, здмухуючи чайну пару з піднятого на пальцях блюдечка.

— Стихає, річкового льоду заманулося. Зранку прибирати почнемо. З при-имхами!

— Багатий, видно, коли витворяє.

— У нього їх як трісок, грошей отих. Минулого разу ворожба із собою привозив, тепер пророка при своїй особі завів. Найвищої проби лайливець: ну, віриш, аж у мізку віддається, як свердло своє наставить...

— Нащо ж йому лайливець, дядьку Опанасе?— шанобливо спитав Іван, який уже в ті часи визначався недитячою допитливістю.

— А, виходить, для прочистки розуму... щоб картав його безперестанно: хміль зганяє. Ну, нібито як замість хрону, для нюхання, при собі утримує. Купець, бач, йому на монастир обіцяв капітальцю одвалити, от старий і лізе із шкури, старається.

— Чим же таким він торгує, цей твій купець? — байдуже, як і раніше, спитала Агафія.

— А нічим... він ліс плюндрує. Розказують, три ріки обдер, четверту збирається попідвіконню пустити.

Опанас і сам розумів, що це недобре діло — рідну землю оголяти, і навіть мав на думці поговорити з царем при нагоді, щоб навів, нарешті, порядок у себе в державі, проте, як коридорний, мимоволі схилився перед розмахом гульні-пятики, перед цією жахливою волею до розорення; в цьому й полягала його істотна відмінність од покійного брата Матвія.

Із слів п'яного купцевого прикажчика Опанас розповів притихлій рідні про початок цієї дивної кар'єри; через десять років і так само випадково студент Вихров став свідком її безславного кінця... Виходець з бурлацького роду, майбутній викорінювач лісів спочатку ходив з батьком в артілі знімати каравани з мілини на перекатах, валив заповітні поміщицькі діброви, які ще красувалися тоді де-не-де на Русі,— не раз сидів десятником на чужих сплавах — всього скуштував за свою остогидлу редьку з квасом. Злидні закинули його навесні в пониззя Волги, і з цього часу поголобка приписувала йому винайдення небезпечного, але при-

буткового промислу, так званих м а р т и ш о к. Повідь розбивала плоти об береги, рвала на прибережних корчах, так що на кінець шляху від них частенько зоставався лише знеосіблений розсіп нічийного колоддя. Річкова голота ловила дерево у розставлені кошелі і вдруге продавала власникам сплавних квітків. Злодійкуватий і кмітливий, цей чоловік за три роки підім'яв навколишню дрібноту і по її скорчених, ревматичних спинах вийшов у шуки всеросійського значення. Завчасний підкуп плотарів, щоб вони слабкіше в'язали, подвоював здобич хижака... і раптом він покинув ріку. Зростання промисловості й попиту на лісові товари погнало його, як скаженого, із сокирою по лісах занепадаючого дворянства. На відміну од відомого в ті часи лісопромисловця Сукіна, який прорідив ліси від Олонця до Пскова, або Афанасьєва, що вирубував центральні губернії, Кнішов, як той шуліка, кружляв над усією Росією, наглядаючи найласіші шматки; тільки хрипіння дерев під час падіння могло заспокоїти його страшну сверблячку. Холодна пожежа тим швидше пішла по російському лісу, що зубожіле селянство легко піддавалося на принаду зимового заробітку. Чоловіки підрагалися до охлялих конят, допомагаючи купцеві здирати зелений килимок з рідної землі. Було щось символічне в образі терплячої селянської коняки, коли морозного дня, тремтячи усім тілом, немов струна, сходячи парою від напруги, рвалась вона з хомутини та мотузяної упряжі, із самої шкури своєї, і падала під батоном, годувальниця, і потім її волокли на панську парню по карбованцю за тварину. Таким чином, частенько на кінець рубання у селян не залишалось ні хліба, ні лісу, ні коня,— і тоді врозбрід, з чим попало, кидалися на дурисвітів. Гули кілки, розтинаючи повітря, потім послідовно скрипіли судові пера, бряжчали кайдани, плакали жінки, але все це перекривалося переможним гупанням сокири.

Іван не дуже слухав дядька; лише згадка про найнятого пророка запала йому в душу. В учбову програму тодішніх церковно-парафіяльних шкіл входили і біблійні перекази про таких відчайдушних людей, покликання яких полягало у викритті злочинів земних володарів; за це одних спалювали або перепілювали навіпіл, щасливіші піднімалися живцем на небо, але хлопчик і не розраховував на такі захоплюючі видовища. Його безкорисливо потягло глянути на професіонального пророка хоч крізь дірочку від найменшого цвяшка. І, тільки-но дядька втретє покликали в номер гульгтя, Івана наче вітром винесло з комірчини.

Він скрадався по малиновій, прилиплій до підлоги килимовій доріжці доти, доки не почув, як за прочиненими дверима ніби свердлував налитий презирством голос: хтось вичитував там, у номері, різні страхання, співуче і наче із священного письма. Одне слово, хлопчикові поцастило: пророк був у самому розпалі своєї дошкульної діяльності:

— ...гадаєш, паскудний тріхолубче, медаль оту від персидського шаха виклопотав, то й управи на тебе нема? Брепеш, купець...

брешеш, волохата твоя душа. В апокаліпсисі слово проставлене неросійське, а в а д о н, збоку зірочка. І така сама зірочка під рисою внизу, біля неї лише одно слово: згубник. Он іще коли, значить, Іван Богослов про тебе натякав...

— Що ти городиш, старий шкарбуне... хто мене там знає, в апокаліпсисі? Моя справа — ліс,— хрипкувато і досить резонно огризався багач.— Гей, погано, праведнику, працюєш: не можеш, не можеш ти нічим мене прийняти... Либонь, не виб'єш ти з мене сьогодні ні гроша!

— А ти зубів не скали, ой, не скали, злидений царю... зрю, по бровах твоїх зрю скорий твій жахливий кінець. Ач, наче собачим хутром підбитий, увесь ти чорний ізсередини... Ну, відповідай мені, чия, чия це мерзотна домовина в мутній зіниці твоєї відбилася? — з новим припливом сил провадив лайливець, і марно намагався заглушити його чийсь лоскотливий жіночий смішок.— Знову ж таки, голуб і лев живуть з єдиною жоною, а ти, гноєпомазаний блуднику, навіщо богиню пекельну сюди приволок?.. Білу, і кістями гримить! Не квапся дуже, ще доскочу натішитися з нею в могилі...

Такого різноманітного набору погроз ніколи ще не траплялося селянському хлопчикові. Він припав був до замкової щілини — глянути на пророка, поки його не спинив нечестивець, якого він викривав, але в щілині стирчав ключ. Тоді Іван просунув голову у прочинені двері, і вони зразу беззвучно відійшли, а якийсь пустун, проходячи коридором, підштовхнув його ззаду коліном. Хлопчик Іван пролетів сіңці, розчахнув головою драпірування, зашпортувся об складку килима і, на здійснення бажання опинившись посеред гульні, мовчав, сидячи на підлозі і потираючи вдарене плече.

— О, трошки спізнившись, бідні молодий шоловік,— з невловним косяним акцентом проворкував над ним жіночий голос.

Очевидно, бенкет підходив до кінця. Крім Опанаса та хлопця-посланця біля входу, їх було всього тільки четверо тут, у досить просторому номері, розмальованому мармуровою синявою під казанське мило, з червоними плюшевими меблями. На диванчику, обличчям до спинки, спав у самих шкарпетках кучерявий товстозадий дядько в короткій гусарці, окантованій чорним шнуром; молодецькі, з кутасиками на халявах чоботи його стояли біля дивана. Трохи далі, перед дзеркалом, пудрилась одна — довгов'яза, без кровинки на щоках, але з безодніми вимоїнами під намальованими бровами, одягнена в чорне, до болісної туги красиве плаття і величезний капелюх з обвислими пір'їнами. Іванові видалося, що все це на ній штучне, накладне, як і жовте, в кучерях, чарівне волосся; лише стальної коси з довгим кіссям не вистачало їй для цілковитої схожості з тією, на яку розлючено натякав лайливець. Про людське око в она курила довгу цигарку, а дим тонкою струминкою тягся у вікно, ніби обминаючи пророка. Той виявився рудим розкольницьким, чи не з Ветлуги, начотчиком у

довгополому заяложеному півкаптані в обтяжку, з ремінними чотками, які заворожено торкало лапкою, звідкись узвись тут, котеля... В четвертому хлопчик одразу впізнав Книшова.

Ні, Іван не міг помилитися: це був він, розоритель Каліни. Однак лісопромисловець помітно облісів з часу їхнього пам'ятного знайомства на Єнзі, став брезклим і жовтим після багатоденної гульні, весь — як соломою напханий, із очима, ще більше витрішкуватими, ніж перше. Ніхто поки що в Росії не здогадувався, що вже почалося падіння Книшова. Правда, він ще міг завдавати зла і творив його по змозі, але все частіше випереджали його заповзятливі, більш освічені суперники, перевищуючи його стійкий розбійницький талант нещадною і обачливою наукою збагачення. Як усі сильні в занепаді і слабкості, він ставав привітнішим з тими, кого вчора просто переступав на своєму шляху. Залишалося утішатися роздумами про марноту буття, і, можливо, переконливіше, ніж ветлузькому пророкові, усе навколо, зокрема і це прекрасне в чадних сутінках місто за вікном, — усе здавалося йому зараз безцілним і мінучим згущенням матерії.

Він дивився на хлопчика особливим примружено-уважним поглядом, незрозумілим для тих, хто сам ніколи не носив личаків; потім кивнув мляво, щоб той підійшов. Опанас підштовхнув небожа наперед, як під благословення, а Книшов притяг його, непокірливого, залізною п'ятірнею і замкнув між колін.

— Із села приїхав, не відійшов ще, Ванею звати. Він у нас сурорій, у лісі виріс,— захапався коридорний, скоромовкою зминаючи слова.— Лісові ми, а братуха мій то навіть і загинув з причетності до лісової справи... а що вже дужий був, Василю Касяновичу: а його побоювався! Ось два роти залишилося, хіба їх без батька прогодуєш? Так що стараюся хлопчину до Єгорова в пекарню влаштувати.

— Це добре, добре... — розм'якшено похвалив Книшов.— Тільки перша копійка важка, а вже як приживеться, вона тобі сама розуму додасть, у путь-дорогу поведе. Ну, Ваню, скажи що-небудь, потіш мене, коли прийшов. А може, пісеньку яку знаєш? Заспівай мені лагідним голосом, а я б тобі за пісеньку на чоботи відвалив...

— Мені не треба,— задихаючись від п'яного книшовського перегару, рвучко хитнувши головою, кинув Іван.

— Як так не треба, хлопчику-стовпчику? — мирно й поблажливо жартував Книшов.— Коли ще там за твою службу ту платню визначать... а Пітер — це не село тобі: кому ти в Пітері без чобіт потрібен? Он у Єгорова орли царські на вивісці: пайголовиної величності постаचальник. Завітає до вас, приміром, митрополит за гаряченьким калачиком, а ти й вилізеш до нього отаким страхіттям у личаках? — І, щоб приборкати нерозумність дикого лісового підлітка, торкнувся його тім'я, невміло обстриженого драбинкою.

Іван ривком скинув його руку.

— Не займай, укушу...— пригрозив він цілком переконливо.

— Невже не побойся, вовчєня? — і захрускотїли, пересипаючись, камінчики в голосі Книшова.

— А коли боявся? — безстрашно усміхнувся хлопчик.— Забув, як я на Облозі пальнув тоді в тебе?

У цьому місці пророк не без заздрості скосив очі на малюка, а смерть у капелюсі розсипала збудливий смішок; тут би й кінець книшовському просвітленню, якби на виручку не наспів дядько Опанас. Перелічивши родинні вихровські нещастя, справжні й вигадані, він так-сяк зумів одвернути лихо.

— Пам'ятаю тебе,— холодненько сказав Книшов.— Я тебе від Титка врятував. Зубатий був... і мене б загриз, якби його минулого літа деревиною не причавило. Чого ж ти тоді розсердився на мене, хіба ліска пожалів?

— І ліска,— кивнув Іван.

Книшов підвів очі на хлопчика, і тепер усе йому здалося значущим у цьому жовторотому пташеняті. Він згадав себе таким самим, у вилялялій, запряній сорочці, з одним скляним гудзичком біля коміра, і розчулився від думки, що при своїх ось капіталах він, у ці хвилини такий покірливий і незлобивий, усе віддав би — багатство, свою страшну славу, продажні жіночі любові — за давню неповоротну нічку дитинства в ожереді під зорями, які ще вірили йому, любили, стояли колом круг нього, підморгували.

— Чого ж його жаліти, Ваню, отой ліс: однаково чужий він, — сказав Книшов тихо, наче виправдатись хотів.— Думаєш, без мене і не розкрадуть її, Росєю? Усі беруть, онде з-за моря ручиська простягаються. Як же росіянинові коло матінки не поживитися? — Раптом ніби зірниця сяйнула на його потемвілому обличчі.— Не жалій, Ванюхо, стьобай її утричі, плюндруй, рубай... меткіша виросте! — Він так і не доказав, коліна його розійшлися: недовго солома горить.— Гаразд, іди, дурненький...

Отут і сталася подія, про яку почалася мова. На прощання купець почав утискувати хлопчикові в долоню папірець на двадцять п'ять карбованців, а той не брав, на подив свідків, одбивався, наче почував нечистий змісл подарунку; тоді Книшов спробував увіткнути його за пазуху Іванові, але й у цьому не досяг успіху. Аж смішно виходило, що відстьобати вітчизну значно легше, ніж злидареві милостиню накинути... Опір завжди збуджував у Книшові приступ шаленої сили, і хто зна, чим кінчилася б та потішна сценка, якби знову не втрутився Опанас. Він просто затиснув у своєму величезному кулаці Івапову руку разом з даром та так і вивів небожа з номера... Можливо, коли б трапився при цьому Олександр Якович Граціанський, один його докірливий погляд почетверив би стійкість селянського хлопчини, але через нещасливий збіг обставин суворий суддя Вихрова у ту хвилину опановував чудесний мікроскоп, батьків подарунок на день народження.

А втім, не можна й звинувачувати його: Олександр Якович чув цей епізод лише в дуже побіжному переказі, без художніх подробиць. Інакше, минаючи розказані дрібниці, він прямо вдався б до розгляду таємничих допомог у студентські часи Вихрова. Однак і цього разу гроші Книшова стали для Івана джерелом таких дуже цінних надбань, як найкращий у Санкт-Петербурзі кашкет з лакованим козирком, не кажучи вже про зовсім мало ношений піджак, розміри якого забезпечували запас латок аж до самого повноліття. Але передусім треба згадати знамениті чоботи, перші в Івановому житті і такі скрипучі, що шанобливо оглядалися городовики. Як запевняли завізачі Апраксінового ринку, з такою зовнішністю легко було дістати посаду навіть у Зимньому палаці.

Останнє виявилось справжнім обманом: Івана взяли лише на дров'яний склад, та й то в науку, тобто без платні. Зате Агафія зразу найнялася чорною куховаркою в той пишній, з кам'яними геркулесами над під'їздом будинок, де раніше двірникував Опанас.

2

Отже, хлопчика чекала вічна молодість людини на побігеньках, коли б якимсь обхідним шляхом і з запізненням на два роки сучка його з Книшовим не набула розголосу. В одному журнальному нарисі було описано пригоду на Облозі, яка з волі автора перетворилася на героїчний поединок селянського хлоп'ятя із славетним лісовинищувачем; при цьому, щоб дужче докорити правителям вітчизни, повністю називалися прізвища учасників і місце дії. В той час передові люди докладали чимало марних зусиль, щоб стримати безладний наступ сокири, а господар Агафії був той самий викладач лісовпорядження в петербурзькому Лісному інституті Туляков, що згодом так оскандалився.

Він виявив бажання познайомитись із захисником російського лісу, та, видно, виявив не досить наполегливо, бо зустріч відбулася лише через півроку після появи статті — в чергові Іванові одвідини. Хлопця витягли з-за ситцевої завіси, де мати крадькома годувала його вчорашнім хазяйським борщем, і одвели прямо до багатого й незатишного кабінету скоріш департаментського чиновника, ніж ученого-лісівника. Перебираючи рукописи на величезному столі, Туляков неуважно вислухав історію спустошення Єнги; з книшовських подвигів йому були відомі ще й не такі, та й сам селянський малюк уже підріс, йому було майже п'ятнадцять, так що й гострота події притупилася на той час. Але незабаром немудра Іванова розповідь торкнулася обставин Матвієвої загибелі, дружби з Каліною і ще — як хлоп'ятя благовійно стояли навколішки біля лісового джерельця. Хлопчик захвилювався, уперше в ньому пробудився голос майбутнього депутата лісів... і раптом ніби весь повергнутий Облог втиснувся сюди, в апартаменти лісного вельможі, — величезний сліпець у

зеленому лахмітті, бурмочучи свою марну гугняву скаргу; Іван був тільки поводирем при ньому.

Ніколи ще Туляков так близько не стикався з лісовими нещастями, про які за могутніми державними справами завжди забували столичні начальники. Він пильно і спочатку не без деякого роздратовання дивився на худенького хлопчину, який так недоречно, здавалося б, серед цілковитої благополучності нагадав йому про існування великої Росії. Велику честь робить професорові те, що Іванова повість його дуже вразила, він навіть не помітив слідів на дороговому килимі — від драних Іванових чобіт. Далі відбулася коротка розмова, яка визначила майбутнє Вихрова.

— А не спало тобі на думку, голубе мій, присвятити себе цілком... ну, якщо не науковій, то взагалі лісній діяльності? — діловито, як у дорослого, спитав Туляков.

Йому довелося терпляче розжувати запитання, перше ніж добився ясної відповіді. На щастя, професор був з розумних, усвідомлював, що кінець кінцем ми ніколи не знаємо, кому поблажливо даруємо п'ятака на цукерки.

— Воно б непогано, пане, але ж коштів наших не вистачить... — з дядьковою солідністю відповів Тулякову, підтягаючи халяву, селянський хлопець.

Видатному професорові було не важко влаштувати хлопця на повний пансіон у відому лісну школу, в Лисино, і по її закінченні вирядити юнака в експедицію з лісовпоряджувальною партією. Це й було перше ґрунтовне ознайомлення Івана Вихрова із станом лісів у Росії. Йому не вдалося побувати в ті роки за межами двох північно-західних губерній, але й по них можна було збагнути, що діється в решті імперії. Скрізь, де ще бігли річки крізь товщу лісів, гупання сокири стало таким самим звичайним змістом тиші, як вечірній дзвін, спів півня, дзенькіт бубонця на пляху. Скидалося на те, що власники лісів, налякані першою революцією, квапилися збути громіздке і несправедне майно до вступу в права справжнього господаря. Маленьке горе Єнги, мов у дзеркалі, повторювалося в кожному куточку Росії. Юному Вихрову не вистачало знань, щоб передбачити неминучі наслідки лісового розгрому, але все частіше виникали в його душі злі запитання, небезпечні в ті часи царської помсти і реакції... Особисто для нього ці п'ять років минули без будь-яких подій, але, повернувшись до столиці, він одного дня дізнався як про смерть матері, так і про безслідне зникнення дядька Опанаса, який надумав разом з іншими російськими простаками душевно побалакати про наболілі справи з государем-імператором у нещасливу неділю дев'ятого січня. У темному передпокої Тулякових Іванові дали Агафіїну спадчину у вигляді дубленого кожуха і майже ненадваних бареток; до речі, доха Тулякова висіла на вішалці, але сам професор, видно, вважаючи рахунки з совістю закінченими, навіть не удостоїв поглядом змужнілого куховарчиного сина. Від Таїски не надходило вістей з дня розлуки, так що у Вихрова не

залишилося рідні на світі, крім лісу, який нічим не міг йому допомогти, та ще — народу, що й гадки не мав поки що про його існування.

Зароблені гроші розтанули, поки готувався до іспитів на атестат зрілості. Крім того, Лісний інститут було на півроку закрито після студентських заворушень 1907 року; нічого було розраховувати й на допомогу, а безробіття тих років виключало будь-яку надію на постійний заробіток. Не було чим платити за горнище на Ліговці, і домовласниця, дорідна й самотня дама, все наполегливіше запрошувала виголоділого пожилця спуститися з голубника до неї у гніздечко, де він міг би ширше користатися з її гостинності. Надходив той ступінь скрути, що зветься в народі невилазними злиднями, і, мабуть, сам Олександр Якович, який завжди визначався винахідливістю, не зумів би виплутатися з такого збігу скрутних обставин... Отоді поштар і приніс Вихрову рятівний переказ на двадцять п'ять карбованців з навмисне неграмотною припискою про побажання успіху на благо російського лісу.

Другий такий самий надійшов тільки через півтора року, коли у студенті Лісного інституту почали проступати риси майбутнього вченого; прагнення заступитися за джерельце, затоптане Книшовим, і плебейська невгамовність у досягненні мети вже тоді визначали обсяг, напрям і, отже, політичний зміст майбутньої праці Вихрова... Якщо на циферблаті дитячої доби у хлопчика Івана було лише три значки — ранковий ріжок пастуха, обід і повернення череди, — то тепер він покрився десятками нових; найменшу поділку було приділено для сну, але Велика Кострома жартував, що Вихров і серед ночі встає позубрити гербарій. А коли в нього набралось досить відомостей для початкових висновків про долю російського лісу, він заходився шукати стверджувальних істин на околицях обраної науки. Не залишалося часу, щоб давати уроки або креслити ілюміновані плани й складати екзамени за багатих ледарів. Власне, з його прекрасним мужицьким здоров'ям фунта стародубського хліба й середньої вгодованості оселедця Вихрову з верхом вистачило б для щастя, але і в половинному розмірі воно випадало не кожного дня. Звернутись не було до кого; а Туляков просто не впізнавав його на лекціях. На цей період припадає кілька цілком своєчасних, одержаних з місячною перервою грошових переказів від анонімого благодійника.

Все це були перекази по двадцять п'ять карбованців, але тепер щось безмірно принизливе було в цій милостині без жодного супровідного рядка. Повторність і схожість суми вказували на Книшова, хоч і навряд чи міг він, увесь час роз'їжджаючи по країні, протягом восьми років стежити за своїм кривдником і навіть своєчасно дізнаватися про його голодування. Гриша Чередилов, один з найближчих приятелів Вихрова, вбачав у цьому випадку підступи вдови, що нібито намагалася на відстані розтопити крижане

серце постояльца, який утік від неї. А Валерій Крайнов, та-кож покликаний на нараду, навідріз заперечував удову і з соціальних мотивів висловлював сумнів у будь-якій здатності Книшова до благородних порухів серця; на його думку, допомога могла виходити лише від Саші Граціанського, добре обізнаного із скрутним становищем товариша і вільного у дрібних витратах. А коли Вихров, залишившись у дендрологічному кабінеті віч-на-віч з Сашею, спробував дякувати йому і спохвату по-братському поцілував його кудись у вухо, той збентежився, але не відіркся зразу, як йому годилося б, коли не він, а спочатку пробелькотів щось на зразок того, що все це, мовляв, дрібниці між друзями, і швидко пішов з кабінету; для обох вийшла прикра ніяковість. Найбільш вірогідним залишався книшовський варіант, а, судячи із поштового штемпеля на переказі, благодійник перебував якраз у Петербурзі... Отож лютого січневого ранку студент другого курсу Іван Вихров з раптового осяяння падумав уточнити свої стосунки з російською буржуазією.

Охоплений зрозумілою злобою, бо був голодний, він спустився на вулицю в літньому пальтечку, що дуже пригодилося йому для гартування волі й організму, і прудко — тоді він ще не шкутильгав — побіг нестерпно довгою при таких градусах морозу Ліговкою до адресного столу. В його наміри входило дізнатися про тимчасове місцеперебування купця і повернути йому гроші з виголошенням деяких слів, щоб звільнив надалі від благодіянь, яких він, Вихров, не заслужив. Він гадав, що застане Книшова в драгівливо багатому халаті з китичками, за сельтерською, а назустріч віяв пронизливий вітер з Неви, а через годину Вихрову належало бути на другому кінці міста, в інституті. Все це допомогло йому загострити слова заготовленої подяки; наводити їх навіть не повністю нема потреби... Він уже пройшов частину дороги від Вовкового кладовища, поблизу якого квартирував тоді, і вже наближався до Чубарового провулка, де тулилися нічліжки, нічні трактири, портерні й таке інше для столичної потлочі, коли раптом доля вирішила пощадити здоров'я і час юнака. Біля м о н о - п о л ь к и, як називалися горілчані крамниці в імперії, під гидкою стіною в паскудних патьоках та багрових комах від розчавлених сургучних головок він побачив п'яницю з дерев'яною замість ноги; зав'язаний хусткою, щоб не мерзла лисина, він сидів на тротуарі. У подраній шапці між коліними лежали мідяки і цукерка в папірці, що, певне, кинула якась жаліслива школярка, проходячи мимо в своє велике життя. Це був Книшов; чи то поїздом його, п'яного, обтяло, чи то обмерз де... Він не просив милостині — він вимагав її самим виглядом своїм. Вціліле водянисте око його було спрямоване просто на морозне сонце, і, видно, Книшов не впізнавав його, як не впізнав би тепер ні матусі, ні рідної Волги, ні своєї вітчизни, яким завдав стільки непоправної і нічим не виправданої шкоди. При цілковитій нерухомості лівого боку, права рука ще не відучилась від колишнього уривчастого

руху, наче батіжком підстьобував життя з непереборної жадоби подивитися, що саме там, наприкінці його.

— Бий її, штурхай, лупцюй...— промовляв він, але сторонній уже не міг би розібрати його бурмотіння.— Души її, підсмажуй матінку рідну...

Всю тоскню нудьгу тодішнього російського життя було видно в його очах, і Вихров без жалю переступив через дерев'янку, яка наче шлагбаум перегороджувала тротуар.

З цієї зустрічі цілком очевидно впливало, що в цьому стаповищі Книшов не був здатний турбуватися про бідних студентів. Ні, в іншому місці треба було шукати винуватця чудесного збагачення Вихрова, і справді — не на Балтійському, звичайно, заводі, та ще в розпал столипінської розправи, коли мирові суди тріщали від справ по виселенню робітничих сімей за несплату халупних грошей. Таким чином, натяк Граціанського на темні зв'язки Вихрова певною мірою лишався неспростованим.

Коли вже на те пішло, якби Олександр Якович справді бажав зганьбити свого супротивника, він зміг би навести дещо ваговитіше з приватного життя Вихрова — задовго до того, як той по-смів виступити з критикою сучасного лісового господарства. Тут мова йде про одруження Вихрова з представницею не того стану, який йому належало б обрати як вихідцеві з найбідніших верств селянства. А чого варте було всиновлення внука одного євезького куркуля або хоча б демонстративна участь у похороні свого сумнівного вчителя. О, Граціанський знав про Вихрова незрівнянно більше, ніж він відкрив у ході їхньої славетної полеміки!.. Але найпоказовіше полягало в тому, що якби Вихрову випала нагода виправити свої необачні, такі негарні вчинки, цей зашкелений відступник без вагання повторив би їх...

Та всьому цьому передує довга плетениця пояснюючих обставин.

3

Саме на той петербурзький період припадає виникнення в Лісному інституті приватного студентського братства, куди, крім Вихрова, входили вищезгадані Гриша Чередилов і Валерій Крайнов. Усі троє, ні в чому не схожі, вони ніби доповнювали один одного, ділились усім до спідньої сорочки і, здається, не було на світі обставини, яка перешкодила б будь-кому з них у будь-яку пору доби кинутися на допомогу товаришеві. Вже тоді проглядали майбутні нахили кожного, за винятком, може, тільки Чередилова. Син безпутного костромського дяка і теж любитель чарки, він збирався лікувати ближніх, але, за його власним признанням, просто з вокзалу його, п'яного, одвезли до Лісного інституту, звідки він так і не взяв назад документів, вбачаючи у візниковій помилці вказівний перст провидіння; він взагалі був не від того, щоб пове-

селити друзів мінливістю своєї біографії. Найстарший з усіх, Крайнов, належав до розряду вічних студентів, але тільки згодом виявилось, чому в нього не вистачало часу для зосередженої наукової праці. Один з небагатьох у ту пору зневіри і революційного відступу, він зберігав ясність розуму і віру в низову Росію, умів у найнепомітнішому вгадувати ознаки близького суспільного піднесення і, таким чином, вселяв бадьорість в інших; от через нього Вихров і зрозумів, що порятунку російських лісів треба шукати не в добровільному самообмеженні поміщиків, а в рішучому народному перевороті.

Іх спочатку так і звали в Інституті мушкетерами, поки до трійки не приєднався ще один, наймолодший літами, Граціанський, і чомусь звання це закріпилося за ним одним, до того ж в якомусь невлонно образливому значенні. А втім, це через двадцять років у нього виявилися холодні очі, практична кмітливість, смертельна хватка, а в ті часи він носив довге волосся і фратівську тужурку, знав безліч віршів напам'ять і сам писав погані, а очі його страшенно подобалися дівчатам із хороших родин. Усі троє обдаровували його щирою приязню за різноманітні таланти, за повсякчасну захопленість нездійсненними ідеями, хоч і картали за виняткову схильність до всіляких модних ересей, — кількістю їх визначався тоді ступінь суспільного розпаду.

Недоброю тишею позначений цей присмерк радянської передісторії. Двірцева площа в Санкт-Петербурзі нарешті обезлюдніла; не стало на ній ні прохачів, ні бунтівників, ні озброєного простолюдю, і страшно, одвернувшись від замовклих просторів Росії, дивився ангел з вершини Олександрійського стовпа. Казенна нудьга і військово-польове правосуддя стали способом життя цієї нещасної країни. Переможці нищпорили, шукаючи переможених; таких не було. Розгромлена революція не вмерла, не прикидалася мертвою — вона ніби розплилася до якогось часу в безхмарно-суховійному небі. Дорослі захисники російської свободи, не встигнувши перейти у підпілля, глибше, ніж братська могила, в тифі і в кайданах брели на каторгу і сибірські поселення. Залишалися діти і ті, чийх матерів розстріляли дев'ятого січня, і ті, що плазом підносили патрони на Пресні або ховали за пазухою батьківські прокламації; треба було чекати, поки зміна опанує батьківський досвід повстання. І коли живе покинуло поле великої битви, над ним закружляли примари. То був строкатий коловорот тління, зради, протиприродних пороків, якими слабкі заповнюють природну неміч думки і тіла. У ньому брали участь недотикомки, андрогіни, звіробоги, коловертисі, які прославляли Ніцше, Іуду і Чезаре Борджія, бліді упирі в пажеських мундирах, сектантські бузувіри з пламенючими губами, якісь дванадцять королівен, що танцювали без сорочок до райдужного рябіння в очах, відставні ганноверські принци, апокаліпсичний чернець, який гуляв по Невському у веригах і з пудовою проскуркою на грудях, загадкові баронеси в масках і зовсім без нічого, меки, що заклика-

ли інтелігенцію до братання з буржуазією, анархісти з дозволу поліції і ще багато чого, що зовсім утратило ознаки честі, національності, навіть статі. Все це, нічне, тануло від денного світла, не залишаючи ні сліду, ні тіні на вітчизні, по якій вдруге від початку сторіччя проходив наскрізь цар-голод.

— Мертве царство, мертве...— мимохідь одного разу, за фенологічною працею, зазначив Вихров своєму другові Валерію Крайнову.— А тягне мене, друже, обійти це неоране полечко, покоптитися з лісорубами коло вогнику, повештатися серед старих людей на ярмарках, послухати приховану думоньку Росії. Ну, брате, й зима застала нас...

Розмова відбувалася в дендрарії інституту, біля дрібноплідної пенсільванської вишні; червонувата атласна кора просвічувала на стовбурі крізь лущиння, яке ворухив крижаний вітрець. Не вдавалася того року весна, завірюха раз у раз забивала пробудження природи.

— Не бійся, Іване, цього затишшя... Це наснажується енергія в нашому суспільстві. Прикладі руки до його полюсів, і тебе уб'є на місці різниця потенціалів. І ти не на кучугури, ти суди дивись,— відповів Валерій і, розрізавши ножем набубнявілу, поки що наглухо закриту бруньку, показав у зеленому м'якуші хай ще не квітку, але вже забарвленням відмінне — передвістя близького цвітіння.— Так було і минуло і весни, пість років тому... пам'ятаєш? Тепер уяви, що буде, коли двічі, з невеликим проміжком, покропити все це теплим дощиком...

Щось віще було в його усмішці; нагодившись під час розмови, Граціанський пригадав цю усмішку місяців через сім, коли одна за одною спалахнули перші забастовки на Невському суднобудівному і на Вознесенській мануфактурі.

...Крім виняткової пам'яті, цей обдарований юнак взагалі мав допитливий розум і, до певної міри, як і Вихров, жадібний на всяке знання, шукав істини в усіх криницях, що траплялися йому. При такій широчині інтересів, політичних і духовних, Саша Граціанський ще в гімназії вміло поєднував читання Маркса і Беряштейна з глибокою цікавістю до Ніцше, Макса Штірнера і навіть Рамачаракє, а тому згодом не тільки змів за системою його вихатати через одну ніздрю, але й сам винаходив способи соціального влаштування роду людського, турбуючись про те, щоб у метушні, бува, не забув він про Сашу Граціанського. Нинішньої суворой ролі лісного судді, що так піднесло його в очах сучасників, добився він лише після тяжких шукань. Уже одержавши диплом, він наперемінно пробував свої сили в галузі то економіки, то літератури, то історії нарешті... при чому по закінченні громадянської війни старанно вивчав усілілі від погрому архіви Санкт-Петербурзького охоронного відділення, але путньої книжки про революційні течії серед молоді тих років з-під його пера так і не вийшло. Взагалі здавався чудним його вступ до Лісного інституту, одного з найдемократичніших навчальних закладів,

куди йшли або зі спадкового нахилу діти лісних трудівників, або шалені прихильники мисливства і рідної природи. Вибір кар'єри пояснювався природженою Сашиною слабогрудістю і наполяганням матері, деспотично владної дами, щоб синова трудова діяльність протікала у спокійній санаторній обстановці.

Сашина мати була чорненька, гордовита, винятково небалакуча істота; перламутровою лорнеткою вона прикривала ледь помітно косі очі. Коли по п'ятницях, здебільшого без Крайнова, молодь збиралася у Граціанських на благополучній Сергіївській вулиці, Чередилову приємно було говорити їй безневинні нечестності, пом'якшені простодушністю неабиякої російської сили; так, одного разу він лагідно попросив у неї лорнеточку, щоб її очима оглянути цей нікчемний навколишній світ. Йому, пустуніві і забіяці, тоді не дуже подобалася ця затишна великопанська квартирка з мерехтінням зеленуватих торшерних ламп на килимах, — при них обличчя і думки залишалися в тіні! — з декадентськими водоростями на оксамитних порт'єрах і заставлена розложистими пальмами, між якими зі спритністю золотих рибок снували соковиті, нечутні покоївки. Загалом кажучи, це була таки скупувата родина, і вгощення там подавали досить убоге, зате в дуже вишуканій сервіровці. Саші давно хотілося залучити на свої зборища і Крайнова — однак скоріше з гонору, ніж із пошани, тому що чуттям розбещеного панича вгадував під його безтурботною оболонкою якусь палючу і ворожу йому народну правду. Завдяки вдалому збігові візит Крайнова припав на Сашині іменини, коли один з гостей у запалі дріб'язкової сварки прохопився про існування підпільно-міжпартійної організації серед учнівської молоді, яку очолював Саша і яка мала явно наслідувальну назву — Молода Росія.

Головних учасників тієї знаменної сутички за тиждень до цього перезнайомив сам Граціанський на святі повітроплавання, що відбувалося на початку вересня 1910 року. Петербурзька знать заповнила трибуни Коломязького іподрому, сподіваючись, що яканебудь надзвичайна подія розвіє її нудьгу; та ще тисяч із десять самовільних глядачів розташувалося по той бік паркану, просто на траві або на візницьких дрозках, щоб, у найгіршому разі, поспішно махнути з поля, коли падатиме необережний пілот. Програма йшла досить рівно, і спочатку публіку дуже розважив літній відомий адвокат, який спершу надумав подолати повітряну стихію на російському монгольф'єрі системи пана Древицького, але потім, усвідомивши безумність свого наміру, почав кричати й битися в підвісному кошику... Одразу по тому найвидатніші літуні столиці стали виробляти над публікою небезпечні повітряні еволюції на карколомній височині, іноді не в одну сотню сажнів. Уже надвечір мав показати свою майстерність колишній корабельний інженер і теж видатний авіатор свого часу капітан Мацієвич... У перерві мушкетерська трійка пішла подивитися на скаковій доріжці чудесний винахід людського розуму — аероплан,

що являв собою дві з'єднані стояками і розтяжками парусинові площини із залізною машиною посередині на стійких, велосипедного зрака коліщатах. Отут Граціанський і підвів до товаришів тоненьку, в солом'яному капелюшку дівчину, яка не зводила з нього слухняних і закоханих очей, Наташу Золотинську, а через хвилину біля них десь узявся і другий Сашин приятель — з квадратною, низько присадженою головою, похмурий, ніби невдоволений чи то із світобудови, чи то з власного свого прищуватого розсипу на обличчі; він назвався студентом Психоневрологічного інституту Слезньовим. Особа ця здалася знайомою Крайнову, але самі обставини першого зіткнення з нею він згадав лише через кілька днів... Ось тоді Вихров і збігав за морозивом на всю компанію.

Скоро молодь відтиснули назад заради високопоставленого лисуватого полковника, що підійшов у супроводі поштового генерала і невідлучних інгушів імператорської охорони. Спершись на палаш, великий князь з інтересом розпитував авіатора, чи можна простудитися в польоті, за які снасті тримався гофмейстер Столипін, коли саме з Мацієвичем літав два дні тому, і взагалі яка сила спроможна підняти в повітря цю залізну, з дозволу сказати, карамору вагою в кілька пудів, не рахуючи вантажу — самих сміливців. Видно, йому теж кортіло подивитися на Петербург з піднебесся, але трохи побоювався осиротити Росію; а втім, кожен щасливий політ у ті часи зайвий раз підтверджував, що провидіння існує... Весь цей час Крайнов іронічно вслухався в ту розмову, а Слезньов, у свою чергу, з-під трошки опущених повік з низькою пошаною спостерігав поведінку Крайнова.

— Чого це ви вступили в мене очі, вивчаєте за своїм... психомедичним фахом? — весело, напівобернувшись, спитав Крайнов.

— Ні, я взагалі люблю одверті, без затаєності, російські обличчя,— нахабно усміхнувся той і став виплеканим нігтем мізинця скидати смітинку з вафлі морозива.

Шум овацій одразу вицух, коли літальний апарат підстрибуючи побіг по траві, а хвилини через п'ять уже і глядачі за парканом побачили відважного капітана, який мчав у синяві вечірнього неба зі швидкістю не менш сімдесяти верст на годину. Уже принаймні п'ять хвилин він перебував у повітрі і, здавалося, забув про землю; от і смеркло, і вже гримнула сигнальна гармата, сповіщаючи про кінець змагань, а авіатор забирався все далі у згасаючу височінь,— як усі зразу вгадали, на приз висоти. Ніхто не зрозумів спочатку, що відбувається, коли чорна цятка відділилась од аероплану і, збільшуючись, пішла вниз. Потім з трибун і крізь проломи в паркані сотні людей ринули до місця події, наші студенти разом з ними... Однак, поки протискалися крізь цеп городників, тіло Мацієвича вже віднесли в санітарну карету; тільки довгий, втиснутий відбиток на землі та одірваний капітанський погон позначали місце падіння. Запала тиша, і чутно було, як кричала вдова і по-жіночому схлипував бородатий комендант

поля. Крайнов мовчки зняв кашкета, його приклад наслідували інші.

Молодь мовчки пішла назад. Холодніло по-осінньому, і, пригадується, Граціанський накинув свою тужурку на тремтячі Наташині плечі. На ніч знову показувало на ранній приморозок.

— А небо ж, небо яке над Росією,— стиха кинув Вихров, йдучи поряд з Валерієм.— Скільки ж воно нещастя бачило на цій землі, дивись, наче нічого й не було!

Валерій підвів очі. Справді, небо було безвітряне, безжальної краси і якогось лагідного кольору, тільки нижній край його, за образним порівнянням Саші Граціанського, палав і плавився, як циганська хустка біля багаття.

— Що ж, цілком чудове небо,— так само тихо погодився Валерій.— До такого ще додати б справедливі закони, та загальну грамотність, та більше грошей на науку, щоб не розбивалися найсмівливіші наші, та сюди б ще добрі шляхи, та менше горілки, та щоб жінок не били смертним боєм... не було б на світі неба, кращого за наше!

— Ви пропускаєте головне, Крайнов, без чого неможливе все інше,— непримиренно розгарячився Слезньов, ідучи в шерензі з усіма.— Не забувайте про тих, хто ціле століття вбивав кращих російських людей... Ось вони, порозсідалися на східцях царського трону. На рогатину їх треба, братики мої, на рогатину...— і, навздогад вихоплюючи з натовпу, який розходився, майже з ціною на губах показував то на браво-батьорого генерала від кавалерії Сухомлинова, то на сухорлявого кінногвардійця Врангеля, то на японського гостя, принца Токугава, що прямо з поїзда прибув на польоті і тепер випадково опинився в полі зору.

— Боже, який ти необережний, Вікторе! — перебив його Граціанський.— Адже ми не самі тут.

Валерій мовчав. Можливо, заглибившись у свої думки, він і справді не чув слезньовської, на нього й розрахованої істерики. У перспективі десятиріч йому виразно уявилися сходи крилатої російської слави, де кожен східець багряний від крові героя, і — «якби хоч одним оком могли вони заглянути в завойоване небо майбутнього, куди відважно кидалися у розвідку на своїх смертельних етажерках». Здається, Слезньов і сам покаявся у своїй необачності і, шарахнувши в інший бік, запропонував по večеряти всією компанією на Вілла-Роде, що біля Строганового мосту, або, ще краще, у Бельвю, де був шикарний кегельбан... «раз уже все одно вечір зіпсований»,— як паскудно зіскочило в нього з язика. Пропозиція явно стосувалася Валерія, але той знову промовчав, і Слезньов збентежено перевів очі на його сусіду. Вихров сухо вказав на непристойність його тону в зв'язку з трагічною загибеллю російського авіатора і за обох відмовився від запитання, сказавши, що нема ні часу, ні грошей.

— Ну, щодо другого — річ поправна. Скільки вам треба? — засміявся Слезньов, удаючи, ніби дістає бумажника.

— Не знаю, як ви здобуваєте гроші, я свої — працюю, — сказав Вихров.

— Даремне... На вашому місці я навчився б грати в макао. При певному навичку це дає непоганий прибуток.

Злякана Наташа замахала руками, а Вихров з білими губами рушив на психоневролога, і, певне, завтрашній щоденник пригод поповнився б ще однією подією, якби не втрутився Чередилов. Притримавши Вихрова за рукав, він сповістив Слезньова у загальнодоступній формі, що батько пана Вихрова вбив людину і що ризиковано пробуджувати в його синові погану спадковість.

Вони розійшлися не попрощавшись.

4

Приблизно через тиждень, наступної п'ятниці, скандал повторився з іншого приводу на черговому зборищі у Граціанських якраз у присутності Крайнова, що здався на Сашине наполегливе прохання. Всупереч своїй обіцянці не кликати сторонніх і, очевидно, з метою примирення Саша запросив на свої іменини і Слезньова. Крім інших, уже відомих осіб, тут ще були дві худючі, наче промариновані гострими спеціями курсистки, обидві Ньюші — біленька й руденька, один аж надто зосереджений товстячок років сімнадцяти в гімназичному мундирчику з франтівського офіцерського сукна, чимсь схожий на шоколадну пляшечку, що намагається мати вигляд динамітного снаряда, — ще там дехто і, нарешті, показний, незвичайно гладкий петербурзький богошукач Аквілонов, який цілий вечір посилено налягав на когченного сига. З нагоди свята стіл того вечора був особливо пишний, хоч і пісний; в домі до такої міри дотримували пісних днів, що навіть голова сім'ї, коли він вперше спустився зі своїх висот до молоді, чимсь нагадував велику заснулу рибину, тільки в сюртуку. Під свіжими враженнями заговорили про похорон Мацієвича, що вилився у величезну двохсоттисячну вуличну демонстрацію, і — через безсмертну славу покійного героя — перекинулися на особисте безсмертя душі.

Професор канонічного права так докладно, вдаючись до текстів з Орігена й Августіна, викладав свій погляд, що гості стали тривожно Perezиратися, поки Сашина мати не натякнула чоловікові, що й інші хотіли б висловитися з цього питання.

Найближче до господаря сидів Вихров, йому й надали право першої відповіді.

— Як біологові, мені не личить удаватися до таких гіпотез, як гадана вічність окремої особи, — зніяковіло почав Вихров, — навіть коли б вони ще більш підносили людину в наших очах. Думаю, якщо не дуже перешкоджати їй, вона й сама, подвигами праці й думки, доб'ється належної їй величі. В усякому разі, моя наука вчить мене, що всі живі організми вмирають міцно.

Природа — занадто ревнива і скупа коханка, щоб відпускати своїх коханців у якийсь потойбічний світ, де нема її самої і куди не сягають її закони. Крім того, будучи вихідцем з грубого селянського стану, я, признатись, не маю достатньої фантазії, щоб уявити собі шматок абстрактного простору під назвою, скажімо, землемір Іванов. А коли він не займає місця, то що він? — Тут Вихрову чомусь згадався Калина, його непотьмарена усмішка перед неминучим, його готовність піти на будь-який переплав, бо в тому і полягає справедливість природи, щоб усе побувало в сім. За словами Вихрова, смішні претензії на загробне буття властиві головним чином тим, хто нічим іншим, героїчним або в належній мірі корисним, не зумів закріпитися в пам'яті живих, що тільки й може бути справжнім безсмертям. — Ні, не вірю!.. і ніколи потім не спалахне проблиск твоєї свідомості хоча б у шелесті кладовищенської трави. І це теж добре, інакше передана душі стара тілесна пам'ять про колишні невдачі та розчарування гальмувала б пориви і звершення молодості. Матерія забудькувата, і ніщо не пам'ятає на землі, чим і як воно було раніш. І це не менш прекрасно, бо викликає в людини особливу відповідальність за вручені їй дари розуму і волі... Тому, чим безслідніше зникнення, тим дорожча кожна крихітка буття. Ось ви, професоре, допіру згадали про гріх невіри, — закінчив Вихров, звертаючись до господаря, — а на мою думку, нема чорнішого гріха, ніж розлити марно хоч росинку життя в такій пустелі... в такій, я кажу, пустелі, як наша. Таким чином!

Усі схвально помовчали. Аквилонов докірливо подивився на кістяк з'їденого сига.

— Давно колись, у вашому благовітному віці, я і сам додержувався приблизно таких самих переконань. Що ж, пам'ятаєте, у Горація: *Dulce est decipere in loco!*¹ — співчутливо зітхнув учений богослов і, минаючи тих, хто сидів посередині, одразу звернувся до Крайнова: — Було б дуже принадно збагатитися і вашим міркуванням, пане... Пробачте!

— Та Краєвський же... ти старієш на моїх очах, Якове! — укриваючись плямами, ледь чутно підказала дружина.

За всіма ознаками, батьки досить начулися від сина про цього загадкового гостя, і тепер усім кортіло перевірити захоплені Сашині оцінки. Але він мовчки погладжував складку скатерки; утворилася пауза, і тоді Саша Граціанський увіткнув у неї власну теорію, згідно з якою людина під час народження нічим не відрізняється від тварини, але повсякденною молитвою, творчістю або частим спогляданням божества вищує і збільшує тіло своєї душі, звідки наочно випливає, що посмертне довголіття особи прямо пропорційне кількості проробленої нею над собою морально-духовної роботи. Отже, Саша уже тоді обмежував загробний пантеон обраним колом осіб, які мають ренту для таких занять.

¹ Приємно попустувати в свій час! (Лат.).

Аквілонов помітно пожвавішав, зате обидві Ньюші, обидві плебейського походження, негайно ошикали безтактну, та ще й у присутності покоївки, вихватку свого ватажка.

— А знаєш, отче, розповів би ти нам краще, що за рояль ти там винайшов... здається, для кольорових симфоній? — глузливо докинув Чередилов.— Страх як люблю, під належний харч, вникати в биття твоєї гарячої, невгамовної думки.

— Е, ні, давайте зсунемо рояль на кінець порядку денного, а поки що з'ясуємо дещо відносно безсмертя,— заявив свердлярчим голосом Слезньов, який весь час демонстративно гортав альбом сімейних фотографій.— Отже, ми слухаємо вас, Крайнов, якщо тільки обговорення цієї теми...— і усміхнувся гнилувато й запобігливо,— якщо воно сумісне з вашою марксистською гідністю!

Всі замовкли, обидві Ньюші не менш як на десять сантиметрів повитягали шиї, гімназист прокашлявся, головним чином щоб заявити якось про свою присутність.

— Я не знавець загробних справ,— сказав Валерій Крайнов,— я збираюся займатися тільки лісом, вельми занедбаним російським лісом, але, що ж... про що тільки не галасують під час чуми! — Це не було абстрактним натяком на стан умів в імперії; справді, того місяця були спалахи холери і чуми в столиці, але всі правильно зрозуміли і чуму, й російський ліс у найширшому тлумаченні.— Мій колега вже пояснив, що головними умовами життя є рух, розвиток і зміна, тобто неодмінна смерть, якій підлягає все... зокрема, особиста пам'ять наша. Власне, у цьому і вся моя відповідь, бо смисл вашої віри в безсмертя полягає в домаганні слабких людей зберегти від розпаду особисту пам'ять... яка є, з вашого дозволу, архів мого розуму, тобто Я. А зособлений посмертний стан підпорядкований загальним законам збереження енергії... так? — спитав він в Аквілонова, який мирно доламував другого сига.— А раз так, то об'єкт нашого розгляду, пам'ять, як і все інше в класовому суспільстві, забарвлюється соціальною належністю. У багатих жадоба безсмертя виявляється в прагненні продовжити спогади про впоряджену квартиру, про добре оплачувану, хоч часто й некорисну посаду, навіть про копченого сига в поєднанні, скажімо...— він неквапливо подивився на ярлик пляшки, що стояла перед ним,— у поєднанні, я кажу, з чудовим червоним винцем Сент-Емільон. До того ж необмежений запас часу в мертвих дає можливість багато разів повторити всю програму без будь-яких додаткових витрат. А в бідарів ця ідея виявлена у скромнішій надії, що їхні земні гіркі переживання якщо й повторяться, то у трохи виправленій редакції. Я гадаю, всі ми зійдемося на тому, що було б жорстоко ще раз повторити їм сеанс земних переживань!.. Разом з тим цілком зрозуміле прагнення бідних продовжити себе в потойбічному царстві: адже привиди не бояться городовиків, не залежать від експлуаторів, не мають потреби у хлібі, в одязі і житлі. І, нарешті, у східних народів, забитих колоніальним батогом та тисячолітніми

злиднями, віра ця вилилась у релігіях абсолютного небуття... Їм згадати зовсім нічого: пам'ять — прокляття для них. Уявляєте собі, — спитав Валерій, обводячи поглядом свою затихлу аудиторію, — як треба мучити людину, щоб їй захотілося втекти з життя у ніщо? Знаменно, до речі, що наймогутніші віровчителі не змогли придумати такого асортименту райських блаженств, які були б недоступні на землі... Саме тому обов'язок людей освічених і чесних — переконати всіх трудівників, що не варто заради налагодження свого матеріального стану пускатися в такі тяжкі перетворення, коли всі радощі життя є буквально під рукою... досить лише простягти її енергійніше! Одне слово, панове, вам вигідніше погодитися зі мною... бо віра в особисте безсмертя означає віру в бога, а людям ваших професій не личило б визнати на підставі цілком незаперечних ознак, що бог лінивий, байдужий і злий... правда ж?

Тут Валерій привітно усміхнувся до господині, яка нервово постукувала лорнеткою об край стола.

— Пробачте, проти яких же таких неприємних повторних вражень буття у людей незабезпечених, е... спрямовані ваші заперечення, пане Краєвський? — з безмежною скорботою в голосі запитав професор канонічного права.

— Головним чином проти тих, — мирно відповів Валерій, — щоб удруге мерли з голодухи волзькі селяни, або з дерев Олександрівського саду сипалися підстрелені діти, як це сталося в нас у Петербурзі дев'ятого січня, або, скажімо, щоб кат удруге надівав зашморг на Олександра Ульянова. Такі явища і в загробному світі неминуче привели б до повстання привидів... тому давайте вже розумніше влаштовуватись на цьому світі, панове!

І відразу тиша напруженої уваги змінилася тишею збентеження. Такий вступ не віщував тихих сімейних радощів, і Сашина мати навіть запропонувала гостям пограти в лото, — наполегливо, проте по змозі лагідно, бо саме з цими людьми її синові треба було жити й працювати в майбутньому. Її заклик залишився без відгуку, і спочатку непомітно зник Аквілонов, хоча ще один непочатий сиг був у запасі на столі, а слідом за ним вийшли і Сашині батьки під пристойним приводом — «не заважати нашій милій і допитливій молоді»... Ось тоді, гучно відсунувши стільця, зажадав слова Слезньов.

Перш за все він висловив незадоволення з приводу розв'язної і, як йому здавалося, політично незагостреної промови Крайнова. На його думку, росіяни досить витратили часу на непотрібні балачки про користь письменності і про шкідливість блощиць, і тому час переходити до рішучих дій, тобто до прямого захоплення влади в Росії. За прикладом Катона Старшого, він невтомно з усякої нагоди говорив те саме з приводу імператорського Карфагена.

— Певна річ, точка зору залежить від темпераменту, пане Крайнов... і мені не дуже сподобалася ваша зарозуміла усмішка

ще минулого разу, в Коломиях, коли я у вашій присутності справді необережно висловився... ну, ви пам'ятаєте, з приводу чого! Тому я й дивуюся, що саме ви, як партія, привласнюєте собі виключне право турбуватися про благо народу, наче всі інші бажають йому зла.

— Ми й не заперечуємо цього, о дубе младий, — у звичайному своєму дяківському стилі виступив Чередилов, — не заперечуємо, що й інші жадають для нього великих успіхів... і щоб церковно-парафіяльні школи скрізь, музеї воскових фігур, театри там, анатомічні тощо. І інші жадають, щоб усім було добре, але щоб їм самим, скільки можливо, ситніше і краще... власне, за те, що самі вони такі благородні!

— Не маю бажання змагатися з вами у клоунаді, пане Довга Костромо... чи як вас там?.. та це не має значення, — з якимсь хрустким викликом говорив далі Слезньов. — Тим часом у промові вашій, пане Крайнов, мені почулися образливі й незаслужені натяки на адресу голови дому, де ми сидимо зараз, споживаючи цінну й інтелігентну їжу. На правах давнього Сашиного друга, я наполегливо запрошую вас, Крайнов, або вголос вибачитися, або уточнити своє ставлення до його батька.

— Давайте краще вже в лото зріжемося... — весь палаючи, благально вигукнув молодий Граціанський.

— Не перешкоджай, Олександрє, йдеться про елементарні правила пристойності, — відмахнувшись, вибухово провадив Слезньов. — А тим часом у цих гостинних стіпах, щоб ви знали, пане Крайнов, другий рік збирається підпільна учнівська організація... і тепер ви маєте честь бачити її центральний комітет! — Він сухувато й чітко відкарбував її назву, яка лише через тридцять один рік знову виступила із сутінок історії. — На противагу іншим партіям, які тупцюють на місці і навіть держать у царській Думі своїх представників, ми ставимо за мету негайне повалення самодержавства... і нехай це почнеться з умертвіння династії! Ми зачесну російську плаху, але... розраховуємо, звичайно, на вашу скромність і небалакучість, Крайнов. Я закінчив... передаю вам слово!

Він став закурювати в такому випадку люті, що з десятка сірників у нього не загорівся жоден.

Поразка революції 1905 року породила розпад і розклад у середовищі попутників революції. Валерієві ясно було, що організація такого наївного в той час профілю була лише шлаком і накіпом суспільного відчаю: завжди після відливу великої бурі щось живе корчиться на березі. Судячи з усього, підпільне товариство Слезньова — Граціанського складалося з однієї-двох дюжин шкільних змовників, без участі робітничої молоді, але з уламками розбитих, нестійких партій; можна було заздалегідь провістити йому скорий і безславний кінець.

— І багато вас? — не підводячи голови, подікавився Валерій.

— Це не має значення, — як на барикаду, вихопилася вперед руденька Ньюша. — Один ідейний солдат вартий роти поліцейської наволочі.

— О, то це цілком серйозно? — з тим самим одвертим сумом спитав Валерій. — Мабуть, ви запасли і динаміту фунтів зо два, шрифту жмень з десяток і навіть аршинного кинджала, змазано-го ціанистим калієм?

— Не смійтеся з нас, Крайнов. Нехай ми ще не такі досвідчені, як ви, зате не боїмося ні кайданів, ні петропавловських казематів... і ви ще почуєте про нас! — виблискуючи очима, як у клятві, пообіцяла Наташа Золотинська. — Є на світі зброя страшніша й за динаміт...

Зразу по тому підвівся гімназист з високо піднятими бровами, розглядаючи простого залізного персня на мизинці і ніби підкреслюючи, що не заради особистої користі, а зовсім навпаки, кинувся він у вир революції.

— Моє прізвище Казакихін, і я теж уповноважений заявити від імені... від імені... — Збираючись висловити дуже незвичайні думки, він обсмикнув свій мундирчик і вже скуйовдив пальцями волосся, але зненацька втратив голос, кашлянув з чудним писком, наче з розкупореної шоколадної пляшечки повітря вийшло, зашарівся, враз опорожнив недопитий келих Аквилонова і сів.

Разом з тим вони з курчачим винуватим захватом поглядали на Валерія, навряд щоб тільки з пошани до його очевидного старшинства чи до ореолу таємничості, перебільшеному Сапиною балакучістю, а скоріше від того беззастережного захоплення, з яким ювість вгадує пряму, чесну і веселу силу. І ждали, нетерпляче ждали його вищого суду і якщо не покликту, то хоча б якогось схвалення, але Валерій мовчав, наче це його не стосувалося.

— Тепер, — з викликом і при зовсім тьмяних очах виголосив Слезньов, розсуваючи посуд на столі, — тепер, коли ми цілком відкрили свої цілі і навіть місце наших сходок... коли ви прийняли нашу довіру і не покинули нас своєчасно, а замість того вирішили додатково розпитати... тепер ми маємо право спитати і вас, що ви зробили для революції і хто ви такий — есер, максималіст, більшовик, або часом не з анархістів? Ну-бо, піднімайте своє забрало, Крайнов... — І раптом не то що зблід, а якось розм'як під глузливим поглядом супротивника.

Пригадується, всіх тоді спантеличила двозначна відповідь Валерія, що він почуває себе безсилим задовольнити сувору цікавість Слезньова, бо, на жаль, не знає за собою подвигів, гідних хоча б побіжного згадування чи поліцейської кари, а зате, — він примружився на супротивника, — і громадського викриття. З одного боку, Валеріві і жаль було цих приречених хлоп'ят та дівчаток, а з другого — хотілось якнайточніше з'ясувати в Самі Граціанського історію виникнення його організації. Валерій іще промовив щось жартівливе і незначне, а сам усе шукав у пам'яті... і тоді, наче ліхтариком підсвітили, згадав першотравневу заміську

масовку 1909 року в лісовій зарості за Старо-Парголовським проспектом. Того разу після короткого його, Крайнова, вступу про шляхи і засоби визволення російського робітничого класу виступив із запереченнями якийсь осатанілий анархіст; він тими самими словами, що й Слезньов тепер, картав більшовиків за відсутність політичного темпераменту; до речі, робив він це так голосно, наче хотів довести свою тираду до відома якщо не цілої земної кулі, то принаймні шпига, що блукав десь поблизу. Але маївка відбувалася вночі, і то й промовець був у пенсне, та й волосся він ніби густіше мав, а самої лише схожості інтонації мало було, щоб установити тотожність двох цих осіб. Та що більше прояснювалися перелічені подробиці, то менше стало Слезньова: він наче всихав на очах, і, певне, випарувався б зовсім, якби сам-таки, дуже вправно, не повернув розмови на той горезвісний Сашин колірний роаяль. Із самолюбства чи з бажання виручити приятеля з незручності, Саша сам, без спонукання, розповів, яким чином клавіші з'єднуються з кольоровими прожекторами, а за екран править перша-ліпша снігова гора, навколо якої і розташовуються обрані глядачі.

Лісні мушкетери загадково погмукали і незабаром пішли всі разом. Отоді на вулиці під зливою, тільки-но Валерій попрощався з друзями, Слезньов зненацька виринув до нього з-за рогу.

— Одну хвилинку, я прошу у вас лише одну хвилинку... — принижено забурмотів він, щоб роз'яснити свої позиції. — Ви погано зрозуміли мій недавній необережний виклик, і я повинен спростувати ваші невисловлені підозри, які, саме тому, для мене образливіші, аніж плювок...

— Ідіть, — не обертаючись, крізь зуби кинув Валерій, — а то я зроблю вам боляче.

Він перейшов вулицю, але Слезньов не відставав од нього, йдучи на відстані трошки більшої, ніж можливий змах руки.

— Хай я поки що непомітний, як усякий, хто лише вступає на шлях революції... і я не хочу вам брехати, що полюбив вас навічно... бо ми різних тактичних переконань, але ж це не повинно перешкоджати хоча б взаємному нашому поважанню перед лицем спільного ворога? Я навіть не домагаюся відповіді, але прошу у вас лише однієї хвилинки...

Спокусившись послухати, які відомості про нього має в своєму розпорядженні Слезньов, Валерій зупинився і став закурювати, а той негайно зрозумів це як дозвіл продовжити розмову.

— Я з вами як на сповіді! Ходять чутки, що це в дев'ятсот п'ятому ви входили у відоме товариство лісових братів на Мотовилисі... — дрібненько, як зернятка на пташиній принаді, сипав Слезньов. — Ох, і дали ж ви їм жару того разу! А за другою версією, і сутичка з козаками на Васильєвському острові... пам'ятаєте, біля заводу Шиффа?.. теж не обійшлася без вашої участі: ач, десь скроньку вам пошкодили, не іпакше як у рукопашній! Але ж ніяке матеріальне тіло не може перебувати одно-

часно в двох місцях, правда ж?.. і я зовсім не питаю, як це вишло... однак це ж воістину геніально, і мені тільки хотілося висловити вам мою... ну, просто тваринну пошану до людини, яка...

— Вам краще піти від мене завчасно, Слезньов,— погрозово повторив Валерій, дивлячись, як скипають під ногами зеленуваті бульбашки дощу; розмова відбувалася біля магазинної вітрини з освітленими наскрізь кольоровими скляними кулями, по яких у ту епоху здаля пізнавали аптеки.

— І знову ж усе це непорозуміння у Граціанських вишло не з прагнення секретів ваші вивудити, а, їй-богу, скоріше з дитячої легковажності... Нам рівність хотілося підкреслити і незалежність сторін, щоб ви не подумали, нібито ми... ну, маленькі, чи що, і боїмося вас. Не можна сприймати це як образу... навпаки, я в першу-ліпшу хвилину готовий потиснути вам руку, тому що...

Підбадьорений мовчанням співрозмовника, він навіть доторкнувся легенько до рукава його пальта, і тепер Валерій уже не встояв проти спокуси здійснити свою недавню погрозу, а здійснивши її, удруге перейшов вулицю.

5

Якщо тільки Слезньов не навмисне воду каламутив, обидва його припущення про місцеперебування Валерія в роки революції були неправильні; щодо цього Валерій мав надійний, з а л і з н и й паспорт, як це називалося тоді. Проте йому як пропагандистові частенько доводилося бувати на робітничих околицях, і поліцейські спостережники могли скласти приблизну думку про його належність до лівого крила РСДРП... Отже, підозрювали наявність приводу для притягнення його прямо за пунктом першим сто другої статті, що карала воєнним судом за намагання повалити царський лад.

В ту епоху більшовики боролися за збереження і зміцнення нелегальних партійних організацій. Буденна роз'яснювальна робота провадилася скрізь, звідки слово правди могло вирватися на простір народного поголосу,— від трибуни Таврійського палацу до гуртків самоосвіти, страхових кас та студентських земляцтв. Проте Валерій зацікавився Молодою Росією Граціанського не тому, що прагнув прибрати її до рук, як про те кричав страшенно ображений на нього за ляпас Слезньов... і не тому тільки зацікавився, що пожалів Казачихіна і Наташу, які йшли навпростець коли не до шибениці поки що, то в обійми нового Азефа з Психопеврологічного інституту; до речі, Валерій так і не дізнався, що при технічному організаторі справи, Слезньові, Саша Граціанський відігравав у ній роль натхненника й ідеолога. Але йому стало відомо, що за допомогою своєї нечистої афери Слезньов уже пробував проникнути в робітничі марксистські організації.

У другій розмові, через кілька днів після скандалу на Сергіївській, Саша Граціанський підтвердив, що Слезньов уже побував у молодих друкарів у Експедиції заготовлення державних паперів, і тоді Валерій вжив застережних заходів, щоб покласти край впливові ворога на робітничу молодь.

Між іншим, Граціанський поведився аж надто зарозуміло в тій розмові, яка відбулася без Чередилова. Проте Вихрову вдалося викликати Сашу на запальну одвертість, що трохи відкрила секрет нової, винайдені ним і нібито невідпоруної політичної зброї. Вона мала свою назву — м і м е т и з м, у даному значенні — вдавання, тобто готовність йти на роботу в будь-які царські, навіть поліцейські установи, щоб доведенням ворожих методів до абсурдної крайності висаджувати їх у повітря зсередини. Саша прохопився при цьому, що великі цілі варті своїх жертв, зокрема людських.

Вихров такими очима подивився на цього елегантного зеленоокого юнака і загального улюбленця, наче роги вирости на ньому.

— Дозволь, голубе мій... але ж для того, щоб вони вашому братові, удавальникам, повірили... вам треба буде і видати їм когось! — розгублено спитав він.

— Що ж!.. На жаль, ми не маємо такого громадянського терпіння, як деякі... дивитися на мерзоту і чекати, поки це здійсниться мирним способом,— холодно відповів Саша Граціанський.— Кожна свята справа скріплюється кров'ю мучеників...

— Але ж для цього слід заручитися попередньою згодою самих мучеників,— усміхнувся Вихров.— У такому разі... хто ж у вас призначає кандидатури... ви, пане Граціанський, чи сам Слезньов?

Саша ще мовчав, але вже ніби шукав щілинки навколо себе, завбільшки хоча б з горошину: втекти. Тоді Вихров гаряче висловився в тому розумінні, що дивиться на цю диявольську махінацію як на останній ступінь душевного розтління, що такі речі не забуваються і посмертно, що тільки сліпе щеня могло потрапити в таку немудру ворожу пастку... І хоч, пригадується, промовив при цьому деякі слова, що виявляли міру його гидливості, проте й тоді вважав Сашу скоріше жертвою, ніж винуватцем.

— І далеко зайшла у вас там ця справа? — дуже тихо спитав Валерій, який увесь час мовчав.— Уже встановили контакт?

— З ким це? — невимушено, з непевним, роздвоєним поглядом перепитав Саша.

— Ну, з охоронним відділенням, з ким же ще! Яких же саме вжили ви там... практичних заходів?

— Що ви... ой, що ви! — схаменувшись, вигукнув Саша Граціанський і навіть на обличчі смертно змарнів від жаху, такою холоднечею повіяло на нього з очей Валерія.— Все це тільки в думках поки що, тільки в думках...

...Найперше Валерій остеріг від Слезньова партійні організації столиці, але Молода Росія й без того розпалася швидко:

імена її учасників більше не спливали в революційному русі петербурзької молоді. Треба зробити застереження: добровільно відійшовши од усіх студентських об'єднань, Граціанський сам розпустив своїх пташенят, всякими способами намагався заглядати вину, не напрошувався на громадські доручення, але своїми зв'язками з артистичним середовищем допомагав у влаштуванні концертів на користь столичної бідноти, причому всіляко дбав, щоб про його діяльність стороною дізнався Валерій; лише перед другою революцією за великими справами трохи забувся цей гришок Сашиної молодості.

Приблизно через рік стало відомо, що Саша Граціанський читає лекцію про Пушкіна в так званому Народному домі графині Паніної, поблизу Ліговки, де, до речі, виступали і найвидатніші діячі пролетарського руху; це був теж легальний спосіб закинути в народ зерна політичних роздумів. Мушкетери пішли послухати виступу Граціанського в робітничій аудиторії, але лектор захворів і не прибув... Усім добре запам'ятався той вечір, 1 вересня 1911 року, бо наприкінці його стало відомо, що в Києві вчинено замах на Столипіна. Смерть головного усмирителя російської революції, що сталася внаслідок замаху, викликала поліцейські репресії, які зачепили більшість згаданих осіб. Валерій дістав вічне заслання в далекі місцевості імперії, з одночасним позбавленням громадянських прав; охранка вважала також небажаним дальше перебування в столиці й Вихрова. Чередиллов щасливо уникнув загальної долі, виїхавши у Костромську губернію на виклик до батька, що був при смерті. Щодо Граціанського, то обшук у нього не дав речових доказів причетності до крамольників, і, як казали, він відбувся трохи незручним перебуванням протягом двох днів у відомій петербурзькій тюрмі на Митнинській набережній.

...Валерія гнали на заслання посеред зими, коли Вихров знову потрапив у смугу скрути; дуже до речі наспіла від невідомого благодійника шоста числом получка: її повністю було передано товаришеві, коли його відправляли у край заполярної мерзлоти. Вони розлучалися того разу на шістнадцять років. Проводжачі задалегідь зібралися біля вокзальних воріт, здебільшого — передові робітники столиці. Була ніч, крутила хуртовина, усіх трошки занесло сніжком, коли підійшла партія пересильних... Спочатку почувся глухуватий брязкіт чи то дорожніх чайників, чи то чогось іншого, потім у світлі смолоскипів заблищали оголені шаблі конвою. Каторжні йшли попарно, але ступали нарізно, поринувши в свої думи. Разом з політичними були там і бродяги, і сектанти, і двоє потьомкінців зі славнозвісного броненосця, яких спостигла розправа, і статечні дядьки, страдники за селянську громаду на зразок покійного Матвія, і ще якийсь безжурний дідок, що виявив ласку і дав притулок синові-втікачеві, і чиясь нещасна дружина, яку на неминучу загибель переганяли до чоловіка по етапу, — всього близько трьохсот, повільні, як свинцем валиті і чимсь безмежно схожі одне на одного: рідня. «Ось вони,

друкарські літери, — подумав Вихров, — з яких складається негласний літопис народного життя».

Була пізня година, солдатикам теж хотілося спати, але всі трималися, наче спільно виконували дуже важливу, хоч і примусову, державну справу. Раптом незнайома бабуся поряд з Вихровим захвилювалася, забурмотіла щось ніби «лагідний ти мій, лебедіку рідненький, весела душа...», затискаючи рот краєм вовняної хустки; шестеро її супутників, теж невідомих Вихрову, заворушилися, забубоніли, рвучко поскидали шапки. Можна було здивуватися, що у вічного студента й круглого сироти, якщо не рахувати тітки, яка живе на Уралі, залишається в Петербурзі така велика рідня... Валерій ішов, скований рука до руки з довгов'язим, якимсь осклянілим від холоднечі хлопцем, і такий кашель розривав йому нутроці, що ставав головним звуком тієї ночі. Вихрову пощастило пристати до процесії, поки задній конвоїр зупинився, щоб підігнати тих, хто відстав.

— Тут гроші, всі вітають, бережи себе, — скоромовкою, без виразу і без ком сказав Вихров, даючи другові трикопійчаного калачика. — Куди тебе тепер?

— Поки що в розпорядження охранки на Мотовилиху, а там кудись надійніше... Одне слово, в гості до себе не кличу! — Він усміхнувся, незграбно лівою, вільною рукою запихаючи калача з правого боку за пазуху. — До речі, тепер можеш звати мене просто Степаном: розгадали...

— Хто ж відкрив тебе?

— Не знаю... але накажи Граціанському остерігатися Слезньова! — Він підняв вільну руку і помахав робітникам, що стояли без шапок. — Як Велика Кострома?

— Поїхав додому батька ховати. На тобі що-небудь тепле є?

— Нічого, злість гріє... та й весна незабаром.

Поки не наспів конвоїр і не розштовхав, останні три кроки з одинадцяти вони пройшли у мовчанні: воно краще від усяких слів наповнювало обмежений час побачення. Розсталися, навіть не потиснувши руки один одному, супутник Валерія з правого боку раптом став хилитися на сніг; як підрубане, само просилося в землю його виснажене тіло.

Вихрова взяли на дві години пізніш, після повернення додому.

6

Своє дворічне заслання він проблукав з лісовпорядною партією по Крайній Півночі Росії. Геодезичні знання і неабиякий навик в оцінці лісового лану стали в пригоді молодому помічникові таксатора в такій самій мірі, як і все попереднє гартування на злидні. Пильні спостереження за тамтешнім зеленим океаном остаточно визначили напрям Вихрова у лісній науці. Туляков не раз казав на лекціях, що правильне лісове господарство — це дороги

і ще сім разів дороги; без них ліс стає первісною млою, де все тягнеться до світла, борється, визріває і мре з єдиним призначенням — стати коли-небудь тонесеньким шаром антрациту; а втім, під дорогами професор розумів усі необхідні інженерні засоби, щоб легко увійти в соснові нетрі, взяти те, що треба, і винести без утруднень... Але ось виявилось тепер, що й ця дорога не приведе до процвітання даної галузі народного господарства, якщо докорінно не зміниться зневажливе ставлення до лісу з боку кожного власника, як до безсловесного і нелюбого пасинка. Усе свідчило про те, що нема такого пункту в єдиному організмі природи, тривалі діяння на який не позначилося б на найдальших її ділянках. Віковічні суцільні вирубування з наступним вітроломом нестійких дров'яних порід призводили до заболочування безмежної, згладженої льодовиком північної рівнини. Тільки-но зникали зелені велетні, могутні рослини насоси, починали збиратися, не випаровуючись, ґрунтові води: набухлу землю затягало мохом, і в деревного насіння вже не вистачало силюньки пробитися крізь хисткий килим малесеньких водолубів. Далі потребувалися стихійні вигорання, льодовикові навали, щоб зборонити занедбаний, безгосподарний простір тундри. Вона ширшала, сушила північні ріки, порушувала водний баланс країни, рідна сестра пустелі, що наповзала з південного сходу. Так поступово обрана Вихровим лісна інженерія поступалася місцем загальної філософії лісу.

Через мочарі, часом лише по мисливських зарубках, крізь комарину завірюху, димлячи прежорстокою махоркою замість підкурки, він сходив малий клаптик нашої землі між нульовим і десятим меридіанами. Він вимірював кути, рахував ділові колоди на десятину і так, за роботою, полюбив неквапливий і без лінощів уклад північного життя, вільного від будь-якої розслаблюючої надмірності, і претихе, якраз такої тривалості літо, щоб усе живе встигло усміхнутися до сонця. Побував він і на славному острові Конь у гирлі Онеги і переконався, що корови там їдять рибу, а дівчата ходять норавливими царівнами-неусміхами, а шахраїв там зовсім нема. Звідті сходив на онезькі верхів'я подивитися на злодійську робітку іноземних концесій — як на відбір вирубували вони найкращу корабельну сосну в світі, кондову біломорську сосну, залишаючи по собі захаращену, розграбовану комору російської деревини. Або, перетявши Полярне коло в гирлі Ковди, сидів на пригрітому за день камені з карелом Ананієм, великим майстром всіляких дерев'яних витворів, від поморського, фарбованого кіновар'ю берестяного козуба до швидкохідних двоцоглових шняк, надійних хоч у яку океанську негоду.

Плив оранжевий вечір, і здавалося, нема вищої радості, як сидіти тут, у Княжій губі, під шепіт лагідної води біля ніг, дивитись у західне небо, схоже на древню морську битву, де багато крові і палаючих вітрил,— вдихати солонуватий вітер, розведений ароматом деревної прілі та неводів, розвішених для просихання, слухати скрипіння заводі і співучу Ананієву мову.

— Казав, ніби ти лісових країв людина, а забув, либонь, батьківське ремесло? — приблизно так жартома екзаменував Ананій молодого лісника. — От скажи, які бувають обрубчі?

— Бувають дубові, а бувають і кленові.

— А з сучком?

— Не куплю... — відсемиювався Вихров.

— І черемхові теж добрі, — лукавив Ананій.

— Черемхових, дядьку, не пропариш.

Радів чомусь Ананій:

— Розумно, соколику, розумно. Ну, скажи мені тепер про каблучки до саней.

— У нас на Єнзі їх з конопляним прядивом в'язали.

— Ага, правду кажеш: з куделлю вони й морозу не бояться, — і щоразу нащось додавав слово п а н о р а м а — так воно полюблилося йому.

Зальотна гагара кричала в тиші, за мисом рипіли кочети карбаса та стукотів тартак купця Русанова на довгому острівці перед ними. І тоді розповів Ананій співрозмовникові, що береги того острівця, де морські судна ставали на причал, утворилися з тирси, рейок та обапелів, викинутих у воду.

— Чого дивуєшся, дець і Архангельське місто, корабельне оте пристановище, на дереві стоїть. І не перелічити, скільки спущено в синє море добра та сили, земної і небесної. — Під небесною силою розумів Ананій сонечко, безмірно любе за Полярним колом. — Та порахуй, скільки його, нашого золотця, по лісі та по дорозі розкидано... недбало живемо, соколику. Ображаємо рідну матір: надкусимо та й кинемо материнське оте угощення. Ми не скаржимося, наше життя багате: тріска і пікша, та спалах у небі, та морошка-ягода... панорама! А онде жарких країв жителі не мають ні хатини, ні ослінчика. В букварику у внука написано: на голій землі та в шкіряних наметах сидять, що може бути гірше. І от приходять молоді наші хлоп'ята до лісу, валять могутнє дерево, відтинають зелену голову, волочуть його водою та чавункою... і кожен його облуплює, пиляє та струже по дорозі, оте єдине наше добро... і тале моя деревина, як та крижинка в повінь, і досягає жаркого краю уже завбільшки з веретенце. А яка ж веретенцю ціна? А якби не ганяти дерева по митарствах, злагодити б на місці ту хатину з ослінчиком, — дивись, ще одна сорочка молодіцям нашим. Та якби рештки вогнем не палити, в морі не гноїти, а до пуття довести, — і копійчина якась нам би набігла. І на оті б мідні прибутки привезти нашим діточкам на Ковду яблучко, хоч зелененьке... бо таки ж не гірші вони від інших, та й солдатики з них славні виходять. — Віп підвів на зачарованого співрозмовника по-дитячому ясний погляд. — А вистачить копійчок, от би і старим хоч по жменьці сушеного ізюмчику. А то ще, чи правду говорять, виноградя-плід на світі є. Ой, солодкий, кажуть... не їв часом?

Було в обличчі Ананія щось привабливе і незабутнє, що ріднило його з Каліною. До цих двох голосів згодом приєдналися й інші голоси рідної землі,— їх підслухав Вихров у дальших блуканнях... Пізніше, на знаменитих вихровських лекціях, це вони говорили вустами професора, що любов до батьківщини, чим і пишеться національна історія, немислима без дбайливого обходження з дарами природи, відданими в розпорядження не одного, а тисячі щасливих і розумних поколінь. І, мабуть-таки, скоріше карелові з Ковди, ніж самому Іванові Матвійовичу, належала крилата кінцівка однієї з них: «Нахились, не пожалій спину, радянська людино, і підніми цей близький мільйон, що давно вже під ногами в тебе валяється». На жаль, це немаловажне питання про підвищення прибутковості в лісовому промислі Півночі Вихров небережно підкріпив Ананієвою притчею про зелене яблучко, яку Граціанський в одній приватній розмові розцінив як сентиментально-демагогічну і навіть ворожу вилазку нібито проти дружби радянських народів.

Розмова ця відбулася через багато років у декановому кабінеті Лісогосподарського інституту, за півгодини до одного вельми пам'ятного обговорення діяльності Вихрова. Того дня багато хто бачив, як вони сиділи поруч, по-дружньому розмовляючи, бо обидва дотримувалися думки, що наукова боротьба не повинна відбиватися на їхніх особистих стосунках, які склалися ще в часи царських переслідувань.

— Поганий вигляд у тебе, братику... дивись, не розвалися,— підбадьорив Граціанський свою жертву слівцем товариської турботи.— Все буйствуєш... і прямо скажу, не сподобалося мені це Ананієве яблучко: з черв'ячком воно. Достукаєшся ти собі неприємностей першого розряду... А чому б тобі не відпочити, не погуляти під чорним паром рік-два, е... і навіть три? Мені з моїми слабими легенями багато видніше, яким дорогим благом є пошкоджене здоров'я.

— Ну, зі своїми слабкими легенями, Олександрє Яковичу, ти дожив майже до п'ятдесяти років і ще не втопився паскудити на мій робочий стіл,— несподівано грубо і жовчно засміявся Вихров, що пояснювалось його природним станом перед пробороюю.

— Усе жартуєш, Іване, а дарма. Скільки в тебе гемоглобіну? Не знаєш, а в нашому віці пора знати. Бережи себе хоча б для нас, твоїх прихильників, і е... сателітів. Уяви, про що ж я писатиму, якщо ти... ну, скажімо, занедужаєш? — Прямою погрозою відгонило від тієї ножової розмови.— А зрештою, дідько з ним, з лісом... здоров'я дорожче від поліна, навіть від самшитового!

— Дай мені друге життя, я використаю його на доведення тих самих істин.

Тинь задоволеного роздратовання набігла на обличчя Граціанського.

— Але ж ми знаємо з гобою, дорогий мій, що істини не буває. Можна говорити лише про пристрашний рух людини до неї, і

цей рух є об'єктом історії. У даному разі, на ліс треба дивитися як на привід, який допоміг тобі виявити свою індивідуальність, загартуватися в нестатках, побачити країну... До речі, кажуть, ти недавно навіть на Єнісеї побував?.. як це ти встиг?

— Еге ж, спостерігаю там гай один уже п'ятнадцять років. Адже я замолоду помандрував чимало, поки не окривів.

— От і поділися б враженнями! І взагалі, давно ми з тобою не сиділи за пляшкою, віч-на віч... чи не від тоді, як нас разом з Валерієм замела охранка. До речі, як це ти зумів тоді із заслання вибратися? — і вступив підозріливий погляд поверх окулярів Вихрову в перенісся.

А насправді Граціанському було добре відомо, що із заслання Вихров звільнився за амністією тринадцятого року і понад рік після того провів у незрозумілих блуканнях по країні. Справді, замість повернення до перерваного навчання чи до гарячої громадської діяльності, як зробив сам Граціанський незадовго до першої світової війни, Іван Матвійович вирушив тоді у піврічні мандри по губерніях Європейської Росії — навіть із заїздом до Сибіру. До речі, як розрахував Граціанський, зароблених на півночі грошей Вихрову могло вистачити тижнів на сім, і тому його, як дитину, мучила цікавість: чи й після заслання ще надходили дари невідомого покровителя?..

І справді, вона виглядала трохи загадково, ця бурлацька примха, здавалося б, зголоднілої в засланні і зовні розсудливої людини, яка не знати чого відкинула всі спокуси столичного буття. Напівпішки і впроголодь пускатися в тисячоверстну прогулянку, щоб заглибитися в немудрі повісті спіднього російського життя, — злазити на найглухіших полустанках і брести навмання до зустрічного шляху, залізничної вітки, малосудноплавної річечки... і знову тягтися з прочанами в далекий монастир, трястися зайцем на вантажній платформі, плити матросом на камському буксирі, поки не забажається зникнути для інших, таких самих сумнівних справ, — під керівництвом одноокого столітнього дідугана вивчити, як женуть дьоготь десь на Прип'яті, або послухати, як захриплими від царської горілки гусячими голосами тягнуть пісню про свого героя астраханські тягалі: Волга любить, щоб на ній співали про Стеньку... І всю дорогу вдивлявся в любі зморщечки материнського обличчя — з ніжністю і з відтінком того незмінного смутку, без якого не буває ні великої любові, ні, мабуть, душевного здоров'я... І, сам мужик, дивувався з нерозкритого багатства її простору, з витривалості її чоловіків, із строгої постави жінок і по минулому намагався вгадати майбутнє свого племені, що вирросло на чорному хлібі й збираному молоці.

Збувалася давня мрія Вихрова — ще раз припасти щокую до сухуватих грудей, що вигодували його. З чобітьми за спиною, в солоній під пахвами сорочці йшов путівцями і суходолами від світання до смеркання, і, як відбитки у дзеркалі, однакові картини поставали перед ним. Наче крізь полудневі видіння, проходив він через невеселі весілля або, навпаки, жваві поминки з гульнею-бучею, повз ярмарки з шаленими каруселями і повз російські пожежі, що залишали після себе річку сліз та жменю попелу, — крізь храми, сходи з бійками та інші зборища, де горлає, танцює, слізьми заливається народна душа. Бачив тиху, полохливу дітвору, утоплениць у ромашках і розтоптаних конокрадів, бачив, як напідпитку витрішкуваті урядники-мухи летіли на труп, бачив сліпців з гугнявими переказами Святославових часів, кайданників за громадську справу... здається, вся тодішня Росія йшла назустріч Вихрову в своїй заплаканій красі. І знову на тиждень поглинало його величезне, навіть без коників, безгоміння ланів. Сірий племінь суховію луцив йому лоб і клин тіла в розхристаній сорочці; в такий час прилягти б під густою хвойною зеленню цієї славетної лісової держави, але, як не змінював напрям, усе не з'являлося рятівного ліска на млисту обрії.

Очі стомлювалися швидше від ніг. Сідав біля прохолодного ботітця з чахлим лозняком, дивився у віконце темної води, де одного разу зародилось усе це нещасливе життя і де, певне, й тепер чийсь відважний незримий прабатько на зріст з півмікрона перепливав страшний, півторааршинний океан. Або, захираючись від спеки, падав на некошеній заплаві і лежав, то спостерігаючи яструба в синяві, то розглядаючи комашину дрібноту в трав'яних нетрях. Мурахи з підібраними животами снували по своїх стежечках, гули на диких скабіозах джмелі, земляні оси тягли поживу до вірок... і студент Іван Вихров питав їх, куди поділись в цій зловісній тиші справжні господарі Росії.

Розмірене скрипіння коліс підводило його з лужка. Валка підвід на п'ятнадцять проходила дорогою; збоку пленталися подобі людей, котрі з корівчинами на налігачі, котрі без нічого, лише з батогами. Як люди в біді, молоді і старі, вони, здавалося, були одного гнізда і віку. То були переселенці, вони добивалися в ситі, принадні здаля краї. Як і належить привидам, ішли, не знімаючи куряви, без скарги і не поспішаючи, аж надто багато маючи неліченого континентального часу... Процесію починав і замикав, бредучи з темряви століть, такий самий древній віз. Врівні з коником плентався рослий чоловік з чорними обводами навколо очей і слідом за ним — богом дана йому дружина, щоб мав з ким народжувати синів, ралом дряпати землю, проклинати білий світ; полудень був їм темніший від ночі. На возі поверх мізерії хитався пожовклий від життя дід, і внучок спав у нього на колінах... Прямовисне сонце палило просто в горлечко маляті. І може

тому, що привиди не помічають живих, ніхто не обертався на Вихрова, який стояв край дороги, навіть діти.

Його самого втягло в потік, і ось ішов поряд, і тоді з'ясовувалося, що всі вони погорільці, йдуть з-під Кадома на привільні алтайські пристановища, що в дорозі вже закопали матусю, хвалити бога, відмучилась од свого життя, що тепер уже недалеко, аби перевалити Уральські хребти, а там, якщо змилюється господь, зовсім близько. «І як пройдете Хрестове село,— напам'ять, загостреними зіницями дивлячись уперед, читала жінка,— то стрінетеся вам чудова долина вся у квітах, але ви туди не їдьте, а звертайте все ліворуч, на Китай. Тут будуть вам і некошені луки, і нерубані бори, і повноводі річки з превеликою силою риби й качок у затоках, а що вже конюшини...— відписував у тому ж таки листі земляк,— господи, не знаєш, звідкіля й починати, така конюшина!»

— Дивись, дідуню, чи доїдеш у таку далечінь?

— От, тягнуся,— жвавішав той, збудьгувавшись за людською мовою,— я ще діловий! Звісно, хомутини мені вже не зв'язати, саней теж не обігну, де там! Зате, бач, криничник я... і скільки я їх, янголе ти мій хранителю, цих самих криниць у житті своєму викопав, то й не вимовиш. У мене, бач, на воду ключик є. Веди мене попід руки хоч у яку дику пустиню, у крижані землі, і я тобі крізь сніг покажу, де лопатою вдарити... і вискочити не встигнеш, заллешся. Поміщик Зверопонтов — не чув часом? — на трійці за мною прийжджав, повіриш, серед ночі: «Добудь мені, дідусю Юхреме, тієї чистородної водиці!». А я знаю зверопонтовську садибу, камінь-буряк лише... з нього тільки в бані кам'янку складати...

— Надісь, сковорідки з ночі розставляєш, по росі пізнаєш? — здогадувався Вихров.

— Нащо, в мене потаємніший засіб є.

— Мовчав би вже... справді-бо, безжурне брехло,— спересердя присаджував його господар підводи.

— Усе лається... а мені добре, я глухий, не чую,— підморгував дід по хвилині.— Того й сердиться, бачте, що ключика йому свого не відкриваю... а куди мені тоді самотньому без того ключика? Адже не син, не зять, а везе. Хи, та він і тонутиме, а зі мною не розстанеться. Вези-вези, не замахайся, а то помру! — І погрожував кривим землистим пальцем.

Потім видіння розпливалося хмаркою куряви, і Вихров залишався на шляху сам-один зі своїми думками. Незабаром з-за косогра витикалася бажана, лише вершечки поки що, зелень,— Вихров нагодився в останню хвилину. Чудом уцілілий, уже обскубаний навколо березовий гайок понад ярком переводили на дрова, щоб по першій порожі вивезти сухі дзвінки стоси. Лісоруби саме полуднали і не то щоб жували щось усухом'ятку, а звичайно сиділи, відпочиваючи, на колодках і натішалися думками про поживну їжу і щемливим холодком прив'ялого листя. Лише один

непосидючий,— в нього припадала сіпаючись повіка і вилиця була підв'язана шматинкою,— не кидав роботи, незважаючи на спеку, і було примітно, з яким гарячим натхненням винищував він своє останнє в тому повіті лісове добро. Серед дорослих берез траплялися зовсім молоденькі, придатні лише на мітлу; він стинав їх за одним ударом, діловито, немов шиї гусенят, пригинаючи стовбурці в золотистій лусці. Очевидно, чимсь іншим здавався йому в запалі цей безневинний молодняк... До речі, рубали високо, чи то з лінощів, чи то розраховуючи на порость, чи то з наміром повернутись у холоднечу за пеньками.

— Як небіжчицю звали? — для початку спитав Вихров, сідаючи на стіс.

— Що таке? — неприязно відгукнувся той трудівник, уже замахнувшись; але, видно, було щось у босому, зарослому, обірваному студентові, що стверджувало його право на такі зухвалі інтонації.— А, ти про березину оце? Медунихою звалась, сердешна.

Назва свідчила про присутність липи за минулих років, але хоч як придивлявся Вихров, жодної не чорніло у строкатому від сонця переліску. Тут і інші підходили спитати про ім'я-звання перехожого, і чим смішніше з несподіванки, графом або паном, називав себе Вихров, тим швидше відбувалося зближення. Розмова починалася з жартів, мовляв, покуримо панського, а Вихров віддавав на розправу давно спорожнілий кисет, і тоді вони самі щиро ділилися з ним тютюном.

— Заважав, видно, гай... тепер воно просторіше стане!

— Ні-і, при місці стояв, нічого не скажеш...— відповідали люди,— та от купцеві в око впав.

— Не жаль сердешної?

— Баби цілий тиждень слізьми обливалися, дівками сюди бігали на зелені свята вінки плести... Чого ж, не саджена, надісь, господня!

— Якби своя або своїми руками саджена, тоді інша річ,— підтверджував самий задній.— У Росії, крім цвинтаря, що є наше? Битий шлях лише... і той з дозволу!

— Але ж гай цей із селянського наділу... значить, не зовсім чужий,— наполягав Вихров.— Ні, не любите ви, братики, лісу! Звичайно, чого його й любити, як він завжди під рукою...

Мовчанка запанувала серед дядьків, і всі тоді підштовхували очима невгамовного трудівника з підв'язаною щогою, щоб відповів перехожому на повну силу. Той починав неголосно, але щось клекотіло в легенях у нього, і свист передував слову.

— Бач, як доладно слово ллє, щиголь! — накидався він на Вихрова, звертаючись до всієї громади, сіпаючись, як у випадку.— Подарує людям жартик і не сміється. Він, видать, холостий, обходить... Думає, пірники їмо, а ми, голубе, половку! Ось у мене їх семеро ротів, мов сім гармат щовечора на мене дивляться: заряджай! А хлібець же он як підскочив — не приступитися. Я тобі на це такий приклад дам...

— Зараз уріже, в Нефеді кожне слівце з вогником,— схвально почали під'юджувати ближні.

— Приміром, донька у мене, наче яблучко наливне, дванадцятий рочок,— свистів Нефед.— Ну, щоб усього сімейства не губити, синів моїх єдинокровних, опору мою, і вирішив я, скажімо, з нею розпроцатися. От і налігаю я її мотузкою за шийку та й виведу на ярмарок, а доброї душі купець і купить моє яблучко за пудик крупчатки... Ось ти і скажи нам, учений, чия макітра тут винніша?.. невже моя? І думаєш, розраховалися ми з ним, з купцем отим? Ні, а тут саме шабаш настає, всьому життю моєму шабаш. Тоді вже й мертвого мене бійся.

— Мало що на світі продається, тут серце треба мати,— наче ліс під вітром, загули всі інші.

Тільки з чесності, щоб не затаїти від людей здобутих знань, Вихров починав пояснювати роль лісу в єдиному господарстві країни і ще — про те, що розмивається родючість ґрунтів, міліють ріки, наповзають піски... і весь час болісно усвідомлював, що зовсім по-іншому провів би ту саму бесіду Валерій, але не вмів інакше. Його слухали, чомно прикриваючи долонею позіхи, щоб не образити такого доброзичливого хлопця у шкарбунах, готового поділитися з ними останнім своїм, аби мав чим.

— Але коли-небудь усе це стане в а ш и м, і — навіть багато швидше від пайсмлівівіших припущень... тільки-но народ думки та силу збере,— з почуттям безнадійно потопаючого закінчував лектор Вихров.— І доведеться тоді нам наново ліс садити, наново!

— Чому ж його не посадити, якби спромога була. Посадити — діло рук людських, а мужик завжди при своїх руках. А що ріки міліють, це правда. Там у нас на волоку дощаник із сіллю на мілину сів... повіриш, на два роки людям вистачило, наче бог послав.— І розмашисто брався за сокиру.— Ну, хлопці, годі балакати, нам до роботи час... господь дасть, до вечора впораємось!..

Іван Вихров ішов далі, пригнічений ніяковістю чужака, почувавуачи за спиною поблажливі посмішки не тільки мужиків, але й Валерія Крайнова з далекої Лени. Дуже відчутний, Валерій ішов поруч, і тут виникала незрозуміла сторонньому розмова за двох, по черзі.

«Що, цілковите фіаско, Іване?»

«Найсоромніше те, що я, сам селянин, не знайшов з ними спільної мови. Так, Валерію, не люблять лісу на Русі. Діє й досі древлянська пам'ять про непосильну працю, затрачену на розкорчування неозорих ланів. Але я голодом заморив би наших генералів від освіти, які не зуміли за двісті років прищепити народові почуття коли не вдячності, то хоча б справедливості до безсловесного зеленого друга».

«Не лайся,— в шелесті сухого житечка сміявся Валерій.— Думаєш, порятунок у гуртках самоосвіти?»

«Справа в культурі... звичайно, спрямованій на розкріпачення і щастя людей. Ось мета і шлях до неї».

«Культура, брате, не ящик зі старими, хоч і поважними книгами, а рух, дія, здібність мислити далі. Шукай базу, копай до твердого ґрунту, Іване. Інакше ліс твій повалиться на тебе ж таки».

«Я розумію, Валерію, ти кличеш мене в далеку дорогу: вона певніша... але що стане з моїм лісом, поки ми всі доберемося туди через велику Лену?»

Вони розставались ненадовго, щоб цілу ніч потім у стійку сіна під скрипіння деркача просперечатися про те саме, але варто уваги, що на кінець мандрів Вихров усе частіше погоджувався з неблаганною логікою друга.

...Спека не спадала, останні соки полів струминками збігали вгору, і хоч би вітерцем дихнуло назустріч, та ні, не залишалося вітерця в усій російській землі! Не встигала висохнути трісочка в долоні, взята на спогад про Медуниху, як вухо починало розбирати уривчастий гомін, схожий на похоронну відправу. Вихров слухняно йшов на звук, і перед ним відкривалася передчасно пожовкла нива на пагорбі, здутому, як груди в передсмертному зітханні. Купка причепурених людей, і серед них старезні баби на колінах, товпилася навколо святині, схожої на темні двері селянської комори, тільки прикрашені тьмяною посрібленою латунню, вишитими рушниками та віночками польової березки. Сердцяті лики, ангели зі списками дивилися з коровою у безсовісні, бездонні, аж чорні небеса... В цей самий час справляли трьохсотліття династії, і царі їздили в гості один до одного, а тут, у глибині країни, сільський батюшка, той же селянин у золоченій рогожі, старанно кропив пониклий овес, заглушений квітами недороду, і лілуватий під ними, заплилий, порепаний суглинок, з якого треба було надійти спромози на царський оброк та благоліпність храмів, на утримання воїнства і процвітання всесвітньопроставлених мистецтв, на прикрашення сіятельної столиці і, крім того, хоч трошки жита — перебитися до першої кропивки, яглиці і щавлю.

І, видно, зглянувшись на розпач годувальників, трошки чорніло на обрії і вибігала хмарка завбільшки з дитячий кулачок, росла, попихкуючи справдешніми блискавицями, пускала півхвилиний дощ та й бігла з розпоротим боком до інших таких самих богомольців. Зразу вечір наставав, і всі розходилися ласкаві, дуже задоволені з досягнутого успіху.

— Бач, і намолили хоч до завтрього, — лагідно мовила до Вихрова бабуся, жадібно вдихаючи запах свіжосполоснутих бур'янів. — А всі кажуть, бога нема...

— Малувато водиці, бабусю.

— Хмарка ж одна, а нас багато: усім порівну. А якби всією громадою налягли, тутечки й потопилися б ми з тобою!

І Вихров не раз згадував потім, як недалеко було звідси до усвідомленої могутності об'єднаних народних рук.

Студент Вихров зривав кучеристий купчик полину з-під ніг або порожній колос, замазаний дьогтем біля межі, і намагався вгадати по них, до чого ж докотиться ця земля в найближче півсторіччя, коли зараз якимсь всесвітнім сполохом не порушити тяжкий, полудневий сон Росії.

8

Літа ледве вистачило, щоб швидко обійти зелений південний схід, — з заходом він знайомився уже в солдатській шинелі через рік. Йому зовсім не пощастило побувати по той бік Кавказького хребта, заглянути, як він намічав, у реліктові гаї тиса і самшита, які все рідіють; не вдалося хоча б доторкнутися до останніх екземплярів грузинської дзелькви у долині Ріона або сунічного дерева на Чорноморському узбережжі. Зате відвідав останні островці південних лісів, починаючи з бузулуцького оазису, на стику оренбурзьких і заволзьких степів, де через сусідство пустелі рідко яка сосна переступала сорокалітній вік. Забрався у глушину корабельного Шипового гаю послухати вечірню розмову дубів, але й тут, у серці заповідного урочища, його переслідувало хрипіння пилки: ветеранів і пряму рідню петровського флоту переводили на пивну і вишпу клепку... Так само милувався в осінній західній заграві мідностовбурним Хреновським бором на Битюзі, а вищої за цю нема втіхи для лісівника, і шанобливо вклонився великому людському подвигу в Кам'яному степену. Уже повертаючись назад, по свіжку, він пройшов оголені, розкраяні на клапті тульські Засіки і зрозумів, що доля казенних лісів не набагато солодша, ніж приватновласницьких... Скрізь тоді стояв безугавний тріск вирубування: поміщик відчував наближення Жовтня.

То був тринадцятий, сповнений томливих передчуттів рік. Поширювалося невдоволення в народі, множилися робітничі забастовки і знову, ніби на пробу, загорялися ліси, щоб на повну силу спалахнути у два наступних літа. Може тому, що народ набирав люті, щоб рішуче кинутися вперед, лінива порожнеча охопила простори країни, але поети приреченого класу бачили в них незліченні полчища, готові на штурм одряхлілої старовини. Їм було страшно бачити потемніле обличчя Росії — в останню хвилину перед тим, як, перелившись із серця у зціплені кулаки, стане революцією народне горе. Та сама застійна тиша встановилась і в решті Європи; Вихров писав Валерієві на Лену, що слід чекати самозагоряння тиші.

Передвоєнну зиму Вихров прожив у Петербурзі, у себе в Лісному, на природі, і все здавалося: на смеркаші в голоси весни впліталася тягуча целодська пісня, — небагато хто вмів розібрати її слова, що кликали в похід до тепер уже ясної мети. Часом вітер стихав на тиждень... і раптом повів з такою наростаючою

силою, що без надійного коріння у ґрунті годі було встояти на російській рівнині. Потім одного літнього дня на Вихрова, що йшов вулицею, налетів незнайомий, досить дебелий пан у котелку, з якимсь паруючим ротом під огидними слинявими вусами і вза-сос став цілувати його головним чином у брову з нагоди оголошення першої світової війни. Вихрова призвали до армії незабаром після початку; а втім, війни тоді були небезпечні лише в радіусі тридцятигарматної гармати. Після безсонних занять та біганини по уроках Іван Матвійович за одно літо навіть поправився на військових харчах, але на осінь потрапив під Сольдау в складі Другої самсоновської армії, розбитої не ворогом, а зрадою. Це була одна з тих воєнних катастроф, коли неминуче втрачають що-небудь на вибір — життя або честь... або ж здобувають і те, і те ціною хоча б тимчасової втрати розуму. Тільки цим і пояснювалося, що за три місяці безтямних блукань по хащах він не запам'ятав ні віку, ні бонітету виплечаних Августівських лісів. Літня белостоцька ніч 1915 року, коли на місто було вчинено напад двох дирижаблів з моторошною назвою *це п е л і н*, остаточно довела Вихрову неможливість існування людей у колишніх умовах. Плакали малюта, жінки бігли шукати для них захистку, посилаючи прокляття на адресу летучої німецької ковбаси, звідки по них стріляли з револьверів і кидали всілякі убивчі речі, в тому числі нелюдські новинки війни, металеві стрілки, що, влучивши в тім'я, застрягали в самій середині неухважною жертви... Вогненний спалах, супроводжуваний грюкотом, урвав роздуми Вихрова про нетривкість капіталістичної цивілізації; він прийшов до пам'яті на госпітальному ліжку з нестерпним болем у коліні, навколо якого радіально розміщалися решта світу.

Через три місяці Вихров виписався, уже неспроможний бігти в цепу або робити різні рухи, обов'язкові для рядового 108-го саратовського, 27-ї дивізії, піхотного полку; зате каліцтво дало йому змогу успішно завершити дипломну роботу, і ще через рік він прибув лісничим на місце постійної роботи в рідній губернії, верст за п'ятнадцять від Красновершя...

— От,— уголос сказав він собі, намагаючись осмислити перший, завершений цикл свого життя.— Надзвичайно цікаво. Таким чином.

Уранці найближчої неділі він вирушив додому, в Красновершя, погостювати. Гори наче трохи згладилися, дороги стали коротші й пряміші. Просіка Заполосок вивела молодого лісничого якраз на підківку маленьких присадкуватих будівель із просвітами заупітіння, ніби то зуби повипадали: «Здрастуй, дитинство». Буйна кропива росла навколо збитої хатини Вихрових і лізла назовні крізь прогнилі мостини ганку. Надивившись, Іван Матвійович постукав до сусідньої, і дівчинка-підліток винесла йому дерев'яне відерце води, де плавав ківшик місцевої роботи; пив, поки не полилося за комір... З'ясувалося, між іншим, що Таїска живе в наймах у Золотухіна в Шихановому Яму, куди той виселився після

чергової красновершенської пожежі. Як розповіла дівчинка, старий зовсім при сох після того, як побили в боях його синів, усіх, крім Демидка,— він пропав на війні без вісті. На розмову цуценятко з сінець вийшло, чорнявеньке таке. Даремне дразнив його прутиком Іван Матвійович, щоб гавкнуло разок: осудливо оглядаючись на веселого приїжджого, воно пішло собі.

Коневі дошкуляли гедзі, і взагалі несила було відкладати далі побачення, заради якого затіяв усю поїздку.

— Чи не жив у нас? — спитала на прощання дівчинка, мружачись від сонця.— Щось я тебе не пригадую, дядю!

— Мала ще,— повчально засміявся Іван Матвійович.— Тут раніше ліс обложний стояв, білки на покрівлях стрибали!..— А сам подумав, що коли-небудь і Облог стане темою чудового народного переказу.

— Плетеш, либонь? Скільки років живу, нічого там, окрім поля, не було.

— Ну, значить, і мене не було...— незрозуміло погодився Вихров і, налягаючи на ногу, повів свого коня в напрямі лісу.

...Природа встигла прибрати пеньочки, причесала травичку на прихід дорогого гостя. Довелося покультгати по купинах, щоб установити приблизне місце Калининої сторожки. Зруб і джерельце заросли ліщиною, все навколо стало напівчужим, за винятком Пустошів, що тасмничо сипіли попереду. Тут якраз проходив Шихановський тракт, звідки воли з Демидком, років двадцять тому, починали шукати скарб. Уже він піддався був спокусі вголос покликати Калину: сто сторінок постичних переживань передували його намірові. Щось перешкодило його найвішій сиробі двічі увійти в ту саму ріку,— можливо, тріскотіння зарості, крізь яку напролом ішла череда.

...Дорога на Шиханів Ям пролягала через сапегінську частину Пустошів. Ті самі руді хвойні велетні височили обабіч, іноді — на межі деревного віку. Деякі по-старечому підтримували один одного, деякі хилилися до землі, зчепившись на зламі стовбурів і утворюючи арки, але більшість справно виконувала Атлантову службу, могутньо підпираючи небо; все ставало маленьким біля їхнього підніжжя. Раз у раз потрапляли на очі ніжні килимки кваску, достигаючої брусниці, подекуди — куці папороті-орляку, в яких дитяче око, бувало, зі страхом і захватом угадувало безневинні лісові істоти. Тепер для лісного все це навколо стало лише прикметою ґрунту і промислової якості рослинних організмів, що розселилися на ньому... Отже, це був спілий, запедбаний, багатий на сухостій бір-брусничник, з певного погляду — музейна дивина у розпалі російського лісовинищення. Стан майна свідчив про скупість і недбайливість власника,— навіть вирішив заїхати до нього в маєток при нагоді, полюбуватися на це зразкове чудовисько... Нараз накотилася, догнала, з коня звалила полуднева дрімота, і цілих дві години над новим лісничим ніби хлюпотіло прохолодне зелене озеро, поки не розбудив вечірній холодок.

Ознайомлення з околицею завершилось одвідинами Шиханового Яму. Темною славою овіяне село стояло в півколі казенних Пустошів, на берейку Горинки — хоч і не дуже рибної річки, зате з розкішним видом на привілля сіножатей. Усі ці багацькі, поспіль двоповерхові, залізом криті палати пояснювались близькістю тракту, яким років зо двісті підряд мчали поштові тройки, торговельний вантаж, дурні дворянські гроші. Золотухінський заклад був тепер край села: дві криві черемхи, оповиті прядивом червця, стояли, як загублені душі, біля критих східців на галдарейку в хазяйські покої. Кури біля конов'язі збирали розсипаний овес, та ще солдат з дерев'яною ногою, сидячи на призьбі, намотував на пастушачу пугу язичок з кінського волосу, такий злий та дошкульний, наче він вкладав у нього весь свій невидний світові клекіт. Іван Матвійович піднявся у зовсім порожній трактир, але не пішов на чисту половину, а сів біля входу за найближчий, застелений клейонкою столик. Йому дали жменю бубликів, двос пряжених яєць, митного чайку склянку, — як було сказано, з в і й н о ю, замість цукру, вприкуску. Задумане побачення із сестрою не відбулося: її з підводою послали за гасом до Лощкарьова.

Стояло літо шістнадцятого року, було близько сьомої. Як завжди в лихоліття, запала похмура тиша — не сміялися діти, не дзявкали собаки. За конторкою біля відчиненого вікна сидів косяного вигляду старий, сам Золотухін. Зім'явши бороду в кулаці, він дивився на безконечну стрічку тракту, яка то пірнала у брижі місцевості, то знову, вже втричі вужча, бігла на захід. Була вона моторошно безлюдна в ці хвилини, і хоч би хмаринка куряня чи бубонець на всьому її протязі. Все це, залите призахідною, ніби пряничною глазур'ю, ждало чогось: поля — дощичку, трактирник — загиблих синів, Вихров — будь-якої визвольної новизни. Однак новий вік надходив із запізненням на цілих сімнадцять років. Саме того року, напередодні бурі, сталися деякі значні для Івана Матвійовича події.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Перші успіхи німецького вторгнення, зумовлені нещасливим збігом політичних обставин на літо 1941 року, хоч і не вирішили кінця війни, проте дали змогу нападникові глибоко вклинитися в радянські простори. Було щось самогубне в рішучості, з якою він ринув у цей вир з вершин всеєвропейської могутності. Як і наполеонівська, що раннім червневим ранком вдерлася в Росію, німецька армія рушила до своєї загибелі випробуванним битим шляхом через Смоленськ. Легкі военні успіхи на заході заглушили

в тодішніх німцях їхній вроджений інтерес до навколишнього світу, зокрема до східного сусіди, до його історії, національного характеру, до суті політичних змін, що відбулися в способі його життя.

Втрати німецького фашизму зростали в міру розширення фронту і наближення до свого кінця. В умовах шаленого ворожого натиску перед радянським командуванням стояло поки що завдання за всяку ціну стримати натиск ворога. Горе поразки і свідомість історичної небезпеки викликали до життя партизанську лють, і ось віднині охоплені полум'ям російські села діставалися зайовникові ціною, якою на заході він купував деякі фортеці. Так почалася священна всенародна війна, в якій радянський народ обстоював, крім своєї землі, цінності, що належали найвіддаленішим поколінням.

Вістря люті ворог спрямував на російську столицю. Вона уявлялася йому завершальним східцем до всесвітнього панування, ніби навіть здобуття її могло вплинути на хід великої історії. Москва потрібна була йому будь-яка, хай мертва, в руїнах: чим кривавіший трофей, тим величніший він має вигляд в очах дикуна. І хоч ескадрильї ворожих бомбардувальників рідко якої ночі не летіли на затемнене місто, Москва всупереч усьому залишалася неушкодженою... щоправда, трощечки посіріла під попелом війни, як принадає порохом усяке житло, яке надовго залишав його господар. В усьому іншому столиця жила з колишньою повнотою відчуттів, тільки спектаклі частенько уривалися антрактами повітряної тривоги, а учасники та вболівальники шахових турнірів збиралися з протигазами на боці. В міру наближення до осені недавня безладність рухів скрізь змінювалася точною і злагодженою впорядкованістю. На допомогу широкій індустрії простяглися мільйони підсобних рук; залізничні депо готували надпланові бронепоїзди, заводи мінеральних вод майстрували грізні міномети, солдатські жінки штампували коробки протитанкових мін.

Так звикала Москва до воєнного побуту, а нічні чергування міцно увійшли в розпорядок робочого дня. Тільки-но смеркало, Поля без спонукання виходила з Барєку на дах; обидві вони навчилися без рукавиць скидати термітні запалки, перше ніж устигав розпектися стабілізатор. З восьмиповерхової височини дівчатам краще було видно підмосковні шляхи в багреці вже близької війни. Мабуть, десь там з ціпком і з горбиною йшов на схід Павло Арефійович, а на возі з добром лікарні, замикаючи хвіст біженської колони, тяглася й Полина мати. Але минали дні, і ні Варин батько, ні Олена Іванівна не з'являлись у Благовщенському заулку обняти дочок... Проте не страх за близьких чи тим більш за особисту безпеку охоплював подругу у нічні години перед нальотом, а почуття невідповідності їхніх жалюгідних зусиль і розмірів лиха, що нависло над рідною країною. Щодня в газетах вони бачили описи солдатських подвигів і портрети героїв;

здебільшого це були юнаки, ровесники подруг і теж вихованці комсомолу. Щоразу, прочитавши зведення, дівчата мовчали, не підводячи очей. І ранкове чаювання, хоч і без цукру, здавалося їм тепер громадським злочином, таким протиприродним для людини, що навіть не згадувалося в переліку воєнних заборон... Позаплатна й добровільна робота в фабричних яслах поблизу також не полегшувала їхнього пригніченого стану.

Він почався ще до нальотів, коли Москва стала помітно безлюдніти, випускаючи населення одночасно з двох боків. З однієї застави просто в бій, як і сто тридцять років тому, вирушали загони народного ополчення і молодь — на будівництво оборонних споруд, а з другого боку, з вокзалів, у зауральську глушину, — ешелони заводського устаткування і московської дівчачости: їй треба було оберігати від несподіванок напівобложеної столиці. Тепер малюків вивозили в переповнених автобусах, і місто довгим примруженим поглядом проводжало їх, притихлих, як горобці в дощик... але всі знали, що це найпоправніша з розлук...

Лише ввизу, під вікнами будинку 8-а, як і раніше, лунали дитячі голоси, і від того виникала надія, що становище на фронті повернуло на краще, і тепер постановою Державного Комітету Оборони про евакуацію дітей не встигне дійти до Благовещенського заулка. Але якось на початку серпня після неспокійної ночі Варя прокинулася ніби від поштовху раптової переміни. В сорочці, як була, вона виглянула надвір, але не знайшла там нічого загрозливого для життя. Її розбудила відсутність звичного дитячого щебету, що на цілий день сповнював Варю святковим відчуттям бадьорості і впевненості, численності чогось і достатку.

І тільки-но залилася на самоті з думками й порожнім небом, Варя чомусь згадала єдиний лісок на Єнзі, точніше — тільки їй відомий, затуляний плауном лісовий куточок, бо лопкарьовська молодь віддавала перевагу прогулянкам на сусідньому крутому мисі з навислими над рікою соснами. І коли подруги розходилися з хлопцями пошепотітись або ніжно погуляти, сплівши похолоднілі руки, і Бобринін теж вів кудись свою дівчину, щоразу нову, але ніколи не Варю! — вона непомітно зникала на заховану в сосняку галявинку і, розметнувши руки, падала горілиць і лежала так, сама, велика й незграбна, як човен бакенщика Іллі з розкинутими веслами, дивлячись у небо над собою, поки воно не починало злегка погойдувати її на своїй материнській хвилі. Їй виразно уявилось, що тепер на тому самому місці лежить інший, ще теплий, ще легко можна було б упізнати його, навіть з розплющеними очима, але вже такий мертвий, що ось мурашинка повзе по обличчю і вилазить на потьмянілу рогівку зіниці, а йому байдуже. Варя хитнулася і скинула щось дзвінке з підвіконня. Поля побачила її, зібгану на підлозі, з обличчям у колінах.

— Та що з тобою, Варко?

— Не займай мене... зараз мине. Глянула вниз — і запаморочилась голова.

Марно намагалася Поля відірвати Варині руки від обличчя.

— Ковтни раз. А я спросоння подумала, що знову летять... Котра зараз?

— У мене зупинився. Забери воду. Рано ще, і неділя сьогодні... спи.

Не зводячи очей з подруги, Поля підійшла до балкона, але нічого там уже не було: ні ліска на Єнзі, ні вбитого Бобриніна, лише величезний небесний простір, легкий, синій, нещадний. І повітря, відстоявшись за ніч і по-осінньому пахнучи кропом, було таке прозоре, що навіть сюди, на восьмий, долинав цокіт копит комендантського патруля. Злам літа позначався на всьому, але, мабуть, чи не найдужче на запиленому, пошарпаному тополиному листі... Раптом Поля зрозуміла все — дитячий майданчик унизу був пустий, і в цю хвилину галасливий коровай, який був для неї не тим, що для Варі, і тільки будив її щоранку, здався їй найнатхненнішим симфонічним витвором життя.

— А знаєш ти, це дуже погано,— зміркувала Поля, знімаючи з мотузки випране напередодні плаття.

— Що погано... що?

— На фронті. Уявляю, що твориться на залізницях: все діти, діти... і залізо їм назустріч. І, виходить, це надовго, інакше їх не вивозили б.

Тим часом Варя вже заспокоїлась від свого страху.

— Звичайно, це не на півроку... але ні, і не назавжди.

Одягалися, вже не поспішаючи нікуди; вони так зжилися за ці півтора місяця, що частенько те саме разом спадало їм на думку. Так, обидві з однаковою гіркістю подумали, що віднині в зв'язку з виїздом ясел вони могли б спати хоч до обіду... Коли крізь стіну до них просочився дитячий смішок, дівчата одночасно кинулися туди, захопивши останню цукерку: розплатитися за радість.

Вони помилилися, Наталія Сергіївна готувала прощальний сніданок онучці, майже спорядженій у дорогу. Ніколи вони не бачили дівчинки такою веселою. Незадовго перед тим Зочка побувала з бабусею в зоопарку і найдужче їй сподобалося, як лев огризався на муху. Вся квартира знала про цей давній бабусин боржок, затриманий через кількість порваних панчіх у москвичок. Сидячи з дзеркальцем у ліжечку, дівчинка наводила сонячний промінчик на бабусин рот, дзвінко радіючи з удач... і справді, було щось дуже схоже в тому, як бабуся намагалася зловити погане зайченя, а воно викручувалось, пустотливе, і знову гралося по її обличчю.

— Ти пойдеш по веселій річці на красивому пароплаві,— говорила в цей час Наталія Сергіївна, вибираючи останні кетові ікришки з порожньої маслянки.— Кожної ночі ти почуватимеш на новому місці, поки не доберетесь до білого будиночка на високій зеленій горі. У тебе будуть тисячі подруг, і вас навчать найкращих пісеньок на світі...— Тут дівчинка поставила якесь своє

зустрічне запитаннячко, і бабуся відповіла з дивним як на таку хвилину спокоєм, що ні, тільки хворі пароплави ночують у гаражі, а здорові, як і люди на війні, працюють на відкритому повітрі день і ніч.— Та ввійдіть же, нарешті... У вас щось термінове, дівчата? — роздратовано сказала вона на повторний шурхіт за прочиненими дверима.

Ніколи подруги не заставляли в Наталії Сергіївни такого безладу: зимові речі валялися долі, а неполита звечора геранька зів'яла на підвіконні, певне, від передчуття розлуки з маленькою господинею. Варя слушно пояснила свій прихід бажанням попроситися перед від'їздом на земляні роботи. Сусідка полагіднішала, запросила сісти,— Поля примостилася на поручні крісла біля Варі. За давньою звичкою, вона помружилася на себе в овальне дзеркало з тріщиною навкоси, звідки їй знову відповіли тим самим двоє однакових, схудлих, але вже цілком московських дівчиськ, і Полі було приємно, що з неї трохи стерся, нарешті, смішний лак провінціальної новизни.

— Ви їдете разом із Зоєчкою? — спитала Варя сусідку.

— Ні, я залишаюсь у Москві.

— Я тому питаю, що... вам-то вже нема чого наражатись на московські небезпеки, яких так легко уникнути.

— Ну, я стільки бачила в минулому, товаришко Чернецова, що попереду залишилася справжня дрібниця,— усміхнулася Наталія Сергіївна.— Не може бути, щоб у такій великій справі, як війна, не знайшлося для мене, хоч я вже й стара, підходящого навантаження... не відбирайте ж у мене цього! Крім того, з близьких у мене нікого нема на фронті, а це недобре.— І зразу визвалася нагланути за кімнатою подруг на час їхньої відсутності, тим більш що прийняла такі самі доручення від доброго десятка мешканців, які пішли на фронт; дехто навіть довірив їй гроші на оплату комунальних витрат, під особисту розписку, ясна річ, як зразу, з несподіваним відтінком сухості додала вона.— Одне слово, на сімейній нараді ми з онучкою прийняли остаточне рішення роз'їхатись... на якийсь час.

— Але ж Зоєчка нудьгуватиме без бабусі,— сказала Поля, милуючися на просвіт віжними, як сяйво, кучериками на потилиці в дитини.

— О, навряд... там їй буде краще без мене.— На думку Наталії Сергіївни, надмірна любов старих людей з часом неминуче стає тягарем для їхніх улюбленців. Крім того, за останні півроку зір її так зіпсувався, що довелося б відмовитись від замовлень, якби кількість їх не скоротилася сама собою; своєчасна розлука звільнить дівчинку від небажаного видовища людського руйнування, а згодом і від інших гірких і обтяжливих обов'язків.— Як я бачу поки що, ви знову не згодні зі мною, люба товаришко Чернецова?

Звичайно так починалися їхні часті абстрактні суперечки. Варі багато що їй подобалось у цій жорсткуватій, небалакучій жінці

іншого віку й чужого середовища, проте чомусь кожна думка її негайно збуджувала в ній дух суперечності.

— А це вже зовсім неправильно, — зараз же зачепилася Варя. — У вас виходить, що батьки нібито й не повинні розраховувати під старість на хліб від своїх дітей... так? Але ж у житті ніщо не дається даремно, і до деяких обов'язків їх треба привчати з дитинства. — Вона навіть навела приклад з нащадками, які одержать у своє розпорядження чистий, стерильний від зла світ не просто так, за юридичним порядком успадкування, а лише під неодмінне зобов'язання зберегти і збільшити велетенську працю батьків. — Неправильно, а мабуть, і шкідливо для них же... Не зрійкайтеся ж, Наталіє Сергіївно, своїх священних прав, для охорони яких спеціально створюються суворі закони!

Киваючи й усміхаючись запальній дівчині, молодій і справедливій, але бездітній, Наталія Сергіївна складала речі в рюкзак з вишитим на клапані собачкою, і явно затримувала в пальцях ці малесенькі пухнатенькі речі, наче хотіла запам'ятати їх через дотик. Вона відповіла Варі, що найвищі із законів — це записані в серці, ті, що самі собою розуміються, і чим більше таких у суспільстві, тим вищий його моральний рівень. Саме тому товаришка Чернецова, як майбутня вчителька, і повинна не тільки прищепити, а зробити несвідомою потребою своїх вихованців головні громадянські чесноти... такі, як любов до Вітчизни, пошана до старих, господарська дбайливість щодо соціалістичного добра.

— Звичайно, Варю, все залежить від особистого смаку... але навряд чи я коли-небудь потребуватиму захисту радянського суду. Все одно я не змогла б проковтнути шматок, здобутий від продажу з торгів майна моєї Зюечки! — закінчила вона і заклопотано глянула на будильник.

Такого повороту Варя передбачити не могла.

— Вам час вирушати? — і підвелася, з пошаною дивлячись на стару.

— Ні, сидіть. У нашому розпорядженні ще цілих сім хвилин. Ми з Зюечкою встигнемо попрощатися на пристані. — І, не чекаючи, поки Варя збере сили для подальших заперечень, звернулася до її подруги: — Ви вже побачилися з батьком... хоча б для перевірки ваших міркувань про нього?

— Я була, але не застала вдома, — червоніючи, призналася та.

— Неодмінно застаньте. — Здається, присутність Зюечки штовхала її на щирість. — Усупереч усьому, що я знаю про нього, ваш батько здається мені гідною людиною і сумлінним ученим.

— Ви читали його твори? — стрімливо вихопилось у Полі.

— Ні, але... як я вже сказала минулого разу, мені доводилось зустрічатися з цим... ну, його супротивником. Крім того, я чула... щоправда, випадково й уривками, вашу розмову з ним у бомбоховищі. На жаль, у мене нема часу розповісти подробиці, але критик вашого батька належить до тієї породи схильних захоп-

люватися суддів, які бачать дійсність не такою, як вона є, а скоріш, як вона відбивається в їхній підозріливій і... не завжди доброзичливій натурі. Такі нездатні до об'єктивних оцінок і під старість тяжко розплачуються за свої помилки і захоплення. А втім, у вас, Полю, завидно прямий шлях попереду... вам не доведеться в темряві навпомацки шукати мети існування і, отже, спотикатися й падати, як... ну, декому з нас.— Вона говорила все це, поглядаючи на двері, і, видно, намагаючись затемнити свій таємничий натяк, рада Полі не квапитися з висновками про свого батька, бо вони можуть призвести до необачних вчинків і похитнути її віру в людей.

— Все це ви правильно говорите. Дивлячись як упасти, а то ж на ціле життя заб'єшся,— несміливо погодилася Поля, бо ніяк не могла зрозуміти Наталію Сергіївну, яка намагалась одночасно і обілити перед собою, і покарати цю людину за щось давнє і не-прощене, а Варя ще й зв'язала це з тим, як Наталія Сергіївна все поглядала на двері, розмовляючи, наче ждала когось, хто не йшов і все нижче падав у її очах.

— От і все. Тепер збирайся, Зосцько, нам пора,— сказала сусідка і стала приладновувати їй на спинку речову сумку з прив'язаним збоку емальованим кухлем.

Дівчата пішли провести останню партію московської дівтори, але все закінчилось рано, і той жаркий бездіяльний серпневий деньок назавжди вривався в Полину пам'ять. Не хотілося повертатися в спустілий дім після прощання. Вони пішли погуляти по місту, побували на найголовніших із столичних площ, одвідали Пушкіна і все намагались знайти таку точку, щоб він подивився на них; посумували над Великим театром, спотвореним маскіровою, причому в обговоренні летючих коней на фронтоні узяв участь безвусий артилерист із зенітної батареї у сусідньому сквері; усміхнулись кремлівським зорям і з прощальним хвилюванням прослухали повністю бій баштових курантів. Був усього лише полудень, а поїзд на Брянськ відходив близько півночі. Повз них, брязкаючи кузовами, пролітали армійські грузовики, а з-за хмар раз у раз долинали гарячкове виття літаків, що набирали висоту; все летіло кудись за величезними державними завданнями, усе — крім цих двох, приречених на неробство. Варя вголос висловила припущення, що при комунізмі не буде вищої карі за найбільш ниці вчинки, ніж відлучення від праці.

Спустившись до річки, вони рушили безлюдною набережною, розраховуючи якимсь розтратити своє остогидле багатство. Отоді Поля й надумала зайти наостанку в кіно: хотілося хоча б через черговий випуск хроніки зіткнутися з війною і, можливо, побачити одного лошкарєвського хлопчину, який давно не надсилав їй своїх трикутничків. І, справді, тільки-но з екрана зійшли сапери, що лагодили міст на фронтівій переправі, а тульський зброяр, повісивши замок на дверях, подався на передову з двома дорослими

дочками, нечисленним глядачам було показано фронтовий виступ артистів. Отут серед солдатів, на узліссі дуже побитою ліска, Поля з моторошним холодком знайшла Родіона; він з опущеною головою слухав співака, погляджуючи гвинтівку на колінах. Хоч він сидів спиною до Полі, але навіть у темряві, навпомацки, серед тисячі таких, як він, вона упізнала б його по косичці відпущеного волосся, що збігало в юнацьку улоговинку на потилиці.

Це півхвилине кіновидіння, схоже на дощик у присмерку, надовго сповнило Полю свіжою радістю. Воно невідступно супроводило її, коли, невгамовно радіючи, піднімалася з Варєю за речами по темних сходах і коли дивилася з теплушки на Москву з аеростатами загородження у згасаючому небі... та й пізніше, коли, вибившись із сили від боротьби з вихлястою, погано прилагодженою лопатою, сідала на край траншеї перевести дух, навіть коли, падаючи як мертва від утоми, черпала солдатську кашу, зварену у справжній похідній кухні. О, Родіон був живий, живий... і вірилося по-дитячому, що тільки-но дослухає фронтовий концерт, зараз же й повернеться до неї, на відлюдний лошкарьовський голубник.

От якби де-небудь, хоч уві сні, отак подивитися на маму!

2

Перший час, поки невміло товклися на місці, ледве встигаючи од світання до смеркання викинути з траншеї визначені два кубометри ґрунту, вони ще різнилися чимсь одна від одної, але потім, коли платтячка пообшарпувались, а поверх загару в'ївся глиняний пил, такий густий, що волосся й гребенем не роздереш, усі ці московські дівчата, на багато кілометрів розкидані під палючим небом, стали схожі на сестер, — з тією додатковою священною подібністю, що досягається через однаковий й самовідданий труд війни. У кожної з них були свої неповторні печалі, але вони без сліду розчинялися в наполегливій, переможній численності і рівно розподілялися на всіх, щоб потім витекти разом з потом, геть-чисто вигоріти на сонці. Через тиждень, тільки-но Поля втяглася в тягар, що припав на долю її покоління, знову стара недуга ще дужче посіла її.

У зв'язку з наближенням фронту працювали круглу добу, на зміну. І вночі не стихав запеклий скрегіт лопат, змішаний із скрипінням возів і ревом худоби: по шосе, за півкілометра від фронту робіт, перегонили в тил гурти. Подруги йшли спати на укiс в далекому кінці уже готового протитанкового ескарпа; розжарена за день глина пекла кризь розстелену плащ-палатку. Прямо перед ними чарівно, трошечки не дотягнувши до л е б е д и н о г о о з е р а, мерехтів під місяцем ставочок, обсаджений осоками і з огидним мулистим дном; от у нього, за відсутністю ліска поблизу, й бухалися дівчата з розгону від одного повітряного

мерзотника, що занадився надвечір у два-три заходи на брючному польоті лякати працюючих жінок. Не інакше як завсідник кегельбана звідкись з-під Цвіккау, він був такий незмінний у цій своїй непереморній паскудненькій пристрасі, що всі дуже скоро почали розпізнавати його жовтопузу неохайну машину по круглій масній плямі позаду білого, в диску, хреста і по особливому заливчастому звуку його кулемета, що переходив у дрібненький регіт. Вночі він не прилітав, не видно влучань уночі,— і тому не можна похвалитися в листах до старенької мами епізодами свого безпечного і захоплюючого полювання.

Тієї ночі подруги лежали, не відчуваючи тіла від втоми і слухаючи скрадливі звуки зовсім близької війни, серед яких зникав плач немовляти з колгоспного табору, що ночував під насипом край шосе.

— Чому ти не спиш? Спи... Завтра зранку переходимо на нову ділянку.

— Душно... боже, як гарно зараз на Єнзі! Якби ти знала, як мені хочеться пірнути в річку з кручі і яка я брудна, Варю...

— Зате ти в мене стала страшенно самостійною... хоч і кумедною, вся у смужку.— Вона мала на увазі кольорові струмки з Полиного беретика, що посмугували їй шию та плечі після ранкового дощу.— Ну, про що ти думаєш зараз?

Поля сказала, що, на її думку, московська сусідка даремно відпускала внучку в евакуацію саму: по суті, Наталії Сергіївні залишалося в житті тільки помирати, і безсердечно робити це на очах у любої істоти. Безперечно, вона щось передчувала минулого разу і, звичайно, розлучившись із Зосечкою, перестала спускати в підвал уночі, і... можливо, саме в цю хвилину велика чорна крапля, блиснувши стабілізатором під місяцем, проходить перекриття будинку 8-а у Благовещенському заулку.

— Я все продумала, Варю: помирати треба на самоті. Звірі це знають краще від нас. З цього погляду вони делікатніші, ніж люди.

Підвівшись на лікті, Варя стривожено глянула на подругу. Та лежала на спині із закинутими за голову руками. Вона нагримала б на неї, якби не ця срібляста доріжка, що збігала з ока по Полиній щоці...

— Знаєш, палко любима істото, мені дуже не подобаються ні напрям твоїх думок, ні тон, яким ти їх висловлюєш,— суворо сказала Варя.— Навпаки, я цілком певна того, що через день стара вже майнула слідом за внучкою. Ти не уявляєш, на що здатні бабусі з цього середовища... Крім того, в тебе залишилися у Москві тисячі ближчих, ніж Наталія Сергіївна... кров холодне в жилах від думки, що може статися з ними. Чому саме вона лише здалася тобі?

А втім, їй вдалося потроху розплутати Полин клубочок. Судячи з усієї поведінки Наталії Сергіївни того ранку під час розставання, вона знала про Граціанського значно більше, ніж сказала

тоді, бажаючи відвернути якесь темне зло, що загрожує Полі. І хоч як соромно було з особистих міркувань пускатися в такі докази, але у разі загибелі Наталії Сергіївни Поля втрачала останню можливість розгадати ту людину і скинути з себе тягар батькової таємниці.

— Послухай, я категорично пропоную тобі облишити розкопки цієї мертвечини,— гидливо наказала Варя.— Повір, якби тут була хоч капля якої-небудь правдоподібності, цією історією давно зацікавився б слідчий в особливо важливих справах. А я сподівалася, дурна, що остаточно вилікувала тебе... своєю поїздкою до Лісогосподарського інституту. Та хто ж це так зламав тебе, Полечко? Неповинна в чужому минулому, ти можеш безстрашно дивитися в очі будь-кому в цій країні.

— Будь-кому,— примружилася Поля.— Ха, ти кажеш... будь-кому?

— Так...— трошки завагалася Варя, зникновівши від глузливого блиску в її зіниці, і опустила очі.— Я вважаю Родіона достатньо розумним хлопцем... і кінець кінцем він не одержує від твого татуса мільйонного приданого, нажитого якимсь ганебним способом.

— А мені цього й не треба! — з недобрим запалом сказала Поля.— Я кажу: мені й не треба заглядати комусь в обличчя, щоб мені простили щось, чого я навіть не знаю. І не турбуйся: якимось видужаю й сама, без слідчого. Май на увазі... цього разу йдеться не про батька. Я багато думала і приходжу до висновку, що коли затяжна війна, то вбивають не тільки на фронті...

— Не розумію. І взагалі останнім часом ти часто мєдєш як з гарячки, незрозумілою мовою. Переклади ж мені все це на людську— благально вигукнула Варя.

Але Поля й сама не мала поки що нічого, крім здогадів; подібно до дітей, вона переставляла в усіх сполученнях азбучні кубики відомих їй другорядних обставин, намагаючись добитися, парешті, доступного їй розумінню слова. Воно вже виходило іноді, але для перевірки його треба було поспішати у Благовещенський заулук, перше ніж упаде туди з літакового люка не тільки виготовлена, як їй здавалося тоді, але вже й у повітря піднята фугаска.

Розмову урвало, долинувши до них, бурчання далекобійних гармат.

— Чуєш?..— ослабленим голосом спитала Варя.

— Боюсь, що незабаром будуть потрібні наші окопи. Так, ми занадто багато часу гаємо на всякі теревені. Завтра ж порушу питання про підвищення норми хоча б до двох з половиною кубометрів.

Розмову про Полині роздуми подруги поновили тижнів через два після повернення додому...

Чи то від ніяковості, що її застали в кімнаті дівчат, чи то каючись у допущеній під час розставання одвертості, Наталія Сергі-

ївна зустріла Полю сухувато, і це виключало всяку можливість сторонніх запитань. Давши ключа і квитанцію на оплату житлоплощі, вона попросила пробачення, що без їхнього дозволу прибрала кімнату: дві стояли курні, а рами не зачинялися цілу добу, щоб не повидушувало шибок повітряною хвилею. «Та, будь ласка, будь ласка... які дрібниці!» — вголос, винувато й недоречно сказали подруги, бо обидві помилилися в своїх припущеннях щодо сусідки. Наталія Сергіївна не втекла слідом за внучкою і була неущкоджена, як і вся Москва.

Побіжний огляд виявив, що столиця стоїть непохитно, і тим самим розвіяв побоювання дівчат. Кремлівський годинник, як і раніше, провадив хронометраж історії, Пушкін обдумував поезії про героїзм нащадків, бронзові коні на театрі поривалися кудись... просто на виставку збитих у Підмосков'ї ворожих літаків, на площі внизу. Дякуючи люб'язності лейтенанта, що знову нагодився, дівчата змогли заглянути в кабінку, на обгоріле сидіння, торкнутися важельків та кнопок, за допомогою яких здійснюється вбивство. Поля зайшла і з другого боку, та ні — знайомої масної плями на фіюзеляжі не було. Значить, той ще літав, ще не відмовився від думки пристрелити Полю Вихрову на славу свого фюрера. І раптом, наче цілком матеріально в душу їй уклали це знання, Поля зрозуміла, що незабаром, хоч і не завтра, вона зустрінеться зі своїм убивцею сам на сам, коли не рахувати смерті, яка терпляче ждатиме осторонь на табуреті.

Досить було заплющити очі, і Поля детально уявляла собі цю зустріч зі старим світом, моторошну і тим принадну, що це й буде її іспит на звання людини. Полі не дано було знати, яка сила перекине її з благополучної Москви на край прифронтового села, всього лише напередодні зайнятого німецькою частиною... певне, той самий вихор, що жене з краю в край ешелони заліза й людей, що холодить обличчя під час розгортання газетного аркуша й іноді ніби аж відриває од землі, штовхне її у звичайну селянську хату, де ще збереглися клаптикові, такі гарні від сонця доріжки на підлозі, а на вікнах — звичні для російського села рослини в побитих риночках, скажімо, нічна красоля і ванька м о к р и й, з опущеними від спеки листочками; жалісний образ зав'ялої гераньки в день від'їзду сусідчиної внучки не покидав її. Звичайно, Полю штовхнуть з розмаху, так що впаде крижем, і, поки грудочкою валятиметься в ногах головного ката, вона з блискавичною рішучістю, як це буває в таких випадках, уточнить план утечі. Треба буде страшенно дурним голоском попросити дозволу полити ці бідні зелені створіння, і, звичайно, фашисти та їхня приятелька на табуретці піддадуться на її хитрощі, розраховуючи, що тоді вже радянське дівчисько і відкріє їм найпогаемніші задуми Червоної Армії, її полководців. З дозволу катів вона наблизиться до вікна, а тоді їй залишиться тільки вибити тілом шибки і пролетіти п'ятдесят кроків до кручі, звідки вона й кинеється в свою Єнгу, крилато — як Єрмак і Чапаєв...

А якщо не встигне, то в короткій, попередній розмові вже вона висловить хлюстуватому панові зі свастикию на рукаві все, що думають про нього і про таких як він дівчата з Радянської країни!

Загалом це були наївні мрії про мужність, у різних варіантах знайомі багатьом хлопцям і дівчатам, так само як політ уві сні, ознака того, що настає зрілість. У зв'язку з цим мимоволі згадується один незабутній вечір на Єнзі. Якось незабаром після випускних екзаменів Поля сиділа з Родіоном на знаменитому місі Закоханих над річковим простором і, вся в матір, змерзла тропи, і Родіонові довелось накинути на неї край старого поштарського плаща, що зберігся від батька у фамільній скрині. Було так гарно навкруги, що Поля навіть дозволила Родіонові страшенно гарячою рукою притримувати на її плечі далекий красчок крилатки, щоб не зірвало вітром, якби десь узвся зенацька. Це анітрохи не заважало їм обмірковувати деякі наболілі світові проблеми і серед них властивий юності потяг випробувати себе на чомусь страшному і великому, як це робили Максим Горький та інші видатні діячі людського прогресу. Пригадується, вони вже домовилися без непорозумінь, що мисляча людина може взнати свою ціну лише через кількість праці або глибину самовідданості, на які вона здатна. Проте, тільки-но торкнулися душевного пориву, з яким герой, подібно до пташки, кидається в подвиг з висоти, Родіон висловив дуже дурне припущення, що це доступне не кожному, а тільки тому, хто попрацював над собою, бо нібито для стрибка з тієї вогневітряної, як він висловився, висоти — треба ще добратися до неї. Цим застереженням він явно обмежував масовість такого бажаного явища, як подвиг, і Поля від образи за ровесників навіть зіпхнула з плеча Родіонову руку і обізвала його найжалюгіднішою постаттю нашого часу... невже для того лише, щоб тепер заочно погодитися з ним?

Справді, війна вже не раз спокушала Полю всякими блискучими можливостями благородних вчинків, для яких рідко трапляється нагода в мирні дні, але завжди щось гальмувало її — не те щоб відсутність переконаності чи сумнів у готовності своїй до подвигу, тобто брак презирства до болю, а щось зовсім інше. Так, їй здавалося, між іншим, що смерть є велична трибуна, і не личить радянській людині йти з життя без останнього викривального слова на адресу тих, хто умертвляє все живе, чого торкнеться хоча б диханням. Ні, Поля ще не знала, які саме неповторні, видно, недозрілі поки що слова кине вона в обличчя своєму вбивці.

— Ти чимсь знову розстроєна, сестричко?.. знову?..

— Так... але тепер це зовсім інше... — і ховала очі й руки від Варі, щоб та не розгадала, яка в неї нікчемна й невміла душа.

Наближався час прийому до вузів, але замість того, щоб змальовувати гіпси або повторити до екзамену курс десятого класу, Поля цілі дні витрачала на прогулянки по набережних, намагаючись підібрати слова для того гаданого розрахунку зі старим світом — не про запас, а просто із самолюбства: не йти ж до райкому комсомолу, щоб їй відстукали там на машинці пристойну передсмертну промову. Дар слова негайно покидав Полю вже після першої шкільної фрази про значення пролетарської революції для всесвітнього щастя трудящих... і потім вона в розпачі озиралася в лабіринті підрядних речень, наче гвіздками, втиканих розділовими знаками. Щось перешкоджало їй піднятися у згадану Родіоном важку навіть для вимови вогневітровисочінь, що означала в перекладі на Полину мову людську чистоту. Вибившись із сили, вона глянула на ноги собі — її тримав свинець тієї ж самої нерозгаданої батькової таємниці.

На учнівських зборах, бувало, Полі особливо вдавалися виступи про користь критики у справі громадського виховання. Уперше вона задумалася про можливі мотиви і способи застосування цього засобу і відразу заплуталася серед дитячих запитань: то чому все ж таки друкувалися жахливі вихровські книжки, які, за твердженням Граціанського, вносили розлад в уми юного покоління; чому обізнані з лісними справами сучасники не допомогли йому остаточно добити супротивника або, навпаки, негайно замовкали, ледве посмівши виступити на захист Вихрова; чому, нарешті, сам Вихров, якщо хоч трошечки дорожив своєю радянською честю, не вдавав разів зо два, зо три, а то й чотири по шиці свого оббріхувача за його образливі, зарозумілі натяки... нехай би навіть у обхід обов'язкових міліцейських постанов!.. Поля здогадувалася, що в основі цього нерозв'язного вузла лежить щось темне, що звичайно приховують від маленьких. У шуканні правди і, отже, своєї чистоти Полі залишалося обійти живих свідків минулого, усіх — крім Граціанського; тепер вона, думаючи про повторне побачення з ним, мало не здригалася... Однак Наталія Сергіївна щоразу поспішала кудись, а під час зустрічей була така неприємно-ласкава, наче наперед знала всю тисячу безтактних неясностей, яких набралось в Полі. Отоді на розвиток виниклої надії Поля й вирішила ще раз піти до Таїски і в задушевній розмові, віч-на-віч, вивідати хоч крихітку забороненого знання... навіть якби воно пошкодило маминій репутації. Телефона на квартирі в батька не було, і вона заходилася дзвонити до нього на службу в інститут, поки ціною тоскних викрутів не з'ясувала, що професор вибув з Москви в якийсь уральський заповідник.

...Ні, прикидатися так не змогла б ніяка росіянка. Таїска не схлипнула, побачивши небогу на порозі, не кинулася цілувати, чого всю дорогу побоювалась Поля, а потім розквітла, затремтіла

вся і потягла з собою кудись, аби лиш не випустити її з рук на другу вічність.

— Ось ми з тобою на кухоньку, там простіше, — бурмотіла Таїска, заражаючи Полю своїм хвилюванням. — Серьожа нині обіцяв повернутись із запізненням, а тривога зареве — то й зовсім у депо почувати залишиться... ніхто не заважатиме нам. У мене чисто на кухоньці, досхоchu надивимось одна на одну.

Вона втиснула гостю в куток між фанерною шафкою і столом з витертою до тканини, але віде не порізаною клейонкою і взялася колоти тоненьке полінце на скалки, щоб розпалити вогонь у плитці, — а Полі чомусь страшенно сподобалося, що от лісний професор, а сидить без дров! — але потім загнала скалку в долоню, збилась і, наважившись на марнотратство, поставила чайник на електричну плитку.

— Знову зомліє батько, як почує, хто тут без нього побував... Ти вже пробач йому за від'їзд, Полечко, служба його така, лісниківська.

— Нічого, ще встигнемо... — відмахнулася Поля, тільки б уникнути марних і стомливих пояснень. — Та нащо ж для мене електрику палити?

— Я його неповний налила, чайник тобто, лише на три скляпочки. Та й те сказати, не опівнічники ми. Минулого місяця на сім карбованців недопалили... Медку покуштуй, башкирського... ученик Іванові мосму барильце прислав. — І от уже неможливо було відмовлятися від тітчиного вгощення. — Ну, про тебе я не питаю, раз здоровесенька сидиш. А Лепочка що пише?

— Я тільки одного листа від неї і застала після повернення, давній... майже напам'ять його вивчила. Пише, застудилася трошки, але потім одужала.

— Полаяти б її, щоб не сиділа на протягах... нема чого хверцювати в наші роки! — Таїска постаралась уявити, що тепер робиться на Бззі, зайнятій німцями, знігилася і, за своїм звичаєм поправивши хустину на голові, скося глянула на Полю: — Далеко їздила оце, манюня?.. за харчами чи просто так, у мандри?

— Ні, ми окопи їздили копати. Нас там багато було, московських дівчат, йілька тисяч!

— Тож-то, дивлюсь, засмагла ти, наче піночка з пряженого молока стала. Це дуже непогано — у святому ділі хоч маленьку часточку на себе прийняти, — кивала Таїска, вболіваючи над моzoлями в Полі на долонях. — Спасибі тобі за працю твою, захищице ти наша.

— Яка там моя праця! — спалахнула Поля. — Ось я сиджу з вами, і мед передо мною... а знаєте, як зараз папій сестрі перепадає... Може, яка пораненого з бою виносить, а котра, ще гірше, розтерзана на допити перед фашистом стоїть... І чужі навколо, і в віконце не вистрибнеш!

Йй і соромно було за незаслужену похвалу, і трошки приємно, що когось, крім мами, можуть радувати її перші кроки в житті.

Захотілось поділитися з Таїською враженнями — і як пахне на глибині гнила, синя глина, і як один зрадник примусив їх копати ескарп валом у протилежний бік, так що німецькі танки легко брали б рів з розгону, і як потім при загальному гидливому мовчанні вели його, і він ішов, закривши обличчя руками, а Полю призначили дільничним бригадиром на прорив, — не для сміху, а щоб росла на практичній роботі, і згодом вона сама підраховувала кубометри й давала команду повітря під час нальотів все того ж повітряного негідника. Та ніщо не заслужувало на увагу в порівнянні з історією старого Парамоновича.

Він прийшов якось подивитися на роботу московських дівчат і відрекомеднувався їм беззмінним, від початку колгоспного життя, начальником свиноферми, що її видно було якраз по той бік ставочка, за потолоченим житом; ходив ще без палиці, слов'янської породи взірець, гвардійського зросту і з такою чисто виставочною бородою, якою тепер тільки в опері й помилується. Відтоді він досить часто навідувався — одвести душу з молодими, та й їм працювалося веселіше від його приязного прислів'я: «Ану, наляжте, любі і старанні мої внучки, підсобіть солдатикам... ото розцілюють, як із бою повернуться». «Самокритику забув... ти б уже краще полаяв нас, діду», — хором відповідали дівчата. «А не можна, — статегно заперечував старий, розводячи випростаною долонею. — Доброго коня батою тільки зіпсуєш: він тебе боятися почне. Росіянина розуміти треба, його похвалювати треба під руку, він тоді удвічі себе виявляє...» А втім, хоч як бадьорився, та помітно нудьгував за своїм розореним господарством, від якого під його опікуванням зостався лише кабан, особливою грамотою відзначений на Всесоюзній сільськогосподарській виставці і нібито з міркувань теңдінності уже непридатний до перевезень з місця на місце. Коли фашистський льотчик вдалим влучанням позбавив кабана життя, Парамонович віддав його цілком на харчі москвичкам... До речі, нальотчик мав звичай зненацька вискакувати з-за пагорка, до того ж завжди йшов уздовж траншей і так низько, що, вірилося, можна було, захотівши, дістати його лапатою.

Певна річ, небезпечно бувало ховатися від нього і в ставку, Полю одного разу таки й залило з головою від вибухового шквалу, що промчав по воді, але чомусь усе живе, заздалегідь оповіщене виттям мотора, мчало туди, за винятком лише Парамоновича: чи то боявся він намочити свою знамениту бороду, чи то негоже йому було, з його медалями та георгіями на сорочці, схилитися перед німецьким щеням. «Молодий, видно, цапок... ач пострибує, ач пустує, а не треба б... ох, не треба. У самого, надісь, сестрички на виданні... ото хлебнуть бідухи через братові оті негожі діла», — промовляв Парамонович і погрозував пальцем услід жовтопузому, поки не стьобануло якось старого свинцевим дощиком від скрові до пахвини.

Таїска вислухала розповідь із сумовитою і світлою усмішкою.

— Таж наші, вони — горді перед ворогом. Досхочу, мабуть, наревілися за дідусем? — спитала вона спокійно і статечно, а Полі здалось, випросталась і навіть покращала, кажучи це.

— Усього було! Тут ми його і віддали землі... і я копала,— закінчила Поля, а Таїска взяла її за руку, і Поля руки не забрала.— От, більше там нічого й не було, либонь!

Вони помовчали, як годиться над свіжою могилою, одну хвилинку, і, чудно, Поля раптом дуже гостро відчула свою криву рідність з цією жінкою, тільки не через Вихрова поки що, а саме через простреленого Парамоновича. Тепер зовсім легко стало перейти і до головної мети одвідин; незначущим тоном вона спитала Таїску, чи не траплялася їй у житті людина з прізвиськом Граціанський.

— Хто ж його, слизького, не знає? — побарившись і трошки ніби побоюючись чогось, відповіла стара.— Заклятий дружок Іванів... він з матусею разом живе, за вокзалами друга зупинка. Ртутна така бабка, запопадлива!

— Виходить, ви бували в них, тітко Таїсо?

— Еге ж, трапилося разок...— усміхнулася Таїска з тим холодком відчуження, з яким старі люди згадують про особливо хитромудрих гріховодів.— Послав мене якось Іван книжку йому на подарунок віднести, то вона мене далі передпокою і не пустила. Тільки ж зірка паша, вихровська, порода: заглянула я крізь скляні двері, матінко, а вони там повідчиняли вікна і рис на підлозі провітрюють... смішно, паче на току!

— А нащо ж вони його... ну, провітрюють? — не повірила Поля.

— Мало нащо... не доглянеш, пліснява заведеться, або кузка яка лущити почне. От і пропав весь чехауз! На чорний день зберігають, коли що-небудь... поки приватна торгівля не налагодиться.

— Як цікаво...— прошепотіла Поля, і знову чудно їй стало, що от картає свого товариша за смертні гріхи, а сам крадькома з матусею рис провітрює.— Це ж яких вони чорних днів бояться?... коли з Радянською владою станеться що?

— Таж різні дні бувають... котрі з сонечком, а котрі і з чорнишкою,— ухилилася Таїска і, в свою чергу, спитала, нащо їй, Полечці, здався цей чоловік.

Незбагненне заціпеніння охопило Полю, ніби руки віднялись і в горлі пересохло. Таїсчин нятяк приводив її до недавнього і найгіршого варіанту її підозрів. Але найперше треба було впевнитися, що не жінка, не мати її, була причиною давнього розбрату між Вихровим і Граціанським, і Поля зважилася на пряме запитання, хоч навіть невисловлена думка про це здавалась їй блюзнірською.

— Скажіть, тітко Таїсо... мама зустрічалась коли-небудь з цією людиною?

— Ще б не зустрітись. Після революції чи в двадцять першому, чи в другому, не пригадаю, тижнів зо два він у Івана в

Пашутині прогостював... і Леночка була там-таки. Це вже потім, як у Москву перебралися, чорна кішка поміж ними проскочила. І скажи-но ти, п'ять років потім цей Сашенька носа до нас не показував, та раптом і заявився: нібито дружка давнього провідати. І завжди так ото, без попередження: змахне з вусів паморозь, обніметься з ним по-братньому, увіб'є Іванові клинчика в болюче місце і гайда по інших своїх дільцях!.. Того разу, як Леночка нас покинула, а Іван у мене, вперше в житті п'яним як мертвий лежав, чую — стукають наче. Глянула, а на порозі Сашенька: тож-то який ніс у людини, здаля мертве тіло почув! Дуже він тоді поривався Іваном полюбуватись, та не пустила я його...

Судячи з невловних обрисів подій, що примхливо проступали з невідомості, найжорстокіший привід для розбрату начебто відпадав: звичайно, не притягся б того разу лиходій, якби хоч якоюсь мірою був причиною розпаду сім'ї Вихрова... Дуже доречно, тільки-но закипів чайничок, в усьому районі вимкнули світло; настала темрява, і це ще більше зблизило молоду і стару, полегшивши їм взаємну одвертість.

— Хвилиночку, по порядку давай...— дуже хвилюючись, перебила Поля.— А тобі не доводилося чути, щоб батько... або хто інший дорікав мамі за її дворянство?

Таїска лише руками сплеснула:

— А що в ній дворянського? Лахмітників-татарів, що з мішками по дворах ходили та шурум-бурум вигукували, на Русі теж к н я з я м и називали... Тільки й є, що в панському мастку виросла. Дурному не втовкмачиш, що інші шматки жєбрали, та вільніше жили. Таж я її напівмертву на руки прийняла, Леночку саму... Прямо сказати, Іван її із зашморгу виїняв!

4

Чимало років минуло, і Таїска в тій сумній історії багато чого плутала, але вона чула з певних уст, що трирічну Леночку якомсь на різдво привели і, подзвонивши, покинули на площадці сходів у міській квартирі Сапегіних. Усе було враховано в цьому акті батьківського відчаю — від святкового настрою забезпеченої напівнімецької сім'ї до паперової, непогано задуманої золоченої коронки на голівці в дитини; мабуть, чи не це лише і підтверджувало її непростонародне походження. Ім'я і вік було зазначено в маленькому супровідному листі, чорною ниткою пристьобаному дівчинці на спинку. Само щастя стукало в сапегінські двері... та й не можна було дивитися без зворушення на малюсінку фею, справжню різдвяну Christkind,— як перевальцем, падаючи і не забуваючись, плівла вона по паркету навколо засвіченої ялинки, як радувалася життю, як покірно зносила пестоці й допитливість з боку хазяйських хлопчиків... Незадовго перед тим

удова Сапегіна втратила стару компаньйонку і читця; це вирішило долю підкидька. Леночку повезли на Єнгу, де вона мала послідовно пройти усе коло нахлібницького життя: стати іграшкою багатих, дівчиськом на побігеньках, забавкою холостих паничів, сиділкою при паралічній благодійниці, головною плакальницею і потім цепною гризюкою в передпокої — стерегти шуби бенкетуючих на поминках спадкоємців.

Леночка посіла в маєтку четверте місце після старої пані, вялової пальми, яку покійний Ілля Аполлонович виростив з кісточки, і ще — синього кусючого собачки, що вічно тремтів, як душа мерзотника. Нижче йшла порівняно нечисленна челядь, місцеві прохачі і всяких земних благ околишні поставчальники, з-поміж яких слід побіжно згадати занепалого лісового чоловічину Каліну Глухова за його дикі, винятково цілющі меди. При панському столі дівчина швидко засвоїла благородні манери і навчилася легко розмовляти по-німецькому, а в літні канікули з нею ділився своїми помірними знаннями один надстроковий студент, який скрізь супроводив нещасливу в подружньому житті молоду хазяйку на правах репетитора її дітей. У дарованих платтях Леночка мала вигляд справжньої панночки, вміла розважити при нагоді поважного гостя і не псувала чудових навколишніх пейзажів. Здавалося, селянки, приносячи на продаж свої вироби й товари, просто не помічали її, але дівчинка рано почала відчувати на собі їхні допитливі недобрі погляди, пом'якшені покірністю бідних. Разом з тим Леночка так і не навчилася догідливості своєї попередниці, питати щоранку старіючу пані: «Як ви спали, матінко, де вас блошки кусали?» — а тим більше вивідувати крізь щілинку, про що шепочуться челядь і внуки відносно бабусиної смерті, або вислухувати нічні повчання старої, коли їй не спалося... До речі, вони звичайно розвивались у вигляді лихих пригод якоїсь абстрактної вуличної дівчиці, покараної за невдячність до благодійниці і за довірливість до першого стрічного офіцера. Лише довівши до пхикання п'ятнадцятилітнє дівча, стара прощала їй уявну вину і обіцяла взяти з собою, коли, нарешті, бог відпустить її на батьківщину в Померанію; саме там вона й познайомилася з покійним Сапегіним, який кінчав тамтешній університет. Проживши півторіччя на російському хлібі, вона завжди скаржилася, що недосконалість цієї країни знівечила її здоров'я.

Тимчасом занепад маєтку досяг межі; втративши терпіння, внуки ще за життя старої простягали руки до спадщини, а покупця на залишок Облогу не передбачалося. Узимку життя жевріло в уцілілому крилі будинку, де не так тягло з-під підлоги і менше промерзали кутки. Для скорочення витрат стара поступово зменшувала кількість челяді, об'єднала посади кошоха й кучера, дворецького і конторника; треба було якось перебитися до першого погідного ранку по закінченні російсько-німецької війни. Але замість сподіваного замирення загрозливі чутки докотилися до

Єнги, і, хоч з царським режимом нічого поки що не сталося, — він лише похитнувся, — населення родових дворянських гнізд почало відчувати тоскню хиткості буття, знайому гарнізонам далеких обложених фортець. Уже на власному дворі Сапегіна одверто говорили про те, як розправляться з панами солдатика, повернувшись з окопів, і те, чого наслухалася тоді Леночка про свій народ від старої, ще довго змушувало її бліднути від думки коли-небудь опинитися з ним лицем у лице. Залежне становище, завжди на грані між ласкою і немилістю, коли Леночку на тижні засилала в челядню, рано навчило її порівнювати пишну бездіяльність свого існування з суворим укладом навколишнього життя. І раніше згорала від сорому, коли біля церковної паперті, наприклад, висаджувала з коляски гладку, звідусіль видну свою опікуншу, бичиху, як називали її селяни; а тепер і зовсім під різними приводами Леночка уникала показуватись із Сапегіною за ворітьми, щоб не дратувати терплячого суддю, який усе бачить, хоч у нього опущені в землю очі, і все запам'ятовує. Не відриваючись, день і ніч він дивився крізь стіни садиби, бачив і запам'ятовував, і ніщо — ні Леноччине сирітство, ні її ніжки, які в дитинстві покусала собачина, ні гіркий хліб невільниці, ні образливі приставання паничів, — ніщо не могло виправдати перед ним її належності до засудженого феодального ладу. Так само, як інші дівчата того ж віку живуть рожевою мрією, Леночка жила своїми нічними страхами... і даремне, хай і з добрих мотивів, намагався Вихров погасити в ній ці напівсвідомі поки що пробіски відповідальності перед народом.

За словами Таїски, знайомство Полиних батьків відбулося незабаром після прибуття нового лісничого на місце служби. Ще в лазареті після поранення він задумав велику роботу, спрямовану проти поміщицької розправи з лісами, і в його становищі було б нерозумно не погортати документів відомої йому судової боротьби з красновершенськими селянами за Облог, документів, що були буквально під рукою. На початку літа він і вирушив у садибу покопатися в сапегінському архіві, певна річ, з дозволу власниці. Коли виїжджав з дому, ні його сумнівна красномовність, ні давність тієї ганебної для російського дворянства справи не давали йому надії на успіх, але в другій половині дня велика липнева злива пробіскала над ясно-червоною конюшиною, і вона запарувала, прогріта спекою; вірилося, що доброзичливість природи неодмінно повинна поширитись і на поміщиків. І тут, на в'їзді у столітній сапегінський парк, тільки-но Вихров звернув із-за ставка на модринову алею, дрожка одразу порівнялася з дівчиною, яка вразила його навіть не красою, а, навпаки, якоюсь лагідною домашньою звичайністю. Судячи по непокритій голові і по короткому, міського крою платтю, вона була тутешня, але не з панночок, бо з розфарбованим ярмарковим гребінцем у мокрому волоссі і — боса. Вона йшла в той самий бік, що й він, до білого будинку за деревами, кумедно відгрібаючи повітря зігнутою в лік-

ті рукою, ніби поспішаючи втекти від шурхотіння коліс, що надганяли її. Можливо, дівчині було ніяково перед незнайомим чиновником за мокре плаття, прилипле до тіла на спині й на грудях.

Почалося з того, що Вихров полаяв дощ,— він намочив їх обох у дорозі; вона заступилася гаряче, наче той доводився їй дружком: «У кожного своя робота». На запитання, чи не гостює вона в Сапегіних, дівчина відповіла, що від початку війни в зв'язку із занепадом господарства навіть спадкоємці перестали навідуватися у це пропаще місце. «Тільки я ось уже сімнадцять років гостюю, зовсім загостювалася»,— не стрималася вона, а Вихров відзначив сільські звороти в її мові. Було трошки йому незручно, що він їде, а вона пішки йде, але не наважувався встати з дрожки, щоб не виявити своєї кульгавості. Лише для того, щоб підтримати розмову, лісничий признався, з якою метою завітав до Сапегіних. Дівчина засміялася з його простодушності: не було в світі сили, спроможної перервати пообідній сон старої; крім того, цілу минулу зиму Феклуша носила до себе в кухню на розпал якісь шурхітливі папери з колишньої половини Іллі Аполлоновича.

— А я вже думала, ви у нас ліс торгувати приїхали. А то вже ждали ми ждали покупців!

— Куди, у мене й свого багато,— махнув рукою Вихров.

Так і вийшло, того разу його не прийняли, але днів через два він, уже в призначений час, знову під'їхав до майданчика біля самої тераси, де колись Демидко продав полонену білку, і, видно, у Вихрова були додаткові причини одягтися в таку спеку в парадний вісмундир з відкладним оксамитним коміром. Уся в оборках і подушках, Сапегіна напівлежала в себе у кріслі, вступивши очі в чоловіків портрет, що висів у простінку між жирандолями під сірим від порошу серпанком. Її набрякле стеаринове обличчя набирало все більш плаксивого виразу в міру того, як Вихров викладав свої лісні наміри, на його думку — небайдужі для кожної порядної людини, що живе в Росії, і, нарешті, злякано скосила око на гостя, коли той докинув для переконливості, що його праця займе не менше як тисячу сторінок. Можливо, їй уявилося, що зараз цей мужикуватий чиновник з борідкою і в чоботях витягне з-за пазухи купу списаного паперу й почне виганяти з неї дух, читаючи дурниці, як частенько робив з нею і покійний Ілля Аполлонович. Та й справді було щось непристойне в тому, як з безсоромністю молодості Вихров забирає у старої лічені хвилини, що залишалися до від'їзду в Померанію... Але раптом господиня пожгавішала, і сльозливий вогничок засвітився під її парализованою новікою.

— Присмно... освічений... нашого кола,— розбитим голосом закричала вона, гублячи слова в задишці.— Бачиш сам, яка... у пастці... підсобив би... такий молодий, чарівливий.

— Я, зі свого боку... по зможі...— заражаючись її манерою уривчастої мови, захапався лісничий і на знак готовності відклав

недокурену цигарку на плюшеву скатерку позаду козубця з полуницями, викладеного кленовим листям.

— Додому їхати час... кості... а з чим їхати, га? Закладні до банку... пічим... обібрали всю... психопат почав, онучки закінчили... чарівні... ти б уже мені... а там хоч зовсім вивозь!

Справа повертала в несподіваний бік, а Вихров у практичному житті був надзвичайно простодушний. Очевидно, йшлося про гроші, він став вираховувати термін найближчої получки.

— Власне, я з радістю, якщо згодитесь зачекати... в оцю хвилину, будучи змушений... влаштовуючись на новосіллі, сам не при грошах.

— Е, що в тебе за гроші...— простогнала поміщиця на його плебейську нетямущість.— У мене на Облозі тисяч вісім іще... Тобі, певне, всі лісні шахраї знайомі... прислав би якого мерзотника спритненького: все одно бовдури розкрадуть. І тобі самому...— Голова її знесилена відкинулася, і тільки пальці бігали по коліну, доказуючи, що, мовляв, і маклерові перепаде на тютюн.

Спочатку до лісного якось не дійшло, на що його наймають. Та раптом йому виразно уявилось: під образами лежить батько з зігнутими коліньми, а поруч п'янений Калина на пеньку, і все поплигло в його очак. Завжди трохи книжна — бо рано виїхав з села — ворожість до цього стану враз набрякла мужицькою кров'ю... і, поки підшукував слівце — хлюпнути в очі пихатому панству, — на дзвінок господині почали заходити всякі прислужницькі постаті: вогненно-руда дівчинка із смородиновою наливкою, лакейського вигляду нетверезий дід у чомусь чесуєвому з хазяйських плечей і, нарешті, дівчина з модринової алеї, та сама, на яку Вихров трепетно чекав увесь цей час. Двоє перших дивилися на руку пані й зникали після їм лише зрозумілих знаків.

Сапегіна видала ротом якийсь напівпитальний звук.

— Це я, — спокійно відповіла та, трета.

— Не бачу... називати себе треба, — з притиском прорипіла стара.

— Ну, це я, Елен, — слухняно повторила дівчина, але губи її скривились — як від цитрини.

— Од рук відбилася... яка! Ось, помилуйся нею, батечку: вона на мене ос наводить.

Хвилинку дівчина, прикусивши губу, дивилася в підлогу.

— Та ви ж самі три дні тому попросили варення, а не з'їли... от вони й летять! — і щось задзвеніло в її голосі, потім уляглося.— Добре, я прибору...

— То вже й доїла б, коли третій день стоїть. Господи, от і горілим пахне... спалить вона мене живу.

Це прогоряла скатерка під цигаркою Вихрова; він нишком погасив і сховав доказ у кишеню. І знову дівчина помовчала якраз стільки, щоб перевести затамований подих.

— На стіл тут накриватимемо чи на терасі?

— Там, там... Ось, покажи йому скриню з паперами... не ту, що... а другу. Пригости там, з горілочкою... цього пана в чоботях,— і ледве помітно кивнула на лісничого, який тепер уже без образи, навіть з великою цікавістю спостерігав маєткові розпорядки.— Ну, чого стовбичиш, задивилась... чоловік сидить... іди!

Звична до всього дівчина не відповіла, тільки ледь помітно ворушилися кінчики пальців і сіпнулася зведена брова.

Щось перешкодило Вихрову негайно поїхати із садиби, не простонародна наполегливість у досяганні мети всупереч усьому, а скоріше потреба якось закладити перед дівчиною провинку своєї присутності під час образливої для неї сцени. Вийшовши з вітальні, він незграбно спробував потиснути їй руку, але Леночка відсахнулася, не зрозуміла, глянула звисока, а він розглядів ранні зморщечки навколо її очей.

— І скільки ж вам платять за таку наругу? — тихо спитав він.

— А вам це нащо?.. наймати, чи що, збираєтесь?

— Просто так, з цікавості і співчуття.

— Та чого ж мені платити: я тут своя.— І змінила розмову: — Одразу до горілки візьметесь чи спочатку скриню подивитесь?

— Волю почати зі скрині,— цілком виправдуючи її злобу, іронічно вклонився Вихров.

— У такому разі... тут прямого ходу нема, доведеться нам з вами подвір'ям іти.

Мимо зарослого бур'яном каретника без покриття і через напівтемний кабінет, де над старовинною конторкою в сонячному промені, що пробився крізь зачипену віконшицю, поблискував перехрещений з алебардою курдський ятаган, дівчина повела гостя крученими сходами і, поки він вибирався нагору, відімкнула двері у святилище історичного діяча й перекладача. У досить низькій кімнаті з напівпорожніми книжковими полицями пахло мишами й соломою, куни поїденого паперу встеляли підлогу; кольоровий присмерк сочився сюди крізь вставні, у фрамугу єдиного вікна, вітражики з візантійської базиліки.

— Ось, дивіться... тут усе, що від Феклуші уціліло,— сказала супутниця Вихрова і, одвернувшись, сіла біля заснованого павутинням підвіконня.

З почуттям шанобливого збентеження дивився пашутинський лісничий на розкидані скрізь розрізнені видання та неоціненні манускрипти, гідні національного музею, створені чийсь натхненним подвигом, можливо, украдені у вогню бузувірив, щоб з часом пройти довгий шлях з мішка малоазійського сміттяря до паризького антиквара, куплені російським паном на кріпацьку працю дідів Вихрова і тепер нецвтом власника приречені на тління. Він узяв з підлоги гошу книгу, що пограпила в поле зору, іконографію венеціанських дожів, і змахнув рукавом з гравірованого на міді Миколи Контарена вузький землистий слідок від босої Феклушиної ноги. Потім у піднятому навмання, списаному

навскоси аркуші з усмішкою прочитав сапегінське міркування про неминучість деспотичного візантійства для будь-якої російської державності... Ні, навряд чи тут знайшлася б хоч на півтора рядки довідочка про безвісного енезького мужика, застреленого в нерівній боротьбі; ще більш марно було шукати її в залізній, теж наполовину спустошеній скрині, де, як видно, зберігалися найдобріші скарби. Судячи з водянистого напису на обкладинці, зверху лежав уривок із старогрецького євангелія; руді патйоки дощів трохи позмивали кіновар і золотце тисячолітньої краси, і Вихров прикинув у думці, скільки російського льону та лісу пішло за облізлий, пожолоблений пергамент, який він тримав у руді.

— Дахи он лагодити треба, малошановні панове! — спересердя зауважив він і кинув чужу власність назад у яму.

Одразу по цьому він мимоволі пожалів свою супутницю, що байдужно притихла край вікна. Щоб пом'якшити недавню вихватку старої пані, він сказав, що образи від хворих і старих таки недійсні, хоча, звичайно, кожен затамований, невисловлений гнів лише поглиблює міру рабства. Йому довелося спитати, чи чує вона.

— Ще б пак! Ось ви про дахи лаєтеся, так вони скрізь у нас течуть. Стара нічого тут лагодити не хоче. Ми гроші на від'їзд збираємо.— І, трохи пожвавішавши, спитала раптом, в який бік звідси лежить країна Померанія.

— Виходить, ви разом зі старою вирішили з Росії виїжджати?

— Либонь, обдурить, а то й поїхала б. Адже страшно тут самій залишатися.

— Чого страшно?

— А вб'ють.

Він насупився.

— Хто вас уб'є?

— А селяни,— озвалася вона, тремтячими пальцями розкладаючи на підвіконні колом, вусиками до центру, всіх сухих метеликів, що чудом пробілися сюди за чверть сторіччя.— Знаєте, як вони нас ненавидять? Навіть уві сні бачу, ніби вечір, і вони входять он у ті ворота... сюди, на розправу! — і показала на вхідну арку за вікном, білу в прорізі темно-зелених паркових куліс.— Чоловік з одинадцять, у чорному всі, немов з обідні... значить, помолитися. Трактирник Золотухін попереду...

— І як вони, з сокирами... чи просто з кіллями? — з жагучою цікавістю спитав Вихров, бо сам не раз думав про те неминуче, що виникає на межі терпіння і на захист потоцтаного народного життя,— одне слово, про санітарне рубання, кажучи мовою його професії.

— А не видно... руки в них за спиною. І наче вже зайнялося з чорного ганку, і дим повзе низом, а я в бузок сховалася, не дыхаю, і, головне, не ловлять вони мене, а тільки оком дивляться скоса, куди побіжу.

— Дурниця яка! Хто ж це вас так... стара налякала?

— Сама не знаю, може, й стара. Вона неспокійна стала, все з портретом розмовляє. А то, буває, збудить серед ночі й пакаже послухати, чи не галасують де лиходії. «Мені,— каже,— на краю могли однаково, а тебе, молоденьку, не так іще вшанують»,— з ясними очима, наче не розуміючи своїх слів, розповідала дівчина, і Вихров зрозумів походження ранніх зморщечок навколо її очей.— Господи, хоч би старість скоріш, щоб і мені стало однаково...

Вихрова жажнуло тоді це гірке зітхання, ця пристрасна покора своїй долі. Як зробила б кожна чесна людина на його місці, він гаряче заговорив про свій народ, найсправедливіший і найвеликодушніший з усіх народів, бо нема йому рівного силою духу і розмахом його історії, про його чуйність до чужих нещастя, про повільний і сумний лад його пісень, і тут з особливою ніжністю згадав Нічєнььку,— про його віру в чисту і горду людину, що її, ту віру, як свічку, провіс кризь негоду цієї занадто довгої ночі; він не обминув нічого, що могло звільнити милу йому дівчину від її виснажливих видінь, і в першому ряду згадав самовіддану працю, якою тільки й можна здобути визнання народу, бо не випадом з його уваги жодна найпотемніша крихта учиненого добра чи зла.

Вона терпляче кивала на його намагання запобігти чужому лихові за допомогою таких розумних і красивих слів.

— Дуже до ладу виходить у вас. Це, мабуть, правильно ви сказали, що пісня — зворотний бік молитви. Ну що ж, і на тому спасибі вам...

— Поки що дякувати нема за що, дорога панночко,— збентежився він.— А ви самі пробували підійти ближче до цих, я повторю, дуже хороших людей?

— Тобто як вас розуміти?.. підлеститись до них, чи що?

— Ні, я хочу сказати — одверто поговорити з народом, бо це в а ш народ... чи все в фортеці відсиджується?

— Не без того, пробувала,— холодноуато призналася вона, блиснувши разком чудових зубів.— Ось позавчора ще, наприклад, як завжди перед косовицею, і х н і дівчата танок завели біля Заполосків. І так же захотілося мені поспівати з ними, аж у горлі пересохло. Я підібралася близенько, все чекала: може, покличуть. А вони, як помітили, враз перестали й побігли вниз межею. Одна ще й оглянулася, пальцем показала, засміялася з мене...

— А ви і образились?

— Чого ж на них ображатися... я і снопа не зв'язку,— виходить, найпослідуца я в них людина. Тільки й навчилася шити, штопати та на стару прати... чужим не довіряє. Щоправда, вишні ще гарно мариную: ціла комора стоїть, а пригощати нікого... ось вам до горілки цілу миску наберу.— І раптом ніби хрестом усе перекреслила: — Нічого, вогонь усе доїсть!

Жалість і чудна недовіра до її щирості, що раптом ворухнулась у Вихрові, боролися в ньому; він зазирнув своїй проводжатій у вічі:

— Ви й справді так вірите в нього... ну, у вогонь той, чи просто словечками граєтесь?

Стриманий спалах гніву прозміївся в її губах:

— А навіщо це мені?

— От я й хочу розгадати.

— Воля ваша ображати мене... а тільки ж і місце можу показати, звідки спалахне. Таж я вам не скаржуся... навіть хто ви, не знаю! — стримано кинула вона й підвелася, змахнувши мушпаче кладовище на підлогу з підвіконня.— То як, ще копатиметься у старому мотлосі чи додому поїдете? У мене ще роботи там набиралося...

Замкнувши книжкове святилище від Феклушиних наскоків, дівчина терпляче ждала вгорі, поки він спускався, гуркаючи ногою по сходах у темряві. Вони рушили до дрожки, прив'язаної біля столітньої липи на лівому крилі, де колись стояла і дрожка Книшова. Однак, на щире прохання Вихрова, вони пройшли туди кружним шляхом, обійшовши ставок, бо в гостя виникло неперекорне бажання одвідати місця своїх дитячих пригод з Демидком, зокрема глянути, чи випросталась відтоді трава, столочена його довгим і безнадійним ходінням із сичом за пазухою. По дорозі спитав побіжно супутницю, чи справжнє це її ім'я — Елен, і вона пояснила без відтінку гіркоти чи образи, що раніше її звали Леночкою, але коли напередодні війни з примхи молодих хазяїв перебували меблю англійським штофом, стригли парк, заводили верхових коней і гончаків, то заразом перейменували і її відповідно до нового стилю садиби. І знову Вихрову почувся умисний задум у цьому одвертому применшенні себе, не смиренність, а безадресний, ні в чий бік не спрямований виклик, щоб хоч хто-небудь, перший-ліпший, прийшов визволити її від страхів і повсякденних принижень. Він прийняв цей докір.

— У такому разі, з вашого дозволу, зватиму я вас по-колишньому Леночкою, а то Елен... на російській природі ніби як кличка виходить! — сказав він і додав тоном старої людини, як коли б не припускав і думки про інші взаємини між ними, крім дружби і співчуття: — Ось вам моя простацька порада: втекти вам звідси треба. Одразу, як є, не оглядаючись, без нічого утекти.

— А куди, куди втекти? — засміялася вона удаваним смішком, закривши руки за потилицю.— Коли заміж, то в землі вони тепер лежать, женихи наші. Щоправда, сватався один тут, молодий Золотухін... чули про такого? І то позаочі сватався, через батька... довга історія, згадати огидно. Та я й вишшла б... усе ж таки краще від сокири! І чого вони того разу роздумали, не знаю. Коли б іще якась непутяща або припадочна там... а я була тоді краща, молодша, ніж тепер. Ну, до того ж і стара нікого до мене не підпускає. Боїться, втечу: спадкоємці в Петербурзі жирують...

з ким вона без мене залишиться? Тому тільки з вами й пустила, що ви такий... ну, невідходящий.— Здається, одвертим напівнатяком, який безпечний був з цього погляду її кривий і незграбний супутник, вона хотіла одразу покласти край таємним і недобрим здогадам Вихрова щодо її прихованих намірів.— Досить, забалакалась я з вами. Піду стару годувати, а то знову до ночі гризтиме та портретові на мене скаржитиметься...

...В цьому місці Поля зацікавилась, чому, справді, Золотухіни не скористалися з безвихідних умов, у яких була тоді її мати, і Таїска пояснила, що із самого початку сапегінська напівпанночка шихановському трактирникові не підходила; скоро по тому війна почалась, і Демид Васильович опинився в німецькому полоні. А на сватання треба було дивитись лише як на обхідний маневр Золотухіна з метою зламати впертість старої пані у деяких його домаганнях: йшлося про купівлю сапегінських Заполосків. Зважаючи на те, що Поля не мала ніякого уявлення про характер колишнього життя, Таїсці довелося мимохідь зачепити й побутові дрібниці, інакше Поля не зрозуміла б подальших подій.

5

Про джерела золотухінського багатства Полина співрозмовниця знала лише з розповідей тих-таки снєзьких старожилів. Розповідали, начебто молодість свою Золотухін проїздив по губернії гендлярем — загібав собі копійку, вимінюючи на льодяники та на копійчану галантерею ляне дрантя, колотий чавун, ріг та копито зарізаної худобини. Він і спав на своєму возі, тому на церкових відправах у храмові дні стояв окремо: крізь ладан тхнуло від нього падлом і душним тліном, яким смердять згущені людські злидні. Зате трошки згодом Таїска добре пам'ятала себе біля його найкращого у Красноверші будинку з вирізаними сердечками на віконницях, критого тесом поки що — проте не через недостачу: залізо давно лежало в амбарі! — а лише від злого ока, щоб не вирізняться перед сусідами; тільки під цим віконцем щоразу давали їй гарненького мідного гроша замість звичайної черстої скибки. На початок сторіччя, коли переживив старших синів і повідавав заміж дочок, Золотухін став приторговувати бакалією та факторувати на ярмарках, але за головне своє покликання вважав товаро-пасажирське візникування, причому п'яні в нього прибували неморозженими, і не бувало випадку, щоб гвіздок пропав з довіреного вантажу. Він так і примирився б із званням глитая місцевого значення, якби не славетний книшовський наскок на снєзькі ліси. У тій наочній школі збагачення Золотухін усю душу собі роз'ятрив, спостерігаючи хватку і завзяття петербурзького купця; а коли на завершення учбового курсу лісорубам на харчі було пущено бочки гнилого судака, трошки прикропленого горілочкою, якась смертельна сверблячка напала на красновершенського багатія: просто хоч з обушком під міст сідай.

Перш за все він оглянувся на себе і зненавидів свою дріб'язкову метушню, коли пальцями з гноївки розсипані вівсинки вибирав і в жмені крадькома від домашніх відносив півневі, щоб той не одривався від виконання головних своїх обов'язків; зненавидів свою сміховинну пошану у волосному масштабі і досягнутий добробут, що зробив його псом сторожовим при власному господарстві; зненавидів поросяче вищання в сажах, лагідний блиск лампад, скрині ненадіваного добра, оплаченого молодістю; навіть зятів своїх, смиренних і невимогливих, цих дарових наймитів, зненавидів він за сляво конячого вдоволення життям на їхніх обличчях. Десь тоді їй перестали у Золотухіних давати грошики Таїсці, бо віднині і сім'я частенько лягала впроголодь; навіть з улюбленця свого, Демидка, зігнав зайвий жирок... Між іншим, перший час хлопець цілком справджував батьківські надії, але, підрастаючи, почав виявляти неприязнь до комерції, забавлявся книжечками, незважаючи на батькові тілесні повчання, і взагалі захворів на ту душевну недугу, що по-сільському зветься ставзадумуватися... Рання смерть звільнила старого від остаточного розчарування в синові.

Старшому Золотухіну було тоді за п'ятдесят; це молодість його минула, а йому все здавалося, що всього лише сам припізнівся до давно початого грабування Росії. Одно несамовитіше від одного посідали його марення — як не щире золото, то хоч нафточку б відкрити в себе на городі або ж на найближчих виборах пройти до Державної думи, де, як кажуть люди, платили по сотні за засідання. Вирватися б на трибунку Таврійського палацу та гримнути на все горло виплеканим ділкам у маніжках і перснях, з розчесаними надвоє бородами — «і мені!» — щоб розступилися, як вода від каменя, і поділилися баришами. Багато чувши про нові віяння від місцевого батюшки о. Тринітатова, любителя коней, есера й передплатника столичних видань з малюнками, — на саму належність свою до селянського стану дивлячись як на спадковий титул, Золотухін нишком чекав червороту: коли за царя пажив дещо, то вже без оного, як пошаткують окаянних панів, от на повну воленьку рвоне він з православних. Залишалося сили набиратись, щоб поспіти з друком на велику російську передільбу. Після книповської науки вирішив зайнятися лісом і на перших кроках намітив до освоєння сапегінські Заполоски, що прилягали до садиби з боку Красновершя.

То був чудовий, десятин на шістсот і, отже, цілком посильний для Золотухіна гай високостовбурної сосни того сорту, про який селяни кажуть, що з деревини третяк виходить, тобто по три чистих дев'ятиаршинники, без вади, без сучка і морозовинки; нависнувши над зарічними луками, гай ніби сам просився у воду. Трактирник і гнався зовсім не за прибутком, хоч і порахував його до копійки, а лише для того, щоб набути навички в руці. Не маючи сумніву в успіху, він із завдатком вирушив у маєток і повернувся без прямої відмови, але ніби й ні з чим. Удова Са-

пегіна згодилася продати першу-ліпшу частину своїх володінь, крім Заполосків, які були природним заслоном від зимових вітрів та паровозних зойків із залізниці, що викликали в неї приступи безпричинної туги. Після другого візиту Золотухін всерйоз образився, що чужому, Кнیشову, який шматок одвалила, а пожаліла крихту для сусіди... Так з часом у старого склалася звичка у свято після обідні навідуватись у маєток, зітхаючи, що марно пропадає багатство, зі старовірською відразою сьорбати з блюдечка гіркеньку каву й пиляти, пиляти, підпилювати потрошку чавунну вдову лестопами, лагідною погрозою, навмисним наведенням усіх страхітливих прикладів... І то, бувало, спитає в старорі, чи застраховане майно на випадок підпалу, то торкнеться завіси на віконницях і сумовито похитає головою. Раз незадоволений, замір ставав у Золотухіна душевною недугою, завдаючи йому незчисленних втрат; навіть затримував переїзд до Шиханового Яму, де наглянув будинок під трактирчик із заїздом: кроку тепер ступити не міг, щоб не перетяти чаклунської межі Заполосків.

На вигляд він був жилавий, високий і худий, з порізаним зморшками обличчям у рідкій, як підсохле коріннячко, бороді; очі його, обрамлені рудими віями, часто і жалісно кліпали, і голодна нудьга світилася в них. Владна з іншими, поміщиця торопіла при ньому, заради самозбереження намагаючись не дивитися на нього довго, але не прогонила його геть, як зі страху нажити такого ворога, так і через хворобливу спокусу вивідувати з першоджерела про настрої мужицького моря, що обступало її з усіх боків. За час перебування в Росії вона встигла переконатися, що нема на світі землі небезпечнішої для власників, що ніхто в ній не може оберезти себе від майбутнього. Тяжке самопочуття хоч і обрусілої іноземки й було головним козирем в азартній золотухінській грі.

Челядь беззаперечно пропускала його в садибу з тих міркувань, що стара забереться до себе в Померанію, а Золотухін залишиться з ними назавжди... Тримаючи кашкета на відльоті, він терпляче вистоював свою хамську хвилинку біля тераси, поки не чув дозволяючого скрипіння чи то крісла, чи то самої пані, що вже тоді напівлежала під полотняною парасолькою, у чепчику, кризь який просвічувала жовта шкіра.

— Це я, Тимофійович із Красновершя, провідати прибув... можна? — і вже йшов по східцях, щоразу націляючись ступити на відсталу мостину, яка, піднімаючись з другого кінця, змушувала Сапегіну здригатися.— Як, не надумала поки що відносно отого лісочка?

— Не до того мені, Тимофійовичу. Хворію та мучусь.

— Усі хворіємо, усі мучимося,— втішливо крестав Золотухін, насуваючись, як невідворотне лихо.— У кожної пташки, а своє горе. Та ти не кривись, Богдاتیвно... можу й піти, коли невчасно.

— Нічого, сиди, я завжди тобі рада, Тимофійовичу,— і нібито помилково кивала на низький ослінчик поруч, хоч таке саме килимове крісло стояло поблизу.— Ну, що там, у житті?

— А в житті, Богдатіівно, все відбувається чисто так, як у Івана Богослова описано... мов по канві вишивають. На шкіряному он заводі наче підкидний папірець знайшли. Писано, земля дуже пересохла, треба її червоним дощиком покропити... метикуєш, до чого ведуть? Та ще ось егерка в Полупубові чикнули. Як за Скопну виберешся, тут він якраз в осичняку край шляху й лежить. Першим номером, з дробовика, у самісінький вид жахнули... упізнати не можна.

— Та хто ж його так, Тимофійовичу?

— Не інакше як... наші православні пустують. З усього, вони в пана націлялися... ну, котрий заплаву в селян відсудив. А пан, бач, свого пінжака йому, вірному слугі, картатого, на ватині, подарував, а вірний отой слуга узяв, дурний, та в лісок його й надів, обнову.

Удова сумними очима вдвлялася в зарості бузку, де вітрець ворухнув віттям, і ось, незважаючи на товсті домашні панчохи, смертний холод вливався в її набряклі ноги.

— Все ти мене лякаєш, Тимофійовичу. Не по-сусідському, недобре...

— Та що ж там доброго. Почнуть отак паляти, всеньке начальствіє на земній кулі переведуть. Моторошно сказати, на що заміряються! Хіба я тебе лякаю, лагідна ти моя? Ти не мене, ти тих бійся, хто тебе боїться.— І, помахавши отак ножиком перед очима, ховав його в оксамитний смішок, як у піхви.— Подумав я оце про тебе, Богдатіівно, і зажурився. Страшно, мабуть, осінніми ночами? Не дай боже щб, і до телеграфу не домчиш, щоб військо на підмогу прислали. І придворним ти своїм не вір... вони перші тебе і приріжуть... це я тобі не як теоретик, а як живий практик селянської справи відкриваю... Не сваритися б тобі, Богдатіівно, з нами, мужиками сірими, а вже не стрималася того разу з Облогом, то заведи ти собі старушенцію натуральненьку, таку як сама, та частенько пускай її під своєю шаллю увечері ніби в парк погуляти. А як стреляли б по ній разок-два, тоді б ми їх, лиходіїв, шапкою і прикрили та в залізу козубеньку їх, га? — і підштовхнув очима до найжаданішого для нього рішення.— А ще краще, перебиралася б від гріха до Лопшкарьова... Сам я тебе на нове місце і доставлю, якраз коні тимчасово без роботи стоять!

Не даючи опам'ятатись, він скоромовкою малював їй рожеві картинки міського життя. Квартирку підібрали б з видом на судноплавство або на які особливо мальовничі місцевості, але біля самого собору обов'язково, щоб по грязюці не тягтися за версту. Останнім часом їла б кашечку із сметанкою від його швіцсиментальської корови, читала б книгу-біблію про грядуще лихоліття та слухала б, як рипить чоботиськами, виходжує під віконцем городовик у повному облоговому облаченні. «Матінко моя, та я за

п'ятірку на місяць цілого гренадера на цеп до тебе прикую». Що ж до мастки, то він уже підшукав би їй покупця не з нинішніх проноз, що так і намагаються літнім снігом заплатити. «Господи, зайвого не заправиш, то я й сам купити не пошкоплюся». Так він душу їй викладав, оплутував, як павук муху, що її само провидіння призначило йому на харч і що з якихось неморальних міркувань ухиляється від його тенет. Щоразу поміщиця відмовлялася, пояснюючи це то падінням воєнних грошей, то небажанням оголяти садибу, то, нарешті, наміром зберегти Заполоски на посаг вихованці, якщо років через десять знайдеться підходяща людина. Останній довід і став приводом для золотухінського сватання: хай і так, узяти Леночку на додачу до гаю.

...Так само, як Таїска Полі, історію цю свого часу і Леночка розповіла Вихрову, коли він через кілька деньків удруге примчав у Сапегіно. Цього разу він викликав її через Феклушу, і в самій таємничій усмішці рудого дівчати, яке нахабно жувало подарованого пірника, у видимій неправдоподібності приводу для приїзду Леночка прочитала освідчення пашутинського лісничого. Вона прибігла причепурена, з невмілою квіткою в волоссі, в нових туфлях на босу ногу — аж задихнулася, бо боялася, щоб часом не поїхав, не дочекавшись її, і потім вони пішли полудневим парком, де глухіше, і все було ясно їм обом, і Вихров цього разу не тільки не приховував, а навіть трохи перебільшував своє каліцтво, щоб знала, звикала, не обманювалася щодо нього.

Він ішов поряд, дуже налягаючи на ногу, ведучи рукою по головках високої папороті, слухаючи продовження невеселої повісті про підневільне дівоче життя, починаючи розуміти джерело Леноччиних страхів.

— І так-то вже він намагався стару мою обкрутити, той старший Золотухін: то цілющої травиці від чиряків за тридцять верст привезе від знахаря, то невісток пообіцяє прислати, щоб пропололи занедбані полуниці, а під кінець запропонував звільнити її і від турбот про нахлібницю... ну, від мене гобто! — закінчувала Леночка свою одверту сповідь, наче хотіла, щоб і Вихров знав усе наперед і згодом не дорікав їй за те, що приховувала справжні мотиви. — Тоді стара моя знову вперлася: «Ану ж, мовляв, він їй не сподобається, Демидко, мугир твій?» Той лише засміявся: «Як же це, — каже, — не сподобається, коли невісточці завчасно настановити на розум?» — засміявся і моторошно так халяву погладив, немов батога витягав. Я тоді за дверима стояла, як мені належить, у щілинку бачила, от. — Леночка замовкла, насушилась на тривале мовчання супутника і раптом схопила його за руку: — Ой, як цікаво... покажіть-но, що там у вас?

Киваючи головою, вона розглядала гудзика на вилозі, пришитого тонким дзвінковим дротом.

— Солдатська звичка... якнайшвидше та якнайміцніше. Таким чином.

— І не колеться, нічого?

— Я кінчики всередину плоскогубцями загинаю,— довірливо пояснив Вихров.— А втім, це раніш, тепер у мене є кому пришивати.

Вона одразу випустила його рукав.

— Он як... і давно ви жонаті?

— Ні, в мене сестра живе,— поспішив він пояснити.

— О... це добре, із сестрою,— засміялася Леночка, переводячи дух.— А то все всухом'ятку, мабуть...

— Ну, тепер я королем живу! — доказав Вихров.

Вони здалеку побачили дрожку, з обережності прив'язану біля кам'яних воріт з березовою поростою на арці. Лісничий став прощатися з Леночкою; він розумів, що квітка у волоссі — навмисне для нього, і все не міг вирішити, чи дає це йому право взяти дівчину за руку. По суті, він міг би того ж разу забрати з собою свою найдорогоціннішу в житті покупку; його насторожила, стримала саме готовність Леночки кинутися за першого стрічного від своїх передчуттів. Уже тоді він занадто любив Леночку, щоб скористатися з її лиха. Намагаючись довести серйозність своїх почуттів, він жартома нагадав Леночці про те, що вони познайомилися давно, коли вперше спізнав мінливість жіночого серця.

Вона пожвавішала, веселі іскринки блиснули в її очах:

— Та скільки ж мені було тоді? Хоч убий, нічого не пригадую: ні білки в мішку, ні приятеля вашого. А втім...— наче крізь туман розібрала вона щось,— то це й був Демид Васильович? От не знала... Стривайте, що це ви немовби принохуєтесь до мене?

— Здалося, наче липовим цвітом од вас повіяло...

— О, цілий ранок збирала та сушила, від того! Стара загадує, на випадок простуди. І справді... таж іще вранці, а пальці досі пахнуть.

— Не може бути, ану-бо? — недовірливо сказав Вихров і підніс їх до свого обличчя, щоб науково переконатися в незвичайній стійкості згаданого запаху.

Леночка із зусиллям одвела руку.

— Хоч би на карточку свою тодішню подивитися. Мабуть, кумедна я була, в рожевому платтячку, та ще й під індійця розмальована...

— Покірлива й тиха була, але теперішня краща,— через силу промовив лісничий, очима доказуючи, що чим далі, тим ближчою буде і ріднішою.

Вона промовчала у відповідь на його признання, і Вихров не помітив тоді неспокою в її очах, який повторювався кожного разу, коли він починав говорити про свої почуття; їй нічим було однаковою ціною оплатити їх.

— Ну, пора, Феклуша мене шукає... ой, перепаде мені сьогодні за вас! Уже йдьте...

...Днів через три, на спочивку сонця, лісничий примчав заклопотаний і нетямущий: у нього, як виявилось, пропала цигарниця, нібито пов'язана з особливими спогадами. Він шукав під ку-

щами, коли Леночка побачила його, повертаючись зі скотного двору, і найдивніше полягало в тому, що минулого разу вони сюди зовсім не заходили. Довелося знову обійти парк по можливості попереднім маршрутом, і хоч би про що Леночка починала розмову, лісничий незмінно зводив її на загублену цигарницю. Річ була така дорога йому, що він трохи змарнів за ці дні.

— Золота, чи що, була?

— Та ні, залізна... але від товариша, який у мене в сибірському засланні.

— Чого ж ви так засмутилися? Господи, та знайдеться ваша табакерка!

З її тону він зрозумів, що вона давно розгадала його стан; на щастя, вони вже підійшли до воріт. Вихров вертів у руках форменого кашкета з кокардою з дубових листків на зеленій околичці.

— Знову ви плакали сьогодні,— докірливо сказав він стиха.— Все вогню чекаєте?

Її очі злісно блиснули в сутінках:

— Та скоріше б уже!..

— В такому разі... робіть що-небудь: боріться або тікайте світ за очі, тільки не стійте отак, з опущеними руками.— Так він підказував їй вихід із становища, яким вона і скористалася через рік.— В усякому разі, вам нема чого боятися: ви ж не спадкоємиця, не рідня, а просто ключниця... полонена білка в чорному мішку, от хто ви!

Поспішаючи закурити, він вийняв з кишені ту цигарницю, що пропала, до речі — схожу на солдатську мильницю, почервонів від сорому, стьобнув коня і мало не впав у рів, коли, підстрибуючи на вибоїнах, дрожка помчала вниз...

Після недовгої відсутності, проте, Вихров знову став учащати в садибу, тому його вже знала сапєгінська челядь, а Феклуша запросто оповіщала, що знову, мовляв, пашутинський лісовик дрожкою примчав. Мовчки, озираючись, як змовники, вони крадькома йшли з воріт вздовж вечірнього узлісся Заполосків, і чим безлюдніше ставало навколо, тим більш осторожнє трималися вони одне від одного. Поле рожевіло в західному сьйві і здавалось конюшиною в цвіту; поперед них по висохлій стерні рухалися довгі тіні. У той час Леночка виявляла жадібний інтерес до доріг: «А далі, далі куди вона веде?» Її цікавило, куди нею можна втекти з Єнги, а він з пошани до дівчини розумів її розпити як рішення йти з ним цією стежечкою ціле життя, крізь ночі, нещастя і гори, поки вистачить сили йти, бачити і торкати, вдихати, дивуватися і пізнавати. Він належав до тієї категорії людей — несміливих, недосвідчених у науці серця,— що, не будучи певними своїй особистій чарівливості, намагаються показати себе коханій у підвладному їм царстві — безкрая то вода чи пекельні надра матерії з нескінченними східцями туди, де все далі зникає таємнича глибина; він сам висловив якось думку, що лише

зрілість здатна створити великі книги, але найчарівніші з них пишуть закохані. Вихров вів свою кохану через усю кулю земну, по знайомих йому напам'ять ботанічних ландшафтах: там він не кульгав. Втомлену з півдороги, він тягнув свою жертву з російського лісу крізь Пустощі навпростець у закаспійські степи, в Середню Азію, повз Дарджилінг у Гімалаях, що завжди вабив його, з неодмінним заходом на Суматру, цю первородну досвідну майстерню природи, і далі, до межі своїх мрій, в океан... і з авторською гордістю мимохідь показував дівчині, щоб можна створити із сонця, перегною і вологи — весь рослинний спектр від чудового й безсловесного північного кваску до огидного і царственного чуда — тропічної раффлезії. Так, обійшовши весь світ, вони поверталися на те саме місце.

Якось, сполохана дзеленьчанням бубонців на дорозі, вона перебила його на півслові:

— Дивіться... знову Золотухін до мові в гості їде! Ач, дуга його блищить... Ну, тікаймо швидше в яроч, поки не помітив, — і, пробігши кроків з двадцять, нетерпляче оглянулася, перше ніж зісковзнути донизу по гладенькій, мов навощеній траві. — Чого ж ви там застигли? Боже, неповороткий який!..

Вихров стояв на тому ж місці край дороги, дивлячись у землю перед собою. Він був кривий, не міг швидше. До самого від'їзду він не промовив ні слова. Більше його не бачили в садибі, хоч ні разу Леночка не потребувала так його підтримки, як тієї осені й наприкінці зими, коли стала очевидною неминучість великих російських струсів. Частенько, тепер сама, полохаючи гладких, наче полакованих граків, вона обходила знайоме узлісся. Шелест опалого листя під ногами замінював розмову з другом. «І ми, і ми були частинкою світу, — шепотіли вони, випереджаючи один одного, тягнучись по землі. — Ось, спізнавши насолоду, ми зникаємо без жалю і назавжди...» Надходив час, коли ліс послідовно пахне грибами, ладамом і, нарешті, жавелем добре примороженого сніжку...

Тієї осені тюрма здавалася Леночці відносним благом: з неї коли-небудь виходять. Та сама синичка кликала її своїм дзвіночком уперед, до спокою. Таїсці не раз доводилося спостерігати сапегінську напівпанночку на безлюдній тепер пристані; відкинувшись на причальний стовп, та довго дивилась, як біля смоляного борту хлюпочеться шепелява вода, уже з крижинкою і свинцева. Ніхто не одвів Леночку від небезпечного видовища... чи не тому, що під час дозрівання кожен повинен особисто переконатися, наскільки вона свинцева, безвихідна і там, у глибині.

Пашутинський лісничий був дуже зайнятий тієї осені. Своє господарство він прийняв у занедбаному стані, бо тоді точилася перша світова війна. Наукою там не займалися й раніш, хоч була фундаментальна лісна бібліотека, а після скорочення асигнувань припинились і меліоративні роботи. Разом з тим нова лошкарьовська вітка набувала важливого значення у фронтових перевезеннях; безладне рубання на дрова для залізниці і для близьких стільки загрожувало сплюндруванням кряжових енезьких борів. Треба було чимало зусиль — без людей і засобів здійснювати хоча б часткове лісовідновлення на зрубках. Війна зупинила ремесла, сільське будівництво, навіть ремонт кордонів. Життя на Єнзі завмирало.

Тяжкий стан країни, кинуті у вир розрухи і воєнної поразки, вимагав, щоб національна доля була в руках самого народу. Після Лютневої революції законним спадкоємцем Росії стало особливу дорогою усе, що впіліло від жадібності вчорашніх хазяїв, — зокрема зелене добро. У свою чергу, це змушувало згадувати і про людей, заклопотаних збереженням і посильним збільшенням лісу, як і раніше — головної бази всенародного відродження. Так, енезька громадськість визнала за свій обов'язок відзначити наспіле сімдесятиліття Лисагонова Менєя Ілліча, об'їждчика з дев'ятого кордону і невтомого помічника Вихрова, скромним обідом із запрошенням двадцяти п'яти його товаришів. У ті місяці, зараз же після повалення самодержавства, ще не ввійшло у звичай помічати дрібні гвинтики державного механізму: зокрема, ні лошкарьовському ревізорowi лісовпорядження, великому чиновному панові, ні місцевому священикови о. Тринітатову, з яким пашутинський лісничий був у неприязних стосунках, не було ніякого діла до дрімучого лісового старигана, що півсторіччя просидів на охороні Пустошів. Проте, незважаючи на гнилу квітневу дорогу, поіменовані особи прибули самі — зайняти чергу біля цих можливих дверей і завтрашній день Росії, навіть з дарами; ревізор привіз компас для визначення всіх чотирьох сторін світу, а батюшка під оплески присутніх витяг з-під ряси сулію зм'якшувального напою домашньої гонки, відомого на Єнзі під назвою т е н е р и ф а, що його батюшка своєчасно виготовляв з меду, додаючи деякі заповідні трави... Таїска, яка на той час уже перебралася до брата на постійне життя, тепер змогла послідовно розповісти Полі всі обставини того дуже пам'ятного бенкету.

Почали під редьку з виголошенням належного слова про користь лісів, і тоді Іван Матвійович уперше висунув поки що туманну вимогу, яка стала основною тезою його першої книжки: про зрівняння лісу в громадянських правах з іншими джерелами народного добробуту. Лошкарьовський гість солідно відповів, що, на відміну

від інших, лісові виснаження не загрожує, бо він є джерелом, яке постійно відновлюється, на що Єгор Севастянович, заслужений фельдшер місцевої лікареньки, дуже доречно вказав, погладжуючи величезні сиві вуса, що всі визначні ліси на землі уже тепер легко перелічити, тим часом як рудники й шахти щороку відкриваються все нові... Одразу по тому проголосили примирний тост во здравіє Росії, і хоча склянки задзвеніли особливо дружно, а грибним Таїсциним виробам одразу було завдано значних втрат, уже тоді видно було, що кожен вкладав у це високе слово свій особливий зміст. А коли після пирога з солоною рибкою лошкарьовський ревізор запропонував випити за героїчне плем'я лісників, молодий Вихров задержувато спитав, що його превосходительство має на увазі — жменьку слухняного начальства, яке не спромоглось обстояти від розграбування навіть водоохоронні російські ліси, чи ту мільйонну меншу братію, рядових трудівників лісу, що у безсилому гніві спостерігають лісову розруху. Одразу і всерйоз запахло скандалем.

— То що ж нам належало робити, на вашу думку, пане Вихров? — сухувато спитав лісничий генерал.

— Кричати до суспільства про те, що відбувається в довіреній вам галузі, битись і навіть помирати, хай йому чорт, коли це необхідно для виконання обов'язків.

— Сподіваюсь, як обер-офіцерові лісу вам відомо, що приватно-власницькі ліси не підлягають юрисдикції нашого з вами департаменту?

— Значить, народові доведеться силоміць заповнити цю прогалину в лісному законодавстві! — Саме ця фраза і стала причиною для дальшого обвинування Вихрова у більшовизмі і усунення його з посади лише за тиждень до Жовтневого перевороту.

Суперечка перекинулася в нетрі лісної статистики, недоступної для більшості гостей, але загальне співчуття було на боці Вихрова: одні дружили з його батьком, інші зустрічали його ще босоногим хлопчаком у Калини. Звикнувши лягати разом з сонцем, лісники сонливо вслухалися в перепалку, а на далекому кінці заводили пісню обхідники, які добули того зловредного перваку з розбійницького Шиханового Яму, що славився в повіті як коньяк із зловісною маркою три мертві кісточки. Щоб утихомирити та об'єднати сили, о. Тринітатов похвалився, начебто в золоті деньочки юності особисто гасав на башкирській байзі під Уфою і навіть одержав лоша на приз. Розмова перекинулася на коней, а сп'янілий Єгор Севастянович похвалився визначною кобилою, незадовго перед тим придбаною для медичних роз'їздів; як він казав, до революції вона возила якогось важного архієрея і за те мала від нього нібито подячного листа чи щось на зразок цього. Тоді всі, хто ще був спроможний, вирушили особисто ознайомитися з фельдшеровою покушкою.

Ніч випала напрочуд бурхлива, весна з хрускотом ламала зиму, гортанне булькотіння чути було звідусіль. Покулюючись спро-

соння, конюшок вивів красуню зі стайні, і всі почали навперебій висловлювати свій захват. Широкогруда й росла, вся в яблуках і промивах, як небо тієї ночі, вона стригла вухами, перебирала копитами, намагаючись стати за вітром, який так посилювся на північ, що мало не гаснув вогник у щілястому залізному ліхтарі; було це в середині квітня... Один лише батюшка відізався про покупку кислувата, і фельдшер зарахував його до найшкідливішої породи знавців, готових буркотіти й на сонце, аби тільки не втратити гідності в очах вельмишановного товариства, і навіть назвав його волосоголовцем, що вкрай озлобило о. Тринітатова. Одвівши кобилу за недоуздок під захист стосу дров, де було трошки тихіше, і прирікаючи решту товариства на муку від пронизливого вітру та від якоїсь мокрої капості, що сипалася з неба, батюшка розпочав ґрунтовну експертизу: відтягав своїй жертві губи, по черзі піднімав ноги за мичку, стукав над оком, дмухав у конячу ніздрю, а потім прикладав вухо до підчерева з наміром підслухати, як це відбивається всередині досліджуваної тварини; кобила на відплату без особливого успіху намагалася вхопити його зубами то за рукав, то за деяке інше місце. Потім, кашляючи й чхаючи, всі пішли назад, щоб в умовах домашнього затишку продовжити конячу дискусію; як годиться господареві, Вихров замикав процесію. Отоді й відкрилося значення незрозумілого спочатку червонуватого слява над чорним хвойним пругом Пашутинського лісорозсадника.

— Цікаво мені, що саме в нашому повіті здатне віддаватися такому яскравому й тривалому горінню? — спитав у фельдшера, йдучи попереду, о. Тринітатов.

— Це вже воно утнухає, батюшко, а годин зо дві тому стовпом палахкотіло... — збуджено відповів за хазяїна конюшок, і Вихрова наче морозом проходило наскрізь. — Не інакше, як селяни Сапегіно допалюють... більше нема чому горіти!

Щоправда, двоє інших сіл було якраз у напрямі пожежі, але в думці у всіх Сапегіно стояло першим у черзі на вогонь, і, мабуть, не можна було вдалішої вибрати нічки, щоб спалити окаянну б и ч и х у.

Перша думка лісничого була про Леночку. Однієї хвилини було досить, щоб зірвати з цвяха кожущка і звеліти, щоб санками доганяли по дорозі на Красновершя; через Максимково було ближче, але він побоювався за місток на Склані, який щороку зносить повіддю. Ключкувате небо летіло вгорі, збиваючись у багряну піну над загравою, що поступово меркла і незабаром зовсім згасла. Натомість, поки Вихров крізь бурю добирався до великого лісу, в сизому молоці туману окреслилася якась кособока й невідповідно тьмяна річ, призначена для світіння: певно, місяць. Крізь примарну муць обабіч розквашеної дороги проступали прямовисні, якісь обсмоктані, бо ніби без кроп, стовбури. Нога раз у раз по коліно провалювалася у погризений сніг на узбіччі. Ніколи так не поспішала весна; різноголосий гомін безлічі зусиль стелився по

лісу, чітко вирізнялися то зітхання осідаючого насту, то сипіння води, яка щойно прокинулася, і все це перекривалося бурлацьким ухканням вітру, що допомагав річці зрушити лід.

Нічого не можна було розрізнити навколо, і, лише добравшись до незнайомого видолинка, Вихров зміркував там по двох схрещених соснах, які терлись одна об одну, що йде просто на Максимово. Уже зібравшись продиратися крізь ялинник на сусідню просіку, лісничий спробував точніше визначити місце, і в цю мить йому видалося, що попереду в імлі рухається людська тінь, майже неймовірна тут у таку погоду. Хтось справді йшов назустріч, так само як і він щохвилини спотикаючись на вимоїнах дороги, а це означало, між іншим, що уцілів міст на Склані; тінь пленталася з непокритою головою, наскрізь промокла і як тоді, в модриновій алеї, викинувши вперед напівзігнуту в лікті руку, а це було для Вихрова прикметою пайдорожчої в світі істоти. І справді, то була Леночка.

Через багато років на одній з проробок Вихрова у Лісогосподарському інституті Граціанський громово нагадав присутнім подальшу непорядну поведінку державного службовця по відношенню до поміщицької нахлібниці, очевидно, ставлячи перед ним на вибір — сховатися від неї за деревом або допитати басовитим голосом, вийнявши вогнестрільну зброю, щό вона робить вночі у казенному лісі. І ніхто того разу не здогадався спитати, якої ж думки сам він був про тих, у чиїх очах хотів вислужитися як охоронець громадянських чеснот... І якби навіть Вихров міг передбачити, якого горя завдасть йому ця дівчина згодом, він повівся б так само, тобто самовільно, тремтячи всім тілом, м'яв би її задубілі руки, намагаючись повернути їй мову й передати клаптик свого тепла, або, як ніби вона вже належала йому, розтирав її крижані й вологі під легкою жакеткою плечі, особливо ту вже нечувливу западинку під лопаткою у Леночки, звідки, як він гадав, мала ввійти в неї весняна смерть... і все дивився в напівзнайоме тепер, мокре обличчя, на якому часто сіпалися кутики рота, а очні западини були розтушовані до самих вилиць.

— Кріпися, рідна моя, тут недалеко... баню шпалотесам топили. Бігти не можеш?.. а ти спробуй, тільки б добратися якнайшкороше! — бурмотів він, так-сяк закутуючи її у свій кожушок і боячись здогадуватися, щό в неї на ногах, які тонули в розталій сніговій каші; він усоте оглядався, а саней усе не було.

Леночка не впізнавала його у волохатій, навманя вихопленій з купи фельдшеровій шапці, і взагалі вона нікого не впізнавала тижнів зо три потім; тільки брехала комусь неслухняним язиком, нібито ось вийшла від чаду прогулятися і збилася з дороги. Вона говорила безперестанку, але окремі фрази губилися за цокотінням зубів. Раптом довірившись, Леночка безладно розповіла, як на смерканні насочив на садибу Золотухін зі своїм підкуркульським почтом... і нічого вони там не помилювали, навіть бузку під терасою, бо й бузок у тому місці проклятий... і начебто Феклуша кри-

чала і один замахнувся на неї, а вдарити не посмів дівчинку... ні, не посмів, видно, зміркував, що за такі образи найлютіше карає бог! Що ж до самої старої...

— ...усе в Померанію обіцяла мене відвезти, так і не відвезла. Лихо ж яке... і гребінчика загубила.— Лєночка зібралася була відгорнути з лоба прилипле пасмо, але забула й запитально подивилася на свою підняту руку.— Ой, жаль гребінчика того... Тепер уже не повезе мене із собою до Померанії! От я й вийшла погуляти з хворою головою, а вже скресла ріка...— І, виходить, домівка пашутинського лісничого уявлялася їй єдиним безпечним місцем на землі...

— Та ходімо ж, нехай йому чорт! — голосно вигукнув Вихров, щоб як-небудь пробитися крізь весняний гомін у її потьмарену свідомість.

...Лєночку врятувала російська баня, Таїсчина відданість братові й та безпам'ятна воля до життя, що провела її дванадцять верст по нічній негоді. Цілий місяць тривала її ніч, одужання почалося одного разу вранці. Коли вперше відкрились її очі, уся рожева яблуня сибірка дивилась у відчинене вікно, цілу жменьку опалого цвіту нанесло вітерцем на ковдру. Незвичайна новизна проглядала в природі, коли змарніла Лєночка без сторонньої допомоги спустилася з ганку на траву, рясно всіяну першими кульбабами. Голова трошки паморочилась від п'яного запаху прілої тирси, нагрітої полудневим сонцем, але, мабуть, чи не дужче паморочилась од вільної безмежності неба, де пролітали хмари, такі величезні, а безгомінні зовсім. Почуття непростеної вини примусило дівчину обійти ділового джмеля на квітці: він був свій тут, і за роботу, а вона — зайшла, з погорілого Сапегіна, пригріта з ласки добрих людей. Поблизу криниці зустріла місцеву незнайому молодицю з корсислом на плечі, на несміливий Лєноччин уклін вона відповіла привітно, але холодненько: чоловік на війні, законні діти і тягар двох повних відер давали їй право на таку трошечки зарозумілу гідність. Ніхто не мучив Лєночки ні жалістю, ні цікавістю, але всі знали все... і, кінець кінцем, треба ж було комусь щоденно записувати показання флюгера на пашутинській метеостанції та кількість опадів за добу... Виникала маленька поки що надія, що вчорашнє забуто, що воно позаду; страшна ніч минула для Лєночки безслідно, коли не рахувати, що дуже змерзла тоді і, здається, на все життя. Крім того, з'явилася звичка, тільки-но смеркне, забиватися в далекий куток ближче до грубки, але Таїска щоразу винаходила привід підвести Лєночку до вікна й показати пустий сільський путівець на Красновершя,— такий вибоїстий, душу восени вимотає, такий безплідний, якими вони бувають по закінченні кровопролитної війни.

На Лєноччину біду, два місяці підряд не випало жодного дощу, так що й записувати ніби не було чого, а змушене неробство загострювало в ній почуття дарового, незаробленого хліба. Ніщо не змінилось, коли після посиленних, через Таїску, натяків їй додатково

доручили відбирати хвойне насіння і випробувати його на схожість. Робота була під силу і школяреві, а відсутність знань перешкоджала Леночці поринути в неї настільки, щоб без сорому і нарівні з усіма сідати до обіду... Отже, Вихров розумів її душевний стан, коли з власного почину заговорив про те, щоб вирядити Леночку вчитися; крім того, йому хотілося, щоб вона побачила життя й інших чоловіків, перше ніж погодитися на освідчення кривого й нудного лісника. Леночку підбадьорила ця думка: тільки зміна місця могла вилікувати її від виснажливого чекання, що завтра й сюди нагрянуть за нею по сліду... У Єгора Севастьяновича знайшлися зв'язки на лшкарьовських курсах медичних сестер, а Таїска за тиждень виготовила їй необхідне придане від полотняної білизни до старомодного, ще з буфами на рукавах, напівзимоного пальтечка, яке вона придбала на наймитські копійки років зо два перед тим, як перебралася до брата.

— Спасибі вам... жива не буду, а відроблю! — гаряче прошепотіла Леночка на прощання, вже одягнена.

Вихров по-батьківському розгладив пальто у неї на спині, що все збивалося горбом, хоч і перешите, і тут-таки при зачинених дверях дав їй частину чергової зарплати, пообіцявши ділитись і надалі.

— Беріть же, я сказав... таким чином. Я не вибагливий до життя, і мені рано відкладати на старість. Це не подарунок, а лише перехідна сума, яку я сам у вашому віці одержував від сторонніх людей. За схожих обставин можете передати кому-небудь, хто потрапить у скруту, цей боржок... Тепер усе залежить лише од вас. Знання допоможуть вам бути кориснішою для людей. Любіть життя, допомагайте йому стати чистішим... а коли повернетесь, будете лікувати безплатно мої старечі недуги... Усе, таким чином.

— Та ви ще зовсім не старі,— без особливої впевненості докинула Леночка, а Іван Матвійович подумав, скільки зусиль треба буде докласти в майбутньому, щоб вигнати ці принижені, нахлібницькі інтонації, що за роки цілковитої залежності всоталися в її мову.— Ач, іще ні волосинки сивої!..

— Це тому, що я тією самою щіткою чищу чоботи й пригладжую волосся, щоб не пропадало добро. Тепер марш на віз... Єгор Севастьянович сердиться: гедзі зовсім заїли його красуню!

Пашутинському лісничому тоді тільки-тільки перейшло за тридцять, а Леночці він якщо й не здавався старим, то наймолодшим з наставників людства; вона незграбно спробувала поцілувати його в руку. Вихров нагримав щось про необхідність — разом з її бездарним страхом життя — викорінювати в собі й інші рабські звички, грюкнув дверима і навіть на ганок не вийшов хусточкою на дорозу помахати.

Почата робота над книгою і пов'язані з нею виїзди до столичних бібліотек допомогли лісничому майже без листування пережити дворічну розлуку з Леночкою. Його послання в Лошкар'єв склалися з життєвих порад і вміщувалися на бланках грошових переказів, але сама думка про майбутню зустріч прискорювала його працю; якщо правильно, що кожен визначний твір, крім головної тематичної мети, диктується побічною, прихованою від читача у творчій біографії автора, то для Вихрова вона полягала в тому, щоб за допомогою своєї книжки ввести цю дівчину в ліс, як у рідну сім'ю, і нехай вона по змозі допоможе йому в боротьбі за своїх нових друзів. Для цього він мав через тоненький струмочок чорвила, що повільно збігає на папір, пропустити ціле озеро історичних довідок і статистичних доказів, власних спостережень і думок про світ, здобутих інструментом його ремесла. Уже залишалося переписати начисто чималу купку розгонисто списаних аркушів, як раптом стало ясно, що його широкі узагальнення не підтвержені достатнім матеріалом, що багатство поетичних образів лише послаблює наукову цінність книжки, що замість задуманого дослідження виходить поема про гірку лісову доленьку.

Якось уранці, перекресливши все, він поклав перед собою чистий аркуш і з перших же рядків заплутався у визначеннях лісу як об'єкта науки. Їх на той час набралось доволі, взаємно непримирених, бо в кожному відбивався окремий погляд на місце лісу в економіці епохи і, отже, належність автора не тільки до наукової, а й до політичної течії. Гарячі суперечки точилися під такий самий жвавий акомпанемент сокир, тому в людей необізнаних виникало законне побоювання, чи вціліє сам винуватець розбіжностей до часу з'ясування істини. Навіть розуміючи важливість цієї, іноді тільки догматичної боротьби, Вихров вирішив наблизити справу до здорового глузду, тобто безпосередньо до інтересів народного господарства і комуністичних нащадків... Отже, книжка мала початися критичним оглядом історичних понять про ліс з паралельними зведеннями убування його в Росії; у процесі роботи виникла потреба уточнити, звідки пішла формула вульгарного розуміння лісу й дерева як фабрики і робітника, що виробляють деревину. Цитата зустрічалася в одній з праць Тулякова, і учень звернувся з листом до вчителя, щоб той дозволив при нагоді ознайомитися з джерелом в оригіналі.

Зустріч відбулася в черговий приїзд молодого лісничого до Петербурга, років через півтора після революції, в тому самому похмурому кабінеті з важкими стьобаними гардинами для охорони від життя, справді-таки трохи галасливого тієї зими. Все там залишалося таким самим відтоді, як студент Вихров востаннє приходив із заліком; тільки замість сигарного ящика на величезному, з Двірцеву площу, столі уже вишикувалася для генерального наступу фаланга аптечних пляшечок, а на близькому краї, звідки

раніше звисали завзято почеркані рукописи, тепер, судячи по спинках, поселилися ті утішливі книжки, що проходять у такі квартири з чорного ходу, незадовго до трунаря,— біблія, порадник лікуватися травами і щось дурисвітське про зорі — з енциклопедією тибетських знахарів, Жуд-Ші, на чолі. Туляков перебував за порогом віку, коли будь-які вогненні враження дійсності потрошку витісняються спогляданням тілесного руйнування, що відбувається всередині. Потьмянілі очі старого, який сидів за столом у шубі з піднятим коміром, ще докладніше розповідали про ті зміни, що відбулися в ньому. Пахло тліючим гнотом лампади, завбачливо погашеної домашніми за той час, поки Вихров був у передпокої.

Професор полаяв молодого лісника за ризиковану подорож до столиці, як видно — пішки, заради таких очевидних дрібниць.

— Ви даремне роздягалися, колего,— пробубонів колишній учитель.— У нас холоднувато, і не варто шукати неприємностей понад ті, які на нашу долю приділила історія.

— Ну, я поки що не в такому чині, щоб оберігати себе від неприємностей,— сказав колишній учень.— До речі, доїхав я розкішно, і, крім того, чудова відлига надворі.

Одразу по тому слизька розмова про причини всеросійських злигоднів,— особливо явно фальшивий тон туляковського подиву з приводу відновленого руху на залізницях,— змусила Вихрова скоротити візит і круто повернути до мети одвідин. Старий не показував, що впізнав свого студента, але Вихров одразу зрозумів, що той пам'ятає його ще хлопчиком з дров'яного складу. Книжка була на верхній полиці під стелею, укритою порохом і добряче прокопченою від неохайної залізної грубки.

— Візьміть самі... здається, третя з правого боку, в шкіряній палітурці,— сказав Туляков, кивнувши на бібліотечну драбинку.— Мушу застерегти, проте, книжка написана по-басурманському. Я не пам'ятаю, чи була вона в російському перекладі.

— Нічого, я трошки тямлю по-басурманському,— вже з верхнього східця і без притиску засміявся Вихров.

Це була забута праця Пютона «*Traité de l'économie forestiere*»¹, і можна легко уявити суперечливі думки столичного вельможного лісівника, коли він дивився на куховарчиного сина, який без утруднення гортав учені відкриття на іноземній мові.

— Вам потрібен папір? — шукаючи якогось зближення, спитав Туляков.

Вихров вдячно кивнув, не одриваючись від сторінки:

— Спасибі, я із собою приніс... — і подивився на рік видання.— Чорт, як трагічно мало знали люди ще вчора!

— Ну, в той час людське неучтво з верхом надолужувалося кількістю і прекрасним станом лісів,— буркотливо зауважив професор.— Видно, головні істини про ліс будуть відкриті, коли він

¹ «Трактат з лісної економіки» (франц.).

зовсім зникне з лица землі... і я вважаю, що на це люди цілком спроможні. То для чого ж вам потрібна ця довідка, мій молодий колего?

Скучо, але досить чітко Вихров виклав тему своєї роботи і пов'язані з нею труднощі. Професор з іронічною пошаною відізвався про намір пашутинського лісничого взятися до святої справи захисту лісів, яка в минулому і найвидатнішим російським лісівникам була не по зубах; він також пробурмотів щось про шкідливість самовпевненості як в особистій, так і в громадській діяльності.

— Я надішлю вам свою книжку, якщо її коли-небудь випустять у світ,— незворушно пообіцяв Вихров, не перестаючи робити виписки.

Туляков вийняв із шухляди пересохлий тютюн і без запрошення курити підсунув гостеві через стіл.

— Щось я не пригадую вас... але, як я зрозумів з листа, ви слухали в мене лекції і навіть знайомилися з моїми найпізнішими зловредними творами?

— Так... і, крім того, не раз мав нагоду переконатись у вашій доброзичливості до молодих,— для проби натякнув Вихров, щоб перевірити свої таємні здогади.

— Дуже втішно почути хоч що-небудь приємне про себе. Може, пообідаєте зі мною?.. В мене сьогодні розварена макуха на обід. Це готується із жмаків... не траплялось їсти?

— Доводилося в дитинстві... але дякую, я вже їв сьогодні,— неуважно кивнув Вихров, не приймаючи виклику й усміхаючись з приводу однієї надто наївної сторінки Пютона.

— Дозвольте подікавитися в такому разі, у якій мірі ви поділяєте мої міркування про ліс? — обережно, не без прихованого хвилювання спитав Туляков.

Уся поведінка гостя свідчила, що туди, в снєзьку глушину, ще не дійшла зовсім недавня брошура Тулякова із запереченням проти націоналізації лісів, жорстоко освістана через рік, а поки що зустрінута зловісним мовчанням сучасників, зокрема й найближчих учнів.

— Дуже схильний поділити,— підвів голову Вихров,— якщо йдеться не про останній ваш виступ, що викликає превеликий жаль, а про сталість лісокористування.— Він мав на увазі ту саму систему лісового господарства, коли з метою збереження джерела деревини щорічне вирубування здійснюється в обсязі одержаного за рік приросту.— Але я з прикрістю прочитав цей ваш твір, на щастя, найкоротший з усіх написаних вами. Не хочу просити прощення за прямоту... ми вступаємо у грізну, невідомої тривалості смугу життя, коли успіх величюї справи залежатиме від принциповості сучасників і покоління у стосунках між собою... Вважаю цю статтю вашою глибокою помилкою. А втім, у вас і раніше траплялися небезпечні неточності, дорогий професоре.

— Поясніть... докладніше, — запнувся той, як на шахівниці переставляючи плячешки на столі.

— Наскільки я сам розбираюся в цьому... мені завжди здавалось обивательським ваше порівняння лісів і сировини, яку добувають з них, з капіталом і рентою. Ліс є сума продуктивних, а не виробничих сил... Його можна назвати капіталом лише в разі, коли він став засобом експлуатації людей.

Туляков так і рвонувся був до нього через стіл:

— На мою думку, в такому вигляді ваша формула так само позбавлена смислу. Продуктивні сили тому й продуктивні, що виявляються у виробництві продукції. В чому глибокодумність вашого протиставлення? — Він заплутався сам і розсердився. — І взагалі, смію нагадати вам, мій не надто молодий і недостатньо ввічливий прохачу, що ще в першому томі свого Лісовпорядження, задовго до того, як ви з'явилися у мене на кухні, я вже цитував Маркса і навіть діставав потиличну віддачу од відповідного начальства.

— У вас це звучить так, наче саме ви і відкрили Маркса для російських лісників, — відповів Вихров, ледве стримуючись від запалу, що охопив його. — Я досі пам'ятаю ваші благодіяння і зовсім не хочу образити вас підозріннями... але невже Туляков здатний вимагати схвалення своїх очевидних помилок як подяки за ту допомогу, яку він регулярно посилав мені в мої студентські роки? — Він по можливості побіжно висловив цей здогад, що знацька майнув у нього, і господар навіть не намагався спростувати його. — Мені тільки хотілося застерегти вас, учителю, що недбале використання вищої економічної математики може завести вас у досить безрадісні нетрі.

— Це... погроза?

— Ні, тільки бажання утримати одного з найвидатніших російських лісників від повторного падіння, таким чином.

Сірі зарослі щоки Тулякова налилися краскою:

— Отже, ви читали ту мою... справді жахливу брошуру?

— Читав, — складаючи свої записи, сухо заговорив Вихров, — і мені, бачивши вас колись у такому блиску, було сумно читати вашу браваду, яку можна пояснити лише незрозумілим для мене озлобленням. Спочатку я збирався написати вам відкритого листа, але вирішив, що майбутня моя книжка буде найкращою відповіддю. Не гнівайтесь на мене, я друг ваш... Я завжди вважав ваші книжки лісною класикою, і непристойний тон мій пояснюється не так поганим вихованням... як, перш за все, страхом за їхню подальшу долю. Таким чином, на вашому місці я обійшов би книжкові прилавки Росії і скуповував би, на останні копійки скуповував би свій злощасний витвір для оцієї залізної прірви, — кивнув він на грубку, — скуповував би, поки юне покоління не підросло. Чого ж ви церелякалися в революції — ви, оскільки мені відомо, — селянський син, який призабув своїх темних вологодських родичів? Ідіть пішки по країні, в сіряку, якщо треба буде, при-

слухайтеся до гомону пробудження в російському лісі, постарайтесь провітритися на цьому крижаному протязі — він бадьорить. Так, ви дуже хворі, учителю.— Вихров встав, вважаючи, що сказаного досить для того, щоб його негайно вигнали, але цього не сталося, і він підбадьорився.— Слухайте-бо, я міг би зразу захопити вас із собою на Єнгу... хочете?

— Ну, знаєте... досі ніхто ще не пробував лікувати мене такими припіканнями,— розгублено докинув Туляков, не маючи сили на роздратовання.

— А ви не ставили собі запитання, професоре: чом у ж інші утримувалися від цих ліків?

Здається, Вихров натикав на властиву людям цього кола інтелігентську делікатність, що не дозволяє затьмарювати останні хвилини старості, тим часом як за модою часу не слід було щадити їх. Виходить, інші примирились із безславним кінцем Тулякова, і куховарчин син був перший, хто застосував вогонь для його воскресіння. Тепер обидва вони трохи розчулилися; старий несподівано похвалив у гостеві високе розуміння взаємної громадянської відповідальності, яке Вихров виразив у образі мотузки, що нею люди зв'язуються, піднімаючись на вершину неприступного інакше льодовика, коли не можна ні впасти, ні відхилитися вбік без того, щоб не розладнати порядку руху... Їхні очі зустрілися. Туляков понуро побрів до вікна, де зненацька розгорілася часта вулична перестрілка.

— Я міг би пояснити, як це вийшло в мене,— глухо сказав він, розглядаючи щось крізь оплилий крижаний натік на шибці,— але боюсь, що, поки не встановиться новий порядок, ніхто й не слухатиме довгих туляковських орацій з особистого приводу, а потім... потім однаково стане пізно.

— Відійдіть од вікна, Миколо Хомичу,— сказав Вихров після другої кулеметної черги.

— Ви маєте рацію, молодий колего, люди трагічно мало знали... і вчорашні завжди знатимуть трагічно мало. Це прикро для живих... але було б гірше для прогресу, якби дійсність приводила нас до протилежного висновку,— міркував він уголос.— Ви маєте рацію, я так постарів і такий несправедливий до життя, що вже не дуже певен свого морального права на шматок хліба з майбутніх урожаїв, а це, природно, озлоблює... Але ви праві найнещаднішою правдою на землі, правдою чесною і непримиренною молодості. Уранці завжди здаються наївними сумніви присмерку. В усякому разі, не побажаю вам у моєму віці вислухати таке від найдібнішого з ваших учнів... про вік, про сіряк і про бравату. До речі, вона при вас... моя брошурка?

— Ні, вона залишилася вдома, у лісництві.

І тоді Туляков придумав формі несподівану форму подяки за одержану від Вихрова приємність. Він запропонував викупити у Вихрова примірник засудженої статті і, ніби на спокусу продавцеві, заходився вивантажувати із стола перев'язані папки

зібраної за десятиріччя архівної всячини; те, що надходило пізніше, було просто засунуте під тасьму. В очах Вихрова ціни йому не було, тому паперовому мотлохові, тим більше що в одному з пакунків виявилось кілька нерозбірливих зошитів вчителя Тулякова — побіжної лісної хроніки, яка давала змогу простежити згортання зеленого килимка в Європейській Росії. Видно, збираючи цей матеріал, Туляков і сам колись мав на меті узятись до теми Вихрова, та все відкладав, як сповідь на смертний час, і тепер розставався зі своїм скарбом без жалю, — так лісівник віддає наступникові улюблений, ще недоспілий гай, — навіть зі стареньким чемоданом на додачу, щоб мав у чому одвезти на вокзал.

У розмовах про ліс вони просиділи до смеркання. Старий урочисто засвітив недогарок свічки, останній у країні, на його думку; свічок уже не продавали, їх доводилося діставати. Вихров пішов, коли стеарину там залишилося лише на десяток хвилин.

— Забирайте ж оцю в'язку опалого хмизу, — на прощання сказав Туляков про чемодан. — Ніхто ще не йшов з лісу з порожніми руками. Любіть ліс, голубе... Та дивіться, щоб ручка від чемодана не відірвалася.

— Нічого, я випадково шворку із собою захопив, — відповів Вихров.

Сам молодий, він не зрозумів ні заклик до благородства суддів, ні самогубної тоскної нудьги, що були в цьому дарі, не поцікавився навіть, чому Туляков сам не використав цього матеріалу, самую публікацією якого, з коментарями, звичайно, міг би виправити свою репутацію в очах сучасників тридцятих років.

То була рідкісна збірка документальних доказів проти винищувачів російського лісу. Нарівні з такими перлинами, як відомості розрахунку з робітниками, запродажні нотаріальні угоди, банківські позови на збанкрутілих лісовласників, навіть копії сенатських актів дев'ятнадцятого сторіччя про гучні судові справи за ліс, — траплялися й не менш цінні побутові матеріали приватного життя лісопромисловців: їхні сплавні і лісорубні посвідки, їхнє інтимне листування, скандальні газетні вирізки про їхні нічні бешкети у столичних шинках, порвані меню обідів та ресторанні рахунки на нечувані суми і, між іншим, перлина колекції — пачка напівграмотних записок зальотної кафешантанної канарки Жермени до відомого Книшова, мабуть, за пів-ока через підставну особу викуплених у п'явиці. Саме це опале листя епохи, листя, що, як правило, безслідно зотліває до приходу історика, згодом дало змогу Вихрову у досить виразних картинках показати розпорощення національних багатств по кишенях дармоїдів, а документацію обвинувальних розділів довести до ступеня речових доказів... Усе разом і спричинило успіх Долі російського лісу; громадянський гнів, який викликала наочність злочину, надавав книжці Вихрова якості розючого меча проти поваленого класу, а цього дуже потребував тоді молодий і ще не зміцнілий лад. Згодом, роз-

громлюючи книжку, Граціанський, природно, використав згадане у передмові підмочене ім'я Тулякова, який зробив авторові той щедрий дарунок.

3

Вихров надіслав рукопис у видавництво на другий рік восени. Прощавши півроку, він сам зібрався в Москву за відповіддю, і в цей час, якось увечері наприкінці зими, по останній санный дорозі до будинку лісничого під'їхали плетені сани. Спочатку Вихров відчув лише холод з розчинених дверей, потім побачив у вікні сестру з чужим дорожнім кошиком у руках. Напівзнайома жінка з винуватим виглядом, як йому здалося з-за завіски, скидала кожуха біля ганку і відбивалась од їхнього сетера, на кличку Пузирьов, який намагався лизнути її в обличчя. Вихров пізнав Леночку по буфах на рукавах зовсім зношеного пальта та по темному пасму волосся, що вибилося з-під хустки; хоч як тягло його скоріше придивитися до милого обличчя, все ж таки він підібрав відповідний для зустрічі тон невимушеного старечого буркотіння і тоді лише вийшов до неї. Виявилось, медкурси в Лопшкарьові закрили у зв'язку з перетворенням їх на медичний технікум, з переводом в область, а Леночка не ввійшла в новий набір учнів; для стислості вона не сказала, що сама не пішла до приймальної комісії райвідділу охорони здоров'я, боїчись анкет та розпитів про її соціальне походження. Трохи пізніше за вечірнім самоваром у лісничого зібралися сусіди послухати приїжджу, як там їй жилося, що чути відносно повалення світового капіталу і почому масло на базарі, а вона тулилася до розпеченої лежанки й полохливо на всі запитання відповідала, що, мовляв, усе дуже добре. Єгор Севастьянович, який нагрянув на вогник, виявив жартівливе побоювання, що тепер Леночка відіб'є всіх пацієнтів у старого лікаря, проте присутні вже розуміли, що в Леночки залишився єдиний вихід — заміжжя; навіть Пузирьов, який так одверто вмовився біля її піг, наче чуттям нахлібника вгадував у ній майбутню господиню.

Через тиждень по приїзді Леноччина недуга, яка була притихла, відновилася. До колишніх страхів і загостреного відчуття становища нахлібниці приєдналася свідомість своєї непрощеної вини — трохи перебільшеної, але не зовсім безпричинної. До Пашутина стороною дійшли звістки про загибель паничів Сапегіних на денікінському фронті, певна річ, не на радянському боці. Ніхто у виселку ані натяком не прокопився при Леночці, але зерно підслуханої поголоски миттю пустило коріння в підготовлений ґрунт. Леночці здавалося, що на неї, єдину вцілілу від розвіяної сім'ї, і повинна впасти кара за злочини поваленого режиму. Не тільки вечірньої дороги лякалася вона тепер, — всяка дрібниця, косий погляд прохожого, відвідувач у військовій формі, лист зі столичним

штемпелем, де могла бути вказівка про шкідливість її існування на земній кулі взагалі,— все набирало для неї особливої значущості, відомої лише їй. Потай вона побігла на річку й кинула в ополонку золоту брошечку, подарунок старої в хвилину просвітлення й останній доказ Леноччиної причетності до світового капіталізму, а з криниці могли б випадково вичерпнути відром! Тепер Леночка могла з чистою совістю піти на службу до Єгора Севастяновича. Вона з головою поринула в роботу, але недуга виявилася такою сильною, що іноді за цілу добу Леночка не встигала довести себе до рятівного ступеня втоми. Не було в лікарні тихішої, стараннішої від неї, але тут саме й чекав на Леночку перший удар; завдала його Семениха.

То була висока й сухорлява стара, жінка Ветрова з сусіднього Полушубова, мати п'ятьох, славнозвісних на Єнзі, синів. Двоє старших загинули ефрейторами в першу світову, обидва молодші служили у флоті, і один, були чутки, першого ж місяця революції висунувся в Петрограді на всеросійську висоту, а другий на той час уже прийняв геройську смерть під Нарвою від Юденича. П'ятий, найменший, Марко, ще хлопчиною теж утік в матроси, але плавав не на морських, а всього лише на річкових суднах Камської флотилії, що билася тоді з Колчаком, стримуючи його наступ. Синівська слава і пережите горе надавали Семенисі тієї поважності і суворої постави, з якою малюють Батьківщину на плакатах, і, справді, не всякий витримав би з незвички її пронизливий, трошки скорботний погляд. Сам Єгор Севастянович, який мав справу з казенним спиртом і часто незаконно вдавався до нього, незважаючи на симпатії навколишнього населення, знімав душу в її присутності, а Леночка просто боялася потрапляти Семенисі на очі. Випадок звів їх у перев'язочній, і тому що зовні Леноччин стан виявлявся в особливому вологому блисківі запобігливого погляду, в приниженій люб'язності до людей, то, природно, Семениха, обізнана з лихими пригодами сапегінської вихованки, не повірила в її щирість. Вона тільки й спитала в Леночки: «Чого ти так ластись, панночко? Мо, щось недобре заглядати хочеш?» — з такою спокійною і зловісною ласкою спитала, що в Леночки й ноги віднялися.

Тепер не врятувало б і заміжжя, бо й воно не звільняло її від пильної громадської уваги. До того ж Вихров нічого не робив, не можучи розгадати мовчазну Леноччину недугу, розуміючи її залежне становище, навіть не сміючи віддати на її високий суд усю тисячу заради неї ж таки списаних сторінок! Нові теми просились йому на перо, але він майже не сідав за стіл, а головним чином вештався з рушницею по відталих трясавинах або зустрічав світанок у відлюдному наметуку на Пустошах. Ішла бурхлива весна, ліс стояв голубий, він ще не прокинувся, але льодок уже прозеленів на пашутинських ставках, а граки бралися лагодити старі гнізда. Ніяково усміхаючись, Леночка танула на очах: тим швидше відходила зі снігом, чим більше оточували її співчуттям

і теплом. А втім, домашні помічали, що нема-нема та й блисне в ній якась незламна, загнана сила з-під опущених вій, одчайдушна, як воля до втечі. Єгор Севастянович, хоч і був знавцем людських організмів усього лише в межах від водянки до грижі, проте наполегливо пораяв Таїсці не залишати дівчину без нагляду, особливо на смерканні.

Тоді горбатенька спробувала прискорити справу.

— От, поговорити хочу з тобою, Івашо...— сказала вона братові.— Немов опалена, ходить сиротинка наша.

— Певне, застудилася. Малини їй завари та звели баню витопити.

— Ех, ніж звірів губити безневинних та чоботи по заростях рвати, краще звивав би ти гніздечко поки що! У самому розпалі твоего літа, Івашо.

— Захотілося племінників няньчити? — відбувався жартом брат.— Що ж, я не від того, підбери мені яку бурлачку до пари, на дерев'яній нозі.

Вона наполягала, знімала невидимі смітинки з рукава його форменої тужурки:

— Годі вадами вихвалитися!.. Зате ти тепер уже від усякого горя страхований. Господи, та воєнного часу ціни нема такому женихові! Усі навколо весілля вашого чекають. І чого, чого вам обом мучитися? Глянув би, змарніла зовсім...

— Дивись-но, сестро, у вир її заженеш. Пусти мою руку і не сміши людей, таким чипом! — І знову забирався на далекі межі своїх володінь, де все махливіше на світанку лунали тетерячі поєдинки, а на смерканні дражнливо овече мекання бекасів.

Цей опір змусив Таїску підстьобнути розвиток подій з протилежного боку. Вона намовила Леночку розпитати брата про мету його професії, зокрема — за що саме він до такої міри любить ліс, а це було однаково, що спитати про смисл його існування. Вихрову й доби не вистачило б на докладну відповідь, а за цей час, за хитрими Таїсчиними розрахунками, і мало між іншими розмовами відбутись освідчення. Та Леночка й сама не раз питала в себе, чому змістом своєї книжки Іван Матвійович обрав не що-небудь красиве, як-от яблуня там чи агрус, а звичайні дерева, що й без людської турботи ростуть. Дати відповідь на такі кардинальні питання буття для Вихрова найзручніше було в лісі, з начним приладдям під рукою. Лісничий призначив екскурсію на наступний ранок, якнайраніше — щоб завершити введення Леночки в лісне знання завидна. Вони вийшли з Папутина, як усі помітили, навіть без Пузирьова. Увесь виселок з-за спущених завісок проводжав їх схвальним напученням. Зі сходу до лісництва прилягало досить широке зоране поле з пугівцем посередині; ніхто не відійшов од віконця, поки лектор і його аудиторія не зникли в переліску.

Стояла та безсонячна, холодненька травнева рань, пройнята настороженою тишею, як перед початком концерту, коли всі вже

зібралися, тільки спізнився диригент і на нього чекають, а невидні пташки на дитячих кларнетиках пробують уривки завтрашніх мелодій, і потім стукає дятел у чорно-жовтому фраку, запрошуючи до уваги, і раптом починають діяти наймогутніші закони життя, і під натиском розбуджених соків руйнується зимовий сон, а ліс огортається дружним шелестом літа... Але все це настане завтра, а поки що нема чим око потішити, крім несміливої прозелені лужків на осонні, ніби наведених учнівським пензлем, та діловитих граків, що колупають розталу землю в торішній борозні.

Увійшовши в ліс, Вихров відділив бруньку од черемхи, яку погриз зайчик, і на долоні підніс своїй супутниці з таким урочистим виглядом, наче вручав подарунок нареченій на порозі носілля.

— Нащо? — здивувалася Леночка.

— Це мої приятелі, родина моя б'є вам чолом, не маючи багатих дарів...— прочулено сказав лісничий.— Не гребуйте, беріть. Таким чином!

Розтерта в пальцях брунька пахнула гірким мигдалем, надаючи святковості всьому, що томилось у сіруватій імлі навколо.

— Як гарно пахне!..— здивувалася Леночка.

— О, я покажу вам сьогодні десятки схованих від сторонніх очей маленьких відкриттів! — суворо й урочисто сказав лісничий.— Але для цього вам доведеться звернути з дороги. Не змерзла ще?

— Нічого... Тітка Таїса звеліла мені тепло одягтися.— І раптом догадалася, що сьогодні станеться головне й жадане в її житті, і на душі в неї стало сумовито, моторошно й весело.

Для задуманої мети найбільше підходили верхів'я Склані, де самий вік, благородна дозрілість рослинних велетнів мимоволі вселяли пошану до ремесла лісника... але Вихров чомусь повів свою обраницю в напрямі Шиханового Яму, спочатку вздовж незакінчених восени дренажних каналів, затягнутих понад берегом крижаною кромкою, а далі — просто по цілині — в найбільш болотисті і навіть літнього часу непривабливі нетрі вцілілої частини Облогу. Видно, лісничий думав почати з гіршого, щоб, коли настане ніч і сузір'я заплутаються в неводах соснових крон, вразити Леночку їх видовом. З-під купини, тільки-но ступиш, уже вибивалися глиняного кольору струминки, так що вона потрохи починала розуміти всю серйозність випробування, яке судилося їй... І, наче передбачаючи, як багато в його долі може залежати від цієї дівчини, ліс принижено бив Леночці чолом: то уклонявся здалека квіткою медушки, то стелив під ноги на осонні золотий килимок жовтцю-пшінки, а де холодніше й вологіше — тішив Леноччин зір ясно-зеленим розсином *chrysosplenium*'а і, нарешті, зрідка усміхався блакитними очима щойно розквітлої переліски, що майже помітно тріпотить війками.

— Як, цікаво вам тут? — з ревнивою люб'язністю господаря спитав Вихров.

— Дуже...— кивала Леночка.— Я ніколи не бувала в лісі в цю пору!

Місцевість ставала дедалі нижчою, а ліс безрадіснішим і біднішим; весняна вода чвакала під багаторічною дерниною бурого моху. То було змішане дрібнолісся третього бонітету із запасом деревини кубометрів з тридцять на га, забите всіма лісовими напастями, де-не-де затоплене водою, і такого ж невиразного віку, як і люди в біді; проте майже рукопашна боротьба порід точилася тут. Знизу, від струмка, темна і в пасмах сухого хмелю вільха наступала на криві, сухітні берізки, які ніби сп'ялися на корінні над хисткою простудною трясовиною, але майже скрізь гостра і вся у штурмовому пориві брала гору алина, що встигла пробитися крізь листяний намет. А втім, нелегко і їй діставалася перемога: деякі дерева стояли без хвої, в інших купи ослизглих опеньків сиділи в підніжжі. Керуючись цією прикметою, лісничий досить легко надірвав кору на ближчому дереві і зі значущим виглядом, без будь-яких пояснень поки що, показав Леночці розточений короїдом спід. Так почалося це найсмішніше з усіх попередніх любовне освідчення.

— Отже, ми входимо в ліс,— уривчасто, хвилюючись, заговорив Вихров,— або, як його називають деякі кабінетні мудреці, біо-гео-фіто-ценоз, що в перекладі на мову нашого брата, неуків, означає складне товариство живих, переважно рослинних, організмів, які взаємно створюють один одного і перебувають у повсякчасній коакції, тобто, по-російському, у взаємодії з ґрунтом, кліматом і ландшафтом. Як бачите, нічого в цьому визначенні лісу не пропущено... хіба тільки зооценоз в особі пролітної пташки, яка залишає деякі азотисті нагромадження у своїй літній резиденції...— і засміявся жорстким звуком, наче дерево терлось об дерево.— Нічого не пропущено,— кажу я,— коли не рахувати людської діяльності в ньому і тих насущних умов, які конче потрібні лісові для виконання його основних завдань на найголовнішому фланзі життя. Звичайно, за огорожею заповідників та в неприступній для колеса тайзі сибірській ще знайдуться в нас віковічні бори та гаї, але дивіться ж, який вигляд має сьогодні в природі звичайний ліс, про нещастя якого ми згадуємо лише із сокирою в руці. Вам... вам не важко стежити за розвитком викладу?

— О, що ви, анітрохи!..— слухняно озвалася Леночка, бо для того, головного, варто було витерпіти й не таке.

Усе чекала, що, почавши з лісу, він промовить потім красиві, обов'язкові в таких випадках слова про свої почуття, що-небудь гарне, на все життя чарівливе — про неї саму, але замість того Вихров став докладно говорити про гідрографічну карту місцевості з геологічними рубцями від древнього льодовика, про якийсь, у цьому місці, підземний ортштейн, згубну кам'яну перепону для коріння, наче дивився на двадцять метрів у глиб землі,— навіть про джерела селянського повір'я, яке підтвердив Вітрувій,

начебто для міцності дерево треба рубати при убутному місяці, і про те, чи правда, що березове насіння не переносить дотику людської руки. Він говорив також про назрілі потреби і давні кривди лісу, а що немало їх набралось в російській історії, то Вихров тільки-но дійшов до Григорія Котошихіна, коли в лісництві задзвонили на обід. Зважаючи на кваліть дівчини, яка стояла по кісточки у крижаній воді, він для стислості скинув півдюжини царів і сам жахнувся з розміру того, що залишилось... але тільки своєю лісною мовою він і міг розповісти Леночці про майбутні їхні спільні турботи й прикроці, такі іноді невідповідні до маленьких радощів лісника.

Ніколи потім не говорив він так переконливо і з такою злістю про улюблений об'єкт; багато класичних сторінок його майбутніх книг відлилося саме тоді, у розбігу його запального натхнення. Але тим виразніше в цьому нагромадженні висновків, формул та ботанічної латині Леночка вчувала прихований поклик любові, майже благання, барвисто прикрашеного якимись набряклими словами,— всі ті проникливі інтонації, що доходять до жінки здалеку, крізь усякі перепони заборон, сну і цнотливого незнання. І знову, якби його освідчення було трошечки простішим, як у більшості людей, вона залюбки пішла б до Вихрова за жінку, щоб чесно штопати його одяг, вирощувати його дітей, ділити навіл горі від Граціанського, але він занадто багато кидав до її ніг, вмиваючи одно в одне,— думки і плани своїх ще не здійснених книг, само життя своє, і знову Леночці нічим було оплатити страшнувату для неї щедрість Вихрова... Ліс товпився навколо, перемерзлий, захлинувшись у воді і, ніби опустивши руки, з настороженістю глухонімих вслухався в бурмотіння свого заступника.

— Признавайтесь ж... не нудно вам поки що?..— час від часу не дуже впевнено питав Вихров.

— О ні, навпаки!..— усміхалася Леночка, намагаючись забути про сирій холодок, що струмував до ступні крізь проношені ботики.— Я й не думала, що про це можна розповідати так цікаво і... багато. Говоріть, говоріть ще...— Вона терпляче ждала, що тепер уже він і здогадається сказати їй, як неймовірно важко йому жити без неї, а вона відразу погодиться, перш ніж Вихров встигне договорити до кінця, і тоді вони навіть поспіють на післяобідній чай, і можна буде надіти затишні, стоптані Таїсчині валянки, і вперше вона проведе ніч без снів, сповнених шарудіння за спиною та допитів.

— Тепер уже близько кінець...— співчутливо підбадьорив Вихров.— На чому ж ми зупинилися? Отож, значить, торкнемося побіжно сумної повісті про наші північні ліси...

Для повноти вступу до лісної науки, мабуть, залишалось тільки розповісти про типи деревостоїв, особливості рубання, системи лісового господарства... а втім, до заключної частини слід було, бодай побіжно, згадати імена тих, хто в минулому хоч добре сло-

во сказав про ліс. Це був родовід його ідеї, так що неможливо було обминути міркування Маркса й Енгельса, а тим більше Леніна про первісні способи експлуатації лісів, а відразу по тому якийсь самі, врозбівку, навернулися на язик і державна лайка Петра на адресу розкрадачів вітчизняного дуба, і голосіння князя Васильчикова про занепад російських дібров, і лісні інструкції наполеонівського Кодексу, і, нарешті, для заключного акорду, похвальне слово лісові якогось Бернарда де Клерво.

— Який, який Бернард? — лише із сумлінності, щоб нічого не пропустити, докинула Леночка.

Зупинений у розпалі проповідницького натхнення, Вихров з досадою глянув у її бік і через похмуре освітлення, чи що, не помітив ні її посинілих губ, ні благального вигляду, з яким дівчина переступала з ноги на ногу.

— Ну, був один такий француз дванадцятого сторіччя... а що таке?

— Він теж що-небудь... по лісовому господарству?

— На жаль, всього лише абат і проповідник, але... нащо вам це здалося?

Вона й сама не знала: просто різонуло іноземне ім'я в розмові про російські сосни та берези. Залучення того злосчасного Бернарда піклувальником за російський ліс згодом завдало Вихрову безліч життєвих прикростей і навіть у такій мірі, що лише редакційна, у центральній пресі, стаття захистила його первістка від цілковитого розгрому.

Проте Вихров не зважив на попередження, і в наступну хвилину Леночка розридалася, припавши до найближчої берізки, так розпачливо, що вершечок здригався у вишині. Звичайно, не лекція була причиною, а просто прикинула начорно, скільки їй доведеться ще витерпіти надалі, поки остаточно забудуть її невідому провину.

— Не звертайте уваги... це в мене від незвички, скоро пройде, — схлипувала Леночка, витираючи сльози і залишаючи на щоках білі смуги від бересту. — Всю прогулянку вам зіпсувала!

— Ні, це ви мені пробачте, лебідонько ви моя!.. Уявляю, судячи з такого початку, який з мене в майбутньому лектор виїде! Та заспокойтеся ж, я так прошу вас!.. — і ще якісь слова бурмотів Вихров, не сміючи очей на Леночку підвести.

— Нічого, от уже проходить. Тепер після дощичку все швидше розпускатиметься... — Вона намагалася жартувати, але плечі її ще здригалися. — Мені просто уявилося, що так я і простою ціле життя, нетямуща... як у ямі. І потім капельку в ботики натекло... Нічого, от і пройшло!

...Тим часом розгодинилося. Гарячі димчасті промені пройняли сутінь ялиничка; десь углибині за ним виблискував залитий сонцем майже прямовисний схил ярка, що виводив нагору з низини. Повернувши голову, Леночка вслухалася: звідти долиняло гортанне белькотіння.

— Хто це там?

— Це вода,— знічено сказав Вихров.— Ходімо на сонечко... сушитися.

Сюди, у вузьку вимоїну, теплінь прийшла на тиждень раніше; рясно цвів підбіл на підсохлій глині і гойдалися лілуваті тіні ще голого віття. Струмок в'юнився поміж каміння; зручно було вибиратись, ступаючи з каменя на камінь, як по східцях, і тримаючись за червоні лозини шелюги з намивами торішнього листя. Зараз же за поворотом була ковбанька із справжнім водоспадом заввишки п'яді з півтори. Молоді люди, не змовляючись, посідали на природну лавочку зсуву; лісничий допоміг Леночці скинути намоклі ботики,— вони скоро запарували на осонні.

— Тут теж зовсім непогано, таким чином,— сказав Вихров, оглянувши місцину.— І не сердьтеся на мене... я не розрахував обсягу... своєї доповіді, але я так довго чекав нагоди поговорити з вами... про найважливіше!

— Не треба більше,— прохально зупинила Леночка.— Давайте слухати воду... Ну, про що вона жебонить?

— Про що?.. певне, верзе своїм друзям, приреченим стояти на місці, про все, чого надивилась у своїх мандрах.

Якусь хвилину обоє розглядали вимиту гальку на дні ковбаньки, де звивалися тугі прозорі струмені течії.

— А скидається... на мандрівницю,— погодилася Леночка.— Хоч би перепочила. Нема нічого балакучішого за воду...

— Крім мене,— винувато доказав Вихров.

— Неправда... ви дуже гарно про ліс говорили. Звичайно, я неосвічена, мало зрозуміла, але... пожаліла його!

— Значить, погано говорив...— засміявся Вихров.— Ліс не жалості, а тільки справедливості потребує... як і все живе на світі.

Розмова ставала простішою, і, здається, справа йшла на лад.

— Я ніколи не знала, що таке мати,— раптом сказала Леночка, можливо, намагаючись силоміць привчити себе до цієї людини.— Мабуть, у вас добра була... ви її любили? Розкажіть що-небудь про неї...

Поки Вихров збирався відповісти, раптом заспівав дрізд; він проспівав недовго, лише спробував — перед холодною вечірньою загравою, але так зворушливо ніяка пташка поки що не співала від зими.

— Не знаю,— вголос роздумував Вихров, намагаючись влучити камінчиком у листок, що крутивсь у вирі.— Це особлива і велика розмова. Селянські діти в Росії завжди виростили у зневазі до чутливості... тисячолітній воїнський гарт нації. До того ж я рано розстався з матір'ю... не пам'ятаю, чи встиг я хоч сказати їй ласкаве слово. Селянська мати — це найближча частина рідної природи, і, можливо, тому я досі почуваю на собі її примружений, трошки сумовитий погляд, яким назавжди проводжають сина за поріг. І нікуди від нього не підеш, нікуди, як з-під неба. Звідси така сильна в росіян потреба повсякчасної єдності зі своєю бать-

ківщиною... тому так і незатишно росіянинові на чужині, і, звичайно, Валерій правду казав, що в нас у простому народі загальнонаціональні зв'язки міцніші від особистих і навіть від родинних... Одне слово, коли відкрилися мої очі на світ, наді мною схилився ліс... тут і лежить коріння моєї прихильності до нього, таким чином...

Він заклопотано прислухався; здалеку долинуло, наближаючись, таке лунке в порожньому лісі собаче гавкання впереміж із голосами.

— Хто він, цей Валерій? — тихо спитала Леночка.

— ...і значно ближчі від рідні були мені мої товариші по інституту,— недочувши, говорив далі Вихров.— Нашу трійку ставили за зразок дружби, поки всіх не розкидала війна... ну, й деякі інші події! Коли-небудь єдиною формою рідності між людьми стане така некорислива кругова порука однодумців. Вона — як крила запасні... і як ослабнеш у великому польоті, вони несуть тебе і не дають розбитись. Отож у нашій трійці Валерій був корінником.

Він говорив усе це, спершись ліктями на коліна і втупивши очі в дальній край ковбаньки, де нешвидка течія розчісувала зелене пасмо баговиння, що вчепилося за гілку. Струменисті блиски води перебігали по його щоці, і щось ставало дуже близьким Леночці в цій людині; можливо, вона й сама промовила б того разу деякі вирішальні слова, якби дедалі дужче не затріскотів супняк над головою і відразу по тому Пузирьов, майже упавши зверху, з розгону не лизнув її в обличчя. У відповідь на його закличне радісне гавкання чоловічий голос двічі зовсім близько гукнув лісничого на ім'я.

— Нас шукають. Сидіть тут... я довідаюсь, у чому річ,— з досадою, підводячись, сказав Вихров.

Він пішов, кроки затихли надовго. Жовтий метелик прилетів глянути, хто тут сидить. Похолоднішало в повітрі, сонце сховалося, Вихров усе не повертався. Почало накрапати, зарябіла вода на плесі. Леночка натягла на ноги ще вогкі ботики й перебралася трохи вище, під шатро ялини. Між деревами вона побачила двох незнайомих чоловіків у супроводі лісничого: він схвильовано пояснював їм щось по дорозі. Один з них був у довгій кавалерійській шинелі з планшетною сумкою на пояску. Пузирьов починав виявляти ознаки неспокою. Все зрозуміла Леночка; вона підвелася, набрала повітря у груди і, обсмикнувши пальто, нечутливими пальцями знімала з нього билинки.

— А я щойно розповідав їй про вас,— явно збентежений, пояснював своїм супутникам Вихров.— Знайтеся, Леночко... це і є мої дорогі петербурзькі друзі. Як бачите, про вовка помовка, а вовк тут!

Той, вищий, із землистими западинами очей, у довгополій шинелі — без хлястика і з помітним запахом госпітально, іронічно буркнув: «Зрозуміло, зрозуміло» — і назвався Чередиловим. Другий, у телячій куртці і з борідкою, як у Вихрова, підняв старенького капелюха, відкриваючи високий лоб і довге волосся мрійника.

— Ми нагрянули невчасно і, здається, налякали вас, але ми Іванові вірні, бойові друзі,— сказав він, проникливо зазираючи у ще бліде Леноччине обличчя, і жартома висловив надію, що, привізши добрі вісті, вони трохи винагородять ними за вчинений їхнім прибуттям переполох.

— Навпаки, я одразу впізнала вас з опису,— трохи заспокоївшись, відповіла дівчина.— Іван Матвійович часто, навіть сьогодні, згадував вашу нерозривну петербурзьку трійку, і як ви на заслання йшли... ну, і все інше. Ви ж той найголовніший, третій числом, Крайнов Валерій?

— Ні, ні, якраз я четвертий, позаштатний у цій трійці. А привище моє — Граціанський... — уточнив приїжджий і, коли у відповідь на це ім'я нічого, крім розгубленості, не відбулося в Леноччаних очах, висловив ущипливий здогад, що Іван Матвійович скоротив його у своїх розповідях, щоб не засмічувати дрібницями таку чарівну голівку.— *De nihilo — nihil...*¹ непоганий каламбур, правда ж? — майже безхмарно звернувся він до Вихрова.

Радість зустрічі затьмарили і ще деякі дрібниці; можливо, їх не варто було б і згадувати, якби через них не намітилися перші тріщинки в тому уславленому братстві. Почалось уже по дорозі додому, як тільки Леночка пішла з Пузирьовим уперед допомогти Таїсці по господарству... До мжички прилучився пронизливий вітер, але друзі не квапилися за стіл, намагаючись відновити втрачену близькість і добре перемерзнути до чарки. Вихров жадібно розпитував про столичні новини, про справи на Далекому Сході, звідки помаленьку порохомим димком викурювали останніх інтервентів, про друзів і знайомих, нарешті. Виявилось, Туляков повернувся на кафедру в інститут, Слезньов зник безслідно, а Валерій усю громадянську війну провів як член Військової ради різних фронтів, — отут і зустрівся з ним Чередилов! — а після того їздив, була чутка, на профспілкову конференцію за кордон.

— Гримить твій Валерій, у значні чини виходить,— з відтінком злісного захвату закінчив Чередилов.

— Це добре, що наші вгору йдуть,— хвилюючись, признався Вихров.— Усе тягло мене написати йому, та якось не наважувався в такі гарячі деньочки нагадувати про свою особу...

— І правильно зробив,— суворо й побіжно зауважив Граціанський.— Небожителі не терплять нагадувань про минуле, коли вони позичали троячки і пішки пересувалися по землі.

¹ З нічого нічого не буває... (Лат.)

— Тим-то й хотілося б мені, Сашко,— підморгнув Граціанському Чередилов,— два-три роки для досвіду посидіти, скажімо, бразільським королем. І, скажімо, прибуваєте ви обидва в гості до мене за давньою звичкою... Цікаво, прийняв би я вас теж через флігель-ад'ютанта, в усіх регаліях... чи простіше обійшовся б? Видно, склад повітря інший у гірських висотах...— Чередилов явно натякав на якісь відомі Граціанському і образливі для давньої дружби обставини останнього побачення з Валерієм Крайновим.

Вихрова різонули тоді не так навіть їхні буркотливі слова про відсутнього товариша, як само порівняння його революційних постів з королівським становищем. У відповідь на обережне запитання Вихрова, як це було, Чередилов озлоблено засміявся; за його словами, біблійний отрок у рові лев'ячому почував себе разів у два з половиною затишніше, ніж він сам у службовому вагоні товариша Крайнова, де той шпетив його за деякі перебільшені й нібито чужі недогляди по службі. «Течемо, ростемо, державою стаємо...» — з неприхованою ворожістю проскрипів Чередилов і додав, що тільки госпіталь урятував його від гніву Крайнова і зв'язаного з цим неминучого адміністративного каліцтва. І тоді у Вихрова, совість якого всю дорогу роз'ятрував карболовий запах від бувалої шинелі Чередилова, вголос прохопилася наївна й благородна заздрість до всіх, хто в ті священні роки, як він висловився згарячу, з гвинтівкою і Варшав'янкою на устах проламував ворота в новий світ.

Приїжджі лише перезирнулися у відповідь на його тиллові захоплення, а Чередилов навіть покашляв значливо для Граціанського; ні, не полум'я великих походів, як сподівався Вихров, а байдужість до краю втомленої людини проглядала з його попелісто-землистого обличчя. Важко було знайти риси колишнього забіяки, пустуна, щасливого улюбленця долі в цьому довгов'язому, схудлому солдаті, яких доволі траплялося бачити на вокзальних евакопунктах та на голодних базарах громадянської війни.

— ...Значить, дуже тебе підстрелили, Гришо, коли в госпіталь довелося покласти! — шанобливо зазначив Вихров.

— Інакше не помчав би поправлятися у твоє втішне гніздовиче,— засміявся Чередилов.— Спочатку до батька зібрався, та от вирішив, що лісничим тепер ситніше живеться, ніж дякам.

— Виходить, живий ще твій старий? — необережно здивувався Вихров, згадавши причину зникнення Чередилова з Петербурга десять років тому.

— А що йому, старому шкарбунові, станеться!..— відмахнувся Чередилов і раптом, спалахнувши, з незрозумілим роздратованням звернувши вниз глянув на Вихрова.— Ну, а ти... ти що тут проламував, хе-хе, в наші священні роки?

Запитання прозвучало так грубо, що Граціанський тільки скосив очі на супутника.

— Та робота моя дуже мізерна, брате,— помовчавши якийсь час, щиро признався Вихров, не сміючи від ніяковості згадати ні

про свою лісовідновну діяльність, ні про участь у місцевих комітетах незможних селян.— Щоправда, кричати у ра придатний як і раніш, а от бігти в цепу з багнетом напереваги... бачиш, після поранення нога в мене погано згинається в коліні, таким чином.

— Проте ця сумна обставина не заважає тобі по змозі зривати квіти насолоди. Признавайся, ми тебе тее, часом... не сполохнули? — і прегидно підморгнув, легенько шттовхнувши Вихрова в бік.— Ти не сердься, старий: це сестра твоя нас до лісу, до місця злочину довела...

Вихров тільки крекнув у відповідь на це і не визнав за можливе образитися на фронтовика, який трохи одвик від гарних манер в умовах окопного існування. Щоб пом'якшити ніяковість і допомогти товаришеві виплутатись з необачності, він поспішно перевів розмову на історію снєзьких лісів за останні сорок сім років, як раптом Чередилов знову поцікавився, чи одружений Вихров.

— Чудний же ти, Велика Костромо! Ну яка ж дурепка за мене отакого піде!

— А хто ж ця, була з тобою... спіла така отроковиця?

— Ну... живе при лісництві одна,— викрутнувся Вихров і, щоб уникнути пересудів, коротко розповів друзям про обставини її появи в Пашутині.— А... що тобі до неї?

— Та просто так, личко приємненьке і вії, чорт, як у ячменю. Ти тут, Іване, немов болярин у стародавній вотчині влаштувався!.. Надісь, і корівка є?

Вихров насупився:

— Не бачу зв'язку, поясни. Ми тут, у провінції, трохи відстали од світського обходження.

— Я до того, що... тремти, старче! Спочатку розорю тебе на молоці, а там, дивись...

Цього разу почуття, що охопили Вихрова, пересилили навіть пошану до чередиловської карболки.

— Бачиш, чоловіче добрий,— не підвищуючи голосу і в тон йому процідив він,— як господар я зобов'язаний стерпіти і не пристойність від дорогого гостя... ясна річ, при умові, що вона не повториться далі. Давай краще помовчимо... поки не перекусимо принаймні. Таким чином.

Видно, така поведінка Вихрова була новиною для приїжджих. У пітерський період він мав репутацію одного з тих лагідних і зручних простаків, що можуть витримати крутий жарт; у таких, при всіх їхніх злиднях, нахабніші позичають на випивку, не повертаючи... Граціанський, який мовчав усю дорогу, з крижаною увагою змірив Вихрова очима, а Чередилов взагалі так і не зрозумів, чому це пече. На щастя, залишалося не більше як сто кроків до дому; уже Таїска з ганку кликала їх до столу, де серед усяких полив'яних мисок та гладущиків красувалось і пряжене молоко зі шкуринкою. Не роздягаючись, Чередилов проткнув її перстом і опорознив глечик за півтора духу, а Ёгор Севастяно-

вич, бувши при тому, зауважив уголос, що в приїжджого товариша залізний організм на цю штуку, а Граціанський відповів за приятеля, що він не боїться ворожих наговорів, після чого всі, дружно розсміявшись, пустили по колу кухоль перваку, і подряпники на самолюбствах затягнулись запашною, такою цілющою після прогулянки парою жирного борщу.

Ближче до ночі, після скаженої бані, за чайком з березової тубки, гості трохи стримано, щоб не зазнався, поздоровили Вихрова з нечуванім для рядового лісника московським успіхом. Щоправда, обом їм у Москві не дісталось і погортати сигнального примірника книжки Вихрова, «не записавшись завчасно в чергу на читання», але Граціанський, який сидів на бібліографії в Лесном вестнике, з певних джерел чув про похвальний відзив однієї дуже видатної особи, що нібито назвала Вихрова радянським Туляковим. До речі, Вихров досить неухважно сприйняв приємну новину: він усе думав, куди і під яким приводом відіслати з Пашутина Леночку на час перебування гостей, щоб уникнути подальших пересудів.

Три вечори потому, поки негода не давала лісничому змоги похвалитися перед товаришами своїм господарством, він особисто знайомив їх з уривками своєї книжки, і всі три вечори Граціанський висидів із сумовито ображеним виглядом, не промовивши ані слова. А Чередилов до кінця так і не міг отямитись від першого зачудування, мовби навіть і гадки не міг припустити, що втілені в цій книжці голосний хазяйський окрик і гнівна іронія на адресу розтринькувачів зеленого добра могли виходити з такого щуплого людського інструмента. На лихо собі, Вихров, поганий політик, навіть не зробив спроби, хоча б заради ввічливості, довідатись про думку своїх слухачів, і Граціанський сам скригнув цікавився, чи бажано йому, в свою чергу, послухати міркування не зовсім сторонніх у цій справі людей. А втім, спочатку він дав висловитись Чередилову, і той не зумів приховати, що в Івана виїшла книжка великої пробивної сили.

— Загалом, ти досить опукло пишеш, хоча... щоб не вийшло розбіжностей з ким-небудь, можна б і не так опукло, — обережно натякнув він.

— Мерсі, — іронічно кивнув Вихров. — Але із сокирою треба говорити її ж таки нещадною мовою.

Черга була за Граціанським.

— Ну, що ж утішного сказати тобі, Іване... — заговорив він, протираючи пенсне, щоб зосередитися на думках. — До певної міри Григорій має рацію, мабуть... і ти пробач мені за цю непрошену ширість, якою завжди вимірюється стушніє пошани до співрозмовника. Не приховою, мені подобається твоє провінціальне завзяття, хоч і з відтінком неприємного ригоризму, і навіть здається визначною сама праця, е... і не тільки кількістю витраченого паперу, зовсім ні! Але біда твоя в тому, Ваню, що, беручи під захист зеленого друга, як не дуже вдало ти назвав свого

підопічного, ти пускаєшся в небезпечне, сказав би я, плавання. Річ, можливо, не в розчуленості твоєї перед об'єктом, яка неминуче приводить до применшення його... більше того: помилку твою я вбачаю не в уподібненні лісу до живої істоти, хоча, повторюю, навряд чи в нашу епоху цей ідилічний антропоморфізм дасть тобі тихі творчі радощі... ні, Іване, біда твоя в забутті головної ролі лісу, який був на протязі сторіч не тільки одним із джерел народного існування, а й покірною ресорою державної економіки в Росії. Оплакуючи долю лісів учорашніх, ти тим самим нав'язуєш систему поведінки і дню завтрашньому, коли нам особливо потрібна буде деревина, е... і саме із запасів територій європейських! Але так було і так буде, дорогий Іване, поки через сотню років ми, тобто звільнене людство, не зберемо достатньо сил, щоб виправити варварські помилки минулого у всепланетному масштабі. Утішся, старий: прогрес не зупиниться... після виснаження місцевих лісів він просто перебереться в інші, незаймані райони. В найгіршому разі можна і столицю перенести далі на схід, за Урал! Однак...— він погрозив мізинцем, і пенсне сяйнуло в його руці довгим папірним блиском,— чи варто ж тобі, наївний хитруне, перепиняти на шляху лісоруба, озброєного сокирою і запаленого великою ідеєю? Подумай, друже...

Вихрова трохи морозило, поки Граціанський буркотливо, слово по слову, витягав із себе усе це. Він усвідомлював, що його непримиренні лісні виступи можуть викликати таке саме пристрасне заперечення, але його ображав цей погрозливий тон і безцеремонне обвинувачення у смертному гріху хитрощів, хоч у житті завжди зазнавав лиха якраз через їх відсутність.

— Кинь, Сашко... людина ще на ноги не звелася, а ти вже їй жижки підрізуєш малим ножиком,— заступився був Чередилов,— одночасно, щоб підбадьорити, потискаючи руку авторові.— Та заспокойся ти, Іванище... не бачиш хіба, що він дражнить тебе?

— Ти скажи йому, щоб не страхав!— кипів Вихров.— Що до лісоруба, то з ним я домовлюся: ми громадяни однієї країни...

— Ну, не розраховуй, однак, що тобі вдасться виключити і мене з цієї розмови, е... так само легко, як ти викинув мене з нашої петербурзької трійки,— усміхнувся Граціанський, примирливо ховаючи пенсне у замшевий чохол.— В усякому разі, книжка твоя така, що її не можна не надрукувати... всяка ненадрукована книжка збільшує силу історичного обвинувачення, що міститься в ній... але я роблю першу заявку на право ґрунтовної відповіді. Гарзд, я твій друг, і давай вип'ємо... не за книжку, ні, а за те, щоб вона тобі по можливості безболісно минулася!

Таїска щиро засмутилася з цього півнячого вибуху між молодими, прозорливо передбачаючи практичний розмах майбутніх розбіжностей; вона більш тверезо, ніж брат, розуміла життєві пружини цієї першої сварки. І згодом, бувало, вона сумно кивала головою на гнівні здогади Вихрова, що Граціанський просто недолюблює ліс, а може, разом і свою країну. Зовсім не в тому

річ була, на її думку... та, до речі кажучи, в той час Граціанський, можливо, й любив Росію, тільки без радісного осяяння, без мовчазної готовності попроситися з життям заради неї, як це властиво тим, хто створює повсякденні цінності і славу своєї вітчизни. Граціанський любив її як незвичайної чарівності екзотичну тему, що зародилася в розпадні роки його повноліття — з вихристими трійками, прославленими пізніше на цигаркових коробках для інтуристів, із затишними скитами на узгір'ях над річками, — хоча знав російського ченця лише з белетристики, — з розбійницькими посвистами в імлі безвітряних світанків, як це уявлялося з великопанської квартирки на Сергієвській, — з кайданиками на пісенній Владимирці, яких смертельно боявся, — з усіма тими вигадливими малюнками на занавісці, за якою жили і мучилися звичайні громадяни імперії, із звичайними царськими розстрілами беззбройних натовпів, із звичайною мурцовкою на робочому столі, із звичайними недородами, холерою та злиднями... В поточних рецензійках, які пописував поки що від нагоди до нагоди в Л е с н о м в е с т н и к е, наприклад, Граціанський дуже любив називати радянську епоху д н я м и т в о р і н н я, і в тому саме й полягала для нього їхня романтична принагідність, що невідомо ще було, які хитромудрі дивовижі визріють у самому кінці. Несвідомо він навіть хотів би продовження цієї трагічної обстановки розрухи та бродіння, бо все це відсувало строки його неминучого самогубного розчарування. І не те щоб уже тоді був він зв'язаний з різними втікачами в каптанах, заяложених спортуках, жандармських мундирах, — він зневажав їх! — але його починали дратувати дотики народної правди, що входила в силу, бо поруч з нею різкіше проступала його соціальна й моральна неповноцінність. По суті, книга Вихрова була відкриттям для нього; хоч і наївний, але тільки законний спадкоємець національного багатства міг так сміливо ставити перед суспільством — хай несвоєчасно! — питання радянського лісовпорядження, тим часом як сам Граціанський тоскно оглядався на покинуті береги; це й показувало, наскільки він відстав од товариша. А втім, тоді йому ще й на думку не спало, що найлегше просуватися в майбутнє на плечах того, хто йде попереду.

Друге не меншої сили відкриття він зробив незабаром, коли теплого, сонячного дня Вихров повів гостей по своїх володіннях; цілий тиждень мучила його потреба якось виправдатися перед Чередиловим за своє тилове сидіння, за благословенну снізку типу, за Таїсчині оладки. Поступово легковажно-іронічний настрій приїжджих змінювався шанобливим мовчанням. Як на той час, Пашутинське лісництво було зразковим господарством без пеньків і згарипц, до того ж упадала в око цілковита відсутність дров'яної берізки на великих і безсистемних зрубках воєнного часу, зате з великою кількістю всяких заповітних розсадничків. Молодняк на ділянках чергувався уступами, як діти в класах, — ситий людським доглядом понад те, що можуть дати рослині північний

клімат і пісний снізський підзол. Він уже пристроювався до зелених шеренг старших понад охайними й світлими просіками. Щоправда, не обходилося де-не-де без чахлого осичняка, а на мочарах явно бракувало осушливих ровів, але... тягнеться десятиріччя перший день творіння у лісника!

— Ач, як у куркульській господі, добра в тебе скрізь понапишано! — присмирнівши, похвалював Граціанський; навіть йому, який уже тоді одбився від своєї науки, все це здавалося подвигом в умовах воєнних років. — Дозволь, не розберу, що за штуковина така... чи не кримська сосна?

— Ні, тут голка довшя й купчастіша. Це просто так, забавка моя... — ніяків Вихров. — Пробую кедр на Єнзі. Нова сировина для промислів, і блощиць у виробак не заводиться, і горішків онуки полушцать.

— Щось не впізнаю я твого кедр... — басом говорив Чередилов для підтримання гідності; а коли добралися до шкілки молодих дубків, першої в тому краї спроби виховання холодостійкого, швидкорослого дуба, чесне захоплення перебороло в ньому недобрі ревності до товариша, який випередив його. — Переміг, переміг ти нас, до сліз зворушив, Іванище! І згадай моє слово, бути тобі головним лісовиком на Русі. Дай я поцілую тебе разок, отче, за твою веселу зелену дівчору!..

По-старовинному розкинувши руки, він прийняв на свої груди розчуленого Вихрова, а збоку приєднався і Граціанський, і таким чином весь Пашутинський ліс став свідком їхнього надмірного захоплення, яке слід особливо запам'ятати для порівняння з їхньою-таки подальшою оцінкою діяльності Вихрова. І в цю мить у Чередилова вихопився мимовільний вигук, звідки в нього, кривого чорта, береться така енергія... У відповідь на це після недовгих вагань господар повів їх через увесь ліс у той затаєний куточок, де на світанку життя зустрівся з Калиною. Він зважився на це із соромом і тривогою: врешті-решт усі вони були дорослі бородаті індивідууми, і вигадка Вихрова могла навіть розсмішити без попередньої підготовки. Довіра до товаришів перебороло в ньому цілком доречні сумніви... Йти було далеко; Граціанський, виламавши щіпка з ліщини, встиг усього його вкрити за допомогою перламутрового ножика, теж у замшевому чохла, дрібним візеруночком; кора знімалася напрочуд легко, без задирки.

Треба зробити застереження: за довгі роки світлий образ Калини трохи розлився й затуманився в пам'яті Вихрова, але разом з тим набув якихось нових рис моторошної величі і безсмертя, крім тих, якими давно наділила його дитяча мрія. Одне слово, святішого за цей заповітний куточок на південно-східному краї Пустошів не було в Івана Вихрова місця на землі. Після загибелі Облогу до джерельця зовсім близько підійшов полушубовський вигін — тепер тільки ветха огорожа та захисні вихровські насадження охороняли ярок від селянської череди. Схили так заросли ліщиною, що довелося продиратись крізь суцільну щітку

віття, і все це разом із загадковим мовчанням Вихрова дужче розпалювало цікавість його супутників. Усі троє зійшли вниз, а там проводжатий, ставши на коліна, обережно одвів гілку таволги над джерельцем.

Не крикнула жовна, — тепер сам Вихров був охоронцем святині. Парчева скатерка з моху, порвана де-не-де, клаптями звисала з камінного стола Калини. Більше нічого не змінилося за чверть сторіччя; все так само, суворо колихаючи піщипки, билася в западинці вічна мускулиста струминка. І хоч сонячний промінь, пробившись крізь молоде листя, наповнював ярк розсіяним сьйвом, доводилося нагнутись, щоб роздивитися таємниче народження ріки.

— Ось... таким чином, — відступивши вбік, сказав Вихров і оглянувся з виглядом людини, яка показує чужому материну ладанку або карточку нареченої.

— Гм... це надзвичайно цікаво: вода, сказати б, первинна стихія... — непевно пробурмотів Чередилов і ліктем підштовхнув Граціанського в бік. — Тобі принаймні зрозуміло, Сашко, оскільки ти в нас світоч мислення... до чого вся ця притча?

Йому довелося повторити запитання, Граціанський знову не розчув. Якась смертельна боротьба почуттів відбувалася на його зблідлому обличчі, начебто перед ним билося розкрите людське серце. Ніби заворожений, спершись ліктем на свій ціпок, він примружено, крізь пенсне на шворці, дивився туди, у вузьку горловину джерела, де у примхливому ритмі розкривалося й змикалося піщане беззахисне лонце.

— Сердите... — незрозуміло вишкірляючи зуби, протягом мовив Граціанський і раптом, зробивши фехтувальний вишад вперед, устромив ціпок у джерельце і двічі самозабутньо повернув його там, у темній цяточці його горла.

Далі все злилося в один звук: стогін чередиловської досади, вигук Вихрова — я в б'ю тебе! — і хрускіт самого ціпка, скоріше розірваного надвоє, ніж навіть зламаного в його руках, — Граціанський якимсь зачарованим, чудним поглядом простежив політ його шматків. Потім, наче щойно ударив грім, усі троє стояли, очманіло дихаючи, знесилені тим, що сталося, поки крізь іржаву каламуть у джерельці не пробилася прозора жилка води.

— Ну, доволі з нас, мабуть, цієї лірики, — через силу, все ще блідий, сказав Граціанський. — Нічого з нею не станеться, з твоєю водою... загоїться. Веди тепер обідати... до одуру затягав ти нас сьогодні!

Мовчки вони рушили додому, і по дорозі Чередилов зробив не дуже вдалу спробу загладити товаришеву вину: він напівжартома спитав, чи не ображає Вихрова, що вони отак, без особливої пошани, вештаються по його лісу.

— Саме тобі належало б знати, — сухо озвався той, — що ущільнення ґрунту під підшвою не йде на користь деревам... але я

постараюся відшкодувати лісові збитки, що їх завдали йому мої давні друзі.

Так і не з'ясувалося ніколи, що саме штовхнуло Граціанського на його огидний вчинок, і Чередилов, який любив при нагоді розповідати про початки славетних лісних чвар, спершу пояснював їх приступом гіпнотичного страху, з відтінком миттєвого божевілля, а згодом, міцно здружившись з Граціанським, навіть виправдував його як вияв науково-дослідницької допитливості до явищ природи, прирівнюючи свого друга мало не до Гумбольдта. Робить честь Чередилову, що ця нерозливна дружба з Граціанським почалася лише після його марного і досить безглузкого намагання зблизитися з Вихровим. Сталося це через якийсь проміжок часу, протягом якого всі троє старанно прикидалися, нібито вони забули пригоду біля джерельця. У зв'язку з наміром Граціанського написати статейку про снєзьку старовину, де, між іншим, він збирався викрити деякі реакційно-містичні явища в селянському фольклорі, зокрема Калину Глухова, за що — він і сам не вирішив ще, — Вихров цілком віддав йому свою кімнату. А Чередилову дав притулок у себе в службовому кабінеті, куди додатково до старого шкiряного дивана втягли залізне ліжко з гощица.

5

В тому році теплінь на Єнзі настала з травня.

Лягли спати, стояла млосна задуха, і чутно було в темряві, через відчинене вікно, як по залізному дахові крапає нерішучий дощик. Зрідка спалахи зірниць освітлювали брусовану стіну з рушницею Вихрова під портретом вчителя Тулякова, Турського, неприбраний зі стола посуд і дві розхилені, з вузлуватими маслаками ступні Чередилова, вистромлені назовні поміж залізні прутья ліжка. Вихров, лежачи на сусідньому дивані, уже почав дрімати, коли Чередилова штовхнула нечиста сила на цілком дурну сповідь, до того ж прагнення розкритися якнайодвертіше було в нього таке сильне й щире, що він навіть облишив удавану звичку до церковних зворотів мови, які допомагали йому маскувати банальність думок.

Почалося з того, що гість довго не давав заснути господареві: усе перевертав подушку на свіжий, прохолодний бік.

— Ти вже пробач мені, Іване... за все разом пробач, — почав він і так зворушливо зітхнув, що пружини здригнулись і заскреготіли під ним.

— Нічого, гаразд, спи, — закликав язиком відповів Вихров і повернувся обличчям до стіни.

— Пробач, кажу, що необережно бовкнув тоді про ту дівчину. Сестра твоя не попередила нас, що вона твоя наречена.

— Вона ще не наречена мені. Нічого, давай спати. Таким чином.

— Потайливий ти став, Іване. Але я ж бачив, як тебе трясє в її присутності. І потім, нащо ти її до фельдшера жити відіслав... наче нам не довіряєш, негаразд. Вона що, бухгалтерша?

— Ні. Я вже казав, вона не зовсім закінчила медичні курси.

— Ага, значить, сиділка. Що ж, це непогано, завжди мати медицину під рукою, проте...— Він хотів сказати щось інше, але не вийшло — чи то від виснажливої передгрозової духоти, чи то полінувався напружити розумові сили на дрібниці.— Я, звичайно, не відмовляю тебе...

— Та я з тобою і не раджуся, Григорію. Ти ось що... йди-но ти на сіно, в піддашок, скоріше заснеш. Там брезент є.

Усе не вдавалося гроза; прокотився грім над Ђнгою, скісний дощик сипнув разок по вікнах, і знову все стихло. Раптом ліжко заскреготіло всіма пружинами: Чередилов спустив ноги на підлогу й став закурювати.

— І взагалі мені страшенно совісно перед тобою, Іване. Я зрозумів, нащо ти вигадав ту дурну прогулянку з демонстрацією твоїх господарських заходів. Вразити хотів солдата... мовляв, і ми не спимо! Сам того не знаючи, наповал ти мене убив, Іване... Ага, от до речі, затагнув мене недавно до себе цей... ну, що в тебе над пилярами головний!

— А, Юхим Степанович,— підказав Вихров і, в думці чортхнувшись, теж потягся за тютюном.

— Він самий. Посадив, розкішні харчі на стіл виставив... як фронтовикові за святу робітничо-селянську правду... щоб розповів я йому, як і що і взагалі про прийдешнє впорядження земної кулі. А я кліпаю, жую його неділезні пиріжки... і для мене наче не з морощкою, а з битим склом вони.

— Це в тебе глибоке, цінне спостереження: дійшлий і неспокійний старик. Замучить розпитами, особливо терзас новачків. Таким чином.

— Не в тому річ, не перебивай... І так недобре, сухо, брате, сухо на душі мені стало, ніби обікрив я вас обох. Знаєш, щодо госпітала отого, таж і не поранений я зовсім, а просто поїхав увечері гринджолами до однієї там учительші, в сусіднє село, та й задрімав разом з фурманом на залізничному переїзді. Після того прийшов до пам'яті сам-один, акі Лазар сповитий, на госпітальному ліжку. Чудом з-під поїзда мене ударом викинуло... Мені циганка пророчила, крім прожитого, двісті сорок років безтурботного буття: бач, збувається!..— Скидалося на те, що жартом він сподівався послабити неприємне враження від свого покаянного припадку.

Йому не лежалося; судячи зі скрипіння мостин і з того, як перемічалася жаринка в темряві, він ходив з кутка в куток. Задуха не кінчалася, лише зрідка слабкий вітрець надимав завіску. Ставало ясно, що тепер Чередилов не вгамується, поки не завершиться гроза.

— Що ж я можу сказати тобі на це?..— почав Вихров і при світлі сірника побачив довгого, в лікарняній, короткій на нього білизні незнайомого чоловіка, який стиснув долонями скроні.— Похвально, що є в тебе це саме: свідомість, як то кажуть... ну, епохи, чи що! Нічого, справа поправна, встигнеш заплатити коли не Юхимові, то дітям його, раз ще двісті сорок років у тебе попереду. Ти б краще спав, братику. Таким чином.

— От я й хотів обміркувати з тобою,— а платити чим? — підхопив Чередилов і поночі, місця собі добре не намацавши, присів на край дивана біля Вихрова.— Може, ти мене й не зрозумієш... ти, як восьмирічна дитина, без суперечностей та сумнівів, без шкідливої цікавості до споду деяких священних речей. Знову ж таки п'єш помірно... Ти взагалі святий, мені ось навіть якось незручно в твоїй присутності. А свята душа в поєднанні з тверезістю й наполегливістю буйвола стає дивовижною, нездоланною силою. Такі й під дощиком не ржавіють, і трісок по собі залишають достатньо, а покидаючи світ, коректно причиняють за собою двері, вдячні, так би мовити, за одержану приємність.

— Ну, це не твої слова, Григорію. Не дуже глибокі... але все одно не твої: пробач, але тобі самому до них не додуматись. І взагалі менше слухай Граціанського. Він чоловік хоч і привабливий, та небезпечний... заведе простака в багновисько й покине. А краще послухай братньої поради: змочи собі тім'я водою з графина та й лягай спати.

Здається, починався рятівний дощик; хвилини з півтори пошаруділо по даху, і потім дзвінкий, невпевнений струмок полився з риштака в бочку під вікном.

— Тобі добре жартувати! — гірко усміхнувся Чередилов.— Ти заповонений пристрастю, в тебе є мета, за яку ти й життя віддаси не вагаючись, та й талант до того ж, тобто здібність бачити й знаходити золоті розсипи під ногами. А коли я не Галілей, коли нема в мене цього дару, тоді як?

— Талант — це перш за все цілеспрямована воля до дії,— лагідно відповів Вихров.— Ні, ти просто скептик, Григорію, а тепер погані для скептиків часи. Тепер доводиться ходити прямо на ведмедя, і погано буває тому, хто не вірить у свою чесну правду. Одне слово, вибери собі плуга на свою силу і свій смак, упрягайся і тягни.

— От я і раджуся з тобою, якого мені вибрати плуга. Звичайно, думки мої убогенькі... так що можеш покласти на мене древо сукувате або, за старим реченням, воловими жилами бичування мені учинити, але...— Приступ багатослівності і перехід у церковнослов'янський реєстр показували, наскільки він соромиться викривати себе перед Вихровим.— Лай мене, але... зрозумій, Іване, не лежить у мене серце до лісу. Ну, посадиш ти сто мільйонів сіянок, а потім прийде твій Єлизар Степанович з юрмою...

— Юхим,— похмуро виправив Вихров.

— Ну, все одно, Юхим! ...прийде та й вирубає геть-чисто... от нічого від тебе й не залишилось! Адже нападкам не накажеш, щоб берегли кровну справу душі твоєї. Отже, думаю я, треба вибирати що-небудь таке... трохи гранітніше. Ти тільки не смійся, Іване, я тобі, як братові, розкриваюся...— Чередилов помовчав, і хоч як вдивлявся Вихров, нічого не розібрав у темряві, крім білястої довгої плями.— І враз осяяло мене своєчасно, як у святому письмі сказано, взяти на свої рамена подвиг генерального опису всієї вітчизняної флори... і навіть всесвітньої, бісового батька! Якщо почати з піонерів ґрунтів, мохів та лишайв, а років через п'ять перебраться до кохій та кураїв... пісня довга, а зарплата і капає потрошку. Та оглянувся, брате, і страх мене взяв: усе істотно вже описане, зважене, в гербаріях лежить. Ні, колишнім ученим легше було... де не копнеш, там і скарб.

— Але це ж неправильно, голова ти...— розсердився Вихров.— Теофраст знав тільки п'ятсот рослин, а Пліній — уже тисячу, Лінней майже подесятерив це число, а тепер і всі півторасти тисяч наберуться. Щоправда, після Ліннея відкриття йшли головним чином за рахунок спорових рослин... але найнесподіваніші скарби саме ті, які видно лише під лупою... під лупою розуму й волі.

— Згоден,— озвався Чередилов,— згоден з тобою, старий, що, коли пошукати з душею, може, й на мою пайку нашкребеться яка дрібничка в цьому гамані природи. Можливо, на кінець тих двохсот сорока я й додам до загального числа з п'ять кладоній та два-три таких-сяких грибів на радість знавцям. Звичайно, бронзового пам'ятника за це не поставлять, проте звання можуть дати... і стану я, як Граціанський каже, Sitzfleisch, або чимсь на зразок ліврейного швейцара біля дверей великої науки. Але на закінчення все одно помреш, правда ж? У такому разі, до чого ж, до чого увесь цей піт, сльози й просиджені штани?!

— Та на якого біса пам'ятник тобі потрібен, Велика ти Костромо? — стримано скрипнув зубами Вихров.— Тобі й не треба пам'ятника, Григорію. Ти в бронзі будеш не надто гарний...— Проте, незважаючи на зіпсований настрій, він спробував з обов'язку дружби з'ясувати товаришеві подвиг тих непомітних учених, колективною працею яких, по суті, і створюються атолові острови знання, поки геній осмислить їхню форму і місце на карті великої науки. Чередилов знову висловив сумнів, і Вихров вдруге скрипнув зубами.— Судячи по муках твоїх, ти просто Прометей у мене, Гришо... принаймні постарайся ясно викласти, що за птиця шматує твою печінку.

— Добре, мудрець, я дам тобі відповідь! — озлоблено кинув Чередилов.— Ось: нащо життя?

З хвилину тривала зрозуміла мовчанка.

— Ну, знаєш, Григорію,— неабияк збурився Вихров,— коли людині дарують сонце, непристойно питати, до чого воно.— Відразу по цьому, щоб не нервувати ще більше, він витяг з-під

товариша затерплю ногу і з ковдрою під пахвою сам подався на сінник.

Ясна річ, Чередилов і не розраховував, що Вихров одним махом вилікує його багаторічну безплідність і марне томління духу, та все-таки сподівався потай, що товариш не тільки пожаліє його за муки, але й сам признається в якихось своїх секретиках, щоб полегшити Чередилову свідомість його самотньої нікчемності. Те, що Вихров вийшов, він сприйняв як жорстоку образу і потім по змозі і в розстрочку мстився на ньому за свою повислу без від-гуку сповідь.

...Удосвіта пробурхала гідна Єнги громовиця, а вранці у Па-штутино прибув уповноважений з губернії, щоб інвентаризувати поміщицькі ліси. Наступний місяць Вихров провів у роз'їздах з ним і, повернувшись додому, вже не застав московських гостей; вони попрощалися з ним запискою з подякою за хліб, за сіль, за привітне слово і — із зловісним запрошенням до себе, на столичні розваги... Видно, вони вже передбачали скорі зміни в долі пашу-тинського лісничого, бо через місяць надійшло офіційне повідом-лення про те, що Вихрова переводять до Москви, на кафедру Лі-согосподарського інституту, помічником Тулякова.

6

Усі жителі висілка висипали проводити душевного, тепер ніби рідного їм чоловіка, Івана Матвійовича. Він уже дав вказівки своєму наступникові по лісництву, як і що на перший час, уже хильнули з а к о н н е с т р е м е н н е — по чарці на дорогу — і об-нялися з Єгором Севастьяновичем, який шепнув Вихрову на вухо, що нічого, він візьме Леночку собі за дочку; уже коні стали біля ганку, а Таїска, насуплена, як туча, складала останні пакунки книжок у задок воза, одвертаючись від Пузирьова, що скавулів біля ніг; уже чоловіки скинули кашкети, на кому були, а жінки приготувалися пустити сльозу на прощання, коли раптом, зіско-чивши з воза, Вихров подався на задвірки садиби, яку він по-кидав.

Там, за смородиною, припавши до грядки, Леночка полола огірки, що випустили вже по п'ятому листку, і робила це так ре-тельно, наче прагнула заслужити схвалення майбутніх господа-рів лісництва.

— Послухайте... за роботою я так і не встиг сказати вам най-головнішого, Олено Іванівно,— почав Вихров, уперше називаючи її на повне ім'я, бо йому хотілося, щоб якнайурочистіше відбув-ся цей найважливіший акт його життя.— Довго пояснювати, але... і книжкою своєю, і всіма тутешніми успіхами я на три чверті зав-дячую вам. За кожним рядком, за кожним деревцем, яке садив, я бачив вас. Ви слухали мене, стежили за моєю лопатою або за

моїм пером і хвалили мене під руку. Мені здається, я зробив би вдесятеро більше для людей, коли б ви стали мою дружиною. Але якби ви коли-небудь пішли з мого життя, це завдало б мені горя, наслідків якого я навіть не можу передбачити. Ось, тепер скажіть мені що-небудь... таким чином.

— Куди ж я вам така? — озвалася дівчина, не підводячи голови.— Тепер у Москві ви молодшу, кращу собі підберете.

— Нічого,— сказав Вихров.— Тільки їхати треба зразу, а то поїзд.

Вона підвелася, все ще вагаючись і стираючи з пальців липкий суглинок, потім глянула на Вихрова вологими вдячними очима.

— Ви ніколи в цьому не будете каятись, Іване Матвійовичу,— сказала вона, хитаючи головою від почуття вдячності.— І, вірте, я гарною дружиною вам буду... хоч би що сталося, слова поганого ви від мене не почуєте!

— Спасибі, це дуже добре,— сказав Вихров.— У такому разі, ідіть збирайте речі.

— Які ж речі в мене! Хіба тільки вмитися от на дорогу...

— Гаразд, я почекаю,— і шанобливо поцілував спочатку в запалу щоку, потім у руку з уже підсохлими грудочками землі на ній.

Ще не докурив він цигарки, коли Леночка з газетним пакунком, накинувши хустку на плечі, вийшла до нього через чорний ганок. Він подав їй руку калачиком і, покульгуючи, на очах у всіх повів свою наречену до воза; він не квапився, хоч і поїзд. Усі прощально усміхались навколо, а здогадлива Юхимова дружина встигла побігти до скрині й подарувати Леночці шматок домотканого полотна на хазяйство, аршинів з дванадцять. Дівчина вдячно розплакалась, і це ще більш привернуло всіх до неї. Пашутинські люди довго не розходилися, обмірковуючи щасливе завершення надто довгої любовної історії; початок великої долі вони простодушню вважали за її кінець.

...Усі три години Поля просиділа в тому самому кутку на кухні, не сміючи перебити Таїску ні запитанням, ні вигуком, навіть коли дуже починало щеміти серце. Світла з підстанції так і не ввімкнули, поки вона не пішла. Таїска ніби перегортала книгу в темряві, шелестючим паперовим голосом переказуючи зміст найбільш пам'ятних для неї сторінок. Багато чого вона не знала й сама: брат не ділився з нею своїми особистими справами; тільки невмілі домисли, пов'язані з пізнішими розвідками, допомогли Полі відновити цей період батькової біографії... Видно, в час побачення була повітряна тривога; вони почули вже сигнал відбою.

Наприкінці Таїсчиної повісті хтось нечутно відчинив вхідні двері, і в темряві навпомацки вздовж стіни пройшов у ванну. Чутно було, як, висковзнувши з руки, стукнуло об раковину мило, і після очікувальної паузи тихенько потекла вода.

— Нічого, поведься вільно... ми не спимо, батька вдома нема,— вголос сказала Таїска.— З'їж там тепленького, на столі залишено.

— Спасибі, я перекусив у поїзді,— відповів з-за перегородки молодий, наче знайомий Полі голос.

— Усе всухом'ятку, звичайно...— насварилася тітка.— Це Серьожа з роботи повернувся... як хочеш, покличу? Такий же то славний росте в нас хлопчина... що не кажи, а ніби братик він тобі!

Так само, як і на тітчині запрошення залишитися на ніч, Поля відмовилась навідріз. Вона заздалегідь вирішила, що з історією появи цього хлопчика в сім'ї Вихрова і пов'язаний розпад сім'ї, а вислухувати нову таємницю в неї не вистачило б снаги. Крім того...

— Ти не пам'ятаєш, який у нас день завтра? — спитала вона пошепки.

— Сама лічи. Сьогодні в нас серпня тридцять перше число...

— Ні, ніяк не зможу, тітко Таїсо: рано вставати завтра... Мені неодмінно треба вдома бути.

Зважаючи на пізній час, Таїска пішла провести племінницю до метро. Їх одразу охопили сухувійний вітрець осені й моторошна невідомість затемненої околиці. Всю дорогу говорили про життєві дрібниці, і раптом крізь рій затаєних Полиних думок пробилося тихе, найголовніше тепер запитання:

— Скажи, тітко Таїсо... гарна вона була?.. краща за маму?

— Про кого ти, Поленько? — насторожилася тітка.

— Ну, її заступниця, мати цього Серьожі... Вона ще жива?

— Та бог з тобою, дурна!.. на що киває! Як махнула від нас Леночка, хоч би глянув він на яку, Іван тобто, наш. Гаразд, не винувачу я тебе: звичайно, чого поночі не вигадаєш!

Щоб тільки розвіяти ревниві Полині підозри, горбатенька ладна була тут-таки, на вулиці, негайно продовжити свою розповідь, але часу на ходіння без нічної перепустки залишалось в обріз. Почали зустрічатися комендантські патрулі на перехрестях, жінки з дітьми юрмилися біля метро, дожидаючи, коли впустять на нічліг.

— Наступного разу давай... тепер уже ти приходи до мене. Тільки не завтра, а то в мене дуже важлива справа зранку,— повторила Поля, до речі, сказавши Таїсці свою адресу на прощання.

Вони обнялися, наче й не розлучались усі ті тринадцять років.

Уранці другого дня в Москві стояла малоохмарна погода із слабким південно-західним вітерцем; Полю морозило від хвилювання, хоч на ній був синій светрик, який мати зв'язала перед від'їздом. На батькову лекцію вона прийшла раніше на цілу годину і довго гуляла по алейках інститутського дендрарію, поки її не втягло в загальний потік молоді, такої ж незрілої і схвиленої, як сама вона; ніхто не спитав ні про перепустку, ні про студентське посвідчення. Затоптаними сходами з бочками води на площадках Поля зійшла на третій поверх і через казармений коридор, трохи неохайний від безлічі розклеєних оголошень на стінах, разом з усіма увійшла до аудиторії... Це було напівтемне й незатишне приміщення з чорними, амфітеатром розкинутими лавами, але весела, низьким сонцем просвічена зелень за вікнами відбивалась у вичовганому паркеті та у важкій, навислій стелі, тому трохи розвіювалося перше враження академічного холоду й неприязні. Незважаючи на воєнний рік, усе було заповнене до краю; вступна промова призначалася для новачків з усіх факультетів одразу. Підтвердилося також із підслуханих розмов, що сюди цього дня приходили студенти старших курсів і навіть викладачі суміжних дисциплін; Поля пояснила собі їхній інтерес скандальною славою лектора...

Їй дісталось містечко нагорі, під стелею, начерканою олівцевими записами, і зразу її засмагла, просто з літньої практики сусідка поділилася з нею захопленням спогадом про таку саму лекцію минулого року, коли, як вона сказала, стіни будинку ніби розсунулись і дрімучий брусничний бір так виразно уявився слухачам, що ще якась хвилина, і пташки заспівали б, якби це не порушувало розпорядку занять. Утішливе тепло цих слів трохи зігріло Полю; вона зараз же вдячно відзначила, що, звичайно, після Варі це найчутливіша і найосвіченіша дівчина в світі.

Звикнувши, Поля розглянулася. Спереду, далеко внизу, стояв убогий, залитий чорним стіл з графіном зеленуватої од вікна води і зі склянкою товстого скла; далі на стіні тислися портрети бородатих патріархів вітчизняної лісної науки, а біля самого виходу стояло сперте на фізичну карту країни модельне дерево з учбовими, на рівних відстанях, зрізами стовбура. Більше нічого там не було, коли не рахувати дерев'яного засіка з піском, — і вздовж нього з поважним виглядом походжав юнак в азбестовій касці. А втім, він зірвав її шанобливо, коли гомін голосів спав і за столом з'явився рухливий, невеликий на зріст старий із сивиною на скронях і з зам'ятою вбік борідкою, в старенькому люстриновому піджаку — теж із зеленуватим глянсом на складках з боку вікна... Полі важко було звикнути до думки, що це і є її батько. Почав він трохи старомодно, з незвичною для офіційного

міся образністю, але й без фальшивого натхнення, чого так боялася Поля, на початку уникаючи цифр, щоб не утруднити невідготовленої уваги новачків; як видно, зважаючи на воєнний час, професор утримався цього разу і від вихвалання лісових красот. Зрідка, на непримітній фразі, він замовкав, спираючись кулаками у стіл і ніби вишукуючи можливих опонентів у затихлих рядах, але якась зближуюча щирість зростала в міру заглиблення в тему, і ніхто не помітив, коли і як лекція перетворилася на звичайну розмову старого лісника з майбутніми товаришами по ремеслу.

Може тому, що перед Вихровим сиділи завтрашні солдати, перші його слова прозвучали трохи збентежено; до того ж голос у лектора, як виявилось, був тихий і глухуватий, тому Поля не розібрала вступних слів.

— Що, що він сказав? — перепитала вона літню бундючну сусідку з правого боку, що непріємно вирізнялася серед схвильованого юного покоління.

— Не заважайте працювати, товаришко! — роздратовано кинула стенографістка, струснувши Полину руку з рукава й накидаючи в зошиті незрозумілі, розгонисті знаки.

На них зашикали з усіх боків, і Поля злякано затихла, вся у плямах, наче хтось міг прочитати її потаємні страхи.

2

«...Але тільки чотири дні тому, — говорив Вихров, — наша рідна армія залишила ще одне радянське місто, Дніпропетровськ, під натиском наповратливого і — у світлі великої історії — необачливого ворога. Наші думи далекі від об'єкта, заради якого ми зібралися тут, під грозовим небом столиці. Проте весь тернистий шлях розвитку матерії — від амеби до гордої, мислячої людини — вселяє нам віру в ще одну перемогу світла над темрявою, розуму над звірством і в близькість того часу, коли набуті вами знання стануть особливо потрібними народами, який вас послав сюди. Нехай працею вашою керує любов до Вітчизни і вдячність до тих синів та братів наших, які несуть тепер на фронтах головний тягар історичного випробування.

«Я усвідомлю відповідальність свого завдання — забрати ваш час на бесіду про такі, хоча б і немаловажні, окремі речі, як російський ліс, під гуркіт найбільшої з воєн. Найулюбленіші і найневідкладніші справи відступають перед небезпекою, що загрожувє радянському народові і всім джерелам його існування, лісові зокрема... але ви прийшли сюди слухати не польову хірургію чи тактику близького бою, а всього лише короткий нарис про роль дерева в російському житті, про свідому діяльність патріота у цій найбільш занедбаній галузі нашого господарства, бо ніколи громадськість не приділяла їй належної уваги, — і про

деякі все ще спірні питання лісознавства, перозв'язаність яких особисто мені здається особливо грізною для завтрашніх поколінь... У цьому будинку ви навчитесь вирощувати нові ліси й приручати дикі, неприборкані деревостої, щоб успішно впрягати їх у колісницю соціалістичної економіки; ви дослідите на практиці як взаємини лісу з кліматом, ґрунтами, навколишнім середовищем, так і могутні зміни, викликані цим бурхливим, у масштабі сторіч, взаємозв'язком; тут ви зрозумієте всю вагу організації і точного обліку в цьому, здавалося б, невичерпному гамані, звідки люди завжди черпали рівно стільки, скільки вміщалося в жмені... Ліс являє собою єдине, відкрите для всіх джерело благодіянь, на яке з доброти чи з лукавства природа не повісила свого пудового замка. Вона ніби довіряє цей скарб розсудливості людини, щоб людина тут здійснила той справедливо-плановий порядок, якого сама природа здійснити не може. Одне слово, за п'ять найближчих років ви набудете навичок і знань, що протистоять жадливій, нищівній силі сокири. Але, щоб дати найбільшу користь Вітчизні, мало добрих намірів чи побіжного ознайомлення з правилами лісівницької науки. Без вивчення минулого не можна накреслити широкого шляху і в наше завтра: людський досвід живиться пам'яттю про вчинені помилки.

«Усім вам знайомий величезний час дитинства, коли день триває вічність, і хоч як витрачаєш його на чудові мандрі та відкриття, все ще залишається вдесятеро! Начебто неосяжна широчінь простягається тоді перед дитиною, і, здається, ніяких крил не вистачить, щоб долетіти до її краю... Так було і на світанку росіян, коли, простоявши п'ять сторіч на Карпатах, єдине до тих пір слов'янське плем'я розтеклося звідти на чогири сторони світу; наші обрали схід. Одного разу змовкло все: скрипіння возів, плач немовлят, рев худоби, — і предки наші востаннє з орлиної висоти попереду дивилися в неозорий простір попереду, поїнятий вранішньою імлою. Прекрасна незаймана улоговина лежала між трьома гірськими хребтами, і по ній в облямівці зеленого хутра струмували велично-неквапливі ріки. Тільки пісня баянів та прозорливість стариків провиділи там, у синяві обріїв і тисячоліть, плетеницю величних подій, що почалися створенням Росії... Мабуть, це сталося вранці і на початку літа, коли особливо принадна наша країна. І праворуч, упереміж з дібровами, степ вилискував під вітром буйною соковитою травою, а ліворуч товпився безкрай бір, майже тайга, кількома рукавами збігаючи з Алаунської височини; найширший з них, дніпровський, сягав кіммерійських, нині чорноморських, берегів. Серед лісів, дедалі на північ помітно ясніше, виблискували на сонці тисячі веселих озерець — земля ще мала на собі сліди великої, порівняно недавньої, як на розмах геологічного часу, льодовикової весни... Потім прапрацур Святослава подав знак — і плем'я, як полум'я, ринуло вниз, затопляючи безлюдні передгір'я. Так тисячами важких, залізом кованих коліс було написано перший рядок нашої історії. Можли-

во, той ранок тривав сторіччя, але про невідоме все правдоподібно.

«Придивіться, як економічні умови існування разом з природою почнуть вирізьблювати риси цих людей. Ніхто не пестив їх з дитинства. Лише на три місяці в рік приголубить їх сувора природа,— ніколи не знатимуть вони тієї безтурботної радості буття, що її з колиски даровано західноєвропейським народам близькістю моря, теплих течій та гірських хребтів, цього надійного захисту від дикунських навал і кліматичної несталості... Наших — палитиме азіатське сонце й морозитиме полярна холоднеча, що позначиться крайностями на їхньому національному характері. Різкі коливання континентальної температури прищеплять їм могутню здібність творити циклонічні справи в найкоротший строк, тисячолітня боротьба за свою національну самостійність виховає в них мовчазну, героїчну стійкість, якій усяка мук — дрібниця, а економіка країни штовхне їх на шукання водно-го простору, відповідного до їхньої сили й духовної обдарованості. Так само майже незмінна природа на протязі всіх двадцяти паралелей і відсутність природних перепон обумовлять їхнє прагнення до єдності, найпевнішої запоруки загальнослов'янської незалежності. Велика відстань від чужої і руйнівної цивілізації примусить їх створити свою — блискучу і несхожу на інші. Промисли й вирубне господарство розведуть їх шляхами річок в усі кінці материка. В гарячих сутичках зі степовиками, захищаючи молоду державність, вони загартують свою доблесть і не менш уславлену витримку. Так почалися ми.

«Було б невдячністю не називати і ліс серед вихователів і нечисленних захисників нашого народу. Як степ виховав у наших дідах потяг до волі й до богатирських утіх у поєдинках, так само ліс навчив їх обережності, спостережливості, працьовитості й тієї важкої, упертої ходи, якою росіяни завжди йшли до поставленої мети. Ми вирости в лісі, і, мабуть, жодна із стихій рідної природи не позначилася в такій мірі на побутовому укладі наших предків. Дерево є сировиною, яку можна вживати одразу, і кожний шматок загостреного заліза, насаджений на руків'я, робив його цінністю первісного існування. Ще кругліше буде сказати, що ліс зустрічав руську людину, коли вона з'являлася на світ, і невідлучно проводжав її через усі етапи віку: коліска немовляти і перше взуття, горіх і суніця, дзига, банний віник і балалайка, скалки на дівочих досвітках і розмальована весільна дуга, дарові пасіки і брові гони, рибальський дуб чи воїнський байдак, гриб і ладан, ціпок мандрівника, довбанка мерця і, нарешті, хрест на встеленій ялинником могилі. Ось перелік споконвічних російських товарів, виворіт тодішньої цивілізації: луб і тес, брус і жолоб, обіддя і мачула, вугілля й лико, смола й поташ. Але з того ж таки лісу текли дари й прибутковіші: пахучі валдайські роґожі, квітчасті рязанські санчата й холмогорські скрині

на тюленевій підкладці, мед і віск, соболь і чорна лисиця для візантійських франтів.

«У міру зростання людських потреб ліс дедалі щедріше розкривав свої комори, і не дивно, що сьогодні в нашій лісовій промисловості зайнято більше робочих рук, ніж в інших значних галузях радянського господарства. Чи не тому, що занадто довго жили ми на повному лісовому пансіоні, так довго була дерев'яною наша Русь?»

«У ті далекі часи і склалось наше суперечливе ставлення до лісу — суміш перебільшеної, під чаркою дружньої гулянки, ніжності й успадкованої від предків-древлян байдужості, якщо не нехтування, а часом і одвертої ворожості до нього. Коли з належною пристрасстю візьмемося ми нарешті до великої справи лісовідновлення, нам доведеться спочатку навчити свою ліву руку поважати труд правої і прищепити дітям нашим хазяйську бережність до лісу, до цього благодійного явища природи, позбавленого можливості пурхнути від кривдника в піднебесся, або, як розгнівана золота рибка, зникнути в безодні морській, або, в найгіршому разі, писати розпачливі рапорти начальству. Треба сподіватися, посаджений власною рукою, він буде для нас дорожчим, ніж успадкований... Очевидно, надмірна кількість лісів ставала перешкодою до розвитку і розселення плодючого й діяльного народу; в свою чергу, його перехід на північ знижував значення заморської торгівлі й підвищував роль хліборобства, процвітанню якого знову ж таки заваяв ліс. Сокира була неспроможна справитися з нетрями, що наповзали звідусіль, і першим лісоробом на Русі став вогонь. Спалюючи розкочене на зрубі, просохле за літо дерево й удобривши новину під ріллю попелом, селянин сіяв ячмінь, на Волзі — ріпу, а в мене на батьківщині коти в л о н и щ е, збирав два-три врожаї і запускав вирубане місце на відпочинок, у п е р е л і г, полишаючи дощеві й сонечку зализувати завдану рану.

«Отже, ліс годував, одягав, грів нас, росіян... Згодом, коли з материнського вулкана Азії, навпіл із суховіями та сарапою, рине на Русь розжарена людська лава, ліс стане першою перешкодою на її шляху. Не було в нас іншого заслону від бешкетників-кровопроливців, як каже літописець, крім волі народу до оборони та непрохідних хащів лісових, що правили за пастку для ворога. Там, на рубежі лісостепу, піднімуться перші споруди староруської фортифікації — набиті землею і обшиті лафетною дошкою тераси, з-за яких так зручно цілитися в ошалілу мішень, що гарцює на коні, — залиті смолою надовбні за ровами, добрі острожки та дігинці, що з початку чотирнадцятого сторіччя зватимуться кремлями, і, нарешті, донині уцілілі з а с і к и — розкинутий на сотні кілометрів цеп розкішних дібров з покладеними навзак деревами спереду, грізними хвилеломами для наступаючої кінноти.

«Рух орд і палючих вітрів, що зародилися на плоскогір'ях Монголії та Тибету, відбувався за годинниковою стрілкою з центром десь у Заволжі, і в тому самому напрямі, поступово розгойдуючись, як таран, росіяни просувалися на схід, назавжди закріплюючись на крутоярах сибірських рік батьківськими цвинтарями й природною прив'язаністю людини до місця, де вона вперше побачила світ чи пролила кров у рукопашній січі... Через два сторіччя добірний воронезький дуб, модрина та північна рудова сосна, перетворившись на різні там шпангоути й ахтерштевні російського флоту, понесуть по всіх морях наші вимпели, так що коли Уралу-батецькові сьогодні складається всенародна подяка за його мирні й бойові соціалістичні машини, дозволено й лісові російському приписати хоч малу частку в громовій славі Гангута і Корфу, Синопа і Чесми.

«Кожне плем'я на землі мало в дитинстві поетичне дзеркальце, де химерно, у кожного по-своєму, відбивався світ; так перші враження буття складалися в епос, неоціненний посібник до пізнання національної біографії нарівні з рештками матеріальної культури. Насторожений до небезпеки пращур наш, як і дитина в темряві, скрізь бачив нерухомі лиця, обернені в його бік, то понурі й люто-недоброзичливі, то ласкаві й по-материнському лагідні. Так народжувались язичеські боги, витвори страху або вдячності, невмілі намагання витлумачити дійсність у межах свого недосконалого філософського словника. Згодом ці наївні зображення богів зійдуть з грубого матеріалу, на якому вони видряпані уламком кременя або наконечником стріли; вони зажадають численної челяді, мармурових жител, шаноби, навіть кривавих дарів, поки колись не розіб'ється чарівне дзеркальце і людина, залишившись сам на сам з природою, візьме на себе всю відповідальність за порядок у світі, доступному її діяльності.

«Серед стихій, яким предки поклонялися за силу, добро або красу, були й рослинні велетні, схожі на ті дуби, що недавно ще височіли на Хортиці, або — на сосни біля Селігеру, які оспівав Іван Шишкін, прекрасний боєць за російський ліс. Їх глибоко шанували, біля їхнього підніжжя творили суд і правду, а баяни складали оповіді про великі справи й походи племені. Поетичне марновірство рівно оберігало в ті часи наші південні божелісся, присвячені громівникові Перуну, поки ця різьблена розвінчана колода із золотими вусами не попливла вниз по Дніпру, гнана новою вірою і царівною... Відтоді дрібніє нечисленний руський Олімп і найдовше за всіх держиться лише сумнівне наше страховище, лісовик, по-простому, по-селянсько-му — лісун, полісун.

«Це зовсім не той вільховий цар з популярної німецької балади, підступний володар лісів; наш простіший і душевніший. Наш усього тільки — колишне, дуже невибагливе божество в мачульному рам'ї, виконує в лісі комендантські обов'язки й квартирує

під старим пеньком. За народним поголосом, лісовики — теж патріоти своїх лісів, до яких приписані, і під час громадянських чвар теж лущують один одного столітніми деревами. Не вільні вони і від людських слабостей: так, посилене лісовинищення тисяча вісімсот сорок третього року в повітах Ветлузькому й Варпавінському, викликавши масове переселення ходової білки на північ, відбулося в селянській оповіді про те, як місцевий лісовик програв свою звірину в карти вологодському сусідові. А загалом, російський лісовик — цілком безневинна особа, хоч і не від того, щоб позбиткуватися над запізнілим подорожнім, не так для своєї втіхи, либонь, як — для самої жертви, щоб їй було про що розповісти ввучатам у новорічну завірюшну ніч... Коли аскетичне прагнення відійти від земних спокус пожене руського пустельника в самотину, в тісні затвори, дуплини, кажучи по-староцерковному, слідом за прочанином у лісові непочаті земельки вдеруться звіролов і пасічник, дружинник і купець; тоді вперше хитнуться і порідшають лісові хапці на всьому протязі від Заволжя до Білого Озера, а християнський переказ наділить ріжками російського лісовика і зарахує у розряд розкожних чортів, які завдають найнепривабливіших капостей православної душі, коли вона загавиться. Віднині його зовсім легко приборкати, обдурити, застрахати хрестом, друкованим словом і просто головошкочою. З цього часу єдиним захистом лісу стають наші розсудливість і совість.

«Таким чином, складається поетичний образ лісу як істоти живої, надзвичайно доброзичливої і діяльної на користь нашого народу. Він ніколи не пам'ятав кривд від росіян, навіть коли його примушували потиснутися за допомогою не дуже делікатних засобів. Давно час би скласти йому подяку, на яку заслуговує цей ласкавий дід, давній приятель нашого дитинства, воїн, який стоїть на смерть, і безвідмовний постачальник сировини, годувальник річок і охоронець урожаїв. Але нема в нас такої пісні про ліс, як, скажімо, про степ чи про Волгу, які, ні, не дарували нам соболів на вивіз, не годували медовим пірником, не були в нас беззінними фуражирами від колиски до теперішніх п'ятирічок... Щоправда, донині схильні ми на вечірках затягти збентеженими басками про вербу і про каліноньку, про березоньку і горобиньку, але пісні ці, завжди про другорядні породи і здебільшого з участю сокири, більш забарвлені якимсь моторошним захопленням перед їхньою нещасною долею, ніж визнанням їхньої одвічної вірності і могутності найбільшого в світі російського лісу, ділова слава якого ще в минулому сторіччі докотилася до мису Доброї Надії.

«Можливого пояснення слід шукати в народній пам'яті про поламаних лемеші та про виснажливу працю, витрачену на розкочування лісового лану, — у споконвічному прагненні струснути з себе чарівливий одур, що його навіває одноманітний плюскіт віття, — у повсякчасній тривозі від сусідства ведмежих барлогів,

розбійницьких кубел та всякого чортовиння, — в потребі позбутися одвічної опіки лісу, бо воля і сонечко завжди були нам дорожчі, ніж сите й нечутне існування. Причини історичні змушували нас усіма способами і розсувати тісні хвойні стіни... Проте і пізніше ніщо не змінилося в нашому ставленні до лісу, коли його настільки поменшало, що чистим полем з Чорномор'я добредеш до самої Вологди. Треба частіше говорити про очевидні помилки минулого, повторення яких може згубно відбитися на добробуті нащадків... Погодимось наперед: не падали лісу і в решті Європи, з тією, проте, фатальною різницею в наслідках, що річки західні зароджуються з невичерпного льодовикового фонду, а наші — з тендітних лісових джерелець, і необережним обходженням з лісом у нас набагато легше пошкодити тонкий механізм природи.

«Навряд чи який інший народ вступав у історію з такою багатою хвойною шубою на плечах; вельможним іноземним спостерігачам, що їздили крізь нас транзитом побачити чарівні таємниці Сходу, Русь здавалася суцільними нетрями з рідкими галявинами людських поселень. Звідси й пішла наша небезпечна слава лісової держави, яка здешевлює в очах закордонного споживача наш зелений товар і створює шкідливу, мільйонерську психологію у корінного населення. Настане день, коли Петро рватиме ніздрі і гнатиме на каторгу за винищення заповідних гаїв, а поки що лісу так багато, що в нагороду за розчистку дається звільнення від податків і мита на п'ятнадцять років, а трошки далі на північ — і на всі сорок. Ліс стоїть такою непролазною перепорою і такого казкового асортименту, що билини тільки багатирям довіряють прокладати лісові шляхи. У десятому й дванадцятому сторіччях уся Київська земля вкрита лісом і деякі, тепер голі, річки аж до моря одягнуті в шумливі смарагдові шовки; ще й тепер сила-силенна чорного дуба лежить марно у Дніпровському річищі біля Херсона... А коли так, чого ж і співати про нього! Бреди хоч тисячу днів у будь-який бік — і ліс невідступно йтиме за тобою, як вірний кудлатий песик. Тут і треба шукати коріння нашої недбайливості до лісу. Ми просто не помічали його, бо він був свій, домашній і вічний, завжди під рукою, як повітря і вода, як торбина за спиною, де і сонною рукою намацаєш усе, що потрібне для душі й тіла. Ми користалися з його послуг і дарів, ніколи не зважаючи на його потреби та жалі. Російський аскет, що спасався у дрімучому бору, так і звався пустельником, тобто мешканцем місця, де нема нічого. Густіючі ліси в краю мого дитинства так і звалися — Пустошами. Ось чому ліс і не відбився в нас на весь зріст ані в народному сказанні, ані в пісні.

«Руська Правда, новгородські акти чотирнадцятого сторіччя, як і Уложеніє Олексія Михайловича згодом, згадують ліс лише в зв'язку з необхідністю оберекти від розкрадання приватне бджільництво. Іван Третій заборонить винищувати ліс

навколо Троїцької лаври, і це також не є спробою регулювати вирубування чи встановлення власності на ліс, тобто намаганням знайти йому місце в цивільному законодавстві, а всього тільки прагненням захистити князевих молитвословців від прикрих світських перешкод. Ще водно, рибно й лісно на Русі; за того ж Івана лось і зубр бродять під Угличем, ведмідь і сарна. Та все завзятіше махає сокирою навкруг себе Москва, і ось Олексій забороняє валити дерево в тридцятиверстому радіусі навколо столярного міста — знов-таки лише з метою охорони місць свого, царевого полювання. Як і раніше, шумлять-гойдаються нерубані ліси навколо — коломенські і муромські, суздальські і бринські, неприступні ліси курмицькі і владимирські,— бездонні кошелі зеленого добра, якого, здається, не вичерпати й за тисячоліття...

«Не про жалість ми говоримо — як не рубає людина, то рубає час,— і тоді нема лісовинищувача безжалюгідного. А то був справді темний бір, де життя одних нагромаджувалося на інші, які ще не закінчили призначеного кола, і мертвяки гнили біля підніжжя своєї зміни. Все мовчить у такій глушині... тільки на узліссях щовесні з п'яними очима кльочать глухарі. Періодичні нещастя — ураган, напестя червиці, підвищення ґрунтових вод — трохи зупиняли цей безгомінний, майже невтримний гін до сонця, вічний гін живих соків землі! Іноді це був вогонь; він начисто змивав панування хвойної династії і іншу, листяну, ставив на царство... але життя було сильніше від будь-якого втручання. Чорні або жовті острови смерті затагав листяний молодняк, щоб і йому перевестися коли-небудь під важким ялиновим покровом. Людське втручання нічим начебто не загрожує поки що російському лісові, але незабаром спільне шаленство сокир починає пересилувати повільне нагромадження рослинних клітин...

«Уже всі беруть, і на всіх поки що вистачає; на початку сімнадцятого сторіччя північнодвінська щогла й товари грубої хімічної перегонки вперше пливуть на лондонську біржу. Ще чимало лісу на Русі, але все прискорюється черпання і зростає розмір ковша. По зникненні небезпеки кочових навал з півдня починають вирубувати, для казенних потреб, навіть і священні засічні ліси. Тим часом степ уже почав своє переможне просування на північ... і раптом на цілу країну лунає тривожний голос Посошкова, першого піклувальника поки що тільки за оренбурзькі і взагалі заволзькі ліси. То була народна совість часу, яка торкнулася всіх сторін громадського буття, і, правду кажучи, поради Посошкова сіяти ліски, між роботою, навколо голих російських сіл не застаріли й досі. Але й без втручання цього патріота першорядні завдання оборони все одно змусили б країну вжити суворих заходів до охорони лісів.

«Коли будівництво флоту в Азові почне поглинати віковічні діброви по річці Воронежу і по найближчих прирічних місцевостях,

дуб стане під особистий захист Петра як недоторканий фонд адміралтейства. Разом з дубом заповідними породами оголошено ясен і клен, берест і модрина, а згодом і корабельну сосну. Безгосподарне витрачання дуба на вісь і полоз, на колесо і обруч однаково карається каторгою, хай то вельможа, хай його прикажчик, а за порубку стягається штраф по червінцю, причому з кожної троячки два карбованці йде на прибуток лісникові: намагання паралізувати всемогутній хабар... Раніше дерево оброблялося сокирою та клинами, так що відомі тріски російського прислів'я летіли на всьому просторі від Архангельська до Астрахані; віднині лісоспоживачі з метою економії зобов'язані хоч десяту частину заготовель робити шилкою... та, видно, не навчилися зуби розводити: і через півсторіччя вона ще могутня, селянська сокирчина! За петровських часів у нас уперше довільне рубання змінюється видимістю режимного; ще далеко до наукового розуміння водоохоронної і кліматичної ролі лісу, а вже суворо карається рубати ближче як за тридцять дві верстви від річки і так само розкладати вогнища ближче як за два сажени від дерева. У гірничих районах наказано берегти завилькувату березу для рушничних лож і заборонено вживати на паливо деревину, придатну для житлового будівництва; вишукані поховання мерців по-старовинному, в дубових добанках, оплачуються вчетверо, за пошкодження зелених насаджень у містах належать каторга й батіг... Проте все частіше доносять адмірали про самовільні порубки, від чого, мовляв, у маляються ліси, і ось трисажневі охоронні вали піднімаються вздовж державних лісів по Неві й по Фінському узмор'ю із шибеницею на кожній п'ятій версті.

«На перший погляд, лісна політика залишається незмінною і згодом, коли випав дрюк з мертвої Петрової руки; наприклад, дочка його повторює вальдмейстерські інструкції свого батька про сіяння і розведення корабельних лісів з неодмінним виселенням жителів від закладених дібров (1754). Обидві Катерини нарікають на неповоротні втрати від спалювання пристолічних лісів на добриво, забороняють вільне й безплатне рубання, дають материнські поради — зберігати ліси від худоби і від нічного злодія, гнати смолу з пенька та кореня, а на дрова вживати вітровал та бурелом... Ото, мабуть, потішалися крізь сльози підневільні селяни!.. Друга з них, турбуючись про добробут Росії,— бо сам Дідро і Вольтер стежать з Європи за володаркою п'ятнадцяти мільйонів кріпаків-варварів! — навіть наказує Потьомкіну покидати в землю поблизу Одеси якнайбільше жолуддя, щоб не довелося внукам з півночі дуб возити на ремонт російського флоту. Але хоч як б'ють батогами за розкладання вогнищ, хоч як вішають за лісове браконьєрство, дуб і поглова сосна уже перевелися геть-чисто на описових ландскартах од верхів'їв Волги до Нижнього. Обмежуючи потребу селян у дереві й даруючи дворянські вольності заради зміцнення свого сумнівного права іноземки

на російській престол, імператриця вважає за благо віддати російські ліси під опіку особам, на землях яких вони ростуть, звільняючись від будь-яких обов'язків по охороні й догляду (1782). Віднині само всесильне адміралтейство не сміє брати деревину без згоди власника й оплати за неї.

«Слабке жіноче серце; дами на престолі держави російської хоч і полюбляли ліс за його великі приємності, але до вищого стану та окремих його представників, котрі молодші, виявляли ніжність значно більшу. Ліс стає шкатулкою із сувенірами для нагородження фаворитів, і, звичайно, даровані помістя припадають на найбільш населені області держави, бо без додачі кірапків втрачався самий смисл і царського подарунка. Анна підносить Біронові серед інших курляндських латифундій і прибалтійські ліси за його не зазначені в указі особливі квалітети і достохвальні вчинки, а Єлизавета своєму Шувалову надає виключного права лісового експорту з півночі Росії. Так поступово дробляться лісові площі, збільшується кількість лісовласників, охоплених гонористою манією показати своє боярство вдома і в першу чергу за кордоном. Чесна російська сосна пливе туди в обмін на ганчір'я пегиметрів, ботанічні куріозитети, на портер, на тютюн та інші легковажні цінності, перелічені в Челіщева. Ще стоять ліси на Русі... але їх помітно поменшало; так, під час поїздки Єлизавети до Києва довелося відмовитись будувати палаци на стапціях через недостачу лісу на Україні, а обмежитись влаштуванням винарєп (1743).

«Потягнемо за нитку згаданих дамських пустощів... Вельможний Шувалов перздав свою монополію закордонному кораблебудівникові Гому, а вже той труснув їх, наші незаймані онезькі ветрі, як тепер кажуть, взявши за барки. Той самий Петро Челіщев, чесний катерининський секунд-майор, якого підозрювали у співавторстві з його другом Радіщевим по Подорожі, з болем і скреготом розповідає про п'ятнадцятирічну діяльність цього Гома, за словами челіщевського тексту — зловредного волоцюги; сучасник і очевидець, Челіщев ще застав її сліди. З причин нібито раптового Гомового банкрутства покинуто було на загибель неоглядні штабелі першокласного дерева, заготовленого російською сокирою на позичені в російській-таки казні гроші, завдовжки на версту, по берегу Онеги, і завширшки на півтора-ста сажнів, без проходів, заввишки у три людських зрости. Двадцяти років треба було, щоб усе це згнило дотла. Знаменно, що вже тоді наш патріот вбачав у діях Гома свідомий намір іноземного уряду завдати лісовинищенням шкоди нашій країні. Там-таки Челіщев згадає і другого — купця за званням, розорителя за промислом... Пом'янемо ж відповідним слівцем так званих освічених іноземних мореходців, які давали нам жорстокі наочні уроки західної комерції!.. Шляхом обману та підкупу вони привласнювали привілеї на вирубування нашої найкращої сосни завтовшки в шість вершків у верхньому відрубі; лише згодом,

коли сортність російського дерева різко впала у зв'язку з виснаженням доступних лісів, норма знизилася до п'яти. Тільки оджемок, двічі таврований британською короною — біля шийки пня і на три топорща вгору від неї — підлягав вивозові; решта згнивало на місці, заражаючи здоровий ліс, розладнаний безсистемним винищенням велетнів. До речі, таке рубання на вибір провадилося до самого 1930 року, поки концесія під тиском обставин не забралася додому, не залишивши по собі ні шляхів, ні робітничих виселків, ні доброї пам'яті... Всяку пропажу треба рахувати вчетверо, якщо вона нічого не навчає.

«У ті давні роки загоряються перші домни в Росії... Гей, стежися, лісе: Демидов береться за сокиру! Молода російська металургія косить дрімучі петрі середнього Уралу; залізо каргопольське й устюженське, а слідом за ним тульський чавун зжирають ліси навколо себе з розрахунку по дві тонни деревного вугілля, тобто вісімнадцять кубометрів дров на кожну тонну плавки. Разом з тим вивозне зерно не може поповнити імператорську казну, що вона дедалі підупадає; зараджують лихові поташ, смола і деревина — по четвертаку за столітню, повномірну колоду. От і перевелися корабельні гаї навколо Архангельського міста, зникла модрина з Двіни, і судна по ватерлінії дозволено обшивати сосною. Найдужче не вистачає найцінніших порід: уже при Єлизаветі полисіли головні наші, казанські й тамбовські, діброви. А волзькі старожили тих часів ще розповідали зі сльозами захвату про дерева, на зрізах яких могла, витягшись, спати людина. Докучаєв теж іще застав у степах дубові пеньки по сім з половиною метрів в окружності, але ми таких уже не знали... Власне, тоді ж такі належало взяти під особливий нагляд і охорону цих останніх лісових ветеранів, живих свідків нашого минулого, на яких місцеві власті звикли дивитися, як на великі резервні поліна.

«Павло спробує повернутися до петровських суворостей, і тоді знову перед державою постане невідкладне завдання лісовпорядження. А поки що — морські офіцери нишпорять по губерніях, щоб виявити придатні ліси, але невтішні їхні пошуки, і цим слід пояснити такий незвичайний у Росії захід, як здійснена після того відмова від лісового експорту. Та вже Олександр знову знімає цю заборону, щоб поправити знекровлене казначейство. Ліс переходить у розпорядження тодішнього міністра фінансів, а це однаково, що віддати корівчину під опіку тигрові, щоб доів її любовно й бережно. Віднині ліс стає казковим нерозмінним карбованцем; так само як на початку сторіччя ним затикають дірки державного бюджету, наприкінці, — коли з поміщицької економіки випаде кріпосний, з розтяжними жилами раб, лісом почнуть латати дворянські мундири. Всемогутній хабар швидко владновує протиріччя, що виникають між наявністю лісу і совістю, між хижаком і законом. Додамо, що на чолі відомства стояли пихаті німці, які погано розмовляли по-російському, а по лісо-

вих сторожках тулилась напівголодна голода, дешево найнята з інвалідів; природно, в посаді своїй ці люди вбачали засіб збільшення приварку і забезпечення старості. Ось дві цифри для зіставлення: в рік загибелі Пушкіна загальний прибуток з лісу в Росії становив шістьсот тисяч карбованців, а лісове розкрадання по самій лише Казанській губернії досягло п'ятнадцяти мільйонів. Доповідна придворна записка 1838 року має тяжкий стан наших зелених запасів у тринадцяти губерніях, і титулований автор її наполягає на посиленні лісової сторожі з добре озброєних стрільців... а втім, без артилерії поки що! Так визріває миколаївське рішення про створення особливого корпусу лісничих з військовим упорядженням і з армійськими чинами, щоб подобою залізного обруча стягти, рятуючи від остаточного розпаду, лісове господарство. Але приватновласницькі ліси, як і раніше, лишаються поза державним контролем, і це призведе згодом до дуже тяжких наслідків.

«Ми наближаємося до найсумнішої сторінки нашого побіжного нариса про плюндрування російського лісу. Вона починається після скасування кріпацтва, і потім десятиріччя підряд уся тодішня Росія охоплена нібито холодною лісовою пожежею. У вісімдесяти роки це перетворюється на ще небувалий у нас штурм лісів; тільки російське бездоріжжя та ємкість праці, потрібної на повалення столітнього дерева дідівським способом, гальмують це патхненне вбивання зеленого друга. І якщо такі приклади марнотратності залишила щербата й коротка селянська сокирична, то легко уявити, яких рекордів лісового спустошення можна досягти нерозважливим свавіллям техніки. Треба вважати за щастя для Росії, що молада й шалена вітчизняна комерція не мала у своєму розпорядженні нинішньої електропилки, яка, подібно до урагану, розпанахала б, змела б до біса нашу північну боровину до Печори й Мурманська, розчищаючи дорогу наступові тундри... Дві могутні причини обумовили розгром лісів у дев'яtnадцятomu сторіччі: крах російського феодалізму з подальшим зубожінням дворянства, яке не могло дати собі ради з вільнонайманим господарством, і бурхливий розвиток нашої промисловості. Коли й раніше дерево жарко палало у топках цукрових заводів, гуралень та броварень, тепер головним його споживачем стає металургія. Ось на Уралі вона вже задихається без палива й помітно відстає від півдня, де своєчасно відкрили незчисленні запаси дешевого підземного вугілля. Будівництво залізниць прискорює руйнування лісів... а втім, скрізь на планеті введення локомотива викликало переруби, тобто витрату деревини понад річний приріст. Це була примусова позика з пайки ще не народжених поколінь, причому звичайне в таких випадках мовчання кредитора вважається за його беззастережну згоду. А вже наближається народження целюлозної промисловості, що, як і вугільні шахти, візьметься до вологодської, дрібношаруватої, хоч на музичні інструменти придатної ялини. Попит посилюється, темпи

рубання зростають, ціни подвоюються. Тартаки стукотять навіть у степу... і ось на кінець минулого сторіччя витрата лісу досягає двохсот сімдесяти мільйонів кубометрів. Представники всіх можливих верств суспільства беруть посильну участь у цьому розбої на смерть, що зветься капіталістичним прогресом. Гамірно стає на Русі від оглушливого падіння велетнів-дерев, в якому потонула стрілянина щойно закінченої Кримської кампанії.

«Прогрес, обнявшись із баришем, вдираються у хвойні нетрі, позаду залишаються хаос нечуваної січі, тяжке похмілля і невідповідно мала кількість дрібних промислових підприємств. Такий коловорот збагачення траплявся раніше тільки під час відкриття золотих розсіпів. Попереду цього чаклунського вихору, освітленого новинкою техніки, чарівними електролампами, і щедро окропленого шампанським, щоб крутилося веселіше, ідуть благовиді, усміхнені солов'ї-розбійники із зірками та медалями на грудях і слідом — інші, в котелках набакир і з нахабно-пронизливим блиском в очах. Безліч хоча б і деревних мерців, сама теплота гниття, принадує нічну птицю та мошву з кубел Європи, усяких фей у мереживних хмаринках і солідних банківських спекуляторів із саквоаяками. І знову бородатий російський ліс, з дозволу уряду, уклоняється до землі всякій іноземній потлочі. Вже рубають усі, вибираючи ласі шматки: новонароджене куркульство, готове рубати хоч і на цвинтарі, в узголів'ї рідної магілки; благословившись і доручивши лісовідновлення всевишньому, рубає чернеча братія у монастирських угіддях, відписаних на помин душі; не менш ревно рубають отці міст, як-от херсонські, які, проводячи телефон, виклали свою славетну білу акацію, — рубають не бачені до того часу в російському лісі роз'їзні пістрявоногі жуки із західних губерній, які по приступній ціні скуповують у дворян володінні грамоти і селянські наділи через волосних старшин, котрі, надивившись на пана, теж рубають — не з потреби, іноді, не про запас на можливого покупця, а через нестримну сверблячку в руках. Так тоншає потроху гілляка, на якій сиділи ми з Гостомислових часів... Усе частіше, як тяжкі сні, напливають на патріотів думки про занепад російського лісу. Ось уже Аксаков плаче над лісною статтею Васильчикова, і всі розуміють прийдешню розплату, але тодішнє передове громадянство діє за випробуваним святенницьким правилом: згіршу ще разок, ударю й покаюся! Чітке уявлення про розмах лісового погрому дають цифри залізничних і водних перевезень, наведені в ленінському Розвитку капіталізму в Росії.

«Газети того часу дивилися на все це як на неминучий щабель у розвитку національної економіки: зарізаний в умебльованих кімнатах купець більш привертає їхню увагу, ніж нечуване лісове побоїще. Лише по окремих дописах у лісних журналах можна простежити послідовність, з якою здирали зелений килимок з російської рівнини. Найперше зникав дуб; він настільки порідшав, що починають рубати поодинокі через недогляд уцілі-

лі дерева; але той, що до зовсім недавнього часу ще стояв у мерзляковській пісні Серед долини рівної, сучкуватий і весь у наростах, годився лише як вітролом на узліссях і вже не мав промислових якостей. Чорноморське адміралтейство добирає репту з київських, полтавських, херсонських і казанських дібров, де ще трапляються острівці по десятку тисяч велетнів... Ось на очах у всіх зійшла на шпали краса Кубані, підмайкопська діброва, і засмутилися козачі серця. Під сокирами колоністів полягли зазначені у документі 1763 року ліси біля Саратова, якими Пугачов непомічено пробирався до цього міста. Близько 1877 року лісний літопис оплакує розладнані деревостої на Витегрі, як уже оплакано пісенний Пелагіївський бір в Ізюмському повіті... Хто пам'ятає його тепер? А кому відомо, що в колишньому Новомосковському, де тепер кучугури безплідних пісків, порівняно недавно полювали на лисиць, а куріпок ловили тенетами? Нехай давно, років двісті тому, все міжріччя між Волгою і Доном було поспіль під лісом, але хто повірить, що ще в шістдесятих роках Дніпро від Катеринослава до Олександрова утопав у дубових заростях?.. Сучасники журилися, що віднині велика товарна липа збережеться лише по річці Белій, але й сюди із зеленим вином та плитковим чаєм вдирається п'яна лісова смерть. Із сокирою і гармошкою вона блукає по дрімучих башкирських урманях, валить підряд спіле дерево, обдирає памолодь, отруюючи Уфімку і Тапап смородом моченого лубу, та ще, дивись, червоного півника пустить на прощання, генерал-губернаторові на зло за казенну запізнілу опіку!

«Не менш сумна й повчальна доля билинних лісів між Єлатною й Муромом; подаровані виксунському заводовласникові сорок тисяч десятин згодом перейшли до іноземців, які успішно застосували там свої колоніальні навички. Сильний був концесіонер у нашій вітчизні тих років! Життєрадісний іноземець пан Летельс не покладаючи рук ріже неохватні горіхові кряжі в Намангані та Андигані, не милуючи порості й насінники, а другий, безпрізвищний, Емерік Гаврилович, переводить на середній Волзі одвічні джунглі осокора. Чимало добра пливе з околиць і в роки інтервенції, коли білогвардійці на півночі пустять біломорську сосну, а меншовики — самшит на півдні в обмін на зброю для своєї пропащі справи. Взагалі не менш сумна доля багатьох лісів грузинських; вона відбилась і на характері кавказьких річок. Падають ліси Чомбарські під Телавом, а наприкінці сторіччя вони валяться на південь від Горі, у феодалних мастках Сатархно, Саціціано і Саджавахо, віддані на строкове рубання. Мертвяки у зелених пов'ялих гривах лежать на схилах, буйволів не вистачає, щоб стягти їх донизу, — уціліло лише те, що було під охороною орлиних гнізд. Крізь розмиті зливами ґрунти проступають скелі. Рідшає в доступних ущелинах старий грузинський берест, і дзельква переселяється з Ріонської долини у сказання народних співців, де вже давно шумлять їхні рідні брати, дуби

з Хортиці. Частіше скаржаться старожили, що вітер спалює маїс в Імеретії, Гурії, Мінгрелії, а простоволосі Кура і Арагва шаленіють повесні; так мчать стрілки на годиннику, з якого вийнято розподільник сили — маятник.

«На межі сторіччя падають васильсурські корабельні гаї з дубами, що пам'ятали Грозного, і назавжди змовкають там пересохлі джерельця. Лисіють малі Жигулі, і Хмелевська обмілина, як зашморг, перехоплює волзький фарватер. Ось уже з'явилися піски на Десні біля Новгород-Сіверського, а трошки згодом з Білорусії повідомляють про появу цієї летючої розвідки пустелі. Коли у вісімдесятих роках учитель мого учителя Турський обслідував верхів'я Оки, він знайшов багато лісових назв сіл, а самого лісу вже не розшукає, крім малих гайків де-не-де, що їх старики зберігали як татусеве благословення... Не веселіше і в Сибіру, як поблизу Канська, наприклад: ковилові степи голубіють там, де живі люди пам'ятають тайгу. В той самий час з далекого Забайкалля і з Амуру долітають волення краєзнавців про загибель лісу, так і не доходячи до властей предержавних. На самому Сахаліні вирубано зелені заслони, що захищали Дуйську падину, а ближче до нашого часу сплюндруються ліси Верхньоленського і Південно-Єнісейського басейнів. Хто знає, чи жива ще непрохідна падина Варнача біля Іркутська з криничками джерельної води, де відпочивав бродяга широковідомої російської пісні?.. Та він і донині не вщухає, страшний білий вогонь; уже в наші дні облісів Валдайський вододіл, звідки розтікається шість першорядних російських рік, не рахуючи Дніпра, який починається недалеко звідти. Зникають потроху під Казанню столітній сосновий Чортів Кут, сад на озері Кабан, як і чудовий сад Державінський, і вже благоуспішно розпочато вирубування Дубків, де так недавно казанські пролетарі сходилися на маївки... Щоправда, як розповідають приїжджі, ще червоніють соснові колони на Єнісеї, підпори західного неба... Тому поки що й червоніють, ще буксирчиком ніяк не витягти їх звідти, з-за річкової бистрини!

«Природно, в міру зростання міст і населення, в міру розвитку торгівлі й промисловості ліс і повинен був усе ширше втягатися в оборот російської економіки. Проте обов'язком царського уряду було частіше придивлятися, як розповзаються жовті плями на зеленій карті країни, і розмірювати так, щоб достаток сьогодні не викликав нестатку завтра. Варто було б також поміркувати, чому в 1861 році прибуток зі ста з лишком мільйонів зареєстрованих десятин російського лісу склав півтора мільйона карбованців, тим часом як мільйон десятин французьких дав десять мільйонів у тій самій валюті?.. Порятунком був у своєчасному перенесенні головних лісозаготівель у спілі багатющі праліси близької півночі і в поступовому освоєнні перестійної сибірської тайги. Але капіталістові несла вкладає великі гроші у виселки, шляхи та нові пристані. Щоправда, незадовго до революції Мурманська дорога повернула олонецькі запаси на південь, але сама вона з'я-

вилася на світ не з лісної потреби, а для возіння з-за кордону воєнного спорядження, відсутність якого загрожувала розгромом імперії. Більше того, російський лісовласник штучно знижував ціну на свою, південного походження, деревину й добивався для себе пільгових перевізних тарифів, щоб тільки побороти можливого північного конкурента. Знаходилися негідники з дровоторговців, які порушували клопотання про заборону кам'яного вугілля. Зухвалість хижака розбурхалася до нахабних вимог не забороняти тимчасово посиленого рубання, бо лісовинищування є дитя нужди. Невідомо, що розуміли під цим жалісним слівцем, але в 1869 році самих тільки трюфелів було вивезено з Франції сім тисяч п'ятсот пудів, на два мільйони тодішніх карбованців по оптових цінах; очевидно, не селянин же російський ласував витонченим делікатесом!

«Коли не рахувати лісників, які рідко володіли дохідливим пером, мало хто писав на Русі, як відіб'ється цей розгул тріумфуючого власника на кліматі, хліборобстві і ландшафті любої вітчизни. Закон підохочував злочин: як непридатна для оранки земля, вирубані території підлягали меншому оподаткуванню і до того ж не вимагали витрат на охорону. Коли заставляли маєтки у кредитних установах, які розплодилися, щоб зараджувати скруті зубожілих дворян, пеньки оцінювали дорожче, ніж ліс з його порівняно низькою рентою. Та тут ще виникають послужливі теорії, нібито ліси висушують ґрунт; у 1876 році слідом за Енгельгардтом якийсь пан Залманов виступив зі статтею про шкідливість лісу в Росії; взагалі дурні завдали лісові шкоди не менше, ніж хижакі. До речі, із спостережень за вітрами виявилось, що ліси Рязані, наприклад, зволожують поля Туреччини, що начебто й ні до чого при її наполегливій і втомній ворожості до Росії. Нарешті, у зв'язку з проектом про викуп приватних лісів пішли чутки, що їх безплатно відбиратимуть у казну,— і ось в Рославлі розпродають лісові дачі по шістдесят за десятину, в той час як шапка лісничого з кокардою коштує дванадцять карбованців. Одне слово, рубай, не шкодуй, удвічі краще вирости!.. Знову ж такі гроші зберігати безпечніше, ніж ліс, бо частішає самовільні порубки, якими російське селянство регулювало нечесний розподіл багатств. Уряд відповів встановленням скорих на руку мирових судів, де порубник негайно діставав тілесну кару; дедалі частішають криваві сутички поміщицької охорони з населенням. Кількість порубних справ з одинадцяти тисяч у 1866 на кінець сторіччя досягає ста сімнадцяти тисяч на рік.

«У більшості губерній селяни зовсім не одержали лісових наділів, а ті, що одержали, звичайно розпродавали їх баринщикам на покриття недоїмок і на харчі для сім'ї у неврожайний рік. За мітлою та оберемком хмизу доводилося йти на поклін до роздратованого пана; таким чином, не можна звинувачувати селянина, що, темної ночі одвідавши панський гай, він не дуже дотримувався правил раціонального рубання. Ніколи не були

міцними закони, які перешкоджають злидареві зігріти й нагодувати свою дитину... До речі, уже в ті часи непогано оплачувані державні мислителі могли б додуматися до нескладних машин, що перетворюють наші великі і повсюдні торфовища на дрова, — нехай не буде у вас, молоді лісники, слова підлішого й безглуздішого за це! За роки навчання ви дізнаєтесь, що, кладучи поліно в піч, ви спалюєте чарівні матеріали, перелік яких навряд чи коли-небудь хімія вичерпає до кінця... не кажу вже про невагомні скарби, як-от зелена тінь або солов'їна пісня, що вмирає при цьому без димку й без попелу. Деревина є благо, значення якого ми будемо сягати розумом у міру зникання її з лица землі. До сьогодні ми брали з неї лише клітковину, спускаючи неоціненні лігнін та камедь у річки на загибель власної нашої риби. Добре ще, навчилися спирт добувати, закріплювачі, дубильні екстракти, а на це раніше витрачали кору п'ятнадцятирічного, що тільки-но в силу входив, дзеркального дубка. Ціле сторіччя промисловість і транспорт нещадно палили деревину у своїх кочегарках; лише в 1892 нафта й вугілля полегшили наполовину цю найтяжчу повинність лісу. Однак у наступному році на дровицтво пішло півтора мільйона кубометрів... Незмірно більша кількість лісу згорає під час лісових пожеж; у 1915 році вигоріли мільйони квадратних кілометрів, і дим від тих пожеж, у деяких місцях повиснувши в небі, затримав на два тижні досягання хлібів. Одне слово, в умовах недосконалого суспільного ладу треба дивуватися не з розмірів утраченого, а з наявності вцілілого.

«Серед лісовитратних статей треба згадати селянські ремесла, на яких трималася низова Росія; ось цифри колишнього марнотратства. Дерево здавна і в усякому вигляді було товаром російського експорту: випалювали поташ, тонна якого обходилася в тисячу кубометрів верби, береста, липи. Гнали смолу й дьоготь, випускаючи найцінніші відходи в повітря, причому березовий луб купували по золоту за пуд. У 1855-му на Нижньгородському ярмарку продано вісімсот п'ятдесят тисяч пудів мачульного товару, крім личаків — споконвічного взуття дореволюційного селянства. На кожну пару іх ішло по три дерева, або дванадцять триаршинних лян, а носили їх рідко більше як два тижні. У 1877-му лише Вятська губернія виробила їх тринадцять з половиною мільйонів пар, і от перевелася липка в цій області майже зовсім... Років з п'ять тому я побував у себе на Бзні і з сумом згадував, стоячи на лошкарьовській кручі, як у роки мого дитинства збігали по ній каравани на десятки величезних зчалених плотів, — дощаники, біляни й баржі, — на кожне з цих суден витрачали триста деревин. Так от у минулому столітті щорічно десять тисяч таких суден, навантажених лісовим товаром, безповоротно йшло в малолісові райони країни. Запровадження залізних суден, здавалося б, скоротило витрату корабельної деревини, зате з'явився новий її споживач — залізниця... До того ж лісові промисли прова-

дилися по-первісному дико: куркульським верховодам, які тримали в кабалі темну ремісницьку голоту, було байдуже до лісових печалей. Заради березового лубу або хвойного насіння — по п'ятаку за четверик! — валили ціле доросле дерево, як, зрештою, судячи з наших газет, і тепер валять у Сибіру, збираючи горішок, велетенські, голови не закинеш, кедрі, як, зрештою, і досі за кордоном, добуваючи хінну кору, рубають перуанську кашу.

«Ясна річ, коли надто багато добра, воно неминуче сиплеться кризь пальці, але в ті часи воно вже текло кризь них швидше, ніж пісок. І якимсь мірошники раптом уголос відзначили зниження межених вод, а старожили записали у своїх зошитах, що там, де бродив ведмідь, стрибає ховрашок. Ось уже Кострому навпростець видно з Нижнього-города, а Саратов — з Воронежа, а піщані бурі, подібно до натовпу жовтих привидів з минулого, стукають у рязанські ворота, а з-за Каспію на освоєння просторів виповзають кураї, полині й всіляке колюче рослинне чортвиння, — крім того, що прибуло туди раніше на копитах та у гривах монгольської кінноти. Понад три з половиною мільйони гектарів сипучих пісків утворилося за останнє сторіччя в Астраханській області. Степовиками стають Дон і Дніпро, лагідні до того часу річечки навесні рвуть греблі, зате в розпалі літа засинають і бо-язливо зариваються в пісок, як азіатська ящірка перед лицем людини. Мілини розповзаються по річищах водних шляхів; долини їхні ширшають, а сила зменшується, і ось уже просвічує дно. Все частіше пасажирів просять зробити моціон вздовж берега, поки посудина на череві переповзе через переказ. Дочки Волги неспроможні напоїти матір; лише старша, з нерубаного краю, Кама, підтримує її колишню славу. Якщо людина й далі не заступиться за водоохоронні зони, ріки самі втрутаються в її однобічну руйнівну діяльність: вони не пускають пароплавів уверх проти течії, виморять наші лани спрагою, зірвуть сплашний сезон, — а три чверті нашого лісовидобутку вивозиться водою. Траплялось уже і в наш час: рівень річок після вирубання узбережжя падав так швидко, що плоти того ж року застрявали на мільйні воді у верхів'ях Ками, Вичегди, Північної Двіни і Белої; до речі, шестиметровим шаром затонулої колоди встелене дно Ками.

«Так, потьмарення і розлад настають у природі. Згасають джерельця, торф'яніють озерця, заводи затагаються стрілицею та кугою. Погано землі без трав'яної повсті; коли-небудь люди переконаються на ділі, як важко натягти на неї необережно зірвану дернину і вкоренити жолудь на солончаку. Ліси із землі сходять міцно. Ось уже ніщо не перешкоджає поверхневим водам змивати ґрунти. Множаться балки та яри, а вони діють, як велетенські водовідвідні канали, землесоси чорнозему. Саме на півдні нашому, де маємо вісімдесят тисяч колгоспів, найбільша частина талих снігів скочується квапливо й марно, не встигаючи наситити

промерзлий ґрунт і несучи з поля тендітну півку родючості. В літні місяці, в час дозрівання хлібів, річки самі відсмоктують і так уже убогу ґрунтову вологу. Так входить у наш радянський дім страхобисько, на звільнення від якого треба буде зусиль незмірно більше, ніж ми доклали до вигнання лісу.

«За народною прикметою, ліс притягає воду, щоб потім пустити її хмаркою в дальші мандри. Виходить, кожна краплю, що падає на ліс, він впрягає у подвійну і потрійну роботу. Чим більше лісу, тим частіше доторкнуться дощиком до землі ті сталі двісті міліметрів опадів, що в середньому ми одержуємо з океану на рік. Але ми не враховуємо також, скільки додаткової вологу викачують корінням з глибини самі дерева, потужні автоматичні насоси з високим коефіцієнтом корисної дії. Ліс наближає море, і сам як море, і кораблі хмар ночують біля його зелених причалів... але цюкає сокирчина, і повітряні транспорти вологи пливають транзитом через нашу країну, не затримуючись на зруйнованих полустанках. З другого боку, уявіть собі грізне майбутнє надмірно вологої і без достатнього стоку північної рівнини, коли з неї зникнуть ліси і посиляться затоплення і, отже,— натиск вічної мерзлоти, бо під моговою тундровою пубою сонце не встигає прогріти землю. Повинен, до речі, сказати вам про існування теорії, за якою північні ліси є заслоном від нового льодовикового періоду.

«Уже давно порушення водного балансу позначається на добробуті росіян. Недороди вражають країну щодесятиріччя, починаючи з дев'яностих років, та й у проміжках селянське життя не солодке. Чума валить худобу, і на годівлю її вже не вистачає гіркої, замшілої соломи зі стріх, що завжди була в нашого хлібороба запасцем на чорний день. Сумні хресні ходи рухаються по спалених ланах з молитвою під розмірене хрипіння пилки поблизу. Переселенці невтомно бредуть, шукаючи незачеплених вітчизняною комерцією місць: некошених луґів, нескаламучених вод, нерубаних гушавників — добре, що безкрая наша батьківщина. Матері місять діткам полову навпід з кропивою та яглицею, суворо дивлячись у голодно-блакитне, оскляніле небо. Яке чудо: сокири цюкають понад Сурою та Іргизом, а луна дитячим плачем відгукується у Заволжі! І ось Докучаєв порівнює російське хліборобство з азартною грою, а в 1893 році агроном Ізмаїльський пророкує скоре перетворення степів на пустелю, а слідом у пресі тих років з'являється і страшніше пророцтво: «Минуть роки, і арики будуть біля Рязані. Щасливий подорожній знайде біля Харкова криницю з гірко-солоною водою». Ось від якого лиха соціалізм покликаний врятувати наше селянство.

«У давній боротьбі лісу зі степом людина бере діяльну участь на боці останнього. Було б самовпевненістю приписувати кліматичне пошкодження тільки людському авторству, але ще небезпечніше недооцінювати його в умовах сучасної техніки. Хай не послаблять ваших тривог маловтішні міркування, що набридла

суперечка про ліси точиться ще з часів Реомюра і Бюффона; ще Демокріт пояснював наявність солі висиханням морів, і Кант журився тим, що вода зникає з планети, і наш історик Соловйов погрожував наступом пустелі... а людство, мовляв, існує як і раніше, навіть старанно застосовуючи вогнепальну зброю! Тим гірше: людям завжди доводилося тяжко розплачуватись за нехтування так званих банальних істин. Воно й справді, є вказівки науки про висихання південного сходу Росії у зв'язку з підняттям материка і відступом льодовика на північ, а колишнього Сарматського моря — в Каспійську западину. Виходить, у всьому винна космічна старість Землі: вона й сушить дно величезної водойми — місце нашого теперішнього життя; так уже розставлено віхи на кліматичному циферблаті, і лісами, мовляв, тут не зарадиш!.. Але, з другого боку, та сама багатоліка наука переконує, що ми живемо якраз у період зволоження планети, бо рівень деяких озер настільки підвищився за останні п'ять тисяч років, що берегові стійбища неолітичного предка опинилися тепер під водою... так що ліси з цього погляду начебто й непотрібні поки що... Треті додержуються думки, що клімат взагалі підлягає коливанням з періодом у тридцять п'ять років, і посухи чергуються з холодною і сирою погодою, до того ж ми вступили нібито в таку непривабливу смугу: треба терпляче ждати біля моря погоди. Є й такі думки, що наступ степу почався мало не з палеогену, і цей процес такий повільний, що в росіян ще сила-силенна безтурботного часу попереду... Можна легко уявити, чого наробить сокира, поки поважні мужі науки з'ясовують істину.

«За Ключевським, просування степу досягає вже ста десяти метрів на рік по всьому посушливому фронту від Челябінська до Ізмаїла, тим часом як Сахара в Африці за такий самий строк наступає по цілому кілометру. Не треба втішати себе, що за тисячоліття пустеля просунеться лише від Москви до Можайська; цифра ця дуже збільшиться за рахунок підготовчої роботи сокири в нашому тилу. Не вірте утішникам! На прикладі Середньої Азії нас запевняють, що водний баланс планети незмінний з прадавніх часів: течія Зеравшана і абрис Аральського моря ті самі. І справді, досить важко погіршити вигляд пустелі, що являє собою заключну фазу спустошення і зубожіння землі... але звідки ж беруться в застиглих піщаних хвилях залишки міст, намиста жінок, посудини для вина? Роблять застереження, що це війна вбила азіатські цивілізації, але ми ж і говоримо про о д н о б і ч н е спрямування в нашій діяльності. У межах одного людського життя важко помігати зміни в природі; крок часу в нас інший, ніж у неї, і трьохсотлітній вік сосни відповідає нашим вісімдесятьом. Ми покидаємо світ приблизно таким самим, яким застали його, народившись. Жителям пустелі природним і вічним здається сумний навколишній ландшафт, поки розкопки не розкажуть їм про безсовісних джихангирів, стародавніх завойовників, які

починали підкорення сусідів з умертвління ариків і розкішної зелені над ними.

«Про можливі наслідки такого марнотратства давно говорила наша лісна наука, яка має столітній досвід. Російський народ висунув ряд мужніх учених, захисників зеленого добра, хоча завжди в нас легко було, заступаючись за ліс, зажити слави обивателя та нероби. У цих стінах ви почуєте імена Рудзького і Докучаєва, Турського і Морозова, — як і інших, — хай їхні посильні подвиги, підкріплені через вашу соціалістичну свідомість, вселять у вас сміливість на ще більші звершення! Учїться в живих... навіть у таких, як мій незворушний опонент і головний утішник професор Граціанський, і вмїйте терпляче слухати мертвих. Вони так знали ліс, що навіть залишили наївні, як на нинішній час, правила, з в і д к и починати рубання, щоб привчити залишений молодняк до вітру. Люди ці невтомно навчали наше суспільство, що багатство північних лісів не звільняє нас від бережного обходження з ними, бо саме вони роблять дощ України; вони казали, що коли дерево на півночі стає цінністю лише у вигляді колоди, то на півдні воно незмірно цінніше, залишаючись живим; вони переконливо доводили, що час у Росії запровадити який н е б у д ь порядок у лісокористуванні. І не без гіркоти треба визнати, що заклики їхні не залишалися без відгуку: так, російські священники якось піднесли голос про заборону березового клечання на зелені свята і ялинок на різдво, а зухи з поміщицького стану вмовляли селянина відмовитись од розорного освітлення скалками, бо кожна селянська господа, за їхніми підрахунками, спалювала скалок за зиму шість хур, або вісімнадцять дерев. Час від часу також проливалася густа колективна сльоза над лісовою долеюкою, як це було, скажімо, на з'їзді 1870 року, що на три чверті складався з лісовласників. Там, де мали діяти закони та батіг державного втручання, застосовувався адміністративно-пестливий масаж поміщицького патріотизму. Нарешті, в 1888 році з'являється бажаний лісозахисний закон, який своїм класовим лицемірством міг змагатися з так званою в и з в о л ь н о ю реформою. Суть цієї махінації постане перед вами на останньому курсі, коли вивчатимете лісне законодавство у Росії, а поки що запам'ятаймо, що до складу лісоохоронних комітетів входили такі професійні охоронці народного добра, як губернатор, місцеві лісохазяї та губернські чиновники, моральна стійкість яких була, як правило, обернено пропорційна розмірові пропонованого куша. Правда, щоб одержати лісорубну посвідку, треба було внести двадцять п'ять карбованців на насадження лісів, але врахуйте, що посаджений у ті, майже легендарні для нас, часи дуб, коли б навіть і вцілів до наших днів, то й досі не досяг би промислової якості.

«Неправильно думати, однак, що лише в Росії дев'ятнадцяте сторіччя позначилося шаленим винищуванням лісів. Свідки своєї епохи, Маркс і Енгельс, спостерігали той самий процес в усьому

світі і з надією говорили про часи, коли людство навчиться передбачати далекі наслідки своєї діяльності; можна додати, за деякі з них нащадкам доведеться розплачуватися високою ціною складних гідротехнічних споруд. Ліс залишається лісом як у Сибіру, так і у Франції; лісовласник зберігає своє обличчя і на Камчатці, і в Рейнській області. Скрізь капіталізм робив свій перший стрибок за рахунок лісу, головним чином — деревних порід помірнього клімату, легших в обробці. Тварина не знає мислення про завтрашній день, розум капіталіста в його кігтях та зубах. Він іде, згрізаючи все на шляху, щоб здохнути коли-небудь у кроманьйонській норі від голоду й холоднечі разом з тими, хто мав нещастя йому довіритись; фашизм і є лють звіра, від якого все частіше вислизає, ставши розумнішою, його їжа. Американський капіталізм розпочав свої жнива задовго до нашого, коли ще в дитячому віці вдерся в ліси Великих Озер та південних штатів, а в цьому сторіччі — на Тихоокеанське узбережжя. Він геть-чисто переводив веймутіву сосну, дуже рідкісний хемлок випалював на поташ, ставив огорожі з чорного горіха; а ялину вирубував, як бур'ян, поки не відкрилась її придатність для целюлози... Почавши згори, хижакі з сокірою пройшли до півдня. За три останні десятиріччя лісова площа поменшала майже наполовину; збезлісено Мічиган і Міннесоту, а в штаті Нью-Йорк посиленим рубанням рятувалися від безробіття... Капітал живе негайним баршшем, що особливо позначається на долі порід з високим оборотом рубання. Уже знищено половину всієї велетенської секвойї, а повної спілості цей вид досягає за чотири тисячі років; нащадки побачать її лише за огорожено ботанічних садів. Велике лісовідновлення буде чималою працею навіть для соціалістичного суспільства, здатного зосередити величезні зусилля на найвужчій ділянці своєї економіки; тим більше наївно звучить розмова про це у Сполучених Штатах, де дев'яносто процентів лісу в зоні фактичної експлуатації належить приватним власникам. Захисний лісовий пояс у районі Великих Озер здійснено лише на одну сьому, та й той гине. Замість вирубаних тисяч гектарів сторічного лісу не насаджують прутиків на такому самому просторі; щоб робити ці величини рівноцінними, потрібний ще час розміром у сотню років, протягом якого треба провадити правильне лісове господарство... та й то невідомо, що з цього вийде! А хліборобство цілком залежить від стану лісів, і ще той-таки Маркс говорив про капіталістичну майстерність грабувати ґрунт і руйнувати джерела його родючості. Так заанащено в Америці майже третину мільярда акрів землі, а врожайність знизилася в деяких місцях удесятеро. Всі наведені цифри плинні, з нахилом до зростання, — хай вони стануть координатами дня, коли ми зустрілися з вами. У заокеанській літературі знайдуться мальовничі картини, як поводить ся земля, віддана спочатку на волю власника, а потім — на волю нічим не приборканих стихій. Чорні бурі несуться над витовченими на попіл полями, а сонце дивиться

як трахомне око з насиченого пилом обрію. Разом з іншими причинами частих тамтешніх капіталістичних криз ерозія ґрунтів викликає ерозію духу, егоїзм і страх, філософію перенаселеності, безплідність думки і, нарешті, втрату віри в само покликання людини.

«Відсутність точних статистичних відомостей утруднює наші роздуми про ліси на планеті. Проте, коли в самій Англії не залишилося промислового дерева, коли за минуле сторіччя ліси Франції зменшилися до чверті, легко уявити собі, що творилося в колоніях, де освічений європеець завжди поводився за прикладом Кортеса і Пізарро. Справу номадів, які копитами своїх табунів зупинили поширення лісів, успішно продовжила капіталістична цивілізація. Так зникли славетні ліси ліванські, і прикордонні Адріанові стовпи височать надгробками серед пустельних гір. Цілком оголено азіатський південний схід, так що на Індію і Китай з їхнім населенням у півлюдства ледве припадає тридцята частина лісового фонду земної кулі. У верхів'ях Гангу велика зелень збереглася лише у вузькій пригімалайській смугі, і ось священна ріка бісуюється навесні як Міссісіпі, відплачуючи людям за їхнє надто тривале непротивлення злу. Рідкісне тикове дерево, що й раніше траплялося не частіше як півдужини на *га*, цілком вирубано на південь від Годіварі; зарості атласного та ебенового — на Коромандельському узбережжі перетворено на колючий чагарник. Японський хижак, на зразок концерну Міцубісі, вже збезлісив Маньчжурію, і неважко уявити, як валяться під ним тепер одвічні камфарні деревостої на Тайвані, а промислова перегонка цього виду на сировину припустима лише у двох-солітньому віці. Розміри лиха змушують нас оглянутися на цифри, що визначають місце дерева в житті людства і характер його споживання на землі.

«Лан і ліс — наймогутніші машини, які перетворюють енергію сонця і родючість ґрунту в насущні продукти нашого існування. Серед світової сировини деревина посідає друге місце після кам'яного вугілля та їжі. Дві третини зрубаного на планеті лісу одразу згорає як паливо і значно більше половини залишку падає через злочинно низький рівень обробки. Говорячи про коефіцієнт використання при вдоволенні життєвих потреб у різних живих істот, не можна не визнати іноді, що тигр їсть економічніше від людини. Вся сила удару падає на ліси помірного клімату. Перу, чия територія наполовину вкрита джунглями, і Венесуела з її значними запасами на Оріноко досі ввозять ліс з Канади. Так світова економіка дедалі тісніше зближує людство в одну сім'ю, де всі відповідають одне за одного. Лісове розорення Скандинавських країн втягло б в оборот незаймані ліси Малайї, лісові пожежі на Гудзоні породили б лісопромисловість Лагінської Америки. Думки про майбутнє і про поставлені під загрозу джерела життя вимагають великої розмови народів без корисливих посередників, звиклих здобувати вигоду з людських нещасть.

Досі спроби міжнародного співробітництва являли собою колективне кивання розумними головами навздогін зникаючим лісам. Адвокати буржуазії дивляться на лісовинищення як на неминучий етап тернистого шляху до досконалості; так само й економістам здаються природними для сучасної цивілізації злидні пригнобленої більшості. І все ж таки лісів ще вистачить для нащадків, якщо негайно застосувати до них розумну справедливість. Однак завдання це навряд чи стане посильним для нас до того часу, коли людське суспільство, ця вибухова хмарина розжареного газу, усвідомивши себе, наляже на лопаті єдиної турбіни комуністичного прогресу.

«З усіх машин, що працюють на нас, ліс — одна з найдовговічніших, але й найважчих у лагодженні. Тому лісна наука повинна керуватися думкою про необхідність якогось розрахунку та порядку в користуванні нею. Спільною працею видатних російських лісівників було створено вчення про безперервне, невиснажливе лісокористування в часі і просторі; згідно з цим ученням, вирубування не повинно перевищувати приросту деревини за рік. При цьому площа лісів даного господарства ділиться на кількість ділянок, що дорівнює цифрі рубального обороту, так що пилка приходить на останню з них, лише коли перша знову вистигла для рубання; строки ці можна скоротити за рахунок належного догляду за лісом. Приблизно так само проводиться справа у тваринництві, де щорічний забій худоби розмірюється відповідно до приплоду і живої ваги, нарощеної в череді. Навряд чи було б розумно вирізати все поголів'я в одній області і далі з дитячою усмішкою братися до сусідньої... Можливо, дещо в цих ученнях про процвітанія лісу застаріло на наш час, але в них виявлено турботу про нащадків і безкорисливу відданість батьківщині. Бездоганність їхньої господарської логіки настільки очевидна, що під час поїздки на Урал у 1899 році, не будучи лісником, Менделєєв самостійно прийшов до тих самих висновків із спостережень дійсності. Тут лежить корінь однієї давньої і надто вже тривалої суперечки. Вам, майбутнім діячам лісу, вручаються ключі від зеленої комори нашої Вітчизни, ви маєте розібратись у плутанні лісних теорій і справедливо оцінити деякі з них, присмачені медом солодкого присипляння.

«Є у нас наполегливі утішники з тієї категорії, що, за іронічним визначенням Маркса, «з нужди роблять чесноту». Підносячи в ранг постійно діючого закону вимушені переруби великого будівництва, вони вкрадливими голосами запрошують брати ліс скрізь, розмірюючи рубання відповідно лише до пропускної спроможності транспорту і не обмежуючи його величиною приросту. Вони пропонують додатково просвітити водоохоронні зони, хоч на дуже багатьох російських річках, власне, освітлювати вже нічого. Щоправда, з обуренням відкидаючи слово лісовідновлення, вони останнім часом під тиском необхідності погоджуються на лісовідтворення, що має вигляд солідніший...

Зрозуміло, у всякій гарячій справі неминуче бувають і запальні люди, але менш зрозуміле їхнє вперте прагнення заглушити тих своїх супротивників, що намагаються довести до правду про наші ліси. Не бачу тут головного свого супротивника, Граціанського, але в задньому ряду сидить і даремне намагається сховатись за спиною юнака, який забув скинути теплий, не по сезону, головний убір, його стенографістка Іраїда Антонівна, і це дає мені підставу сподіватися, що все сказане дійде до моїх опонентів, які доклали так багато зусиль, щоб викрити мене. І ще запишіть, Іраїдо Антонівно, що Іван Вихров у розмові з майбутніми лісниками порівнював утішливі серенади вашого шефа з пам'ятню і, на щастя, відкинутою в тридцятих роках пропозицією перевернути могутніми плугами український чорнозем на сімдесят сім сантиметрів, що ґрунтовно поховало б соціалістичну родючість.

«Різниця між вчорашніми лісовими витратами на збагачення небагатих і нинішніми — на благо поколінь — цілком ясна. Усі жертви святі в боротьбі за радянську справу, і не здригнуться серця лісівників, коли грядя за грядю падає в ці дні білоруське Полісся, утворюючи завали на шляхах фашистських танків. Не вперше російському лісові стояти з нами пліч-о-пліч у труді і в ратній січі: в роки розрухи й інтервенції він теж на повну силу попрацював для робітничо-селянської республіки. Відрізані фронтами вугілля і нафта — він тягне по країні червоноармійські й хлібні ешелони, везучи до столиці героїчну в осьм ушку, він крутить промерзлі верстати підприємств, він підтримує тепло робітничих жител. Його зменшення таке, що Ленін на Дев'ятому з'їзді Рад піднімає голос за виключення деревини з паливного балансу, за повернення лісівників з армії і звідусіль на їхню основну роботу. Закон того року ясно говорить про необхідність рубання відповідно до приросту і розрахунків, тобто про лісівництво на твердих наукових основах... Але після короткого перепочинку йде перша п'ятирічка — Магнітогорськ і Караганда, Турксиб і Дніпрогес; тракторні заводи чотирьох міст, чорна металургія і важке машинобудування потребують негайного постачання пального кряжа і бетонопалубки, великого розміру стовпа і тесу для будівельницьких жител. Усі первістки нашої індустрії лежали в дерев'яних пелюшках, і горе було б нам тепер, під натиском фашизму, якби народ наш у свій час не пішов навпростець через гірські перевали епохи. Вселюдську справу ми починали під зубовний скрегіт розумних ворогів і злорадний глум дурних; бабці властиво веселитися, поки працює мурашка! Ми були бідні, але чужоземний досвід і машини купували за коректну готівку... і вони брали, найхристиянніші джентльмени Заходу, масло і хліб наших дітей, скарби музеїв, водоохоронний ліс, поправляючи на радянському подвигу свої занепаляні справи. У тій хапанині ми рубали все, незважаючи на вік, породу і бонітет, втягаючи в потік ліси півночі і сходу, але головний

тягар покладаючи на лісовиснажені краї. А головний ліс, славетна третина земних лісів, як і раніше, залишався осторонь, марно падаючи і згниваючи. Там і досі природа сильніша за людину, а життя тулиться по узліссях: пташка не співає в лісах хвойних. Сточені кузкою, підпалені громом мерці стоять там у мохових похоронних шубах, спершись на плечі живих, і подорожньому доводиться врукопашну продиратися там крізь сушняк і хмари моши, як у стародавні роки... Порівняйте-бо це з оголеним ландшафтом серединної Росії!..

«Не може бути байдужості у лісних справах: народові нашому жити вічно на цій священній землі. Його потреба в деревині, в папері і в продуктах ускладненої лісохімії зростатиме, поки досконала техніка комунізму не навчить нас робити з усього все. Кожен будинок у місті потребує два кубометри дерева на квадратний метр живої площі. Кожен кілометр залізниці бере по чотириста кубометрів дерева на підсобні будівлі, телеграфний зв'язок і шпали... тому чи не правильніше було б називати її дерев'яною дорогою із залізним покриттям? Щодоби десятки довжелезних ешелонів кріпильного дерева йде під землю самого лише Донбасу... А коли ви з дипломами лісівників вийдете з цієї школи, кількість витрати зросте, можливо, вдвічі. Хоч би як збіднів лісовий лан, країна вимагатиме від вас дедалі більше поставок, а сокира стане ще гострішою, а шлях до дерева ще коротшим, і перетворення його на продукт споживання багато легшим, ніж тепер. На зміну сокирі, підвазі та селянським саням до лісу вступають похідні електростанції і нова пилка, що діє, як звичайна косарка, мотовози й бульдозери, багаторамні лісопилки, плотувальні машини та інша бездумна сталь. Усе це, як і скальпель у руці хірурга, безмежно підвищує людську відповідальність перед живою, зеленою і беззахисною істотою, не схованою, як мертві нафта й вугілля, в земляний бліндаж з кілометровим покриттям, істотою, яка не має навіть колючки для самозахисту. Так виникає необхідність всенародного роздуму про ліс, про його права громадянства у вітчизняній економіці, про перегляд норм нашого обходження з ним... І хто зна, чи не посяде він тоді почесного місця нарівні з кольоровими металами?»

«Загальновідомо, що коли рубають ліс, летять тріски; у масштабах зростаючого державного плану вони давно заслуговують на увагу якнайвищої бухгалтерії. Порахуймо цю узаконену приказкою втрату деревини на всьому шляху від лісової ділянки до споживача... Ось лісоруб підходить до дерева з пилкою; тут сокирою робиться лише перший надруб, що спрямовує падіння стовбура,— трісок поки що мало. Тепер дерево треба очистити від гілля й верхівки; їх спалюють на місці як непотрібне й огненебезпечне сміття. Разом з деревиною коріння та пеніка, що залишились у землі, і після обкорування перша втрата становитиме майже половину всієї маси органічної речовини. Якщо припустимо, що неминуча втрата деревини під час перевезення

і на сплаві становитиме лише десять процентів, підрахуйте, скільки одержать промислові підприємства від кожного зрубаного дерева?.. а до споживача ще далеко. Колода надходить на лісопилку, і тріски летять ще рясніше: у вигляді обопола і кінців рейочника й тирси, що становлять при виробленні опалубної дошки, як і при лущенні фанери, половину сировини; при виготовленні меблів пропадає ще одна третина. Сніг не тоне так, як дерево в дорозі, від якого на кінець подорожі в остаточній обробці залишається іноді одна десята частина. До того ж ми не враховуємо звичної втрати на самих ділянках від пошкодження нагромаджених стовбурів, при спалюванні віття, від неохайного розкряжування заниженим сортиментом, від дуже неповного вивозу звалених деревостоїв. Побувайте на далеких підприємствах, де донині у відході пускається все, що товщиною своєю не влазить у пилораму. Неважко уявити собі сумну долю директора зернового радгоспу, який посмів допустити таку розтрату врожаю, що визрівав на лану сто років!

«Ясна річ, перегляд нашого ставлення до лісу на практиці потребуватиме додаткової праці, але залізна необхідність і раніше змушувала людину винаходити важіль і колесо, нові види енергії і машин, соціалістичну революцію та інші благодійні способи поліпшення життя, без яких здичавів би і виродився рід людський. Правда й те, що в лісовому марнотратстві грішні всі інші господарства на землі, але наше — соціалістичне!

«Мабуть, ніякі лісові пожежі не завдали стільки шкоди нашим лісам, як цей звабливий гіпноз колишньої лісистості Росії. Справжня кількість російських лісів завжди вимірювалася з приблизною точністю. Різниця між офіційними даними двох суміжних радянських установ про ліси країни в 1930 році дорівнює всім лісам Швеції, одного з трьох лісних експортерів у Європі. Через чотири роки наша лісовкрита площа таємниче зменшується на 117 мільйонів га, щоб у наступному році, навпаки, зрости на 62 мільйони. Ще загадковіша поведінка лісів водоохоронних; незважаючи на посилене рубання, їхня площа з 1936 до 1938 року зростає на три мільйони га, а в 1940 — одразу на двадцять мільйонів... До того ж з'ясовується: у площу лісів цієї славнозвісної третини зараховується все, що після розмежування земель виявилось непридатним для хліборобства: зруби і негодящі землі, згарища і болота, чагарники й навіть кар'єри від розробок каміння та піску. Радянська копійка особливо любить лік, а ліс, як і риба з хутровим звіром, є безохранною частиною держбанку. Саме тому благочестивий шепіт утішників про наше уявне лісове благополуччя перевіряйте єдино правильним способом: як наші справи і розмови відібу'ються на добробуті нащадків.

«До того ж утішники запевнятимуть вас, що рубання провадиться нижче річного приросту. Не вірте їм: приріст вони враховують із загальної кількості лісів, включаючи необжиті

тайгові простори Сибіру, де ліс досі ще гниє на пні. Споковівку хвалилися ми лісами на Єнісеї та Обі, а рубали під Тулою та під Рязанню. Настав час оглянутися, чи багато залишилося від нерозмінного карбованця, і розглянути залишки в лупу лісовпорядної науки, яка, до речі, не викладалася в нас п'ятнадцять років. Звичайно, важко й сьогодні уявити нашу Батьківщину без синьої смуги на обрії, і я навіть передбачаю заперечення з боку дачників та сторонніх у нашій справі людей, що перебільшеною тривогою забарвлюю долю російського лісу. «Ще вчора Марія Гаврилівна, — неодмінно скажуть мені, — кошик рижиків та опенок назбирала в осичнику!..» Так само бували і в минулому злісні спроби видати наш заклик до обачливого й бережного обходження з лісом за пораду заборонити всяке рубання. Однак я ладен погодитись: у житті кожної людини буває найкращий час, коли вона з підвищеною жадібністю набирається вражень буття і неминуче, хоч би якою молодою залишалася до кінця днів, потім лише розводить запас набутого досвіду спостереженнями нового. Мій особистий досвід складався в роки посиленого винищення лісів... Але зовсім не для того я змушений був зачепити деякі сумні очевидності, щоб навіяти вам сум перед обсягом праці, яка на вас чекає, а з бажання поділитися з вами нетерплячим творчим неспокоєм, без якого ми, лісники, стаємо лише кабінетними сиднями та реєстраторами лісових нещасть.

«Уже сьогодні повноправні господарі країни, через кілька років ви станете біля штурвалів її управління. З вас виділяться вчені і планувальники, капітани промисловості, законодавці і депутати. Швидко просуваючись уперед, прикиньте з висот великої страгетії, чи слід нам брати деревину тільки під рукою і, наприклад, заготовляти дрова у передмістях, рубати стрічкові борі на Алтаї або верхньообські масиви, що прикривають Кулундинський степ, житницю Сибіру, від монгольських суховіїв, а також навколо соціалістичних заводів та новобудов. Подумайте, чи не буде правильніше замість хапливих, напівкочових лісорозробок створювати осілі, високої культури лісопромислові підприємства з постійними кадрами робітників, тобто наблизити обробку до сировини, щоб не падали пудові крихти з нашого марнотратного стола. Чи не вигідніше зробити лісову ділянку первинним цехом багатогалузевого лісокомбінату, який повинен сам себе забезпечувати стійким і постійним урожаєм, на місці видобуваючи можливе золото з деревини і не завантажуючи залізничного вантажопотоку перевезенням вісімдесяти процентів тирси, трісок та вологи? Це зробило б наше лісогосподарство культурною галуззю землеробства, збільшило б товарну вартість зрубаного дерева, підвищило б добробут російської півночі, яка не знає нині навіть яблущка, дало б додаткові засоби для негайного лісовідновлення в межах кожного лісового підприємства. Перевірте-бо, чи треба трелювати дерево з гіллям, здираючи разом з поростою ґрунтовий покрив, чи й далі робити підрубання, добуваючи живицю в

лісовиснажених областях України та Білорусії замість лісів оло-нецьких, як велить радянський закон, чи залишати на зрубі дров'яну деревину, прирікаючи її на вітролом, а самий зруб — на захаращення. Чи не час узятися до збереження приречених гаїв шляхом обов'язкового просочування і осмолювання всієї без винятку деревини, призначеної для зовнішніх споруд, зменшення трісок і дров, повторного використання паперового утилю. Величезні гроші і грізні явища звичайно складаються з упущених копійок і непомічених дрібниць.

«Із середовища вашого вийдуть лісні педагоги, діячі неоціненого значення, бо створювати творців і заступників лісу ще важливіше, ніж вирощувати самий ліс. Будь-який буквар неповноцінний без вступної сторінки про значення й красу рідної природи, зокрема лісу, і поганий той учитель, який не зміг навчити свою паству цієї найдійовішої і найблагороднішої з наук. Терпляче розглумачуйте дітям, що ліс входить у поняття Батьківщини, що сила патріотизму завжди пропорційна кількості вкладеної в неї особистої праці: волоцюгам і дармоїдам завжди було чужим почуття Батьківщини! Зумійте використати безмежний час і енергію своїх юних вихованців, однаково здатну руйнувати й творити, — менше буде занапащених дерев, поламаних садів, видертих гнізд і розорених мурашників, а в цьому діти часто вбачають особливе молодечтво. Є речі, не підвладні ніякому бюджетові й відомству, тільки всенародному цілеспрямованому пориву. Гадаю, що саме комсомольцеві і школяреві, майбутнім господарям оновлюваної землі, слід було б очолити похід за зеленого друга.

«Настав час сплатити боржок цьому мовчазному товаришеві. На святі воскресіння лісу хай індустрія вклониться йому машинами не меншої потужності, ніж ті, якими черпала з нього свою силу від зародження до нинішнього дня. Лише глянувши на правдиву карту лісів країни, ви зрозумієте розмір боргу і невідкладність його сплати. Але хоч, за словами Тімірязєва, мета лісівника і сільського господаря однакова, бо обидва прагнуть одержати від рослини якнайбільше продуктів, хлібороб збирає свій урожай щорічно, а лісівник майже не знає того творчого вдоволення, яким повинно завершуватись тривале робоче зусилля. Ваш урожай буде визрівати довго, юні товариші мої, рідко хто з вас дочекається жнив... Але коли-небудь ви схвилювано, з непокритою головою, пройдете по шумливих, майже палацових залах у Кам'яному степу, де малахітові стіни — дерева, а дах — спілучі, породжені ними хмарки. А сам він, натхненний майстер лісу, Василь Докучаєв, і його наполегливі підмайстри бачили їх лише в своїй уяві. Мрія для будівника людського щастя такий самий дійовий інструмент, як знання або ідея, а лісівник без мрії зовсім пусте діло. Звичайно, нема в нашій країні другорядних професій, але, я гадаю, в нашій роботі лісівника наочніше, ніж в інших, виявляється соціалістична спадкоємність поколінь. І, хто

зна, коли сивими ви прийдете під зімкнуті крони викоханих вами дерев, чи не відчуєте ви гордості вдесятеро більшої, ніж творці деяких хапливих книг, напівзакінчених будинків або машин, які так швидко старіють.

«Всяка ваша праця на користь лісу буде всебічно полегшена співчуттям і підтримкою народу... Коли після голоду 1891 року лісний департамент відрядив авторитетну комісію на обслідування причин періодичних посух, вона об'їжджала лісостеп, нічим не обтяжена, бричкою, і складалася з однієї людини: це був Докучаєв. Щоправда, наступного року кількість членів у комісії подвоїлась у зв'язку з великою складністю поставлених завдань. Отож не бійтеся самотності: з вами весь народ, який на практиці усвідомив могутність своїх об'єднаних рук!.. Таким чином, ви цілком своєчасно стаєте на допомогу лісові; що не сторіччя, то дедалі меншає дарових благ на землі, і, щоб не знати біди в майбутньому, треба розумно витратити, а інколи й повертати кожна копійку, без розписки взяту в природи. Одне слово, тут я намагався по змозі розкрити слова Маркса, що все суспільство, нації і навіть усі одночасно існуючі суспільства, разом узяті, не є власниками землі; вони лише користуються нею і, як добрі батьки сім'ї, повинні поліпшеною залишати її наступним поколінням.

«Тільки в нашій країні людина має можливість бути не безсовісним експлуататором природи і не безсилою билинкою в її потоці, а великою скеровуючою силою всесвіту. Для цього людина повинна підглянути таємничий взаємозв'язок, що об'єднує явища природи в живий, цільний організм, щоб полегшити й прискорити роботу природи в її прагненні досконалості, якої вона марнотратно, мірадами спроб, нещадно вибраковуючи, добивається наосліп. В цьому мета і смисл людського розуму; соціалізм — найчесніша і найекономніша форма його діяльності. Ми прямуємо нашою дорогою нечуваними кроками, але могутнє й приречене зло ще не раз ставитиме перепони на нашому шляху. Сьогодні воно шле на нас чергового пса, який гадає в своєму тваринному невіданні, що діє з власної своєї волі. Однак з усього попереднього досвіду історії ми ж то знаємо, що світлий, тисячею імен називаний герой народних оповідань завжди справлявся зі страховищем, яке замірялося на джерело людського щастя.

«Слава народові й армії нашій! В добрий час, молоді лісники! Просимо!»

Лектор зробив заключний жест, ніби запрошуючи слухачів пройти під зелену уявну арку позаду себе, потім потягся до графіна... і раптом усе потонуло в гомоні оплесків.

Поля з полегкістю відкинулась назад. Трохи паморочилась голова, наче після хвороби дівчина вперше виїшла на повітря. Все навколо подалося вперед, немов від раптової зупинки. Лише тепер в аудиторії можна було відрізнити і представників ворожої Вихрової течії, щоправда, в непомірно меншій кількості; одні посміювались і шепотілися, скільки разів лектор вимовив слова *я к и й*, двоє інших одверто позіхали з виглядом прикро засмучених цінителів прекрасного, які відбули важку повинність... Ревнива турбота за батька підказала Полі, що головне ще попереду, і, справді, тільки-но за встановленим правилом професор запропонував подавати запитання, з першого ряду підвівся бездоганно коректної зовнішності молодик з передостаннього курсу, улюбленець і найближчий учень Граціанського, як одразу ж поділилася з Полею її обізнана сусідка. А втім, у нього була вже масляниста лисинка, молодили його проголені над губою вусики, а враження коректності складалося порівну із спортивної замшевої куртки першорядної якості і манери поводитися з тією шанобливою і трохи втомленою гідністю, в якій головорізи й досвідчені підколювачі ховають, як у піхвах, лезо помсти.

— З вашого дозволу... в мене є аж два запитання, професоре,— уклонився він, піднімаючи і знову розпускаючи механічну застібку на грудях.— Наскільки мені відомо, колгоспи теж рубають свої ліси. Було б дуже бажано, щоб ви докладніше зупинилися на масштабах і характері фактичних вирубок за останніх, радянських часів.

Легкий рух і незадоволений шепіт пробігли по лавах; новачки розуміли тільки, що застають в інституті запеклу боротьбу, а решті була ясна провокаційна спрямованість запитання.

— Я маю в своєму розпорядженні лише ті відомості, що й ви,— відповів Вихров, неквапливо по ковтку п'ючи воду.— Вам відомий державний план і обсяг колгоспних витрат... помножьте це на коефіцієнт вивозу з ділянки. Ремствуйте на себе, що за роки перебування на економічному факультеті у професора Граціанського ви не навчилися самостійно розбиратися в статистичному матеріалі... Ваше друге запитання?

Звиклий до всяких прикрих несподіванок під час таких сплахів дискусії, опонент Вихрова усміхався.

— Дякую вам,— сказав він, вивчаючи ліпний, вкритий порохом карниз стелі над головою професора.— Друге запитання зовсім незначне... Нам усім дуже сподобалося ваше порівняння, е... плем'я, як полум'я. Це дуже по-новому і свіжо, мерсі вам. А за хвилину до того ви зворушливо згадали своїх братів і дітей, які, за вашими словами, взяли на себе, дозвольте...— він перевірів запис у замшевій книжечці,— головний тягар історичного випробування. Чи не скаже шановний професор, кого саме зі своїх рідні він мав на думці, кажучи це?

Треба було добре знати склад сім'ї Вихрова, щоб так влучно завдати удару. Вся у плямах сорому, найперше за себе, Поля жалісно оглядалася, шукаючи підтримки і втручання, але аудиторія вчікувально мовчала; разом з нею мовчав і лектор, страшенно довго ставлячи порожню склянку на місце.

— Ваше запитання ніяк не стосується зачепленої теми, але я відповім...— неголосно почав Вихров, і всі стали трошки підводитись, щоб краще розібрати його репліку, а Поля зажмурилась від жаху неминучого, як їй здавалося, провалу.— Я вжив цей зворот для визначення більш ніж родинного, загальногромадського зв'язку, що виникає в народі перед лицем великих струсів. Таким чином, якщо вам свого часу не пощастить уникнути призову до армії, мені доведеться й вас зарахувати до цієї категорії... А з близької рідні, у вашому розумінні слова, у мене, на жаль, нікого на фронті нема... сам я старий і, як ви помітили певне, кривий. Таким чином.

Кілька чоловік неоднотайно заплескали, але оплески їхні згасли під шиканням більшості, проте запитань більше не було. Одразу по цьому гудіння розтривоженого вулика раптом наповнило аудиторію, і коли Поля одірвала руки від палаючого збентеженням обличчя, бо саме про неї йшлося, професора вже не було, а за столиком унизу стояв той самий парубійко, що від хвилювання забув на лекції зняти з себе головний убір. Трясучи шапкою з червоним козацьким денцем, він намагався відновити порядок, і його насуплене обличчя не віщувало на добре. Коли трохи стихло, він хлоп'ячим баском висловив жаль, що пізнувато розкусив огидненькі запитання лакованого молодця і тим самим дозволив образити старого, який так гостинно зустрів їх край російського лісу. У відповідь на зауваження з місця, що самого ж його, здається, не зачіпали, парубійко відповів з гидливою усмішкою, що й фашизм він зненавидів теж не вчора, коли той зачепив його до крові, а значно раніше, і тому докладє всіх зусиль, щоб зробити з нього, як він стримано висловився, одну дуже другорядну речовину.

— Пропоную засудити поведінку таких знавіснелих діячів, що під шумок воєнного часу вештаються поміж нами та вогником тикають у чужі стріхи. Ненавиджу... фашизм у будь-якому його вигляді, подвійну гру, удар з-за рогу ненавиджу,— розмашно закінчив парубійко і, насунувши шапку до брів, щоб вивільнити про всякий випадок руки, повільним поглядом обвів аудиторію.

Цього разу тривалі оплески перейшли в овацію — за мужність його, за його молоду непримиренність до підлості. Разом з усіма Поля збігла вниз потиснути руку невідомому кубанському парубійкові, і їй уже майже вдалося пробитися крізь тісне кільце й дочекатися своєї черги, коли раптова підозра затьмарила її порив: здалося враз, що це і є той таємничий Сержожа, познайомитись з яким вона не погодилася напередодні. Було цілком природно припустити, що, вихований у сім'ї лісника, він також пішов

у життя лісним шляхом і тепер заступився за свого опікуна. Сумнів вимагав негайної перевірки. Поля заспішила вниз по сходах з'ясувати правду.

Парубійко йшов у компанії так само войовниче настроєних хлопців та дівчат, і Поля не відставала, поки остаточно не розтанула ця купка його проводжатих. Тоді, у довгому і курному провулку з палісадниками, вона прохально гукнула, і парубійко суворо оглянувся. На ньому було дешево напівбавовняне пальтечко нарозхрист, сукняна сорочка з безліччю дрібних гудзичків, схожих на ладки гармоньки, і черевики з розфутболеними носками; скромність одягу компенсувалася незвичайною навіть для світової столиці шапкою-кубанкою зі шматком полум'я замість денця, вінцем творчості якогось закуткового генія-одиначки по головних уборах. Ні, цей хлопець занадто відрізнявся від Таїсчиного улюбленця, не дуже привабливий образ якого склався у Полі через ревливе, недоброзичливе почуття: цей скоріше скидався на Родіона, бо і в того під грубуватою оболонкою билосся таке ж благородне серце.

— Ви так добре заступилися щойно за Вихрова, аж дух перехопило...— вдячно призналася вона, забувши немудрі хитрощі, придумані, щоб непомітно випитати потрібні відомості.— Спасибі вам за те, що ви такий хороший...

— Е, що там... пuste,— відмахнувся він.— І звідки вони, в біса, беруться? Як від них не мийся, все одно наповзуть... Що, теж лісничихою стати зібралася?

— Поки що не знаю...— ухилилася Поля й назвала своє ім'я на випадок, якщо їм коли-небудь ще доведеться зустрітись у житті.

— А мене Касіяном звать, із знедолених,— засміявся він, маючи на увазі своє рідке ім'я і носком черевика катаючи туди-сюди камінчика на вибитому тротуарі.— Коли не на лекціях... то навряд чи скоро зустрінемося. Мабуть, таки втечу я звідси незабаром, на фронт поїду... вся душа болить, як розчухане місце! До сверблячки обурив мене цей лисий проноза у закордонній шкірі. Ні-і, видно, в самій її норі треба заразу оту випальювати...— Примружившись, він подивився кудись увік, поверх дахів, наче почув звідти поклик.— Ну, час мені, дівчино... прощай.

Незвична кволість одужання охопила Полю. Сівши на вкопану біля воріт лаву, вона несвідомо вдивлялася в прозорий камінчик на брукові, стараючись, як і він, ввібрати в себе, запастися на зиму розсіяне сяйво осіннього сонця.

Поля не запам'ятала ні пори дня, ні вулиці, де це було. Раптом незбагнений потяг змусив її підняти камінчик з бруку.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Їй простіше було б тролейбусом по зовнішньому кільцю, повз вокзали, але вона вирушила пішки і через центр, щоб довше відчувати бездумну, п'янку легкість, майже фізичну невагомість, як першого дня по приїзді з Єнги. Не тодішня, повна дарових чудес, лежала перед нею Москва; впадали в око різні зміни воєнного часу — від пошкоджених будинків із зірваною штукатуркою і з фанерними щитами на вікнах до глибокого шраму на вулиці від крутого розвороту танка. І вже не чекала від рідного міста належної їй часточки щастя, навпаки, самій хотілося захисною хмаринкою розплистися над ним, аби тільки вистачило її тілесної речовини.

Москва здавалася трошки порожньою — не тому, що поменшало життя в ній, а тому, що війна вимела з неї все стороннє, що заважало зосередитися на головному. В усьому іншому, як і раніше, котився повз неї вуличний потік, шаркали ланцюгами автомашини з глиною фронтівих путівців на кузовах, та й пішоходів було не менше, ніж звичайно наприкінці дня... і все це врешті-решт рухалося туди, на захід, крім Полі, крім неї однієї, що пленталась у своїх дрібних особистих справах. Не покидало її відчуття билинки, яка крутиться в зачарованій заводі, неспроможна вибитись на вабливий простір ріки... До себе, на восьмий, вона сходила з почуттям вини, що полягала в недоречній святковості настрою. Поступово починала діяти отрута запитання про родичів Вихрова на фронті.

Варя прасувала вогку, всю в парі, гімнастерку, коли Поля ввійшла і, кинувшись на ліжку, блаженно витяглась із заплющеними очима.

— Довгенько вас протримали як на перший раз... Але куди ж ти без чаю помчала так рано? — спитала Варя, спритно обводячи праску круг латунних гудзичків на вилізі.— Підігрій собі сун на кухні, будівничий великих споруд... Як пройшла лекція?

— Ніколи не думала, Варко, що можна падати з ніг від щастя... Дай мені напитися, все зсохлося в роті,— і безладно, раз у раз збиваючись на незначущі подробиці, почала розповідати про найважчий екзамен з усіх, які доводилося складати Вихрову.

Варя спитала подругу, чи сподобалася їй батькова лекція, але Поля й сама не могла розібратись у своїх враженнях: не було поки що ні збентеження перед батьком за свої жорстокі підозри, ні законної неприємності до його загадкового супротивника. І Варя зрозуміла її стан — втому перемоги й тріумф чистоти, можливо, найголовнішої з людських свобод. Ніщо не перешкоджало тепер Полі податися в перший-ліпший бік життя без ризику наразитися на образливий оклик товариша.

— Стривай, що ж найбільше вразило тебе в його лекції? — допитувалася Варя.

— Не знаю і нічого не пам'ятаю, Варю... але від сьогодні я, мабуть, обережніше навіть ходитиму по лісу. Дві години підряд як у вогні палала, з пантелику збилася, все думала: та де ж я зустрічала цього чоловіка? Потім він сам випадково прохопився, що бував у нас в Лошкарєві років з п'ять тому... і в цю мить наче туман звіяло. Справді, це він сидів у нас за столом одного разу, і твій батько, Павло Арефійович, якось неприродно розпитував мене про мої прихильності й наміри в житті, а мій мовчав і крутив гудзичка на рукаві. Я тому й запам'ятала його, що, виходячи, він за доріжку зашпортнувся: бач, він же кривий у мене. Виходить, то й був Вихров!

— Що ж тут дивного,— сказала Варя, складаючи випрасувану гімнастерку на ліжку.— Він просто приїздив глянути на дочку.

— В такому разі, чому ж він сам одразу не відкрився мені?

Видно, Варя була надто заповнена своїми думками, щоб з належною увагою поставитися до чужих.

— Ач, Полечко, у цих старих свої, вже незрозумілі нам тонкощі й примхи. Почитай у їхніх книжках, як вони самі часом утруднювали найприродніші, здавалося б, стосунки. Інший соціальний механізм, інші навички...— трошки звисока усміхнулася вона, починаючи складати речі в розкритий на столі чемоданчик.— І взагалі, коли перегортаєш шкільний конспект історії, все там виходить так гладенько, логічно, велично, а подивившись на цю засохлу кров між рядками,— тільки серце стиснетесь, в кого воно слабке. Ти оглянься-но, непробуджена душе, на цей так званий стовповий шлях людства — чого там тільки не було: походи магіяків, багаття з книг і багаття під старими жінками, кораблі із смертельними пробіями, міста в полум'ї... здається іноді, якесь нестримне натхнення навпіл з корчами, караван сліпих... проте все вперед і вперед, за всяку ціну до льодовикових вершин. От за це і треба любити людей, Полечко!

— Знаєш, якраз перед від'їздом до Казані Родіон непоганого віршика написав мені... а кілька рядків, саме про це, так і вкарбувалися в пам'ять,— загораючись, підтримала Поля.— Про живу речовину віршик, як одного разу, зародившись десь у лагуні з ціановими водоростями, вона стає людьми... І, потім, як поволі піднімаються вони до захмарних вершин і як «боляче й страшно їм дихать повітрям розрідженим гір». І далі так у нього кінчалось:

...Проте на вершинах холодних
ніхто не плекав сподівань
вернутись назад, в первородну,
у звичну і теплу твань.

Підвівшись на лікті, вона чекала на сувору Варину оцінку.

— Непогано для хлопця його років,— з деякою натяжкою

сказала Варя.— І правильно підмічено, так би мовити, безперервність біологічного розвитку без відступів...

— Він взагалі досить здібний парубійко,— зашарівшись, по змозі недбаліше шепнула Поля і лише тепер помітила на стільці і чемоданчик з одірваним замком, і розкидані навколо речі, і те сміття, що неминуче збирається під час поспішного лаштування до від'їзду.— Ти куди це зібралася, Варю?

Стоячи спиною до подруги, Варя не переставала складати речі.

— Бач, мене посилають на одне завдання... не важке, ні, але досить клопітне,— запинаючись, пояснила вона.— Це ще не скоро, проте веліли бути готовою кожної хвилини. Не розпитуй, прошу тебе, я нічого не зможу тобі відповісти.

— А я? — тремтячим голосом спитала Поля.

— Ти залишишся в Москві, вчитимешся в інституті і оберігатимеш від нещастя цей великий, трохи незакінчений будинок. Одне слово, господарюй, будь розумною. Я дуже рада, що розвіялися нарешті твої дитячі, але досить страшні підозри щодо батька.

Поля обійшла стіл і, підвівши Варину голову за підборіддя, заглянула їй у вічі.

— Варко, ти зрадила мене, хоч і присягалася все, все на світі ділити навпіл. Це в тебе, напевно, дозрівало давно, але ти мовчала... Ти затаїла, отже, обманула мене. Я знаю, куди ти їдеш.

— Навпаки, Полю. Мене посилають у глибокий тил.

— О, ти завжди говориш тільки правду!.. Але ти не доказала, в чий саме тил ти зібралася. Отже, ми їдемо разом.

Варя кусала губи саме з таким виглядом, який звичайно буває в людей, що сердяться на себе за виказану таємницю.

— Подумай сама, Полю, яке все це дурне... і давай негайно припинимо цю розмову. Є речі, які слід розуміти з півслова.

— Ну, Варочко, кожен має право чим-небудь відрізнятися від іншого. Примирися, що в мене ця відмінність виявляється у вадах мислення.— Вона взяла її за плечі.— Але невже ж ти могла хоч на мить припустити, що в мене не вистачило б сил на те ж саме... ти розумієш, на що!

Далі стався бурхливий вибух відчаю, і тоді всі хмарки, що зібралися за день, рясним дощиком пролилися через Полинні очі; тільки діти плачуть такими великими сльозами. Варя терпляче ждала закінчення припадку, не роблячи спроби зупинити його і час від часу поглядаючи на годинник; нарешті Поля сама злякано глянула на неї крізь мокрі сплетені пальці.

— Я терпляче жду, коли ти закінчиш, Полю,— з витверезним спокоєм заговорила Варя.— Тепер поміркуй, на що ти придатна така. Там потрібне залізо, та й то не всяке, а ти вже розкисла від жалю, що тобі не дають зі смертю погратися. Чи ти гадаєш, що справжнє життя — змагання в одчайдушності, гра в небезпечний подвиг, біг наввипередки до братської могили... і перший, хто добіг до неї,— герой, так? Від тебе вимагається зовсім інше,

перш за все: свідомість важливості призначеного тобі місця, чітке розуміння покладеного історією... хай і маленького доручення. У тебе комсомольський квиток, пам'ятай... думай про нього частіше — це навчить тебе здійснювати великі справи.— Вона накинула на плечі красиву клітчасту косинку, найкращу з своїх речей, яку вона надівала тільки в найчистіші, гарного настрою дні.— Отож слухай мене, Полю. Я їду сьогодні ввечері... і тепер мені треба ще піти на годинку. Щоб не ревти тут на самоті, поки звикнеш, чи не краще тобі пересидіти в Наталії Сергіївни цей час?.. ходімо, я тебе одведу до неї. Чи справишся сама, як ти думаєш?

Сусідка лежала в ліжку третій день, і Поля це знала; образливий намір Варі залишити її під наглядом старших Поля сприйняла як заслужену кару.

— Більше цього не буде, Варю. Ти їдь спокійно, не бійся. Так, я справлюся...— сказала вона, не підводячи голови.

— Оце краще. Тепер усміхнись... ні, і очима теж. Мий руки й сідай обідати. В нагороду за слухняність я дарую тобі свою улюблену книжку, Бігль... я вже зробила напис у ній: прочитаєш потім. Це і мій теж... тільки не здійснений маршрут.— Вона вручила Полі ілюстроване видання дарвінівської Мандрівки натураліста; воно рябіло власними Вариними нотатками.— Крім того, можеш взяти листа в себе під подушкою.

— Від мами? — стрепенулася Поля.

— Ні, знову фронтоний.

...Заради виховання волі й витримки Поля взяла Родіонового листа лише після того, як одвідала хвору сусідку. Вона принесла Наталії Сергіївни води з нижнього поверху, допомогла вмитись і стала прибирати кімнату, невпізнанно занедбану після від'їзду внучки. Хоч як кортіло їй, того вечора вона утрималася від навідних запитань про Граціанського, щоб не вийшло, наче жде нагороди за послугу. Невесела оранжева заграва скрадалася по стіні до дитячого ліжка, і радіоточка деренчала в коридорі.

— Ви даремно затіяли весь цей переполох,— казала сусідка до Полі, яка збирала з підлоги мотки й катушки з перекинутої робочої коробки.— Я дуже добре пам'ятаю, що й де лежить у цьому великому ящику. І взагалі, незважаючи на неминучі в мої роки недуги, мені живеться зовсім непогано.

— Ну, в такому разі... хай буде трошечки ще краще... га-разд? — жартувала Поля, мимоволі наслідуючи Варині інтонації старшинства.— Я уявляю, як це нудно цілий день лежати самій. Що у вас болить?

— О, нічого не болить! Просто маленький відпочинок від тривального неробства,— дуже правдоподібно сказала сусідка.— Ні, спасибі, я не хочу обідати. Товаришка Чернецова приносила мені вранці чаю... дуже люб'язно з її боку. Надовго вона їде?

— Пусте, тижнів за два-три впорається.— І раптом вихопилося: — Хочете, я піду до вашого знайомого з нижнього поверху? Видно, він не знає, що ви хворі...

Наталія Сергіївна стримано усміхнулася.

— Ви наполегливі, Полечко... але, справді ж, я нічого більш не зможу розповісти про Граціанського. Ми зустрічалися давно і відтоді зовсім чужі люди... До речі, я могла б і сама прибрати, тим більше що завтра збираюся встати з ліжка. Що не кажіть, я боєць санітарної оборони, а це для мене величезна честь!.. і мало що може статися через мою відсутність.— Вона з неприхованим задоволенням назвала посаду, якої досягла на землі, і потім з півхвилини слухала: радіо в коридорі розповідало про якогось директора прифронтового маслозаводу, що місцевими силами відбив танкову атаку.— Що це ви намотали на голову собі в таку теплінь?

Насправді нічого в Полі на голові не було: запитання показувало тільки, як погіршав у Наталії Сергіївни зір за останній місяць.

— Я Варин шарфік накинула на волосся, щоб не пилюлося,— наспіх вигадала Поля.

— Як чудно... чому він такий зелений...

— Варя взагалі любить зелене.

— Чому ви сказали мені неправду, Полпо? — уповільнено спитала Наталія Сергіївна.— Таж він жовтий...

— Ні, він скоріше зеленим віддас!..

Поля побоювалась, що Наталія Сергіївна захоче глянути зблизька, але жінка все зрозуміла сама, бо до того ж сляиво навкруг Полиної голови здавалося їй трошки райдужним. Наче нічого не сталося, вона рівним голосом почала розповідати про влучку.

З'ясувалося, що дівчинка разом з іншими дітьми чудово влаштувалася на Камі в палаці колишнього камського власника пароплавів; сам голова районного виконавчого комітету привозив гостинці маленьким біженкам і з татарським акцентом підтягав їм про московський коровай. Та сама москвичка, яка поїхала до своєї дитини, сповіщала в листі, що Зоячка дуже добре звикла до колективу і зовсім не пам'ятає сумних обставин розставання зі своєю бабусею. І раптом у старій вихопилося крізь зітхання, що от християни цілі бібліотеки в розкішних палітурках написали на захист дітей, а тільки більшовики взялися за всяк у ціну забезпечити їхнє майбутнє від наслідків вселюдської неупорядженості.

— Ні-ні, я не тільки евакуацію маю на увазі, це найлегше... — зазначила вона побіжно на зустрічне Полинє зауваження, що небезпечно залишати маленьких у папівобложеному місті.— Досить гірко відкривати такі істини на схилі віку... коли, по суті, вже нічого віддавати людям.

— Ну, не може бути такого становища, щоб живому нічим було поділитися з іншими живими!

— Ваша правда, Полю... і тому мені особливо треба поспішати. Спасибі, йдіть, відпочивайте... занадто ясний вечір віщує неспокійну ніч. Я теж постараюся заснути...

Смеркало, коли Поля розгорнула Родіонів трикутничок. Судячи з почерку, листа було закінчено за три заходи. Цього разу там були тільки уривки солдатських думок і фронтові факти, що їх викликали; порівняно спокійний тон листа свідчив про душевне здоров'я автора, невіддільне від тілесного в умовах найжорстокішої з воєн. «Все їдемо назустріч сонечкові по російській землі... боюся, що незабаром і безрадісно з тобою побачимось,— алегорично писав Родіон.— Огризнемося час від часу і знову катаємо радіщевським маршрутом, тільки не в колясці, не з бубонцями валдайськими, а на борту трясучої залізної коробки, тому я маю змогу оглядати все навколо.

...Питаєш, що найразючіше на війні? Не знаю, рідна моя, тільки не мертві: вони найстрашніші, але й найбільш зрозумілі. Бачив охоплені полум'ям дитячі ліжка в сільських яслах, бачив, як жаба скаче по мінному полю, бачив пташку з одірваною головою в траві — багато різної всячини трапляється, коли повзеш на животі,— і все це наводить на думки. Бачив у одному радгоспі, як літній дядько зосереджено товк чобітьми яйця в тесовій тарі, заготовлені для відправки: щоб не дісталосся ворогові. Населення поблизу не було, все тріскотіло в димній імлі. «Здається, все!» — сказав він, потім оглянувся хазяйновито і вихлюпнув у вогонь залишки гасу; на грудях у нього я помітив золоту зірочку... Бачив також і полонених, говорив з ними. Чудно: і часи інші, і небо ніби інше над нами, а вони все по-старовинному, за законом ікла, як ящери. Але найбільше запам'яталася мені коняка в покинутому населеному пункті, стара: її забули. Вона нікуди не пішла й одв'язана, незважаючи й на лозину, але так подивилася на мене, що я кинувся доганяти свою залізну карету. Ні, Полечко, мабуть, таки найважче на війні не метал, не гармати, а солдатські думки.

Так потроху виробляється в серці той особливий гормон, що його треба додавати до пороху для досягнення перемоги. Ти не впізнала б мене тепер, Полю: я став старшим, злішим, кращим і не хочу щастя з тобою ні на якій іншій землі, крім моєї, безмарної і визволеної... і як мені хочеться оберегти тебе від нещастя, які я бачу тут щодня! Це спочатку я відступав з таким виглядом, наче в глиб країни затягав ворога на парфянський взірець, але ось поборов у собі як надмірну настороженість у відношенні до ворога, так і свою дитячу нетерплячку... і зрозумів, що воїн повинен не тільки завдавати ударів, але й сам з усмішкою приймати їх. Ні, Полечко, війна ще не починалася, російська війна попереду. Ось поки що я маю час навіть погостити з тобою... ми й зараз оце сидимо з тобою поруч, і я тримаю

в своїй руці — твою, теплу, з пообгризуваними нігтиками. Відчуваш ти, яка вона в мене закрутила тепер?..»

— Який же ти хороший у мене, хороший... — трепетними губами промовила Поля і поцілувала краєчок листа.

Наставала ніч; вона змивала недочитані Родіонові рядки, і це було добре — трохи залишиться на завтра. Варя, повернувшись додому, застала подругу біля відчинених балконних дверей; сплівши руки на потилиці, Поля дивилась, як зоряне сяйво сріблиться у височині на аеростатах загородження.

— О, ти вже зв'язала мої манатки... молодець. Значить, ціле хвилинище в нашому розпорядженні. Мене чекають товариші внизу... — Швидко переодягнувшись, вона обняла Полю за плечі і лише тепер помітила в її руці мерехтучий клаптик паперу. — Що пише Родіон?

— Він здоровий... обіцяє перемогти.

— От бачиш, як усе добре складається. Певна, цими днями дістанеш добрі вісті і про маму. Ну, про що ти замислилась, признавайся на прощання, сестричко? — спитала Варя тоном, від якого стискалося серце.

— Все думаю, як гарно було б жити на світі. В такому разі, нащо людям ця... її ж так легко усунути... ця мука... така, що зорі хочеться погасити і туди, назад, у твань сховатися?

— Але що ти вдієш: старе не здається без боротьби, а шукання досконаліших форм буття завжди недешево обходиться людям, — повільно, немов одночасно писала крейдою на дошці, промовила Варя. — Поступальний розвиток мислячої матерії пов'язаний з відмовою від звичного, застарілого... а це зовсім не безболісна річ.

— Але ж і ми з тобою старіємо, а розвиток ніколи не припиниться. Виходить, цей біль назавжди?

Варя засміялася:

— Загальновідомо, що всі академії світу не могли б вдовольнити допитливість однієї дитини. А втім, можу тебе утішити... за комунізму переборення цього розриву між старим і новим відбуватиметься без нинішніх страждань... я так гадаю. Задовольняє тебе відповідь?

У Полі не залишалось більше часу для подивів. Прожекторний промінь гойдався на зубчастому від будівель обрії, нагадуючи їм про дійсність.

— Так... — і сама зняла з плеча Варину руку. — Незабаром полетять, а тобі ще добиратися до вокзалу. Ходімо, я слухаюся з тобою.

— Нічого, ми на машині, швидко... У нас нічна перепустка, а вулиці зовсім безлюдні. — Варя заклопотано помовчала, як завжди під час розставання, забуваючи сказати щось найголовніше. — За всяку ціну збережи той малюнок, що ти мені подарувала... пам'ятаєш? На твоєму місці я неодмінно подружилася б з батьком... ти дуже грішна перед ним. Ну, будь же гарною

дитиною, люби життя, наглядай за Москвою. Ночі стають холодніші... будь ласка, тепліше одягайся, йдучи на дах. Не проводи мене, не люблю...

Кілька хвилин, звисившись за поручні сходів, Поля чекала, що подруга повернеться — ще раз обняти її, і в ту ж мить кроки застигли, потім знову зазвучали, збігаючи вниз, і потонули у сторонньому шереху сходів.

Добігши до балкону, Поля почула фурчання заведеного мотора й тихо вимовила Варине ім'я; у відповідь, здалося, двічі хусточкою махнули вниз. На виконання даних обіцянок вона заглушила в собі тоскне почуття самотності... потім стоячи, руками, навиомацки поїла чогось з тарілки і стала збиратися на чергування. Але цілу ніч вона не розлучалася з Варєю: думкою проводжала її через напівтемний вокзал і, обнявшись, довго сиділа поруч з нею біля розчинених дверей теплушки, стежачи, як зоряний блиск біжить по рейках. Удосвіта, повернувшись з даху, Поля подрімала, не роздягаючись, і за цей короткий час Варя остаточно пішла від неї дорогою на захід.

2

Непереборне почуття охопило Полю, і рано-вранці вона вибігла на вулицю з наміром не повертатися додому. Після довгих вагань між військкоматом і райкомом комсомолу вибрала останній, бо вже встигла особисто познайомитись із секретарем, коли ставала на облік. У відповідь на стукіт юнацький голос з-за дверей дозволив їй увійти. Полі пощастило: незнажачи на ранній час, начальство було в себе в кабінетикі і снідало з папірця. Це був дуже молодий хлопець у гімнастерці захисного кольору, але не той колишній, рослий і кароский, з відтінком державної заклопотаності на обличчі, а інший, тимчасовий, дрібніший на зріст і простіший, з такими самими синцями безсонної ночі під очима, як і в неї самій, до того ж і прізвище в нього, як виявилося, було зовсім домашнє: Сапожков.

— Пробачте, тут сидів один товариш...— розчаровано почала Поля, готова вийти з кімнати.

Секретар побіжно і пильно глянув на одвідувачку і знов уткнувся в зведення на цигарковому папері.

— Це показує, дівчино, що рідко навідуєшся до своєї організації. Я вже другий тиждень тут. Зараз дочитаю матеріал, посидь...— і, не дивлячись, подав їй через стіл другий бутерброд з чимсь знайомим і копченим, судячи з привадного запаху.— Бери, їж поки що, я вже підкріпився. Тільки обережно: риба складної конструкції, з гачками...— так говорив він, не відриваючись од роботи.— Все зрозуміло: дівчині набридло сидіти в тилу, дівчина знудгувалася за справжнім великим ділом... угадав?

— Ага,— підтвердила Поля, вражена його прозорливістю і радіючи, що для початку все йде зовсім непогано.

Надкусивши бутерброд, Поля побачила, що він малуватий; краще б уже був не такий смачний!

— Чудово, чудово...— говорив секретар, не відриваючись од зведення.— Ну, як у вас там... клопітна випала нічка? Скільки вогню скинули: просто загибель Помпеї!

— О, цього разу стороною обійшло нас,— сказала Поля, скося позираючи і на склянку застиглого чаю на столі.

— Бери, бери, не соромся...— якимсь чудом здогадався Сапожков, вільною рукою підсуваючи до Полі й чай.

Так само, не підводячи голови і роблячи кольоровим олівцем енергійні позначки на полях зведення, він почав розпитувати гостю про рік і місце народження, про батьків і — в першу чергу, за допомогою яких саме наявних у її розпорядженні засобів надіється вона у найкоротший строк розбити фашистську Німеччину. Проте не іронія чи зарозумілість, а, навпаки, скучненька буденність звучала в його голосі, бо десятки дівчат щодня йшли до нього по те саме. Зате він похвалив її знання німецької мови і морзянки — зі швидкістю до сорока знаків на хвилину. У зв'язку з цим він навіть спитав Полю побіжно, чи не альпіністка вона, але, на жаль, через відсутність значних гір на Єнзі тут виявилася прикра прогалина в Полиній освіті.

— Даремне виправдусися... відсутність гір — не твоя провина,— співчутливо кивав секретар, замикаючи зведення у шухляду.— Що ж, Вихрова, наміри твої цілком похвальні. Значить, і смерті не боїшся анітрішечки?

— Я тільки безславної смерті боюся,— з наголосом на слові промовила Поля, найбільше побоюючись удруге оскандалитися, як минулого разу з Варєю.

— Думка, безперечно, цікава,— трохи нахмурившись, погодився секретар,— але, певно, ти хотіла відповісти мені, що значно більше слід боятися безславного життя. Про смерть нам з тобою ще рано думати. Згодна зі мною?

— Мабуть, що так, згодна. Але й смерті теж...— сказала Поля.

— Ну, я дуже радий, що правильно тебе зрозумів!

По цих словах секретар Сапожков вийшов з-за стола ніби з потреби розім'ятися, але ж Поля прекрасно розуміла, що для остаточного рішення йому треба було подивитися на неї збоку. Хоч як ховала ноги під сидінням, увагу його особливо привернули Полині туфлики: на той час вони дійшли дуже й дуже сумного стану. І раптом їй стало ясно, що мрія її пішла прахом, що було непростенною необачністю приймати від Сапожкова вгощення, яким він намагався заздалегідь пом'якшити свою рішучу відмову.

— Чого, чого ви так дивитесь на мене? — спалахнула Поля, розпачливо глянувши на безповоротно спорожнену склянку.—

Видно, газет не читаете... ну, гоніть мене звідси! Вони все лізуть, уже в Кремль збираються входити, а ми тільки одмахуємось. Думаєте, курча я, крильцем Вітчизну захищати приплеталась, а я — як міна... як міна я тепер, коли хочете знати... розумієте ви? — і ще наговорила силу-силенну гарячих, зовсім уже непотрібних слів.

У нього вистачило терпіння вислухати її до кінця.

— У такому разі, уявляю, Вихрова, яка думка про мене склалася в тебе: улаштувався, мовляв, у тилу, шарудить про людське око казенним папером та ще й копчений харч жує при цьому. Проте, як бачиш, роблю це без усякого сорому. Щодо Кремля, то... навряд: для цього їм довелось б усю Росію переступити, а ця штука не для їхнього носа: висока! — Він присів у крісло навпроти, коліно в коліно. — Ну-бо, розповідай про себе... ти на кого ж учитися приїхала?

— На архітектора, — тоскно, тремтячими губами призналася Поля.

— Ну от, тим більш. А ти уявляєш, скільки нам усього доведеться будувати, коли ця війнища закінчиться? Та в нас апетит тоді вдесятеро збільшиться... І красиво будувати, хай йому чорт, народові остогидли ці чорні коробки з недоробленими подвір'ями й іржавими патьоками на фасадах. Так будувати треба, щоб витвір твій сторіччя стояв, а не то що в півтори цеглини. Отож, брате, держись, поглядай.

— Я поглядаю... — кивнула Поля, поклавши собі в найгіршому разі хоч будь-чого добитися від Сапожкова. — Може, на завод воєнний мене влаштуєте?

— А навіщо? Навантаження ми тобі придумаємо, це ми можемо... але ти ж учитися приїхала. Не турбуйся, наша повістка тебе знайде, коли треба буде. На якому курсі?

— На першому поки що, — сказала Поля не дуже впевнено.

— Здорово... значить, усе в тебе попереду. А приємно це — розуміти, що є ще на землі незабудовані пустирі, неприборкані ріки, незасаджені степи... і взагалі, невідкриті там таємниці різні й скарби... Я твою професію дуже поважаю, хоч сам гідротехнікою збираюся зайнятися: воду люблю. Подобається мені загнуждувати її, ледачу, товсту... до білого шаленства її доводити! Не вік же мені тут за столом сидіти... та й який я секретар, коли кожне дівчисько як на недолюдка кричить на мене за те, що, бачите, на фронт не пускаю. Ех, дівчата, дівчата, лихо мені з вами! — скрушно і так кумедно як на його роки покрутив головою, що Поля не помітила, як він по-компанійському, хлопчачому взяв її за руку, зовсім як Родіон. — І гадаю я, знаєш, нема нічого на світі більш захоплюючого від пустелі... щоб гола зовсім, щоб нічого в ній не було, ясно? І я приходжу в неї з армією таких самих бравих хлопців та дівчат, як ти, і наповнюю її собою по вінця, та так, щоб тісно в ній стало від міст, від дерев, від слухняних і безгомінних машин, що виконують велін-

ня життя... мої велінця, га? Голова від щастя паморочиться, яку силищу треба всадити в цю природу — кошлату, незачесану... і хай вона слухняно виносить тобі на таці всі свої заповітні кліючки. «Всі, всі давай сюди, якого ще там за спину сховала?» Ну, паморочиться в тебе голова... га?

— Трошки паморочиться... — зачарованим шепотом озвалася Поля, і раптом їй так легко, просто стало з цим приборкувачем незагнуданих стихій, що вирішила, до речі, вивідати в нього все, чого не встигла розпитати у Варі. — Ну, а далі що?

— В якому це розумінні... далі? — примружився секретар.

— Я хотіла спитати, що далі, через сто років... коли все необхідне буде побудоване, ворогів побито і старий світ залишиться позаду?

Двері прочинилися, і несміливо заглянула ще одна дівчина; секретар, зітхнувши, підвівся з крісла.

— Ну, пробач, Вихрова, тимчасово не можу відкрити тобі цієї таємниці історії: це поки що велика таємниця! Заходь років через сто... тоді посидимо з тобою і на дозвіллі обміркуємо плани на майбутнє, а то по очах бачу, часу в тебе в обріз. Спізнився на лекцію, отак воно! — А втім, він зупинив її на порозі запитанням, чи нема в неї інших прохань та побажань у межах його скромних можливостей, і, кажучи це, знову ковзнув поглядом по її стоптаних туфлях: — Та ти не соромся, свої люди...

У Полі раптом виникла падія, аж серце завмерло:

— Коли вже доведеться мені у Москві залишитись... дуже хотілося б побувати на Красній площі на Жовтневій свята!

Секретар Сапожков зиркнув на неї, і така затасна провінціальна мрія світилася в її очах, що він не наважився відповісти другою відмовою.

— Це складна річ... щодо квитка на Жовтневий парад нічого пообіцяти тобі не можу, Вихрова, — сказав він, замислено здираючи чорнильну плямку на столі. — Не такий я могутній чарівник, але... обіцяю закинути про тебе словечко під час зустрічі з товаришами, від яких дещо залежить. Тепер прощай поки що...

...Як і радив секретар, Поля гаряче взялася за навчання, але заняття проходили мляво: студенти займалися протиповітряним маскуванням площ, викладачі йшли в ополчення... і взагалі, все частіше заводили розмови про евакуацію архітектурного інституту. На нижньому поверсі, крім того, розмістився штаб протипожежної оборони, і ці повсякчасні нагадування про війну завважали зосередитися на речах, про які не надто впевнено читали професори. Зведення туманно говорили про наближення фронту, і в цьому світлі відсутність листів од матері найлегше пояснювалася тим, що німці вдерлися на Єгву. Треба було дати вихід її тривозі, і поки Сапожков у райкомі комсомолу придумував для Полі навантаження, Наталія Сергіївна, будучи в курсі всіх подій по будинку 8-а, то доручала Полі відіслати солдатську

посилку, то постояти у хлібній черзі за недужу двірничку. Втома на якийсь час звільняла Полю від самої себе, але не давала тієї душевної ситості й спокою, чого так природно було чекати після того, як вона позбулася довголітніх докорів совісті за батька.

Коли роботи не було, Поля бралася до підручника, але книжка випадала з рук, а очі склеплялися після нічного чергування, і раптом наставав той проміжний стан між дрімомою і свідомістю, коли мозок ще працює, але вже не зважає ні на дійсність, ні на логіку... Так їй привиділось одного разу, начебто вже зима, і сніжок у повітрі кружляє, і вона сама, Поля, забравшись на сусідню дзвіницю, дивиться на свій будинок у Благовещенському заулку, куди не сміє тепер повернутися під загрозою смерті. Полі страшно туди повертатися через солдатів, які причаїлися по стіні біля під'їзду, наче їх там нема, і хоч як Поля намагається, не може розгадати їхніх намірів. Та й ніхто на світі не прочитав би їхніх намірів, бо обличчя в усіх сховані під глухими залізними касками, крім офіцера у крилатому фашистському кашкеті, якому конче треба вбити тут одну людину. Очевидно, фашистські конче треба вбити саме ту людину у вікнах сходової клітки, он вона безтурботно спускається сходами вниз, і вже не можна попередити її про небезпеку, бо в Полі нема ні голосу, щоб крикнути, ні сили, щоб відірвати примерзлі до каменя ноги, ні часу, щоб вибігти на вулицю. Та вона все одно і не встигла б вибігти на вулицю, бо людина вже виходить з під'їзду, і Поля впізнає у ній Граціанського, і їй дуже хотілося б урятувати його як видатного радянського професора, хоч він і завдав їй горя, але солдати оточують його, заряджають рушницю, і ось має відбутися страта, але тому, Граціанському, це байдуже. До такої міри все байдуже Граціанському, що він ніби підморгує Полі, мовляв, помилуйся-но, дурненька, як я їх зараз. Він підморгує, показавши солдатам щось сховане в кулаку, і несподівано сторожа розступається, а офіцер козиряє Граціанському, який іде собі в своїх поточних справах. Але Полі цікаво, в яких поточних справах він іде, і вона крадькома вирушає слідом за ним, з вулиці у вулицю, і раптом її хтось гукнув ззаду, а Поля здогадується, що все це було пророблено лише для того, щоб виманити її, Полю, з дзвіниці, і ось уже всі стоять навколо неї, і Граціанський разом з ними, і, значить, це її кінець.

Поля прокинулася знесилена, вся в поту, в неї боліла голова. Ліжко стояло на самому пригріві, і невисоке осіннє сонце лило на неї залишки денної спеки крізь балконний отвір, а в двері, задихавшись від важких сходів, заглядала Таїска з гостинцями. Вона залишила свого кошика з домашньою їжею біля порога, а сама сіла поруч з Полею, але та все ще дивилась крізь тітку в загадково спрямовані на неї очі Граціанського, намагаючись прочитати в них вирок собі.

— Ледве добралася, височенько живеш... тільки без ліфта і зрозумієш, скільки гріхів на собі носиш! — говорила тим часом Таїска, переводячи дух.— Іван разом зі мною зібрався був до тебе, та машину за ним прислали із самого щонайвищого лісного управління,— і пестила небогу, обгляджувала її всю.— Гаряченька, чи не застудилася?.. чого це ти від мене оченята дони-зу? Мо, невчасно стара приволоклася?

— Ні, що ти, тітко Таїсо, я така рада...— відповіла Поля, вся ослабнувши від свого недоказаного сву.

— Не видно, що рада...— ревниво дорікала Таїска.— Хоч би обняла тітку!

— Навпаки, ти вчасно прийшла, тітко Таїсо... лемов од кри-ниці мене відтягла,— незрозуміло пояснила Поля і пригорнула-ся до неї, саме за те і вдячна, що не дала їй зробити якийсь страшне відкриття про Граціанського.— Та ти відпочинь, відди-хайся... постіль я сама приберу потім.

Похитуючись, вона пішла до столу випити теплої, теж із пригріву, води.

— І так мені прикро стало за Івашу минулого разу: подума-ти, що ти на нього через Сєрьоженьку звела! — говорила тим часом Таїска.— А він годованець у нас... не викажи йому при нагоді, все діло згубиш. Він уже ні домівки, ні прізвища свого не пам'ятас: все Вихров Сергій та Вихров Сергій. Воно, може, й не-правильно по-нишньому, а по-нашому, по-старовинному, і цу-ценя сліпе ніби грішю з дому виганяти: живе створіння. Колись люди так казали: невідомо, хто до тебе дитячою ручкою посту-кав. Піде, чого доброго, та й понесе твою долю в жєбрацькій своїй торбині... отож-то, Полечко!

Так примовляла Таїска, розтикуючи свої гостинці з кошिका просто по місцях, де вони могли довше зберегтися. Усе в ній у ці хвилини давало Полі бажане заспокоєння: і співуча, з пере-падами російська мова, і рівне, як безсонячний полудень, сяйво в її очах, навіть домовитий, з полинем запах від неношеного одя-гу, що зберігався до нагоди під замком. Однак за її обережністю, за ухильними інтонаціями, з якими вона підходила до розповіді про Сєрьожине походження, Поля почувала ще одні залізні дєв-рі і пову тєсмницю за ними. І тоді, вся тремтячи від страху, щоб не приторкнути до чогось заказаного, Поля спустилася за тіт-кою в сирий і напівтемний льох, яким незатємареній дитячій ду-ші здається біографія будь-якої старої людини, навіть рідного батька.

Сєрьожина історія налякала Полю, бо шляхом прямої логіки змушувала перенести на матір уявну батькову вину за розпад сім'ї.

У горбатенької так мало було особистих спогадів, що всі по-рожні місця в своїй пам'яті вона заповнювала подіями чужого життя. Таїсчина розповідь починалася з переїзду молодих Вихрових з лісництва до столиці, ознаменованого зникненням речей у дорозі; через це зникнення довелося буквально всім, крім книжок, обзаводитися наново. Несподівано з успіхом праці Вихрова прийшли й гроші, по-тодішньому казкові, якщо визначати за кількістю нулів. Усі турботи по влаштуванню на новому місці лягли на Таїску, тому вона точно пам'ятала, який час бідували, поки не справили білизни, як самі фарбували дешево куплені ліжка лікарняного зразка і скільки заплатили столяревій удові за недороблений буфет з різьбленими витребеньками, який, до речі, мав властивість серед ночі навстіж відчиняти дверцята, так сумовито і протягло зітхаючи, що Леночка прокидалася і, схопившись за серце, чекала продовження. Усі п'ять років спільного життя Вихрови збиралися покликати майстра, щоб полагодив, бо жаль було псувати гарну річ саморобною вертушкою на цвяху, а після Леноччиної втечі потреба в цьому відпала: решта членів сім'ї спала напрочуд міцно. То була чи не єдина подробиця минулого, якою мати поділилася з дочкою у смішливу хвилину.

Перший час Таїска нарадуватися не могла, дивлячись, як старанно невістка звиває своє гніздечко. Увесь досвід домашнього хазайнування в Салегіних вона вклала в обладнання двох кімнат у старому інститутському флігелю; третю одержали після народження дитини. Леночка ожила на новому місці, далеко від ненависної Бгги: їй просто не вистачало часу на роздуми, бо, хоч скільки порайся, завжди знайдеться такий куточок у гнізді, куди можна ткнути ще одну пір'їнку. Їй хотілось запастися дровами, харчами, щоб замкнутися й нікуди не виходити з дому, щоб грошей вистачило надовго; Іванові Матвійовичу навіть подобалося її домумання і велика ощадливість, майже скупість; він не догадувався про їхнє походження, а то було готування до тривалої облоги. Щоразу, повернувшись з роботи, він заставав затишну новинку, що підкріплювала сімейне благополуччя: набійчану завіску або жмут кленового листа у глечику, з осінньою бруслиною навпіл і — неодмінну Леноччину пісеньку, тиху, невловної мелодії і без слів, зовсім як у лісової пташки. То був його найкращий творчий час: чорнові начерки нової книжки лежали на кухонному, пристосованому для писання столі. І якщо увечері не йшли до кінематографу або на пиріг до співробітника, Іван Матвійович майстрував що-небудь до меблів або, ще більше охоче, читав уголос перевірени часом, котрі скучніші, к а л о р і й н і ш і, як він казав, твори класики — з перепочинками, щоб висловити захоплення або пояснювальні примітки. Так будувалася надійна і, мабуть, таки надто передчасно осміяна, за граніт міцніша, сімейна база, звідки багато хто з колишніх дія-

чів типу Вихрова виростав у висоти своїх наук, не ризикуючи застригнути у трясовині життєвого дріб'язку... Одне слово, всі події скучнуватого професорського життя легко прозиралися років на сорок уперед. От бальзаміни цвітуть на вікнах, молодша дочка щебече в сонечку на підлозі, а Іван Матвійович для сталості родинного життя величає дружину то голубкою, то матінкою. І так доти, поки численні потомки, помірно ридючи, не поховають трудівників рядочком на одному з московських кладовищ.

Леночка і в Москві залишалася такою самою полохливою дикункою; і, за прикладом багатьох сучасників, Іван Матвійович мав повну можливість до кінця днів держати її в цьому зручному для господи первісному стані, із знаннями на рівні повітових медкурсів воєнного часу. Проте все дозволяла перших років Іван Матвійович присвятив розширенню її кругозору, особливо пробудженню в ній людської гідності. А коли б і передбачив, якому ризикові піддає своє нетривке щастя, все одно в ньому перемогло б вроджене педагогічне почуття боржника перед кожним, хто знав про навколишній світ менше, ніж він сам. Навіть столичні розваги, не дуже часті, бо до театрів та музеїв од їхнього дому було далеко, він зробив підсобними закладами свого домашнього університету... Звичайно, Леночка так ніколи й не побувала на осяйних вершинах культури, але й з висотки, якої вона досягла, ставав зрозумілим, помітно спрощуючись, рисунок світу, такий заплутаний зблизька. Ніби крізь туман, у глибокій улоговині внизу проступав витончений, весь у петлях помилок і манівців тисячолітній шлях людства; подібно до вогненного стовпа в біблійній пустелі, вела його вперед мрія про досконали — справедливість та блаженство, без чого воно давно стало б колонією жалюгідних, нещадних комах... Мимохідь Іван Матвійович намагався прищепити своїй учениці думки про святість життя і про способи скоротити людські блукання в пошуках їжі та радощів, підкреслюючи, що горе окремої людини ніщо перед щастям багатьох і благо її злочинне поза благом переважної більшості... Правду кажучи, лісні лекції вдавались Іванові Матвійовичу незрівняно краще. Треба вважати, йому пощастило, що Граціанський ні разу не побував на його читаннях, — ото покешкував би він з приводу його історичних поглядів, зокрема, щодо його провінціального благоговіння перед стражданням, яким оплачено людський прогрес!

Тільки-но дами починали позіхати, Іван Матвійович, щоб підтримати інтерес, підносив їм різні історичні картинки, наприклад, як олександрійські ченці розтерзали прекрасну Іпатію, або як монгольський батир Джамуга коректує власну страту у присутності Чінгіса, до того ж супроводжував це такими мальовничими подробицями свого винаходу, що недоплетена панчоха випадала з Таїсчиних рук і в Леночки темніли зіниці: чим сумирніша людина, тим більше схильна вона читати щоденник пригод. На ранок багато що вилітало з невідготовленої пам'яті

дружини Вихрова, але ніколи не пропадає раз проведена робота розуму і серця. Завдяки цим вечорам Леночка так захопилася читанням, що якби не горбатенька, то й господа занепала б. Її охопила невситима жадоба пізнання, зрозуміла після тривалої сліпоти. Коли спочатку книжки допомагали їй всього лише коротати дозвільний час, то на кінець другого року вона навчилася цінити їх за необхідність розумової праці над ними, щоб видобути мед, який є в них. До речі, в бібліотеці Вихрова була багато представлена класика, така несхожа на перекладні романи із сапегінської садиби, твори з ж и т т я м у х, як вона висловила одного разу, порадувавши чоловіка ступенем свого зростання й прозріння. Тепер, читаючи книжки, Леночка почувала заздрю цікавість жebraчки, яка підглядає з непогідної темряви за незнайомими їй людьми у яскраво освітленому вікні. Думки героїв завжди були поза межами її розуміння, але самі звуки їхньої мови таємниче збігалися з голосами, що звучали в ній самій. Раптом їй відкрилося, що в усіх гарних книжках говориться про те ж саме, про супутників на великому шляху життя, зокрема і про неї саму. Більше того, не було жодної, де не знайшлося б чого-небудь з приводу її особистих роздумів і все зростаючих сумнівів. Мабуть, з таким самим почуттям школяр знаходить крапку свого безвісного селища на розгорнутій карті всесвіту.

Виходило, що задовго до народження Леночки людям була відома клініка її душевної недуги, яка полягала в невгамовній потребі любити, радіти, діяти. Більше того, автори прочитаних книжок знали навіть усі до однієї подробиці її інтимного життя з Вихровим, який став її рятівником, учителем і, нарешті, чоловіком у нагороду за його працю. Вони наскрізь бачили всі її жалюгідні й невірні хитрощі, що могли перетворитися на вічну брехню, від якої і смерть не звільнить, якщо під один камінь закопають її з Вихровим; і, звичайно, всі вони здогадувались, що з самого початку вона не кохала його. Повсякчасна, така важка для Івана Матвійовича недовірлива замкнутість у характері дружини загострилася незрозумілою, підвищеною вразливістю від усякого, здавалося б, цілком доброзичливого явища дійсності: кожен дотик надовго залишав на ній вогненно-пекучий слід. Наставала нова фаза недуги... саме в той період, коли, на думку Таїски, для повного щастя залишалося лише сплести мереживні доріжки на етажерки та в давно куплені стандартні рамочки вставити композитора, котрий косматіший, або зарослі ставки в осіяних парках.

— Спочатку й полегшало ніби, а потім знову її спіткало. Змарніла, і запал до хазайнування зник... так і бродила по квартирі зачитана вся, тоненька, як стеблиночка. І на вулицю не подивиться, хіба тільки крізь завіску. Спитає Іван її, чого ти бажаш, скажи, з-за моря випрошу,— вона йому щоку погладить та покиває головою з провинною усмішкою. В самі Кавказькі гори возив, щоб розважилася: не помогло. Лікарів безліч пере-

пробував... одному шубу подає, інший у двері стукає. Ну і злі між ними траплялися! Один: «Раніш багаті люди до Єгипту, на гарячі піски таких ось возили,— обдарував сльвцем.— Але по-заяк тепер,— каже,— у нас відбувається загальне щастя, то, може, й без Єгипту дружина ваша відлежитьсья». В Івана губи тремтять, а метушиться, кланяється, отак воно! І ось, примічаю я, мерзнути гірше, як колись, стала наша Леночка...— Так ділилася спогадами Таїска, не кажучи, що все це збіглося з останніми місяцями невістчиної вагітності.

Наступний рік Леночка провела в мовчазній, на місці, втечі від своєї тоскної нудьги, і весь час світився в її свідомості тісний, без крові не просилишся крізь нього, але єдиний вихід. Вона припадала оком до цієї рятівної щілинки й бачила безконечний шлях з красивими веселими людьми, і наче вона теж іде з ними, але вже легка, випростана, вільна від принизливих тривоги, від безперестанного чекання морального викриття, від самої себе. Прокинувшись серед ночі, боячись поворухнути плечем, щоб не збудити чоловіка, який спав поруч, вона вслухалася в тривожні паровозні гудки з близької окружної дороги, що вкраділиво кликали її кудись. Тепер її мучив уже не страх затаєної причетності до поваленого ладу, а гнітюча впевненість, що всі навколо розгадали, якою жахливою ціною вона купує свій хліб, тишу, більш ніж скромне вбрання, безпеку від ажніяк не уявних привидів; природна чутливість шкіри і вразливість посилювали в ній це відчуття повсякчасної наготи, від якої морозить. Всякий пильний погляд бентежив її, навіть коли то дочка була в неї на колінах; якраз перед дочкою і було найсоромніше! До того ж ще й Таїска побіжно згадала давнє повір'я, що нещасними бувають без любові зароджені діти. Наближався недобрий кінець.

В останні перед катастрофою роки у Вихрових майже не було гостей, крім обмеженої кількості студентів, закоханих у свого вчителя за його всебічну обізнаність і незгасний жар душі, що змушував забувати про різницю у віці. Російський ліс, на вірність якому, як часточці Батьківщини, поклялися вони всі, був невичерпною темою суперечок і, судячи по вдячних признаннях у листах учнів, що протягом наступної чверті сторіччя звідусіль надходили на адресу вчителя, багато які з книжок, згодом визнаних усім народом, були задумані на цих маленьких лісних асамблеях. Майже так само, як мед Калини для самого Івана Матвійовича, для цієї молоді на ціле життя залишився солодким спогадом убогий, частенько без цукру, вихровський чайок. Його приносила в безмежній кількості Таїска... ніхто зі студентського гуртка не мав нагоди познайомитися з професоровою дружиною. Як видно було з фотографії на столі господаря, вона мала смішливу вдачу і пріємну миловидність, якщо не красу; а чоловік її був кривий і не дуже привабливий з обличчя; це зіставлення й давало привід до грайливих, хоч і безневинних тлумачень.

Один лише Осьминов Павло Андронович, студент старшого курсу і улюблений учень Вихрова, знав про його сімейне лихо. Родом із суворої Ваги, з обличчям тамошнього типу, худорлявий, компанійський, із своєрідною північною говіркою і з чорними мисливськими очима, він був з розряду тих обдарованих людей, що беруться до науки не так заради того, щоб набути знання, як заради того, щоб уточнити все те, що, здається, було їм відоме ще до народження. З наскоку проникаючи в конструкцію речей, він однаково тонко міркував не тільки про модну тоді квантову механіку чи про лісні ереси Тулякова, але й виявляв обізнаність з таємницями жіночого серця. Івана Матвійовича дуже прихилила до нього відданість лісові і ще та приваблива риса, що, піднімаючись на висоти суспільного становища, ніколи не забував своїх мовчазних родичів із шенкурського полісся. Він був чесний і, як видно, сміливий, бо один з усіх наважився присвятити свою тоненьку першу працю Вихрову якраз під час найжорстокіших переслідувань з боку Граціанського. До Івана Матвійовича він заходив частіше від інших, часом коли не було господаря, і, дивна річ, тільки йому Леночка наважувалася звіряти свої найпотемніші сумніви. Щоправда, вона робила це в жартівливій формі, на вигаданих прикладах якоїсь неіснуючої подруги, і в цих розмовах настільки розкривалося все її бентежне ество, що, можливо, Осьминов ставився до дружини Вихрова трохи гарячіше й дружніше, ніж це годилося для найближчого й улюбленого учня. Можливо, катастрофа сталася не без його сприяння, але сам факт, що спочатку сестра і брат Вихрови лише йому приписували причину своїх нещасть, наочно показує, як погано вони розуміли суть Леноччиної недуги.

Якось, повернувшись раніше ніж звичайно, Іван Матвійович відчинив квартиру своїм ключем і, побачивши на вішалці пальто Осьминова, чомусь, не роздягаючись, затримався у передпокої. З його кабінетика долинала жвава розмова, і, судячи з її характеру, вона була вже не перша така. Не у звичай Вихрова було підслухувати біля дверей... але якось раптом страшенно цікаво стало, про яку таку, явно вигадану, подругу йдеться там у них. Сестри не було вдома, розмова точилася стиха, але, коли прикласти до вуха долоню, звестися навшиньки, а шию трохи витягти, то можна було розібрати найтонші інтонації.

— Так я ж не один раз і намагалася переконати її в протилежному,— відповідала Леночка на тактичне зауваження Осьминова, що прямим її обов'язком було допомогти подрузі,— але чим, чим можна врятувати людину в її становищі? До того ж там є особливі обставини, яким уже не зарадиш і які збільшують її вину,— це дитина...

«Невже вона на Полю натякає, га?.. чужій людині?» — здиву-

вався Вихров і, ще подавшись уперед, машинально, кривою ногою, поправив зібганий килимок на підлозі.

— Ні, я аж ніяк не можу схвалити самогубних думок вашої подруги! Тільки цілком спустошена людина може наважитися на такий вчинок,— басовито заговорив у відповідь Осьминов і став вибивати люльку, судячи по звуку, об край письмового стола.— Ніяк не можу припустити, що в молодій, гарній жінки нічого не лишилося в душі, крім попелу...

— Боже, та моя подруга і сама не приховує, що пуста,— перебила Леночка ніби для того, щоб і її слова зараз же гаряче заперечили.— Бачите, Павле Андроновичу, флейта співає для кожного, хто до неї прикладе губи. І взагалі, яка ви ще довірлива і недосвідчена дитина з вашою страшною лісовою бородою. Ні, тут потрібне щось інше, сильне... я сама ще не знаю, що.

«Ач, як вони шпарко між собою... зі мною про смерть не розмовляв. Це, значить, вона йому натякає, щоб він її сміливіше рятував, щоб не торопів, а зате йому й буде від неї посильна подяка! Далеченько зайшло...» — з палаючими вухами не пропускаяючи ані словечка, думав Іван Матвійович, але його порадувало хоч те, що, незважаючи на безперечну духовну близькість, вони поки що називали одне одного на повне ім'я і на ви.

— Мені дуже трудно прописати заочно ліки вашій приятельці,— здалеку, нібито заперечуючи, почав Осьминов,— але в мене склалася інша думка про неї. З ваших же слів я маю право зробити висновок, що вона добра, чуйна, досить розумна, коли за діями книжних героїв здатна вгадувати навіть спонукальні наміри автора. На мою думку, в неї непогані задатки, без яких вона не відчула б потреби стати чеснішою і чистішою. Вона сильна, коли, як ви кажете, не боїться нестатків і праці. І, нарешті, вона молода і, отже, має час для всебічного виправлення своїх помилок,— вихопилось у нього, мабуть, з надмірним притиском, і це Вихров негайно сприйняв як поваду бувалого молодця.— Але, зустрівшись, радьте їй учитися і заспокоювати жадобу з первинних джерел життя, а не з книжок: на мою думку, найкращі з них виражають лише поодинокі точки зору і розглядають окремі ділянки буття. А ще не було такого дзеркала, щоб світ цілком відбився в ньому...— Він знову заходився розкурювати люльку, яка вперто гасла, судячи з кількості витрачених сірників.— Скажіть, чоловік вашої подруги знає, що вона нещаслива з ним?

— Навряд,— із сумнівом сказала Леночка і, певне, похитала головою.— Він дуже сильна, захоплена своєю роботою людина... і все на світі — тільки пожива для його розуму, тільки матеріал на підтвердження його ідеї. І він просто не припускає думки, що така,— в голосі її зазвучала помітна іронія,— така круглодубова турбота про людину, про свою дружину, може бути для неї незручною.

— Ви хочете сказати, що...— не зовсім доречно підтримав Осьминов,— що кіт, проковтнувши мишениця, не питає його, чи

щасливе воно тепер, коли йому так тепло, м'яко і так безпечно там, усередині... Правильно я зрозумів вас?

«Так, так, вибивай його, виклиной його підвагою, кривого чорта!» — усміхнувся Іван Матвійович, роблячи мимовільний жест, немов допомагаючи йому в цьому.

— Це дуже смішно, але... неправильно,— заступилася за чоловіка Леночка, проте знов чужим, якимсь незнайомим Вихрову голосом.— Навпаки, подруга казала мені, що вона не зустрічала справедливішої і великодушнішої людини, ніж він... але він звалив на себе такої ваги камінь, що всі чужі носі, легші, здаються йому просто не вартами уваги.

— В такому разі, дозвольте вже мені висловитися докладніше, бо, як мені здається, я, з ваших же слів, теж створив уже собі живий образ цього чоловіка...— заговорив Осьминов одверто.— Я вважаю його видатним діячем тієї благородної людської природи, чії достоїнства пізнаються поступово, у зростаючій прогресії, і коли ви з самого початку погодилися...

Усе це Іван Матвійович слухав, перебираючи на піддзеркальнику речі, які раптом втратили для нього форму, вагу і призначення. Його не образила, а злякала шаноблива неприязнь, що прозвучала в голосі Леночки та ще при обговоренні його рис із сторонньою і, головне, привабливішою від нього людиною; він хотів би думати, що дружина виявляє скоріш відразу до їхнього нещасливого одруження, ніж зненависть до нього самого. Він же був такий уважний до всіх бажань, які тільки вмів прочитати в Леноччиних очах. Звичайно, намагаючись по-деспотичному квапливо передати їй свої невагомі багатства, набуті зусиллями наполегливого робочого життя, він змушував її особистість до певної міри розчинятися в ньому, не без того,— і, виходить, це законний бунт з її боку? Що ж, він завжди відчував у Леночці, під оболонкою млявості і замкнутості, готову розпросторитись пружину, а це неминуче завдає болю тому, в чіях руках вона перебуває.

Цілком своєчасно Іван Матвійович глянув на себе в мутне, з плямами від облупленої амальгами дзеркало і зрозумів, що непристойно в такому вигляді з'являтися перед молодими. З одного боку, в нього не було підстав уламуватися туди, скажімо, з кухонним ножем, а з другого, він зовсім не був зобов'язаний вислухувати міркування про себе людини, яку він небережно пригрів біля сімейного вогнища. Тому, не роблячи зайвого шуму, Іван Матвійович вийшов назад на вулицю провітритись, освіжити обличчя і дати лад почуттям. Стояла відповідна погода: густішав березневий присмерк, і злий, останній в тому році поземок звивався і закосячувався біля парканів.

...Тепер ішлося лише про строки неминучого лиха, але, видно, у Леночки не було поки що ні планів, ні достатньої волі на поворотний у її долі вчинок. Дві, одна по одній, події допомогли

визріти остаточному рішенню. На початку квітня, коли вже пахнуло весною, Іван Матвійович повів дружину на органний вечір до консерваторії — визначне свято навіть серед блискучих музичних буднів Москви. Приїжджа німецька знаменитість виявилася кременезним, з лев'ячою гривною, сутулим стариком, ніби навмисне створеним для владання цією машиною звуків. Леночка нарешті почула в дії загадкове, на цілу стіну, нагромадження співучого дерева і срібних сурм. У першому відділі виконували фугу до-мінор, соль-мажорну фантазію і чотири хоральних прелюдії Баха.

Вона не знала й не бажала знати, хто і нащо створив ці тягучі й владні роздуми про речі, такі далекі від прагнень нинішніх часів; у тому й полягає довговічна сила музики, що кожен відповідно до власного досвіду вписує свій зміст у нотну лінійку... Леноччину увагу привернула очеретинка, що раптом заспівала над водою, і крізь низьке ступінчасте гудіння можна було розібрати, як безмежно багато їх там... і потім вкрадливий, дзвінкий вітер пролетів над головою так, що вони нахилились, і разом з ними заспівали діти, і до цього гімну, наскрізь перейняті поривом, приєднались навколишні стіни, славетні овальні портрети вгорі й сама вона, Леночка, вся до останньої кровинки. Наче хтось великий і скорботний пройшов повз неї, шукаючи найголовнішого, але не знайшов, і велично розвів руки від смутку, і глянув у набряклу синяву над собою, але й там ніде не було. І тоді все, діти й вітер, побігло лугом наввипередки, і здіблена від цікавості хмаринка у високості потяглася за ними, до спокійного округлого озера з відбитками когось, чия присутність навіває блаженство і жах, і в цю мить кола від перших крапель виникли і роздробили дзеркальне плесо. І незабаром небо пролилося вниз, а діти і вітер стояли затихлі, у прямовисних струмках зливи, ще не розуміючи, нащо це все... А вже розпускалися квіти навколо, і стороною пройшов перший, ікластий, не цілком викінчений звір, але він нікого не зачепив, бо теж не знав іще, нащо він. Потім скісний димчастий промінь світла розпоров згущене, вкрай душевне повітря і впав на обличчя Леночки, залишаючи в ній часточку цілющого тепла.

Вона зашарілася і, прикривши очі, відкинулася на спину крісла: щойно прослухане було теж про неї.

— Хочеш посмоктати цукерку? — спитав збоку Іван Матвійович. — У мене м'ятні, вони освіжають.

— Ні, спасибі. Мені й так хороше...

— Ти звернула увагу на цей чудовий перехід у нижній регістр? Між іншим, чи відомо тобі, що, кажуть, деякі органісти навіть роззуюються, щоб босими ногами краще, первовіше відчувати педаль?..

Він замовк, і це давало Леночці падію, що тепер вона матиме спокій. Однак, користуючись тимчасовим гарним настроєм дружини, Іван Матвійович узявся сповіщати їй на вухо деякі

відомості про автора та про програмний зміст виконуваного твору, без цього, на його щире переконання, культурній людині неприступна мистецька насолода. Як завжди, він завчасно підготувався, підчитав де слід і, побіжно переказавши головні пункти Бахової біографії, докладніше зупинився на його дрезденському змаганні з органістом Маршаном, який утік зі страху перед своїм славетним супротивником.

— Зваж, які могутні принади ще зовсім недавно мала в своєму розпорядженні церква. Уяви собі стрілчасте, похмуре склепіння початкової готики, і ти відчуєш, як цей середньовічний хорал западає в тебе, пускає корінчики й назажди залишається часточкою твого духу. Ось чому я й кажу, що пережитків минулого нинішніми маршувальними пісеньками не витієсиш, а тільки творами великого мистецтва, розумієш? Звідси...

— Прошу тебе, перестань, Іване,— озвалася Леночка.

— Але ж це конче треба знати кожній мислячій людині, голу-бонько.

— Змилуйся... зараз я закричу! — свистячим шепотом сказала дружина, і чоловік скулився, пригнічений тоном цього застарілого роздратовання.

Проте й у другому відділі щось заважало їй поринути в музику: чи то відсутність опори для потилиці, чи то їдкий запах духів від фарбованої блондинки спереду. Дивний неспокій не покидав Леночку і під час виконання італійського фа-мажорного концерту; почуття майже фізичної незручності посилилось, і кризь нього лише уривки досягали її свідомості. З досадою вона випросталась і оглянулася — з ложі почесних гостей, з правого боку, звисивши руки за борт, на неї пильно дивився незнайомий їй чоловік... Вона несвідомо поправила волосся і відкладний комірчик плаття, але він усе дивився: видно, він щось знав про неї. Маючи не більше як сорок п'ять років, він був майже сивий; інші прикмети не затрималися в її пам'яті, крім глузливого блиску трошки примружених очей та шраму над скронєю, ясно видного за двадцять кроків, що розділяли їх. Зовні він теж був схожий на вченого, як і чоловік, тільки — з іншої, якоїсь всезавершальної людської науки, а дивився так пильно, наче знав, як іще вранці, щойно прокинувшись, вона вдаваною лагідністю обманула чоловіка, щоб відвернути його увагу від можливих підозр. Вона відчула себе зовсім погано, коли цей незнайомий ледь усміхнувся й трохи фамільярним порухом голови показав їй на Івана Матвійовича.

— Проведи мене в буфетну, Іване...— сказала вона, зовсім знесилівши. — Я хочу води, чогось нездорова.

— Може, досидимо до кінця відділу?

Супроводжувана шиканням, вона вже бігла проходом і з жахом помітила одним оком, що і той, у ложі, підвівся одночасно з ними. В буфеті він з'явився на півхвилини пізніше і сів за далеким столиком. Поки Леночка пудрилася, тикаючи пухівкою як

дोведеться, в дзеркальці вона побачила, як той ковтками пив за її спиною свій нарзан, опустивши голову з виглядом терплячого, іронічного чекання. Тоді, поскаржившись на запаморочення, Леночка захалалася додому, але й переслідувач спустився слідом за ними у вестибюль і раптом, підійшовши, докірливо спитав Івана Матвійовича, чи не совісно йому, нарешті, до такої міри задаватися перед друзями.

— Увесь антракт по п'ятах за тобою вештався, жінці твоєї здаля привіти ручкою посилав, а ти, окаянный, хоч би глянув, нехай із ревнощів, на друга!.. Ну, знайом зі своєю дружиною!

— Валерій!.. — хлоп'ячим фальцетом вигукнув Іван Матвійович, кидаючись в його обійми, і Леночка, сама охоплена знемогою від раптової і цілковитої розрядки, побачила сльози в чоловіка на очах.

То була суто російська зустріч після розлуки, і гардеробники, що ліниво правили теревені за прилавком, досхочу розважилися видом, як два відповідальних товариші плескали один одного по плечу, розходилися глянути збоку і знову починали взаємно м'яти один одному нові, дорогі піджаки.

— Та чого ж ти, такий розумний, сигналу мені не подав, раз у Москві? — все дорікав Іван Матвійович, познайомивши друга з Леночкою.

— А я гадав, що ти ще в лісництві сидиш та твори пишеш уїдливі... і, кажуть, не западто вдалі, га? Читав я, читав, як Саша Граціанський розуму тебе навчав...— і допитливо глянув товаришеві у вічі.

— Але сам ти хоч перегорнув її, книжку мою?

Валерій чомусь не квапився з признанням.

— Товста, брат, не встиг до кінця прочитати.

Іван Матвійович пожував вуса: чого йому було сподіватися від інших, коли навіть Валерій так стримано говорив про його працю?

— Еге ж, видно, сплехував я,— ухильно погодився він, не наважуючись зараз же вводити приятеля в курс давно початої лісної боротьби.— Розмахався з молодого розуму та, виходить, зайвого заправив... Ну, де ти тепер, звідки і чи надовго до нас?

— Ні, спочатку вже ти про себе доповідай, я старший,— напівжартома наполягав Валерій.

І тому, що не можна було в двох словах викласти події стількох років, а їхати на околицю до Вихрових було далеко, вони на Валерієву настійну вимогу вирушили до нього в готель; до речі, він чекав тієї ночі важливої телефонної розмови. Машина його стояла на подвір'ї консерваторії. І хоч Леночка ледве трималася на ногах, вона погодилася на запрошення, щоб продовжити бездумну радість хоча б тимчасового звільнення від нудьги.

— Пробач мені, Іване, але... ти даремне залишив без відповіді злий Сашків випад,— говорив у машині Валерій.— У його лівизні багато спокусливої демагогії!.. Зокрема відносно того, щоб по

можливості відтягти процес кристалізації в розжареному потоці революції, справа якого — тексти й палити... пам'ятаєш? Мені навіть запам'яталась одна сумнівна фраза в його виступі: «Коли лава застигає, у тріщинках її заводяться не тільки гарні квіти, плодові дерева, корисні комахи, але й мікроби стародавніх пристрастей, що не раз призводили до краху найславетніші цивілізації». Однак на палаючій лаві хати не збудуєш, врожаю не збереш. Я недовіриливо ставлюся до діячів, які за правом міцних голосових зв'язок привласнюють собі монополію говорити від імені народу. А народ наш, як і кожен народ, найбільше хоче миру й тиші. Одне слово, Сашкова критика здалася мені слизкою і не безсторонньою... але ти промовчав, а в рядового читача склалося враження, що ти... ухиляєшся від великої боротьби.

— Ну, це справа міліції... охороняти робоче місце громадян від проходжів з неспокійним характером! — різко кинув Іван Матвійович. — Мені ж ніколи, в мене руки роботою зайняті.

— Мені виписали твою книжку вже після його статейки. Ти по-діловому і своєчасно поставив свою тему... а незвичайний відступ про зимовий ліс, на початку третього розділу, так і просить у хрестоматію. Я тоді сидів під тентом в одній досить жаркій країні, і раптом наче жменю російського снігу прислали з Батьківщини. Я довго, Іване, зберігав її в серці.

— Поки не розтанула? — усміхнувся Іван Матвійович. — Не сердься, що я такий... наелектризований. Річ у тому, що в мене від регулярного масажу Саші Граціанського досить болісний чиряк утворився на холці... Значить, дещо в книжці тобі сподобалося?

— Книга потрібна, я прочитав її не одриваючись, — цього разу цілком серйозно сказав Валерій, — і я не згоден з Граціанським, хоч, правду кажучи, ідеї твої з великою задоволю.

Іван Матвійович починав гарячкувати:

— Я тільки лісник... у даному разі, тільки стрілка манометра на паровозному казані, але мені не належить брехати, бо на мене дивиться машиніст, коли веде на підйом або набирає швидкості. А втім, цей тоскний інструмент легко викинути в канаву й замінити нікельованим, веселим, із стрілкою, міцно приклепаною на градусі оптимізму... на зразок Граціанського.

— Гаразд, не шпигай, — сміявся Валерій. — Часто зустрічаєшся з ним?

— Зрідка він навідується до мене, але до себе не кличе. В нього не дуже приємна мати. Пам'ятаєш її по Петербургу, чорну стареньку з лорнетом?

— Аякже!.. він жонатий?

— Здається, ніхто в Москві не знає таких подробиць.

Всю дорогу Лєночка мовчала; від чоловіка вона багато чула про Валерія, але їй ніколи не доводилося бачити зблизка людей його масштабу. Сухо поклачуючи на поверхах, ліфт підняв їх на самий верх. Будинок був суворий, нежирої зовнішності, з військовим вахтером у під'їзді. І взагалі офіційна обстановка при-

міщення, від шовкових гардин і гравірованих дзеркал у простінках до візка з холодною і незатишною їжею, якимось не в'язалася ні з привабливою простою Валерія, ні з його іронічним, побіжно кинутим зауваженням про блага дипломатичного життя. Навколишні речі, деякі навіть з позолотою, були для нього неминучим інвентарем його професії, як для іншого скальпель чи для муляра кельма, і Леночка подумала, що таким самим інструментом для великих справ може бути й селянська, з бідним начинням хата, нав'язливі думки про яку не покидали її останніми днями.

— Чому ж це сім'ї вашої не видно? — закинула Леночка, заглядаючи в анфіладу освітлених, зі штюфними меблями і без смітинки кімнат.

— Ні, вона у мене в Ленінграді, на постійній квартирі. Я ж проїздом тут, з одного закордону в інший. Клопітно тягати за собою дітей по цілому світі... от як осяду де-небудь міценько, тоді, — натякнув він, наливаючи вино в бокали, і мигцем глянув на телефон. — А втім, у мене тільки син та стара тітка, майже як у тебе. Пам'ятаєш, Іване, ми якось зустрілися з нею, виходячи з інституту, сімнадцять років тому, і вона назвала мене справжнім ім'ям... невже забув?

— Уже великий синок ваш? — жаліючи його, спитала Леночка.

— Якраз сьогодні дев'ятий йому пішов. — Валерій помовчав, наливаючи з пляшки, і темна цівка вина перервалася на часточку хвилини, поки він у думці прощався зі своїм хлопчиком на ніч. — Якщо буде час, заїду до них, повертаючись назад. Одне слово, розкішне в мене життя, Іване: банкети, апартаменти, реверанси... найблаговидіші акул у фраках і літні сирени, голі до пояса.

— Ти мені не наливавай, не п'ю майже... — притримав його руку Іван Матвійович і, замість свого, підсунув келих дружини, яка слухала з прихованою увагою. — Ти ось їй, щоб зігрілася. Ну-бо, розкажи докладненько про свої зустрічі... певно, й королі траплялися?.. як вони там і що поробляють?

Вони випили за синів і нащадків, щоб їм краще жилося на чистій землі.

— Королі поки що не траплялися... та й не в королях річ те-тер, — замислено повторив Валерій, ставлячи на місце келих, і раптом різко змінив тему розмови: — А сам же ти якої думки про даного товариша?

— Про якого це?

— Про критика свого, про Сашу Граціанського. Скажи, він чесна людина?

— Скоріше, нещасна людина. Боюсь, що хоч ця зірка на своєму сході, але... вона до відчаю безплідна. Пам'ятаєш фараонів сон про сім худих корів?

Валерій пропустив повз вуха його зауваження.

— Як я пам'ятаю з газет, він громив не лише тебе?

— Він пішов угору на знищенні Тулякова... це була проба його пера. І, якщо ти стежив за нашими справами, він ні разу не висував своїх позитивних і якоюсь мірою плідних для лісу пропозицій... У всякому разі, на плаху за свої переконання цей громадянин не піде!

— Рідина, що набирає форми тієї посудини, куди її наллють... так?

— Мабуть, чи не так... але я додав би, що рідина ця — фториста кислота так званого скепсису; вона роз'їдає само скло, в яке її налито. Проточить і без сліду виллється в землю... Бач, власна безплідність завжди правила за лупу для невдах, крізь яку вони розглядали успіхи сучасників. Та й у всякій галузі цей Саша робив би те ж саме, заспокоював би жадою безперестанного заперечення. Гадаю, тому й не вдалася в нього книжка про дореволюційну молодь... а цілий же рік просидів у архівах...

— От не чув раніше... Видно, намагався заглянути туди свою смішну авантюру з Молодою Росією, пам'ятаєш? — похвалявся Валерій. — Прогавив я, брат, його книжку. Коли вона виїшла в світ?

— Вона зовсім не з'являлася друком... наш історик на лісню статистику перекинувся, — сказав Іван Матвійович і раптом спохмурнів. — Пробач, Валерію, здається, я почав зводити з ним рахунки... В усякому разі, це захопливий промовець, з гострим пером, до того ж... обдарована й скромна людина. Цими днями Граціанський відмовився від досить принадної посади...

— А може... побоявся пов'язаної з цим занадто пильної громадської уваги? — і Валерій дав Івану Матвійовичу досить часу, щоб подумати, але той мовчав. — Я поясню тобі причини своєї цікавості. Недавно ти про закордонні зустрічі згадав, і в пам'яті в мене сплила дуже дивна одна... — Слово по слову Валерій розповів Вихровим маленьку пригоду, цілком звичайну для радянського зарубіжного працівника тих часів.

Місцем дії була набережна тихого італійського містечка, де Валерій проводив триденну перерву в черговій міжнародній конференції. Якраз з книжкою Вихрова на колінах він досиджував у лонгшезі свій час до обідньої пори і стежив за різнобарвними маленькими постатями вдалині, на сліпучому південному пляжі. Крізь втому від довгих і цілком марних дебатів пробивалися викрики дітей, шум моря, шелест пальм над головою і все інше, обов'язкове для курорту. Десь близько за спиною захрускотіла галька, і перед Валерієм з'явився сухенький, дуже достойного вигляду дідок у світлому, пригадується — з обтріпаними рукавами, але охайному, просто з чистки костюмі. Він нічого не продав, не просив ні грошей, ні співчуття, як можна було чекати, а довго дивився тим поглядом, яким хочуть нагадати про себе, щоб їх уізнали. Валерій зробив жест нетерпіння й досади. Тоді, двома пальцями, за військовою звичкою, торкнувшись полів ка-

нотьє, той привітно спитав, чи не пана Крайнова має він честь бачити перед собою; отже, в місті вже помітили видатного російського більшовика. Запитання було поставлено по-французькому, без акценту, тому ніяких навідних прикмет у Валерія поки що не було, крім, можливо, дратуюче-знайомого, наполегливого погляду, наче вкладав очі і волю в самий мізок своєї паралізованої жертви. Старий висловив задоволення з приводу гарної погоди і порадів побіжно, що хвилювання молодості зовсім не відбилися на здоров'ї і квітучому вигляді пана Крайнова. «Я прошу вас також передати при нагоді мою незмінну душевну прихильність і панові Граціанському. Дуже багатогранний... хоч і занадто жвавий молодий чоловік. Так, так, на жаль, це я, той самий...— скрушно підтвердив він уже по-російськи своєму онімлому співрозмовникові.— *Tout passe, tout casse, tout lasse*»¹. І, зробивши щось легковажне ручкою, пішов собі розхитаною ходою, що однаково виявляла і похилий вік, і розчарування емігрантських років.

— І знаєш, хто це був? Усе одно не вгадаєш... Чандвецький!

Така гнітюча сила була у вимовленому імені, що Іван Матвійович хоч і дивився все ще на приятеля, але бачив крізь нього зовсім інше. У спогаді перед ним постав немолодий жандармський підполковник, як була чутка, фаворит Столипіна і, казали, найрозумніший після нього в таборі тодішньої реакції. От: сплівши ревматичні пальці на великому, майже голому столі, він байдуже, холодним тоном цідив Вихрову щось про біологічну нерівність індивідуумів і, отже, про непохитність законів людського співжиття, що встановилися самі собою,— про безодню, куди тягне Росія молодь, яка, будучи надмірно запальною, потребує суворої батьківської опіки, і — ще якісь слова, що викликали в душі шал протидії. «Ви хочете стерилізувати життя, пане Вихров... але абсолютно чисті елементи існують лише в колбах хіміків і частенько обходяться суспільству такою ціною, що робить їх неприступними для широкого вжитку... не боїтесь дорожнечі?» — шепотів він з виглядом охопленого нудьгою спокусника, і знову в розпалі допиту Іван Матвійович ламав уявного олівця з бронзової чашечки перед собою.

— Подумай, яка пам'ять!..— гидливо здивувався Іван Матвійович.— А скільки нашого брата пройшло через його руки!.. Дозволь, але то ж був кремезний, міцної будови чоловік.

— Виходить, підсох на старість... та не в тому суть, друже! Пригадую, ти писав мені на Ёнісей, що, як і Андрюшу Теплова, як і...— він назвав відомого всій країні далекосхідного працівника,— цей самий офіцер допитував і тебе. Отже, в його розпорядженні був величезний вибір... То чому ж він згадав саме Сашу... Граціанського, який найлегше з усіх поплатися за злочинний зв'язок зі мною?

¹ Все минає, все руйнується, все набридає (Франц.).

— Ні, Валерію,— рішуче оступився за свого ворога Іван Матвійович.— Якби були хоч будь-які підстави для того, про що ти зараз оце так жажливо подумав, то яка рація була б Чандведькому вказувати своїх? Просто жандарм упізнав тебе, і звикрилася давноосіла каламуть, і от... піддався спокусі, захотілося кинути жменю піску в наші, ненависні йому, поршні. Він міг би проробити це саме однобічним анонімним листом, до тебе чи до мене, сподіваючись, що до адресата його прочитають ті, кому слід... навіть натяком, хай йому чорт, чи скоса кинутим поглядом... зробити це... решту роботи довершити простодушний слідчий! Для правдоподібності він обрав найбільш уразливого з наших мушкетерів. На мій погляд, це була низька й безсила лють, яка, на щастя, випалоє лише те місце, де горить сама.

— Можливо, ти й маєш рацію...— не відразу погодився Валерій і повернувся до обов'язків гостинного господаря.

Леночка занадто мало знала Граціанського, щоб узяти участь у розмові, але, за звичкою людей з підозріливою совістю негайно примірювати на себе чужі міркування та оцінки, вона жажнулася від думки, що й через стільки літ давня провина ще може викликати підозри. Коли розмова перекинулася на зустрічі Валерія з представниками західної інтелігенції, вона й там примудрилася знайти дещо таке, що стосувалося безпосередньо її самої.

— У мене склалася думка,— ділився своїми спостереженнями Валерій,— що багато хто в Європі починає розуміти неминучість соціальних зрушень... природно, з роками ця свідомість зростатиме під впливом фактів. Сюди треба включити і декого з тих, хто, ніколи й не належавши безпосередньо до буржуазії, хоча б частково здобував собі їжу з нещастя війни, із слухняності людських злиднів, з неутвта ближніх, з їхньої трагічної роз'єднаності, нарешті. На лузі людському чимало таких травинок, які теж не охоплюють, не душать жертви, як великі паразити, а легенько прикладаються присоском до корінчика сусіди. Забувати почав... ну, як її, є в нас така?!

— Гайовий перестріч, *Melampus nemorosum*,— підказав Іван Матвійович, дуже задоволений за друга, що хоч і пішов з лісу, але образи в мисленні, як і раніше, черпає з їхньої спільної науки.— Те саме робить уся родина *Rhinantus arterius*, польового дзвінця.

— От, от, саме дзвінець,— зрадів з цієї знахідки Валерій, маючи на увазі, як він пояснив, поширений у західноєвропейських країнах тип людей, які люблять абстрактно і попустому дзвонити з приводу культури.— На жаль, найбільш мислячі частенько добираються до істини пішки або на старовинних велосипедах, хоч давно існує швидкісний транспорт у затрашній день... Не нудно вам?— раптом звернувся він до Леночки.

— Навпаки, я стараюся не пропустити жодного слова...— і почервоніла, захоплена зненацька на своїх думках.

— Так, приміром, один видатний фізик познайомив мене зі своїм саморобним відкриттям, що, мовляв, соціальні стосунки в людському суспільстві повинні змінюватись у міру його кількісного зростання, яке вимагає складнішої економіки. І він навіть погоджувався, що лише при комунізмі його наука набуде можливості безмежного досліджування, але... хай, мовляв, це станеться згодом, коли мене не буде. Їх стримує страх втратити свої уявні свободи... Так буває жаль розстатися із старим сімейним диваном, нехай і колючим і з неприємними мешканцями у щілинах, але на якому, що не кажи, уже провалявся півсторіччя... Так, Іване, капіталізм стає суспільною неохайністю. По суті, сказав я йому тоді, у вас єдиний вихід: іти назустріч своєму страхові.

— Як, як ви йому сказали? — палаючи і подавшись уперед, перепитала Леночка.

— Іти страхові назустріч, сказав я йому... тобто перебороти в собі низький, суто тілесний страх перед соціальними змінами, часто уявними злигоднями, чорним хлібом революції, простонародними радощами існування... поки не буде споруджено пристойних для тонких натур палат. Без цього не буває перемоги, і горе курчати, яке не наслідиться зламати свою тісну шкаралугу. На їхньому місці я кинувся б у своє майбутнє наосліп, не роздумуючи...— Валерій, зітхнувши, з жалем похитав головою.— Гаразд, годі про це. Краще розкажи мені про своє, поводи мене по своїх пралісах... пригости!

— Та мало ж їх, тих пралісів, поблизу залишилось,— узяв собі слово Іван Матвійович і, може, тому, що кожної хвилини почував, як дружина, ніби порівнюючи, проводить по ньому поглядом, увесь залишок вечора був в особливому ударі, ділячись своїми задумами на найближче десятиріччя.

5

Якраз опівночі відбулася телефонна розмова, і зараз же після неї, досить рано, господар сам одвіз своїх гостей додому; вранці Іван Матвійович їхав у дводенне відрядження... Катастрофа сталася наприкінці другої доби, протягом тієї години, поки Таїска ходила до сусідки, через вулицю, за дріжджами. Ще напередодні ніщо не віщувало лиха; навпаки, як розповідала Таїска, з полудня, після трирічної перерви, до неї на кухню двічі долинула, ніби на пробу, Леноччина пісенька, але не для Полі пісенька, а для самої себе,— все починалася й уривалась, а Таїска вирішила, з простоти своєї, що пішло на одужання. А коли вона повернулася від сусідки, Леночки вдома вже не було. Квартира була пуста і двері тільки прихилені, щоб не довелось ламати замка. Усе залишалося на місці, улюблені Леноччині дрібнички теж, і можна було б подумати, що молода господиня пішла з Полею подихати вічним морозцем, якби не зловісна відсутність дитячих речей.

Боячись своїх здогадів, Таїска кинулася навздогін за втікачами; з хвилини на хвилину мав повернутися Вихров. У розпачі вона оббігала всі навколишні вулиці, хоч задалегідь усвідомлювала марність шукання і не могла придумати собі виправдання перед братом. Коли близько півночі вона крадькома увійшла в квартиру, Іван Матвійович був уже вдома. Він лежав долі в кабінеті, розкинувши руки, але не мертвий, як можна було припустити спочатку, а всього лише п'яний, і він такий був п'яний, що не впізнав сестри. На столі стояла пляшка з-під горілки, припасеної для задушевної розмови з Граціанським. Ніби судороги пережовувалися на його обличчі, а можливо, то лише відбивався вогонь із затопленої грубки.

Іван Матвійович був напівпритомний; незвичайний до спиртного, він втратив пам'ять не зразу. Нерозбірні, як під час отруєння, слова бульбашками зривалися з його губ, і легко було здогадатися, що він, будучи в курсі подій, розмовляв зі своїм щасливим суперником.

— Е, та хіба я сперечаюся? — можна було розібрати, терпляче вслухавшись. — Йй краще буде з вами, але ви... ви обікрали мене, Осьминов! Я здаюся: ви сильніший від мене... Я кривий, всього лише лісник... скорботний, а ви жорстокий, розумний, молодий. Он Граціанський каже: коли нація занадто багата випромінює із себе, вона стає скупішою, егоїстичнішою... а я іншої закваски, еге ж, я б не поліз до повішеного на стільці піджака мого вчителя... поки він, тее, вибіг за вгощенням для вас з кабінету... таким чином! — і ще такі самі не дуже істотні признання, мовлені глухим, як із сиріої діжки, голосом.

Щоб не застали в такому вигляді чужі люди, сестра так-сяк затигла брата на ліжку, за ширму, збираючись лікувати теплим молочком, що лишилося від Полі; вранці Іван Матвійович мав читати лекцію, а він уникав пропускати заняття в інституті. Проте Таїска, поміркувавши, вирішила, що для нього ж таки краще якийсь час ще побути в тому самому стані. Ось тоді начебто і з'явився Граціанський помилуватися мертвим тілом, і горбатенькій ледве вдалося відбитися, насилу випровадивши його за двері. Залишок ночі вона провела, розбираючи криві, падаючі рядки на піднятому з підлоги папірці. Без ком, як вилився, паче сполум'явілий у деяких місцях, Леноччин лист був на кілька сторінок, але хоч як шукала на столі, не знайшла ні кінця, ні початку.

«...а все вийшло тому, що не кохала я вас, Іване Матвійовичу, ніколи... навіть тоді, пам'ятаєте? І ви повинні були спочатку це розуміти, ви ж такий чуйний, усі вас цінують, а студенти гаряче люблять. Осьминов каже, що ви мене тому ні про що й не питали, щоб не змушувати мене брехати вам. Таж он навіть люди навколо розуміють, але я на вас не серджуся, і ви його теж не лайте, він вас страх як поважає... І не тому не кохала, що нема за що, за вас кожна з пошаною піде, а просто не до кохання мені

було. Та й яка вам радість зі мною? Так і просиділа б ціле життя на місці, як у вузлик зав'язана. Мов на свято з фальшивим квитком пробралася, і страх бере: ану ж контролер спитає — «покажіть-но, громадяночко...» — що тоді? Може, і не проженуть, але ж від самого його погляду від сорому згориш. А може, і привичаїлася б, та дуже вже людиною стати захотілося мені, Іване. Всередині і я теж непогана, а тільки хитрувала з самого дитинства, бо підлий Золотухін навіки мене залякав. Ну, не можу, не можу я більше, розумієте, Іване Матвійовичу? Уклоніться другові своєму Валерієві Андрійовичу... це він мене розв'язав, щоб я пішла назустріч своєму страхові. А як наважилась, так же то легко мені на світі стало: вода солодша, небо синіше. Не шукай мене ніде, не повернуся, навіть як і на новому місці нічого з мене не вийде. Сама добре знаю, чого завдаю вам, Іване Матвійовичу, але коли тонуть — за будь-що хапаються; а мені твоя рука, життя твоє замість соломинки нагодилося... але ж і мені не легше, бо дочці вік у вічі дивитися. І коли доведеться тобі з нею побачитись, не розкажуй усього, як я гірше за собачину до тебе нав'язувалася в Пашутині...»

...Тут кінчалася Таїсчина розповідь.

— Нема чого бога гнівити, усе добре обійшлося. І живі ми залишились, і люди перший час нічого не прикмітили, а потім звикли, — сказала Таїска на закінчення. — Він витривалий у нас, Іван тобто. Ногу, бувало, об залізо розпоре чи навкулачки поб'ється з ким, змалку сльози не пустив. Так і того разу: тільки вранці на лекцію припізнівся трошки.

— Скільки ж мені було тоді, тітко Таїсо?

— Та вже на шостий тобі повернуло. На своїх ніжках з дому пішла, крихітко ти моя.

До речі, сімейне братове нещастя в її переказі відбувалося ще простіше: такий вигляд мала б, наприклад, історія світу в переказі для школярів молодшого віку. Уже без ревнощів чи обурення, лише із страхом за матір, Поля чекала продовження тітчиної повісті: зовсім незрозумілим ставало, звідки ж у сім'ї Вихрова з'явився той тасмничий хлопець. А втім, і ніхто в світі зі сторони ніх не пам'ятав тепер Серьожиного походження, за винятком Граціанського, який терпляче приберігав своє знання за пазухою, щоб у слухну хвилину, в присутності якого-небудь впливового свідка, вбити свого супротивника наповал.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Після втечі Леночки в домі Івана Матвійовича все залишилось як було, тільки без того головного, чим до певної міри компенсувалася і його давня розлука з лісом, і частіші тепер прикрощі

професії, і невігоди старої, холоднуватої взимку квартири. Сусідам і друзям було сказано, нібито лікарі послали Олену Іванівну на наші, радянські, гарячі піски, як виявилось, вдвічі кращі, ніж єгипетські. Вечорами, як і раніше, брат і сестра сходилися, щоб обмінятися новинами дня, або, наче нічого й не сталося, вголос читали якийсь твір при порожньому третьому кріслі. В ньому лежала недов'язана Полина безрукавка, і тому ніхто там не сів, немовби господиня вийшла на хвилику до сусідньої кімнати. Проте імен Леночки і Осьминова відтоді, як зговорилися, в домі не вимовляли. При всій душевній стійкості Івана Матвійовича подвійна втрата, дружини й дочки, могла б спричинитися до дуже тяжких для нього наслідків, якби його горе й дозволило не тонуло в живій справі. Щоправда, у зв'язку з невизначеністю поглядів на лісовпорядження в перехідну епоху він відклав писання підручника, зате того року з-під його пера вийшло десятків півтора прекрасних статей, і Граціанський ледве встигав розправлятися з ними.

— Замучив ти мене дрібницями, Іване! — двоїсто і слизько пожартував він одного разу в гостях у Вихрова. — Не буду критися, великі твої купюри мені більш подобаються. Перша твоя книжка хоч і з недоліками, але — глибока й відважна: це, брат, наша лісна класика! Та швидкої слави від неї не жди. Така книжка і не могла бути оцінена сучасниками, розумієш ти мене — чому?.. До речі, це правда, що про твою дружину розповідають? — і дивився кудись навкосо, повз вухо.

— От збираюся тепер безпосередньо зайнятися деякими назрілими питаннями нашого північного лісогосподарства.

— І тягне ж тебе, братику, на ці небезпечні темки! — скептично дивувався Граціанський. — Гляди, щоб здоров'ячка вистачило... А втім, ось і неприємності в тебе сімейні, а ти все стоїш, незворушний, як африканський баобаб. Дружина далеко махнула?

— А я й не гонюся за славою. Я в Радянській влади свій... я й без слави, таким чином.

— Так, так, відлюдькуватим ти стаєш, Іване...

Почувши стороною про від'їзд дружини Вихрова, студенти рідше збиралися в професора... Першим, приблизно через місяць, прийшов сам Осьминов і, знаменно, не з приводу своєї дипломної роботи, а тому, як у нього вистачило совісті сказати, що збудувався за своїм учителем. Загалом він тримався шанобливо, сухувато, трохи змарнів, нічим не виявляв ні своєї ніяковості, ні каєття; Таїска тільки головою похитувала на таку нещадну загартованість і витримку нинішніх молодиків. У Івана Матвійовича теж вистачило мужності ані натяком не прохопитися про те, що сталося. Він і тепер вважав Осьминова одним з найближчих наступників своїх лісних переконань, до того ж пророкував йому значно більші успіхи саме внаслідок його хазяйського, здорового самопочуття, яким іноді в ученому середовищі відрізняється від старих пожовтневе покоління. Спільна

справа для них обох була важливіша і вища від особистої, тому наприкінці другого візиту Іван Матвійович грубувато спитав хлопця, чи не потребує він саме тепер його матеріальної підтримки. Осьминов пильно подивився на вчителя, поривчасто, хоч, мабуть, і не дуже доречно, обняв його і взяв невелику суму до скорої получки за одну прийнятну до друку рецензію. Відтоді він став навідуватися до свого вчителя частіше, і так повелося, що чайок у них змінився малесеньким графинчиком горілки з гострими огірками Таїсчиного засолу та двома скибками чорного хліба,— так виходило гостріше. Ці філософські трапези, де обмірковувались абстрактні питання буття, більше скидалися на поєдинки розуму і знань, в яких Осьминов виявляв як безперечне зростання, так і непохитний спокій совісті. Якась негожа сила все тягла Івана Матвійовича до свого гаданого суперника, можливо, потреба бачити того, хто ще вранці дивився в любі, заспані очі його дружини.

Майже півроку Іван Матвійович вагався, пересилати з листом до Осьминова чи особисто запропонувати в делікатній формі, щоб забрав з собою Леноччині плаття й білизну, ту частину, ясна річ, яка була ще не ношена; це звільнило б молодих від обтяжливих у їхньому становищі витрат. Нарешті професор наважився зробити це напівжартома, по-чоловічому, і для того завів розмову здалеку про стан легкої промисловості в країні, про брак одягу і ще про дещо такого ж характеру. І коли вчитель набрався духу, учень несподівано сам спитав його, чи має він відомості, де і як Олена Іванівна влаштувалася на новому місці. Якусь часинку Іван Матвійович нестямно дивився на димок люльки Осьминова, і від дурної надії в нього стислося серце... але зараз же по цьому страшне сум'яття вогнем охопило його: краще б уже вона була з Осьминовим! Крім них, двох гаданих суперників, нікого на світі не було в Леночки, і тепер прояснилися деякі загадкові натяки в її листі й раніше — в підслуханій розмові. Можливо, поки він пописував свої статейки, їв борщ, грався в піжмурки з Осьминовим, річка волокла під льодом тіло його дружини... Згадавши про дочку, Іван Матвійович трохи заспокоївся, але не звільнився від мук невідомості.

Листовні розшуки по адресах знайомих не дали нічого; ні йому, ні його сестрі не спало на думку пошукати Леночку на Євзі, біля старого вогнища всіх її нещасть. Усе з'ясувалося наприкінці другої весни... Незадовго перед сном Таїска почула невпевнений, з перервами, стукіт ззовні і крізь щілинку в дверях у напівтемряві сходові розгляділа рослого, селянської зовнішності бородатого чоловіка її віку; причепливим, невиразним голосом він просився до Івана Матвійовича. З огляду на нічний час і далеке від центра місце їй нічого не залишалось, як тільки причинити двері, що вона і зробила не гаючись. А довивши посуд, Таїска, щоб позбутися страхів, знову виглянула і тепер не розібрала нічого: лише неголосне дитяче пхикання чути було в

тиші на сходах. У них саме сидів Граціанський; бажаної розмови не вийшло, і гість, звиклий лягати якнайраніше для збереження здоров'я, уже прощався. Іван Матвійович сам розчинив навістіж двері. Пізній одвідувач сидів на східці, звісивши бороду в коліна; він підвівся, як тільки на нього впало світло. Власне, їх було двоє там — біля старшого, тримаючись за його рукав, ледве стояв на ногах хлопчик років семи; сон змагав його. Він був у чобітках, як і батько, і в промоклій до рубця сірочині. Надворі періцих холоднющий весняний дощ. Насупившись, Іван Матвійович спитав, звідки вони і чого.

— От, з Єнги... ніби побачитись зайшов,— пояснив старший, не підводячи очей, а руку, як сліпець, тримав у хлоп'яти на плечі, і тому, що важко було впізнати його тепер, рівно через три десятиріччя, додав вкрадливо й тихо, як пароль співучасника, чи не забув господар ночі біля джерельця, в гостях у старого Каліни Тимофійовича.

Він не ломився в квартиру, ні на чому не наполягав і, мабуть, пішов би відразу, якби йому звеліли суворіше. Але нікому, навіть тій жінці, що втекла, не розповідав Іван Матвійович таких подробиць дитинства, і лише одна людина на світі, крім нього самого, могла пам'ятати Каліну по батькові.

— Входи, Демиде... Васильовичу,— тремтячим голосом запросив Іван Матвійович і відійшов убік, пропускаючи гостя до передпокою.

— Земляки, чи що? — мимохідь зацікавився Граціанський, який саме вдягався в передпокої.

Через дощ, а можливо, й — на зло, він не поспішав іти, потрапляв не в свої калози, не вітаючись з прибулими і жартуючи, — от, мовляв, які землячки шведняють до депутата лісів проти ночі. Передбачливий, він зразу, сполучивши деякі тодішні обставини, здогадався про те, що самі Вихрови розкусили тільки через півроку. Нарешті Граціанський пішов, пообіцявши доказати свої лісні невдоволення під час найближчого побачення, до речі — воно відбулося років через дванадцять.

Коли Іван Матвійович повернувся до кабінетика, Таїска роздягала хлопчика, який падав у неї з рук від утоми. За хвилину він опинився на забороненому Леноччиному кріслі з високою спинкою і вже спав з плямистим, схожим на відблиски багаття рум'янцем на підпухлих від холоду і втоми щоках.

— Та розвись-но перед вогнем, нехай висохне,— стиха наказав Іван Матвійович сестрі про його одежину, що залишила мокрий слід на підлозі; потім підвів очі на гостя: — Чого ж ти, Демиде Васильовичу, став, як старець? Одвик, видно, від мене... давненько ми з тобою у вічі один одному не дивилися... цікаво, хто ти тепер!.. Та роздягайся, чайком погрієшся, таким чином. Наслідник твій, мабуть?

— Він самий... синаш,— засміявся Золотухін в бороду і став по черзі виконувати все те, що наказував господар.

Так він сів до столу з не прибраним після Граціанського вгощенням, нежадібно поїв кожної страви потрошку, а склянку гарячого чаю довго тримав в обох долонях, як найбільше блага життя. Майже непочата пляшка горілки на столі дражнила його; спочатку відмовився, потім налив на денце, але раптом посміливішав, долив під мережаний поясок склянки і, знову пере-думавши, відсунув на середину столу.

— Давненько мав на думці одвідати тебе, Іване Матвійовичу, та от тільки проїздом... нагода трапилася. Я з полону повернувся через тиждень після того, як ти виїхав з лісництва. І чудно: скільки разів, у які тільки є смертельні атаки ходив, в оту світову, а оце перед дверима твоїми сторопів... чи ти ба, стукнути разок сили не вистачило, мов рука віднялася, купорос моє діло! Ех, ачей, думаю, не прожене. А то й помремо, чого доброго, отак, не побачившись.

— Дурниці які... таким чином,— переборюючи почуття жалості, сказав Іван Матвійович.— Ти пий, не соромся, пий!..

В очах його мимоволі поставало останнє видіння дитинства: їдке молоко лісового гару, димова шапка над південною частиною Пустошів, брудна палуба Євп ат і я, купка дітей біля пристані, на покинутій землі... але хоч як намагався Іван Матвійович пов'язати перелічені обставини з чоловіком, що понуро стояв перед ним, справжній Демидко так і залишився позаду, а цей був незнайомий, з великим тягарем певідомих Іванові Матвійовичу жалів, навіть увесь якийсь підмінений. Глибока зморшка невідчепної думи, що розтинала його перенісся, ухильний погляд і, нарешті, неспокійні, наче сполохані руки — все посилювало враження тривоги, якою віяло від Демида. Може, тому, що говорити їм, по суті, не було про що, Іван Матвійович спитав про Калініне буття після від'їзду Вихрових з Красновершя. Але за давністю Демид нічого не міг пригадати про такі дрібниці. Здається, з рік, не більше, простояла Калініна сторожка на заснованих берізкою розчищах, поки слідом за господарем не розчинилася, точніше, як казав Каліна, не переплавилася в якісь інші, невловні форми існування.

— А де і як розстався він із життям, про те невідомо. Ніхто не бачив могили лісового звіра... може, воно і справді самі в землю заграбуються, помираючи. Он же камінь сам у морі топе! — Думками Демид Золотухін був уже далеко від Єнги.— Набридла вона мені, Іване Матвійовичу, хоч у зашморг від неї, і надумав я перебиратися на свіжі місця. От вирвався весь, з корінчиком, і пішов. Та з квитками на поїзд непорядок виходить: з почі в чергу стають!

— А жінка на вокзалі, чи як? — щоб угамувати незрозумілу цікавість, спитав Іван Матвійович.

— Ні... вдівець я, шостий рік вдовую! От я і зметував хлопчину до тебе завезти, щоб у черзі йому без сну не мучитись, а зі станції, як упораюся з квитками, заберу його — і в дорогу! Він

у мене не пещений, Серьогою охрестили. А прокинеться, загала-сує, може, ти його й побий, нічого. Я так дивлюся, краще змалку повчити, аніж згодом усім законом по потилиці дадуть!..

— Нічого, як-небудь і без сварки доживемо до ранку,— заспокоїв його Іван Матвійович, підсуваючи їжу на столі.— І в які ж ти краї націлівся?

— Під впливом поточних подій розміркував я на Амур пода-тися. Дівер відписував: місця дуже просторі і звіра сила-силен-на, а людей жменька.

— Отже, самотності шукаєш, Демиде Васильовичу?.. чому б це?

— Так, од війни пережиток тяжкий залишився. Наче й років небагато, за сорок мені, і силу ще не всю витрачено, а на ду-ші — ніби сморжів наївся... пам'ятаєш, гриби такі, погані, на Облозі росли? Може ж таки, на Амурі ситніше буде...

— Та де ж ти ситніше знайдеш? — сказав Іван Матвійович із сумнівом.— У господі в тебе повно добра, спадщина в коморах, певне, не вміщається... коні батьківські є ще?

— Ото сказав! Так погоріло все у мене, Іване Матвійовичу, за одну ніч злизало.

Яксь неточна правда почулася Іванові Матвійовичу в його признанні.

— Велика, видно, пожежа була?

— Нічого собі... значна,— скучним голосом підтвердив Золо-тухін і, не підводячи очей, одним духом випив горілку, ще й потримав склянку, поки не вилилась остання крапля.— Та мені й не шкода... зовсім мені не шкода його, добра отого... без нічо-го воно краще: ідеш собі вільно, сам усе ліворуч-праворуч крити-куєш. Трактирчик наш у Шиханові ще за жівки-небіжки спали-ли, сусіди пожартували: тепер багато всяких жартунів розвелось. І коней мені теж не шкода, самий клопіт з ними...

Горілка оглушила його, розгладила складку між бровами; він навіть ніби хвалитися почав, як добре, легко йому стало після тієї пожежі, бо ніщо йому тепер не дороге на землі. Раптом жорстокий смішок зірвався з його губ.

— Що згадав, Демиде Васильовичу?

Замість відповіді гість довго дивився на жар у грубці з синіми язичками по перегорілому вугіллю; гостра кислувата пара підні-малася з розвішаного на стільцях кожуха.

— А то ще з батечком моїм кумедія яка скоїлася... Справа давня, можна й розказати,— почав Демид.— Це дядьки наші потім мені сміялися, сам я тоді ще малюком був! Мабуть, пригаду-єш, Золотухіні споконвіку з валками ходили: спочатку стріляну дичину в Москву возили, а зміцніли — і до інших вантажів узя-лися. Батечко важко в силу входив, хоч і несамовитий був: воно звісно, як ота перша копійчина дістається. Пригадую, матінка йому перед смертю навіть дорікала: «Ти мене на зріст манесень-ку з того розрахунку й вибирав, щоб мила на мене менше

йшло».— І, запобігаючи перед співрозмовником співчуття, Демид довгенько розводився про те, як мучилася сім'я від батькової запададливості.— От на масляну, саме на пущення, повертався мій батечко з великої фурманки порожнем... ну й поремствував трохи на творця небесного: всяку, мовляв, потолоч у люди виводиш, лише мене ані копійчкою даровою не побалував, а все тягни — або з вогню горючого, або з багна тягучого! І тільки він йому, богові тобто, такі слова поставив, зараз же нагдився йому під узгір'ям, біля горілого гайка... пригадуєш, на Горинці?.. купець Ящиков з Лешкарьова, Миколой Захарович... ну, зовсім-таки в тяжкому стані. Бач, кралою він собі завів у Полушубові: справжня молода вовчиця ота Стеша була, пекельної краси, завжди за нею кавалери зграйкою в'ються, поки знаменитий каторжний Донцов не наспів. Він тоді в наших краях, на тракті, з утікачами бешкетував... А Микола отой Захарович Ящиков і їздив до неї за старою звичкою, страшні капітали з нею протринькував, усім селом гуляли. А Донцов той і вернувся додому не в строк: дуже на купця розкипівся, проте не згубив і, дивись ти, калитки не зачепив, щоб Стеші не чорнити, а тільки виволік його на пугівець, дав йому по-божому розочків зо два по шії і пустив з напученням — не показуватися... Раніше воно все простіше було! А, певне, пригадуєш, місце глухе... і, значить, ззаду Донцов зі своєю юрмою підпирає, а спереду вже справжні вовки на ніч відхідну завели: вони в ту пору, коли тічкою ходять, з гудзиками з'їдять... Стоїть наш багатій перед холодною вечірньою загравою, п'яний та потовчений, шуба нарозхрист, з одним рукавом, жалісно так просить до батечка мого в сани. «Ні, вертати мені з тобою не з руки... пробач, Миколаю Захаровичу. Та ще й гас везу, просмердишся!» — мій ото йому. «Нічого, підкинь ти мене, Христа ради, хоч до Кондиревої Дачі,— слізно благає Ящиков.— Я тебе озолочу і замовленнями надалі не обмину». І гроші йому показує з дурного розуму, цілий гаман, усе сотенні. А треба сказати, батечко мій, як церковний староста, збирався на всеношну встигнути, однак зметикував: не інакше, як почув господь мою християнську скаргу, ось посилає мені Ящикова на рожжоток. Бувають скарби лежачі, а бувають вони й ходячі... Звісно, справа не без ризику, але ж уся комерція на кривці стоїть, а як і знайдуть на дорозі недоїдки після вовків — на Донцова подумують. Сокирчина в хазяйновитого фурманца завжди в передку, на поганий кінець. Ніхто їх там не бачив: посадив купця, поїхали...

Другу склянку, повнішу, Демид Васильович вихилив без прощання і, наче раптом оглушений, довго дивився в підлогу, мов забув продовження оповіді.

— Ти хоч огірочком закуси, голубе, а то й квітоків на поїзд не дістанеш,— зважаючи на пізній час, натякнув Іван Матвійович.

— ...зігрівся в пахучому сні, розморило Ящикова на rado-щах. Знову ж таки далекий дзвін над лісами стелеться, зірочки

блимають у небі, тільки янголів не вистачає: дуже так зворушливо навколо. «А тебе ж оце, Василю Федотовичу, всевишня рука сюди привела... я же з життям прощався,— Ящиков ото моему каже.— Тільки я Миколу-угодника згадав, раптом чую твій бубонець на порятунок».— «Що ж, видно, зустрілися наші молитви біля престолу господнього,— батечко думку свою думає,— побачимо, чия молитва дужча!» І як виїхали на Калинине джерело, де й ми з тобою сиділи... пригадуєш, зарослу підківку на березі?.. Тут батечко мій заохкав, удав, ніби супоня на хомуті в нього розійшлася... звелів Ящикову вилізти, начебо голоблю підтримати, а той, не дурень, устиг зміркувати, значить: якби правда, кліщі хомута розійшлися б і дуга враз обвисла б! Проте виліз... і ось уже батечко наступає на нього зі своїм злочинницьким інструментом. Але тільки-но замахнувся, щоб розсікти, обушок і зірвався, ніби зняло його помахом небесної сили... лише погризене топорище в руці у батечка зосталося, така невдача. Викрутився наш Миколай Захарович та як трісне мого старенького з правої, потім з лівої, потім обома разом. Погрівся на ньому отак, вскочив у його ж сани і махнув разом з гасом, а розбійник наш ледве доповз на ранок додому, пішки і без половини бороди. З тиждень пролежав, поки здоров'ячко налагодилось, купорос! А сам Ящиков і похвалявся потім у компанії. Між іншим, неабиякий силач був: коцюбку в які хочеш вензелі зав'язував... Через рік помер від цвяха завбільшки з палець.

— Як це так? — стрепенувся з несподіванки Іван Матвійович.

— Фокуса з цвяхом у теплій компанії показував, та, бач, і когтнув його сп'яну. Поки там довели, поки розрізали...

Іван Матвійович насупився:

— Що ж, коли забавити хотів ти мене своєю розповіддю, то невесела твоя забава, Демиде Васильовичу.

— Забавка весела, Іване Матвійовичу, а річ у тому, що ти мені за білку, Марію Єлизарівну, все не можеш простити,— стримано засміявся гість.— Ні, в мене кожна оповідь із зерниною всередині, а зернина тут яка. Дивлюсь я на людей: шукають вигоди, стинаються одне з одним, а доля тим часом одного цвяхом у горло вшанує, іншого правцем поставить, як мого старого. Любить господь з нашим братом пожартувати, страх як любить! От я й питаю: до чого ж усе це? — І ніби відповіді пошукав очима у стосах книжок, якими було завалено кабінет Вихрова.

Усе в ньому тоді — і несмішна батечкова історія, якою, можливо, хотів оплатити дарові харчі й горілку, і само це запитання, що прозвучало як запрошення до абстрактних, далеких від поточного життя міркувань,— усе наводило на думку, що гість за всяку ціну намагається продовжити своє нічне сидіння під сухою і безпечною покрівлею.

— Щось ти петляєш, Демиде Васильовичу, не договориєш. Чого сам ти в житті шукаєш?

Той відповів не зразу, а спочатку прислухався до шуму дощу за вікном.

— На колишнє багатство моє натякаєш? Ні, не так усе просто, Іване Матвійовичу. Звичайно, яка мені тепер віра... як уламкові старого режиму, а тільки... не з бочкою солонини говориш: ще душа в мене є! Нічого не шукаю я, oprіч тиші, спокою та легкості шукаю сюди,— і пом'яв відстовбурчену на грудях кишеньку, захрустівши папірчиком у ній.

І раптом у Івана Матвійовича поза його волею піднялася з дна душі вся гіркота його красровершенського дитинства: обгризені скоринки з Таїсчиної торби або наполегливі нагадування старого Золотухіна десятирічному хлопчикові, щоб сказав матері прийти увечері помити підлогу в його трактирі.

— Та це ж ти щастя захотів, Демиде Васильовичу,— холодноенько засміявся Іван Матвійович,— а воно край дороги не валяється... За нього платити треба готівкою... і наперед треба платити. От, кажеш, уже за сорок тобі, а перелічи, скільки в тебе внесків зроблено? Таким ось чином, тиші своєї шукачу!..

На тому й завмерла їхня розмова; а втім, заради малюка, що тихо спав собі в кріслі, обидва постаралися заокруглити її без взаємних образ. Незабаром гість заквапився на вокзал, і лише принижене дякування за гостинність виявляло його неспокій, з яким він назавжди йшов звідси. Значно пізніше згадали Вихрови, як тоскно торкнувся він наостанку напаленої грубки, наче жменю тепла винести з собою хотів у пегоду, або — як ні хліба, ні карбованця не попросив на дорогу, але крадькома, граючись, затаїв, стиснувши в пальцях, грудочку цукру, або — як прощально, нарешті, скосив очі на сина з Таїсциним пірником у кулачку. Все наводило на думку, що ці одвідини Золотухіна не випадкові. На прощання Іван Матвійович поцікавився між іншим, яким чудом той відшукав його у столиці. Виявилось, адресу Демидові Золотухіну дала сама Олена Іванівна в Пашутинській лікарні, куди місяця півтора тому возив він дрова за розверсткою. Новина, природно, схвилювала Вихрова, і це одвернуло тоді його увагу від справжніх причин Демидового переселення на Амур. З одного боку, радість полягала в тому, що Леночка була жива, здорова і, видно, задоволена своєю долею, а з другого — це повертало Вихрову його улюбленого учня. Залишок ночі Вихрови провели в міркуваннях про втікачку і перш за все — як це вони в хапанині забули пошукати на Єнзі!

Уранці Іван Матвійович послав дружині перші гроші для дочки, а пашутинському лікареві — листа з проханням пробачити за довгорічне мовчання і з безліччю навідних запитань, а до листа приклав свою другу, свіжовиялану Граціанським, книжку. В листовній відповіді бгора Севастяновича були деякі відомості, з яких з'ясувалися подробиці Леноччиної втечі.

Весна 1929 року прийшла на Єнгу із запізненням, береза зазеленіла тільки в середині травня, але сніги пожухли значно раніш, і вже з квітня полози діставали землі. Зі станції Олену Іванівну з дочкою попутні хурщики підвезли до повороту на пором; санної дороги через річку вже не було, а сніг став дірчастий, наче постріляний з дробовика. До берега, що тонув у сизій імлі за ополонками, добиратися довелось пішки. Ліс ще не оживав, але вже де-не-де вмився весняною водою на схилах. По колії йти було важко, а вкочений узимку край дороги проламувався навіть під дитячою ніжкою. З півдороги дівчинка стала никнути від втоми, і мати пожалила, що, на відчай душі вириваючись на волю, не попередила Єгора Севастьяновича листом про свій приїзд. Поночі вже обидві з мокрими ногами дотяглися до присадкуватого рубленого флігелька, в першому крилі якого проживав пашутинський фельдшер... Ніхто не озивався на стукіт і голос: у Пашутині лягали на смерканні.

Мати шепнула дочці, що зараз дідусь прокинеться і випустить їх до себе, в тепло, але, як і раніше, панувало безгоміння, тільки невизначно по-весняному дзюрчало навкруги та на другому кінці виселка ліниво, спросоння, дзявкала собачина. Припускаючи найгірше, Олена Іванівна дивилася на самотню синю зірку, що висіла позаду крижаної бурульки під острішком,— краплі, спливаючи, несли в собі часточку її лагідного сяйва.

І що довше мерзла вона з дочкою під чужим вікном, то все переконливішою уявлялася їй неминучість повернення на Єнгу... Вона з дитинства відчувала хибність свого становища в родині Сапегіних, особливо напередодні революції, коли станові тріщинки остаточно підточили, здавалося, непорушний державний моноліт. І скільки в ті місяці вже, по суті, програної війни галасували про зраду й злочини приреченого ладу, такими то ненавистю, то наклепами відгукувалися на це поріділі тепер гості старої пані, така хвиля відплати час від часу почала розгулювати по повіту, таким визивним здавалося існування самотньої паралізованої володарки все ще численних угідь, що Леночка жахнулася одного разу й затремтіла від думки, що, вичерпавши наявних відповідей, заходяться коліси і з неї стягати за минуле, навіть за те, про що вона ніколи й гадки не мала. Загостреним чуттям перебіжчиці вона відчувала косі, сповнені злісної цікавості погляди простояків на собі, проте обов'язок щодо безпорадної виховательки та ще боязнь недовіри з її сторони, тобто те ж саме відчуття власної гідності, перешкодили їй вчасно дезертирувати з неблагополучного дому, який уже покинули служники. Вона ще й досі не забула незвичайного томління пустих весняних вечорів наодинці з мовчазною старою, гарячкові погляди у вікно на голону алею з розчахнутими ворітьми в кінці, які ніби запрошували тікати, підозрілі шерехи на ганку, нічне скрипіння віконниць, це нестерпне чекання — навіть не смерті і, мабуть, не болю,

хоча й довгого і не умертвляючого, а чийогось недбалого доторку до душі, до того ж у найуразливішій її точці. Так почалася хвороба страху, змішаного з почуттям якоїсь тривожної провини і власної неповноцінності, від чого так і не зумів зцілити її захоплений своєю роботою Вихров,— ця безперервна, день і ніч, втеча байдуже куди — на чужину чи в могилу. Але в такому разі Леночка так і не розібралася б ніколи — де ж і чия правда, і, отже, їй нічого не лишалося, як почати життя з того самого місця, звідки вона тікала в своє нещасливе заміжжя.

Ніякого пожвавлення все ще не видно було у фельдшерових вікнах, та ось, постукавши вдруге, жінка побачила, як засвічений сірник проплив у вікні, і по хвилині знайома довгов'яза постать, з цигаркою і в накинутому поверх білизни плащі, з'явилася на ганку.

— Чи вам дня мало, вночі швендяєте! — забуркотів лікар і покашляв гавкітливо.— Що в тебе за хворість така екстрена?

— Ми просто з поїзда до вас, Єгоре Севастьяновичу... — Олені Іванівні здавалося тепер, що вона вже не має права назвати підвище чоловіка.— Ви вже пробачте, спати вам не даємо.

Фельдшер, який щойно повернувся з виклику, мовчки кутався у свій брезент, який надимався на спині. В цю хвилину доречно запхикала Полечка, точнісінько, як Демидів хлопчик на сходах у Вихрова через рік після цього, і сама Олена Іванівна схлипувала пенароком.

— Чого ж побиватись отак передчасно! — нагримав старий.— Неси дитя до хати, розпакувай... зараз ми його обслідуємо. Почекай на ганку хвилину, дай мені спочатку одягтися.

Старовинна газова лампа з абажуром молочного скла ледве освітлювала необладнану для життя холостяцьку комірчину, обклеєну газетами, з лосячими рогами над книжковою етажеркою. І, благословляючи ці сутінки, Олена Іванівна хапливо й одверто виклала старому все про себе до останньої цяточки: вирішувалася її доля. Єгор Севастьянович хляпав з кутка в куток калошами, надітими на босу ногу, викручував з пальника нагорілий тніт, поглядав на дівчинку, що зігрілася в його ліжку. Він кінчив лише чотири класи військово-фельдшерської школи, і йому важко було поставити діагноз у справах серця, в даному разі — щодо поведінки молоді і миловидної жінки, яка надумала змінити вигоди столичного життя на сумнівні радощі життя в глушині. Тепер, уночі, досить фальшивою здавалася і її потреба довести комусь, як у неї виходилося у запалі, право на повітря батьківщини, паче хтось міг відмовити людині в цьому. Старий прикинув у думці можливі, модні в ті часи варіанти, але в Лошкар'ївському районі не було ні оборонних заводів, ні секретно-промислових підприємств, крім фабричних валяних виробів кілометрів за двадцять від місця дії. Одне слово, за сорок років медичної практики це був найрідкісніший і, здається, пайневідкладніший випадок... та й просила ця жінка таку дрібницю, що неможливо було відмовити.

— Не знаю, куди й улаштувати тебе, жіночко... забула все, мабуть? Може, в Лопшкарьові посади для тебе попросити? — маявся він перед професорською дружиною.

— Мені тепер найголовніше, щоб саме т у т залишитись, Єгорі Севастьяновичу. Хоча б і з няньки почати...

Тоді, давши гості поїсти скислого холостяцького варева з розмальованої миски на столі, фельдшер накинув на плечі кошлату роз'їзну доху, відому всьому району під назвою дв а н а д ц я т ь с о б а к, відповідно до числа шкіур, що пішли на неї, і подався ночувати до конюха у сторожку.

Хоч наміри в Олени Іванівни були ніби ясні, вона їхала на Єнгу з таким почуттям, наче кидалась у вир: померти й народитися заново... Її розбудили веселі звуки неділеснього ранку. Розплатавши лапи, фельдшерове цуценя повискувало в сонячному промені, а з сіней чутно було плюскіт води — хтось зливав її в цебер; крім того, за подвійною рамою бешкетували горобці, і Єгор Севастьянович вичитував комусь за дисциплінарну провину. Все обійшлося без придуманих заздалегідь прикросців, навіть дочка не застудилася в дорозі; так почалося друге життя Олени Іванівни. Вона встигла завидна найняти куток у хаті в місцевій старій дівки, на прізвисько П о п а д ю х а, купила пшінця і трійко щоденного вжитку горшків на базарі та поробила все потрібне, щоб на вечір піти на чергування. Перші дні було страшнувато перед людьми — піддатись або осоромитися, та чомусь вже менше мерзла тепер у холоднуватому дерев'яному будиночку, де проводила більшу частину доби. То була ветха, ще земського будування дільнична лікаренька, витвір самого Єгора Севастьяновича, на двадцять ліжок і без міських витребеньок, зате всього там було потрошку: амбулаторія з картинками всіляких хвороб на стінах, справжня родильна палата, навіть своя аптечка з дверима матового скла і такого басовитого голосу, що простіші недуги починали ніби бліднути ще до прийняття ліків. Хворі лежали під тонкими кущими ковдрами, дуже за все вдячні і навіть з дитячим задоволенням, як уміють хворіти лише селяни; догляд і привітність були для них важливіші, ніж наївні універсальної дії мікстури... Чи не найзатяжніша і найнебезпечніша хвороба там була у самої Олени Іванівни.

Вона витрачала себе, поки трималася на ногах, і не рахувала днів; і такий великий був егоїзм її відчаю, що заради справи забувала часом про дочку, покинуту на руках у Попадюхи. Молодша від усіх трьох тамошніх санітарок, вона мовчки бралася до всякої роботи, і незабаром стало не то щоб тепліше в цьому закладі, а ніби домашніше, як завжди, коли з'являється нова й дбайлива господиня. Настороженість персоналу лікарні змінилася на цікавість, чи надовго вистачить у неї запалу. Тим часом поголоска досить швидко рознесла навколо звістку про повернення сашегінської г о д о в а н к и, як прості люди називали вихованок; небагато хто знав її там під чоловіковим прізвиськом. Щохвилино Олена

Іванівна відчувала на собі тисячооку народну увагу; надто, поки не звикла трохи, лякали її пашутинські діти, які, сп'явши на призьбі, заглядали до неї у віконце, і, правду кажучи, лише скрес річки та непролазна грязюка, відрізавши відступ, допомогли їй перебороти вагання першого, найважчого тижня. На той час о. Тринітатов занедужав і також негайно заглянув до Єгора Севастьяновича для наукової наради з приводу свого хронічного запалення сідничного нерва, причому довго і скрушно кивав головою на таку вабливу дружину столичного діяча, що старанно скребла затоптану підлогу в сінцях... Ніхто не чув від неї відмови або скарги, так само як і жарту, зрештою. Частенько Олені Іванівні доводилося супроводити фельдшера у виїздах на далекі пологи або нещасні випадки, і скрізь її зустрічали невиразною, ніби її не було зовсім, мовчанкою, хоч і встигла скластися негласна думка, що в неї легка рука. На кінець півріччя від колишнього страху перед цими людьми залишився тільки загасний, зате багатий на наслідки острах стикнутися лицем в лице із славетною Семенихою — і не тому, що стара знову могла образити її незаслуженим докором, а тому, що саме від її суду зрештою залежала душевна рівновага, якої такими зусиллями добивалась Олена Іванівна. Зустріч неминуче мала відбутися, — стара жила по судідству, в Полушубові, з неодруженим сином, і, до речі сказати, за винятком Єгора Севастьяновича, то була перша людина на Єнзі, яка виявила до Олени Іванівни співчутливу турботу.

Це був у Семенихи останній з п'ятох, живий на той час, син, Марко. Наймолодший з Ветрових, він відповідно був і на зріст дрібніший, не рівня своїм старшим, легендарним на Єнзі і грізним братам, зате веселіший і рухливіший від них, з пустотливим блиском в синіх очах, найпринадніший з снєзьких женихів. Крім головних обов'язків полушубовського завідувача хати-читальні, він добровільно один по одному брав на себе всякі громадські обов'язки: писав замітки в районну газетку, проводив господарські заходи, роз'яснював політику робітничо-селянської влади, скоряючи аудиторію дохідливою логікою міркувань, — одне слово, допомагав встановитися тут радянській новизні. До його читальні, куди він, не маючи достатньої освіти, залучив інтелігенцію найближчих селищ, тягся народ послухати відповіді на хвилюючі світові питання — чи існує бог, про загнивання капіталізму, а особливо — хоча б глянути на чудо тодішньої техніки, до певного часу прикрите вишитим рушником. Проте, перше ніж показати своїй аудиторії убогий фанерний ящикок із упаяним у чашечку кристаліком, що вмів говорити, Марко щоразу виголошував вступне слово про наукові відкриття і розквіт людського розуму при комунізмі, прихід якого планував приблизно років через півтора, до того ж робив це з таким запалом та шанобливістю, що якби йому освіта, був би він видатним просвітником свого часу. «Гаразд уже, не тягни ти з нас душу за те... заводь свою штукатунку», — хвилювалися громадяни, і в тому полягала сила

ветровського радивона, як його охрестили люди, що кожного дня майбутнє говорило з ними голосом Москви.

На початку другої зими Марко зайшов до Олени Іванівни нібито мимохідь, а з усього видно було, недаремне. Надходили тривожні часи колективізації, і, здається, незважаючи на позитивні з усіх боків відзиви про новеньку милосердну сестрицю, бажав він в чомусь упевнитися й особисто. Був вечір, дзижчала Попадюшина прядка, при гасовій кліпавці на столі Олена Іванівна годувала Полечку після добового чергування. Гість скинув шкірянку у шапку, обсмикав на собі тіснувату, в обтяжку, військову гімнастерку і, нарешті, назвав себе.

— От, ознайомитися прийшов... за прикладом городничого у відомому творі Ревізор,— пояснив він, намагаючись надати напівжартівливого відтінку розмові.— Чи не маєте потреби в чому, чи не кривдить хто?

— Нічого, живемо, як усі, спасибі, сідайте, відпочиньте, раз прийшли,— без виразу промовила Олена Іванівна, і, між іншим, дуже тоді Маркові сподобалося, що, зайнята своєю роботою, вона за весь вечір не глянула на нього ні разу.

Пильно придивляючись до обстановки, він почав розпитувати Олену Іванівну про її роботу на Єнзі, про Москву, куди, за обкомівською розкладкою, збирався на курси через місяць,— про її громадські погляди й інтереси, нарешті, але не тому, що міг вдовольнити будь-яку з її потреб, а тому, що через відповіді сподівався оцінити серйозність намірів та політико-моральний стан приїжджої дамочки. Виявилось, однак, що все, що потрібне було для людського існування й гідності, Олена Іванівна мала. Між іншим, він звернув увагу на щільасту підлогу, звідки тягло смердючим холодком і де з краю в край перебігали дрібні колочі блискітки.

— Що це у вас під підлогою, наче бісерок, качається?

— А то щурі, голубе... може, треба пару на розплід? — відповіла за свою квартирантку гостра на язик Попадюха.— От наглядають за нами, чи не куємо по ночах грошей фальшивих.

— У такому разі, це дуже погано й неправильно,— блиснувши очима на стару дівку і трошки подумавши, сказав Марко Ветров.— Та й дівчинка застудитися може. Тут конче треба рейочки у щілини загнати... та сам же я й позабиваю цими днями. Це ж я зовсім тимчасово з портфелем ходжу, а так я тесля. Тому й Марко, по євангелістові... і, візьміть до уваги, всі у нас в роду також теслі.

— Авжеж, я знаю вас,— вдячно усміхнулась Олена Іванівна.— За півроку чимало начулася про чотири в і т р и. Ви, значить, п'ятий будете?

— Так це про братів моїх сказано, куди мені! Ті справді столітні дерева до коліна ламали. А старший, Юхим, навіть з Ленініним їздив на паровозі, в охороні. Он куди Ветрови сягнули! А я так собі, останній в обіймі, в і т р е ц ь, можна сказати...

Він поцікавився також, чому Олена Іванівна ніколи не заїде до читальні підвищити свій соціально-культурний, як він висловився, рівень за допомогою наукової книжки або послухати одним вухом красиву радіомузику з Москви із співом різних видатних артистів. Попадюха висловила резонний сумнів, щоб звичайний голос з такої відстані, та ще й без дротів, міг докричатися до Ёнги, і тоді Марко, весь час ліктиком ненароком торкаючись Олени Іванівни, став пояснювати на папірці, як повітряні хвилі заплутуються у сітках котушок і все інше, до того ж гаряче поговорив на улюблену тему: скільки корисних, принадних і невідкритих речей валяється під ногами у закутого в кайдани людства.

— Отож неодмінно приходьте. Та ви, може, людей соромитесь?.. що дивитимуться на вас? — допитувався Марко.— А чого ж вам їх боятися, ваша справа чиста...

— У вас там і без мене, я гадаю, людей і гарматою не проб'єш...— вагалась Олена Іванівна.— Поки черга дійде, нічого їй не дістанеться.

— А ви увечері, після закриття приходьте. Можна і з донькою, щоб не розлучатись. Якщо з приводу вовків побоювання, то сам же і назад вас проведу.

Значно дужче, ніж миловидність, приваблювала його в цій жінці її сувора самостійність і наполегливість, з якою вона домагалася свого визнання в житті. Раптом він збентежився з несподіваного повороту думки та до того ж піймав на собі глузливий погляд Попадюхи і скоро пішов, ледве попрощавшись і залишивши по собі відчуття простору та голубого, ніби міражного полудня. Олена Іванівна пошукала в пам'яті, на кого так дуже скидається він. «Ага, той яструб, яструбок...» — сказала вона сама до себе, знайшовши йому подобу у своїх спогадах про поїздку з чоловіком на Кавказ. Така сама туга, впевнена у своєму безсмерті істота сиділа тоді на камені, чистила відкинута крило і одним оком стежила за жінкою, що стояла у вікні вагона.

3

Вранці, коли не було вдома господинь, Марко позашивав усі до однієї щілини в підлозі, а через кілька деньків по дорозі в Шиханів Ям, на пошту, він зайшов до Олени Іванівни уже в лікарню дізнатись, як вона, самотня, призвичаїлася на новому місці. А на пошті йому треба було довідатись, крім того, чи не допомагає їй хтось інший, здалеку, коротати згадану самотність. За який тиждень-два вона звикла до його одвідин; кінець кінцем, Марко був лише на чотири роки молодший від неї,— тільки на чотири роки і навіть без двох місяців!.. але, хоч як подобалась їй його щира, невитрачена сила, вона сама поклала край подальшим зустрічам. Можливо, навіть не страх перед могутньою Семенихою зупинив її на півдорозі, а просто покарала себе за спокусу, що

майнула в думці,— відразу, минувши всі шаблі, досягти ніколи не звіданого щастя і поставленої мети: для цього досить було лише дві буквочки в її прізвищі змінити... До речі, в середині грудня Марка викликали до Лошкарьова на місячні курси активістів, і все порвалося само собою. Проте, якраз опівночі під Новий рік, він розбудив її, постукавши у вікно, над самим ліжком, і з ганку, через зачинені на клямку двері, покликав на святковий радіоконцерт, про який заздалегідь оповістили з Москви. Він додав ледве чутно, що лише заради цього на деньочок вирвався додому, що в такі морозні ночі чутно особливо виразно далекі радіостанції і до того ж сторонніх у хаті-читальні не буде, ніхто не перешкодить їм наслухатися доскочу... Олена Іванівна й сама трохи знудьгувалася за музикою, але спочатку голос розуму був дужчий від її розбудженого почуття.

— Ви одчиніть мені двері, а то важко говорити,— наполягав той з ганку.

— Ні, це зовсім зайве... Уже пізно, Марку Миколайовичу,— відповіла вона, від самої себе притримуючи рукою клямку і знаючи наперед, що її негайно перекопають у протилежному.— Та й далеко по такій холоднечі...

— А ми ярком, навпростець... хіба нам тут довго! — глухо умовляв Марко.— Та відчини ж: не злодій... своє, не крадене принісі!..

Повагавшись, вона побігла за теплою ватянкою і, похапцем обмотавши кінець хустки круг шиї, вийшла до парубка на ганок. І така світла мла стояла над навколишніми лісами, а Полечка спала так міцно, і так благально-слухняно сяяли перед нею кудись у глибину запали Маркові очі, що вона спокусилася перебігти на годинку в Полушубово.

— Застебнися, мороз, застудишся! — сказав Марко, ховаючи руки за спину.— Або давай я застебну... де це в тебе тут гудзики?

— Нічого, я сама..

Сповнена невимовної радості, все ще уві сні, Олена Іванівна тихенько, щоб не сполохати господині, а ще правильніше — самої себе не розбудити, збігла на дзвінкий, крупчастим сріблом пригнаний сніг. Такий же невмілий в обходженні з жінками, як і той, її перший, Марко всю дорогу нащось розповідав їй про Чапаєва, що орлом літав по степу і так само, як Єрмак, загинув у бистрині річки. Олена Іванівна й сама читала цю книжку, звідки він брав подробиці, але в Марковому переказі знайомі епізоди були полум'яніші й свіжіші, забарвлені додатковим хвилюванням,— походження його вона вгадувала жіночим чуттям. І він був такий несхожий на себе, недавнього, грізного, коли на мітингу біля сільради громив куркулів, що «збилися у клубок, як вужі восени», за ухилиння від хлібоздачі... Йти довелося одне за одним вузькою стежечкою, ледь-ледь протоптаному серед кучугур, тасмничих і чомусь блідо-рожевих тепер, як і мало бути в такому сні. Олена Іванівна поспішала, все залишала Марка позаду, а він наздоганяв, і п'янке повітря новорічної ночі паморочило голову:

в останню хвилину тоскно і лише за прощенням вона оглянулася на доньку, залишену позаду, і раптом закричала так пронизливо, що двічі, відбившись од лісу, повторився її крик. В цілковитому безвітрі заграва майже без диму здіймалася над Пашутином, і не вгадати було, що там за візерунчастим пругом лісу палахкотить.

Коли вони, задихавшись, прибігли у виселок, лікаренька палала не згірше від хвойного багаття. Заглушуючи гамір метушні, жаркі святкові язики полум'я хльостали з вікон, куди самі хворі, навперекидку з криниці, дружно вихлюпували цяцькові відерця води. Власне, рятувати вже було нічого, але заради порядку хтось трошцив двері сокирою, а інші розтягали баграми старий дах, довершуючи роботу вогню. Багорова весна настала в радіусі кроків півтораста; танув сніг на деревах навколо і полум'яно зацвігало віття поблизу. Єгор Севастянович стояв трошки осторонь із стерилізатором у руках; у тьмяному нікелі коробки, вчасно вихопленої у полум'я, тріпотіла малесенька, але схожа на справжню, пожежка. Старий був без шапки, в піджаку, і прачка з лікарні уже не раз намагалася накинути йому на плечі два надцять собак, а він гнав, відпихав її, непохитний, як у почесній варті біла тіла дорогої людини.

— Хто ж це руку підняв на тебе, Єгоре Севастяновичу, га-а? — голосом, повним натхнення й стриманої злості, спитав Марко.

— Вони ж, лиходії, крові людської споживачі... от хто! — скинувшись простогнав лікар, і відвести його вдалося лише після того, як завалилося перекриття над аптечкою.

...Нещастя обійшлося без жертв і, можна сказати, без наслідків; тимчасово, поки збудують нову і крапцу, лікарню перевели в уцілілий на подвір'ї інфекційний барак. Тільки Єгор Севастянович став частенько слабувати на запій після загибелі його кровної справи, в яку вклав стільки сподівань, праці і власних заощаджень. Слідство, наскільки воно могло розібратися по головешках, не встановило підпалу, але пожежа збіглася з початком перебудови сільського господарства на соціалістичний лад, і поголосна вперто приписувала справу лихому замірові. А втім, тоді ж таки розшуки виявили, що один з найрозумніших у волості колишніх багатіїв, Золотухін Демид, безслідно зник із Шиханового Яму ще за півтора місяця перед тим, незабаром після появи в газетах славнозвісної переломної статті щодо селянства, зник не знати куди із синком і, покидаючи з усім добром садибу, навіть не заупустив у неї, на загальне здивування, червоного півника, для чого мав усі можливості. Троє інших, багатших за нього, досить спритно довели свою непричетність до народного лиха.

— Нічого, дошукаємось... а треба буде, то й за морем знайдемо! — зловісно кицув Марко на черговому активі пезаможників, і слова його зараз же облетіли весь район.

Ішов рік великого перелому, і пов'язані з ним події затримали від'їзд Марка до Лошкарьова. Зустрічі його з Оленою

Іванівною припинилися самі собою: щоразу ставав між ними той незрозумілий вогонь. Читальню в Полушубові закрили, бо не було тепер господаря, який з головою поринув у роботу важливішу. Було дивно, як його вистачало на все: сьогодні громив куркулів за приховування необмолоченого хліба або продаж коней, що зривало вивезення лісозаготівель, а на ранок за двадцять кілометрів звідти закликав населення відповісти громадською оранкою під льон на підступі папи римського, який загівав тоді разом з кардиналом Помпілієм хрестовий похід проти Радянської республіки; цілу весну мандрував по волості з ф і н е с т а ф е т о ю по мобілізації коштів, як називалося в ті роки вилучення незаконних лишків, мимохідь перевіряв насінневі фонди до посівної, організовував буксирні бригади з молодих ветеранів революції його типу, тобто очолював наступ соціалізму на Єнзі. Колективізація в районі почалася з зими 1930-го, і зразу ж по тому прозвучали перші постріли куркульського опору.

В обласній газеті усе частіше згадувалось ім'я знатного на Єнзі завідувача хати-читальні як невтомного проповідника радянських ідей; за півроку його не раз викликали на конференції до Лопкарьова, і в останній літній приїзд Марка редакція преміювала полушубовську читальню ламповим приймачем, об'єктом його давніх мрій. Марко повертався на смерканні після дощу; усе тонуло в легкій імлі і щойно пригнали худобу. Йому б краще піти селом, людними місцями, а він, голодний з дороги, поспішаючи спробувати свою машинку, подався городами. Отут, коло самого дому, і стріляли по ньому із засідки двоє із зав'язаними обличчями; після того вони верхи махнули на Дубовики. Стурбована пальбою, Семениха кинулася назустріч синові, але в нього вистачило волі з ходу вбігти до хати і покласти на лаву дорожню пошу.

— Не лякайтесь, мамо, я живий!..— встиг сказати він, ніби прислухаючись до чогось, і впав, як підкошений.

Коли через годину в Полушубово примчали заступник голови виконкому Поташиков і прокурор, які виїжджали в Кондиреву Дачу проводити слідство з приводу не в ж и т т я заходів проти куркульського саботажу, пашутинського фельдшера на місці не було. Його розшукали і привели згодом у стані чергової н е д у г и; міліціонер, який старанно просив натовп розійтись од вікон, допоміг фельдшерові вибратися на похилий ганок Ветрових. Уся місцева влада, четверо, стояла біля стола із семилінійною лампочкою на ньому, нерухомі й урочисті, як це буває під час оголошення війни. Їхні тіні, не вміщаючись на стіні і зламавшись посередині, переходили на закіптюжену стелю. Марко напівпритомний лежав біля їхніх ніг на підлозі, темна калюжка натекла в нього під боком; стоячи навколішки і припавши до синового узлолів'я, мати розбирала волосся на його лобі, що позлипалося від смертного поту. І, здається, в усій затихлій волості не було інших звуків, крім частого, поверхневого дихання Марка, схожого на за-

дишку паровоза, коли, пробігши великий перегін, він на хвилинку зупиняється на полустанку...

— Не наступи,— замість привітання сказав Поташников, повівши очима в бік фельдшера.— Довгенько чекати примушуеш, ваше превосходительство!

Ставши навколішки, Єгор Севастянович поволі відірвав важкого намоклого рушника, кинутого на Марка поверх сорочки,— голова сілради світив йому, присівши напочішки, і намагався по обличчю вгадати оцінку стану і наміри старого. Куля пройшла, минувши кишечник, навскоси і навиліт; рваний вихідний отвір був страшніший від малесенької дірочки в животі; друга наскрізна рана, у м'якуші стегна, виявилася легкою. Пульс інколи зникав, і Єгор Севастянович із сумною значливістю похитав головою. Він сказав, що везти пораненого в районну — небезпечна справа, але додав також, що потрібне негайне хірургічне втручання. Начальники переглянулися, вони встигли звернути увагу на ходу лікаря, на його не тільки від старості тремтячі руки. Щоправда, дороги підсохли, але навіть якби негайно викликати лікаря по телефону, до Полушубова він добрався б не раніше світанку. Нарада відбувалася мовчки, погляди були промовистіші за слова, іншого виходу не спадало на думку.

— Так...— у кричущій тиші процідив прокурор.— Ну, значить, починай, лікуй його.

— Не можу,— сказав Єгор Севастянович.— Тут потрібна порожнинна операція, а я, як фельдшер, не можу... права не маю за законом.

— Ну, а закон же — хто? Це ми закон,— гірко засміявся Поташников.— Що ухвалимо, те й закон... цікаво, якого тобі ще треба, чудило? — І з недовірливою зневагою подивився на довгі, вздовж тіла, лікареві руки.— Начебто вже й ніколи не стріляли раніше на Євзі?

— Колись тут у нас здебільшого сокирами та кіллям орудували,— опустивши голову, сказав Єгор Севастянович.— Щоправда, був випадок, років близько сорока тому... втікача у Калини в сторожці підстрелили в те саме місце. Він швидко загинув.

— Так,— одрубав Поташников, усім своїм виглядом говорячи: ех, лікарю, лікарю, дурна макітро, сам п'ю, та діло своє знаю! — після чого очима передав Єгора Севастяновича прокуророві. «Недопильнували, думали, мовляв, світило превесвітньої науки в Пашутині у нас сидить, а він онде спрацювався, розклався, і на вершок не виріс за цілих сорок років. Е, змінювати до бісової матері, змінювати треба все навколо!» — нетерпляче думав він; з цього беззастережного діагнозу й почалося надішля пашутинського лікаря.

— Скажіть нам, громадянине, ви член партії? — поправляючи окуляри на носі, ввічливо спитав прокурор.

— Ні, але я росіянин... І не треба прищухуватись: я ж не заперечую нічого!

— А ви враховуєте принаймні, громадянине, які справи оце зараз на світі вирішуються і хто, х т о, повторюю, в ногах у вас без пам'яті лежить?

— Ще б пак, Ветров Маркушка лежить. Сам же я і на руки його приймав... хоч у Семенихи в самої спитайте.

Начальники були молодші за нього, дуже чесні й гарячі. Їм теж не раз погрожували розпривою підкидні листи, але, виходить, Марко був найкращий з них, коли на нього першого припав ворожий вибір. І, розуміючи, куди хилиться мова, Єгор Севастянович почав пояснювати, що справа не в переконаннях, а в одержаній освіті, що і в його галузі бувають генерали й підпрапорщики, що як кандидат на класну посаду він має право лише дати камфору до приїзду лікаря, накласти суху пов'язку і не сміє брати на себе відповідальності за більше.

— Довго, довго говориш! — пошепки і крізь зуби закричав Потапников. — Який же ти росіянин, коли за життя своє перед нами тремтиш? Та роби ж, чорте, роби, що можеш...е, безсовісний який!

Зараз же голова сільради пішов видзвонювати справжнього лікаря, Власова, з районної лікарні, а інші допомогли фельдшерові у його скромній роботі і потім спільними зусиллями переклали пораненого на лаву. Марко застогнав. Вони почекали, поки принесли льоду з куркульського льоху і добрі телефонні вісті: Власов виїжджав через три хвилини. Потапников і прокурор заспили назад до Лошкарьова... Стояла душна, з частими зірницями, хмарна ніч. Люди ще не розійшлися, коли всі висипали на ганок.

— Так от, дорогі товариші, — звернувся Потапников до пригнічено-мовчазних селян, — от якою ціною ваше щастя здобувається! Дорого, дияволи, правлять... та й у нас вистачить розплатитися готівкою. Ой, бережіть своїх заступників, дітки, ближчих за них нема у вас на землі... Так-то! — Він не доказав чогось, тільки прутом, що трапився під руку, розсік вологе, важке повітря й пішов до тарантаса, який з'яв піднятим верхом біля тину.

Тоді ж Єгор Севастянович спитав у Потапникова, чи належить йому негайно припинити виконання його службових обов'язків, але той відповів, що, поки підшукують відповідного кандидата, поспішати нема чого, а треба негайно, під його особисту відповідальність, встановити біля пораненого санітарний пост невідлучного нагляду... та щоб для цієї мети вибрав жіночку меткеньку, сво ю л ю д и н у: підтримувати в безцінній людині вогник згаючого життя.

— І швидко щоб: одна нога тут, друга там, а тоді можеш повернутися до свого перерваного заняття... та закушуй, закушуй! — гидливо напівобернувшись, кинув старому заступник голови виконкому Потапников і ворухнув візкою.

У пашутинській лікарні була лише одна така сиділка, яка відповідала вимогам високого начальства.

Прийшовши на чергування до Ветрових, Олена Іванівна ще з сінець через відчинені двері побачила зі сцени Семениху. Стара сиділа біля сина, вже на табуреті, похитуючись туди й сюди, наче за старим звичаєм заколисувала його на останній сон. Вона не відповіла, навіть не обернулася на привітання, та в Олени Іванівни й не було особливої впевненості, що вона вимовила його: раптом зовсім пропав голос від страху. У затхлій задусі під сте-лею шалено літала знавісніла муха, вона з розльоту стукалась об піч і знову сповнювала тишу дратуючим гудінням. Олена Іванівна розклала на столі чемоданчик із сільською медициною і, набравшись духу, рівним голосом спитала, як себе почуває хворий.

— Нічого, десь, певне, під ранок піде від нас у божі руки,— ледве чутно прошелестіла стара й кістяною рукою, що вже не гнулася, розправила, як на мертвому, складку чистої сорочки, накинутої поверх пухиря з льодом.— Братухи мертві, видно, за ним скучили. Вони за життя дуже його жаліли: то пірника, бувало, то на курточку приплють!

— Ну, рано ще духом занепадати, Ганно Семенівно. На війні он і не таке трапляється в боях, а видужують. Лікар прибуде, зробить, що треба... а там, дивись, і поправлятися хлопець почне. Тепер пустить-но мене...

Вона всю себе вклала у ці тихі слова професійної утіхи, як того вчилася цілий минулий рік, і хоча вперше у своїй практиці вдалася до них, очевидно, досягла мети. Стара підвела на неї погляд з іскрою надії, не впізнаючи її, і поступилася вбік, даючи місце.

Підбадьорена цим добрим знаком, Олена Іванівна підсунула пораненому під голову пласку, без пошивки, селянську подушку і хотіла відчинити вікно, але порохнява рама не піддалася; лише один з клинчиків з тонким скляним плачем випав назовні. Ледве стримуючи калатання серця, Олена Іванівна обережно сіла в ногах і вперше глянула Маркові в обличчя. Перед нею метався без пам'яті зовсім не той, хто стукав у душу до неї в новорічну ніч, дуже інший якийсь, незрозумілий їй, але такий змарнілий і безпорадний, що жалість до нього перемогла навіть несвідомий страх перед Семенихою, який всю дорогу до нудоти мучив її. В напівзабутті Марко щохвилини скидав руку вниз, шукаючи чогось на полегшення собі, а іноді нерозбірливо просив води, і мати прожогом кидалася за коряком, а Олена Іванівна не дозволяла, бо пити тепер йому було заборонено; і так у них минула ця перша ніч.

— То, може, вже хоч порошки б йому які,— час від часу, скидаючись від туги, озивалася мати.— Юхим он у лазареті коли помирав, то його із семи кольорових пляшечок поїли. Та він і без них видужав би в мене, якби розривна куля не занесла в нього бруду...

— Ні, Ганно Семенівно, ліків йому також ніяких не можна зараз.

То була найдовша і найзадушливіша з усіх липневих ночей; лише вдосвіта шалено проторохтіли і завмерли під вікнами жадані колеса. Власов убіг разом з Єгором Севастьяновичем; фельдшер уже протверезився і виглядав лікаря край села. Стару Ветрову випроводили пройтися до Пашутина й назад. Ще в цілковитій темряві полилася вода й задзвеніли інструменти, але вже сірватим ранковим відблиском освітилися землісті, обернені до вікна Маркові щокви, коли операція наближалася до кінця. Закурюючи, з насолодою пускаючи сизий димок, Власов відзначив незвичайну задушеність російського пастушачого ріжка, що сурмив на вулиці, і похвалив точні, ділові руки Олени Іванівни; судячи по деяких наслідках, він повторив у розмові з певними людьми свою думку про неї. Даючи останні розпорядження на прощання, він побіжно глянув у погаслі очі Єгора Севастьяновича, який уже з інших причин ледве стояв на ногах, і сам запропонував довести колегу додому. Стару теж умовили прилягти на годинку, і Олена Іванівна залишилась сам на сам із тим, хто наче промінчик блиснув їй у житті і, не встигнувши зігріти, побіг далі.

...Так після річної школи в людях почався перший екзаме́н тієї жінки, восьмиденна боротьба за чуже життя, від урятування якого в результаті залежало дещо більше, ніж тільки успіх її власного життя. За все те вона почула декі новини, що розвіяли її скромну надію на щастя і навчили тієї розумної безпристрасності, якою в людей її професії забарвлюються справжні знання і мужність. Три перші ночі були особливо важкі, дві з них Олена Іванівна не склепила очей. Чомусь, тільки-но місце її заступала старша сестра і, здавалося б, більш досвідчена няня з Пашутина, Марко починав дужче мучитись від задихки й нудоти впереміж із невтолимою спрагою. Палючий жар виходив з його губ, пересохлих і пойнятих скляним блиском, пульс зникав, тягар льоду ставав таким нестерпним, що поранений стогнав. Біль повертав йому часткову свідомість, Марко озивався на своє ім'я, навіть трошки розплющував очі, але бачив щось недоступне для Олени Іванівни й одного разу покликав когось голосом тієї новорічної ночі, але не її.

Інколи скидалося на те, що починається перитоніт, про який, приїхавши удруге, із зітханням лікарської безпорадності попереджував Власов. Треба було якогось не вказаного у довідниках надзвичайного заходу, щоб відбити у смерті цього потрібного країні хлопця, і Олена Іванівна віддавала всю себе так, наче мала незліченні запаси цих найдійовіших з ліків. Лише дві думки і жевріли в ній тоді: що Марко і вартий крапці, ніж вона, молодшої і вільнішої, і друга: аби тільки Поля не захворіла на дизентерію, що бродила тоді по району; Попадюха разом з їжею приносила їй вісті про дочку... Чимало треба було докласти зусиль, щоб не впасти, заснувши на ногах. Олена Іванівна проки-

далася з почуттям провини, відчуваючи пильний, вивчаючий погляд на собі: кожного разу Семениха була коло неї. Товстою головою стара лагодила своє манаття, або, влаштувавшись на припичку, їла з папірця, здавалося, ті самі два шматочки зеленуватого, проржавілого оселедця, або сидючи куняла в кутку...

В Олені Іванівни також було достатньо часу крадькома розглядіти Семениху. Мабуть, вона була гарна замолоду, недоторклива, строга ялинка з піднятими кісками гілок, — буденна селянська журба та злидні перетворили їх на колючі, простелені по землі патли. Втрата синів ніби ще більше випростала її і надала скорботної поваги; висока, без сивини, вона суворо дивилася з-під білої, завжди чистої і тугої, наче накрохмаленої хустки. За всі вісім днів вона не промовила до Олені Іванівни жодного привітного слова, не запропонувала змінити її або перекусити з нею, наче розуміла, як багато важить для людини в її становищі, щоб їй не заважали показати себе.

Жар почав спадати в Марка на шосту добу, а на кінець восьмої, коли приїхало начальство, хворий сам попросився на лаву до вікна, щоб бачити рух життя на селі. Проханя його задовольнили під особисту відповідальність самого Поташникова, який вважав виконання бажань на даній стадії хвороби найкращими з ліків. Крізь мутну шибку видно було лише вершечки верб на вулиці, проте Марко жадібно дивився, щоразу примружуючись, як від солодкого болю, на стрижів, що зі свистом пронизували вечірнє небо. Незабаром мати вийшла провести Поташникова з його почтом і зустріти лікарів — вони якраз під'їхали.

— Здається, оживаю... — заговорив Марко, zostавшись віч-навіч з Оленою Іванівною. — Думає раніше, страшнішого від цього не буває, а ось тепер, мабуть, уже ніякої в світі напасті мені не страшно...

— Коли все погане позаду, попереду залишається тільки пай-гарніше, — відповіла вона розсудливо-безпристрасно, нагинаючись до нього за термометром. — Тепер у теплі краї поїдете, на гарячі піски куди-небудь. У нашій країні є дуже хороші піски, не гірші від єгипетських!

Він не дуже впевнено спробував спіймати її руку, вона без зусилля уникнула його винуватої вдячності, такої звичайної під час одужання.

— А видно, довгенько я тут провалявся... дісталось вам зі мною, Олено Іванівно? Навіть на обличчя ніби постаріли трошки...

Не можна було ображатись на цю невмілу жалість.

— Такий наш обов'язок, про хворих турбуватися. Зате ж і не стріляють у нас... — відбулася вона жартом, так-сяк при останньому світлі дня відшукуючи стовпчик ртуті, і пішла до стола записати вечірню температуру.

Поки лікарі розмовляли з Поташниковим на ганку, Марко ще раз намагався продовжити цю розмову ні про що, і було ясно, що чекає прощення за щось, але Олена Іванівна мовчала, бо

прощення означало б визнання своєї хвилиної і, на щастя, непокараної слабкості. Медичний огляд підтвердив злам у стані пораненого. На ніч похолоднішало, нудний дощик зарядив до ранку, і вперше Марко заснув так легко, без задишки й марення. Олена Іванівна теж вийшла за двері і в темряві повалилася на оберемок соломи в сінях, де було прохолодніше й не допікали мухи.

Ломило ноги від втоми, сон не брав. Чи то худобою, чи сирістю тягло із заднього подвір'я. Олена Іванівна лежала горілиць, з розплющеними очима; то була її остання ніч у хаті Ветрових. За стіною під безсонною Семенихою скрипіли мостини,— стара місця собі не знаходила відтоді, як виникла явна надія на одужання сина. Потім двері відхилилися, і крізь удавано-склеплені повіки Олена Іванівна побачила в жовтому газовому промені, як у сіни виглянула стара.

— ..Спиш, голубонько? Ой, хоч би не застудилася ти!..— промовила вона стиха, щоб не збудити, але Олена Іванівна не відповіла: їй стало байдуже.

За хвилину Семениха повернулася з кожушком і, нечутно прикривши її, збиралася іти, але з півдороги повернулася і, ставши навколішки, попідтикала кожушанку навколо її випростаних нечутливих ніг. Більше нічого не сталося, але для Олени Іванівни це означало гарну звістку, що її впустили, нарешті, у велике добре тепло, прийняли в свій дім, можливо, ще більш недоступний для чужака, ніж інші покої палаців. Визнання її потреби прийшло в ту хвилину, коли вона зовсім не розраховувала, що помітять її зусилля. Це було право на батьківщину, яке щасливішим надається разом з материнським молоком. Олена Іванівна довго слухала шелест дощу. Хмаринками линули видіння чогось, залишеного далеко позаду, але — не дитинства, навіть не полум'я розгромленого маєтку, що назавжди огорнуло її холодом страхіть народної розправи, а якихось другорядних, майже невпізнаних подробиць, написаних на полях подій.

...Марко ще спав, коли, умившись на задвірках, Олена Іванівна увійшла до хати. Дерев'яна миска кислого молока, розмішаного із сиром, чекала її на столі; біля миски лежали скибки житнього хліба.

— Іди-но поїж, голубонько, посидь зі мною, а то й говорити я одвикла,— невимушеним голосом, наче нічого й не було між ними, сказала Семениха, поки Олена Іванівна сідала за стіл.— А таке ж воно дороге на старості, оте людське словечко! Та й ти знудьгувалася, мабуть, без доньки...

Олена Іванівна й сама дивувалася, як їй легко раптом стало з цією жінкою.

— Нічого, тепер незабаром і додому: ще досхочу з нею на милуємось! — і, вмочивши скоринку в білу кашку, несла до рота, по-селянському притримуючи знизу долонею, щоб не втратити ні каплі добра.

Розговорившись на прощання, стара почала перебирати в пам'яті свої дівочі роки і, між іншим, згадала про покійного чоловіка, відомого незвичайною силою, такого привітного та вправного снєзького коваля, що з ким тільки мав справу, всі йому дуже дякували.

— А й посвариться з іншим... мало кого вітром до кузні занесе!.. то нічим його мій Миколка не скривдить, поганого слова не промовить, лише на очах у нього розігне підківку в ручищах, якої не жаль, лагідно так посміється і далі своє робить. Маркуша от уже в мене вдався... Ой, і співуха ж я була!.. Та їж-бо ти, голубонько, добирай до денця.

— І так уже наїлася, щиро вам вдячна за хліб і за ласку,— підвівшись з-за стола, статечно вклонилася Олена Іванівна, як це раніше робили пастухи, косарі, захожі з далеких країв тєслі, з тією упевненою гідністю, що йде від свідомості свого вміння і корисності виконаної справи.

— Нема чого мені критися, серденько: у думках же я й похрвала була Маркушу мого і камінною плитою на серці привалила. І такий же мене жаль брав, люба, що не оженився перед тим... хоч би вчучок у хатині погаласав. А є в нього одна у Лопкарєві симпатія на прикметі... своячкою, бач, вона головному бухгалтерові доводиться, який усією грошвою завідує.

— Це дуже добре... молодим жити та й жити,— усміхнулась Олена Іванівна, зацікавлюючи на вікні завіску, щоб сонце не збудило Марка.— І що ж, давно між ними знайомство завелось?

— Видно, як оце востанє був, познайомились. І чим вона його принадила, хитра, а тільки не можу, каже, матінко, цілком байдуже дивитись на неї,— хвалилася Семениха, насухо витираючи стіл.— Приходь уже тоді, погуляєш з нами, ясочко...

Олена Іванівна обіцяла неодмінно забігти на годинку, якщо викроїть час: відколи почалося нове будівництво, роботи в неї подвоїлось. Звістку про Марка вона сприйняла як розплату за її жорстокість до чоловіка, якої вона припустилася, усвідомивши це лише тепер. У цей час, дуже до речі, і викликав медичну сестру Вихрову до телефону перший секретар, з губернії. Він спитав про здоров'я знатного завідувача хати-читальні й zarazом порадився з Оленою Іванівною з приводу того, щоб послати товариша Вєтрова на поправку, але не на гарячі піски, як вона думала спочатку, а до моря, в один мармуровий, серед кипарисів, палац здоров'я, де раніше відпочивали тільки царі та їхні близькі родичі. Рівним медичним голосом Олена Іванівна відповіла на це, що після кишкорожнинних операцій морське повітря теж дуже корисне.

Днів через три лікар Власов знову примчав до Полушубова, щоб перевезти Вєтрова на залізничну станцію, а звідти в губерньську лікарню,— під догляд найголовніших лікарів. Коли Олена Іванівна, нахилившись, підбивала сіно Маркові під голову, він зиркнув на неї збентеженим поглядом, але не помітив у її очах

нічого, крім службової турботи, щоб його не розтрясло в дорозі. І хоч вона передбачала, що не зустрінуться більше, все ж повернулася до хати зібрати свій чемоданчик ще до того, як за селом зник ресорний сапегінський тарантас.

Загалом випробування пройшло дуже добре, хоч, на думку Попадюхи, її квартирантка трохи прив'яла і потемніла на обличчі. Зате Олена Іванівна вже не старіла більше: саме за той рік остаточно склалися риси цієї жінки — безхмарно спокійної, не дуже схильної до жарту, але завжди сухувато-бадьорої і уважної більше, ніж того вимагали службові обов'язки; крім усього, на загальний подив, вона за цілі десятиріччя ні разу не хворіла... Перший час стара Семениха заходила нібито похвалитися успіхами Марка у великому житті і приносила Полечці то молочка, то сиру в шматині; тоді ще своєї корови у Ветрових не було... На відкритті нової лікарні сам Поташников цікавився думкою Олени Іванівни про пашутинського фельдшера, і їй вдалося обстояти поповану репутацію старого. Незабаром медичну сестру Вихрову обрали до правління споживчого кооперативу, — то був її перший щабель. Далі повсякденна практика допомогла їй зрозуміти, що радість віддавати себе людям незрівнянно вища від радості брати з них і що саме на ці дві категорії поділяються всі люди без винятку. Ще років через три вона взагалі не уявляла собі, як могло інакше скластися її життя.

5

Згадані події в долях старшого покоління припали на час, коли в молодшого склалися перші враження буття... Тіністі, зарослі таволгою і валеріаною береги Склані, з блакитними бабками над тиховоддям, стали місцем дитячих Полинних ігор, як для Серьожі став рідною домівкою ветхий двоповерховий флігельок коло дендрарію Лісогосподарського інституту. Майже однолітки, маючи багато чим схожу долю, вони заставали в країні переможний лад, що вже утвердився і всіма своїми благодіяннями був спрямований на підтримку молодості. В міру того, як міцніло радянське суспільство, в дітях зростала і підсвідомо відразу до укладу колишнього життя, кінчик якого встиг вжалити їх обох. Минуле здавалося їм чимсь схожим на велетенський могильник, повний тліючих кісток і наскладаних скарбів. Треба сказати, забігаючи наперед, що згодом Серьожа вважав кількість останніх підозріло невідповідною до тих сумних умов життя, в яких, за свідченням підручників, вони створювалися; він випускав з уваги тисячолітній вік копилки... Схожість характерів виявлялася до найменших дрібниць: як Поля весь той пам'ятний вечір пробродила по вулицях, щоб вивітрити з душі гіркуватий осадок від Таїсчиної розповіді, так і Серьожа свідомо уникав розпитувати, хто і чому привів його колись з негоди в гостинне вихровське тепло; йому

завжди хотілося заснути в такі хвилини, заспати спогади тієї ночі... До речі, Демид Золотухін обдурив колишнього приятеля: він не повернувся за своїм хлопчиною ні через день, ні через рік, коли все з'ясувалося, і, очевидно, побоюючись кинути тінь на благодійника, навіть листом ніколи не спитав у Вихрових про сина.

Всиновленням Серьожі частково заповнилася гнітюча порожнеча, що утворилася при розпаді сім'ї Вихрова. Крім того, присутність веселої і юної істоти, яка платила за добро гарячою приязню, була для Івана Матвійовича деякою втіхою під час його наукових невдач. Усе призначене для дочки він віддав цьому худенькому, допитливому, не по роках розвиненому хлопчикові. Серьожа ріс, не знаючи злиднів, проте не був і розкішником; тоді вважали, що недостатньо повчальні казки тільки розбещують, і лише малесенький електропоїзд уникнув долі решти іграшок,— він бігав через усі кімнати по рейках. Громадські пости у школі прищепили Серьожі передчасну потребу верховодити; він став дозволяти собі вільності в думках, на його погляд, дозволенні ватажкові. Йому щохвилини казали, що це для нього будуться різні вузли та гідровузли, але звільняли його від роздумів про юнаків і дівчат робітничого класу, майже його ровесників, які працювали на цих будовах. Уся мудрість світу дісталася Серьожі готовою, в законспектованому вигляді,— йому не доводилося самостійною працею з'ясувати істину. Посилешими, понад шкільні, заняттями Іван Матвійович прищепив юнакові небезпечну сміливість у розв'язанні питань, над якими сам стільки мучився у студентські роки, забуваючи, що саме трудність і тривалість боротьби за світогляд, частіше зіткнення з чужими ідеями допомагали правді закріпитися в його власній свідомості. Старше покоління, на досвіді зазнавши всього лиха соціальної неупорядженості, намагалося всіма способами як звільнити свою зміну від принизливих злиднів, так і назавжди застрахувати її від можливих духовних недуг. Частенько з цією метою прищеплювали профілактичну зневагу до віджилих поглядів, поблажливу іронію до минулого недосконалої людської думки, до нещастя всесвітньої історії, присадованої на розуміння дитини... До речі, вечірні читання всяких славетних творів у Вихрових провадилися і після від'їзду Олени Іванівни, і Іван Матвійович незмінно починав їх з розгляду передмов, написаних спеціально для послаблення шкідливості цих книжок. А втім, побоюючись, що надмірна стерильність їжі зробить його вихованця беззахисним, навіть сприйнятливим до причепливої духовної зарази, Іван Матвійович поряд з книжками провідними й давав йому й інші, ті, що тягнуть на дно, за іронічним визначенням Серьожі.

— Бач, мій любий фатер,— несподівано висловився він одного разу,— всі ці крила, не скинуті вчасно, після того як вони відслужили, неминуче стають гирями на ногах людства. Не вважай це за лінощі розуму... але взагалі на місці батьків, пам'ятаючи

сумну долю Лотової дружини, я б не дозволяв молодим оглядатися, покидаючи старий світ, або перевантажуватися принадою старовиною. Чим легший ранець, тим більший денний перехід... усе інше назад, назад, в обоз! — І фатер з легким, але прикритим подивом відзначав ці безперечні ознаки Серьожиного зростання і його перші кроки по засвоєнню культурної спадщини.

Одне слово, хлопчик ріс на очах, радуючи близьких зразковою поведінкою і шкільними успіхами, проте все частіше Івана Матвійовича засмучували поспішні синові висновки з приводу прочитаного. Він розумів, що молоді люди всіх епох схильні були подражнити чужих, онімилх богів на руїнах віджилої цивілізації, ба навіть поодбавити їм носи, і зовсім не прагнув захищати повалену старовину... але сам він приблизно у такому ж віці поведився в пантеонах скромніше і з більшою пошаною. Тоді в декого у моді була поверхова, книжна соціологія, що в кредит під майбутнє не щадила авторитетів; шалені атаки тодішніх лефів Іван Матвійович мимоволі порівнював з натиском пустунів у жовтих кофтах, що в його студентські роки погрожували Пушкіну пивним кухлем за столами петербурзьких шинків. Щоправда, в Серьожі це було всього лише від хлоп'ячої спокуси блиснути на людях поверховими знаннями; він щиро вірив, що брва лівизна його міркувань повинна подобатися старшим, які доклали стільки зусиль, щоб повалити старий світ. Ніхто не переконав його, що іноді зухвалість думки, хоч і підтверджена поглядами часу, але не виправдана власними досягненнями, і є зарозумілість недоука. Серьожі треба було самостійно зробити це відкриття, рятівне лише за умови, щоб воно сталося якнайраніше, поки розчарування в усьому не хитнуло його в зовсім уже небажаний бік.

Так, прочитавши евангеліє, Серьожа із сумним виглядом висловився в тому розумінні, що для рабовласницької епохи це досить сміливо і навіть не без соціального вогника, але — «боже, кому спаде на думку починати будівництво з даху»? Він жалкував, що Христос, будучи прихильним до галілейських рибалок, але недостатньо вивчивши навколишню дійсність, не врахував досвіду Спартака, відділеного від нього лише сімдесятьма роками. Юнак ще визнавав з натяжкою, що книги цієї вистачило людям на дві тисячі років, але ж сам Іван Матвійович прищеплював йому думку, що майже весь цей строк вона трималася на придуренні розуму і, проголошуючи першість дитячої ясності і убогства, допомагала встановитися деспотії темряви і грошей. За таку зраду Серьожа відмовляв християнству навіть у тій напівпочесній ролі епосу, яка звичайно надається віджилим релігіям на старість. Ще більш не пощастило у Серьожі творцеві Сповіді, яку він назвав біографією геніального нероби, що замість барикадної боротьби з феодалізмом узявся торгувати своїми сумнівними таємницями. І, випереджаючи тоскні заперечення Івана Матвійовича, нагадував йому оцінку Юма, що діяч цей мало читав і бачив, віддаючи перевагу в шуканні істини своїй безмежній уяві.

Так само, збиваючись на смішні дівнячі нотки, Серьожа за-суджував і інші твори філософської і художньої класики, що в очах Івана Матвійовича правили за віхи цілих суспільних фор-мацій.

— Усі ці р о м а н ч и к и скроєні на один копил, скрізь події життя нанизуються на нитку любовних стосунків. Я взагалі за-мінив би цей жанр чимсь на зразок документального літопису, з посиленням корисно-пізнавального навантаження. Час уже, час і літературі вішати свій робочий табель на спільну дошку нарів-ні з іншими будівниками майбутнього!

— Та хто ж їх читатиме, братику, твої протоколи?

— Нічого, читатимуть, коли не буде нічого іншого, мій любий фатер.

Іван Матвійович починав хмуритись:

— Будь ласка, не зви мене ф а т е р о м. Не соромся нашої рід-ності... Я ж таки батько тобі, і слово це по праву вважається за одно з перших у всякому лексиконі... Таким чином.

— Ну, гаразд, не ображайся...— бентежився Серьожа і до-тиком руки просив прощення.— І повір, я зовсім не проти лю-бові, як біологічної необхідності, але... трохи принижує гідність, що це виставляється за головну діяльність людства. До того ж це прогресує в неприємний бік... Колишні автори хоч давали своїм героям вірші почитати, бузок понюхати, а пізніші одразу квапляться соромливо причинити за ними двері сторінки.

— От про це я й кажу. Бач, хлопчику мій,— повчально, у про-фесорській манері починав старший Вихров,— кожна жива іс-тота цвіте і найбільш розкривається в пору своєї любові, одна-ково — яблуна то чи пташка. В покритонасінних належність до ботанічної родини визначається і по квітці. А людина тим більш постає тоді в усьому блискві моральних сил... і, таким чином, любовна поетика править за прекрасну луцу для розгляду духов-них цінностей героя.

— Ага,— запалюючись, примружувався Вихров-молодший,— виходить, праця й боротьба не годяться для твоїх цілей мораль-ного дослідження? — і демонстративно причиняв вікно, щоб ні-хто з вулиці не підслухав міркувань дорогої йому людини, пра-цівника державного закладу.

— Дехто вважає, що природа першочерговим своїм завданням ставить продовження виду,— оборонявся Іван Матвійович.— Та-ким чином, тільки-но особень стає непридатним до виконання призначених йому обов'язків, природа просто відбирає в нього свої дари, зокрема й знаряддя його впливу на світ. Дереза, на-приклад, родять удвічі більше перед близькою загибеллю. Що ж до Абеяра, то, коли пам'ятаєш, він зовсім утратив свої поетичні здібності, після того як...

— Е, мало що було з деревами до пас! — перебивав молодший, не дослухавши і радіючи з погоди показати старому, що він не марно витрачав сили і час на його виховання.— Справа простіша,

батьку: героєм учорашньої літератури був аристократ, рантє, поміщик, достатньо забезпечений дармовим хлібом, щоб цілком присвятити себе проблемам продовження виду... з дозволу сказати! Але ж сам ти повторюєш при всякій okazji, що саме людина покликана внести розумність у дії природи. Отож,— і голос його набирав неприсмної для Івана Матвійовича мітингової дзвінкості,— якби громадяни земної кулі ще до нас уважніше заходилися біля цього діляця, не довелося б нам морочитися з їхніми помилками. І горя було б менше... та й любов твоя на тому виграла б, і не довелося б дочасно й Ромео з Джульеттою ховати!

— Не було б тоді й розкішної трагічної поеми...— задкував старший, пильнуючи, щоб не посковзнутися під час відступу.— Таким чином!

— Хочеш сказати, що упорядження виробничих стосунків усуне суперечності і не буде про що писати? Не бійся, мужній чоловіче, наш час створить нові трагедії, тільки більш гідні людського звання...

— Щось не бачу ще таких. Дав би почитати, синку! — і сам на себе сердився за недобросовісність прийому.

Через кілька днів вони продовжили свою суперечку в одному з московських музеїв, куди щонеділі забиралися зранку.

— Приготуйся, зараз ти побачиш чудо.— Навпростець, повз пам'ятки Єгипту, Риму, італійського Відродження, Іван Матвійович потяг Серьожу до Мілоської Афродіти.— Ось, дивись, таким чином. Що ти скажеш про це, шалений юначе?

Славновісна безрука богиня стояла в просторому залі серед інших безсмертних витворів свого часу якраз на фоні пергамського фріза із сутичкою велетнів. І з лівого боку змії карали Лаокоона із синами за образу божества, а праворуч — люті брати, на відплату за матір, прив'язували дружину тирана до рогів скаженого фарнезького бика. Облита розсіяним верхнім світлом, Афродіта одна була тут така, спокійна і лагідна, у цютливій напівголизні, утір поетичного людського благоговіння перед плідною силою землі, як пояснював Іван Матвійович. У сусідніх залах ледве вміщалися володарі стародавніх царств і різних видів пекла, царі й демони, бики й боги — всі вони здавалися йому лише челяддю великої богині. Звичайно, її б на блакитний оксамит, щоб він складками спадав, за відсутністю південного егейського неба... але і в цій тісноті, серед страждань і страху, навіть з гіпсової копії, пом'якшеної теплою жовтавістю, можна було уявити всю довершеність паризького оригіналу.

Серьожа сів на лаву, не зводячи зі статуї стримано-глузливих очей.

— Що ж, це досить виразна річ з погляду... гм... продовження виду. І все ж, оскільки це народилося в інші часи і в інших шпиротах, я б одягнув її ретельніше поки що.

— Та ти ж просто чернець, Серього! — скипів Іван Матвійович.— Навіть не Савонарола, а з п'ятого сторіччя олександрій-

ський чернець. Опам'ятайся, не кидай каменем... це може образитись і надовго піти зі світу. Адже перед тобою вселюдська краса...

—...але не моя,— ніби від спокуси опускаючи очі, усміхався юнак.— Під таким словом ми звикли розуміти досконалу форму, сповнену не менш високого змісту... то які ж провідні ідеї нашого часу привабили тебе в цьому камені? Знову ж таки, ніякий твір мистецтва не існує поза своїм середовищем... то скажи мені, чи може цей твір правити мені хоча б за посібник до вивчення тієї далекої епохи? Автор кипів у самому казані прежорстоких подій і не помітив ні зврячості античного рабства, ні страхіть Пелопоннеської війни, ні кривавих походів Олександра. І взагалі це темнувате слівце, батьку: краса. Занадто вже часто було воно маскою неправди і злочину! Руїни завжди привабливі в призахідній заграві, але придивись, які древні гади причаїлися в їхніх ущелинах. Ні, мої й Елладі цього не треба буде. Все ще не здаєшся, батьку?

— Можливо, ти де в чому й правий... але признаюся, мені сумно через твою правоту, Сергію. Звичайно люди приходять до сумнівів у благах життя, лише натішившись ними.

— Часу, часу нема, батьку: треба перевиконувати план життя,— тріумфував Сержожа.

— Що ж, можливо, тобі це якоюсь мірою і вдалося...

Вони сиділи посеред високої, лункої зали із скляною стелею, не помітивши, коли на суміжній лаві, за спиною в них, сів досить молодий ще, учительського вигляду чоловік у кітелі напіввійськового крою. Непевно пройшовшись півколом по залі, він несподівано попросив у Вихрових пробачення за втручання в чужу суперечку.

— Моє прізвище — Морщикін... і дозвольте мені стати вам на допомогу,— звернувся він до Івана Матвійовича, поправляючи невеликі, старого зразка окуляри: саме вони й надавали привабливої кумедності усій його довгов'язій постаті.— Я тут сидів із самого початку ваших дебатів і, маючи деяке відношення до питань культурної спадщини, хотів би заступитися за цю камінну даму...

—...що, до речі, уже зазнала лиха від якогось запального критика,— докинув Іван Матвійович, натякаючи на одрубані руки Афродіти.

— Ну, навряд чи це слід чітїсь свідомої діяльності... фанатики завжди починали розправу з голови. Особливо античні носи викикали в них сверблячку невгамовної діяльності. А цю даму, очевидно, труснуло разок: Мілос — острів вулканічний.— Він кивком голови подякував за місце, яким йому поступились.— Отже, юний прокурор вступає в права спадщини і починає це з мистецтва?

— Ніщо не загрожує поки що вашій підшефній богині,— з розмаху відбився Сержожа.— Я лише хотів сказати, що ми створимо нову, н а ш у Афродіту, коли це треба буде.

Морщикін весь подався вперед, і чубок з лоба смішно звисівся до брів.

— Гарний намір, та тільки... значить, зовсім уже нову? І якою ж розпізнавальною прикметою сучасності гадаєте ви наділити її?.. збираєтесь ви вкласти в руки їй гайкового ключа чи мазу-том трошки підрум'янити, щоб не залишалося сумніву в її класовій належності?

— Я розумію і сам,— зараз же одказав Серьожа,— що Афродіті не потрібне посвідчення... але ми живемо в перехідний період, вартий іншого тисячоліття. Так що документ не пошкодить. Нова народиться лише після того, як Кронос удруге скине Урана...

То була зухвала спроба приголомшити супротивника своєю обізнаністю з грецькою міфологією, і Морщихін вислухав Серьожу з пресерйозним обличчям, але очі за овальними скельцями окулярів весело сміялися з його хлоп'ячого завзяття.

— То в чому ж усе-таки буде її новизна?

— Я не знаю поки що... але, в усякому разі, це буде вже не мармурова баранина доісторичних часів... та й у філософському плані — з пристойнішого матеріалу! Власне, і в біблійному оповіданні про Адамове ребро жіноцтву не дуже пощастило... правда ж?

Серьожа натякав на походження загальновідомої піни морської, на цю академічну ширму, за якою приховували від дітей заборонені подробиці міфа. Але хоч як хотілося Серьожі похизуватись обставинами народження богині, Морщихін ухилився від запропонованої приемності вислухати їх.

— Ви мені вдруге натякаєте, що читали Гезіода,— кивнув він, трошки потемнівши з обличчя.— Боюсь, що обговорення родоводу цієї богині заведе нас убік від теми... тим більше що в Гомера, наприклад, вона народжується цілком звичайним способом. Проте, раз уже мені пощастило зустрітись з таким начитаним товаришем, то, напевне, вам відомий і виступ Володимира Ілліча на Третьюму з'їзді комсомолу?

— Я сам комсомолец...— зашарівся Серьожа і весь підтягся, лякаючись розплати за зухвальство.

— Це звільняє мене від потреби наводити цитати. Отже, ви пам'ятаєте слова Леніна, юначе, що ми можемо будувати комунізм тільки при тому запасі сил і засобів, що лишилися нам від старого суспільства?

— Я не нехтую культурною спадщиною. Хіба я дав вам підставу закинути мені небажання читати і вчитися? — захищався Серьожа.

— Зовсім ні... хоча Ленін якраз і остерігав від розриву між книгою і практикою життя, від начотчиків і хвальків. Я хотів би стримати вас від шкідливого молодечтва щодо таких неспорних скарбів минулого, які утворилися з мільйонів безвісних людських роздумів і трудовнів... Це стосується і наших власних святинь, вогнищ національної самосвідомості. У цій статуйці вміщена вся ясність античної мислі, віра в красу людського призначення... отут і зважте на жорстокі умови часу, в яких створювалася

ця материнська ладанка предків, повішена на груди нащадкам. До того ж перед вами не аристократка... ця жінка, хоч і безрука, проробила двадцять два сторіччя підряд. Один чоловік, на ім'я Гліб Успенський, ходив до неї на побачення за ліками від життєвої гидоти і казав, що вбити її — означало б позбавити світ сонця. Другий, на жаль, теж невідомий вам дивак, Гейне, плакав на луврському диванчику перед нею... як видно, обидва були слабкіші від вас на сльозу. То чи не хочете ви разом відшмагати і їх, юначе, тим більше що мертві не чинять опору? Але ці двое вважали себе законними спадкоємцями всього найкращого, набутого велетенським трудом предків... і взагалі міркувати про красу та духовні цінності слід з такого місця, звідки їх найкраще видно!.. Як же ви, в такому разі, вирішуєте віддати все це, обжиту домівку, печерним людям нашого часу... та печерні, мабуть, були милосердніші за сучасних монополістів. Вони жерли кволиших у натуральному вигляді, не роблячи кулінарних делікатесів з людського страждання... шляхом складної перегонки на апаратах сучасної цивілізації. Тому, кидаючись у похвальному гніві, не прокидайтеся, мій молодий і діяльний друже!

Неголосно, щоб не порушити музейної тиші, він заговорив про спадкоємність поколінь, без якої кожна нову фазу довелося б починати з винаходження вогню та колеса. «Ні, я маю на увазі не єдиний, безперервний потік Фуке, Дрепера чи нашого Данилевського, в якого всі цивілізації відбуваються на тій самій сценічній площадці», — і тут Серьожі довелося почервоніти за своє неучтво. Розмова перетворилася на стислу лекцію про прогрес у його марксистському розумінні — із засвоспням позитивних досягнень минулого і піднесенням їх на ступінь вищої досконалості, про ленінську теорію розвитку по спіралі, де схожі кільця розміщуються над попередніми... Серьожа слухав, весь у плямах відчаю, кусаючи губи, мимоволі здригаючись, коли згадувалися незнайомі йому імена та поняття, особливо гегелівське *aufheben* прозвучало для нього як удар бича. Якщо в наміри Морццихіна входило не тільки роз'яснити істину, а й покарати за дитячі хвастоці нахапаними знаннями, він досяг цього цілком. Знаменно, урок викликав у юнака не образу, не самолюбну впертість, а майже благоговійне захоплення зрілою логікою розуму Морццихіна. Зі свого боку, той помітив у співрозмовникові щире каяття і вимогливу справедливість до себе.

Хоч Морццихін був зайнятий, вони почали з цього дня зустрічатися, щоразу відкриваючи один в одного нові привабливі риси. Щира, незважаючи на різницю майже в десять років, дружба їхня завершилася переходом Серьожі з-під опіки Вихрова у вільне учеництво до Морццихіна; усе попереднє його оточення з ровесників, що мали гучні прізвища і носили паризькі іменитні шарфи, було принесене в жертву цій дружбі.

В ті часи батьки частенько покладали надмірну надію на якусь абстрактну дружбу поколінь, що нібито наставала віднині; певною мірою вона виправдувала в їхніх очах недостатній повсякденний нагляд за зростанням своєї зміни. Особливо цим відзначалися деякі сім'ї забезпеченого кола, в яких хибно витлумачені громадянські обов'язки перед майбутнім повністю вкладалися в турботу про свою власну дитину,— хоча з особистого досвіду знали, що вищезгадані на пісних землях деревина буває смолистіша, дрібношаруватіша і щільніша. Відповідно до характеру своїх помилок Іван Матвійович стояв десь посередині; побоюючись втратити Серьожине приятелювання, він терпів тон рівності або іронічної поблажливості, з яким вихованець приймав його повчання, буркотливі вигадки дорогого, але іноді стомливого старика. Тільки перед самою війною Іван Матвійович почав відчувати законну тривогу — щоб часом скептичне Серьожине вільнодумство відносно давніх цінностей людського духу не перекинулося на ближчі й безсумнівні.

Морщикішу подобалося бувати в цьому домі. Під особистою дружбаю тоді розумілася громадянська однастайність країни, сім'ї в нього теж не було, свою непоряджену холостяцьку кімнату він жартома і не без підстав називав гаражем. І він так прижився у Вихрових, що Таїска не раз висловлювала материнську готовність і всиновити очкастого, якби трохи зменшити йому чи- ну та років.

Якось Іван Матвійович радився з Морщикіним, запрошеним на чергову лісну асамблею, про Серьожу, якому щойно сповнилося вісімнадцять. Сам походженням з низів, Морщикін погоджувався, що лише нічим не підсолоджене трудове самостійне життя могло б виправити помилки Серьожиного виховання; на його думку, більшості юнаків та дівчат з інтелігентного середовища взагалі не завадило б, якби до вступу у вищу школу вони якийсь рік попрацювали на виробництві.

Далі все владналося само собою. Серьожка, який того вечора повернувся трохи пізніше, повів гостя показати йому об'єкт своєї гордості, гарну бібліотечку з питань мистецтва; він жив тоді в Полиній кімнаті, наполовину перетвореній на механічну майстерню з купами технічних деталей, старих електричних реле і різного латунного брухту по кутках. Охайний токарний станочок, змонтований разом з мотором на верстаті, відкрив для Морщикіна досі невідомі йому в Серьожі риси.

— Забавляєтесь за давньою звичкою? — кивнув Морщикін, піднімаючи з підлоги наполовину розібраний іграшковий електропоїзд.

— Ні, вдосконалюю дещо, Павле Андрійовичу,— збентежився Серьожка.— Перехід по спіралі на вищій ступінь...— І довірчо признався у давній пристрасті до всяких механізмів, що пере-

магають час і простір і, як він висловився тоді, подовжують людське життя.

На запитання, ким збирається стати в майбутньому, Серьожа відповів розмашисто, що він готовий на все — від радиста міжпланетної ракети до молекули в шабельному лезі.

— Ну, а простіше? — скривився гість на його повторне честолюбне намагання виділитись і вразити.— До речі, щодо перемоги над простором... А вас ніколи не тягло, скажімо, поїздити на справжньому паровозі? Я міг би допомогти вам у цьому. Судячи по нахлах, з вас вийшов би непоганий машиніст.

Юнак почервонів од задоволення, і таким чином іграшка й деякі обставини біографії Морщикіна визначили на кілька років наперед Серьожину долю... По закінченні університету Морщикіна було послано в порядку відбору пропагандистом до райкому партії, на території якого був і Лісогосподарський інститут. На час знайомства з Вихровими він заочно закінчував вищу партійну школу, йому ще лишалася тільки дисертація, і, між іншим, він вів семінар з історії партії в найбільшому робітничому центрі району — в Дев'яцькому головному депо, на одній з північно-західних залізниць; там свого часу працював батько Морщикіна і минуло його власне дитинство. Йому було неважко влаштувати туди Серьожу. З двох запропонованих робіт — учнем слюсаря в підйомному цеху і кочегаром — юнак з романтичних міркувань вибрав останню; такого характеру деталей на все життя була б як титул в анкеті молодой радянської людини.

На новій роботі за найближчі півроку Серьожа трохи змінив своє ставлення до мілоської статуї: замурзаному хлопцеві з тендера вона стала не то щоб ріднішою, а якоюсь безперечною. Наприкінці піврічного строку, перед іспитом на четвертий розряд, необхідний для звання помічника машиніста, сталося перше випробування Серьожиної волі й мужності. В поїзді, під час очищення топки на одній зі станцій, в зольну коробку провалився колосник, і молодий кочегар узявся негайно вправити його на місце, щоб не затримувати поїзда в дорозі. Для цього треба було трохи знизити температуру котла і просунути в шурувальний отвір до пояса. «Гляди, Вихров, гаряче там та й тісно... пропхнешся?» — спитав машиніст. «Нічого, Лазо болочіше було, треба й мені пролізти», — чванливо кинув Серьожа, сердячись, що в ньому й досі вбачають професорського сінка. Швиденько обхлюпнувши себе водою, обгорнувшись мокрою мішковиною, Серьожа пірнув у нестерпну палючу темряву і за два заходи успішно завершив справу. Після повернення його вчинок було обговорено на комсомольських зборах. Через тиждень він прийшов серед п'яти таких самих хлоп'ят складати свій іспит.

У прокуреному технічному кабінетику із задимленими вікнами, що виходили на поворотний круг, сиділо паровозне начальство й почесні деповські старики, що прийшли подивитися на свою зміну. Ніхто з них і пальцем не торкнувся ні ключа, якого

Серьожа виготував по заданій гайці, ні його лекальних плиток, так ретельно пришліфованих, що злипались одна з одною. Зате після звичайних запитань про ремонт і догляд за паровозом один уже сивенький машиніст-інструктор, славнозвісний у депо Маркелович, усе екзаменував новачка відносно семафорного господарства; видно, в роки учнівства сам або хтось у нього на очах різнував усім составом у хвіст другого состава, і тому всі п'ятдесят років потім вважав він сигналізацію за верх паровозної науки. Колючий напочатку, він під кінець іспитів лагідніше дивився в обличчя Серьожі, і той уже чекав, що зараз його спитають про посмалені брови й забинтовану руку, опечену крізь рукавицю під час лагодження колосника.

І справді, якийсь жвавий інтерес раптом зажеврив у очах старого.

— Меткий, нічого, буде толк,— похвалив Маркелович, розкурюючи люлечку.— А тепер скажи нам, синку...— і Серьожа приготувався описати свій подвиг коротко і сухо, як належить видатним героям,— скажи нам, чи не п'єш ти її, прокляту? Нашому братові, старикам, воно й не грішно було: царський режим штовхав нашого брата на це саме. А вам воно ніби й ні до чого— у вас світле життя. Хіба що виноградного півсклянки, наробившись, при okazії...— і браво витер вуса, а Серьожа зрозумів, що подвиг його— дрібниця, звичайнісінька справа у тому великому житті, в яке його посвячували.

Старий відпустив Вихрова, лише впевнившись, що новачкові також відомі паровозні сигнали пожежі й повітряної тривоги. То був четвертий день війни.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Хоч точилася війна і всі помисли радянських людей були звернені до фронту, Поля не могла остаточно знехтувати свої особисті тривоги якраз тому, що сам час вимагав від кожного щонайбільшої моральної чистоти. Як і для матері її, не було ціни на світі, якою Поля не оплатила б права відкрито дивитись у вічі своєму народові. Вихров, сам того не знаючи, витримав доччину перевірку, тим більш сувору, що діти судять на підставі майже невловних для закону доказів і не карають нічим, крім вічної зневаги. Попереднє слідство схилилося на користь Вихрова, залишалось вивчити історію його вчених чвар з Граціанським. До речі, заспокійливе враження від вересневої лекції трохи потьмяніло у світлі подальших роздумів: навіть дитині було зрозуміло, що і найзліша людина уже навіть з почуття самозбереження не на-

смілилася б говорити інакше перед молоддю, та ще й у дні жорстоких підмосковних боїв.

На цій стадії досліджень Таїска неспроможна була допомогти небозі; дещо згодом розповів Полі молодий помічник машиніста, багато чого з'ясувала випадково підслухана фраза однієї страшної московської ночі. А поки що, вся в матір, надто вимоглива до себе, Поля здобувала істину сама, шляхом обхідних хитроців та тривалих зусиль, і це стримало її майже непереборний потяг кинутися слідом за Варєю на фронт: без цілковитої душевної ясності задумане Полею рішення мало б вигляд самогубної істерики. Під різними приводами дівчина побувала в батькових співробітників, і вони не відмовляли їй у спеціальних консультаціях, але рішуче замовкали, тільки-но в розмові згадувався генеральний критик Вихрова; згодом ближче ознайомлення зі станом лісів у Європейській Росії і з лісними розбіжностями тридцятих років дуже вплинуло на Полю щодо остаточного вибору професії. Тільки Осьминов, з яким вона познайомилася наприкінці листопада, ввів її у курс славетної лісної полеміки й поділився мізерними відомостями про супротивника її батька. Знаменно, що навіть тоді, на самоті у глухому прифронтовому сільці, особиста думка майора Осьминова ледь-ледь просвічувала крізь його ухильно-доброзичливий тон.

У Полі склався гордовитий, але трохи двоїстий образ Олександра Яковича Граціанського як аскетично замкнутої людини, вміло заброньованої від сторонньої цікавості; з'ясувалося, приріром, що жодна душа на світі не сміла забрести до нього без попереднього телефонного дзвінка. І перш за все він, як виявилось, не мав звичайних людських слабостей... Щоправда, хоч серед чоловіків у Радянській країні і не заведено було прикрашатися будь-чим, крім особистих чеснот, Олександр Якович носив на вказівному пальці перстень з античною гемою, але це була не просто обручка, а, як загадково натякав власник, перстень, що дістався йому нібито по бічній спорідненості від одного найближчого повірника самого Герцена, отож Олександр Якович дозволяв собі цю вільність зовсім не на відміну від смертних і навіть не на винагороду за страждання, яких він зазнав від самодержавства, а, так би мовити, на знак духовної спадкоємності від найвидатніших борців за вселюдське визволення. На правах наступника їхнього і за сумісництвом Олександр Якович рахувався щонайменше в десятку комітетів, редакцій та різних наукових закладів; а в Лісогосподарському інституті завідував кафедрою дещо невиразного профілю — «організація промислового освоєння лісів». Певна річ, проблеми цього порядку, як-от дорожнього будівництва, боротьби з пожежами, технічного оснащення, лісоохорони й побутового влаштування лісозаготівників — парізно вивчалися на трьох інших, відповідних факультетах, але професор Граціанський немовби обнімав їх своїм універсальним генієм та неабияким темпераментом, тому ніхто з адміністрації не брався уточнити

його функції, побоюючись, щоб не нажити могутнього ворога і підвищеного кров'яного тиску. І все-таки, за словами Осьминова, Олександр Якович збагатив лісну практику рядом вельми цікавих пропозицій, на жаль, нездійснених або некорисних; у всякому разі, шкоди від них і не було б, якби вони диктувались інтересами лісу, а не прагненням подолати конкурентів у науці і довести непогрішність свого мислення, хай не такого глибокого, зате разючого широтою охоплення... Одне слово, в очах простаків цей професор заслуговував на щонайглибшу пошану, бо він один самовіддано брав на свої плечі тягар загального нагляду за лісними справами в країні, і тому до нього прислухалися редакції, перед ним запобігали колеги, і з усякої нагоди покірливі лісні дідошки, хоч як тяжко їм було, не обходилися без цитат з його творів.

Усього цього Олександр Якович досягнув особистим талантом, лише за допомогою своїх критичних статей, разючий сарказм яких ніби підносив його над юрбою бездарних і недбайливих сучасників. Нишком жартували, що негаймо після винищення всіх намічених за списком колег, він використав свої громи, щоб рознести деякі відсталі явища природи, наvertsаючи їх до бажаної досконалості. Крім того, Олександр Якович зрідка дарував світові невеличкі, надто обережні, зате виняткової ерудиції передмови до чужих книжок, проте не до будь-якої лісної брошури, а лише до видатних творів минулого, до того ж прямо вказував, де там корінь зла і як видобути його звідти. Він сам великих праць не писав, однак не тому, що не хотів завантажувати поліграфічну промисловість, навіть не з похвального побоювання припуститись якоїсь караної помилки, а лише через хворобливий стан, зокрема через недостатність гемоглобіну, що доходив у нього ледве до 63,5 процента. Років п'ятнадцять підряд ходили вперті чутки, що Олександр Якович готує до друку якусь особливо товсту біблію з лісної справи, на три з половиною тисячі сторінок густого шрифту, не рахуючи приміток, і по виході її всім лісникам залишиться тільки пов'язати й захиріти біля його підніжжя від задрості й мізерності, і, звичайно, він здійснив би свою погрозу, якби не перешкодили заборони лікарів. Треба вважати за подвиг, що при загальновизнаній кволоті Олександрові Яковичу пощастило звалити такого голяфа, як Туляков, якого він покритикував звідси й звідти по вилицях за лісівничі застарілі теорії. І, звичайно ж, лише з хлоп'ячої жалості до батька Серьожа Вихров приписував Граціанському до такої міри міцне здоров'я, що не гріх було б і трохи розхитати його на благо Батьківщини і лісної науки. Іван Матвійович узяв з хлопця комсомольське слово не завдати шкоди супротивникові.

Початок блискучої кар'єри О. Я. Граціанського припадає на середину двадцятих років, коли слідом за Долею російського лісу вийшло в світ перше видання Вступу до науки про ліс Вихрова. Можливо, в книзі цій і не було нова-

торських відкриттів, але вся вона була перейнята жагучим почуттям тривоги за майбутнє, навряд чи зайвим для радянського вченого; до нього небагато хто так сміливо говорив про ліс. У своїх основних думках автор виходив із загальновідомого положення, що лісові товари належать до речей насущної потреби, і тому щорічний попит на них повторюється у близьких, але всезростаючих розмірах. Звідси Вихров робив висновок, що метою лісового господаря повинно бути підтримання лісу в стані, найвигіднішому для одержання якнайкращої деревини у щонайбільшій кількості. Для цього рубання, узгоджене з приростом і віком лісу, повинне компенсуватися правильним відновленням його і провадитися з таким розрахунком, щоб на час вирубування останньої ділянки на першій встигав виспіти новий, промислової якості ліс. Можливий при цьому розрив між виробництвом і витратою, на думку автора, належало компенсувати втягненням у господарський оборот ще не освоєних лісових масивів європейської Півночі, Сибіру та Далекого Сходу, зменшенням марнотратних відходів при обробці, сумліннішою поведінкою людини на ділянці, воскресінням лісів шляхом негайного лісорозведення на зрубках та пустирях, підвищенням приросту за рахунок догляду й осушування заболочених лісів, захистом від пожеж і, нарешті, боротьбою з гниттям дерева у виробках і в лісі, а також, по можливості, заміною його металом. «Краще пролити піт, ніж сльози,— закінчував один з розділів Вихров.— Без засвоєння цих букварних істин лісівництво перетворюється на звичайне лісокористування, що також цілком залежить від нашої державної волі, якщо тільки знехтувати потреби завтрашнього дня». Таким чином, Іван Матвійович продовжував лінію попередніх російських лісівників, з тією сумною різницею, однак, що з'явилася його злощасна праця напередодні найпоширенішого витрачання лісу за всю історію країни. Природно, всяка теорія, пов'язана з перебудуванням однієї з найбільших галузей народного господарства, привертала загострену суспільну увагу і не могла обійтися без заперечень. Нехай навіть підтверджена розрахунками найрізноманітніших профілів, непримиренність Вихрова іноді лякала й деякого з його численних однодумців, хоч вимоги його зводилися всього лише до встановлення твердого режиму в обходженні з лісом. У той час в Івана Матвійовича з'явилося чимало серйозних критиків, і на крайньому фланзі їх одразу виділився блиском розуму і силою удару О. Я. Граціанський. Натхненний успішною розправою з Туляковим і дискусією за зниження обороту рубання, яка щойно відлунала, він розгорнув на пробу прямодушну книгу Вихрова, відшукав корінь зла, підвів під нього базу, прикинув у перспективі, підмалював те, чого не вистачало і що пібито свідомо загуманив автор, виклав усе це з належною емоціональною приправою — і вийшла така собі гостренька шпичка, на зразок пупівки на шибеніцю.

У ті роки багато хто вважав похвалу за розбещувальний лібералізм, а заперечення хорошого в ім'я бажаного кращого — за педагогічну мудрість. Несподіваний успіх окрилив рецензента, який до того часу животів у невідомості, і коли вийшла у світ чергова праця Вихрова Ліс як об'єкт господарства, він ударив уже дошкульніше і, правду кажучи, нижче пояса, але, на подив спостерігачів, колега й цього разу витримав удар. «Ні, дорогий професоре, нас не залякаш лісними законами, вигаданими для себе буржуазією: закони встановлюємо ми, — писав тоді Граціанський невідомо від чийого імені, бо всі лісні акти Радянської влади, починаючи із славнозвісного ленінського декрету 1918 року, якраз диктували відповідність рубання до річного приросту. — На зло вам ми зрубаємо все, коли настане час, не пощадимо ні Волги, ні такої любої для вас Мезені, викосимо к бісовій матері Печору і Каму, Дніпро і Двіну, Ангари і Єнісей і... що ви там ще під полою в себе ховаєте?» Здавалося, ще рядок — і автор повалиться у припадку. Але як у цій статті, так і в цілій обоймі подальших друкованих виступів Граціанського ніколи не було розглянуте по суті жодне з назрілих лісних питань... Та Олександр Якович і не вважав за можливе розпорошувати свою енергію на дрібниці виробничої практики; на тій самій підставі, як бувають інженери по турбобудуванню чи фахівці по середньому вуху, він вважав себе фахівцем по кореню зла, поки що тільки лісного. Решту він доручав своїм хлоп'ятам з незначним науковим стажем, які приєдналися до нього заради прискорення життєвих радощів. Це й були вертодокси, названі так за їхню винятково гнучку ортодоксальність на всі чотири сторони світу.

Так зайшла над російським лісом чудна, подвійна зірка, де палючий жар однієї врівноважувався втихомирливим холодом другої: Вихров і Граціанський, однаково визнані за видатних діячів у цій галузі. Поступово сучасники звикали до думки, що призначенням першого є безперобійно постачати що-небудь новеньке на розмел у марудних жорнах другого. Зерна твердіші, як-от авторські посилання на завтрашній день нащадків, одразу бракували на очах довірливого читача як вихровські штучки; а коли Іван Матвійович запізнався з подачею матеріалу, Олександр Якович підтєбував його замітками у пресі про підозріло затяжний творчий простій. Протягом ряду років він вибирався на свою кручу по східцях книг Вихрова, і значність кожної з них математично відповідала висоті його піднесення. Поза всім тим Олександрові Яковичу вигідно було підтримувати репутацію Івана Матвійовича як одного із сумнівних, проте й найбільших лісівників сучасності і таким чином провадити щодо нього постійне, безперервне господарство із щорічним, так би мовити, стриженням ренти. Знищення противника одразу означало б і його власну катастрофу.

В роки змушених простоїв Вихрова, щоб не втратити навички і почерку в ударі, Граціанський повертався до перегляду його по-

передніх книг, нібито передчасно зарахованих у золотий фонд лісної літератури. В цьому розумінні дуже знаменний один його, через підставну особу, виступ у середині тридцятих років: розглянуто було трохи забуту на той час Долю російського лісу. Для різноманітності стаття була підписана несхожими ініціалами, але в тексті її виразно звучали обвинувальні формулювання Граціанського... Уже з перших рядків автор розжалував книгу в розряд красного письменства за велику кількість поетичних відступів; це розв'язувало йому руки. Крок за кроком він відшукав у ній споглядальний об'єктивізм і обивательський економізм, порочні сліди надкласового еkleктизму і механістичного емпіризму, незаперечну схильність до ідеалістичного нігілізму і псевдонаукового вулгаризму, куди перш за все належало віднести антропоморфізм не вихровського, до речі, вислову ліс оре землю, чого він насправді робити не може, бо він не людина. Мимохідь автор заперечив ступінь лісистості України за часів Гостомисла, явно перебільшений у книзі Вихрова, і гірко висміяв його тривоги з приводу кліматичних пошкоджень від вирубування лісів, бо, за Гераклітом, наприклад, клімат теж змінюється і, хто зна, чи не ростимуть через рік-півтора евкаліпти під Вологдою. Нарешті, критик особливо злісно накидався на титульну сторінку з присвятою книги не якійсь особі належній, а епезькому медопромисловцеві Калині Глухову. Статейка загалом вийшла облудна, всім від неї стало трохи ніяково, але наприкінці її гостро ставилося питання про захист молоді від згубного впливу Вихрова, а це вже не могло минути безслідно.

2

На своє здивування, Іван Матвійович з'ясував, що постріл пролунав із стін Лісонаукового комітету, зокрема від нового, щойно призначеного заступника директора Чередилова; а директором там багато років сидів, уже не підводячись, доскональний і незлобивий дідок академік Тараканцев, однокашник покійного В. В. Докучаєва. До Івана Матвійовича і раніше доходили чутки про дивні зміни в долі Чередилова, причому говорили, що високостей своїх він досяг через дружнє спілкування з Граціанським і за допомогою таланту виняткової підлеглості начальству, так що коли, наприклад, воно в особі Тараканцева клало на нього руку, як на підлокітник крісла, то череп Григорія Павловича нібито негайно набирав обрисів і вигину начальницької долоні. Можливо, тут виявлялася низька заздрість тих, кого обминули ласкою, а ті, що мали успіх, навпаки, надіяли Григорія Павловича Чередилова стількома не оціненими раніше достоїнствами, що вони цілком могли вміститися хіба що у добродішному киті... В усякому разі, поява статейки з'ясувала, чому Григорій Павлович, живучи давно у Москві, жодного разу по-приятельському не заглянув до

Вихрових за весь час, відколи вони переїхали з Єнги. Тоді із суто дослідницьких мотивів Іван Матвійович сам наважився провідати його на новосіллі.

— Можливо, я зтягну його до себе пообідати, то напечи картоплі в лущинні... він любив це замолоду. Щодо більш насущного, у пляшечці, то я візьму це сам по дорозі назад,— наказував він Таїсії, вирушаючи в похід.

Лісонауковий комітет містився у гамірному московському провулку, на четвертому поверсі старовинного будинку, поспіль заселеного безліччю підсобних установ та контор з таємничими назвами; усі вони сполучалися між собою щербатими сходами і внутрішніми переходами, тому Іван Матвійович довго блукав там, як у справдешньому лісі. Невеселим коридором, де малярі з риштовань кропили розведеною крейдою, він пройшов повз Дорхім-віск і місцевий комітет працівників Відділів запису актів громадянського стану і зараз же за поворотом увійшов у трохи тісну, але напрочуд милу кімнатку з вікнами на позолочену, не пізніше шістнадцятого сторіччя, маленьку московську церковну баню із панеллю, майстерно розфарбованою під справжній коштовний дуб. Щоправда, нічого більш пов'язаного з лісом там не було, зате все інше, на що не глянь, було витримане в прохолодно-зеленуватих тонах кольору вранішнього переліска, таких заспокійливих, що здавалося, тільки б і користуватися санаторним спокоєм без відриву від мізкової діяльності... та де там, і тут життя вирувало під керівництвом Г. П. Чередилова.

Приймальня була порожня, і у відчинені двері з кабінетика долинав оскаженілий, на фальцеті з легким присвистом, голос Чередилова:

—...але вас посаджено тут, дорогесенька громадяночку, щоб оберігати мій час від неорганізованих вторгнень, і я вимагаю — розумієте це ви? — вим а г а ю, щоб ви підтяглися до розуміння поставлених перед вами завдань,— карбував Григорій Павлович, розносячи щось підлегле, що у відповідь пищало.— І коли надалі дзвонитимуть по телефонах або нахабно лізтимуть отакі прохачі та гедзі, то зарубайте собі — де вам завгодно, зарубайте! — у мене нема рідні, нема ніяких товаришів, а тим більше якихось там друзів. У мене завжди, навіть під час сну, справи, я відповідальна державна людина, стовп із законом, от хто я. Тепер ідіть, Маріє, як вас там, Петропавлівно, і виконуйте самою історією довірену вам роботу... Розумієте ви це?

Іван Матвійович подумав з невеселим гумором, що він привікся якраз вчасно.

Забобонний відвідувач відклав би свій візит щонайменше на місяць, але Іван Матвійович знав відхідливість свого колишнього друга. З делікатності, щоб не бештежити секретарку, він пішов на півгодинки помилуватися невгамовною діяльністю малярів, а повернувшись, застав за секретарським столиком кучеряву дівчицю понад середнього віку, усе ще з нерівним рум'янцем на обличчі.

Вона полохливо перепитала прізвище Вихрова і, хоч він жартома поклявся не завдавати прикрощів товаришеві Чередилову, не стріляти з дробовика і не випрошувати позички, погодилася доповісти начальникові лише по тому, як він завершить складання плану чергових заходів на найближче півріччя для поліпшення поточної роботи. Через годину вона пішла здійснювати свою обіцянку, передбачливо прикривши кирзовим чохлом друкарську машинку з недодрукованим папірцем. Виявилося, Григорій Павлович усе ще не розвантажився, і треба було почитати журнальчик, поки він не закінчить розмови по міжнародному проводу, як вихопилась у схвильованої секретарші.

Іван Матвійович охоче дочитав журнальчик, пройшовся туди-сюди по килимовій доріжці, виглянув у сусіднє приміщення, де теж пахло дерматином, старанно дирчали арифмометри і смугасто стелився тютюновий дим. Судячи з усього, Чередилов залізною рукою підтягав на належну височінь вірену йому наукову одиницю. Невтомна, хоч і незрозуміла для стороннього, діяльність точилася на цій ділянці лісного фронту; секретарша перестала стукотіти на машинці, щоб відвідувач, борони боже, не підслухав змісту папірця. Зрідка в кабінетик тихо й без попередження проходила то кур'єрка із сніданком під серветкою, то касир із заробітною платою — було це в перших числах місяця, — то, нарешті, пласка дама в пенсне: занотувати стенографічними знаками думки, почуття і розпорядження товариша Чередилова. І тоді через двері Іван Матвійович бачив частину святилища — з тумбою величезного письмового стола, з-за якої виглядала знайома неабияких розмірів ступня в сандалеті, — з добре відфугованою дошкою з резонансної ялини, поставленою туди заради наукового колориту, і, нарешті, з гігрометром на стіні, щоб завчасно попереджав про шкідливу для здоров'я сухість повітря.

І чомусь Іванові Матвійовичу згадалось, як чверть сторіччя тому всі вони, мушкетери, купалися в річці на околиці під Петербургом. Трошки пошнігувала прохолодна травнева вода, і Вихров та Валерій уже переплили на другий берег, а Чередилов усе стояв по коліна у воді, фіркав, змочував груди, прокашлювався, наче діякон перед виголошенням многоліття, не наважуючись занурити в цю пекучу холоднечу своє велике, уже тоді обвисле і в'яле тіло; щодо Граціанського, то він просто ніжився на піску, не скидаючи пальта й кашкета з оксамитовою околичкою... Поки Іван Матвійович поринав у свої гумористичні роздуми, Чередилов пройшов через внутрішні двері у вищий світ на терміпову парадку, — про це стало відомо лише через годину. Смерком, не дочекавшись прийому, Іван Матвійович вирушив до парної бані, що завжди гарно впливала на його настрої.

Численні співчутливі відгуки ліспиків з приводу вилаєної книги переконували Івана Матвійовича в його правоті; з вродженої простодушності він сприйняв певдачу своїх відвідин як звичайне непорозуміння. Так само, як його дядько Опанас, до старості

по-дитячому вірив він, що досить лише в невимушеній обстановці викласти супротивникам свої лісні тривоги — і Граціанський, а за ним і Гришка Чередилов, заливаючись сльозами, кинуться до нього в обійми примирення. Найближчого ранку, в неділю, Іван Матвійович вирушив поїздом до Гришки на дачу. Стояв чудовий червневий деньок, та й сама прогулянка по віковичному бору, що тільки в тих місцях і зберігся ще, давала глибоку естетичну втіху. Садиба Чередилова ховалася від людського ока за високим парканом з гребінчиком ржавих цвяхів зверху і являла собою прекрасне місце як для зміцнення здоров'я за допомогою соснових випарів, так і для деяких соціально-етичних спостережень. Дерева навколо садиби були у зразковому порядку, земля біля їхнього коріння якнайнижніше спущена, а сунняк скрізь обрізаний до крон домашньою пилкою; велика кількість шпаківень, схожих на однокімнатні квартирки для крилатих молодят, також свідчила про турботу господаря, щоб усім у радіусі його особистої власності було добре. Так само ніжно були доглянуті в Григорія Павловича і рослини, напрочуд різноманітні, розміщені тут і там, від звичайненького агрусу до маньчжурського горіха, посадженого в такій тіні скоріше заради повноти життєвих відчуттів, аніж із надією одержувати плоди. Одне слово, то був невеликий, на півгектара, але старанно обладнаний, через нотаріуса оформлений райочок, звідки особливо плідно мріється про майбутнє.

Тільки-но увійшов, зараз же волохата, невідомої породи тварюка з триколінним ридяючим гавканням рвонулась Іванові Матвійовичу назустріч; тільки цеп та ще милосердний шофер, який мив автомашину, не дали розірвати сміливця на шматки. Обійшовши здаля, поміж шпалери розквітлого горошку, відвідувач попростував до двоповерхової дерев'яної будівлі з вежами та бійницями у вигляді мирних терас, забарикадованих густою зеленню винограду. Ще від самої хвіртки Іван Матвійович помітив, що за ним згори крізь трохи розведене віття стежить чиясь насторожене око. Іван Матвійович навздогад помахав туди капелюхом, і ховатись далі господареві вже не було рації.

— О-о, це ти! — промовив він згори не надто привітно, зате й не гніваючись за порушений спокій. — А я не можу добрати, хто б це в гості зібрався без попередження... виявляється, він і є, власною персоною. Так-так, не чекав... але дуже добре. Ну, як ти там?.. кажуть, усе пишеш?

— Еге, брате, був у мене намір весь папір на світі списати... та фабрики швидше від мене працюють, не встигаю, — засміявся Іван Матвійович, витираючи піт із шиї та лоба. — Ти вже пробач, що я тебе там, у храмі науки, позавчора не дочекався...

— Нічого, — не відчувши гумору, пробачив Чередилов. — Але як же це я машини твоєї, братику, не почув?.. чи ти на велосипеді з міста примахав?

Можливо, відразу ж по цьому Іванові Матвійовичу слід було для самозбереження повернутися й піти з садиби, але, як личить

ученому, він ніколи не дозволяв особистим мотивам послаблювати свою наукову цікавість до явищ живої природи.

— А я, брате, поїздом... воно якось і корисно в нашому віці іноді пішки пройтися. Зібрався був до одного хворого товариша поблизу навідатись, а він, окаянный, у відрадження махнув,— легковажно придумав Іван Матвійович.— От і спокусився заскочити мимохідь, щоб дещо обміркувати з тобою одверто... Наче парить сьогодні, на грозу... як ти гадаєш?

— Тобто в якому ж це розумінні... обміркувати? — насторожився Чередилов, вивішуючи голову з винограду.

— Ну, про життя взагалі побалакати,— тосконо засміявся Іван Матвійович, погладжуючи шию, що вже почала боліти.— Не все ж тобі на світі відоме... ану ж новеньке що-небудь скажу!

— Ні, ти все ж наміть приблизно, братику, що саме ти маєш намір обміркувати! — наполягав господар на верхній терасі, бо не міг дозволити, щоб його, номенклатурного працівника, отак безцеремонно, серед білого дня, втягали в яку-небудь небажану безодню.

— Все про те ж таки побалакати, Григорію Павловичу... про ліс, про книжки мої, про твоє ставлення до них,— раптом усім тілом якось до капосної нудоти ослабнувши, уточнив Іван Матвійович і цього разу теж не пішов з садиби, щоб ні в кого не склалися враження, піби він ображається на товариську критику.

— Так-так...— певневно проказав басом Чередилов з верхньої тераси і задумався: між іншим, він зник кудись хвилинки на півтори, і тоді знову з'явився як нічого й не було.— Що ж, я не від того, братику... якщо це може піти тобі на користь.

Власне, Іван Матвійович гадав, що зустріч ця відбудеться трохи тепліше. Йому й на думку не спадало просити щось у Чередилова, тим паче заступництва від неминучого лиха, йому лише хотілося стримати цього безтурботного і колись непоганого в душі лежня від шкідливих для лісу поглядів, якими він уже заразився від Граціанського. Не можна сказати, щоб і прийшов Іван Матвійович невчасно: в Чередилова були неділешні гості. З відчинених вікон пахло підгорілим святковим пирогом і долинав дзенькіт посуду наповнину з хвацьким вищанням патефона про якусь «сударушку». До того ж Івана Матвійовича мучила спрага, йому всю дорогу від станції аж ввижався запітнілий жбан домашнього кваску, та марно чекав він, що зараз його запросять нагору, в самий рай. Він просто не розумів, що після розгромної статті та ще й напередодні проробки такий візит міг не тільки зіпсувати скромний, у колі друзів та сім'ї, чередиловський відпочинок, але в певному розумінні й кинути тіль на господаря. Разом з тим Чередилову приємно було, що цей лісний бешкетник, нарешті-таки хитнувшись, сам приволікся до нього на поклін... і ось уже не міг переборсти спокуси провчити його трошки за ту давню, непростену піч у Пашутині, коли Вихров, зігхаючи, навіть звисока, вислухував його сповідь.

— Ні-ні, Іване, я зовсім не від того, щоб поділитися з тобою своїми міркуваннями,— повторив згори Чередилов тоном заклопотаного співчуття.— Почати з того, що, між нами кажучи, мені якоюсь мірою і подобається твої книжки, не так їхній зміст, як само це... ну, невгамовне горіння твоє. Воно, певна річ, не можна і не горіти в таку епоху: всі горимо... але гори, братику ти мій, якось трошки прохолодніше! Я не менше від тебе люблю природу, а поблукати з кошичком по лісу, сам знаєш, друга пристрасть моя... але ж ти бубонив стільки років підряд, пробач за одвертість, та ще й якоюсь заклинальною мовою, про цю саму сталість лісокористування. Хоч вуха затикай! Зрозумій же... я й сам не знаю чому, тільки не прижилося у нас це слово... ну, заміни його інтенсивним лісгосподарством, відтворенням лісу заміни, в найгіршому разі. Треба, братику, так висловлювати свої міркування, щоб викликати у співрозмовника приемний рух думки, а не заворот кишок... Інша річ Граціанський... так це ж талант! Ну, чого ти, й так уже весь у крові, сам лізеш до нього на рожен... зроби ласку, поясни... нащо тобі, наприклад, було брати участь у похороні Тулякова?

— Це був великий учений і мій учитель,— тихо й суворо сказав Іван Матвійович.— Крім того, за його гробом ішло і твоє тодішнє начальство. Таким чином.

— Мало що начальству дозволено... а ти згадай мудрих синів Ноевих, одвернися. Зрозумій, я тебе не благопристойності чи підлабузництва навчаю, Іване, а громадського такту. Скажи, нащо тобі було затівати отой великий плач над дров'яним поліном? Ну, рубають, водоохоронні рубають... і чорт з ними! Ну, сиплеться добро крізь пальці... таж не ти відповідатимеш за розтрату? Інша річ, якби тобі штатно, із зарплатою, доручили це саме лісне казначейство.

— Ніхто не може доручити мені моїх громадянських обов'язків,— сухувато відповів Іван Матвійович, переступаючи з ноги на ногу.— Саме ми з тобою зобов'язані думати про це, бо за нами суне мільйонна армія до всього байдужих сокир бездоганної сталі. Смысл моїх знаннів, я гадаю, в тому, щоб давати лад лісові й сигналізувати народові про всі зміни в його стані. Сам подумай, Григорію, як обійшлися б з розвідником, який систематично приносить приемні для начальства, але явно неправдиві відомості...

— Ото куди загнув, у суспільні манометри записався! — сумно осудив Чередилов і сів,— якраз у цю хвилину дружина щось підсунула йому, щоб не надто втомлявся неділешнього дня.— Я тебе не відмовляю, але не камінний же ти. Помахав прапорцем разів зо два і відійди убік: розчавить тебе паровозище, дивак ти лісовий. Дай людям жити, і сам проживеш сто сімнадцять років з гаком...

Тут уже ніяк не можна було обминути лісні справи, причому Чередилов не дотримувався будь-якої однієї точки зору з тих геометричних міркувань, що тільки три одночасних можуть забезпе-

чити тривке зчеплення із заданою площиною. На виклад усіх трьох у нього не вистачило б часу до обіду, тому він обмежився давніми порадами Граціанського хвилюватися спокійненько, погуляти якийсь час під чорним паром, а коли вже в руці засвербить, то написати що-небудь безневинне, приміром, про роль камбію в рослинному організмі, та й то спрямовуючи головні сили на боротьбу з пережитками ідеалізму у свідомості сучасників. Усе це Чередилов викладав дерев'яно-повчальним тоном, як з радіоприймача, і Вихрову було дуже чудно, що це він же колись, бувало, співав свою коронну Ніч е н ь к у на студентських вечірках, та так співав, що крижаним холодком проймало душу і млою застигло очі у слухачів.

Настрій в Івана Матвійовича різко падав, а тут ще небо затемнилося хмарками і до того ж боляче терпла шия, тому що він мусив стояти довгий час із задертою головою. Але мова йшла про найважливіше в його житті, і він знову знехтував особисті зручності.

— Я розкусив тебе, Григорію, — відповів він різко, хоч, можливо, в його становищі така різкість була трохи недоречною. — Ти пропонуєш мені за певні блага життя надіти лисячу машкару, але мені якось жаль розставатися з людською подобою, до якої я звик. От я і прийшов сказати тобі, що ти не дуже сумлінно гортаєш моє злощасне писання. Перед цілою країною ти приписав мені намір поставити індустріалізацію на пайок, але ні словом не згадав про мої докладні таблиці: де, як і скільки можна взяти деревини, не спустошуючи лісових фондів. Ти звипував мене у свідомому замовчуванні тяжкого становища лісових робітників за паризму, хоч у мене на трьох сторінках описано, як один такий, на прізвище Книшов, годував гнилятиною енезьких лісорубів... Сам підбери назву такому діячеві, що свідомо підкладає злодійський доказ у кипеню своєму, хай і колишньому, товаришеві!.. І, нарешті, ти вирішив у змові з Граціанським...

— Дозволь, — трошки бліднучи, перебив Чередилов, — щось забувати я став на старість... це який Книшов? Чи не той, що два дцять п'ять карбованців од щедрот своїх тобі відвалив?

Зненацька музика в домі замовкла, і одночасно з поривом вітру дощик побіжно шмагонував по залізному дахові, кілька крапель упало на підняте догори обличчя Івана Матвійовича. Чутно було, як, прокинувшись на терасі, якийсь чоловік достиглим голосом попросив пивка або коктейлику, аби холоденького, і на нього зашикали десятком голосів, бо тепер уже всі домочадці й гості з безпечної схованки тіпилися даровою розвагою.

— У нашій чесній країні працю шанують над усе, Григорію, і тому... якби навіть книжка моя була найгірша за всі... надруковані, однак, з дозволу начальства... тобі годилося б поставитися з повагою до роботи свого товариша, — скривившись від дощу, що заливав йому очі, суворо й поважно вичитував нижній сліврозмовник. — Один такий, на прізвище Пліній, казав навіть, що не

буває на світі такої поганої книжки, з якої розумний читач не здобув би користі для себе.

— А що з цього приводу вирік твій Бернард де Клерво? — несамовито рвонувся верхній кризь виноград, і видно було, як звідусіль простяглися руки і відтягли його від балюстради, щоб не випав на подвір'я.

— Я не жалію лісу, коли треба прорватися кризь вогненне кільце всенародного лиха, — уже під заливним дощем, разом з повітрям ковтаючи його, говорив Іван Матвійович, — але я вважаю лихими людьми тих, хто і в мирний час закликає розправлятися з ним за звичаєм воєнного часу. Тому й наша бесіда із сутички лісогосподарських ідей переростає в...

— Ну-ну, уточни свої позиції! — зловісно, ризкуючи застудитись і тим пошкодити здоров'я, висунувся назовні Чередилов.

— Я хочу сказати... переростає в боротьбу політичну.

В домі щось дзвінко упало й розбилося, потім напружений жіночий голос покликав з глибини: «Грицю, та йди ж до столу, в тебе гості!..» Дощ линув як з відра, і дальші слова потонули в його шумі. Якусь мить Чередилов знавсіміло дивився на кривого, моторошно-спокійного чоловіка там, унизу.

— А ти, я бачу, добре набрався хамства від своєї рідні!.. че чи не батечко твій, пригадується, викидайлом у Пітері служив? — кризь бурю прокричав Чередилов.

Тоді Іван Матвійович повернувся і, сповнений свідомості виконаного обов'язку, уже не боячись промокнути, рушив назад до хвіртки. Громовиця дужчала, весела й пустотлива, трави й гілки танцювали разом з нею. Видно було на лісових галявинах, як малесенькими веселками вибухали рожеві, із золотцем, бризки, бо сонце вже проглянуло у знеможеній, надірваній височині. Гуркнуло ще разок, потім чарівна пахуча млість розлилася в обмитій природі. Коли Іван Матвійович добрався до станції, піджак на ньому парував від ходьби, і чомусь пасажири поступилися йому чергою до білетної каси, і він прийняв цю честь з виглядом людини, яка щойно витримала за них серйозний бій.

Пригода його не засмутила, бо професія лісника завжди якоюсь мірою пов'язана з ризиком потрапити в негоду.

3

Розплата прийшла через місяць, коли під впливом статті Чередилова на вченій раді Лісогосподарського інституту було поставлено звітну доповідь Вихрова. Особлива комісія на чолі з Граціанським десять днів вивчала його викладацьку діяльність, і пошепки передавали, нібито, прочитавши акт обслідування на шістдесяті трьох сторінках, Тараканцев проспівав старечим фальцетом на мотив з Онегіна: «Уме-ер». Всі розуміли, що питання про зняття Вихрова з кафедри вирішено наперед, і на пуб-

лічне засідання збиралися з єдиною метою, що так і не здійснилася, — послухати для орієнтації виступи видатних умів лісної науки... Збори відбувалися в переповненому актовому залі інституту, де колись гриміли мазурки катерининського вельможі. В задньому лівому кутку, під хорами, окремо сиділи вертодокси Граціанського, серед яких особливо виділялася своїм рішучим виглядом провідна тріада його групи: товариші Андрійчик, Ейчик і просто Чик, найбільш літній і небезпечний, з обвислими сивими вусами і в окулярах телескопічної конструкції; до речі, лісна громадськість розсудливо не помічала анекдотичного збігу прізвищ. Тільки-но почалася доповідь, Чик, не будучи курцем, з прокурорським виглядом сів у передньому ряду з блокнотом у руках, а ті обидва вибрались у коридор, звідки з цигарками заглядали у двері, переморгуючись і дожидаючи своєї черги. Самого Граціанського не було у зв'язку, як шанобливо шепотілися в кулуарах, з різким падінням гемоглобіну в підірваному організмі.

Передбачаючи все наперед, Іван Матвійович пояснення свої вклав у половину наданого йому часу. Не торкаючись питань кафебри, він, замість того щоб кається в приписаних йому злочинах, прямо почав з викладу своїх загальноновідомих теорій, до того ж робив це наперекір усьому так спокійно і ясно, наче малі діти сиділи перед ним, наче дражнив свою долю, нарешті; цифри він напам'ять писав крейдою на дошці. А втім, уже не розраховуючи на свій підірваний авторитет, він часто посилався на міркування видатних людей Росії про ліс, навіть до того дійшов, що навів цитату зовсім уже не лісника, а всього лише хіміка Менделєєва про те, що начебто ми повинні залишити нащадкам не менше, ніж самі одержали від дідів. Ще більш прикрою була для його друзів визнана за злочинний песимізм згадка, через скільки років усяке штучне насадження зможе дорівнятися корабельній ділянці Петрової посадки із запасом у п'ятсот кубів з гектара. І на закінчення викликав хвилю обурення не тільки у ворожому таборі, але й серед частини президії своєю зухвалою згодою вислухати і обміркувати зустрічні позитивні пропозиції супротивної сторони.

— *In articulo mortis*¹ годилося б поводитись пристойніше, — подав репліку з місця Чик і ображено пошелестів блокнотом.

Щоб не стомлювати зборів цифрами, співдоповідь комісії якраз і не торкалася статистичних таблиць та розрахунків Вихрова; зате в ній докладно було розглянуто його заперечення проти суцільного вирубування, що нібито порушує якусь там рівновагу в даному рослинному суспільстві. Виходить, за Вихровим, говорилося в співдоповіді, що природа діє стихійно, а людина свідомо, бо послаблює в ній одне і посилює інше. Отже, за Вихровим, людина і природа — антагоністи, і праця людини є щось вороже у відношенні до природи. Звідси комісія робила висновок, що

¹ Перед смертю (лат.).

Вихров вважає людину неспроможною узгодити свою діяльність з природою, пізнати її процеси, що прямо веде до дуже небезпечної агностицизму. Правда, саме Вихров якраз і закликав до вивчення лісових закономірностей заради опанування стихій, але це була вже деталь, якою в метушні можна було і знехтувати... Звідси випливало, що Вихров проповідує студентам конфлікт людини і природи, свідомості і стихії, духу і матерії, що було вже зовсім негаряд, бо відгонило поівищиною. Усе це разом доводило причетність Вихрова до кантіанства, спенсеровщини, махізму і до певної міри вакуліанства,— мали на увазі старого інститутського сторожа Вакулу Треперещенка, який непримиренно і всупереч доводам освіти вірив у загробне життя... Далі дебати точилися, мовби в концертному виконанні.

Після безладного виступу Осьминова та інших збентежених прихильників Вихрова, після промови Тараканцева, в якій він констатував, що перманентна денудація хоч і стимулює метаморфізацію біогеоценозу, *ceterum* не ідентифікується з його деградацією,— після всього цього випущено було для початку одного з вертодоксів. Цей з усього розбігу підкреслив, що вихровська вимога зростаючої прибутковості лісу викликає згадку про пруське юнкерство, яке саме шляхом сталого лісгосподарування і прагнуло зробити свої латифундії джерелом постійної ренти. Саме через це поняття, давно освистане в Радянській країні, добре видно схильність Вихрова до чужих і просто ворожих соціально-економічних систем... та й взагалі, говорив він, не вадило б пильніше розглянути деякі особисті, передчасно забуті зв'язки Вихрова зі старим світом... зокрема, через його дружину з однією поміщицею з Померанії, яка дотла оголила Бягу. Звідси начотю випливало, що саме Вихров і є головним верховодом і апологетом лісовинищення, саме він свідомо прагне обмежити відновлення лісів, тобто поставити соціалістичних нащадків у безвихідне становище. «З пошани до цих стін ми промовчимо про приховану політичну причину вихровських мотивів, проте саме вони і викликають необхідність вжити щодо нього негайних заходів...» Одразу після цього, не даючи перепочинку зборам, на трибуну зійшов Чик, і поки він ішов, незграбний, як облогова гармата, трошки перевалюючись, поскригуючи і посміюючись у вуса з мізерності приводу, заради якого його відірвали од інших, великих справ, у такт його крокам хиталася і кафедра під Вихровим.

Чик почав із жартівливого признання, що ніколи в російських лісах не бував, хоч, будиши молодшим, в еміграції, чимало поблукав по тірольських, так званих дауервальдах... а втім, скоріше із схильності до туризму блукав, ніж з інтересу до цього такого самого дикої пережитку древності, як борода на мислячій істоті нашої передової епохи. І взагалі, за його прогнозами, ліс, як малооперативна культура, в найближчому майбутньому поступиться місцем рослинам з меншим періодом вирощування, як, наприклад, коноплі або, скажімо, боконія. Проте його, Чика,

нібито вельми потішила ридальна тирада кривого професора, виголошена ім мегогіам лісів листяних і хвойних вдовиним голо-
сом Ярославни і в орнаментальному стилі Данила Заточника.

— Я сказав би, що зміст заслуханої доповіді являє собою море сміху, — із задихкою і тоном розбещеного улюбленця публіки говорив Чик, — і свідчить про дитячу, з дозволу сказати, принад-
ну необтяженість думками представника лісного гуманізму, що сидить у нас перед очима... хоч навряд чи може наше суспільство в такі громокипучі часи миритись із сентиментальним ставленням до лісу і навіть з обоженням звичайного поліна. Це нагадає мені іншого нашого вітчизняного лісівника, Граффа, який, покидаючи Великоанадольське лісництво, хоч був цілком тверезий, обнімав на прощання стовбури всіх дерев по черзі... і навіть, коли хочете, ще більш зворушливого коміка, а саме — померлого у тисяча вісімсот сімдесят четвертому році полковника корпусу лісничих, управляючого державним майном Тульської губернії, який у своїй духівниці просив нарізати йому в домовину ялинового віття, сподіваючись, що дерева пробачать йому це некорисне каліцтво, хе-хе!.. Я й раніше мав сумнівну приємність ознайомитися з одним твором нашого простодушного колеги, назва якого, як на гріх, вилетіла в мене з голови... і мене особливо вразило — як його дбайлива старанність, так і невибагливий потяг до всяких посередніх мислителів... безвідносно до їхнього соціального обличчя. О, звичайно, Бернард де Клерво вважав за своїх учителів дуби та буки, чим, я гадаю, і пояснюється моральна висота його вчення, а Фома Кемпійський знаходив душевний спокій лише в лісах густолистяних... однак вихователів нашої чутливої, прекрасної молоді належало б знати, що ми давно відмовились від обивательського спокою в ім'я перманентних визвольних бур. І коли вже автор хоче, щоб радянський читач боки рвав, я порадив би йому завербувати у свою тісну компанію і старого Конфуція, адже ж і він, пригадується, проголошував щось глибокодумне про корисність кипарисів! Ні, животрепетний колего, звільніть нас від свого голосіння, заберіть з нашої дороги своїх напівшановних покійничків, починаючи із згаданого Бернарда — одного з підбурювачів першого хрестового походу. Якимось ми вже без тухлих, шістьсотлітньої давності варягів розберемося в наших суверенних, хоч і занедбаних трохи лісних справах!.. Ні, дозвольте вам нагадати, мій лісолюбний колего, що мисляча людина почалася саме в той день, коли вона, спустившись з дерева, вийшла з незайманих лісових нетрів у чисте поле. Таким чином, знищення лісів є явище якщо й не зовсім прогресивне, то, в усякому разі, цілком закономірне в процесі розвитку культури... і країни Заходу давно вже звільнилися від цих кайданів, що гальмують їх розвиток. Зокрема, Дод Доддлей уже в 1665-му і Кольбер через чотири роки пророчили непоправне лихо своїм державам внаслідок лісовинищення... проте й донині відсутність лісів не заважає їм не тільки заможно існувати, але й чинити підступи проти

могутньої країни, власниці мало не третини світового запасу деревини, хо-хо!.. А вихровське порівняння лісу з міфічним Атлантом, що нібито на протязі сторіч тримає на собі небо всесвітньої економіки, мимоволі викликає в пам'яті образ Атлантового брата, Прометей, ім'я якого, скоріш індо-германське *pr̥m̥athuys*, ніж грецьке, означає той, що тре дерево об дерево, щоб здобути вогонь. Отже, якби Прометей був прихильником професора, якого ми обговорюємо, *ipso facto*, ніколи б подум'я навіть буржуазного прогресу не розгорілося на земній кулі. Але коли пан Вихров ставився так до прогресу буржуазного, легко собі уявити, як він розправився б з нашим, пролетарським,— дай тільки йому владу! До речі, дехто з буржуазних сивил уже не раз погрожував нам всілякими наслідками за нашу мужню поведінку в історії, і ми не дозволимо будь-кому шантажувати нас балачками про лісу планету... тим більш, що й сам я, як бачите, не є власником багатого рослинного покриву... навіть навпаки! — і він погладив своє цілком лисе тім'я.— Проте не почуваю від цього надмірних незручностей... хіба тільки відносно представниць прекрасної статі, що ніяк не бажають пробачити мені відсутність поетичної шевелюри...

— Як вам не соромно, старий, неохайний чоловіче! — з місця сказав Вихров, хитаючи головою, і всіх здивувала його безстрашність у таку хвилину.

Як нічого й не було, Чик налив собі води з графіна.

— Але треба віддати належне ентузіазмові, з яким цей войовничий лісний піклувальник кличе нас назад, у джунглі,— сказав на закінчення Чик.— Я й сам не заперечую певної чарівності і дешевини первісного існування, та боюсь, що через старість і вагу особисто мені вже важко буде всидіти на найкомфортабельнішій гілляці. Гадаю, малошанований колега оцінить наше щире прагнення звільнити його від обтяжливих пут цивілізації і посади, яку він займає. Щасливої дороги вам назад, до лісу, *in saecula saeculorum*¹, бородаче дитя природи!

Ще не було випадку в його багаторічній практиці, щоб після півгодинного фейрверку імен, цитат та анекдотів, значно скороченого в цьому переказі, він повертався на місце без оплесків. Усі зняковіло дивилися кудись на коліна собі, тільки вертодокси гаряче виявляли своє захоплення початком розправи; проте й серед них помітне було деяке збентеження, а двоє з цигарками вже не поривалися в бій із засідки. Аудиторія звертала співчутливі погляди до Вихрова, який байдуже чекав на свою долю, але саме в цю хвилину на полі битви і з'явився сам Граціанський під руку зі своїм найулюбленішим учнем. Здавалося, лише виняткова мужність могла повести людину в такому стані на виконання громадського й морального обов'язку. Неголений, човгаючи і ніби вмираючи на кожному кроці, він проходив мимо затихлих рядів,

¹ На віки вічні (лат.).

зануривши підборіддя в шерстяний шарф, намотаний вкруг шиї, з виглядом тієї скорботної урочистості, з якою приходять на похорон людини, яка занадто довго позбавляла сучасників цієї маленької розваги. Однак, незважаючи на недостатній гемоглобін, іскорки диявольського нахнення поблискували з-під його мертвно-опущених повік у міру того, як скорочувалася відстань до жертви. З огляду на очевидну недугу, він зійшов просто на трибуну, перше ніж збентежений голова встиг надати йому позачергове слово.

Якийсь час Олександр Якович посилено мовчав у мертвій тиші, з опущеними додолу очима, чи то набираючись сили, чи то даючи відлінути хвилині спогадів.

— Здрастуй, Іване... де ти там, озовися! — промовив він нарешті глухим голосом, звертаючи невидючий погляд на Вихрова, що сидів трошки навскоси, за п'ять кроків, з таким землистим обличчям, яке тільки може бути в живій людини. — Здрастуй, колишній брате, колишній друже... Як бачиш, я дуже хворий, але винувата свідомість нашої довгорічної спільності підвела мене з мого самотнього ліжка, е... не тільки для того, щоб прилюдно покаятися в моїх давніх зв'язках з тобою, а перш за все щоб попроситися з тобою назавжди... Десятиріччя підряд ішли ми з тобою, коли й не рука в руку, то нога в ногу, і, вір мені, совість моя чиста. В міру сил своїх я сотні разів намагався стримати тебе від прірви, яка... о, ні, я не тільки Книшова маю на увазі!.. так лукаво вабила тебе до себе. Признаюсь, часом я робив це занадто різко, але громадська репутація друга завжди була для мене дорожчою від його особистої прихильності... і, сам знаєш, не жаліють ні зачіски, ні самого волосся, коли людина гине і її тягнуть з виру. А які прекрасні речі міг би ти створити на радість тут присутніх, е... передових лісників нашої улюбленої країни, якби на інші цілі ужив ти калорії і кіловати своєї небезпечної, неабиякої енергії!.. — і в цю мить у голосі Олександра Яковича зазвучали нотки тягучої, навіть трохи віолончельної туги.

— Починайте ж говорити по суті справи, Граціанський... — відважно кинув Осьминов і навіть підвівся, але зараз же й сів знову, не витримавши його тьмяного, моторошного погляду.

— В цю крайню хвилину розставання хочеться мені, Іване, ще раз перерахувати ті грізні розбіжності, що назавжди розлучили нас, — говорив далі Олександр Якович тим самим тоном надгробного ридання. — Ти клопотався про громадянські права для лісу, нишком намагаючись звільнити його від громадянських обов'язків... саме в ті дні, коли канібали сучасності, Книшови, які легко, е... вламали тобі хребет, стараються і всіх нас новалити на землю. Так, ми любили тебе... але хіба могли ми берегти твій ліс і чекати мільярди років, поки він звалиться сам і стане антрацитом? Тож розігни свої груди, Ваню, і покажи нам по-братньому, яка недуга гризе тебе зсередини, е... щоб ми могли відсікти її раз

і назавжди. Поясни нам, простим людям, з яких політичних позицій закликав ти нас роздумувати перед кожним ударом сокири? А зі своєю ясною головою і майже безсумнівними знаннями не міг же ти не знати, Іваночку, що одна хвилинка, помножена на мільйон радянських лісорубів, складе два роки простою... Над прірвою стоячи, признайся, нарешті, заради яких пекельних цілей намагався ти обмежити радянські рубання річним приростом, інакше кажучи, — осиротити котловани наших п'ятирічок?

— Та покличте ж міліцію... час припинити цей балаган! — крикнув хтось ззаду зміненням з обережності голосом.

Ніби шквал пролетів по зборах.

— Ліс — це вода, — не стримався Осьминов. — То хто ж у такому разі... може, суховій крутитиме наші турбіни?

— Не бешкетуйте на громадській панахиді... — напівобернувшись, огризнувся Чик, і в цьому місці щось тенькнуло в голосі Олександра Яковича, як це буває у вдів від першого удару молотка по віку домовини.

— Ось ми кличемо тебе тисячею голосів, Іване, але ти не відгукуєшся. З великим боєм ми розійдемося звідси, щоб самовідданою працею компенсувати шкоду від твоїх писань, якої ти так і не усвідомив. Але я кидаю цю жменю землі в твою дочасну могилу з почуттям вдячності за всі ті радощі і, на жаль, е... несправджені надії, що ти подавав нам, Іване, в роки молодості і нашої спільної революційної боротьби!..

Ті, хто сидів ближче, бачили навіть сльозу в Олександра Яковича, досить велику і, мабуть, від освітлення, жовтувату кольором, коли він сходить з трибуни; зразу ж загорнувши в доху, вертодокси повезли його додому надолужувати витрачений гемоглобін... Однак роботу, яку вони проробили, значно послабив секретар партійної організації інституту. Порівняно молодий, дипломант по кафедрі механізації, він був з того прекрасного поповнення партійної інтелігенції, що приходило до громадського керівництва просто із згаданих котлованів чергової п'ятирічки. За спеціальністю далекий від тодішніх різнобіжностей у поглядах лісників, він не приєднувався до жодної з ворогуючих сторін, але самий характер дискусії вразив його гарячу, ділову прямоту. Не стаючи на захист Вихрова, він уїдливо зауважив, що сумнівне полемічне новаторство його супротивників навряд чи личить будівникам комунізму, та ще й у розв'язанні найважливіших завдань народногосподарського життя. Дуже поважаючи минуле професора Граціанського, секретар, проте, назвав його промову припадком буржуазного красномовства, спрямованого на затемнення істини: цифри найкраще спростовувати цифрами ж таки, сказав він. І, нарешті, гостро засудив недостойну розв'язність товариша Чика, що посмів у своєму виступі порівняти громадську критику з гарячою сковородою... Від заключного слова Іван Матвійович відмовився. Пізно увечері стало відомо, що стенограму засідання зажадали нагору.

Проте на наступний вечір були призначені перевибори на кафедрі Вихрова й заготовлені бюлетені для таємного голосування. Уже поголоска виряджала опального професора кудись до алтайського лісництва, а на його місце ладили чомусь Чередилова, хоч, на загальну думку, він ледве годився б на завгоспа похоронного бюро... як раптом перший одержав на виборах більшість голосів з одночасним повідомленням про вигнання другого зі стін Лісонаукового інституту. На ранок у купі телеграфічних привітань Іван Матвійович знайшов і послання від переляканого Граціанського за підписом усіх вертодоксів і з переліком його гідностей, про які він і не здогадувався. Ця пам'ятна подія 1936 року майже не вплинула на здоров'я й суспільне становище Івана Матвійовича, якщо не зважати на дворічне мовчання, коли не було написано жодного рядка. Лише зовсім уже напередодні великої війни несподівано вийшов у світ його двотомний Вступ до науки про ліс. Цю роботу Граціанський сприйняв як підступне порушення перемир'я. Виняткової викривальної сили критика на нову книгу Вихрова і породила грізні, згадані напочатку і, на щастя, життям несправджені чутки про висунення Олександра Яковича членом-кореспондентом Академії наук.

То був zenit його слави; вважалось непристойним не згадати імені Граціанського в одному рядку з видатними діячами радянського хліборобства, садівництва та городництва. Уже сам Іван Матвійович схилив перед ним голову з почуттям вини, щоправда, не за свої теорії, а від усвідомлення обмеженості свого розуму, не здатного зрозуміти велич цього діяча. І хоч ніщо не відчувало занепаду в долі Олександра Яковича, якась незабгненна ущербність раптом з'явився в усьому вигляді його і в поведінці. Він став запобігати перед скромними співробітниками, які звичайно замовкали в його присутності, часто заговорював про свій намір повернутися до чистої математики або до історичної діяльності, майже благальним поглядом проводив Івана Матвійовича, коли він, кульгаючи, пробігав повз нього.

...Сталось так, що наприкінці вересня 1941 року на останньому засіданні, де обговорювались питання евакуації, вони опинилися за одним столом. Зненацька, хоч тривоги не було оголошено, навколо загуркотіли zenitки, і вчена рада перебралась у склепистий підвал, де колись зберігалися спиртні запаси катерининського вельможі.

— Дивись-но, Іване, сторіччя минули, а ще пахнуть стіни: дихання Діоніса! — пошепки поділився Олександр Якович, илечем торкаючись плеча колеги. — Як видно, Москву покидати не збираєшся? Я, брате, теж надумав залишитись... треба ж комусь наглядати за інститутом... Кажуть, ти ще одну книгу закінчив? Страшна ти людина, Іванище, за всякої погоди біжить твоя стружечка, і ніяка ржа до тебе не пристає. — Іван Матвійович усе відмовчувався, і Граціанський зважився на пряме запитання: — Знаю що-небудь епохальне, в трьох томах?

— Ні, цього разу просто посібник по застосуванню дерева у довгочасній обороні,— сухувато відповів Іван Матвійович, хоч насправді він працював тоді над авіадеревиною.— Якийсь час я цікавився технологією сирого дерева... таким чином.

— Ти обережно, не захоплюйся. Я, брате, і сам правою рукою пишу, а лівою в той самий час викреслюю. Ось трапилася мені цими днями стенограма твоєї сьогорічної вступної лекції: читав я і за голову халався. Ну, нащо тобі знову і знову дражнити гусей, Іване? Ти подумай тільки: вони оголошують усе це опіумом для народу, а ти...

— Хто це вони? — насупився Іван Матвійович.— Вони — це ми.

— От я й кажу... ми. Війна ж, а ти перед недозрілою молоддю знову затягаєш про лісовика, про якихось пустельників... та ще й своїм староруським жаргоном.

— Цей жаргон — мова моїх дідів... а яким злодійським воляюком накажеш мені говорити? — вкрай розсердився Іван Матвійович.— Крім того, я звик поважати здоровий глузд своєї аудиторії. Тепер давай помовчимо, ми заважаємо засіданню... Таким чином.

Минула хвилина, і Олександр Якович відновив свою незрозумілу поки що атаку:

— От ми вже й старі, Іване, так і зійдемо під плиту, не порозумівшись... а треба було б, га?. Ні, треба було б нам посидіти з тобою за яким-небудь тисячоградусним винцем, і щоб гуркіт навколо, і щоб один одному в зіниці дивитись у ці хвилини. Можетакі, під бомбами кривити душею не будемо?

— Потім якось побалакаємо... от як переможемо,— ухилився Іван Матвійович.

— Так, так, ми неодмінно переможемо... хоч, боюсь, не скоро. Треба нам раніше зустрітися... не проженеш, якщо я постукаю до тебе цими днями, увечері? — і, не доставши відповіді, додав зовсім тихо, щоб можна було зректися сказаного: — Ти велика людина і маєш своє невичерпне джерельце живої води, а я... я дуже самотній і нещасний, Іване.

— Щось липучий ти сьогодні, та... гаразд, приходь.— І вперше за багато років з цікавістю глянув у його потемніле, зсередини обвуглене обличчя: йому було вже відомо, що вертодокси Граціанського почали нишком перебігати до однієї нової, невиясненого поки що напрямку, зірки.

Щось палило Олександра Яковича; можливо, раптовий страх азартного гравця перед своєю незмінною фортуною, що чверть сторіччя підряд засліплювала його сучасників. І, виходить, незважаючи на все, так вірив у свою правду Іван Матвійович, що вирішив зробити останню спробу переконати цю лукаву, всесильну в їхньому малюсінькому світі людину.

Незабаром після того Олександр Якович злякався ще раз, уже неабияк.

Наставав найгарячіший час в обороні радянської столиці... Далі в перебігу війни сталося ще чимало кривавих епізодів, що затмарили найбільші битви минулого територіальною протяжністю, кількістю учасників, складністю стратегічного маневру, але підмосковні події того періоду перевершували всі ці епізоди своїм значенням для світової історії. На загальних зборах Дев'ятого оборотного депо, де обмірковувалось побудування бронепоезда на подарунок фронтові, Морщихін так і назвав їх: школою майбутньої перемоги.

Ще до початку зими сорок першого року стало ясно, що розрахунки ворога на швидку поразку радянських армій не справилися. Хвальковиті шість тижнів, призначені на оволодіння стародавньою столицею, перетворилися на шість місяців, і все ще до Москви було далі, ніж за іншого варіанту було б німцям до берегів Америки. Добірні кадрові частини німецького фашизму значно раніше полягли на білоруських полях, ніж випав ранній у тому році мокруватий сніжок. Похапцем розведена поповненнями другої черги, німецька машина ще котилася на схід, але швидкість просування з початкових шістдесяти кілометрів на добу впала до двох, та й ті діставалися нечуваною для Європи ціною. Завойовники пам'ятали із шкільної лави, що перед ними рівнина, а там виявились неприступні, не позначені на картах гори: опір великого народу. Тоді впертість і відчай штовхнули берлінський штаб на спробу ще раз солдатським тілом проломити радянську оборону. Судорожний жовтневий ривок привів фашистську Німеччину на далекі підступи до Москви, де місяця через півтора мала відбутися славнозвісна битва, майже повторення Бородіна, але з іншими наслідками і на площі уже в сто двадцять тисяч квадратних кілометрів.

Москва була від ворожих полчищ на відстані переходу — казковий міраж колишніх завойовників і найперша фортеця нового світу. Смакуючи майбутній відпочинок і тепло, солдатські утіхи і здобич, п'ятдесят ворожих дивізій розташувалися на вихідних рубежах зі своїм бойовим манатям; сніжок танув на розігрітому в бою залізі й збігав у оглядові шліни. Закутані в крадене лахміття, хукаючи на закоцюблі руки, завойовники силкувалися роздивитися що-небудь утішне в імлі російської зими, але нічого там не було — не блищали золоті бані, не стояли навколішки радянські бояри з ключами від міста на блюді з коштовного металу. Тільки в лагідній красі сяяли посріблені ліси та струмував по грудкуватих полях поземок. Тут фашистська Німеччина мала знати найкривавішого розчарування з усіх, які будь-коли припадали на долю чвапливих і необережних армій.

Друга німецька спроба з ходу досягти мети закінчилася провалом, але близькість ворога поставила радянську столицю у стан облоги. Розлючений, він серед білого дня слав на неї ескадрильї

бомбовозів, але тільки окремі десятки з них пробивалися в небо радянської столиці. Зате вони розвантажувалися головним чином у надвечірні години, коли по закінченні робочої зміни вулиці заповнювалися людьми. Ніщо не могло зупинити ні дихання Москви, ні її мислення, ні роботи її верстатів. На ранок невидимі руки встигали залагодити пошкодження її будинків, пам'ятників і тротуарів. Після короткого спантеличення у середині жовтня, коли порохова мла доповзла до московських передмість, незворушний спокій повернувся до москвичів. Війна з її нальотами міцно вписалася у побут і розпорядок дня; літописець не знайде урочистих барв у Москві тих місяців. Вона мовби зняла з себе оздоби, позолоту старовини, навіть осінній багрець зі своїх бульварів в обмін на ту найвищу красу, яку породжує презирство до смерті. Облямовані свіжком іржаві їжаки і надовби перегородили магістралі на околицях, а на заставах виникли протитанкові загородження з проходом для машин, що мчали в передзимовий, схожий на крововилив захід. Усе в оборонних рубежах, місто нагадувало матроса в кулеметних стрічках з часів громадянської війни, і, як у громадянську, мовчки йшли на фронт робітничі батальйони... Мабуть, багато хто пам'ятає заплакане московське дівча у зношених туфельках і в беретику, що бігло врівень з їхніми кроками просто по бруку.

Цілий місяць тоді Поля простояла серед людського потоку на захід. Їй здавалося, що в найвищому розумінні грішно в такий час покинути звичний московський дах і помчати з інститутом у безпечний Ташкент. Нізвідки не надходило листів, нових подруг замість Варі не заводилося, Таїска нездужала... Це була самотність билинки, закрученої виром недалеко від стрижня. Усе навколо закликало до подвигу: газетні кореспонденції про охоплені полум'ям російські села чергувалися з фотографіями прострелених комсомольських квитків, з портретами учнів Гастелло, з клятвами до останньої кровинки битися за Москву, командний пункт нової історії. Докорів совісті вже не заглушувала втома від нічних чергувань на слизькому від інею дахові. Повітря і хліб здавалися краденими в героїв, а всі добровільні Полині навантаження — відмовками од виконання обов'язку. В амбулаторії, де за порадою комсомольського секретаря Поля влаштувалася на роботу, її вважали за дуже простеньку істоту на світі, і ніхто не здогадувався, якою ціною їй діставалося те, що до інших приходило само собою, без особливих роздумів. Вона все намагалася зрозуміти, як це так одбилася від життя: адже з самого початку з усіх перехресть плакати кликали її на курси медсестер, до верстатів, за кермо вантажної машини, на третю чергу метро, де в боротьбі з пливунами стали б у пригоді її молодість і здоров'я. Але спочатку здавалося, як і багатьом, що тиждень-два, і радянські війська одним махом відкинуть ворога, а потім... Тим часом надійшло Жовтневе свято.

Ще напередодні, в обідню перерву, Поля знову бігала проситися на фронт. У душному військоматському коридорі з друкованими порадами на стінах стояла черга, і перед Полею був московський школяр з четвіркою поштових голубів на подарунок радянському військові. Ніхто не усміхався, дивлячись на хлопчика, бо не в голубах тут була справа: усі пильнували, щоб не натискати на нього, бо пташка — маленька, вона не може без повітря. За годину Поля встигла вивчити будову ручної гранати і як накладати пов'язку при переломі ноги. Майор з першого відділу швидко оглянув дівча прищуреним оком і пообіцяв згадати про неї під час найближчої рознарядки: дітей, як і раніше, не допускали на війну. До райкому комсомолу було хвилинок п'ять ходьби. На столі, у знайомому кабінеті, немов чекаючи на Полю, стояла невичерпна склянка чаю, але на місці Сапожкова тепер сиділа сухорлява дівчина із сірим обличчям долі, якщо доля буває колинебудь у двадцятип'ятилітньому віці.

— Так, зрозуміла... — зразу перебила вона Полю. — От саме я й заміною товариша Сапожкова... Ні, не тимчасово! Якщо відносно того, щоб послати на фронт, то раджу звернутися на Митицинський вагонобудівний завод, там особливо потрібні руки... — Вона примружилась. — Чи у вас до Сапожкова особиста справа?

— Не зовсім, але... мені хотілося б його самого, — ніяково наполягала Поля, бо незручно морочити долю приватними розмовами. — Я й не затримаю його довго.

— На жаль, це абсолютно неможливо, — це підводячи очей від паперу, сказала доля. — Товариша Сапожкова позавчора вбито під Нарофомінськом.

Хитнувшись, наче той самий осколок, уже падаючи, зачепив і її, Поля вийшла за двері. Додому добралася надвечір і майже не пам'ятала, що робила в проміжку, тільки весь цей час товариш Сапожков ходив разом з нею, і в нього було Родіонове обличчя... Ніч випала неспокійна: двісті п'ятдесят літаків ломилися на Москву, десятки їх було збито загороджувальним вогнем. Сон не брав після повернення з даху: все холодніше ставало у нетопленої і сирій тепер квартирі. Наталія Сергіївна затрималась тієї ночі на своєму медпункті.

Густий сніг, іноді переходячи в завірюху, силав у досвітній імлі за вікном; так починалося Жовтнєве свято. Звичайно зранку в цей день уся сім'я Чернецових на чолі з Павлом Арефійовичем слухала біля приймача могутній гомін московської демонстрації. Підкоряючись звичці, Поля вийшла в коридор до чорного диску на цвяху. Навряд чи міг відбутися великий парад у тому році: заповнена військами Красна площа стала б особливо бажаною мішенню для ворожої авіації... І все ж таки Поля чекала чогось, похитуючись на чужій скрині. Радіоточка мовчала, але зрідка сповзав з неї чудний шурхіт: чи то змітали сніг, чи то підкрадалося залізо. Все хотілося роздивитися в темряві обличчя товариша Сапожкова, який раптом підвівся перед нею на титанічну

височину. Полю мучив жаль, властивий людям, які втратили близьких: вона не встигла сказати йому за життя чогось головного, привітного й заслуженого. Видно, задрімала в цю хвилину, не чула, звідки взявся перед нею фельд'єгер у білому кожусі. При світлі ліхтарика він прочитав уголос Полине прізвище на строка-тій картці і дав їй, спочатку перевіривши за паспортом та пильно придивившись до обличчя. Це було запрошення на Красну площу. В тому році їх не розсилали за адресами, але до початку параду залишилося трошки більше як година, і, очевидно, це був єдиний на всю столицю виняток.

Товариш Сапожков посмертно виконував свою комсомольську обіцянку.

5

Щохвилини провалюючись у пухкий сніг, Поля бігла навпростець через безлюдне, затемнене місто. Ніч іще тривала, але завірюха вже уцухла; зрідка пролітали автомашини без вогнів та раз у раз з-за рогу, теж заліплені снігом, виникали нічні патрулі. В міру наближення до центру стали траплятися військові підрозділи на підході й окремі постаті, які поспішали в тому самому напрямі, що й Поля. Крізь цеп оточення, повз громіздкі військові машини в побілілих чохлах вона увійшла на площу. Часу залишалось саме стільки, щоб у сутінках знайти своє місце, віддихатись і приготуватися до історичної події, учасницею якої вона ставала.

Усе нагадувало про її надзвичайність: занадто ранній для параду час, коли морозить і проймає дрожем, досвітня сутінь і тиша над трибунами, заповненими лише на три чверті, багато військових серед гостей.. Молодших від Полі на площі не було, її без прохання пропустили в передній ряд. Вона так чекала початку, що переставала відчувати своє тіло і разом з усіма щохвилини поглядала то на ледве видний у сірій сутіні світанку Спаський циферблат з обома стрілками біля восьми, то на запопашені снігом, безлюдні поки що уступи Ленінського Мавзолею, то на низькі, хоч рукою дістань, ніби заспані хмари... І тоді сніжна крупа витверезливо поколювала їй щокі.

Дівчина мала закарбувати в собі сторінку світової історії, значенням для країни рівну перемозі у великому бою. Окремі її абзаци Поля бачила або читала й раніше на картинах, у книжках, на екранах: військові каре в тьмяно-зелених касках, в ушанках, безкозирках на тлі сіруватого, ніби за імлістим серпанком, будинку, на якому бралися брижами зимового вітерця довгі полотнища із закликами до перемоги: виті, такі примарні в дедалі яснішому небі бані Василія і Кремлівську стіну з прилиплими клаптями нічної завірюхи й кучугурами біля підніжжя, глибокими, як на Єнзі. Щось страшенно знайоме було в обличчях людей навколо, особливо одного там хлопчини в робітничій кепці, але не тому,

що нарізно всі вони зустрічалися на московських вулицях, а тому, що почуття належності до однієї сім'ї зближало і робило всіх їх схожими між собою... Нехай значно меншою мірою, але Полі траплялося відчувати також і це збудження від гарячкового, ніби в передчутті чуда, безгоміння, підкресленого мовчанням величезного оркестру посередині... та все це, зібране разом у непогожу воєнну годину, проймало душу тільки тут відкритою новизною. У паперу й кіноплівки потім завжди не вистачало сили та барв передати велич того затишшя на Красній площі, що от-от може стати бурею.

І, усвідомлюючи, що саме про це розпитуватимуть у неї до кінця днів, Поля розпихала по куточках пам'яті враження й уривки підслуханих розмов, забарвлених громадянською тривогою і гордістю за своє вічне місто, за цей розумний лад життя, за молодість свою, призначену їй у котлованах п'ятирічок. Стиха говорили про врочисте засідання напередодні, в підземці, про запеклі бої під Яхромою, де супротивники билися за позиції для грудневого поєдинку, про зауральські заводи, звідки, як вулканічна лава, круглу добу вивергалися танки, про загадкові сибірські ешелони, нарешті, що нібито все прибувають у Підмосков'я... Поступово небо ясніло у промивах, і на довгих червоних транспарантах спереду легко можна було прочитати слова про те, що соціалістична революція скинула імперіалістів і проголосила мир між народами... Даремно Поля квапила стрілки годинника, вперше осягаючи безпристрасність історії, яка не дозволяє нічому статися доти, доки остаточно не розташується попередніс: ще не підійшли ті, що спізнались, і не прокинувся сторожовий цеп вздовж трибун, ще кінооператори не націлили своїх об'єктивів у всіх напрямках, щоб і нащадки побачили через сторіччя, як це відбувалося.

Щоразу, поглядаючи на баштовий годинник, Поля одним оком бачила у профіль сусіду, хлопця зі сніжком на плечах... і ось уже ручитися могла, що навіть говорила з ним за якихось давніх, дуже не схожих обставин. Судячи з його косих поглядів, і він, у свою чергу, намагався впізнати Полю й не міг, бо замість смішного солом'яного капелюшка на голові у дівчини тепер була стара, з обгорілим рійком, вовняна хустина. Тільки в силу цього взаємного потягу Поля й наважилася поділитися з незнайомим дитячими страхами: чи вміститься така безліч подробиць і людей на тісній кіноплівці, — чи не забули розставити мікрофони: за всяку ціну фронт, країна і світ повинні були чути зараз дихання Красної площі, всі її звуки — від виниклого раптом цокання конит до тисячоголосої солдатської відповіді на привітання командуючого, що вже об'їжджав війська.

— А найпотрібніше це нашій ленінградській молоді, правда ж? — Поля мала на думці блокаду північної столиці, що почалася незадовго перед тим. — Особисто для мене така передача була б ситніша за хліб.

— Нічого, вони прекрасно тримаються,— з гордістю і тоном старшого заспокоїв її хлопець.— Я по своїй роботі іноді буваю там... поблизу. Казали, наприклад, у театральному училищі ставлять Д о н К а р л о с а, а в Академії читають лекції з архітектури Ренесансу...

— Ще читають? — недовірливо перепитала Поля.

Їй виразно уявилось, який рівень лєнінградського життя, коли звичайні заняття ставлять жителям у заслугу. Гучний гамір оплесків прокотився по трибунах і заглушив її шепіт. Ніби вітер шугнув по площі, а Поля стала коліними на балюстраду, і в ту ж мить поверх безлічі таких самих схвильованих людей побачила разом усіх тих, на йому лежав тоді тягар відповідальності за країну і за очолені нею ідеї. Полі здалося, якомсь надто неквапливо як на таку хвилину вони піднімалися внутрішніми сходами Мавзолею, і хоч їх було видно лише в спину, вона легко впізнавала кожного зокрема — по силуету на світанковому небі, по військовому кашкету або іншій прикметі, що стала звичною для ока за попереднє десятиріччя. Частину подробиць Полі підказали більш досвідчені сусіди і її, такої ще юної, власне хвилювання; решту додивилася в кінохроніці через тиждень. Зразу після цього розмірено й хрипкувато почали бити Спаські куранти; після останнього удару з баштових воріт виїхав вершник з чорними, нестаріючими вусами, і зараз же з другого краю площі командуючий парадом помчав йому назустріч.

— Будьонний...— сказав сусід на вухо Полі, беручи на себе обов'язки старшинства.— Ось він приймає рапорт, їде вітатися з частинами... Коник який, зверни увагу! — І, виходить, він устиг з голови до п'яту розглядити свою сусідку.— Ех, боюсь, дівчино, що зляжеш ти після цього параду! Ну-бо, при мені є папір, зроби собі устілки, поки не пізно. Відразу в ноги стане тепліше...

Поля, не зрозумівши хлопця, глянула на свої зовсім зношені рудячки, що тонули в розтоптаній сніжній каші; йому довелось повторити свою пораду.

— Ах, тепер уже однаково!.. як ви цього не розумієте! — відмахнулася вона, і жар захвату залив її щокі.

Розкотисте військове «ура» линуло тепер на площу з протилежного боку. Командуючий парадом зійшов на Мавзолей. Похмуро блиснули шаблі, і десятки командирів варізно прокричали команду... Мабуть, у ту мить змовкло все і скрізь на радянській землі, де тільки був дротик з мембранкою на кінці. Радіолуна, перегукуючись, розносила з Красної площі по затихлому місту навіть шурхіт, що відразу ставав набутком історії. Не відчуваючи ні тисняви навколо себе, ні холоду розталої мокречі під ногами, Поля жадібно вбирала все, що відбувалося круг неї. Вона раптом стала такою чуткою, що жодна дрібниця, від скрипу снігу під час зміни вартових до рівномірного шелесту пташиного крила у височині над площею,— ніщо не минало її до краю розкритої пам'яті. Здавалося, вся безліч народу затопила підмосковні про-

стори, як у роки минулих лихоліть, коли так ось постушово із самої згуртованості його зароджувалося перше тепло великої одностайності, що незмінно переходило в жагучий жар, у якому, в свою чергу, з болю тяжких втрат і з гіркоти воєнних поразок виплавлялися лють і мудрість, вірні супутники будь-якої перемоги. Мить тиші, сповнена свідомості національного безсмертя, і була для Полі найвищою точкою Жовтневого параду. Зразу по цьому в повітря, розколоте артилерійським салютом, влетіла мелодія пролетарського гімну, і, мабуть, ніколи так переконливо не кликав він у бій від самого початку нової історії.

— Що, певне, б'ється серденько? Бери, запам'ятовуй... це буває раз у житті,— гаряче шепотів ззаду юний Полин наставник.— А уявляєш, скільки очей, стволів і крил пильнують у ці хвилини небо над тобою?

— Як ти гадаєш,— не обертаючись, спитала Поля,— є тут хто-небудь з в і д т и, з їхнього табору?

Він насторожився:

— Нащо тобі?

— Нехай дивляться, скільки нас і які ми. Ой, хоч би одним оком, хоч у шпаринку глянути зараз на цей... ну, на старий світ!

— Почекай, ще до сліз надивишся...— пророчо усміхнувся хлопець.

Він боляче стиснув Полину руку, і вона витерпіла,— без нього багато подробиць зовсім випало б з її уваги. Проходили частини, і він, по-хлоп'ячому обізнаний, перераховував Полі марки машин і військові спеціальності підрозділів, але вона, недосвідчена учениця, одразу ж плутала послідовність, в якій чергувалися перед нею на площі учасники параду. Запам'яталось, урочистий марш відкривала піхота в повній бойовій викладці, з підсумками на поясах і з саперними лопатками при боці, як не ходять на звичайних парадах: звідси вони мали йти просто на передову. Побатальйонно, фронтом по двадцять у шерензі, йшли моряки й ополченці, війська внутрішньої охорони з багнетами напереваги, курсанти військових училищ, академії всіх видів зброї, зокрема й політичної думки. І серед них озброєні загони московських робітників теж несли вологий оксамит бувалих знамен, щоб під їхнім майорінням ще раз груди в груди зійтись із заклятим ворогом.

Гарцюючи, пройшла кавалерія, несучи шабельний удар напоготові, і слідом за нею, наче вирвавшись з пісень громадянської війни, пролетіли кулеметні тачанки. На малих швидкостях, оглядаючи небо над Мавзолеєм, проповзли прожектори і звукоуловлювачі, які Полин сусід зараз же визначив як очі і вуха фронтових полей; зенітні пробігли розмашистою резиною ходю, і протитанкові самоходи кігтками гусениць крізь сніг прорядяли гранітний горець. Ще не стихнув їхній брязкіт на спуску до річки, а вже сигнальники стали з прапорцями біля Історичного музею: схожі на допотопні створіння геологічних епох, на площі з'явилися механізми найпереконливішої воєнної аргументації.

Струшуючи стародавність Москви, громіздке воєнне залізо текло вздовж трибун туди ж, на захід,— дати варварству останній, смертельний бій і, наївно вірилось тоді Полі, назавжди згинути з планети... І все ж головне було не в цій грізній і слухняній техніці, що встелила площу ревом і гаром моторів, а в незламних людях, які сиділи в командирських машинах та біля прицілів облогових гармат, або стояли в люках броньованих фортець, або з мотопіхотних грузовиків дивились у московське небо з рішучістю, що рівняла їх з багатирями минулих часів.

Сплавлені воєдино, вони йшли звідси віддати за Батьківщину всю свою кров, краплина по краплині, ішли вибивати дух з фашистського змія, що оперезав їхню столицю; вони йшли, і, здавалося, нічого особистого не залишалось в них позаду, тільки Москва. В цей могутній вир руху втягало й Полю. Одяг на ній став тісним, наче туго затягли пасок, а тіло само підлащувалось у такт маршу. Їй здавалося, що на неї глянув танкіст; і тому, що в Полі не було червоної квітки, щоб кинути йому, їй раптом захотілося провести його хоч до застави. Парад кінчився, натовп почав розходитись, і даремне намагалася вона через недосвідченість пробитись крізь цей оточення услід за танковою хвилею до набережної вниз; до річч, і юний наставник її тим часом загубився в юрмі. Тепер тільки прояснилось у пам'яті, як саме цей хлопчина ніс її речі з вокзалу півроку тому, і як тоді пахли кропліні півонії на перехрестях, і яке небо сяяло над Москвою.

Повертатися в самотній холод Благовещенського заулка, до Наталії Сергіївни, не хотілося; бігти до Таїски за жалістю було ще більш соромно. Без мети Поля рушила вгору магістрально вулицею повз нові будинки з вітринами, закладеними тесом або мішками з піском. На лихо, без Варі і товариша Сапожкова не було кому поскаржитися, що от не пускають на фронт, хоч тепер вона вже зуміла б заступитися за ці рубінові зорі, за довгов'язого кремлівського Івана і Пушкіна в горностаєвому, після завірюхи, плащі, і за веселого, у скомороських клаптях і з бубонцями малих куполів, В а с ь к у проти Спаських воріт, за цю застиглу домашню річку і неосяжні обрії за нею з димами московської індустрії. Самі собою засльозились очі, видно, після нічного безсоння; звернувши у провулок, за будинком Московської Ради ліворуч, вона приткнулася біля стенда з намоклими газетами місячної давності. Це місце, поспіль вистелене сніжком, малолюдністю своєю дуже підходило для її переживань,— через сніг і не почувала, як наблизився до неї літній чоловік у смушевій папасі.

Очевидно, він довго вибирав підхожу хвилинку для втручання і нарешті зробив це глузливо-фамільярним тоном, яким старі лікарі питають дітей про здоров'я:

— Ну-бо, покажите, отроковице, що у вас там? — і, потягнувши за рукав, заглянув в обличчя. — О-о, ціла повідь... отак можна й очі застудити. Образили чи... лист сумний з фронту прийшов? — Він чекав відповіді, а Поля так розпачливо затрясла головою, що

покинути її в цьому стані тепер виходило ніби й безсовісно.— А раз не було сумного листа, то чого ж ви тут, громадянко, порушуєте порядок?!

— Я його не порушую, просто зупинилася газету почитати...— уже одвертіше схлипувала Поля.

Райдужна плівка раз у раз застигала її очі, і Поля бачила крізь неї лише сиві щітки брів та вусів на трошки втомленому, з мішками під очима, обличчі; видно, доволі надивився цей чоловік на людське горе. Трошки згодом, тільки-но обсохли вії, вона побачила в петлиці його шинелі, над ромбиком, чудний для військового значок — гадючку над келихом, в яких раніше, в часи безхмарного щастя, подавали морозиво.

— Де ж там не порушуєте...— наполягав поважний старик.— Війна надворі, і, правду кажучи, війна сурйозна... отже, вашому братові, молодим, плакати не слід. А то нам такий капут учинять, півсотні років і не писнеш. Хто ж тоді воюватиме чи, скажімо, снаряди виточуватиме, солдатів пошкоджених зашиватиме? Признаюсь, думав уже, вбили у вас кого-небудь...

— І вбили,— сказала Поля; вона перестала плакати, тільки плечі її здригалися.— Сапожкова вбили, а я от, нещасна, живу.

— Певна річ, це горе,— співчутливо погодився старий,— але... ось у мене теж убили, проте я не реву.

— Ще й не так заревеш,— почала виправдуватись Поля.— Вся країна в небезпеці, народ сили напружує... щоб виконати свою визвольну місію... лише я тут пригрілася в нього за пазухою. Подумаєш, божа коровка завелась!

— Тим більш ревіти не слід,— резонно відповів чоловік.— У такий час сльози вапі — це наче розтрата пального, правда ж? Власне, я із самої площі за вами стежу, вже й там над вами хмарки збиралися. Ану, ходім, обміркуємо за чайком деякі наболілі світові проблеми. Та ви не бійтесь мене... Я якраз і є оцей підмоклый дядько, бригадний військлікяр Струнников, про якого ви читали...— і показав на свій вологий портрет у газетці перед Полею.

По суті, Поля ще не вирішила, чи морально це — чаювати в такі відповідальні хвилини історії, одразу після такого параду, як Струнников уже по-батьківському взяв її за руку і повів у красивий п'ятиповерховий будинок, через дві сусідніх вулиці. Між іншим, він попередив Полю, щоб за сніданком трималася веселіше, зважаючи на особливі причини, не згадувала про вбитого Сапожкова. Його буркотлива ласка викликала в Полі цілковиту одвертість, а чого не встигла по дорозі, доказала йому за страшенно смачною, такою, аж совісно було їсти, яєчною, уже в присутності його дружини, маленької, моложавої, з червоними, підпухлими повіками. Якось недавня печаль веселилася до старих у їхню простору, незатишну квартиру. Поля не приховала від них жодної своєї таємниці, починаючи з недавніх прикрощів, пов'язаних з батьком, аж до мало не здійсненого наміру відмовитись

від незаслуженого нею щастя з Родіоном,— усе їм геть-чисто відкрила, крім промоклих ніг. Її дитячу сповідь, що лягла в основу цієї повісті, старші вислухали без усмішки,— лише переглядалися час від часу або опускали очі, знімаючи з коліна однакову в обох набридлу пушинку.

— Отаким ось чином я й відбилася остаточно від життя,— закінчила Поля свою розповідь.

Тоді ж Полю спитали, якими засобами розраховує вона реалізувати свою похвальну загалом неприязнь до старого світу, але тепер запитання вже не застало її зненацька. Враховуючи попередні промахи у військкоматі і в Сапожкова, вона трохи розширила коло своїх можливостей, щоб було з чого вибирати: з першого погляду складалося враження, що Струнников — впливовий начальник. За її признанням, вона цілком могла б підкладати міни під ворожі ешелони або робити що-небудь інше з безпекою для життя, а при потребі навіть працювати в одному з винищувальних батальйонів, про призначення яких здогадувалася з чуток,— аби тільки, як вона висловила, відомстити за наругу над людською мрією.

— І ви не дивіться, що я на зріст маленька, чи там обносилася трошки,— від збентеження поспішала Поля.— А коли чогось не вмію — підучуся: он у цирку і ведмедів навчають по дротах ходити!

Струнников сказав на це, що, як хірург, він далекий від перерахованих спеціальностей, і серце в Полі спочатку впало... але саме того місяця він формував свій госпіталь і мав потребу в тямущих, із середньою освітою дівчатах. Поля слухала його, і її томила непевна надія, що, можливо, тепер ось бистрина і винесе билинку на стрижень.

— Усі ваші рідні в Москві?..

— Крім матері, фронт відрізав її там, на Єнзі. Ми з мамою жили окремо від батька.

— Чому ж це, батько кинув вас?

— Ні, ми самі виїхали з мамою... Не те щоб у неї характер важкий був, а просто вся вона в мене, дуже вимоглива до себе... ну, щодо совісті! — і витримала пильний погляд старого.

Зізнання складалося на користь Полі; безперечно, помагаючи матері в літні місяці, дівчинка придивлялася до побуту в лікарні, а перепустка на Красну площу в такий ранок правила за найкращу рекомендацію; крім того, Струнников рідко помилявся в діагнозах і знав ліки від усіх хвороб на світі.

— Але зразу домовимось: меланхолії та бруду в закладі у себе не потерплю. Мені дівчата веселі, як живе срібло, потрібні... — попередив він після такої ж довгої розмови під час другої зустрічі,— у мене в аптеці найголовніший вітамін — сміх.

Поля слухала, нетерпляче киваючи головою...

— Господи! — і сплеснула руками, завмираючи від раптового щастя, що обернулося до неї обличчям.— Ви навіть не уявляєте,

яка я весела! У школі мене так і звали — дзига... А коли треба, я й потанцювати можу, навіть без музики... може, показати?

Старі засміялися, і внаслідок цього через тиждень Полі видали гімнастерку та кирзові чоботи різних розмірів; а втім, різниця легко усувалася за допомогою звичайнісінького картону. Замість бажаної шинелі їй належала всього лише стьобана ватянка, зате душу гріла вона значно краще, ніж шубка з білячим коміром. Формування госпіталю наближалось до кінця, і вже можна було наперед сказати, що коли й далі їй так само щаститиме, білинка незабаром наздожене Родіона й Варю. Свідомість своєї потрібності людям надала всьому Полиному виглядові і її манері триматися такої статечності й самостійності, що тепер уже не соромно було й батькові показатися.

Вона вирушила туди в останній день перед від'їздом, щоб ніщо, зокрема Таїсчині сльози, не могло вплинути на безповоротність її рішення.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1

Десь коло того часу в Десвському оборотному депо, де числився Серьожа Вихров, зародилась одна думка, згодом підхоплена й іншими залізничниками столиці. Після параду на Красній площі десвці через партійну організацію звернулися до уряду з проханням, щоб їм дали додаткове, понад план, завдання. Враховуючи, що обсяг їхніх робіт зріс унаслідок збільшення військових перевезень, їм доручили виробництво багнетів для ополченців. Патріоти образилися на мізерність завдання... отоді з їхнього почину і виник зустрічний план про випуск на фронт бронепізда зі своєю робітничою командою, як це бувало в громадянську війну.

На правах районного секретаря по пропаганді Морщихін допоміг просунути по інстанціях добровільний почин деповських стариків. Напередодні вороже півкільце зімкнулося ще тісніше на кількох дільницях, і Москва, за прикладом предків, готувалася битись на вулицях і, в крайньому разі, висадити в повітря свої заводи, вважаючи за краще взяти на себе велетенську працю відбудови після перемоги, ніж терпіти ганьбу, здавши їх. Загальні деповські збори відбулися якраз увечері після того, як санери пройшлися по цехах, заздалегідь примірюючись, куди закладати фугаси. Делегація робітників вирушила до штабу округу негайно, і, мабуть, задум їхній злався там спочатку нездійсненним.

На початку війни в Десвському депо виготовляли похідні кухні й лежні підсанки для кулеметів, зварювали особливо хитромудрі,

безвідмовної дії рожни проти танків і лагодили паровозний мотлох давніх систем.

— До неї й не підступишся ніяк, — казав який-небудь підліток ремісничого поповнення і по-старечому старанно чухав потилицю перед паровозиком якоїсь там серії «БІ», в якого, щоб вийняти поршні, доводилося віднімати всю передню площадку. — Ух ти, матінко моя, старовина!

— А ти роби, роби... Війна все згризе. Розбестились на обновах! — буркотили їхні наставники, пам'ятаючи ще героїчні, на чім бог пошле, рейси вісімнадцятого року. — Ти по-хазяйському: в будень що гірше, а гарне на святечко зберігай!

Лише на четвертий день, щоб з'ясувати виробничі можливості Дєєвського депо, на місце прибуло довгождане начальство, двоє: величезний, безмежно мирного вигляду бригадний комісар у захисній бекешці і з ним другий, весь сталений якийсь, із відстовбурченим від безперестанного підкладування, тропшки навкоси і вгору, лівим вусом.

Короткочасна сльота встановилася в середині листопада, мокрий сніг лягав і танув на чорній, неродючій деповській землі. На коліях поблизу водокачки стояло пліч-о-пліч чоловік тридцять почесних тамошніх стариків, зачинателі бронепоезда і ветерани, пролетарська гвардія столиці, колючі і надійні, як безвідмовна російська гвинтівка зразка дев'яносто першого року; порівняння належало Морщихіну, який зустрічав гостей. Бригадний висловив сумнів у необхідності шикуватися такої погоди та ще й раніше строку, але йому пояснили, що так утішніше для робітничої душі. Відразу після того начальник депо рапортував приїжджим про наявність робітників, — деякі перебували в поїздах або на спорудженні дзотів недалеко, на підступах столиці.

— Доброго здоров'я, робітничий клас! — привітався той, у бекешці, і всіх охопило піднесення від того, що, незважаючи на мирний вигляд, простудну погоду й інші невеселі обставини, в нього такий рішучий, помітний голос; йому теж, видно, сподобалося, як безладний гомін робітничої відповіді злився з лунким вигоком паровоза, що саме вирушав на передову.

В супроводі місцевих начальників гості рушили вздовж строю, і той, старший, у бекешці, запитував про різні речі, як і належало на такому огляді попереднього ознайомлення. Так, зупинившись біля пенсіонера Григор'єва, флангового і найповажнішого в шерензі, він поцікавився для годиться, звідки в них зародився цей благородний задум. Старий мовчки показав свої занадто вже відмиті, як на такий час, руки — ніби натякаючи на совість патріота. А на запитання, до чого загалом у ці дні спрямовані робітничі прагнення і, між іншим, що думають люди про фронтові невдачі, пенсіонер охоче роз'яснив, що робітництво прагне такої рішучої, раз назавжди, перемоги, щоб потім без перешкод на всіх парах добиратися до кінцевої станції нашої епохи; а про залишення радянських міст він сказав, що, за свід-

ченням історичних книжок, заманювати ворога у глиб російських лісів завжди було у звичай прадідів.

На пропозицію ставити зустрічні запитання другий бувалий машиніст, Маркелович, з гідністю поцікавився, з яких країв і людей походить він сам, вельмишановний гість, і не посмів ухилитися від його небезсторонньої цікавості.

— Родом я буду з тульських зброярів. У сім'ї семеро комуністів, з них один я поки що в тилу, — усміхнувся головний. — Як, батьку, вдоволений з відповіді чи не дуже?

— Нічого, звучить непогано, — визнав зі свого боку старий. — Дозвольте вже, до речі, спитати про війсьську посаду вашу і де доводилося воювати за Радянську владу?

— Член Військової ради... а службу починав у двадцятому році стрільцем в Сорок шостій дивізії.

— Дуже приємно, — сказав Григор'єв, розгладжуючи вуса, хоч і був у строю. — Значить, беззаперечно зустрічалися ми з вами в Сімферополі... разом Махна того року роззброювали, пригадуєте? Я саме в п'ятнадцятій Сиваській, раніш Інзенській, там стояв. В силу такого старовинного знайомства дуже бажано сподіватися на вашу підмогу в зазначеному ділі!..

Бригадний запропонував був пройтися по цехах, але в цю мить погляд його впав на зелену молодь з ремісничого училища, — юнаки встигли тим часом пристроїтись у кінці шеренги. Перемерзли, у формених гімнастерках, вони так тяглися показати свою готовність і виправку, що, хоч і посишав до Кремля на першорядну нараду, проте зайшов приголубити свою зміну, завтрашній день його Батьківщини... Гості поїхали, залишивши наказ прискорити будування бронепоезда відповідно до того, як було сказано, що ускладнилася фронтова обстановка.

...Вибір припав на маневрову машину серії «ОВ», біженку із Ржевського депо, збудовану ще на початку сторіччя, зате прямо з капітального ремонту, судячи по свіжій фарбі й товщині колісних бандажів. Невпевнений, чи зможе скромна, як робітники називають, о в е ч к а потягти броньований состав на півтисячі тонн, Сержожа вихопився на зборах із гарячим закляком дати паровоз потужніший, не скупитися на святу справу оборони Соціалістичної Вітчизни; виступ його, оцінений як самовпевнена необізнаність новачка, зустріли поблажливим смішком і залишили навіть без відповіді. Це був другий, після морщикінського, урок скромності професорському паросткові за спробу дешево купити громадське визнання; на щастя, вранці Сержожа вирушав у чергову поїздку, під Ленінград. Згодом він дізнався, що ніякої іншої серії паровоз, одягнений у броню, просто не проліз би в деповську браму. Ні, то була єдино придатна для задуманої мети машина, спроможна вписатись у криву будь-якого повороту, невибаглива й витривала, як селянська кояччина, і тим ще зручна, що її, в найгіршому разі, легше було витягти з-під укусу на рейки.

Ще вчора, хазяйновито погукуючи, вона розтягала вагони по коліях, — тепер її ввели у стійло на промивку і відразу, як граки, обліпили котлярі, арматурники, дисплярі. Під час нальоту бомбардувальників іздили на сусідню станцію, де стояв у ремонті підбитий бронепоезд заводського випуску: обмірювали, креслили схемки, і в тих місцях, де, поспішаючи, не зробили рисунка, допомагала прозорлива робітнича кмітливість. Із старих колісних бандажів виточували поворотні сквозуни для сорокап'ятки на тендері, як уже встигли охрестити протитанкову гармату; кріпили кронштейни для броні, що, евакуйована із заходу, була тепер під рукою; її кроїли на око, як робочу робу, щоб, з одного боку, не обважнювала на бігу, не заважала розмахнутися в сутичці, а з другого — щоб не осоромилась у ряду зразкових машин великої радянської індустрії. У грюкоті kleпання й гудінні електрозварювання стало зовсім не чути ні повзучих чуток про фронтіві невдачі, ні повітряних тривог. Та коли й прохоплювалося крізь дах бляшане бурмотіння й виття пікіруючого юнкерса, хтось із хлопців прикушував губи, і грізна обіцянка розплати звучала в його голосі: «Гей, не дуже-то смійся, опудало: ми ще не закінчили!»

З початку листопада будівники бронепоезда жили на казарменому становищі в сусідньому клубі. Все частіше виникала потреба в хазяйському нагляді і слові, — партійний комітет став бойовим штабом з круглодобовим чергуванням, тому Морцихін, душа майбутнього бронепоезда, частенько й ночував там на дощаному диванчику з протигазом в узголів'ї. Одне слово, коли Серьожа повернувся з чергової поїздки, справа значно просунулася вперед.

2

У Москву повернулися завидна, і бригада ще з паровоза, не відводячи очей, вдивлялася в обриси столиці, шукаючи змін за минулі півтора тижні. Вічне місто стояло непорушно розпливчатою перспективою липилів, фабричних димарів і ще чогось там, на обрії. Як і раніше, низько стелилися понад дахами рвані, пониклі дими, в деяких місцях їх не можна було відрізнити од імлі, що наповзала зі сходу: щойно дали відбій повітряної тривоги... По дорозі назад з-під Ленінграда довелося захопити платформи евакуйованого заводського устаткування, і поки здавали їх на Сортувальній для передачі на Північну дорогу, настав незатишний листопадовий вечір... Отоді, з контрольного поста, Серьожа й побачив заграву над гайком удалині, де, за його розрахунком, був Лісогосподарський інститут.

Несправностей на паровозі не було, черговий по депо зразу послав його на заправку вугіллям. Коли ставали на оглядову канаву біля водокачки, щоб підготувати машину для передачі змінній бригаді, смерклося; заграва засяяла дужче. Серьожа пішов лише

після того, як зробив усе, що входило в його обов'язки: вичистив вогневу топку, повітрив дишла для огляду. Тривога за близьких не покидала його: приснуватим гаром, скоріш — людського горя, ніж паровозного походження, іноді повівало звідти, і тоді із зимовим вітром долітав і зникав знову надсадний плач. Не сподіваючись застати батька й Таїску на старому місці, Серьожа побіг був додому, але виявилось, що горить значно ближче, і зразу одлягло від серця. На пустирі, поблизу студентського гуртожитку, лагідно догоряла нежитлова дерев'яна будівелька, іскри красиво танцювали в морозному повітрі. В цю хвилину Серьожа пожалів, що по дорозі додому не забіг до Морщихіна і, до речі, в душеву — помитися після поїздки; і поки вагався, дивлячись, як пригасає холодна смужка вечірнього неба, до нього з провулка підійшли, прямуючи в депо, трое.

Машиніста Титова, Тимофія Степановича, і його помічника Кольку Лавцова він знав раніше, а гретій, невідомий йому, небалакучий, у довгій на нього шинелі, назвався артилеристом Самохіним. Серьожа пішов назад разом з ними.

— Про вовка промовка, а вовк тут! — засміявся Лавцов. — Ми ось з Тимофієм Степановичем в одну веселу компанію тебе посватали. Глянь, тільки ім'ячко його вимовили, а він тут як уродився, напихваті. Значить, поривається до нас Серьожине серденько?.. Правильно кажу, гармашу?

— Гадаю, що домовимосся... — звідкись згори глухо прогудів Самохін.

Серьожа розсудливо промовчав. За минулий рік він достатньо тягвся в особливості своєї професії, ретельно і без єдиного зауваження виконував покладені на нього обов'язки, намагаючись нічим не виділятися серед цих скоріше небагатослівних, ніж похмурих, безмежно відданих своїй справі людей. На практиці він уже засвоїв, наприклад, що водити під бомбами великовагові состави на слабкому підмосковному вугіллі, та в снігопад, та на крутих спусках, — однаково що на спині тягти весь вантаж; навіть звук трохи до ризику бути розплющеним з необачності. За цей час він напівжартома подружив де з ким із деповської молоді, але хоч як намагався виявити свій запал і хоч був вимазаний більше за інших, усе не вдавалося йому стати цілковито своїм, злитися з робочим колективом депо. Заважала невловна різниця у відтінках мислення, зумовлена соціальним походженням і вихованням. Найгостріше Серьожа відчував це у присутності найбільш недоступного в обходженні, сухуватого і, як казали, багатодітного машиніста Титова; здавалося, Титов ніколи не випускав з поля зору, а разом з тим ніби й не помічав Серьожі, вважаючи його вступ у депо за скороминучий дур панича, тим часом як для нього самого залізниця була не тільки джерелом заробітку, а й знаряддям його людської діяльності, якщо не смислом існування.

З Морщихіним було значно простіше, і зовсім уже легко почував себе Серьожа з Колькою Лавцовим, хоча спочатку саме

Лавцов найчастіше завдавав йому прикрощів. Зокрема після кожної зарплати кликав він Серьожу із собою в коктейль-хол нібито в і д по ч и т и в культурненькій, як він називав, обстановці, але не тому кликав, що мав потребу в напарникові для своїх витончених алкогольних примх,— Лавцов не пив і сам побував там лише двічі, з перервою у півтора року, а тільки щоб посміятися з ніякової Серьожинової відмови, з його вимогливості у виборі розваг, з його побоювання порушити смішні професорські заповіді.

— То як же, шановний Сергію Івановичу, щодо компанії? — добивався відповіді від Серьожі Колька Лавцов.

— Що ж, я від доброго діла не відмовляюся,— погодився Серьожа, аби тільки не осоромитись перед Титовим, який раніше не виявляв таких нахилів.— Я теж не від того з утоми... Тільки час до цих розваг, на мій погляд, не дуже підходящий.

— А цікаво, куди воно хилить, оце професорське дитя? — знову піддражнив Лавцов, знаючи, що Серьожа хворобливо сприймає своє прізвисько.— Це ж воно гадає, Тимофію Степановичу, що ми його не інакше як на сто п'ятдесят з причепом запрошуємо!

Причип у даному разі означав звичайне пиво, додаток до більш істотного для пшвидшого впливу на організм.

— Годі, годі-бо... чого ти перед ним кирпу гнеш? Теж паровозник без року тиждень,— солідно перебив його Титов, і Серьожа вдячно глянув машиністові в обличчя, забарвлене рожжевими відблисками раптового спалаху пожежі, поблизу якої саме проходили.

— Ще подивимось, як ти сам себе в ділі покажеш,— знову десь високо над головою сказав Самохін.

Якийсь час ішли мовчки; крижаний вітер штовхав їх у спину, зривав шапки.

— Видно, з поїздки повернувся, Вихров? — почав машиніст Титов, явно намагаючись пом'якшити недоречну вихватку Лавцова.— Ну, надивився, мабуть, як люди живуть.

— Голодно вони загалом живуть, Тимофію Степановичу. Щоправда, ми далі як до Ладоги й не заходили...— хвилюючись, почав розповідати Серьожа, бо вперше цей машиніст удостоював його особистою розмовою.— Берег незручний, вантажі доводиться кінцями підтягати до озера... от і ми теж пішли подивитися. Там незадовго до нашого приходу бомбили, і затонула баржа із пшеницею! Ну, роздягаються тут-таки, на сніжку біля галявинки, пірнають з відерцями у крижану воду. Зачерпне зерна по змозі — і нагору... Зате вже котрий вантаж для Ленінграда, тому хоч би й мішок порваний був, жменьки ніхто не візьме.— До речі, він мало не спокусився сказати порвати й.— Щоправда, знайшлась і там одна злодійська душа...— Він збився, здогадавшись, що заповнений своїми думками Титов майже не слухає його.

— Ціни тому вантажеві нема,— сказав угорі артилерист Самохін.— Дороги не відкривали ще?

— Збираються... тонкий поки що льодок.— Йшлося про славно-вісну Дорогу життя на Ленінград через Ладозьке озеро, яка відкрилася лише двадцять шостою листопада того ж року.

— А ще чутка дійшла по селектору, наче стукнули вас із повітря по дорозі назад? — спитав Титов.

Розповіді про цю подію вистачило б на добрих півгодини, але Серьожа мужньо переборов у собі спокусу похвалитися, як позавчора на світанку юнкерс відчепив у них із хвоста дві платформи, наче автогеном відтяв, як, коли перервало гальмову магистраль, поїзд майже завмер на місці і як, попадавши від поштовху, чекали другого удару, уже в голову, та, на їхнє щастя, ворожий льотчик впорожні повертався додому: минуло.

Серьожа стримався.

— На те й війна, Тимофію Степановичу,— і крізь зуби вміло сплюнув на сніжок.

— Ова! Звикаєш до солдатської доленьки? — знову колюче подражнив його Лавцов.— Значить, могорич з тебе, Сергію Івановичу, за бойове хрещення.

Знову ніхто його не підтримав; з півхвилини йшли мовчки.

— Звичайно, в Радянської влади й без нас знайдеться, чим ворога відбити: всі ці роки партія дрімати нам не давала. А все ж, Сергію Вихров, велике ми діло з бронепоїздом задумали, наше робітниче діло,— не зменшуючи кроку, підбирався до найголовнішого Титов.— Воно ніби й всесвітнє діло, бо й іншим державам не з медом буде, якщо ми в бою з фашизмом не встоїмо... але наше воно особливо! Ніхто, брате, сюди,— і він обвів рукою простір навколо себе,— ніхто стільки сили в цю землю не вклав, як ми, робітничий клас. Іводі на ходу паровоза глянеш отак у віконце через праве плече,— голова запаморочиться... Таж кожну піщинку через долоні перепустили, на кожній по кровинці нашій залишилось. Удвічі вона нині коштує, радянська наша земля.— Він зупинився, і всі стали навкруги Серьожі, який поставив на сніг свою похідну скриньку, шарманку по-деповському.— Погоджено, одним словом: старшим машиністом на бронепоїзді поїду я, Титов... При мені з вашого брата трое підручних на лівому крилі. Двох я вже підібрав, бойовіші котрі, от Лавцов один з них. Та й третього тільки свиснути, тисяча до мене набіжить, однак...— Він поклав важку руку Серьожі на плече.— Так от, синку, бачимо повсякчасну твою старанність, і надумали ми виявити тобі нашу довіру, взяти тебе помічником машиніста в свою бригаду на бронепоїзд... Зметикував тепер?

— Комсомол твою кандидатуру теж підтримує,— закінчив Лавцов.— Ну, кричи «ура», Серього, давай згоду в нашу трійку!

Дух затяло Серьожі у грудях. По суті, це й було те саме, чого йому так не вистачало: велике посвячення,— і саме з рук суворого, неусмішкуватого чоловіка, який в його очах ототожнювався з усім робітничим класом. Серьожа чудно мовчав... але ні, зовсім не тому, що запрошення було грізною несподіванкою. Тепер

від нього вимагалось щось більше, ніж під час звичайного призову до армії або під час такого природного для радянського юнака вступу до комсомолу: бути одним з трійки незрівнянно важче, ніж одним з мільйона. Якщо й лякало його зараз що-небудь, то не несподіванки війни, а свідомість відповідальності за весь лад у світі, в цьому нещасному, приголомшеному світі, яку він неминуче брав на себе своєю згодою... У цю хвилину Самохін став закурювати, і Лавцов теж потягся до нього за цигаркою; Титов зовсім не курив. Так виходило, що всі Серьожині роздуми і мали вкластися в той коротесенький відрізок часу, поки закурять. На щастя, один по одному гасли на вітрі сірники.

— Звичайно, вояки ми з тобою недосвідчені, але й те зрозумій, що солдатами люди не народжуються, — додав тим часом Титов. — Вони, сказати б, із зіткнення взаємного життя утворюються... От Самохін теж допоможе нам своїми порадами.

— Нам тільки кивни, вмить в нашу віру припишемо, — підтвердив артилерист Самохін, пускаючи над його головою димок з розкуреної цигарки. — А вже як розсердишся та розмахнешся, то згадай моє слово, тоді тебе й силою не відтягнеш...

— Проте, — говорив далі старий машиніст, звільняючи Серьожине плече від тягара своєї руки, — ти з відповіддю не соромся, Сергію Вихров. У воєнному ділі все може статися, також тілесне пошкодження, не без того: дивишся, а танцювати й нічим!.. Словом, їхати не завтра, розписки з тебе не беремо. Подумай, розміркуй, з рідними погомони-порадься.

Більше зволікати не можна було; Серьожа глибоко вдихнув палюче повітря, підтруєне сірчастим паровозним димком з депо. Так, він брав на себе захист життя і, отже, ненависть незлічених його ворогів; так, він зрікався чогось звичного й дорогого і передусім волі розпоряджатися своїм часом і тілом на свій розсуд — в обмін на дружбу й визнання незліченної робітничої маси, на величезний простір майбутнього, на право без докорів совісті дивитися на будь-яке людське горе. Свою відповідь він дав у ту останню мить, коли й малесенька загайка мала б уже непозбутні наслідки.

— Що ж там мені радитися... коли сказано: від доброго діла я не відмовляюся, — приховуючи свою негамовну радість, якимось розмашно промовив Серьожа, хоч і не думав, що це станеться так звичайно, навіть не біля червоного стола, а на ходу, під зимовим, почерканим прожекторами небом московської околиці. — Мені б тільки помитися та виспатися з дороги, а то ніби якимось затерп увесь...

— Часу в тебе досить, ще встигнемо до від'їзду і в коктейль-хол збігати; — вже анітрохи не образливо пожартував Колька Лавцов. — Ось і Тимофія Степановича прихопимо для проходження курсу аристократичної поведінки.

І знову чекав Серьожа, що в таку урочисту хвилину коли й не обніме його машиніст Титов, то хоч потиском руки закріпить

їхню угоду на життя і на смерть, але, виходить, усе це вважалося зайвим у людей, які метою своєю поставили перемогу життя над смертю.

— Гаразд, вгамуйся, півню, поки в суп не потрапив,— буркотливо й лагідно перебив Лавцова машиніст.— Краще йди поки що покажи йому нашого коника, похвались.

...Їх оглушив грюкіт пневматичних молотків і вискливе деренчання димогарних труб, що їх очищали від накипу. Лише по геометричних обрисах можна було впізнати тепер покірливу вчорашню о в е ч к у; майже вся одягнена у броньові листи, включаючи будку і сухопарник, вона стояла на канаві біля задньої стіни підйомного цеху. Іскри електрозварювання сипалися збоку, повторені у маслянистій калюжі на земляній підлозі: доварювали щось у лобовій частині, біля димової коробки. В зеленкуватих тремтливих сутінках причаїлися чорні паровози і, здавалось, зазрили товаришеві, якого споряджають на подвиг...

Разом з Лавцовим Серьожа облазив машину, ревниво і з законним правом обмацуючи кожен болт і заклепку, заглянув і в будку: віднині вона ставала його домівкою, ріднішою, ніж та, де його нетерпляче ждали батько й Таїска.

— Ну, як? — не приховуючи гордості, крізь гуркіт прокричав Лавцов.— Подобається тобі даний товариш у залізному пальті?

— Не важкувата буде на бігу? — солідно відповів Серьожа.

— Що, що ти сказав? — у саме вухо, як у справжньому бою, перепитав Лавцов.— Ану ходімо звідси...

Вони пішли до сусіднього промивочного цеху, де на чотиривісну площадку плавно опускали лебідкою танкову башту,— тут було тихіше.

— Я кажу, чи при такому ось пальті ресори в нас не біднуваті будуть?

— Порядок! — усміхнувся Лавцов.— Ми їх до сімнадцяти листів наростили. Тепер уже з громом покатаємось! Тільки... відповідай щиро: не сердися на мене, Сергію?

— За що б це? — як і годилося в його становищі, здивувався Серьожа.

— Ну, за це чіпляння мое... Я ж не від зла, а так, з цікавості... подивитись, який ти в бійці буваєш. Ну, клади сюди п'ять! — і нарешті-таки подав долоню для братнього потиску.

...Лічені деньки до виходу на фронт минули для Серьожі як у тумані. Через недоробки і брак робочої сили тепер паровозна бригада бронепоезда зовсім не виходила з депо. Щоранку під команду артилериста Самохіна ходили кидати гранати в піщаних кар'єрах за Лісогосподарським інститутом або повзли по снігу, націляючись в уявного ворога. Зі штабу квапили, наприкінці листопада вдарили морози, залізо прилипало до пальців; кожного разу, коли Серьожа ночував удома, Таїска мазала улюбленцеві потріскані руки пайковим салом, хоч як відбивався, і зітхала від передчуттів. Він у той час виглядав старшим як на свої роки,

складка завзятої солдатської наполегливості пролягла над перебіссям і коло рота. Він уникав Таїсциних турбот, що не день став чужішим, задалегідь надіваючи на душу панцир, необхідніший на війні, ніж будь-яка зовнішня броня. Як і Поля, він усе далі відходив од Таїски в той вогнедишний край, за межею якого лежав уже незрозумілий і невідвладний їй час.

Так поступово зближались дві дитячі стежки, Полина й Серьожина, щоб неминуче схреститися в майбутньому. Обоє однаково вабив у самий вогонь епохи підсвідомий здогад, що коли-небудь опіки її стануть розпізнавальними знаками прийдешнього вселюдського громадянства... Якби Поля прийшла до батька на півгодини раніше, вона того ж вечора познайомилася б із Серьожею, який забіг показатися старим у новому танковому обмундируванні. Але ця паредчасна зустріч не зріднила б молодих людей у тій високій мірі, що досягається сплавленням у боротьбі, тривалим пастям або горем і, нарешті, радістю з приводу спільно уникнутої загибелі.

3

Виявилось, Іван Матвійович був зайнятий важливою справою з Морщихіним, коли прийшла Поля; вона не посміла перебивати їхню розмову. До того ж тітка поспішала в чергу по хліб, а після недавніх, хоч і розвіяних уже, підозр Поля боялася лишитися з батьком віч-на-віч. Разом з тим, ніяк не можна було відкласти до майбутнього побачення одне дрібне, на перший погляд, але дуже істотне для неї прохання до батька, пов'язане з терміновим від'їздом на фронт. Вона вирішила чекати на кухні, поки повернеться тітка, що затрималася через повітряну тривогу. Таким чином, випадково вона стала мимовільним свідком анітрохи не секретної розмови про лихі пригоди батькового співбесідника, які Поля прийняла дуже близько до серця.

Мова йшла про те, що затяглася його дисертація, точніше, про те, що не вистачає матеріалів для неї, які зберігалися в недоступних тепер лєнінградських архівах. Морщихін розповідав Іванові Матвійовичу, що цього літа йому пощастило вирватися туди на тиждень, покопатися в архівах, але вже на п'ятий день війна повернула його в Москву, а далі блокада північної столиці остаточно припинила роботу; він навіть не встиг зробити копій і виписок з деяких надзвичайно цікавих петербурзьких документів з явним відтінком, як йому здалося тоді, якоїсь нерозкритої загадки. Щира інтонація невголошеної цікавості прозвучала в голосі Морщихіна і викликала в Полі тим більше співчуття до нього, що й сама дівчина залишала Москву, не з'ясувавши до кінця загадки з Граціанським. Батьків співбесідник додав також, що ці упущені матеріали дуже могли б здатися йому тепер у поїзді,— він кудись надовго збирився.

— Я радий, що на фронт Серьожа їде разом з вами,— і Поля визнала глухуватий батьків голос.— Це добре... для мого хлопчини.

— Так, мене призначено комісаром бронепоезда. Не жалійте сина, Іване Матвійовичу. Це йому значно потрібніше, ніж навіть мені з вами.

— Я все хотів сказати вам, що Серьожка не є...— почав був Іван Матвійович, як видно, щодо своєї гаданої рідності з Серьожею, але щось велике серед торохтіння зеніток упало в сусідньому ліску, задеренчав посуд у буфетику, шибки в рамах, і це змінило напрям розмови.

З півхвилини вони слухали, як віддалялися, вперемішку з дробом зеніток, вибухи.

— Побоююсь, чи не депо наше бомблять,— заклопотано промовив Морщикін.— До речі, є у вас який підвал поблизу?

— Є щілина на подвір'ї... але з осені залита водою. Звичайно ми сидимо вдома. Хочете вийти?

— Ну, нашому братові, військовим, такі переселення ніби й не личать. Я мав на увазі тільки вашу безпеку.

— О, в такому разі продовжимо розмову...— Іван Матвійович помовчав якраз стільки, щоб пристосуватися до нової обстановки.— Отже, ви гадаєте, що на фронті у вас буде сила дозвілля для писання дисертації?

— Зовсім не гадаю,— засміявся Морщикін.— Але тут я був зайнятий цілу добу і, як правило, лягав на світанку, а там... За нашими розрахунками, війна триватиме ще не менше як півроку... і не весь же час ми будемо в бою. Під час перепочинків я міг би принаймні розгадувати на дозвіллі один головоломний і чомусь зовсім не зачеплений істориками ребус, прикинути в думці десятки можливих варіантів, а, коли пощастить, децю й накидати начорно. Вам не доводилось помічати, як у хвилини небезпеки логічно й чітко працює думка?

Іван Матвійович подумав, що робота потрібна Морщикіну скоріш як додатковий вольовий обруч, як важка шахова задача, здатна розвіяти нудьгу воєнних буднів. Помовчавши, він погодився з твердженням гостя; після евакуації інституту і відколи посилились повітряні нальоти, Іван Матвійович майже не відходив од свого робочого стола й завжди дивувався з ясності думки, змістовності сторінки, легкості пера. Здавалося, мрія поспішала закріпитись на папері, раніше ніж сліпа випадковість перерве її і поховає під уламками.

— Я так і не вловив,— признався Іван Матвійович,— який же приблизно період охоплює ваша дисертація?

— Щоб не занадто розпливатися, я обмежив її революційним рухом шкільної молоді і лише петербурзької. Одне слово, це — останні десять років перед Лютневою революцією, тобто роки столипінської реакції, спаду й наростання революційної хвилі. Зокрема мені хотілося б докладніше зупинитися на так званій

зубатовщині...— І ніби для Полі, щоб не нудно їй було чекати своєї черги, дав ґрунтовну характеристику відомого царського охоронника, який вигадав поліцейський соціалізм для того, щоб відтягти робітників від революційної діяльності.

— Але ж після дев'ятого п'ятого вся ця махінація була повністю викрита,— з паузами, все ще прислухаючись до майже затихлого повітря, нагадав Іван Матвійович.— На мою думку, царизм власноручно вбив зубатовщину дев'ятого січня... До речі, як мені вдалося дошукатись, поперед тієї славетної розстріляної процесії покійний дядько мій ніс образа якогось святителя у срібних ризах: їх пробили наскрізь однією кулею. Можете переконатись, який це був багатир...— Потім почувлися кроки, і Поля здогадалася, кого саме батько показав Морщихіну на великій фотографії Ранку стрілецької страти, що висіла у простінку кабінету Вихрова.

У відповідь Морщихін дуже добре пояснив політичні мотиви свого завдання. На його думку, для сучасної молоді було б небезкорисно оглянутися на цей період російської історії. Після своєї поразки в теперішній війні, в чому Морщихін ніколи не мав сумнівів, старий світ разом з підготовкою нової штаб-квартири неодмінно повернеться до випробуваної тактики зваблення всілякими ліберально-забрехущими ідеями, гаданими свободами буржуазної демократії,— до спокус легального класового співробітництва, тобто до обману, підкупу, подачок і батьківсько-поліцейської ласки. В першу чергу, пророкував Морщихін, така атака загрожуватиме країнам, які внаслідок воєнних струсів хитнуть від капіталізму в наш бік. Саме там старий світ намагатиметься вербувати зрадників з простаків та нестійких, швидких на спалахування й остигання,— в усіх галузях профспілкової, спортивної чи релігійної діяльності. Таким чином, зубатовщина цікавила Морщихіна як класичний поліцейський спосіб приборкання непокірливих, і, можна було здогадатися, дисертації якраз не вистачало яскравих прикладів його практичного застосування.

— Признатись, я свідомо почав цю розмову з вами, Іване Матвійовичу, бо вам, як петербурзькому мешканцеві того часу, можуть бути відомі деякі дрібнички такого характеру. Як я знаю із Серьожиних розповідей, ви брали участь у революційних сходках, маївках, в організації добродійних вечорів. Тим-то у вас могли й зберегтися...

Він не доказав: у цю мить залунало, наростаючи, довге, як вічність, гавкітливе виття, і відразу по тому короткий удар з крестанням тваринного вдовolenня майже хитнув старий будинок, де всі вони перебували.

— Я вже думав — полетіли, та от якийсь вернувся накапостили на прощання, хоча б розбити склянку... таким чином!..— крізь зуби після того, як затихло дрібне скляне деренчання, промовив Іван Матвійович.— Яка це все ж таки страмна, печерна мерзота!.. Так, я слухаю вас, Павле Андрійовичу.

— От я й хотів спитати, невже у вас не збереглося записів, нотаток того часу або хоча б листів від потерпілих друзів?

Іван Матвійович відповів не зразу: підбрав шматки чогось, що впало з підвіконня.

— Бачите, щоденників я ніколи не писав,— сказав він потім, і Поля пожаліла, що батькові нема чим, як видно, порадувати гарну людину.— Біографія моя склалася надто недоладно, щоб тягати за спиною торбу з такими сувенірами. Участь моя в революції також дуже сумнівна. Я дуже довго належав до тієї, досі ще численної на Заході категорії вчених, які обов'язок совісті вбачають у бездоганному виконанні професійних обов'язків. Як божі бджілки, вони не задумуються, хто і за яким правом забирає в них мед натхнення, збагачується їхніми безсонними ночами, перепродуючи їх на біржах, частенько обертаючи на шкоду решті людства... Та ще й час від часу б'є їм посуд ось такими брязкальцями!.. До революції я йшов своїм лісом і, правду кажучи, внаслідок повсякчасних побоїв досить дрім учим лісом. Та й заслання моє — явне і, можливо, незаслужене мною непорозуміння: просто поплатився за близькість до однієї видатної партійної людини. Мабуть, чули прізвище — Крайнов? От з ким би вам: з його велетенською пам'яттю він один замінив би вам цілий архів... До речі, якщо не воєнна таємниця, коли передбачається ваш вихід на фронт?

— Невідомо, але незабаром. Завтра буде проведено обкатку бронепοїзда.

— В такому разі навряд чи встигнете... Перед самою війною Крайнов написав мені з другої півкулі, що сподівається погостити в Москві перед різдвом. Між іншим, цікавий збір!.. Пригадую, в самий вечір столипінського вбивства ми пішли з ним до Народного дому графині Паніної... був такий освітньо-філантропічний заклад у Петербурзі. Пішли ми послухати лекцію одного приятеля, та виступ не відбувся, бо не прибув лектор, і залишок вечора ми прогуляли по набережній. То була одна з останніх наших зустрічей перед початком арештів. Отож цей самий Крайнов дивився й на меншовизм як на початковий відтінок у різноманітному спектрі зубатовщини...— Раптом Іван Матвійович прикладнув язиком, і Поля з полегшенням зрозуміла, що в батька майнула якась рятівна думка.— Здається, Павле Андрійовичу, я знайшов для вас коли не вихід, то пролазку з вашого становища. Скажіть, вам ніколи не траплялося таке слово — м і м е т и з м?

— Не пригадую. Якийсь філософський викрутас того часу?

— Не зовсім. У перекладі з французької воно означає вдаваність, а в наших юнацьких колах так звалася політична мімікрія з диверсійними цілями. З ініціативи одного, викритого піні, провокатора Слезньова в Петербурзі тих років навіть виникло таке об'єднання серед шкільної молоді, членам якого рекомендувалося вступати в царські установи до охоранки включно, щоб підривати зсередини ненависний режим... шляхом доведення його заходів

до абсурду. Я охоче міг би дати вам адресу одного з колишніх моїх однокашників по Лісному інституту. Він сам мало не став жертвою цієї мерзенної пастки.

— ...Теж лісник?

— Він лише до певної міри лісник... І взагалі, ми з ним не в ладах: він дотримується вкрай руйнівних поглядів на російський ліс... а останнім часом у мене склалося переконання, що — з кар'єристських мотивів. Йому дещо вдається зробити, бо багато хто в нас усе ще вважає лівизну за ознаку певного благомислення. То як, підходить вам це?

— Просто скарб для мене,— з нотками надії в голосі сказав Морщихін.— Цей ваш знайомий... він не махнув у евакуацію?

— Якраз залишився в Москві з найблагородніших мотивів. Більше того,— говорив далі, запалюючись, Іван Матвійович,— замолоду він сам збирався писати щось на вашу тему і цілий рік прокопався в архівах департаменту поліції і в так званій особистій канцелярії його величності, але розчарувався й кинув роботу на півдорозі. Я певний, що зібрані матеріали так і валяються в нього без потреби. Якщо ви до від'їзду знайдете до нього, він залюбки довірить їх вам на кілька днів, щоб переписати... Між іншим, зважаючи на наші запеклі розбіжності, вам не слід послатися на мене. Краще просто потішити його самолюбство: в даному разі дичина варта пороху! Річ у тім, що при всій зовнішній приємності він хворобливо честолюбний і тому трохи несталий... можливо, навіть неуважний в обходженні з людьми. До речі, це він і мав читати ту лекцію першого вересня 1941 року, тобто у вечір замаху на Століпіна. Як і Крайнову, мені тоді було страшенно ніяково за товариша, який обманув робітнику, до речі, досить численну того разу аудиторію, тим більше, що рядовий робітник у ті роки вбачав друга в кожному, хто носив студентську куртку.

— Але, можливо, лектор захворів?

— Можливо...— зам'явся Іван Матвійович.— На другий ранок в інституті він і сам скаржився, що болить голова. Власне, я тому й запам'ятав усе це, що Крайнов вичитував йому при мені, і, треба сказати, не часто бачив я цього стриманого товариша таким розгніваним. Отже, послішайте, Павле Андрійовичу, рідко так щастить! — На закінчення Іван Матвійович так довго шукав по записних книжках, що, хоч імені Граціанського й не було вимовлено поки що, Поля ледве стрималася, щоб не підказати батьковій загублену адресу через відчинені двері.

Морщихін досидів до самого відбою повітряної тривоги, і так вийшло: провівши його, Іван Матвійович мимохідь заглянув на кухню. Поля схопилася з табурета, хапливо обсмикуючи гімнастерку. Вона тоскно чекала вигуків, обтяжливих об'ємів, навіть докорів за те, що забула родинні звичаї, але все відбулося трохи інакше.

Крім того незначного й секретного прохання, Поля мала намір висловити батькові покайнянне вдоволення з того, що, всупереч ворожим наклепам, він був на висоті становища, — похвалити вересневу лекцію, з приємністю відзначити його вступ до партії, тобто підтримати нещасного старого в його самотності на схилі віку. Але зблизька вона побачила перед собою моложавого, колючо примруженого, з усмішкою на обличчі, чоловіка, аж ніяк не схожого на затуркану, жалюгідну істоту. Думки її сплутались, а заготовлені слова миттю вилетіли з голови; втративши свою незалежну виправку, вона розгублено стискала пряжку ремінного пояска.

Іван Матвійович помітив комсомольський значок на ще необм'ятій гімнастерці, обгризені нігтики, сполохані сірі очі, і хоч як хотілось йому дивитися в них, пізнавати ті, інші, уже трошки затуманені в пам'яті, він усе ж одвів погляд, щоб не поглиблювати зрозумілого Полиного збентеження.

— А я все думаю, що там на кухні ворухнуться. Радий з нагоди подивитися на тебе, помилуватись. Ну, здрастуй, дочко...— і, не чекаючи відповіді, запросто повів її до себе за німу, як і в її матері тоді, похолоднілу руку.

— Пустить, я краще сама...— настійно звільняючись, сказала Поля.

Він узяв був попільницю — поставити на стіл, але передумав, чогось іншого пошукав очима навколо і не знайшов, сердито посмикав за галстук, потім легко як на свої літа вимахнув важке крило на середину, а Поля зворушено здогадалася, що й батько не менше від неї схвильований зустріччю.

— От, сюди сідай. Таким чином.

— Нічого, я й тут, у куточку...— сказала Поля.

— Ні, ні, сідай... не чужа. Це ж твоя домівка, якої для мене ти не залишала ні на хвилину... а тільки — як тихо поводитися ти всі ці роки! Тепер уже не відпустимо, поки не допитаємо про все. Я й сам до тебе сто разів збирався, та сестра заборонила... як ти й наказала їй. Таїска мені не бреше. Ну, давай знайомитись: давно, давно чекав тебе! Ти ж комсомолка... кажи одверто й щиро, в чому я завинив перед тобою?

— Ні в чому, але... так вийшло. Я ще відколи приїхала, хотіла зустрітись, та спочатку справи різні перешкоджали, а потім...— і озирнулася на кухню, шукаючи відступу або допомоги, але Таїска ще не повернулася з черги.

— Стривай, то скільки ж років я не чув твого голосу?.. невже з тридцять шостого? У тому році, будучи в ваших краях, я навмисне заїжджав до Лошкарьова глянути на тебе... не пригадуєш? На жаль, я не міг, не посмів назвати себе тоді. Внаслідок службових неприємностей...— і він бистрим, допитливим поглядом обвів Полю.— У мене вийшла невелика вимушена відпустка,

і, знаєш, як завжди у випадках великих розчарувань, раптом потягло до цілющих джерелець дитинства... От я й поїхав на Єнгу.

Найгірші припущення його підтверджувалися.

— Я знаю, тату, я читала про все це,— кивнула Поля.

— І ти... повірила? тому, що писали про мене, повірила?

— Я не мала права не вірити цьому, тату.

— Авжеж, так і треба... так завжди в житті роби: вір! — заспівав він, приносячи себе в жертву головному і непорушному.— О, ми надто часто випускаємо з уваги, що діти запам'ятовують деякі помилкові й болісні маніпуляції з їхніми батьками, які учиняються в малечі на очах. Але в даному разі ти цілком можеш вірити і мені, дочко. Я не крав, не продавав Вітчизни, не обманював, хоча... і мушу визнати себе вельми невеликого розуму людиною, коли за ціле життя не зумів довести дуже банальних очевидностей своєму народові.— Він опустил очі.— І мама теж читала?

— Я довго ховала від неї, вона сама знайшла ці вирізки в мене під подушкою. Ми й зрозуміли тоді, чому один грошовий переказ прийшов на два місяці пізніше. Тільки ви даремно просили в листах пробачення щодо тих грошей, ми зовсім непогано жили... і живемо... Минулої зими навіть купили собі радіо!..

Іван Матвійович пильно подивився на свої розчепірені пальці.

— Я не тільки для того послав їх, щоб ви краще жили, а щоб мати право на старості літ часом ось так посидіти з тобою, взяти за руку тебе, погомоніти про життя... таким чином. Коли-небудь ти сама зрозумієш це дуже ясно, хоч нехай краще ніколи не буде... щоб ти відчула цю потребу так сильно, як я.— І, радіючи з чогось, круто змінив розмову: — Проте все обернулося дуже добре: виросла, комсомолка... і вже в армії?

— На війну іду... ось, попрощатись зайшла,— сказала Поля, підвела обличчя і, не змахуючи сльозинки, що набігла від хвилювання, усміхнулася батькові в самі очі.

Знову він дивився собі на пальці, вірніше, крізь них, на великі кирзові чоботи, і, перехопивши напрям його погляду, дочка схрестила ноги під столом, щоб їх стало трошки менше.

— Ясно, всі приходять прощатися, конвейером... ти третя сьогодні. І в сусідніх домівках теж прощаються, в сусідніх містах і країнах: в усьому світі настає смуга великих розлук і змін. Побачень буде значно менше, таким чином.— Він пропустив суміжну думку, трохи абстрактну для розуміння підлітка, яким Поля уявлялася йому.— Але це неминуче... Та ти не соромся за свої чоботи, дочко. Тепер нема вбрання опатнішого і чеснішого за твоє. І як це, призвали тебе в армію... чи сама?

— Так, я з власного бажання пішла.

— Ага, таким чином. Молодість захищається сама. От цікаво, до речі: деякі поети вбачають певний захват у бою; я мав нагоду особисто перевірити це в 1915 році, але на моєму досвіді думка ця не підтвердилася. То що ж саме повело тебе туди? Цей захват, бажання випробувати себе в небезпеці, громадянське сумнів-

ня, гнів, зневажена гордість твоя... може, прагнення слави, на-
решті? — підказував він, щоб полегшити їй вибір і точність ви-
значення.— Усе не те?

— Зовсім інше,— похитавши головою, сказала Поля.— Тільки
пояснити мені важко.

— А ти натяки, я зрозумію. Дуже вже цікавить мене усе в
тобі.

Поля насторожено скосила очі на батька, але ні, він поки що
не відраджував, не жалів, чого так боялась, і до такої міри три-
мався нарівні з нею, що деякі із своїх висновків ставив у пряму
залежність од її відповідей. Тепло довіри охопило її, і ненадовго
їй стало зовсім легко з батьком, майже як з Варєю.

— Я так пояснюю...— почала вона,— ну, чого прагнуть люди?
Кажуть, щастя, а по-моєму, неправильно: чистоти прагнути треба.
Щастя і є головна нагорода і додаток до чистоти. А що таке чистота
на землі? Це щоб не було війни і щоб жити без взаємних
кривд, щоб маленьких не вбивали, щоб на ослаблого не наступив
ніхто... адже кожен може ослабнути у великій дорозі, правда ж?
І щоб дверей на ніч не замикати, і щоб друг завжди за спиною
стояв, а не ворог, і щоб люди навіть із життя йшли не з прокля-
тям, а з усмішкою.

— Бажано, але навряд чи здійснено,— сказав Іван Матвійо-
вич.— Ти говори далі, говори...

— І ще щоб працювали всі, бо людина без праці гіршою за
звіра стає, і тоді їй увесь світ висадити в повітря нічого не варто.
Ніхто не ставиться з такою зневагою до людей, як ті, що самі
гідні зневаги... От, а інакше ж і не можна, соромно якось інак-
ше... правда ж? А розповідають, що й там нічого, живуть, на-
віть музику слухають і квіти садять.

— Де це там?

— Ну, в цьому, як його... у старому світі. Не раз сама рефера-
ти про нього читала... і одного ніяк не збагну: скільки вже сто-
річ гниє, а все ще тримається. Хоч би в щілинку на нього гля-
нути, що це за штука живуча така... і чому, чому вона не вибух-
нула, не розпалася давно від самого болю людського?

— Та ні, вона й вибухає потрошку, шматочками, Полю,— за-
сміявся Іван Матвійович.

— Скоріше б уже, а то життя минає,— по-дитячому ясно по-
скаржилася Поля.— Дурненька я і смішна... правда ж?

— Ні, ти не дуже дурненька... і зовсім не смішна,— хвилюю-
чись, заговорив Іван Матвійович.— Ось тобі захотілося глянути
на нього, а скажи... в школі у вас не вивчали міф такий, про
Горгону? Так і знав... а жаль!.. Без пізнання такого коріння люд-
ства не зрозумієш і листя в його кроні. Бачиш, було в міфології
у греків таке пекельне страховище... із залізними руками, золо-
тими крильми і з гадуками замість кіс. Невідомо чим — жахом,
солонкістю чи тугою, тільки воно окамішувало поглядом кожного,

хто наважувався дивитись йому у вічі. Стародавній поет поміщав її житло далеко на заході, за океаном.

— Виходить, це країна така?

— Ні, значно грізніше і ширше, Полю: це вся сума нищих пристрастей, що головним чином керували поведінкою вчорашнього людства... І лише один відважний серед людей знайшовся — Персей, який зважився на поєдинок з нею.

Зморщечка заклопотаності, тривоги за героя, набігла на Полине чоло.

— І як же: переміг він її?

— Переміг.

— Який молодець!.. і що ж далі сталося?

Іван Матвійович відповів не зразу.

— Ну, це досить складного рисунку міф. З крові Горгони народилися поезія і грозова хмара, що в теплих краях повднується з поняттям про родючість. Як бачиш, непогана нагорода за перемогу, таким чином... Але й Персей одвернувся, коли замахувався серпом на Горгону, хоч розсудливо запасся такими новинками свого часу, як чарівне дзеркало, шолом-невидимка і летучі черевики. Він розумів, на що йде!

Поля насторожено глянула на батька, здається, наближалася та, неприємна їй, розмова.

— Я не зрозуміла, пробачте. Ви хочете остерегти мене від ризикованої справи?

— Навпаки... тим більше, що й Горгона вже не та, повипадали трохи в неї зуби, але... я ніколи не говорив з тобою, і мені захотілось подивитися, Полю, що ж є в тебе самої на озброєнні твоєї душі проти зла, якому тисяча років.

— Я скажу, — вихопилось у Полі, і в цнотливій упертості, з якою вона притисла підборіддя до плеча, Іван Матвійович упізнав твір, який він найбільше любив, — неаполітанську Психею. — Я думаю, що молодість наша і чистота.

— Чистота... це в розумінні незараженості надмірною мудрістю, так? — обережно перепитав Іван Матвійович.

— Ні... в розумінні некорисливості цілей, які ми ставимо перед собою. Одне слово, цілей наших чистота... але в найгіршому разі що-небудь і хльосткіше знайдеться. Так один мій шкільний товариш казав, він теж на війні тепер... та все одно: це й мої думки! — Поля спідлоба глянула на батька. — А чого ж іще треба, по-вашому?

Їй не сподобалося його довге мовчання. Мабуть, він занадто багато знав про життя, щоб піднятися на ту, Родіонову, вогневітряну височінь над ним.

— Ні, Полю, я не залякати тебе хотів... — заговорив Іван Матвійович, легко, як з аркуша, читаючи її думки. — Та це й не має значення. Батьки вбачають свій обов'язок у тому, щоб якнайбільше лахміття напхаги в похідну сумку улюбленця, яку він все одно без жалю викидає на півдорозі. Хе-хе, ці чудні люди здатні

придумати йому крила на ваті, щоб запобігти простуді, таким чином!

Було чути, як на кухні, повернувшись з черги, Таїска дзенькала посудом. Цілком своєчасно вона внесла на підносику блюдце карамелі, чайник і тарілку холодного, нарізаного скибками буряка. Засмучена чимсь, а може, не сміючи втручатися в учену розмову, вона мовчки сіла осторонь. Тільки спитала брата очима, чи порозумілися, і він зробив їй заспокійливий жест на знак того, що, мовляв, не зовсім ще, але налагоджується. Зненацька, глухо зітхнувши, відчинилися дверцята буфета, і Поля усміхнулася, згадавши материні розповіді; усе це трошки згадило ніяковість тієї суперечки, що мало не виникла між ними.

— От, покуштуй, Полю, це тігчин доробок,— ніби виправдуючись за скромність угощення, припросив Іван Матвійович,— сама в палісаднику вирощує. Від делікатесів літнім людям слід утримуватись, а вуглеводи і нашому братові у будь-якій кількості не завадять. Зверни увагу: виняткової смакової гами буряк... Чи не так?

— Спасибі, я просто з їдальні до вас примчала! — І, зворушена тим, що він боявся знову надовго розлучитися з нею, погладдила батькову руку.— Я все розумію, тату... але, будь ласка, не бійтеся за мене: їду я всього лише санітаркою... до того ж, кажуть, на зовсім тиху ділянку фронту. Яка там Горгона!

Тільки щоб не образити стару, вона взяла скибку, погодилась, що буряк — виняткової цукровості, й подивилася під рукав на годинничок, той самий, який Іван Матвійович подарував дружині незабаром після переїзду з лісництва в Москву. Військовий одяг надійно охороняв Полю від умовлянь погостювати деньок-два.

Іван Матвійович мигцем глянув на фотографію в позолоченій рамці.

— Коли ти бачила маму востаннє?.. і взагалі, як вона там?

— Ми бачилися напередодні від'їзду... Але я приїхала сюди ще в червні. Було тільки два листи від неї, потім усе обірвалося.

— Ага, мені розповіла сестра. Будь ласка, опиши мені її останній день перед твоїм від'їздом.— І прикрив очі, щоб краще бачити те, що йому хотілося.

— Та нічого й описувати... Ну, обійшла хворих, як належить фельдшерці. Після смерті Єгора Севастьяновича до нас прислали молодого лікаря, недосвідченого: вся лікарня на маму лягла. Увечері приймала своїх виборців: у неї якраз по суботах депутатський прийом. Тільки-но додому повернулася, втомлена, одразу їй господарські звіти якісь принесли. Та, на щастя, світло погасло: в нас там електрика поки що поганенька, часто існується. З півгодини посиділи ми з нею в сутінках, об'явившись... потім поїхали на станцію.

— Це добре. При мені електрики зовсім не було,— сказав у задумі Іван Матвійович.— Не помічала, не мерзне вона тепер?

Поля не зрозуміла запитання: видно, ця найголовніша подробиця Таїсчиної розповіді про Олену Іванівну не затрималася в Полиній пам'яті.

— Та нема чого мерзнути там: дрова свої, на Ђзні живемо.

Іван Матвійович намагався по змозі уточнити запитання:

— Я в тому розумінні спитав, що... чи не скучно їй там, са-мій. Ти ж головним чином у Лошкарєві жила! Отож, чи не нудьгує... без близьких?

І знову Поля не зрозуміла його ревнивого запитання:

— Вона на людях цілий день, тому нудьгувати наче й ніколи. Хіба тепер тільки... Дуже це погано, що цілий місяць ні слуху ні духу від неї. І що вона тепер, в оцю хвилину робить, уже не знаю, не бачу...

— Хіба побачиш крізь порохований дим,— докинула Таїска, бажючи утішити.

— Ну, така мама, як у мене, знайшла б уже спосіб дати про себе вісточку!

Темніло рано, по-зимовому. Поля стала прощатися. Після неминучих напучень, порад берегти здоров'я і запрошень заходити до від'їзду старі вийшли провести її в передпояк. Поля дозволила батькові застібнути дерев'яні гудзики на її ватянці: він робив це невміло, просто намагався відтягти розлуку.

— Не забувай нас, Полечко... Напиши нам принагідно, захи-ниці ти наша! — сказала Таїска і якимось особливо поважно вкло-нилася дівчині в пояс.

Вона була така стримана, неуважна того вечора, що брат не впізнавав її: навіть не запропонувала сісти перед від'їздом, за російським звичаєм, як це завжди велося в них,— навіть не помітила, що, прийшовши з пакунком, гостя йшла з порожні-ми руками. Але от уже й двері відчинено, а Поля чомусь бари-лася.

— Може, тобі чого-небудь треба, Полю, ти просто скажи,— за-пропонував Іван Матвійович.— Звичайно, в солдата харчі й му-дир готові... але май на увазі: тут до останнього цвяха все твое... навпіл із Серьожею.

— По очах видно, і хочеться їй чогось, а сказати боїться,— підтвердила Таїска.— Може, грошей чи з теплого що візьмеш? в саму холоднечу виряджаєшся? Ти не соромся, Полечко, нам для тебе нічого не жаль.

І справді, така готовність на будь-яку жертву була на їхніх обличчях, що Поля зважилася.

— Бач, тату,— задобрюючи голоском і сама не помітивши змі-ни у звертанні, почала вона,— у мене є досить багато маминих карточок... навіть з місцевої газети вирізала одну, після виборів до районної Ради. Але скрізь вона така заклопотана, наче й на фотографії поспішає кудись. І ніколи я її не бачила такою весе-лою, як у тебе в золотій рамочці. Ти не розсердишся, якщо... одне слово, подаруй мені цю, т в о ю, зі стола. Можна?

Вона була певна в успіху, бо це було її перше особисте прохання до батька.

— Ах, таким чином? — зам'явся Іван Матвійович.— О, я дуже хочоче зроблю це, але... правду кажучи, прохання твоє несподіване для мене. Давай... повернемося на хвилинку й спільно придумаємо щось.

— Я не просила б її,— говорила Поля, повертаючись слідом за батьком до кабінету і не помічаючи збентеженого Таїсчиного обличчя,— але однаково картка стоїть у тебе без потреби... а мені вона так пригодилася б у дорозі. Щоправда, я ніколи не бачила мами й засмученої, та зате ніколи мені не вдавалось і розсмішити її.

— Ти не виправдуйся, я прекрасно розумію тебе, Полю,— багатослівно погоджувався Іван Матвійович, тупцюючи на місці.— І, здається, я вже знайшов вихід із становища. У нас в інституті є фотограф, дуже старий, але чудовий майстер своєї справи... знімає типи лісу, захворювання деревини, таким чином. Тепер він трошки нездужає, але в нього є своячка... власне, вона й провадила всю роботу. На жаль, у них нема телефону, та рано-вранці я одвезу цю картку Pereznати і... подарую тобі аж дві копії, про запас! Ти ще побудеш, звичайно, деньків зо три в Москві?

Говорячи так, Іван Матвійович виявляв незвичайну рухливість: то відносив фотографію до вікна, щоб роздивитися щось у тьмяному передзимовому присмерку, то тер рукавом бронзові гірлянди на пропиленому обідку, шукаючи приводу ще ненадовго затримати її в руках.

— Наш поїзд відходить сьогодні о десятій,— сказала Поля.

Іван Матвійович мужньо усміхнувся:

— В такому разі ми ось що... я навіть не вийматиму її, під склом безпечніше.

— Та ти не бійся, нічого з нею і так не станеться,— захапалася Поля, починаючи розуміти батькову поведінку, і їй стало тепло від цього здогаду.— Я покладу її в комсомольський квиток, а це вже найнадійніше місце. Між іншим, дуже гарна рамка, мабуть, старовинна, з бронзи, правда ж?

— Дарма, такі речі часто трапляються. Бери разом з рамкою, без заперечень бери, та тільки пам'ятай, в обмін на твій лист віддаю... Ти напишеш його нам відразу по приїзді на місце, не менше як чотири сторінки найдрібнішим почерком... згодна? А втім...— він прикинув вагу подарунка на долоні, зважаючи на солдатський підсумок, і вже з власної волі вийняв картку з прорізу на зворотньому боці.— Бери... як і все інше тут, це теж твоє, Полю.

Картка якраз умістилася в комсомольському квитку, лише смужку скраю довелося підігнути. Поля залишала батьківський дім з подвійною радістю: виконаного, нарешті, важкого обов'язку і давно бажаного надбання. В напівпорожньому вагоні метро вона дала лад своїм незліченим враженням і перш за все відкрила

з легким серцем, що не несе з собою на фронт ні сорому за батька, ні, ще краще, принизливої жалості до нього. Та й жив він кінець кінцем не гірше від мами... щоправда, лише з незрозумілої впертості мама й досі тулилася в холодній кімнатці у Попадюхи. Трохи бентежила Полю невідповідна до такого побачення вбогість батьківського угощення... і правильно, мабуть, зробила: поки чекала своєї черги на кухні, їй раптом спало на думку запхнути у глибину шафки дві банки пайкових консервів, які вона щойно одержала. Поля зробила цей маленький подарунок і відчула себе дорослою, підсумовуючи генеральний іспит, що його Іван Матвійович склав на п'ятірку з мінусом.

5

Вона піднімалася до себе неосвітленими сходами, коли знову забахкали батареї протиповітряної оборони; фронт був близько, і тому ворожі нальоти того місяця частенько на протязі доби повторювались. Двері в квартиру стояли відчинені навстіж, сусідки знову не було вдома. У світлі зенітного спалаху за вікном Поля мимохідь побачила дитяче ліжечко з підбитими подушками неприродної, ніби при електричному розряді, зеленкуватої чистоти. Цього разу військова служба і скорий від'їзд звільняли Полю від необхідності поспішати на дах. Не роздягаючись, вона шмигнула до своєї кімнати й навпомацки знайшла заздалегідь складені речі. Але перед тим, як назавжди піти звідси, Поля шарпнула на себе набряклі балконні двері й виглянула в холод і темряву назовні. Наліт був у розпалі і скидався на грозу — люту, низьку, зимову; припавши до самого міста, що сніжно мерехтіло внизу, вона з гарчанням копалася в його нутрощах. Гуркіт вибухів уплітався в безупинне ухвання зенітних гармат; блискітки прожекторів, раз у раз перебігаючи, освітлювали то тут, то там велетенські стрімливі дими, що нагадували віяла силових ліній у магнітному полі, але самого полум'я не було видно: воно діяло десь всередині жител, бляжче до людей. У ту хвилину Поля не почувала ні страху, ні гніву — тільки холодну, жорстоку цікавість до невидимої комахи, що кружляла над головою, пустувала, падала з виключеними моторами, жалила і безкарно зникала в недоступній височині... Яка несхожа була Поля на себе, колишню, ту, що вперше почувала тягуче виття нападу!..

Потім усе вниз — кучугури біля будиночків і фасад церковці, що виглядала з-поміж голих дерев,— освітло трепетне рожеве сійво: зайнявся овочевий рундук біля виходу з Благовещенського заулка. При тремтячому світлі, відбитому од стелі, Поля прощальним поглядом обвела Варину кімнату, намагаючись зберегти в пам'яті дорогі подробиці — від розташування речей до рисунка шпалер на стіні,— і чомусь не змогла покинути свого житла, не прибравши востаннє, хоча догадувалася, що більше не повернеться в

цей дуже хороший, тільки трошки недобудований дім. Не поспішаючи, випробовуючи силу волі на малому, вона поставила під ліжку свої чесні, зашкарублі рудячки, поправила перекошеного у простінку Дарвіна, відчинила Варину скриньку і, побачивши зверху свій малюнок, згадала Бобриніна і, раптовим осяянням зрозумівши Варину таємницю, співчутливо усміхнулась їй, любій, у далеку вогнедишну млу.

— Тепер прощай усе! — шепнула Поля, підводячись з колін і, знаючи, що ніхто не бачить її, вклонилася з вікна Москві, яка дала їй притулок перед виходом з безвітряної заводи на велику ріку.

Коли збігла вниз, пожежа на розі вже згасала. Блимаючи зірницями й погуркуючи, гроза відходила на захід. У під'їзді будинку товпилися мешканці з тією терплячою нудьгою на обличчях, з якою перечікують зливу у підворітті; звикнувши, майже ніхто тепер не спускався у підвал під час тривоги. Усі вони мовчки стежили за двома бравими підлітками, які недалечко гасили велику, вже останню термітку на бруківці, загнавши її в земляну щілину, як пекельного звірка; хлопчачи кінчали її піском навпіл зі снігом, а вона пирхала, огризалася, явно їм на втіху, обдаючи клубами червоної, святкової пари... На Полине запитання знайома бабуса з десятої квартири відповіла, що Наталія Сергіївна лише хвилинку тому побігла перев'язати когось у дерев'яному флігерку, навскоси через вулицю. Поля заспішила туди попрощатися з дамою трэф, сповнена дивного передчуття, що на прощання сусідка неодмінно відкриє їй клаптик затаєної від людей правди... отут і сталася заключна подія дня.

Двоїстий, трошки позаду, свист, наздоганяючи Полю, примусив її обернутися. Нестерпний блиск у вікні щойно залишеної кімнати кинув її назад горілиць, і потім, оглушена, лежачи на спині, вона побачила, як ріг її будинку спочатку нахилився, повиснувши в повітрі, а тоді став розпадатися на нерівні шматки, як крижина в повідь... і так повільно, що алебастрова колгоспниця з фронтову ніби ліньки нахилилася до свого снопа, відірваного від неї разом з руками. Вона так і падала, збільшуючись і камінно усміхаючись, а Поля зажмурилась від жаху, і через деякий час її розбудив мокрий холодок талого снігу під потилицею. Вона сіла, злизуючи бруд з посолонілих губ, і намагалася зрозуміти, куди поділися хлопчики з терміткою... і, головне, будинок стояв такий самий, коли не рахувати двох поверхів, обгризених з рогу, і сама вона, Поля, теж була ціла вся, і ніщо в неї не боліло, тільки в очах жовте листя відпливало в лівий бік і назад, все в лівий бік і назад, за спину. А там уже несли щось на пошах до під'їзду, і незнайомий придушений голос прокричав, що вбили Наталію Сергіївну, а це означало, що хлопчиків знайдуть потім, під щєбінкою, а поки що несли ту саму жінку, котрій треба було передати ключика від Варинної кімнати, щоб не загубився. Тоді Поля без усякого зусилля підвелася, хитаючись обійшла купу уламків, які ще димували, наздогнала ноші, а на них похитувалася в такт

крокам закинута жіноча голова в короні сивуватого, зовсім не розкуданого волосся; само тіло нижче пояса було наспіх прикрите поверх власного одягу чоловічим пальтом, так що хутрянйй комір волікся збоку по снігу. І, побачивши це при світлі все ще палаючої термітки, Поля зойкнула, а Наталія Сергіївна скинула на неї величезні, не свої, страшенно чорні очі й не пізнала.

— Будь ласка, дотримуйте порядку... найперше спокій. Дуже добре. Спасибі, я така вдячна вам. Я встану зараз. Ні, ні, мені зовсім не боляче, дякую... — так безупинно розпоряджалась вона, відповідаючи на запитання, яких їй не ставили, і раптом надлюдське прохопилося крізь зіцплені зуби: — Та чому ж, чому не зупинить їх ніхто?... ах, боже мій, які ж негідники!

Видно, збудження заглушало біль — вона не простогнала ні разу, поки несли, тільки металась, не хотіла, бо несли її кудись без вороття у глибину і вниз, східцями, і Поля за нею ішла, не одводячи очей, ледве торкаючись землі, як уві сні. І потім, поставивши ноші посеред підвалу, наче в пустелі, усі розбіглися — до телефону чи, можливо відкопувати хлопчиків, чи просто... щоб не бачити. І нікого більше не залишилось біля Наталії Сергіївни, крім добродія з обличчям із пожмаканого паперу і в незвичайному смугастому піджаку, і щось до відчаю знайоме було в його обвислій шевелюрі й колючих золотих окулярах. Але ні, це був не той лікар з дитячого спогаду, а хтось інший, чиє прізвище Поля як на гріх забула. І, звідкись узвившись, зловісного вигляду бабуся, мабуть, і в душі така ж чорнявка, наполегливим шепотом умовляла добродія взяти назад пальто з нош — чи то щоб не застудився, чи щоб не попсувалось, не просочилось чимсь само пальто; а син відбивався, не розтуляючи губ, благав її таким самим шипінням довгорічної ненависті, щоб ради всевишнього, безжально-правосудного хоч раз у житті залишила його самого... і раптом стара незрозуміло щезла, як воно їй повинно відбуватись у снах, а проте видовище це, непоправно страшне, так сильно прикувало погляд, розливаючись при світлі підсліпуватої, лише наполовину розжареної лампи в стелі, що Поля тільки зіщулилася в своєму кутку, а піти звідти не могла.

— ...боже, нелюди які! Та де ж оті уми людства? Ні, цього ж так не можна залишити... їх просто всіх убивати треба, не розбираючи, сокирою. Які такі капіталісти, та просто вони негідники, їх же вбивати треба!... — знову й знову спалахуючи, тоном раптового відкриття починала поранена. — Та подивіться ж хто-небудь, що в мене там з ногами. Я хочу встати, допоможіть. Мені треба йти на пост, я спізнююся... — І знову з відчаєм невимовної муки: — І ніхто ж, ніхто не питає його суворіше, по-чоловічому, нащо їм о м у потрібні такі негідники на світі.

— Перестаньте... лежіть тихо, Наташенько. Зараз... швидка допомога... і потім настане довгий-довгий відпочинок, — ставши на коліно, бурмотів над нею чоловік у піжамі. — Тримайтеся з усіх сил, заради внучки вашої тримайтеся. Ви ж вольова! Пригадуєте,

як ви динаміт до мене в пошивці принесли?.. і я в руку вас поцілував за сміливість... і як в о н и потім обманули нас обох, наміялися з нас, пригадуєте?

— Я вас не бачу, хто ви? — відхиляючись, питала Наталія Сергіївна. — Зачиніть же там... як віє! Ах, он як: здається, я зовсім стала однобічною... дама треф! Ні, не болить, але... це жах, я навіть за молоком не зможу піти, коли Зовчка повернеться.

— Не думайте... я потурбуюсь про неї, розшукаю, візьму до себе, — по-старечому задихаючись, квапився він у марному прагненні встигнути проникнути до неї у свідомість через її безодню зіниці, добігти, припасти, вимолити собі прощення. — Це я, Саша... Пригадуєте той вечір на Сергієвській, а потім як я на ковзанах вас учив... пригадуєте?

Йому вдалося нарешті, вона затихла, почала розуміти.

— А-а, це все ви знову... — розчаровано, в тяжкій знеможі мовила Наталія Сергіївна. — Як же я кохала вас, Граціанський... І навіть коли ви зі шлюхою тією під ручку з Д а р'я л у виходили, однаково, і тоді кохала! І як я все життя від вас утікала, а доля зводила мене з вами на кожному кроці... навіть ось тепер, тепер! Ви так завжди чіплялися за життя... на доньку в домовині не прийшов глянути, а це не можна, не можна... це треба вміти, Граціанський...

— Але ж я тоді хворий був, дорога моя!.. — простогнав той, з паперовим обличчям, а Поля зрозуміла, що він збрехав і тепер.

— ...навіть внучку провести не прийшов, хоча це ж не пов'язане з витратами, Граціанський... хіба тільки шоколадку?.. То скільки ж я кохала і прощала вам?.. але забороняю брати Зовчку звідти, не дозволяю. Не хапайтеся за цю соломинку, не завдавайте більше людям зла. Ось воно, йде... о, яке! Ах, ідіть звідси тепер, я зараз помру.

...Коли настала тиша і стривожена Поля знову виглянула з-за бетонного склепіння, Наталія Сергіївна ще була жива; пальці її рухалися поверх пальта, і, припавши збоку, чоловік у піжамі шепотів щось на виправдання собі і їй у дорогу; сивуваті рідкі пасма звисали до самого її обличчя. Совість і час не дозволяли Полі залишатися тут довше. Вона крадькома вийшла з підвалу і спочатку начисто витерла снігом пісковиту грязь з обличчя, потім у ніші під сходами знайшла свої пожитки.

...Надворі сипав густий сніг. Трамваї недавно почали ходити після відбою. Полі пощастило — санітарний поїзд відходив із запізненням на чотири хвилини. Нові подруги за руки втягли її в теплушку. Поблизу пипів причеплений паровоз. Весь обліплений снігом, начальник госпіталю і комендант закіпчували обхід вагонів перед від'їздом.

— Ну, натерпілися страху, дівчата? — спитав Струнников, зупинившись біля вагона і освітлюючи ліхтариком його глибину: йшлося про песамовитість нальоту, який щойно відгримів. — Нічого, загартовуйтеся, красуні!

— Та ми вже трошки загартувалися...— відповіли йому з півдюжини недзвінких дівочих голосів з-за Полиної спини.

— А коли так, чого ж замовкли? На війні без пісні нікуди: завжди держить її в санітарній сумці, під рукою... як багатю в холоднечу, не давайте їй гаснути, тож-бо то. Гаразд, відпочивайте поки що...

Поля стояла якраз біля дверного отвору, але, оглушена подіями дня, не розібрала ні слова, не почула й гудка — сигналу на від'їзд. Ні думок не було, ні гіркоти, ні болю від того, що забила-ся падаючи, а тільки їй здавалося, що вона вже стара. Прихилившись скронею до одвірка, вона дивилася, як мерехтів навкоси липкий лапатий сніг. Він був такий щедрий тієї ночі, як усякий за-пізнілий і тому непотрібний дарунок.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

1

Скажемо наперед: через незалежні від нього обставини Морщихін дисертації свої так і не дописав. Зате завдяки їй він протягом двох годин перебував у безпосередній близькості до одного першорядного відкриття, опублікування якого не меншою мірою винагородило б автора за покладену працю... Коли Іван Матвійович пораяв Морщихіну спробувати щастя у професора Граціанського, прізвище останнього було вже відоме дисертантові, і не з лісних статей, а саме з того боку, що цікавив його. Він не сказав того разу про своє заочне знайомство з Граціанським не з бажання вивідати щось іще невідоме йому, а, очевидно, лише тому, що побоювався своїм невчасним признанням знизити в очах Івана Матвійовича цінність його послуги. Насправді передвоєнна поїздка Морщихіна в лєнінградські архіви була не зовсім марною: він одразу натрапив на загадкову, хоч і недовговічну юнацьку організацію, яка ще в ті роки стала відомою з преси під назвою М о л о д а Р о с і я. У спеціальних досьє департаменту поліції прізвище Граціанського фігурувало лише тричі і, за трохи туманним контекстом, як одне з жертв хитромудрої жандармської махінації. У Морщихіна не залишалося ніякої надії коли-небудь відімкнути її секретний замочок, а оскільки минули підсудні строки, він взагалі вважав Граціанського вже мертвим. Тим дивніше було почувти, що головний герой тасмниці живий, і не тільки живий-здоровий, але й має великі успіхи у лісній галузі, квартируючи в сусідньому районі — сорок копійок на автобусі. При бажанні, тоді ще не важко було знайти живих свідків минулого, ветеранів за-слання чи, скажімо, учасників барикадних боїв на Прєсні, але діяча, який без будь-яких пошкоджень уникнув нещастя цариз-

му і несподіванок революції, справді можна було вважати чудовою знахідкою.

Збираючись незабаром їхати, Морщихін не мав часу на листовне прохання про особисте побачення; другого ранку він рискнув вирушити за вказаною адресою без попередження, як науковий працівник, у якого раптом виникла потреба в допомозі благородного колеги. І тільки-но звернув у Благовещенський заулок, як одразу стала зрозумілою причина його безуспішних спроб зв'язатися з Граціанським по телефону. Все тут навперебій говорило про нічний погром: занесені сніжком головешки ларка, звідки жінки вибирали обгорілу картоплю; купа нерозібраних уламків із stalактитами намерзлого льоду; ніби варварським дрюком збита набік церковна баня із вм'ятиною в позолоті; порвані проводи і сам будинок з відколотим рогом фасаду, так що видно було відлілі меблі в неприродно пишних білих чохлах. Із хвилину вагаючись, Морщихін спостерігав, як сміливці аварійної команди витягали з водопровідного люка невибухлу фугаску... але другого такого наскрізь вільного дня могло і не випасти; йому пощастило прорватися крізь оточення й увійти в під'їзд. Він постукав, і старечий жіночий голос тоном яги з дупла допитав його через ланцюжок вздовж і впоперек: хто він, звідки, і чого. І спочатку ніби пощастило: виявилось, що господар вдома, але далі двері, оббиті клейонкою, на повсті, знову зачинились, і лише після довгої принизливої перерви пробрязкало з півдюжини засувів та замків.

Господиня зникла напрочуд швидко як на її вік, лише хвіст капота, подібно до ритуальної мітли, майнув у кінці коридора, а на зміну матері, закриваючи горло рукою, з удавано хворобливим виразом на обличчі, з'явився сам Граціанський. Замість очікуваної руїни перед Морщихіним стояв величний, цілком на своїх ногах чоловік, який певно усвідомив свою видатну роль у людському прогресі й примирився з тягарем неминучої при цьому слави; навіть не знаючи, що це і є гроза лісних еретиків, можна було одразу впізнати в ньому діяча на ниві хоч трохи й невиразного профілю, проте з таких, що зовсім не підлягають обміркованню смертних. Він обізався коротким запитальним звуком, і Морщихін пояснив у відповідь, що лише доконечна потреба змусила його, у зв'язку з терміновим виїздом зі столиці, зважитися на цей зухвалий візит у такий ранній час і за таких сумних обставин; стрілки на стоячому годиннику за прочиненими дверима показували пів на дванадцятю. Граціанський вислухав незнайомого з відтінком кислуватої недовіри, і спочатку йому ніби й полестило визнання його революційних заслуг та життєвого досвіду, а відразу по тому ніби й стривожило. Сумнівність приводу для одвідин і несподіваність їх, наче гість хотів застати господаря за невідповідною роботою, та й занадто повесенький, просто з цейхгауза білий командирський козушок... усе це викликало в Граціанського явну підозру, яку не змогло послабити і вимушене

посилення на Вихрова, тим більше, що рекомендаційного листа від нього на руках в одвідувача не було.

Разом з тим було б нерозумно й відмовляти в такій розмові, а потім тиждень мучитись невідомістю щодо справжньої причини візиту.

— Що ж, незважаючи на наші давні розходження, я завжди з певною ніжністю згадую цю людину, з якою, е... в роки політичних переслідувань ділив горохову юшку в одній грецькій кухмістерській на Караванній, — силювано й трохи манірно усміхнувся Граціанський. — Давненько ми не зустрічались... як він там, усе покульгує? Ні, ні, не в розумінні ідеологічному, а взагалі... Сто років збираюся подзвонити йому, та ніколи. До речі, загубив... не пам'ятає часом номерка його телефону?

— Іван Матвійович ще вчора скаржився мені, що, незважаючи на неодноразові заяви, у нього досі не встановили апарата, — догадливо й чітко, щоб не залишалось ніяких сумнівів щодо нього, сказав Морщихін.

— А, впізнаю Івана по його невмінню влаштовувати особисті справи, — засміявся Граціанський, наче про відсутність телефону у Вихрова чув уперше. — Радий по змозі зробити йому послугу, але жаль, що ви затягли свою справу до від'їзду. Даруйте за нескромність: їхати збираєтесь у службове відрядження чи, е... просто так, на батьківщину? — запнувшись на слові, спитав він і зразу ж пояснив, що у зв'язку із станом облоги в столиці деякі виїжджають з Москви хто куди, в тому числі й на батьківщину.

Щоб не ускладнювати справи, Морщихін посад своїх не назвав, але відразу зрозумів, що по суті господареве запитання стосувалося того, яким чином він, молода людина, уникнув мобілізації свого віку.

— Ні, ні, Олександрє Яковичу, я саме на війну і їду, — не змигнувши оком, заспокоїв його Морщихін.

Такого характеру слова мали остерегти Граціанського; уже тоді він у кожному відвідувачі вбачав підісланого з особливо-розшуковими цілями, але душевний його розлад ще не досяг своєї фатальної межі; тим-то він самовпевнено вирішив, що неодмінно обіграє свого партнера, якщо той не виставить якихось надзвичайних козирів, і широким жестом запросив гостя до кабінету.

Вони пройшли в другу по коридору кімнату праворуч, застелену килимом, з глухими книжковими шафами і важкими напіврозсунутими гардинами; свіжий сніг за вікном похмуρο відбивався в склі шаф і в антикварних дрібничках, які скромністю своєю могли обманути недосвідченого. Посадивши Морщихіна в крісло і створивши йому необхідний затишок у вигляді попільниці та припасених на такий випадок дешевих цигарок у стаканчику тьмяного срібла, господар відійшов до вікна і довго спостерігав, як сапери бережно, навіть благоговійно навантажували в кузов машини каплеподібну болванку з відламаним стабілізатором.

— Не можу приховати від вас, шановний товаришу, що справді вибрали ви не зовсім вдалий деньок для бесіди на таку цікаву для вас тему,— лагідно зашелестів Граціанський, як тільки сапери повезли її нарешті.— Війна прийшла і в наш тихий, благо-словенний заулочок. У вухах моїх все ще звучить вогненний шквал, скрегіт каміння, гуркіт, е... саме так — гуркіт обваленого неба. Річ у тому, що минулої ночі я втратив коли не найближчу, то, в усякому разі, невимовно дорогу для мене істоту, з якою пов'язані найкращі спогади моєї юності. Гірко признаватися на схилі віку, що, незважаючи на всі мої численні намагання завоювати вдячність сучасників, це була єдина істота, яка мене... так, мабуть, любила! З роздробленими ногами вона згасла буквально у мене на руках, і, знаменно, останнє її зітхання було прокляттям, е... ну, скажемо, вчорашньому дню. Саме це сповнює мене глибокою вірою в те, ну, як його, в остаточне торжество справи, якій ми з вами присвятили своє життя. Однак такі удари не минають безслідно, і тому до кінця днів я носитиму в серці спогад про цей наліт, як старі солдати носять у собі... ну, як воно зветься?.. ага, осколок ворожого заліза. Ні, ні, побудьте, не покидайте мене,— випередив він, помітивши слабкий рух у кріслі, що пояснювався всього лише намаганням Морщикіна учинити опір у цьому натискові, під яким починала плавитись його воля. То був зовсім не натяк, а тільки природне прагнення співчуття.— Людина, йдучи в бій, як ви ось, за передові ідеї епохи, має право на увагу до своїх невідкладних, хоча, правду кажучи, хе-хе... і трохи химерних потреб. Єдина наша втіха полягає в тому, що будь-яке горе лише тимчасово затьмарює нашу так звану душу, а потім її знову проймають в усіх напрямках промені життя зі своїми могутніми і повнокровними суперечностями, е... правда ж?

Він плів навколо гостя своє павутиння, і Морщикіна все дужче морило, наче його приспиляли перед операцією. Само крісло до такої міри слухияно узгоджувалося з будь-яким положенням тіла, що спочатку починали зникати думки, потім одніматись ноги, і нарешті довелось крадькома помацати, чи не затерп ніс. Залишками свідомості він все-таки зміркував, що тільки цілком нещадна до інших людина може так щедро ділитися своїми переживаннями з приводу втрати незабутньої істоти, що всі ці ліричні теревені лише завіса, за якою Граціанський неквапливо обмірковує варіанти контратаки, що, по суті, при зовнішній багатослівності цей громадянин не балакучіший від плити могильної. Дратівна двоїстість вражень змусила Морщикіна ще раз придивитися до співрозмовника, зіставивши його з навколишньою обстановкою.

Аскетичну відчуженість від усього життєвого, тілесного, обивательського в зовнішності Олександра Яковича Граціанського, особливо ці запалі очі, високий лоб, землясті щоки, варто б навіть закріпити на полотні в образі якого-небудь закордонного отця церкви, на зразок Августіна того часу, коли він, знехтувавши земне, почав прозрівати небесне.. якби не легковажного

розфарбування галстук, на ногах пантофлі з хутряними кульками і препишна, чи не на гагачому пухові, венгерка, занадто тепла як на таку натоплену квартиру; до речі, хоч як шукав очима Морщихін, так і не знайшов поблизу джерела цього тепла, що так умиротворює, розморює. Хатньої робітниці Граціанські не держали, а обстановка мала відтінок показної помірності, розрахованої на чиясь сторонню цікавість... але виникала мимовільна підозра, що страшенно багато всякого добра сховано у стінних комірчинах, у тайничках із замочками, та й у самому кабінеті знайшлася прихована ніша зі шторкою, з-під якої зрадливо звішувалася в'язка сухих білих грибів. В інший час Морщихін лише порадив би, що видатні мислителі нашого часу так приємно поживають за Радянської влади, але тепер було щось непристойне, навіть відразливе в тому, до якої міри не почувалися тут злигодні народної війни. Одне слово, в напівобложеної Москві Морщихіну ще не траплялося бачити житла з таким добром під сімома перекриттями, житла, де вціліли всі шибки, прокляєні смужками кальки, щоб не повибивало вибуховою хвилею, де панує чудова тиша, яку порушує лише цокання годинника та підозрілий шурхіт третьої особи за нещільно причиненими дверима, і, нарешті, де в повітрі стоять такі розкішні пахощі кави, що в гостя, який приволикся натщесерце, почало смоктати під грудьми.

— Дуже жаль, що ви спізналися на сніданок і я не зможу запропонувати вам склянку, е... чого-небудь такого,— делікатно вибачився Граціанський, помітивши, що в Морщихіна ледь-ледь ворухнулися ніздрі.— А втім, якщо ви маєте час...

— О, не турбуйтеся, я добре закусив на дорогу... і, може, з вашого дозволу, ми перейдемо просто до справи? — струснувши заціпеніння, врівнявся у кріслі Морщихін.— На жаль, час занадто обмежений у всіх, хто від'їжджає в бій, як ви глибоко зазначили, за передові ідеї епохи.

Він явно починав сердитися, перш за все на себе за своє незрозуміле підкорення чужій холодній і ворожій волі.

— У такому разі чудово...— погодився господар і трохи скрипився на повторний шурхіт за дверима.— Я сподіваюся, години цілком вистачить вам, е... на розмову, що вас цікавить? Але якби ви повніше окреслили профіль вашої роботи, ми змогли б витратити цей час продуктивніше.

Погладжуючи затерпілі коліна, Морщихін старанно виклав тему дисертації, сказав про недоступність лєнінградських архівів, для стислості промовчав як про свою передвоєнну поїздку, так і про зубатовщину, і на закінчення підсолодив усе це посилянням на високу думку про пам'ять і люб'язність свого співрозмовника. Господар вельми резонно відповів, що з цього періоду російської історії в мемуарній літературі є класичні твори, які так вичерпали весь відомий матеріал згаданої теми, що було б нерозсудливо витрачати сили, шукаючи скарбів на стороні. Морщихін сходився з ним в оцінці деяких книжок такого характеру, проте, на його

думку, записані не по свіжому сліду і без щоденників спогади завжди мають на собі печать вигадки й авторського заокруглення дійсності, а найблискупіші історико-політичні дослідження, як висловився він, почувавучи, що язик закладає в роті від невимовної нудьги, здебільшого являють собою філософський або статистичний концентрат відсутніх, на жаль, хоч вони самі собою і розуміються, фактів. «Звичайно, книжки ці неоціненні для людей освічених, як-от ми з вами,— через силу схитрував Морщихін у душі поради Вихрова,— бо дають лад уже набутих знанням, а рядовий читач бажає знайомитися з минулим в усіх життєвих подробицях, і претезії ці до певної міри слупні, бо апеляція до серця завжди дохідливіша, ніж до розуму, і, до речі, в цьому вічний сенс мистецтва, і тому висновки, які самостійно виникають у душі читача або глядача після прочитання книжки чи перегляду театральної вистави, закріплюються незрівнянно міцніше, ніж ті, що в готовому вигляді проголошуються зі сторінки чи біля рамки».

— Розумієте ви мене тепер? — з почуттям безнадійності закінчив Морщихін.

— О, певна річ!.. купивши театрального квитка за свої трудові гроші, значно цікавіше почувати себе в залі для глядачів свідком чи суддею показуваної події, ніж тупаком, що заучує суспільно корисні прописні істини,— якимось занадто поспішно підтримав його Граціанський, сідаючи в крісло навпроти, і навіть навів для прикладу кілька відомих романів та п'єс того часу, в яких добре було викладено проблеми прокладання осушувальних ровів чи усунення спізень на залізницях.— Тільки не зрозумійте мене хибно,— спохватившись, зараз же застеріг він.— Хоч я і сам за те, що театральну виставу, наприклад, глядач повинен витримувати без попередньої анестезії, що художня тканина не витримує перевантаження дидактикою... але ж література є вид суспільного мислення, яке ми ніяк не можемо здати на відкуп окремим, навіть геніальним особам... Хай це до певної міри і знижує формальну цінність твору. Нічого, нехай буде трошки гірше, але епохальніше, доступніше для всіх!

— Пробачте, та хто ж вам сказав, що наша епоха намагається знизити рівень, провести, так би мовити, девальвацію мистецтва? — розпалився Морщихін.— Навпаки, ми гадаємо, що мистецтво звільненої планети перевершить усі відомі зразки минулого.

— Отоді ми й продовжимо нашу розмову, хе-хе... після остаточного звільнення планети,— з блиском невідкупності відбив Граціанський, припиняючи дискусію.— Отже, як я розумію, ви збираєтесь подарувати світові щось високохудожнє?

— Ні... але мені хочеться відтворити ряд розгорнутих епізодів юнацького руху, побудованих з протокольною точністю і на якнайбільшій кількості координат. Я маю намір використати щоденники, біографії, судові хроніки... навіть зазначатиму, на полях,

звичайно, тодішні ціни чи газетні пригоди, які формували в ті роки громадські настрої.

Граціанський заохотливо кивнув головою:

— Зрозуміло... і керівник уже схвалив план вашої роботи?

— Та він із самого початку був задуманий як хрестоматійний посібник до історії партії. Зокрема мене цікавлять деякі мало висвітлені епізоди тих років, які й досі, на мою думку, здатні викликати наслідки.

— Аякже, звичайно...— розмірено зашелестів Граціанський, мосивши очі на двері, за якими занадто вже одверто скрипнула мостина: хтось слухав їх за порогом.— Ну, що ж вам сказати?.. багатощий задум! Щоправда, це річ не дуже нова, е... і раніше пробували по уламках відтворювати ціле, скажімо, пам'ятки архаїчної архітектури, але ще ніхто не брався викликати прилюдно, на площі, привидів з аендорської курильниці, щоб вони наново зіграли свій жорстокий спектакль, е... на науку нащадкам! І все ж у вашому задумі я вбачаю високий прообраз майбутньої літератури, коли остаточно буде вигнано індивідуальний почерк автора, коли літературою займатимуться всі без винятку, взаємно виправляючи і доповнюючи одне одного, коли зрівняються різні категорії праці і наборщик за лінотипом творчо виправлятиме своїх блискучих сучасників. О, не зрозумійте думки моєї як випад проти напряду нашої прекрасної передової, життєрадісної, безтіньової, так би мовити, стерильної літератури. Лише з вродженого революційного скептицизму моє покоління відкидало раніше безалкогольні життя святих... Але ж саме такими опрісноками й живляться напочатку всі релігії світу, поки їх дослідників не потягне з нудьги на шинку з горошком. У роки юнацького вільнодумства я теж гадав, що велике мистецтво переможної епохи має відкриватися не гопаком у планетарному масштабі, а, з вашого дозволу, допускаючи гіпотетичний образ, показом трагічного героя, розп'ятого, е... на хресті властивих йому соціальних і філософських суперечностей. Подвиг Прометея прямо пропорціональний величині його шуліки, правда ж? Не похвалюся, що мої погляди на мистецтво різуче змінилися відтоді, але я став розуміти, що добування великого золота завжди починається зі спорудження убогих дерев'яних будівель; драги прибувають згодом! Зрештою, на наш з вами вік вистачить Данте, Достоевського і Бальзака, а там... Кожен обирає собі їжу відповідно до зубів, правда ж?

— Пробачте, ніяк не можу вловити напряду ваших думок,— дедалі більше сердячись, сказав Морщикін,— але, правду кажучи, щось у них мені не подобається... Звідки у вас ця... словесна піна надзвичайного роздратовання?

— Залюбки поясню...— з чогось дуже задоволений, усміхнувся Граціанський.— З одного боку, я не можу не схвалити вашого починання, а, з другого, е... мені ніколи не подобалися ці історико-філологічні ексгумації, ця кладовищенська цікавість до останків;

спочатку до чернеток та біографій, а там і до альковних секретиків національних героїв. Сьогодні науково висвітлюють сімейні пелади Пушкіна, смакують листи Белінського, щоденнички Добролюбова, вивертають навизоріт інтимне життя Толстого... завтра дістають зі склепу черепи Суворова і Мономаха, щоб обліпити їх пластиліном і помилуватися ними у вусах, гулях та інших паспортних прикметах. Наполеон недаремне картав свого живописця: «Я хочу бачити величність мого солдата, а ти мені показуєш бородавку на його носі». Земля стара, і, де не копни, скрізь лежать мертвяки. Отож не робіть собі зла, не тривожте мертвих... дайте їм спати, мій молодий товаришу! Як людина освічена, ви, безперечно, пам'ятаєте сумну повість члена Конвенту, депутата від Сени, Пошолла, коли, е... сповнений ненависті до поваленого режиму і до пороків минулого, він розбив гробницю Агнеси Сорель і за волосся викинув череп однієї з найпрекрасніших жінок Франції, яка зробила такі послуги його батьківщині. Він гірко поплатився за це... Та й нащо вам викопувати наші бідні й гидкі, напівзотлілі кістки і тягти їх туди, в країну немеркнучих зірок?

— Одне слово, ви за всепрощення? — примружився Морщихін.

— Навпаки, але я за в е л и к у історію...

— ... і трошки проти судової медицини?

Удар був глибокий і точний,— Граціанський холодно подивився в коліна свого гостя:

— О, я не мав на увазі, товаришу... Морщихін, здається?.. таких глибоких причин для вашого візиту... — І зараз же трошки відступив, щоб не закінчувати побачення розладом: саме тепер він не міг би відпустити гостя, не з'ясувавши до кінця його таємничих намірів. — Ні, я не проти історії і теж за правду. Але є ще наша, пролетарська правда! — повчально додав він.

Чомусь тепер кожна думка Граціанського викликала в Морщихіна люту потребу заперечення.

— Смію думати, Олександрє Яковичу, що кожен епітет обмежує розповсюдженість явища і має передумовою існування іншого, а правда єдина. Зародившись у самій гулці трудового народу, творця й охоронця всіх цінностей на землі, наша правда давно стала вселюдською правдою більшості. Уже тепер незліченні, незримі поки що армії стоять перед ворітьми земних міст, готові взяти їх штурмом. Спитайте їх: «Хто ви?» Вони скажуть: «Людство!» Тому нехай уже вони, люди зла, одмежовуються епітетами від усіх трудівників на землі...

Морщихін замовк, помітивши, що й сам заразився пестримим красномовством господаря, який слухав його з тим більшою приємністю, що відпущений на цю розмову час, по суті, витрачався на теревені, а головної, слизької, поки що й не починали. Проте Граціанському ставало ясно, що наостанку доведеться видати простакові який-небудь немудрий епізодик з підвалів своїх багатючих спогадів.

Він розвів руками, ніби здаючись:

— Я замовкаю, ви майже переконали мене...— і подарував гостеві одну із своїх випробуваних усмішок, де визнання поразки поєднувалося із заздрістю до молодого й простодушного переможця. — І ладен сплатити будь-яку контрибуцію.

Тоді з відтінком шанобливої ненависті Морщихін втретє виклав своє прохання. Певна річ, в Олександра Яковича збереглися копії або виписки з ленінградських документів, зібраних для його нездійсненої книги; від згадки про неї в господаря досадливо, навіть недобре перекошилося обличчя. Морщихін міг би повернути оригінали днів через два, одразу як тільки перепише, і взамін брав на себе зобов'язання — в передмові до своєї дисертації висловити подяку за наданий матеріал... Минула страшенно довга своїм напруженням хвилина, тоді Граціанський повідомив у відповідь, що справді замолоду стояв якийсь час перед альтернативою: суспільством людей чи дерев зайнятися йому... але соціологів й тоді було хоч греблю гати, а розібратися в теоретичному лісовому господарстві, засміченому буржуазними впливами, було нікому — так і не вийшла його незакінчена книга у світ. А щодо матеріалів, то він, Граціанський, охоче подарував би Морщихіну весь свій архів разом з чорновими начерками — «і не треба, не треба, колего, дякувати мені за це!» — якби ще двадцять років тому, переїжджаючи з Ленінграда до Москви, не залишив увесь той справді вельми солідний короб паперу на збереження у родички. Дама ця ретельна до маніакальності, вона закінчила славновісні Бестужевські курси, і до неї теж не раз чіплялися з усяких приводів молоді царські сатрапи, — звичайно, вона збереже матеріали цілими... а втім, дуже ручатися не можна. «Ви самі розумієте, що не тільки шедеври меблів, але й найцінніші бібліотеки, а тим більш нікчемні рукописи, як мій, мимоволі стають паливним резервом у найгостріші, штурмові епохи суспільного розвитку!...»

— Дуже жаль мені, якщо так...— не розтискаючи зубів, посміхнувся Морщихін, хоч чомусь передбачав саме такий кінець.

— Проте, хай це вас не засмучує над міру, молодий колего, — по-опікунському втішив його господар, глянувши скося на годинник, — мені й самому не хотілося б відпустити вас з порожніми руками... хоч наш час уже повністю минув. У всякому разі, архіви пам'яті моєї в цілковитому вашому розпорядженні. Зокрема, у зв'язку з вашим несподіваним приходом, згадався мені один прекумедний випадок, — моя перша, хлоп'яча сутичка з охранкою. Пригода ця не забарвлена високою героїкою, бажаною для вашої дисертації, але вона розкриє перед вами деякі пружинки тодішнього побуту й допоможе вловити повсякденний дух і, так би мовити, молекулярний натяг тієї епохи, коли складалася наша, старшого покоління, бойова свідомість... Як, ризикуєте?

— В моєму безвихідному становищі...— чортihnувшись у думці, знизав плечима Морщихін, і лише непереборна цікавість до та-

кого загадкового людського явища примусила його всидіти у кріслі,— я буду вельми вдячний вам, професоре!

На очах враженого Морццихіна господар підійшов до прочинених нерухомих дверей і запросто, як з магічної шафки, взяв зі щілини вже налиту, з цукром і з домашнім піріжком склянку пахучого й поживного напою. Поставивши її перед гостем, він сів на попереднє місце, притиснув до носа стулені долоні, наче збирався пірнати в таємниче мерехтіння привидів та спогадів, подитячому пустотливо скинув бровою і раптом заговорив то з природною злобою до режиму, що затьмарив його юність, то з безневинним гумором, з яким старі люди оглядаються на певні витівки неповоротних років.

— Ну, голубе, це сталося на тому історичному, цікавому для вас перепаді, коли після столипінської ночі лише почав мріти повільний і жаданий світанок великої революції,— розмірено почав Граціанський.— Наше покоління рано дозріло під ударами царизму: ми, столична молодь, теж по змозі виступали проти самодержавства, тобто, е... сходилися на таємні збори, виставляючи дозорців біля під'їзду, читали реферати, критикували пана міністра народної освіти, навіть гралися зі шрифтом і ще небезпечнішими речами, які я для загартування волі зберігав під своєю подушкою: діти!.. Особисто я, хе-хе, пригадую, навіть винайшов розбірну барикаду, яку можна було перевозити візником з місця на місце. Та з нас і не можна було вимагати більшого: ми, діти забезпечених батьків, не дуже відрізнялися від підлітків-гімназистів, які вбачали у революції свободу курити на вулицях, носити довге волосся, бувати на недозволених спектаклях і безкарно робити прикрасі несимпатичним для них педагогам. Робітники до нас не йшли, та ми й самі побоювалися їх... хоча вже у 1909-му мені довелося вести догматичний бій з анархістами в Лісному, в парку Рожнова. Зі мною був тоді один — може, чули? — Валерій Крайнов... теж досить непоганий борець. Отоді в о н и й намагалися піймати мене в пастку. Все почалося з того, що якимсь уранці до мене несподівано зайшов незрозумілий чоловік у новенькій, просто з цейхгауза, шинельці; він дуже поспішав — мав терміново їхати... ні, той збирався, пригадую, на батьківщину. От бачите, як усе цікаво виходить... тільки прізвище того було Піганов!..

2

Коли в незвичайно цікавій повісті Олександра Яковича підправити ряд прикрих неточностей, цілком вибачних з огляду на тридцятилітню давність подій, тривалу недостачу гемоглобіну й душевне розслаблення від втрати близької істоти, то наведений ним епізод виглядав так.

У 1911 році сім'я Граціанських рано повернулася з дачі на міську квартиру, бо в батька почастишали серцеві припадки.

Домашній лікар натякнув, що і юнакові, зважаючи на стан його дихальних шляхів, було б корисно проїхатися до початку навчального року з батьками на Біскайське узбережжя. Наближався кінець літа, паризька поїздка обіцяла нові враження... і взагалі, якщо не зраджує пам'ять, того дня стояв чарівний ранок з таємничим вологим серпанком після нічного дощу. Під час сніданку в Саші Граціанського був майже чудовий настрій,— якби його не чекала нудьга неробства в малолюдному літньому місті. Він їв свій омлет з шинкою, скоса переглядаючи свіжі газети й найцікавіше в них — щоденник учорашніх пригод. Там з невибагливою жвавістю розповідалося про самогубство приїжджого комерсанта, про стару графиню, яку двірник-коханець розтерзав на складові частини з метою привласнення її фамільних брильянтів, і ще, як досить відомий велетень Фосс поковтав у привокзальному буфеті чотири дюжини розтягаїв з м'ясною начинкою і зник у невідомому напрямі. Одне слово, незважаючи на глухий сезон, столічне життя, як завжди, вирувало. Саме в цей час покоївка й повідомила панича, що з чорного ходу до нього проситься поговорити незнайомий, заляканий, але досить симпатичний солдатик.

Звиклий не відмовляти у дрібницях цій миловидій дівчині за її повсякчасну чуйність, Саша, колупаючи в зубах, пройшов на кухню. Довгий, кощавий чоловік років тридцяти п'яти, в солдатській шинелі, побачивши його в дверях, схопився з табурета; він назвався Михайлом Гігановим, рядовим 146-го Каспійського піхотного полку, що стояв під Петербургом. Пославшись на скорий від'їзд на село, гість дуже просив у пана студента дозволу поговорити з ним віч-на-віч на одну цікаву для нього тему. На Сашине запитання, що за така термінова справа, Гіганов відповів, зітхнувши, що справа все та сама, горе народне... Було щось нечисте в неохайній шкірі його обличчя, у трохи косих, з розпутними обводами, злодійських очах, в його наче наклеєному на пласке тім'я невідповідному до звання, блискучому від помади волоссі з напуском на низький лоб: усе в ньому остерігало Сашу. Але давній Сашин дружок, Павлик Слезньов, обіцяв прийти лише під обід, щоб разом скласти план вечірніх розваг. Лише з нудьги Саша, не подаючи руки, велів Гіганову пройти за ним.

А втім, ні... виходить, нічний дощик ще йшов, бо Саша розчинив навстіж вікно, щоб позбутись огидного запаху намоклої казенної амуніції, а Гіганов був проти цього, боячись зайвих вух, та Саша наполіг на своєму: вікно виходило на вулицю через недоступний сторонньому палісадник з високою чавуною огорожею. Але, видно, той тривалий дощик уже кінчався, бо коли Саша відчиняв вікно, йому якраз запам'ятався кленка за вікном, по листю якого зрідка від останніх крапель проходив трепет; кленок цей був чимсь страшенно схожий на молоду, сповнену радості життя тварину, що струшується, вийшовши із своєї першої

після створення купелі. З молодих років Саші властиве було образне мислення.

Линькі слухаючи сумну повість Гіганова, він дивився у вікно, вдихав водяний пил уже по-осінньому гіркуватого ранку і думав, що дерева більше ніж люди гідні дружби, бо не брешуть у розкоші, не скаржаться в нещасті... тільки багатючу душу треба мати, щоб наповнювати собою повсякчасне мовчання такої дружби. Раптом Саша почув збоку ніби схлипування, здивовано глянув на відвідувача й побачив слізний докір у наставленому на нього оці Гіганова, і весь зашарівся. Він відчув свої обов'язки перед цією затурканою, підневільною істотою, тому й негарною, що приниження та злидні нікому ще не надавали особливої привабливості. Як і інші члени його юної, тоді вже сформованої учнівської організації, Саша знав про народне життя тільки від інших, особисто на заводах і в казармах не бував, а меншу братію волів поважати заочно, щоб грубим дотиком дійсності не пошкодити в собі лагідного, поетичного образу Росії. Уперше Саша бачив наяву оте саме горе народне, воно сиділо на стільці за три кроки від нього з розплющеною цигаркою і терзало його совість усякими такими словами.

Гіганов почав із загальних скарг на каторжний тягар солдатської служби, особливо гарячився на якогось офіцера з прибалтійським прізвищем, свого ротного командира, в якого був денщиком. Він збирався навіть трохи спустити штани, щоб показати Саші поперек зі слідами численних кривд та утисків, але юнак не допустив його до цього — не з побоювання образити недовірою горе народне, а з остраху, що доведеться чимсь платити за те, що подивиться, і ще з почуття фізичної огиди. Проте цілком природно було спитати в Гіганова, що примусило його нести свої слюзи через усе місто в порівняно багатий, зовні нічим не позначений будинок на Сергієвській. Пругом долоні пригладжуючи колечко волосся на лобі, гість відповів, начебто не раз чув про студентову чутливість від їхнього двірника, земляка його по костромському селу, і тоді Саші стало трошки гаряче й лоскітно, бо йому й справді двічі довелося говорити з тим дорідним бороданем про причини селянських злиднів і про деякі радикальні нібито способи звільнення від них; для встановлення конспіративного зв'язку і щоб помовчував, він крадькома ткнув двірникові півкарбованця з кишенькових грошей, і, виходить, зерно Сашиної правди глибоко запало в його дрімучу душу. Однак цього разу Саші було страшнувато озиватись на такого ось характеру горе — з військовим відтінком, бо воно могло заповонити, затягти у вир і зіпсувати приємність біскайської поїздки.

Саша так прямо і відрізав тоді горю народному, що коло його знайомств обмежене студентським та професорсько-духовним середовищем, а тому допомогти Гіганову він не може і гаряче радить йому звернутися з рапортом до військового міністра, а в разі невдачі — прямо до Державної думи для надання розказаним

фактам всеросійської гласності, і після того правда вже напевне візьме гору.

«Ще куди, куди звернутися?» — витягнувши шию, швидко перепитав Гіганов.

«Я кажу: прямо до начальства...» — вже обережніше сказав Саша.

«Е, довга пісня: яка в начальства правда! — розчаровано махнув гість рукою. — В начальства правди нема, в нього лише потрух... Ну, що ж, у такому разі, нічого мені тоді не залишається, крім як мотузку на шию або в ополонку головою».

Звичайно, як інтелігентна людина, Саша ніяк не міг допустити, щоб людське життя ні за гріш пропало в ополонці.

«Даремне ви відмовляєтесь від боротьби, треба дужче любити життя, Гіганов, — суворо сказав юнак і терпляче пояснив йому в приступній формі неповторну чарівність буття. — І зовсім уже нерозумно пускатися на такий крок перед самим звільненням... Ви ж сказали, що на село їдете?»

«А до чого нам життя, коли вигоди в ньому немає і ніхто на наше народне горе не відгукується?» — затято стояв на своєму Гіганов.

З одного боку, те, що чужа повноцінна доля ніби лежить у його долоні, й тішило Сашине самолюбство, а з другого — трошечки неправдоподібно виходило, що дорослі солдати, володіючи багнетами та рушницями, звертаються по захист до безвусого першокурсника з Лісного інституту. Він сам і відповів собі на це, що простий народ, маючи дитячу душу, завжди відчував потребу в людях великого розуму й серця для втілення своїх затасних мрій... і, потім, не з коліски ж починали бунтувати всі відомі ватажки, як-от Гарібальді, Пугачов там чи Уот Тайлер... були ж і вони дітьми, поки якийсь незначний, навіть смішний привід не виштовхнув легенько на подвиг, а там уже сама хвиля народна понесла їх на гребені в осяйні, так би мовити, аннали історії. Невиразний голос давно вже кликав Сашу на що-небудь таке, не дуже небезпечне, а іноді він був би не від того навіть, щоб і очолити щось подібне, якби тільки до певного часу прізвіща свого не називати. Треба зазначити, що і в той час Олександр Якович зовсім не був занадто вже наївним... але раптом він уявив себе в мідному вигляді, на п'єдесталі найближчого тисячоліття, в чому-небудь злиденному й простреленому, що розвіває вітер історії, полагіднішав, довірився й гукнув Аксюші принести чайку, щоб зібрати думки, поки горе народне пригощатиметься.

«Не бачу, однак, чим я можу допомогти вам, Гіганов... — блудливо, здаючись і соромлячись, простогнав Саша. — Поясніть же мені свої наміри».

Тоді Гіганов і розкрився з цілковитою одвертістю. Злодійським голосом, дивлячись кудись поверх Сашиного плеча, він сказав, що для острашки всіх інших ворогів народних хотів би він прислужитися ротному нелюдові перед від'їздом, тобто вчинити на нього

невеликий, але солідний замах, причому виконання страти брав на себе, так що панові студенту і бруднитись об таке діло не доведеться, нехай тільки видасть трошки динамітику зі своїх запасів... у крайньому разі, під його, Михайла Гіганова, особисту розписку, що нічого такого він од студента Граціанського ніколи не брав.

Холодні мурашки пробігли по Сашиній спині. Він мовчав; за вікном проїхала прольотка, лунко у вологому повітрі проклацали підкови... він усе мовчав. Гість терпляче, із собачою відданістю в погляді, ждав згоди своєї жертви, і лише тепер Саша помітив, що не тільки вухо в нього було особливою, шпигунської будови, але навіть і око якесь трубчасте, ніби з присосками, наче воно прислухається. Саша опустил очі, намагаючись затамувати калатання серця; виходить, настільки фізично й морально підріс він, що й на нього полюють... І раптом у відповідь відчув у кінчиках пальців гостру сверблячку, близьку до тієї, що під час відростання кігтиків примушує до крові дряпатися ще нетямущого звірка!

«Але як же ви встигнете виконати свій вирок, коли на село їдете цими днями? — стиха, із зовсім дитячим виглядом, зачекавши, поки вийде Аксюша, спитав Саша.— Треба ж якийсь план скласти, варіанти, можливі докази заздалегідь одвести. Це ж не до бані піти, це ж терористичний акт, Гіганов».

«Про те вже ви не сумлівайтеся, впораеться якнайкраще, — теж якимось невиразно, розтипаючи повітря долонею, промовив Гіганов.— У них там одна співачка е... от як вони увечері після переклички до неї попрямують, тут би ми з підворіття й бабахнули їх, негідників. Аби було чим!»

Саша скрушно кивав головою.

«До того ж... — майстерно, побоюючись сполохати мерзотника, опирався Саша, — зараз у мене просто нема під рукою... ну, того, що ви просите. В домашньому буфеті, як ви розумієте, цього товару не держать, в аптеці ним теж не торгують. І взагалі таких речей я не беруся вирішувати без своїх товаришів...»

Можна було зрозуміти з натяку, що він не має права сам розпоряджатися майном організації.

«Головне, мені ж якоїсь жменьки вистачило б... щоб мозок йому, сучому синові, повернути на горечко наше народне», — вперед-назад гойдаючись, мордувався Гіганов.

«Я розумію вас, Гіганов, але ніяк не можу поділити вашу нетерплячку... — потішався Саша і раптом ніби змилювався, артистично ведучи свою лінію на велику гру: — А втім, якщо ви не боягуз, якщо ваше рішення остаточне і не є наслідком хвилинного роздратовання, то, е... раджу на тиждень-два відкласти свій від'їзд. І приходьте до нас у цю середу, близько восьмої. Якраз зберуться деякі з наших... тоді вже обміркуємо вашу справу в усіх подробицях».

Заради конспірації Саша випустив Гіганова через чорний хід і лише після того, як упевнився, що ніхто не стежить, до того ж на

прощання взяв з горя народного клятву з солдатами про їхню змову не базікати. Задумом своїм він також ні з ким не поділився, навіть із Слезньовим, щоб не зірвати собі приємності гострої і цілком, йому тоді здавалося, безпечної забави. У середу збиралися святкувати батькове шістдесятиріччя за участю близьких друзів та співробітників; власне, ювілейна дата припадала на найближчу, через тиждень, неділю, але вирішили перенести на ближчий день у зв'язку з призначеним від'їздом за кордон. Певна річ, Саша не забув пригостити задуманим спектаклем і декого з приятелів, а особливо, щоб похизуватися бравим молодечтвом — покійну Наташу Золотинську: на той час і припадає самий розпал його роману з нею. Власне, спочатку Саша збирався всього лише пошити в дурні Гіганова, вирядивши його з головою сиру, загорнутого в газетний аркуш Біржовки... або ж, іще краще, напоївши до безпам'яті, лагідно звернутися по телефону до охоронного відділення з проханням забрати непритомного служаку, що звалився під час виконання службових обов'язків. Та в розбігу справи Сашине фанфаронство набрало ще легковажнішого відтінку.

За професією своєю не будучи мислителем і передбачаючи багатий улов, Гіганов приперся на званий вечір якнайраніше, і заради тієї ж конспірації його заздалегідь посадили в стінну шафу із зимовим одягом, на зразок справдешнього мадрідського бика, який після деяких Сашиних маніпуляцій мав, у переносному розумінні, звичайно, випустити дух на очах в усіх присутніх. Час від часу приречена тварюка, задихаючись під тхорячою шубою старшого Граціанського, прикладалася вухом до замкової щілини з передбачливо вставленим ключем, але могла розібрати лише жваві, молоді і трохи басовитіші голоси навпіл із чарівним дзенькотом келихів та розгадувати панські харчі по гастрономічних пахоцях, що проходили сюди, в гидку нафталінову пільму. За дві з лишком години Гіганов увесь спітнів і не то щоб знудьгувався, а просто в душу його став закрадатися сумнів, чи не забули його тут або, ще гірше, чи не розійшлися нишком студентові гості, щоб учинити щось недозволене над священною особою государя-імператора... коли раптом усе там стихло, попереджене про незвичайний атракціон, наблизився кроки, клин світла розітнув темряву, і Саша Граціанський сухим поклацуванням пальців запросив Гіганова на арену.

Облизуючи губи, з притиснутими до тіла довгими руками і приружившись, той вийшов у коридор, підозріливо озирнувся на Сашу, коли той його підштовхнув, але в ту ж хвилину опинився вже на людях, у ідальні Граціанських, і з тихим вигуком досади завмер, побачивши, що він у пастці. Перед ним постало товариство, занадто вже не схоже на злочинну зграю. Обіцяної молоді майже не було, якщо не рахувати двох дівчиць та напівлисого студента в пенсне,— сп'явшись, вони через голови старших втупились очима в Гіганова, мов у якесь смугасте страховище...

За пишним, на всю довжину просторої зали, столом сиділо чоловік двадцять п'ять літніх гостей, духовна та інша знать Санкт-Петербурга, в шюртуках, у відомчих мундирах і шовкових рясах, здебільшого з широкими, а втім, і інших кроїв бородами або ж, навпаки, з голеними обвислими римсько-католицькими підборіддями. Праворуч від господаря, спритними перстами обдираючи шкірку з привізного, довгастого фрукту, добродушним фальцетом заливався досить виснаженого вигляду архієрей, і в тон йому, стрясаючи квіти у кристалі перед собою, вторував заплилий жиром товстун у чесучевому піджаку, той самий містикотеолог Аквілонов, і обом їм щось намагалася довести дебела дама в багатощому, незважаючи на ще теплу погоду, хутрянному вбранні. В наступну мить усі ці ситі, бездіяльні люди з бридливим подивом вступились у зовсім збентежену особу, що стояла перед ними в довгополій шинелі, в тому числі й Аквілонов, який з ризком лопнути по швах від напруження теж напівобернувся, витираючи вушниця крохмальною серветкою. І хоч усі вони — як і їхній державний лад, не проіснували б року без Гіганова, ніхто не заступався за нього, бо він і справді був холуй, поліцейське вухо, доносна нічна тварюка, покидьок нації... та він і сам знав це, — так стривожено й принижено вертів він у пальцях свою фальшиву безкозирку з синьою околичкою. На довершення лиха шлях до втечі заступав сам довговолосий панич з таким поблідлим, навіть трохи змарнілим від мисливського хвилювання обличчям, з таким гово-ром моральної чистоти в погляді, наче саме він, гладенький і виплеканий, найперше від усіх мав право судити Гіганова за його мерзенисть.

«Дозвольте, ваше благородіє... я краще вже піду від гріха, — смиренным голосом у цілковитій тиші попросився Гіганов. — Відпустіть на волю, паничу!»

«Ні, тепер уже пробачте, добродію Гіганов, ще одну хвилиночку... — майже в каталептичному спазмі відкарбував Саша, киваючи пальцем перед самим його обличчям. — Ось ви щойно хвалилися, пане Аквілонов, вашим політичним благополуччям, і мені захотілося показати вам один зі способів, якими воно споконвіку забезпечувалося в нашій богом береженій імперії Дозвольте відрекомендувати вам такого ось Гіганова; він прийшов попросити в мене динамітику на свого ротного командира. Всім до певної міри цікаво буде почути, що, як я довідався через одного приятеля, солдата з таким прізвиськом у вказаній роті нема, і виходить... Отож, шановний, розкажи-бо нам по змозі складно, хто і панищо підіслав тебе сюди, а ми за те пригостимо тебе чарочкою».

«Ах, ах, сором який... — по-жіночому бурмотів архієрей, кладучи назад на тарілку надкушений фрукт. — Зглянулися б ви, юначе, на нашу тиху благодійну бесіду...»

Але Саша вже не чув ні батькового наказу негайно припинити скандал, ні різкого, як ляск бича, вигуку Паташі, ні глухих умовлянь, що, наспівши, бубонів на вухо Слезньов. Щось із піною

вихоплювалося з Сашиних уст, щось більш кипуче, ніж тільки почуття помсти чи злість до тварюки, яка хотіла вкусити його,— це була мстива перевага боягузливої сили і, з одного боку, конвульсивна розрядка ображеного панича, а з другого — уже й потреба втішатися приниженням нижчого створіння. Хто зна, яким випадком закінчилася б ця сцена, якби, наблизившись, маленька чорна жінка, мати, не поклала синові на лоб владної, в персях, руки, і Саша відразу задихнувся, зів'яв, скорився й затих.

«Вам дуже пощастило, Гіганов: забирайтеся звідси...— втомлено промовив він і раптом знову спалахнув, щоправда, лише на третину попереднього запалу.— Ідіть і перекажіть вашому ротмістрові, полковникові... чи як там його... щоб надалі не посилав дурнів, а йшов сам, сам щоб ішов, якщо приспічить йому побалакати, е... на цікаву для нього тему. Нема, нема чого йому сидіти білоручкою в позолоченому кабінеті. Працювати треба, дармоїди... тож-бо то!» — І раптом, цілком несподівано для себе, замахнувся серветкою і самим кінчиком її стьобнув Гіганова по щоці...

Той дико глянув на кривдника і сам одвів був довгу, як ціп, руку за спину, але стримався й лише крехнув.

«Е-ех, і не соромно тобі, паничу?.. хіба ж я за себе лише дбав! — задихаючись, з опущеним ротом промовив Гіганов.— А ти подумав... подумав ти, чого я звиваюсь перед тобою, наче переїханий... пробачте на слові, черв'як?»

І він пішов, втягнувши голову в плечі, справді схожий на якусь згорблену гиду, що виповзла із щілини через хазяйський недогляд.

Відразу по тому всі постаралися запити, зажартувати, засміяти цю прикру пригоду; звичайно, занадто вразливий хлопчик трошечки переборщив, але кінець кінцем то було їхнє внутрішнє класове непорозуміння. Тільки Слезньов, прощаючись, покартав Сашу за надмірну грайливість поведінки і назвав ніцшеанцем, та вранці під час чергового побачення Наташа з болем натякнула, що вчорашній його вчинок відгонить скоріше низькістю, ніж хоробрістю; на її непримиренне переконання, всякий дотик до гадани опоганює, крім хіба через постріл. А втім, Саша й сам трошки каювся, але не тому, що спектакль не вдався цілком, а тому, що збиткування над Гігановим могло викликати відповіджарт з боку охоронного відділення... з тим більшими підставами для страхів, що Молода Росія вже існувала і навіть був прийнятий статут з дуже точною розробкою цілей і тактики організації, написаний Слезньовим. Уся надія була на те, що Гіганов посоромиться повідомити начальство про свій провал. І справді, до самого від'їзду Граціанських на курорт не чути було ніякого відгону на пригоду з Гігановим, а це було добрим знаком, що для Саші вона часливо минеться.

Він провів чудові півмісяця на Біскайському узмор'ї; нові враження витіснили капосний петербурзький спогад, а купання на мілкій хвилі в поєднанні з руанськими качками зміцнили його

здоров'я, внаслідок чого на початок занять він повернувся до Петербурга з таким запасом гемоглобіна, що не гріх було трохи й витратити його. Батьки затрималися під Вісбаденом, чекаючи на прийом у тамошнього медичного світила, і, таким чином, величезна квартира на Сергієвській повністю перейшла під холодні втіхи Саші й Слезньова. До речі, після скандального виявлення Молодої Росії Саша Граціанський дружбу свою із Слезньовим старанно приховував від Вихрова й Валерія, але не міг цілком відмовитись од своїх розмаїтих знайомств, що давали йому найгостріші із життєвих відчуттів.

3

Своє зіткнення з охранкою, як наслідок збиткування над Гігановим, Олександр Якович дагував першим вересня, помилково зближуючи його з одним історичним актом уже всеросійського значення. А насправді воно сталося на два тижні раніше, майже зразу після повернення з-за кордону, бо у вересні вже відбулася друга половина пригоди, недоказана Морцихіну не тільки через брак часу... Саме в цей проміжок через непрощену недбалість зовсім уже розбещеної Аксюші з професорської квартири вкрали бабусину скунсову ротонду, барометр-анероїд, подарунок професорові від слухачів духовної академії, і майже нові цинкові почви. На п'ятий день після крадіжки студента Граціанського викликали до поліцейського участку, щоб він упізнав знайдені цінності. Однак замість очікуваних формальностей забрежклий пристав почав люб'язно допитувати юнака про здоров'я батьків, знайомих йому особисто, і на закінчення повідомив, грайливо і ніби ненароком, що в сусідньому приміщенні на Сашу чекає офіцер, який має поговорити з ним на одну цікаву для нього тему; в цій розмові пристав зі своєї довгорічної приятні до сім'ї Граціанських двічі назвав студента просто Шуриком. Крім того, паспортисти навколо дратували своїм скрипінням перами і боліла голова після вчорашньої, зі Слезньовим, холостяцької гулянки, тому на цю, головну зустріч, Саша увійшов, сповнений щонайтихішої люті, і це забарвило його поведінку в надто запальні тони.

За дверима було тіснувате й душне від серпневої спеки, з глухими, обдертими стінами підсобне приміщення, пристосоване для напоумлення п'яних та для допиту бешкетників. Незважаючи на портрет царя в рамі з орлом і на відчинене у внутрішнє подвір'ячко вікно, нестерпно тхнуло тут натрудженими ногами і тим ще увібраним всіма речами махорково-арештантським настоем, по якому здала можна було впізнати казенні місяці колишньої імперії. За голим столом з різьбленими вензелями та іншими слідами нічних канцелярських патхень сидів повний, зловісно відомий у ті часи серед петербурзької молоді підполковник в офіцерському кітелі зі срібними погонами; впадав у око досконалий зачіс від

правого вуха до лівого й інші прикмети погаслих пристрастей, трохи згладжені хитрощами чоловічої косметики. Саша мимоволі порівняв його з римським цезарем, що ледве вибрався з якоїсь халеси; і справді, перше враження цілком збіглося з тим, що Саша ще раніше чув про цього колись блискучого гвардійського офіцера, змушеного закінчувати свою кар'єру в жандармському корпусі; прізвище його було Чандвецький. Пригадується, його вигнали з привілейованого полку за несплату картярського боргу, бо вступ у гру без готівки було витлумачено як намір збагатитися за рахунок партнерів. Внаслідок того пам'ятного скандалу у вищих петербурзьких колах за невдахою картярем закріпилося іронічне прізвисько Герман, тим часом як насправді його звали Едуард Васильович.

За словами того ж таки з усім обізнаного Аквілонова, цей офіцер після скандалу збирався нібито завершити коло свого життя старцем в Оптиній п'єстині, бо з юних літ, крім картярської гри, цікавився проблемами духовно-етичного змісту, та, палко люблячи дружину, чепцем не став, лише змінив відомство й нікчемну пристрасть: як розповідали, захопився левкоями. В охоранці він відав, між іншим, і юнацьким рухом, але внаслідок зростання досвіду революційної молоді пригускався промахів, які гальмували його просування по службі. Можливо, тому, що Саша ріс розкішником, повсякчас відчуваючи за спиною батькові впливові зв'язки, в ньому того разу цей невдаха чиновник викликав не так страх, як цікавість.

Почавши розмову, Чандвецький застосував старовинні прийоми поліцейського знаджування, маючи на думці приручити цього запального, поки що невіиждженого хлопчину.

«Не можу приховати винуватої ніяковості, пане Граціанський, що потурбував вас без достатніх мотивів,— з японською усмішкою почав він.— Мене втішає лише малесенька надія, що це не відірвало вас хоч і від посилених, але... поки що неучбових занять?..»

«На жаль, мушу розчарувати вас,— розкусивши натяк, із задирливою безстрашністю відповів Саша.— Ваше люб'язне, через двірника, запрошення відірвало мене від гарної книжки, і я маю сумнів, щоб розмова в такому ось місці компенсувала мені втрачені користь і втіху.»

Незрозуміло, як добився цього Чандвецький, тільки Саша знав, хто перед ним сидить, задовго до того, як той розкрив карти.

«Одну хвилинку,— усміхнувся підполковник, перебираючи срібні аксельбанти,— в обов'язки хірурга і не входить давати втіху пацієнтам. Крім того, ви ж самі, хоч і в не дуже люб'язній формі, запрошували мене зайти, щоб погомоніти на цікаву для мене тему... і, вірте мені, я зміг би вибрати вільну хвилинку, так само як і покликати вас до себе, у пристойнішу обстановку, якби не побоювання кинути тінь на вас в очах ваших друзів. На лихо, нам ніяк не вдається здобути симпатії у молоді! — Він, зітхнувши, обвів поглядом огидні, з патьоками, замазані пальцями шпалери,

сперся був ліктями об стіл і потім старанно обтрусив щось невидне, липуче з рукава, а Саша тим часом переконався, що йому відоме все про скандал Гіганова.— Мені також хотілося б переконатися вас, пане Граціанський, що не я винайшов замахи на офіцера Каспійського полку: повірте, такі справи ми обсталяємо тонше. Річ у тому, що Гіганов, над яким ви так славно потішилися, збирається скласти іспит на чин... і надав йому чорт придумувати собі, так би мовити, дипломну роботу без обов'язкового в таких випадках погодження з начальством. Що ж, я не червоюю... Про це в товаристві не заведено говорити, як і про міську підземну каналізацію, проте це є в усіх упоряджених державах. З обов'язку служби я давно стежу за Гігановим і цілком поділяю вашу оцінку його розумових здібностей... але це старанний і багатосімейний трудівник, який захищає вас і вашу сім'ю від величезних, смію запевнити, неприємностей. Собак убивають, але не б'ють, шановний добродію. Певна річ, він заслуговує на дисциплінарне стягнення за самовільність... і ми неодмінно зробили б це, якби він досить влучно не натрапив на злоякісний осередочок у квартирі професора із Сергієвської, сама посада якого завжди правила нам за гарантію його політичної благонадійності. Професійне чуття — це теж талант, тільки у дрібній купорі... ви згодні?»

«Я все ж волів би дочитувати свою книжку,— спалахнув Саша, трошки почервонівши і хвилюючись за Молоду Росію.— Ну... говоріть далі».

«Нічого, зараз вам буде трошки цікавіше»,— пообіцяв Чандвецький.

З тим самим виразом глибокої нудьги на обличчі він нагнувся, взяв біля своїх ніг вузлика і обережно на очах враженого студента вийняв з нього двофунтову бляшану коробку з-під боткінського чаю. Це був увесь запас Сашиного динаміту, здобутий неймовірними зусиллями, злочинна святиня його таємного товариства, яка скріпляла півтора десятка недозрілих і відчайдушних хлоп'ят та дівчаток. Постіль свою Саша прибирав сам, тому невідомо було, хто й за яких обставин викрав з-під його подушки цей незаперечний доказ. Ноги його налилися свинцем, і щось схоже на великодній дзвін поплило у вухах.

«Як бачите, він таки має собачий нюх, цей Гіганов... правда ж? — докірливо, втупившись у Сашине перенісся, спитав підполковник.— Сподіваюся, впізнасте?»

«Давайте, пане Чандвецький, закінчимо наше марше фехтування,— на відчай душі блідими губами кинув Саша.— Це що, арешт?»

«Поки що тільки бажання попередити сила дуже шановного професора, чії лекції я прочитую на дозвіллі з незмінною насолодою. Не дякуйте мені... я просто ваш невідомий друг, який бажає вам добра. Мене звуть Едуард Васильович,— по-батьківському говорив далі Чандвецький.— Ви молоді і, навіть не догадуючись,

що це за речовина, помилково припустили, що тут її вистачить змити весь первородний, священний бруд з людства».

Поринувши в задуму, підполковник знову наліг ліктями на стіл, та в цю хвилину добірна п'яна лайка долинула з подвір'ячка. Чандвецький рвучко обернувся до вікна і незграбним рухом змахнув на підлогу смертельний вузлик. Саша зойкнув, обома руками схопившись за обличчя, і, мабуть, перекинувся б зі стільцем горілиць, якби не стіна за спиною. Коли він прийшов до пам'яті, без сторонньої допомоги, надвечірнє сонечко сяяло, як і раніше, виблискуючи в підполковникових погонах, тільки тепер Чандвецький уже курив і чекав. Саша шумно перевів дух, жах усе ще стискав його серце у грудях.

«Боже, що з вами, пане Граціанський? — співчутливо, не рупивши з місця, присоромив підполковник. — Такий сміливий юнак, а поводитьсь, як панночка... фу».

«Будь ласка, води...» — промимрив Саша з відкинутою головою.

«Нічого, це мине... мені знайомі такі, пов'язані з віком, запаморочення, — посміхнувся Чандвецький, зсуваючи ногою в запльований куток разом з вузликом і несправджені Сашині мрії. — Чого ж ви, однак, перелякались? У вашій коробці звичайне, трошки підфарбоване мило... а ми не забороняємо зберігати господарські запаси навіть у найбіднішій хижі. Тому я й пояснив вашу непритомність перевтомою... але ж не можна так розпускатися, юначе. Дарую вам досвід власної молодості: захоплюючись будь-чим, учіться забувати й систематично прочищайте плунок». — І, ніби даючи Саші час заспокоїтися, заговорив про те, як загартовують холодні, з крижинкою, обтирання та про корисність тривалих гірських прогулянок, незамінних при надуживаннях холостяцьких років.

Саша мовчав, але поступово знесилення змінювалося шаленою радістю збереженого життя і через те навіть певним захопленням спритністю тих, хто продав йому мило за динаміт. У нього залишалося відчуття, наче його щойно відшмагали, але відшмагали цілком коректно, не застосовуючи образливого насильства, головне — без болю і навіть з подальшою по-царському щедрою винагородою за пережите. Саша збентежено підвів очі на свого мучителя і вдячно подумав, що на доповнення до звичайних уявлень про жандарма, — хитрого, слизького і ввічливого — цей до того ж і по-світському дотепна людина. Запам'яталася в ньому професійна будова черепа, майже без потилиці і з виставленим наперед якимсь двоярусним лобом, де, видно, і розміщались його розшукові та аналітичні лабораторії. Отам, в одній з мозкових клітинок, подібно до Гіганова в його комірчині, сидів тепер і Саша Граціанський, голий і прозорий на просвіт з усіма своїми дитячими таємницями.

І зараз же в руках у підполковника з'явився чорний, клейончастий, заповітний Сашин зошит, де бісерним почерком був переписаний статут Молодої Росії з пояснювальними коментарями, з розподілом ролей після перевороту і деякими загально-

державними передбаченнями. Щоправда, він був переписаний особливим шифром, де до кожного складу тексту додавалися для плутання букви з відповідною голосівкою, так що, наприклад, з Росії виходило Ронвосінвіа... Проте з велетенським досвідом Чандвецького йому зовсім не важко було подолати навіть такі утруднення. Одне слово, це було гірше від динаміту... але в цю хвилину Саша зміркував, що з години на годину до Петербурга має повернутися його тато, а той сухенький архієрей, батьків однокашник, вхожий до однієї петербурзької левиці, в свою чергу близької до першого в імперії сановника, для якого є простою річчю цикнути на знахабнілого жандарма, натупати на нього, навіть затоптати, вигнати його у відставку, в провінцію, до біса, в самий Сибір, нарешті. Думка ця, як ковток лимонаду у спеку, допомогла Саші повернути часточку втраченої душевної рівноваги.

«Не приховую, мене страшенно тривожить цей документ,— погладжуючи зошит, говорив далі Чандвецький,— бо він виявляє у вас небезпечну схильність більше думати про благо ближніх, ніж про своє власне. Особисто я прочитав це з великим інтересом і можу констатувати у вас здібність дозрілого політичного мислення, до того ж дуже непогано розроблено пропаганду у військах та військових училищах. Ні, ні, це зовсім не така глупота, я не жартую: прокламації декабристів і соціальні конструкції Фур'є мали вигляд не менш паївний, але нам відомо, як вони вплинули на покоління. Люди — завжди діти, і чим нездійсненніші статути, тим вони спокусливіші й грізніші. Дещо, звичайно, і розважило мене тут... зокрема — трохи молодотурецька теза про негайне захоплення влади. Це правильно, життя на місці не стоїть, на превеликий жаль, треба поспішати!.. Та й самий почерк непоганий, хоча неврастенічний і дрібнуватий, і це з роками може відбитися на очах: завчасно подумайте про це... Але я ніяк не зможу схвалити вашого наміру, як майбутнього глави Росії, призначати міністрів тільки з членів вашої організації. Перш за все у вас просто не вистачить людей на повний склад наміченого вами уряду... Крім того, що ж ви збираєтесь зробити з іншими партіями, які, подібно до вас, теж давно пориваються завдати деяких істотних благодіянь людству? Ну, добре, одного друга свого, Слезньова, ви ставите на пост міністра суспільної моралі, а другого, такого ж видатного філософа, Чередилова, садовите на мистецтво, бо руйнівні експерименти в мистецтві дешевше обходяться, ніж в інших галузях народного життя... але куди ви дінете цього, як його, е... забув його справжнє прізвище, Валерія Крайнова? — Сподіваючись, що студент підкаже, він з болісно напруженим обличчям почекав якусь мить, але тоді тасмичі Крайнова не знав поки що й сам Саша.— Майте на увазі, за ним стоять серйозні люди, які не лякаються падаючого мила і навряд чи добровільно поступляться великою політичною здобиччю купці декадентських лобурів, як вони іменують вас у своєму середовищі. То чи знайдеться у вас рішучість зламати шию своїм небезпечним

суперникам? Я не збираюся завчасно пропонувати вам допомогу в цьому, але взагалі, з давньої симпатії до вашої сім'ї, остеріг би вас від усіх трьох, перелічених вище, дуже негожих знайомств. Та й нащо вони вам, ці темні супутники, вам, тендітний і такий привабливий юначе? — Ліниве, навмисно невміле вдавання зазвучало в його голосі.— Чим, чим ви збираєтесь повернути історію цієї країни... ви, хоч і привабливий, проте надто невірноважений хлопчина, в бібліотеці якого брошури Ільїна стоять поруч із Заратустрою? Як кредитні білети забезпечуються всім добром держави, так і нинішні якості цієї країни, хоч як вони дратують вас, обумовлені її кліматом, географією, самим розміром її території. Я не передбачаю особливих змін і в майбутньому, інакше Росію просто розірвуть страшні відцентрові сили.— Чандвецький промовив це улесливим і разом з тим незаперечним тоном рівності, ніби закликаючи у свідки неабиякий розум, універсальні знання й величезний життєвий досвід молодого співрозмовника.— Та й зрозумійте ж нарешті, дорогий Сашо, революційний подвиг — це готовність розчинитися в народних хвилях без залишку, без сліду зникнути в них, підвищуючи їхню мудрість і стійкість... ну, подібно до того, як рідким металом збільшуються твердість сталі або звучність дзвона додаванням срібла. І знову я питаю, чи знайдеться у вас рішучість, з вашим вибухово-хворобливим самолюбством, знищитися в мільйоні незнайомих, які, можливо, й імені вашого не знатимуть ніколи? Так погляньте ж, юначе, що лежить просто під ногами вашими...»

Спека спадала, і разом із золотавим пилком заходу і помийними нагрітими подихами з внутрішнього подвір'ячка сюди долинала сумна пісня вуличної співачки у супроводі шарманки про те, що Маруся отруїлась. Голос був пропитий, хрипкуватий, але чомусь від нього, як від високих зльотів на гоїдалці, серце стискав приємний, бо лоскїтливий і поки що недошкульний, смуток. На цей час Саша встиг уже заспокоїтись і настільки оволодіти собою, що снютворна поліцейська ласка починала сердити його не менше, ніж ця пихата іронія з її запереченням небезпеки для режиму в особі Саші. Раптом уявилося йому, наскільки гідніше й твердіше тримався б Валерій у такій ось розмові,— йому стало соромно за свою двоєдушну мовчанку. Дарма, найгірше залишалось позаду, нових доказів не було, і чим могли загрожувати йому тут... побоями та тортурами? Але тепер усякий рятівний — якщо тільки не дуже довго! — біль лише прикрив би ганьбу його неприємності, надав би зворушливої величності його дитячому, висміяному зошитові, не кажучи вже про можливу інтерпеляцію у Державній думі з приводу катування студента в царській катівні, і тоді вся Росія враз почула б про існування мученика Олександра Граціанського. Ні, час було поставити на місце цього велемовного змія!

«Пробачте, підполковнику, я тут трохи задрімав... То що ж, що саме, ви сказали, лежить під ногами нашими?»

Чандвецький ледь помітно з жалем кивнув головою.

«Безодня, юначе».

«О, я вийшов з тих років, коли нашого брата лякають воюю, пане Чандвецький. Зі мною треба в іншому реєстрі. Безодня не впливає на мене».

«Даремне... тільки мухи не бояться безодні. Щоправда, вони й не розбиваються...»

Саша рішуче підвівся.

«Ну, ось що, пане Чандвецький... Мені вельми втішно, що така обізнана службова особа витрачає на мене дорогий казенний час, але, на жаль, у мене набралось на вечір трохи дрібних справ, а мама взяла з мене слово, що я кожного дня обідатиму вчасно, отож, е... якщо ви не збираєтеся застосувати якийсь більш певний спосіб утримати мене тут, то я, мабуть, і піду».

«Не раджу,— похмуро усміхнувся Чандвецький, постукуючи пальцями об стіл.— Мені довелося б ужити примусових заходів, добиваючись вашої уваги: це перешкодило б нашій щирості. А вислухувати урок стоячи досить важко: сядьте і перестаньте пустувати, Граціанський. Я ж не вимагаю, щоб ви розкрили мені таємниці вашого небезпечного демона, Слезньова, чи довірили думки найбільшого пустобреха всіх часів і народів, Чередилова. Не знаю — чому, але з усіх завзятих хлоп'ят, що пройшли через мої руки, я ні до кого не почував такої прихильності, як до вас. Перше ніж розстатися ворогами, а цього ви так прагнете з хибної доблесті, мені хотілося б висловити деякі потаємні свої думки, споріднені з вашими власними... Почнемо з того, що сучасній молоді справедливо не подобається цей лад... точніше, його чванливий, себелюбний, ненажерливий і такий безнадійно безплідний керівний прошарок. Мені теж».

«Але у вас для ненависті до нього, кажуть, є особливі, відмінні од моїх, причини?..» — перебрав міру Саша і, злякавшись, поспішно сів на краєчок табурета.

Чандвецький лише коротко глянув на нього і стримався, привчений до осічок і дошкульних моментів свого ремесла.

«Воно й правда,— провадив він, наче нічого й не сталося,— нерозумно робить те суспільство, що обожує, садить собі на шию всі наступні покоління видатної особи, яка колись зробила послугу своїй вітчизні. Природа не любить приділяти подвійного пайка геніальності в той самий рід, і лише нижчим істотам властиво шукати скарбу на попередньому місці, де вже відкопали один. А втім, у деяких з моїх мимовільних співрозмовників ця кровна ненависть до нашого режиму частенько пояснюється й тим, що, за їхнім щирим і старанно приховувалим нереконанням, вони недоодержали від нього деяких належних їм відповідно їхній геніальності благ...»

«Ну, це вже поліцейський наклеп!» — чомусь відразу, уявивши собі Валерія, спалахнув Саша.

«Не захищайтеся, про вас мова попереду... тим більш, що для незвичайної індивідуальності, яка не дістала визнання в одному місті, цілком природно шукати його в іншому!.. Але скажіть, Граціанський, чи вжили ви всіх можливих заходів, щоб добитися слави у своїй вітчизні без руйнування існуючих і не вами створених основ? Бачите, навряд чи обидва ми вціліли б при цьому. Лихо ваше в тому, що, незважаючи на вашу підвищену нервозність щодо падаючих речей, звичайної банки з милом у даному разі, ви самовпевнені до зухвалості. Молодим людям властиво гадати, що вони — коли й не знають, то почувають більше від усіх... звичайно міраж цей розвіюється, лише коли головні помилки вже вчинено. Припустімо навіть, що ви щиро шукаєте революційного подвигу... в такому разі звідки у вас це засліплення ненависті? Шляхом міркувань та висновків ще можна скласти хоч який абстрактний рисунок соціального добра, але він не поведе вас на барикаду, — для цього потрібні особливі спонукальні причини: відчай, голодний гнів, тривале озлоблення. А хіба вам доводилось коли гнити в казематі, сліпнути від сліз або краси хліб для своїх дітей? Ви пурхаете по вітах, як метелик, з вашого дозволу, метелик, для якого кожна зустрічна квітка — пахуча палацова зала зі смачним і безплатним раціоном. Візьміть до уваги, я в гіршому становищі: в мене дружина, сім'я і двадцять вісім тисяч несплаченого боргу. А ви лізете на стрімку скелю не для того навіть, щоб з височини побачити світ, а щоб світ побачив вас у височині над собою. Ви честолюбні... зрештою, як і багато хто з них: такому бути хористом не захочеться, а неодмінно регентом, не менше. Ви ж обожування від них хочете, бо у вас тонка вразливість, білі руки, освічений тато, роляр для копірних симфоній. Та вам ніколи й не вдалося б створити ті уявні досконалі форми суспільства, які всі ми так цінуємо і які дали б вам змогу відпочити на лаврах, приймаючи вдячність зворушеного людства. Революція — це докорінне переплавлення всього, гін зі швидкістю сторіччя за десять років, прискорене чергування поколінь, частіша зміна шкіри... бо тільки так і може суспільство скинути з себе струпи колишніх пороків. О, тільки дуже чиста, тобто з безнадійно-стерильним нутром людина зможе встояти на такому вітрі. Ну, а тепер прикиньте: що, як вони розкусять вас... це напередодні самого блаженства, раптом прочитають усі ті думки, що біжать ось тепер нишком у вашій голові... не моторошно? — І в цю мить якось непомітно рука Чандвецького опинилась на Сашиній, і по ній текла йому в душу мертва вода умовляння, і чомусь Саша своєї не забрав, і вже наче не Чандвецький йому, а він сам собі все це говорив стиха — То чи ж варто вам, голубе, дезертирувати з великого, надійно обжитого дому, де так здалися б ваші безперечні, судячи по перших паростках, таланти? О, усміхаючись над цим поетичним зошитом, свідком ваших дитячих видінь слави і пічних тривог, я зовсім не применшував ваших можливостей. Петро теж пускав колись кораблики на ладозькій калюжі! І ось

вона, ця гірка, безумовна правда: наш з вами клас старіє, стає дедалі беззубішим і смішнішим... ось уже гімназисти дражнять його і вішають йому шкільні папірці на колісах страшні роги. У підтопаного, приреченого, віджилого ладу звичайно не народжується великих... так, тільки бурхлива молодість духу, така як ваша, може врятувати нинішню Росію. І, кінець кінцем, коли вам так подобається відгинати голови гільйотиною, то й нам потрібні бісмарки і тьери. Ви слабкості своєї бійтеся, а не думки юрби... бийте її дужче в пику, навідліг у пику... і вона руки вам лизатиме. Ідіть же, ідіть до нас сміливіше, Граціанський, наша слава швидша й безпечніша!»

День кінчався. Саша дивився в жовтий захід поверх низьких, у цьому місці Петербурга, дахів за вікном. Йому було моторошно, і майже хороше. Але раптом сусіднім провулком з деренчаням, видзвонюючи в усі трензелі, проскочила пожежна команда, і, марно намагаючись струсити з себе жандармське наслання, Саша спочатку ворухнув головою, ковтнув слину, потім поволі витяг і сховав під стіл всю заповнену, затерплу руку. Ні, ніхто ще з такою вкрадливою прозорливістю не читав його таємних побоювань і намірів, і ось уже не було сили піти звідси, не дослухавши їх до кінця... хіба тільки якби Саші хто сторонній допоміг у цьому, а для такого фіналу варто було піти на рятівну сварку.

«Я і не сподівався, що співробітник Гіганова запропонує мені що-небудь, крім низької підлоти»,— слизким, непевним голосом, але разом з тим готовий і прощення просити, докинув Саша.

Нагнувши голову, Чандвецький відкинувся па спинку стільця; жили в ньому на лобі напружилися рогачкою, ліва скроня порожівала, як від ляпаса, щелепа трохи одвисла; він розстебнув гаплика біля коміра. І все ж та велика перемога, якої він добивався, була близькою: студент не йшов, сидів перед ним, наче притвинчений. Залишалося тільки добити його в ньому самому.

«Ви маєте можливість вибору, юначе, стріляти в мене або ж виховувати у душі своїх поглядів... якщо припускаєте великодушно, що мій недосконалий поліцейський мозок здатний сприйняти ваші ідеї, але прошу вас... утримуйтеся від неохайної піни на губах. Лайка завжди була ознакою дефектного мислення... і я радив би вам час від часу пропускати по молодих почуттях косарку: так створюються славнозвісні стійкі англійські лужки. Сильні не лаються, вони усміхаються...— Нудьга вищості позначилася на жандармовому обличчі.— Ви збили мене з думки, але, пригадую, я збирався спитати, що ж буде з вами, якщо в о н и коли-небудь в мільйон очей розгадають вашу боягузливу, егоїстичну пікчемність, помножену на манію величності? Вони ж то не помилюють розбещеного хлопчика з хорошої родини, як я простив вам курбет з Гігановим і цю вашу останню, непристойну вихватку... тому простив, що навіть з вашим погалим фапфаронством ви мені ближчі від Слезньова і Крайпова. Ви ще не знаєте, в якій мірі життєвий успіх залежить від своєчасного врахування своїх якостей...

Давайте ж глянемо разом у дзеркало, я допоможу вам розібратись у ваших власних рисах... Отже, ви хочете жадібно й багато, але уявні таланти ваші зникаюче дрібні, людей ви знаєте з романів, а Росію — із скрадливих розмов з двірником та дачним водовозом... і, нарешті, сорочки та покоївок вам вибирає мати. Хіба не правду я кажу? Крім того, ви підозріливі й фізичного страждання боїтесь більше, ніж будь-якої ганьби. Картина чужого горя скоріше дратує вас, ніж засмучує... навіть не тому, що це пробуджує тяжкі громадянські почуття,— ви ж не терпите ніяких обов'язків! — а тому, що це надає поганого присмаку життєвим радощам, і серед них морозиву... правда ж?.. любите морозиво, юначе? Ні, ви зовсім не барикадний діяч... Одне слово, прекрасно розбираючись у конструкціях, у логіці всього на світі, ви нічого не навчитеся і нічого не здійсните в житті... тому на старість кров у вас прокисне від безплідності та заздрості до ближнього, до здоров'я, до талантів, до доброго травлення, навіть до духовних мук його, з чого виплавляються не тільки шедеври, а ще й такі, більш священні, зовсім незримі й недоступні для вашого розуміння скарби — як розчарування генія. Мабуть, не зумівши вибитися в Прометеї, ви пристосуєтесь на роль шуліки до одного з них... і вам сподобається з роками ця жагуча, близька до творчої, насолода — шматувати йому печінку, глушити його голос, чорнити його щохвилино, щоб хоч кольором обличчя свого з ним зрівнятися. Отже, непривабливий виходить ваш портрет! Але цілковито усвідомлена нікчемність не менша рушійна сила: той самий талант, лише з оберненим знаком. Такі ось і потрібні нам... не тому, що тікати їм з Росії нема з чим і нема куди, а тому, що вони ще дужче від нас ненавидять об'єкти заздрості своєї. Я не обіцяю вам добре умебльованого філософського спокою, Граціанський, і не на посаду Гіганова запрошую вас, я закликаю вас стати одним з головних демонів... які й залишали найглибші, найпам'ятніші сліди в історії нашої нещасної планети, що й донині так чудесно кровоточать. Лише широкого кроку людина спроможна переступити цей рів, що відділяє вас, можливо, від справжньої величі... не приховую, з оберненим знаком, певна річ! То випробуйте ж себе, рискніть, покажіть свою волю, надлюдино, як ви іменуєте себе в тому зошиті з посадами. Стрибайте сміливіше, ми не дамо вам упасти. Ну, що завгодно для початку... про Крайнова, про Слезньова, навіть про самого себе!..»

Чандвецький закінчив і суворими очима спокусника пошттовхував свою жертву через останні сантиметри до краю.

«У вас виняткова прозорливість, підполковнику... і даремне, їй-богу, даремне, ви не стали оптинським старцем після тієї пригоди...— весь у плямах промимрив Саша, тим більше пригнічений переліком своїх майбутніх нещасть, що вислухана характеристика вражала своєю бездоганною точністю.— Я не плачу над своєю нещасною долею лише тому, що я глибоко зіпсована люди-

па. Очевидно, вам залишається тільки вручити мені сребреники й клучку. Що ж, підполковнику, витягайте калитку!..»

Чандвецький холодно зміряв його поглядом.

«Я так і думав, що ви дитя своєї присмеркової епохи, духовний нащадок Заратустри. В свою чергу, його вигадав миршавий канцелярський плюгавець, готовий хлистом помститися на жінці за свою вимушену цнотливість. Такі обожнюють і бояться жінок, а в підворітті поганого дому квапливо хрестяться крадькома, щоб послано їм було півгодини престонародного здоров'я і не допущено заразитися ненароком. А втім, вони щасливо одружуються і славляться міцністю родинного вогнища, хоча до смерті потім мучаться підозрілою схожістю своїх маляток з приятелями, що в різний час заходили на вогник...»

Липка, паморочлива млість, як при отруєнні, заважала Саші припинити розправу... але на останній випад Чандвецького він пружно підвіся із зіцпленими кулаками і опухлим обличчям.

«Я ладеп погодитися з вами, Герман, що через мою бездарність нічого з мене в житті не вийде... але от щодо пункту з малятками, то не пораджу вам залишати свою чарівну дружину сам на сам зі мною, підполковнику».

Тоді Чандвецький теж підвіся, неквапливо однією рукою застібаючи верхній гаплик кітеля.

«В такому тоні не заведено згадувати про порядних жінок, юначе, і я міг би тяжко покарати вас, але...— він помовчав, і жорстока усмішка ворухнулася в його коротко підстрижених вусах.— А втім, візьміться, спробуйте ваші чари, пане Граціанський. Ви вільні»,— закінчив він бундючно й трохи випнувши груди, як робили в їхньому колі, викликаючи на поєдинок.

4

Все це було розказано у скороченому і підправленому вигляді,— без неприємності, без натяків на Молоду Росію, без найуїдливіших характеристик Чандвецького. Морщихін так і зрозумів, що перебільшено розумний у розповіді Олександра Яковича жандарм потрібен був йому для того, щоб надати більшої гідності своїй власній особі. Тут би оповідачеві перевести дух і зазнати солодкої втіхи від захоплення нащадка, та, видно, дідько старечих хвосточків потягнув його за язик і напоумив заради більшої правдоподібності пов'язати справу з історичним календарем.

— Ляпас мій Чандвецькому коштував мені згодом лише дводенного арешту...— закінчив Олександр Якович, помітно розніжений своїми спогадами.— Та я б того вечора і не так ще відляскав цього поліцейського цезаря, якби не поспішав на свою лекцію до Народного дому графині Паніної.

— Пробачте, не вловив,— раптом вирішив докинути Морщихін, щоб, вигдавши час, подумати,— це ви самі читали лекцію того дня... чи слухали когось?

Запитання було явно приємне для Олександра Яковича.

— Звичайно, сам, е... я ж досить рано почав свою освітню діяльність у робітничих низах! — задоволено відповів він.

— І як же пройшла ваша лекція... після такої турбації? — передчуваючи близький скарб, якимсь невластивим йому голосом спитав Морщихін.

— Чудово!.. Я читав про великого Пушкіна й ніколи ще не був у такому ударі. До речі, все це сталося в пам'ятний день, першого вересня, коли в Києві на оперному спектаклі було підстрелено найкровожерніше страховище царизму — Столипіна, е... Петра Аркадійовича, а ви знаєте, як швидко поширюються вісті такого характеру. Мушу признатися, при всій своїй відразі до актів індивідуального терору я святкував того вечора подвійну перемогу. Моя аудиторія уже щось знала про київський постріл... так що тільки-но я згадав про славнозвісного kota край лукомор'я, закутого в золоті кайдани, усім уже ясно було, хто приховується під псевдонімом так званого kota, і що за тридцять лицарів, хоч і без червоного прапора поки що, виходять на берег морський, куди і якого саме несе чаклун богатиря. О, певна річ, свій небувалий успіх я не приписую самому лише собі... своє натхнення я завжди черпав у самій гущі мас, е... і певне, слово моє обпикало власне моє горло, а в залі перед собою я бачив мужні, схвилювані обличчя робітників, майбутніх партизанів, командирів і натхненників соціалістичних п'ятирічок. Та вам і самому, як народному трибунові, відоме це благородне почуття рідності зі своїм народом, що чекає від тебе, е... ну, якогось полум'яного зерна! — Він замахнув щось з ока, мабуть, поропинку.— От і сам розхвилювався з вами... тягне, тягне іноді погріти в золі спогадів ці, хе-хе, холодючі руки!

Багато що в його розповіді одразу здалося Морщихіну підмальованим або самовільно округленим; проте, не знаючи цілого, він і не міг зіставити розказаний епізод з дійсністю, подібно до того, як черепок прикладають до розбитого блюдця. Але саме отут мимоволі в пам'яті його майнула побіжна згадка Вихрова про непрочитану лекцію першого вересня; не дивно було б і сплутати дату такої давньої події, однак лише цілком свідомо можна було накрутити стільки брехні на пов'язане з таким історичним орієнтиром, як убивство царського прем'єра. Морщихін відчув жагучу цікавість дослідника: перед ним сидів справді натхненний, нічим ще не заплямований, але безсумнівний брехун.

Тепер слід було шукати навколо допоміжних ланок, бо великі відкриття завжди супроводяться плеядою менших. З необережності Олександр Якович посадив гостя спиною до світла, а сам сів обличчям проти нього так, що тому видно було все його обличчя. Варте подиву, що ще раніше Морщихін не помітив у господаря зрадливої сіруватої смужки в тому місці лоба, звідки дибилася і гейзерно спадала його сивувата грива. Того ранку через страшні події ночі Олександр Якович не встиг повністю зробити

косметичний туалет, і... трохи чудним здалося простій партійній людині, Морщихіну, що такий визнаний лісний ієрарх, щось ніби всесоюзна совість лісників, підбриває собі лоба. Один обман логічно впливав з другого, і раптом усі найпочесніші якості Олександра Яковича, досить було торкнутись їх пальчиком сумніву, стали відставати від його особи так легко, як стара штукатурка. І ось Морщихін наче ниточку тримав від цієї людини і ніяк уже не міг утриматися від спокуси легенько потягти її; він так і зробив, з байдужим виглядом, ніби зчищаючи плямку з коліна і поки що не передбачаючи, що з цього вийде.

— Скажіть, професоре, та організація, про яку згадував вам підполковник... це й була Молода Росія?

Обличчя в Олександра Яковича трохи напружилось: він не підозрював такої обізнаності в гостя.

— Так... по суті, то була наша дитяча і недовгочасна забава, скоріше проба сил, ніж... — незрозуміло тоскним голосом проказав він і, несподівано надумавши закурити на старості літ, ткнув сигарку із стаканчика тютюном у рот. — Це що, Іван Вихров сказав вам, е... назву організації?

Морщихін підвів на господаря по-дитячому ясні очі.

— Ні... але перед війною, якраз у Ленінграді, мені пощастило самому швиденько пробігти пальцями по цих паперах... а що саме стурбувало вас, професоре? — В цьому місці Морщихіна поійняла навіть не властива йому задирливість: він піколи й не гонився за скарбами такого гатунку, але цей занадто вже виширав із землі, і грішно було б тепер не стукнути лопатою по кубушці. З майстерністю справдешнього слідчого, і не так для того, щоб одвернути вбік можливі підозри Олександра Яковича, як самому памітити канву дальшого дослідження, він спитав про щось незначне, стороннє, здається, про громадське обличчя графині Паніної та її філантропічного закладу. З явним полегшенням Олександр Якович заходився описувати зовнішність та біографію цієї ліберальної петербурзької дами, яка надумала спокутувати гріхи предків шляхом освітньої діяльності; причому ганив він її, як міг, але називав не інакше, як по-домашньому, Софією Володимирівною, теж цілком свідомо одвертаючи увагу Морщихіна на хибну підозру.

— Я читаю у ваших очах сумнів щодо моральної чистоти моїх ділових зв'язків, — сказав між іншим Олександр Якович. — Та хай вас не бентежить, колего, графський титул цієї філантропічної дами. У той час ми не гребували ніякими легальними шляхами для пропаганди, і сам Володимир Ілліч виступав там-таки в тисяча дев'ятсот шостому році під виглядом робітника Карпова. Тому я і вважав для себе за можливе...

— Дуже цікаво, дуже. Вам би неодмінно мемуари треба було накидати, таке у вас багатюще життя!.. — вторував йому Морщихін, сердячись, як на муху з особливо дратівним хитромудрим польотом, і раптом, примітившись, стукнув її на віражі заключним

запитанням: — До речі, як мене двічі повідомляли обізнані люди, ви цілий рік працювали тоді в ще не розібраних поліцейських архівах, користуючись, як казали раніше археологи, правом першої розкопки... Отож чи не траплялося вам звернути увагу на одну там синю прошнуровану папку з особистим листуванням якраз того самого Чандвецького... позначену дев'ятсот чотирнадцятим роком і за архівним номером чи то 317-а, чи то 371-б? — Тепер уже навмисне старався він заплутати господаря, входячи в смак слідчої гри. — Пригадуєте, там ще горішній правий красчок обгорів трошки... видно, під час підпалу охоранки в перші дні революції... Ви ж тоді, якщо не помиляюсь, теж у Петербурзі були?

— Інколи, наїздами, але... — невиразно промимрив Олександр Якович і раптом зрозумів, що найгострішим доказом обвинувачення могло б бути саме те, що він не посмів вигнати зараз Морцихіна за його розв'язний і образливо незрозумілий маневр. — І з якого ж боку, е... вас зацікавив цей документ?

— Та як вам сказати... власне, і з зовнішнього, і з внутрішнього, — тією ж невиразністю, на відплату, подражнив його Морцихін. — Я маю на увазі не стилістичну форму цього листування, а скоріше ступінь його збереженості...

У цьому місці надзвичайний неспокій охопив господаря, і найперше до такої міри почали бігати його очі, що було важко дивитися йому в обличчя. Щось примусило Олександра Яковича утриматися від прямого запитання про зміст згаданого документа, навіть при швидкому читанні здатного викликати такий підвищений інтерес. Ні, він не пам'ятав у лєнінградських архівах ніякого листування Чандвецького, та й не міг пам'ятати з тієї простої причини, що такої папки взагалі не існувало на світі. Вважаючи за своє право у розмові з брехуном застосовувати його ж таки зброю, Морцихін вигадав це листування на ходу, як пробний щуп, що його без попередньої анестезії вставляють у сутінки чужої душі... У свою чергу, Олександр Якович ясно розумів, що якби трапились у тому листуванні будь-які кримінальні щодо нього відомості, розмова ця, звичайно, відбувалася б в іншому місці. Взагалі всі хоч трохи відомі докази його юнацьких гріхів він пильно вивчив, зважив, знешкодив по змозі, зокрема — один там зошит любовних віршів, що міг би його зрадити... але, з другого боку, наявність блешні свідчила про присутність рибалки біля тихесенької московської заводи. На яку саме здобич розраховував цей, у військовому кошушку, для кого крутився, кого приманював верткий шматочок заліза із смертельним якірцем на кінці?

— Ні, я не знаю такої папки... Можливо, на архівне збереження вона надійшла після двадцятих років, коли я перестав працювати над своєю книгою. І взагалі в дев'ятсот тринадцятому мені було вже заборонено жити в Петербурзі, е... за пунктом четвертим статті шістнадцятої Положення про посилену охорону.

— Ні, ні, — м'яко наполягав Морцихін, не піддаючись на такі

переконливі цифрові відводи й принади,— судячи з інвентарної позначки, папка ця була там з самого початку реєстрації. І справа не в хронології, а скоріш... у характері пошкодження. От мені й хотілося спитати... чи була вже у вас час... сторінка, пригадується, двадцять шоста, яка прямо стосується діяльності Молодої Росії... залита поверх тексту надійною, незмивною штемпельною фарбою?

І знову стрельнув він про те навздогад, у нападі мисливського завзяття, бо взагалі у тій червневій хапанині ніяких безповоротно попсованих сторінок він не виявив, хоч у світлі перелічених внаслідок цілого року старанної праці Олександра Яковича. Морщихіну пощастило тоді лише потрапити на поліцейську копію листа якоїсь Кваскової її засланому приятелеві Вайнбауму в Єнісейськ з прямою вказівкою на існування в Петербурзі товариства для збивання з пуття шкільної малечі під назвою Молода Росія; всі інші відомості дав йому своєю розповіддю і в ще більшій мірі поведінкою сам привітний господар.

— Ну, знаєте... це така давня справа: зважте ж на ослаблу пам'ять старої людини! — прошепотів Олександр Якович, здаючись і благаючи пощади.

Так, виходить, було в нього на совісті дещо, не намацане досі, але дуже близьке до вигаданої історії зі штемпельною фарбою, бо разучі зміни сталися раптом у зовнішності Олександра Яковича, звичайні під час обшуку, коли пальці, пишпорячи, проходять за півсантиметра від схованки. І як у кожній старій людині завжди просвічують невиразні, ніби мулом заплілі риси її молодості, так по обличчю Олександра Яковича можна було побачити, які фізичні зміни стануться з ним на смертному одрі. Худі щоки ще більш запали, рот розтулився і загострився ніс, землистий присмерк заліг в очних ямах, навіть пальці ніби схудли. То був дуже тяжкий, а в його віці й небезпечний для життя вражаючий до заціпеніння приступ страху, і не знати, чим закінчилося б усе це, лише безтямністю чи гірше, якби на допомогу синові не наспіла з-за дверей маленька, у старомодному начіпку, трошки коосока чорна бабуся. Вона спокійно покликкала сина до телефону, і, вийшовши туди розслабленою ходою, Олександр Якович ще спромігся на довгі й безладні теревені, тим знаменніші для Морщихіна, що телефонна лінія була пошкоджена в усьому районі.

У Морщихіна склалося враження, ніби стара господиня крізь нього розглядає щось за вікном.

— Ви дуже виснажили Олександра Яковича. Тепер добу пролежить крижем: він дуже втомлюється останні дні. В наш час розвелоса багато безтактних людей. Ходять і чого-небудь просять, іноді тільки рекомендації, але найчастіше грошей. Отож відкладемо цю розмову до кращих днів, будь ласка...— без виразу, дивлячись тепер убік, промовила вона і трошки відійшла від дверей, даючи місце пройти в передпокій.

В неї вистачило волі не промовити й слова, поки гість мимрив пробачення і, не попадаючи в рукави, натягав свого кожушка; тільки дзвеніли ключі, які вона перебирала, мов чотки. А втім, Морцхін не відчував у ту хвилину ні сорому за те, що вдерся сюди, та ще й після такої ночі і так надовго, ні каяття в тому, що він трохи чудно віддячив за каву з пиріжком і за безперечно вже цікаву повість про петербурзького жандарма; він не відчував їх і згодом. Виходячи з Благовещеньського заулочка, Морцхін озирнувся на гостинні вікна, зважив у думці наслідки своєї розмови з господарем, валер'янку й гірчичники, з жалем покивав головою і пожалкував тільки про те, що не встояв проти спокуси сіпнути за таємничу ниточку раніше, ніж треба, не дочекавшись вільнішого часу, коли можна буде без перешкод пошукати ще якісь докази, що їх явно не вистачає.

На своїх вечірніх асамблеях Іван Матвійович встиг уже ввести Морцхіна в курс лісних чвар, що нарobili стільки шуму, і, таким чином, останній був певен, що, терпляче розкопуючи в цьому місці, можна здобути неоціненні матеріали не тільки для його дисертації, але й для викриття викривача, що викривав усе навколо протягом цілої чверті сторіччя.

5

Лихо, викликане візитом Морцхіна, найзручніше порівняти з прямим влучанням фугаски. Три доби після того Олександр Якович провалявся під пледом, з грілками в ногах; лише пов'язане з похоронними переживаннями різке падіння гемоглобіну перешкодило йому особисто провести в останню путь Наташу Золотинську. А втім, у думках своїх він все одно до самих кладовищеньських воріт не покидав її вбогих уявних биндюг із жалобними султанами на шкапах, що незрівнянно більше відповідало його ліричним настроям, ніж сучасний комунальний автобус для термінової доставки громадян на їхнє останнє місце проживання: одне колесо тут, друге там. Нерухомо лежачи на кущетці, Олександр Якович дедалі більше розчулювався з того, що він, єдиний і вірний Наташин проводжатий, цілу дорогу волікся ззаду, тримаючи руку на заднику цього неминучого воза, як і належить йому, старомодному лицареві неповоротних років... волікся щонайменше дванадцять верст пішки, нехтуючи всіма транспортними спокусами столиці, самотній старик, головне — з непокритою головою, ризкуючи застудити середнє вухо, а то й зовсім стати калікою на все життя, але зате виконуючи обов'язок перед істотою, що раніше від усіх належно оцінила його. Так, у той час, як тіло Олександра Яковича ніжилось під стьобаною атласною ковдрою, а душа брела по зимовій негоді, згасаючим поглядом дивився він, як мерехтить сніг за вікном... і ось уже йому уявля-

лося, наче й сам він розпростертий лежить у безкрай пустелі, покинутий навіть найближчим з вертодоксів, і орли сумнівів кружляють над ним, що було б ще цілком стерпною річчю, якби одночасно з ними не кружляли інші п т а х и, значно гірші, до того ж із дуже недвозначними намірами.

Річ у тому, що ще задовго до Морщихіна взагалі почастишали ознаки підвищеної сторонньої цікавості до тихого гніздечка у Благовещенському заулку: то стукав підозріливий без виклику водопровідник, то спускалася за сірниками новенька домробітниця з верхнього нібито поверху, то вкрадливий звук свердління просочувався увечері зі стелі. В плетениці цих підозрілих явищ особливо вирізнялися зовсім уже зловісні одвідини однієї особи, яка передала Олександрю Яковичу привіт безпосередньо з того світу, до того ж з'явилася вона не через стіну і не опівночі, як роблять порядні привиди, а серед білого дня і в двері. Щоб не привертати уваги сусідів, довелося прийняти одвідувача, хоч і без кави з пірижком, і після того хворобливий стан Олександра Яковича настільки погіршав, що мати випроварила його до найвидатнішого столичного спеціаліста по гемоглобіну. Так трапилося, що по дорозі до лікаря він опинився в протилежному кінці міста — у Вихрових.

Для такого візиту в Олександра Яковича назбиралося багато дуже поважних причин. Із запізненням дійшли чутки про нагородження Івана Матвійовича високим орденом, хоч і без опублікування в газетах, видно, з міркувань воєнного часу. Тому слід було терміново з'ясувати, чи означає цей урядовий акт офіційне визнання вихровської лінії в лісному питанні з прямими наслідками для Олександра Яковича та його сподвижників, чи він викликаний важливою в умовах війни лісгосподарською пропозицією Вихрова, а цим він також мав право поцікавитись на правах колишньої дружби. До речі, через відсутність нових фундаментальних праць в Івана Матвійовича давно не з'являлось у пресі і розгромних статей про нього... а втім, він завжди відзначався непам'ятливістю на особисті образи, а війна взагалі відсунула на задній план усякі розбіжності, зокрема й наукові. Нічого було ждати більш слушного приводу для примирення, тим паче що воно не перешкоджало Олександрові Яковичу розквитатись у свій час з Вихровим за все разом... І передусім нагородження здавалося чудовим приводом в особистій розмові вивідати щещо про Морщихіна та про його сумнівну дисертацію.

З пляшкою з домашнього погрібця він ввалився до Вихрових смерком і застав колишнього приятеля біля підвіконня за переглядом привітальних листів та телеграм від учнів з усіх лісів країни і, що Івана Матвійовича особливо радувало, навіть з фронту. Лісна громадськість з таким хвилюванням стежила за етапами славетної полеміки, що всяка новина дуже швидко доходила до найглухших закутків країни. Депутат лісів сидів у Таїсчій шалі поверх товстої фуфайки сніжних часів; брак тепла

в нетопленій квартирі з лишком компенсувався гарячими почуттями безцінних, бо в такий час, послань.

— Ну... переміг, Іване! У цій довгій черзі поздоровлень прийми й мене, усне, наостанку,— ще в дверях, перстами торкаючись порога, виголосив Олександр Якович, а відтак швидко, поки Вихров не отямився, притягнув його до себе і по черзі приклався вухом до обох його щік, великодушно даючи поцілувати на відповідь і себе.— Отак, по-братньому, по-братньому... ще разок. Це ж наша з тобою спільна перемога, адже я півжиття свого віддав на те, щоб ти став ще кращим... отож і я малесеньку частинку вклав у твій успіх!

Атака була така навальна, що Іван Матвійович з делікатності теж напівобняв поздоровника, і Граціанському довелося навіть злегка відіпхнути його, щоб він, чого доброго, не обмочив його сльозою на radoшах старечого всепрощення.

— От, сиджу в сутінках... пробач, у нас світло вимкнули в усьому районі,— бурмотів Іван Матвійович, зворушений поздоровленням головного супротивника.— І, мабуть, не роздягайся, холодененько в мене.

— Нічого, зараз ми увіллємо в наші старі цистерни ці терпкі бордоські калорії і розтопимо цей, як його, е... ну, стародавній наш лід!— І ось уже самодіяльно шукав штопора в буфетику.— А хто винен, крім тебе, що — лід? Ну, май же мужність відповісти, дивлячись мені прямо у вічі... мовчиш? Бог тобі суддя, Іване... але сором, сором, братику, забувати минуле, а я її, як перше причастя, пам'ятаю, нашу вбогу юшку на Караванній, де від скалочки до скалочки шість діб ходу... пам'ятаєш? Як здоров'ячко твоє, старий? Не бережеш ти себе... Ех, якби це від мене залежало, відібрав би я в тебе чорнило, братику,— не дослухавши відповіді Вихрова про стан здоров'я, говорив далі Граціанський і на вдоволення чудної потреби, не маючи змоги прочитати, хоч пальцями пробігся по рукописах на столі.— Сестричка теж здорова? видно, в чергу пішла? Так, так... Ну, радий, радий за тебе.

— Краще осюди сідай, тут з вікна тягне,— відводив його Іван Матвійович далі від столу.— Це добре, що ти зайшов... мені так давно хотілося переконати тебе в моїй правоті не тільки фактом одержання ордена, а самою логікою лісної справи.

Щоб часу не гаяти, він одразу почав був викладати заповіді розумного лісокористування. Граціанський перебив його на півслові.

— Ні, не чекав, не чекав від тебе, Іване, що ти ще й мститися мені почнеш на старості літ,— дорікав Олександр Якович, особисто роздобувши все необхідне і наливаючи принесене вино.— Бласне, я й раніше мав підозру, що не любиш ти гембля по живому м'ясу, солоденьке тобі дуже подобається, критика із сиропчиком... але не міг же я замовчувати твоїх фатальних, хоч, не приховую, і цілком класичних сресей. Невиправлені вчасно

помилки стають частиною душі. І ось ти вже берешся за кинджал... жорстоко, братику ти мій, не за правилами граєш!

— Однак у чому ж ти вбачаєш... мій кинджал? — здивовано спитав Іван Матвійович.

— А як же... не ти хіба до мене цього дисертанта з пістолетною кобурою при боці підкотив? Та ще з приводу того старого і вже розплутаного дільця. Валерій же виправив цей мій давній, справді незграбний, дитячий вибрик... Скажи принаймні: **п р и с т о й н а** він людина, цей твій Морщихін?

Іван Матвійович докладно розповів про свою спробу допомогти молодому обдарованому товаришеві з величезним, на його думку, майбутнім.

— Очевидно, сталося прикре непорозуміння, Олександрє... А втім, він збирався зайти до мене сьогодні ввечері, і ти зможеш переконатися, яке це чарівливе, виняткової душевності людське явище. Я просто жалкую, що тобі не вдасться пізнати його ближче: він з дня на день чекає відправки на фронт. Його призначено комісаром бронепоезда, таким чином.

Обличчя в Олександра Яковича помітно прояснилося; чомусь звістка про скорий від'їзд на війну більше втішила його, ніж перелік гідностей Морщихіна.

— Це дуже добре, дуже...— думаючи про своє, сказав він.— Це дуже приємно, що Москва і паша свята прогресивна, визвольна справа в таких надійних руках. Що ж, вип'ємо тоді за всіх, хто виїжджає в бій за ці, е... за передові ідеї епохи!

Варто було подивитися, як нетерпляче, одним духом, спорожнив свою склянку цей здержливий чоловік, який навіть за здоров'я власної матері піднімав тільки келих з лимонадом. Він взагалі цього разу мало схожий був на себе,— якийсь принижений і обскубаний; гнітючий неспокій, як дух хвороби, йшов від нього. Згадка про Москву зворушила Івана Матвійовича: схильний гарячих і чесних людей наділяти всіх своїми думками, він вирішив, що й Граціанського обтяжують думки про майбутній підмосковний поєдинок.

— Не візнаю тебе... та чи здоровий ти, Олександрє? — і, сьорбнувши з склянки, простив йому всі прикрощі, яких зазнавав від нього за двадцять з гаком років.

— Бач, друже,— признався Олександр Якович, швидко п'яніючи від незвички до спиртних напоїв,— цими днями я опустив у могилу одно великодушне серце... і ось від мене залишилася тільки половина. Щоправда, ми з нею все життя прожили парізно, не набридаючи одне одному, але само існування цієї великої любові давало мені ніби відпущення гріхів. Тобі, безгрішному, цього не зрозуміти... Пішки я провів її бідний прах, е... до останнього житла і, лише кинувши ячменю мерзлої глини туди, в могильцу безодню, зрозумів раптом, який я самотній тепер. Так, друже, все менше нас лишається на світі... цілніше б треба

нам, тим, хто zostався! Ти неодмінно приходи до мене... щоразу візьми й прийди.

— Якщо тебе доля Москви тривожить,— правив свої Іван Матвійович,— то не бійся: її не здадуть. Існують такі святині, яких і в думці не можна віддавати навіть потримати в нечисті руки... І разом уже згадай історію: скільки часу завжди йшло в нас, росіян, щоб розмахнутися, але били потім наповал і без похибки. Щоправда, де тільки я не блукав пішки по місту, а не бачив усміхнених облич, та мені не траплялись і заплакані. Ех, це якби ногу мені здорову та серце щоб не вередувало!..— Він одвів руку Олександра Яковича, що знову потяглася до склянки.— Не пий, почекай, ця штука міцна... сестра обіцяла ковбаси принести з черги.

— Нічого, обійдеться й без ковбаси. То, значить, на бронеповозі він їде? Це дуже добре...— трошки розм'якшеним голосом повторив Олександр Якович і ковтнув ще вина, щоб закріпити свої нетривкі надії.— Ага, мало головного не забув... тут тижня півтора тому познайомився я з одним дуже розумним чоловіком... між іншим, з великою шаную говорив про твою персону. Уяви собі, він вважає, що ти знаннями, досвідом і глибиною наукових ідей найперший лісівник світу. Грішний, каюсь: аж позаздрило тобі... Але не задирай носа: при нинішньому занепаді капіталістичної культури в них там, на Заході, значних лісівників по пальцях перелічиш.

— Він що... приїжджий, звідти, виходить?

— З Австралії. Дуже цікаві речі розповідає: виявляється, прийом лісокористування в них не кращі від наших дореволюційних. Уяви собі, просто кільцюють сокирою велетенські гаї так званого малинового евкالیпта, щоб викликати ріст трави для тваринництва. Міг ти собі уявити, щоб таким варварським способом переганяли ліс на м'ясо та вовну?

— З досвіду мого я багато що можу уявити, Олександр, — сказав Іван Матвійович, — тільки чи не бреше твій австралієць? Малиновоцвітний евкالیпт якраз порівняно невеликий на зріст.

— Не чіпляйся до слова... він, видно, мав на думці не висоту дерева, а розмір приречених територій,— виправився Олександр Якович.— Крім того, е... він не зовсім лісівник. Довгий час працював у Міжнародній раді по координації світового господарства, а в Москву прибув у питаннях господарчого постачання наших фронтів. Взагалі великий наш друзяка: дудлить горілку, дуже любить борщ та балалайку, праці твої знає до одної, е... майже всі. Запевняє, що вчений твого рангу набув би в них там великої слави й безтурботного життя, не кажучи вже про належний спокій для роботи...

— Ну, а ти йому що?

— Я йому старанно доводив, що радянська людина дуже любить повсякденну критику з пісочком і навіть не може без неї...

— Так...— насупився Іван Матвійович.— А він що?

— Е, у них порода тендітна: сміється... Від періодичного, на кілька балів, струпування мого робочого стола, каже, в мене рябіло б в очах, а це шкочить плідному мисленню. Між іншим, висловлював палке бажання зустрітиса з тобою в невимушеній обстановці. Я дав йому згоду за тебе.

— Даремне. Мої думки в моїх книжках. Мені нема чого додати до них.

Олександр Якович скривився на несподівану перепону: за його розрахунками, тривала підготовка невдачами повинна була на-строїти Івана Матвійовича на більшу згідливість і широту поглядів.

— Не розумію, ліс перестав тебе цікавити чи... збираєшся, під орденюк, стати осторонь від лісу?

— Навпаки, саме ліс мене не відпускає, але...— і туманно, щоб не образити гостя з дружньої держави, натякнув на небезпечний досвід трояєських коней і данайських дарів.

— Пробач, але це ж грубо, Іване,— солідно обурився Олександр Якович.— Якщо тебе турбує незнання мови, хай і так, беру на себе роль перекладача. У крайньому разі, зустріч можна було б улаштувати і в мене. Коли ще вдруге випаде така нагода: одержати докладну інформацію про австралійські ліси, а вдвох же ми вивернемо його навиворіт!

Іван Матвійович навіть не потрудився відповісти і, поспішаючи порозумітиса до приходу Морцихіна, забубонів своє — про шляхи одержання найвищого прибутку з лісу без розорення самого джерела. Олександр Якович слухав його з нервовим тиком на обличчі й дивився за вікно, де все падав, уже третю добу падав сніг; іноді лапати сніжинки припадали до самої підлоги, наче силкуючись розібрати щось у сутінках кімнати. Хміль проходив, і одного страшенно хотілося Граціанському в цю хвилину — цілковитого спокою, за яким зникне усе це — принизливе відчуття старіючого, повсякчасно ніби отруєного тіла... зникнуть ідеї, що викликають марне кружляння речовини, і в першу чергу знищиться його рабське зобов'язання будь-що виманити цього лісного маніяка на побачення з австралійцем. Нарешті Олександр Якович розсердився небіжак, коли господар з дурною патетикою запитав його, в який же інший кожух, коли не в зелену, нащадки кутатимуть свою змерзлу і опалену планету.

— Слухай, Іване: все це, що ти так настирливо товчеш, азбука простаків... і не в лісі тут справа, дивак ти! Ех, і виклав би я тобі свої думки одверто, та...— і озирнувся на шум у кухні.

— Це сестра повернулася. Нічого, ти говори... вола й почус, не зрозуміє. Таким чином.

— От завжди мене дивувала в тобі глибокодумна провінціальна допитливість розуму, Іване... наприклад, чому це взимку тепла не вистачає, тим часом як улітку воно витрачається над міру. А ти оглянься-но: біблійні часи настають!.. уже сонця не видно,

все летить. Гори зірвалися з тисячолітніх стоянок, моря здимаються від лон своїх. Тепер єдиний спосіб уціліти — або намертво закопатися в землю, або рухатися в ногу з усією лавиною, до самого кінця. А ти лізеш їй назустріч, непристойно розмахуючи руками... Та хай йому чорт, твоему лісові, в такий час...

— Дозволь, це який кінець ти маєш на увазі? — з крижинкою у голосі перепитав Іван Матвійович.

— Ну, цей, дозволений... не лови. Перехід одного в друге за діалектикою розвитку,— і очі злобно блиснули в сутінках.— Адже нащадки теж захочуть шукати й мислити... чи ти збираєшся відписати їм свій кожух без права на перешиття?

Іван Матвійович не зразу вловив зміст сказаного, але зловтішна двозначність запитання обпекла його. Він сказав тоді Граціанському, що не боїться за майбутнє і за спадкоємців своїх: людство ніколи не може відмовитись од Архімедового гвинта чи менделєєвської таблиці, а тим більше від суворих соціальних благодіянь, що позбавляють його від злиднів і регулярного проливання крові, від тяжкої долі більшості, яку капіталізм убиває, коли не вдається розкласти, і ще щось подібне.

— Правду кажучи, такі твої думки нові для мене, Олександрє Яковичу... не впізнаю тебе,— сказав на закінчення Іван Матвійович.— Але ж ти сам писав в один з моїх погромів, що тільки в могилу можна дезертирувати з історії.

— Е, історія! — крізь зуби огризнувся той.— Ворожба на червоному чорнилі дев'ятнадцятого сторіччя, мрія про стерильний світ... Думаєш, блокадний лєнінградський борщ з гербарія стає поживнішим, коли його гуманістичними мріями посмачити! О, історія — занадто повільний натуралістичний розповідач, що розводиться з несмаком та грубо підкресленими ефектами. Я волів би прочитати в с е ц е згодом, в підручнику початкової школи, на трьох сторінках з відповідною картинкою, скажімо, про взяття Зимнього палацу!..— Раптом, відчувши мовчанку і злякавшись її, аж збліднувши, він з явним відчаєм стиснув руку Івана Матвійовича.— Якщо можеш, прости мені цей, не дуже чистий прийом, Іване, але я не міг інакше... у мене не було іншого способу перевірити, про що може думати, зазнавши таких побойів, видатна людина твого типу, коли ворог біля воріт столиці. І ти сам не можеш зрозуміти, якої сили відповідь була у спокійному мовчанні твоему... і ось чому ми неодмінно, неодмінно переможемо в цьому зіткненні світів, Іване. Безперечно, там у н и х ти був би великою людиною, але ти... ти відмовився навіть хвалу прийняти, е... з цих нечистих уст: слава тобі! Який же я радий за чистоту твою, за твою відданість нашому прапорові, Іване! І не сердься: з часів Іова вища вірність вимірювалася ціною нещадних випробувань. Зате віднині я твій друг удвічі... Знаєш, ти до мене неодмінно на Новий рік приходить, і ми віч-на-віч, без перешкоди підіємо різні там підсумки.

— Ти випий-бо води, Олександрє... таким чином! — запропонував Іван Матвійович, наливаючи йому з графіна, і став спускати маскувальні шторки.

— Так, так, я просто п'яний, пробач... і потім цілий день болить у потилиці. Що там за штука міститься, крім гіпофіза? От і я теж не пам'ятаю... Ні, ні, світла не засвічуй поки що... так краще. До речі, чи не дозволиш ти йому принаймні хоч журналі тобі занести мимохідь? Чудово видані... і з дуже втішними відзивами про твої праці. Власне, він і сам досить непогано розмовляє по-російському. Правду кажучи, не хотілося б, щоб він невитідно для нашої країни витлумачив твою відмову...

— Стривай, ти про кого?

— Усе про цього, про австралійця. Чудний, ти ж не надто розпечений похвалами, і це могло б улити в тебе, е... ну, додаткових сил.

Від побачення Іван Матвійович відмовився навідріз і, пояснюючи відмову, не дуже вдало сказав дотеп про мурашку, яка коли й робить приємність попелиці, то завжди з розрахунком одержати щось навзаєм.

— Ти так гадаєш? — ніби прозрівши, скинувся Олександр Якович. — А мені, друже, це й на думку не спадало, але... в такому разі я довідаюсь про нього в деяких місцях. Однак чому ж ти про себе нічого не кажеш?.. сестра як?

— Сестра, як я вже сказав допіру, нічого собі, слабує помаленьку. Ось і вона, ти вже сам її розпитай.

Таїска якраз внесла тарілку з рятівним буряком, але перекинувшись з нею слівцем на забуття колишніх взаємних прикroachів Олександрові Яковичу не вдалося. Рухи її були неточні, відповіді недоречні, — незабаром вона пішла, поспішаючи полагодити білизну в дорогу своєму улюбленцеві. Тільки-но згадали Серьожу, як він сам через десять хвилин увійшов і з ним другий такий же, весь у снігу, розум'яний від швидкої ходи юнак, не Морццихін. Серьожа відрекомендував його батькові як свого майбутнього напарника на бронепоезді, Колю Лавцова.

Навряд чи Серьожа міг запам'ятати Граціанського з тієї ночі, коли семирічним хлопчиком його на руках внесли у цей дім, але по тому, як зняковів батько, по пляшці з напівзотлілим закордонним ярликом, що означала, крім усього іншого, надзвичайність побачення, по холодній цікавості цієї людини до своєї особи, по десятку інших безпомилкових ознак, він зразу впізнав у гостеві свого давнього ворога і досить вдало обійшовся без потиску руки, ледь уклонившись здала.

Виявилось, що Морццихін не прийде: на скасування попередніх планів вихід бронепоезда призначався на завтрашній світанок. Серьожа з напутнього мітингу відірсовися попрощатися з рідною.

— Павло Андрійович посилав гарячі привіти... він якраз збори веде. І ти не турбуйся, тітко Таїсо: стільки нам усього видали на дорогу, що лише на тендері й везти. Одне слово, ми буквально на хвилинку заскочили...— говорив Серьожа і підштовхував приятеля в бік.— Ну, Миколо, ти все на живого, справжнього професора хотів подивитись... ось він перед тобою в натуральну величину і в самій гущі, так би мовити, своєї розкішної обстановки!

Лавцов збентежено переступав з ноги на ногу, то докірливо поглядаючи на Серьожу, то на професора в фуфайці, і п'якова мовчанка тривала, поки Іван Матвійович не посадив хлоп'ят поруч біля стола. Обидва зараз же, як по команді, закурили тоненькі цигарки, спочатку продмухавши і постукавши мундштуками об попільницю, разом і в один бік пихнули димком, як близнюки, схожі один на одного. Ріднила їх не так танкістська форма, як та ніякова, невміла самостійність, що зраджує намагання безперих молодиків не осоромитись перед старшими під час першого зльоту... Олександр Якович і сам почував, що тепер йому годилося б піти звідси, не перешкоджати старим щодо неминучих об'ємів та смішних порад, як шляхом простої обережності уникнути нещастя війни. Але він так часто в кулуарах, кому слід, на вушко розповідав про походження цього хлопця на доказ зв'язків Вихрова з ворожим середовищем, що якась темна цікавість примушувала його сидіти, слухати і крадькома вивчати Серьожу з його товаришем, бо в бій за передові ідеї епохи вони йшли разом з Морщичиним і, отже, поділяли його долю.

Як часто буває під час розставання, говорити раптом стало ні про що; тривалу паузу урвала Таїска.

— Дивлюсь я на вас, дітки... молоденькі зовсім, а вже до тюнцю солдатського приторкнулися,— зітхала вона, то розганяючи долонею дим перед собою, то змахуючи зі скатерки невидимі кришки.— Отак потроху і засмокче вона вас, ота війна.

— Не лай їх, сестро... вони солдати тепер. Може, завтра їм і в огонь...— дуже хвилюючись, заступився за них Іван Матвійович.— І це правильно, хлоп'ята, пора й вам впрягатися в наш старий, священний плуг. Ми ж не вчорашні, ми давні: ми ще багаттячко печерне і рев мамонтів пам'ятаємо, і завірюху льодовикову. Можливо, п'ятсот сторіч підряд людина, її перша недосконала модель, рвала руками сире м'ясо, голою твариною блукала, поки, вибравшись на сонечко, не побачила своєї голизни. І ще тисячоліття ішли на обзаведення, і нема чого скромничати, не поганого собі одягу нажила, навіть з мідними гудзиками... та одного разу оглянулася на себе при новому сонечку і знову застала себе мало сказати, в голизні, а до того ж у кровищі по лікоть... та не в звіриній кровищі, а у власній своїй, братній, таким чином. Усе нею просякло, навіть пісня і книги, цегла її храмів,

скарби її галерей... Та тут ще всякі епідемії, ерозія ґрунтів, вищипання лісів, недостача їжі, зростання і ускладнення потреб, пробудження і прихід у цивілізацію нових рас... І все це при зятому опорі природи, який дужчає в міру нашого заглиблення в мікросвіті, де вона і зберігає свої головні шифри й таємниці. Тут і здоровому мозкові аби впоратися, а того ще точить спірохета соціальної жадоби, перетворюючи розумову тканину на розплідні драглі для мікробів найнищіших пристрастей. Виходить, час людству або в братську могилу падати, або шукати нової стежки... а то часом трошки й совісно стає перед тваринами, яких ми їмо. Тим-то ось, хоч як це смішно, і варто частіше задумуватись, чому все ж таки тепла не вистачає взимку, якщо влітку марно витрачається. Дитячі сумніви завжди здавалися декому наївними, а саме в них і дозрівали зерна найбільших бур, які будь-коли струшували людство. На його щастя, є така стежка: єдина. От чому який-небудь заводик наш здається мені безсмертнішим від пірамід: то були гробниці людських поривів, а це — самої радості священна колиска... таким чином. Тим-то і люблю мені дивитись у ваші обличчя, машиністи щастя й захисники життя, трудівники.— Раптом Іван Матвійович провіянув оглянув свою примовклу від нудьги аудиторію і закінчив: — Годі, зарпортувавсь. Ну-бо, наливай нам, сестро, розхідну!..

Він встав і потягся з чаркою до хлоп'ят, які переглядалися, няковіючи і не сміючи прийняти на себе честь щойно вислуханого тоста.

— Міцна, клята...— сказав Коля Лавцов, випивши і погладивши місце, приділене природою під вуса.

— Не по заслузі поки що ти пестив нас, батьку,— басовито озвався Серьожа.

Мабуть, відразу по тому всі й розійшлися б у своїх справах, якби несподівано зі свого кутка не подав голосу Олександр Якович.

— Від щирого серця приєднуюсь до тебе, Іване. Старіємо... от уже й сльоза зворушення застилає очі. Що ж, у їхні роки і ми з тобою були гральними картами великої історії, але... бронепоезд, друже, це не кухмістерська на Караванній, де ми за вбогою юшкою під зарозою царських казематів обмінювалися забороненими мріями про світле майбутнє Росії. Це навіть не військовий літак, що при всьому ризику має вільний маневр у трьох вимірах: бронепоезд діє по прямій, з нього не втечеш із чужим паспортом, не стрибнеш з парашутом...— Видно, думка про Морщихіна не покидала його цілий той вечір; раптом зрозумівши, що западто одверто смакує свою нечисту надію, він плутано пробурмотів щось про героїв, з життів яких складається безсмертя епохи.

— Які там герої... сидимо ось у чистій кімнаті, вишцем прогріваємось,— усміхнувся Коля Лавцов, ставлячи чарку на стіл.— Але раз московський комсомол обіцяв Батьківщині постояти за столицю й інше таке, значить, треба слова дотримувати.

— Крім того, Олександр, я категорично заперечив би порівняння нашого народу з колодою карт...— почав був Іван Матвійович.

— Дозвольте уже мені, батьку...— ледве стримуючись, перебив Серьожа.— Це не випадкове, на мою думку, порівняння стосується перш за все нас обох... і я спробую впоратися сам. Ні, громадянин Граціанський, у боротьбі двох світів ми не гральні карти, зовсім ні. Собою я сам розпоряджаюсь... але ось через ряд суворих непередбачених обставин нам довелося позадувати до Москви: погана справа. Далі відступати нікуди, там майбутнє... Разом з тим вороги не змогли взяти столицю з ходу, а ми не зуміли поки що відіпхнути їх назад. Отже, утворилася тимчасова рівновага, яку можна порушити й піщинкою... так, правильно я говорю, Миколо? Оцю піщинку, життя своє, я, помічник машиніста, комсомолец Сергій Вихров, цілком свідомо і кидаю на терези.

— Ех, жаль — Павло Андрійович не чує!..— захоплено підтримав Коля Лавцов.— Давай, давай, Сергію, забезпечуй!

— І, по-друге,— говорив той далі з хлоп'ячою наповратливістю, що походила від давнього бажання зрізатися коли-небудь з Граціанським,— по-друге, кажу я, війна для нас не гра, і народ не може вбачати у своїй крові азартної ставки на можливу удачу... бо передумовою всякої гри є двоїстий результат. Війна для нас — найтяжча, шкідлива для здоров'я, а іноді й небезпечна для життя праця, яка виправдується благородною метою захисту людства. Виходить, це праця напевне. Я зрозуміло говорю, громадянин Граціанський?

— Ти тут наймолодший з усіх і тому... стримай свій повчальний тон, Серьожо,— зауважив Іван Матвійович.

Серьожа пильно подивився на батька.

— Пробач... у мене вистачить розуму, щоб не повчати літньої і, очевидно, заслуженої людини, раз ця людина сидить у тебе... але, як тут було тонко підмічено, бронепоезди ходять тільки по прямій, і, можливо, я не дочекаюсь нагоди висловитись на рівних з твоїм гостем підставах!

У цьому місці сам Олександр Якович заступився за Серьожу:

— Не заважай йому, Іване... юнак слухні речі говорить. Але, боже, як біжать на годиннику історії стрілки!.. Чи давно Таїсія Матвіївна скидала з маленького мандрівника мокрого козушка в цьому самому кріслі, і ось уже...— Він помітив, нарешті, благальні знаки, які подавав йому Іван Матвійович з-за Серьожкиної спини.— Але, прошу вас, розвивайте свою, е... преінтересну думку про війну, юначе.

Серьожа зам'явся, стривожений чудним, з-під трохи опущених повік, блиском у очах супротивника.

— Я хотів сказати, що коли в попередніх суспільних рухах не вистачало духу довести діло справедливості до кінця, то в нас його, мабуть, вистачить... Одне слово, війна для нас не гра, не аван-

тура, як для ворогів наших, а велике народне завдання, успіх якого найперше залежить від безкорисливості сучасників.

Він мав на увазі душевну чистоту, і супротивник негайно вхопився за його застереження.

— Безкорисливість?..— розсудливо повторив Олександр Якович.— На мій погляд, поняття це більш застосовне до тварини або механізму, ніж до розумної істоти. Безкорисливі гроза, корова, велосипед... а втім, поясніть, як ви самі розумієте це слово?

Якусь часинку Серьожа, опустивши очі, дивився в підлогу перед собою.

— Ну... готовність учинити дещо для ближнього без будь-якої особистої вигоди.

Олександр Якович усміхнувся:

— В такому разі, мабуть, чи не найбільш безкорисливе, що ми робимо для ближнього,— це хропіння уночі... Ні, я зовсім не хочу принизити ваш благородний намір, юначе,— захавався він, помітивши нетерплячий Серьожин рух.— Але всяка свідома дія має передумовою мету, досягнення якої обіцяє нам хоча б моральне вдовolenня, е... пропорційне кількості затрачених зусиль, тобто вигоду. Навряд чи ви мали на увазі лише грошову винагороду... Але хіба вдячність народу — ніщо для вас? Та, нарешті, етика наша і не виключає особистих мотивів у подвигу... Ану покопайтесь у себе всередині, юначе, чи цілком безкорисливо, приміром, ви кидаєте на терези єдиний свій скарб, е... свою піщинку?

Він дивився так уважно, наче втискував свою думку в хлопця.

— Тобто ви хочете сказати, що я йду на фронт заради особистої слави, орденів або військового пайка? — ледь здригнувшись, усміхнувся Серьожа, з ненавистю дивлячись у цілком спокійне, якби не посмикування повіки над оком, обличчя супротивника.

— Ні, я гадаю, ви робите це заради того самого, що маю на увазі й я і про що ви думаєте в цю хвилину! — з натяком ударив Олександр Якович.

Ясна річ, питання ставилося з додатковою метою збудити цікавість Колі Лавцова до таємниці Серьожиного походження... а далі, мовляв, само піде! Та Коля Лавцов не відразу розгадав сенс слизького натяку і тому вчасно не став другові на допомогу; лише спонукав його поглядом, щоб бив дошкульніше, раз уже почалося... Серьожа мовчав; у самому мовчанні його можна було прочитати ствердну відповідь.

— Мене дуже тішить, — кивнув він нарешті, збліднувши, — що після докладного розгляду батькової біографії ви беретесь і до моєї власної... хоч, по суті, вона почнеться лише завтра. Добре, я дам вам відповідь на це! — І раптом схопив аркуш паперу зі стола.

— Пора нам назад, Сергію, а то Павло Андрійович буде сердитись... — звільняючи дорогу на випадок відступу, з тилу допоміг Лавцов.— Ходімо, мабуть?

— Ні, стривай... рано ще рятувати мене,— бурмотів Серьожа, накидаючи на папері контури незрозумілого поки що рисунка.— Я йому зараз... зараз дам відповідь по суті.

Олівець зламався, і Серьожа не помітив, хто подав йому інший, зате кожною клітиною тіла відчував він присутність Граціанського, який теж підвівся з місця і стежив за ним з-за плеча. На аркуші виник схематичний, у подовжньому розрізі профіль явно пасажирського паровоза, зокрема — те потаємне й тісне місце в ньому, що утворюється між днищем димової коробки й лафетом бігункового візка; зображення виходило таке точне, що можна було розпізнати і марку машини.

— Це в нас зветься собачий ящик,— пояснив Лавцов, звертаючись до всіх.— Вразило хлопця, другий тиждень тієї пригоди забути не може...— І поки Серьожа закінчував рисунок, розповів про недавній випадок з одним паровозом, що повернувся в депо з нічного пробігу.

Як він казав, нічого в тому особливо захоплюючого не було. Просто, діло життєве, уже на оглядовій канаві, із смоляким ревізуючи знизу паровоз, машиніст побачив, що з темряви стирчать нові чоботи. Одразу по тому з-під паровоза, на потіху деповської молоді, виліз замузаний, усім чортам рідня, заспаний чоловік років сорока п'яти, без квитка, в брезентовому плащі, незважаючи на двадцятиградусний мороз. Виявилось, цей химерник був спекулянтом, він регулярно провозив картоплю на московський базар. Мішка в нього відібрали і після перевірки документів відпустили без наслідків, якщо не рахувати двох повчальних потиличників для острашки на майбутнє.

— Прощу до уваги...— заговорив Серьожа і став пояснювати весь шлях спекулянта від рейок до тайника.— Він проповз зі своїм незручним вантажем отут, поміж колісні скати, в завірюху під час півхвилинової зупинки поїзда на полустанку, ризкуючи назавжди розпрощатися з новими чобітьми. Далі двісті з гаком кілометрів він пролежав у трясці на крижаному протязі, не сміючи ворухнутися, щоб не обпектись об труби прес-маслянки над його головою. Додайте до цього жару від перегрітих циліндрів, грукіт великих коліс на рейкових стиках, деренчання маленьких передніх бігунків... і ви легко зможете уявити, чого йому коштував його товар. Та сама праця, звершена в ім'я почеснішої мети, мала б право називатися подвигом... а він узяв на себе всі ці зусилля й небезпеки заради наживи.

— Видно, добряче здоров'я в громадянина! — здивувався Іван Матвійович.

— Та він і доставив би до базару свій товар, якби сп'яну не заснув там, дивак такий...— сміючись закінчив Лавцов.

Тим часом Олександр Якович повернувся на своє місце.

— Що ж, нам залишається подякувати шановному Сергієві Івановичу за слушну пораду не возити картоплі під паровозом,— банально, від незрозумілого роздратовання, пожартував він.

Тепер уже не витерпів і сам Іван Матвійович.

— Наскільки я зрозумів, Сергій Іванович інше збирався тобі сказати, а саме...— жорстко і так, щоб ні слова не пропало, обізвася він,— що, якби люди замість досягнення особистої вигоди або нічим не виправданого заподіювання зла ближньому повернули свої зусилля на достойніші цілі, вони давно досягли б загальної розкоші на землі. Так я тебе зрозумів, Серьожо?

— Майже так...— кивнув Серьожа, розриваючи на клаптики своє креслення.— От я й хотів спитати в свою чергу, якої особистої користі добивався пан Граціанський, перед самим боєм нагадуючи мені, що я син розкуркуленого в двадцять дев'ятому році... і що мені треба ще заробити, кров'ю омити своє нове ім'я?

Лише тепер прихована гра остаточно прояснилася для Колі Лавцова, і тільки-но прояснилася, він з недобрим виразом на обличчі рушив на стривоженого Олександра Яковича, який став від'їжджати зі стільцем назад, роблячи руками ніби плавальні рухи. Назривала подія, і вже не можна було нічим запобігти їй, тим більше що характер обставин саме цьому сторонньому хлопцеві давав право бути суддею у суперечці, що так раптово спалахнула.

— Еге, он ти куди дістаєш...— усміхнувся Лавцов, з гидливою цікавістю оглядаючи Олександра Яковича з голови до п'ят.— Теж орел... м'яса тухлого шукаєш? Та ні, ми тобі цього хлопця на поживу не віддамо.

— Стримайся, Миколо!..— благально вигукнув Серьожа.

— Стривай, я професорських тонкощів у поведінці не навчений... тепер уже я за тебе поговорю,— не вгавав Лавцов, розминаючи плече й держачи Олександра Яковича в стані, близькому до непритомності.— А мені ж то невтямки, чого це він старається, ніби молоточком постукує? А це він клинчика в наш бронепοїзд забиває... в саму нашу трійцю, в самісіньку ходову його частину!..— І юнак уже вагався перед спокусою розрахуватися з паном за лукаво підставлену ногу, але чи тому, що був у військовій формі, чи з міркувань різниці у вікові нічого такого собі не дозволив, а тільки покивав головою і одвернувся, зітхнувши.— Пора нам іти, Сергію, а то я що-небудь таке некультурне вчиню. Знову ж ніби звідси чую, як Павло Андрійович сердиться на нас з тобою!

Так-сяк Таїсці вдалося затримати хлопців на чверть години, але всі були схвилювані бурхливою сценою; загальна розмова не налагоджувалась. Почали прощатися, і Лавцов значущо подякував господарям за цікаво і з користю проведений час. Усі, крім Олександра Яковича, вийшли в передпокій, щоб вільно обнятися наостанку і промовити належні під час виряджання слова. Скоро по тому заспокоївшись, він теж став збиратися, і тоді Іван Матвійович знову виявив надмірну делікатність, що стільки разів шкодила йому. Кінець кінцем, Граціанський був уже тим сильніший, що завжди готовий був застосувати мерзенну зброю

доносу й наклепу, від якого з огидою одвернувся б Іван Матвійович; він тепер не за себе, а за Серьожу побоювався.

— Розхвилювалися хлоп'ята, — сказав він, намагаючись загландити враження від суперечки. — Треба зрозуміти і їх... весь тягар підмосковної гарячки лягає на їхні молоді плечі, таким чином!

— Усі хвилюємось... проте ніколи не слід робити поспішні особисті висновки з абстрактної суперечки.

— Але погодься ж, не слід було й тобі, Олександрє, такі речі солдатів під руку говорити... та ще й у момент, коли саме окремі піщинки вирішують результат сутички.

— Чи не занадто багато честі? — буркотливо пом'явся той. — Обидва ми з ним досить незначні особи, щоб уплинути на хід великої історії. Кому-кому, а тобі, радянському професорові, належало б це розуміти...

В свою чергу Іван Матвійович різко навів йому різкий приклад 1835 року, коли такий незначний особень, як гусинь дубового заболонника, убив тридцять тисяч дубів у Венсенському лісі. Можна було відповісти, що діяв не один екземпляр згаданого заболонника, а з другого боку, Олександр Якович і сам розумів свою множинність... Несподівано він полагіднішав, побуркотів, пробачив.

— Дарма, я не серджусь... Діти завжди кидалися грудьми на колючки історії, необізнані з такими спробами в минулому. Вони думають, що Наполеон — це тістечко, а Галіфе — кавалерійські штани... але тобі ж то, Іване, годилося б заступитися за свого давнього, перевіреного друга. Гаразд, нічого... до речі, щодо австралійця подумай і в усякому разі приходь на Новий рік!

Йому спало на думку, що даремне понадіявся на зговірливість Вихрова: вигідніше було під будь-яким приводом зятягти його до себе, а як прийде, повідомити австралійця по телефону й надати цій зустрічі відтінок випадковості. Порваний бомбою зв'язок у Благовещенському заулку відновили вже на кінець другої доби.

...Того вечора брат і сестра, як завжди, висиділи належний час перед сном, розмовляючи про речі, зрозумілі обом з півслова.

— От ми й знову самотні з тобою, сестро, як у Папутині. Наче й не було нічого. І витрат менше, таким чином.

— Війна любить молоденьких... Чого це в і н прибігав до тебе?

— Так... Ні, не придатний я до великих битв, Таїсіє.

— Є кому й без тебе нині за ліс боротися, Іванку.

— Це правда, підросли... На весну, як проженуть німця з Єнги, давай поїдемо ми на колишні наші місця, спочатку так побудемо, а там... Чую, кличе мене с т а р и й: знудгувався!

— Там гарно... дожити б тільки, Іванку! — і раптом заплакала так по-дитячому безнадійно, що в брата серце кров'ю обіллялося. — Карай ти мене, Іванку... побоялась я оце при Серьоженьці винитися... Я ж усі картки наші пайкові загубила, й сама не знаю де...

Втрата загрожувала значними наслідками.

— Може, украли в тебе? — спитав, щоб полегшити сестрину провину.

— Нащо людей даремне плямувати: сама. У шматинку були загорнуті... разом з талончиком на дрова. Всю вулицю навколішки переграбала, не видно на снігу!..

Горю її не було краю: на короткий час відповідальність за братове життя заступила перед нею навіть розлука з Сербом. Тоді Іван Матвійович посадив сестру і почав роз'яснювати їй деякі спірні проблеми харчування, посилаючись на надмірну калорійність їжі городян, на гігієнічне значення помірності у їжі, особливо староруських постів, що давали змогу деяким подвижникам з допомогою зацвілого сухаря та жменьки джерельної води на добу досягти титанічного піднесення духу і навіть іноді надмірного довголіття.

Він говорив, поки Таїска не заснула. Обоє і гадки не мали в ту ніч, що втрата продовольчих карток побічно викличе наприкінці місяця деякі нові, незвичайно цікаві відкриття.

7

Хлопці повернулися до клубу на самий кінець мітингу. Тіснуватий спортивний зал був переповнений; усе депо побувало тут на проводах своєї колективної дитини, і коли одним надходив час повертатися на зміну, їхні місця одразу займали ті, хто товпився біля дверей. За столом президії під кумачевим напутнім лозунгом з листопадового параду сиділи поважні, трохи розімлілі від духоти колійні, артилерійські й танкові начальники, також гості з місцевого комуністичного батальйону, що йшли в Підмосков'я на день пізніше, а скраю в другому ряду здаля можна було впізнати по вусах старшого машиніста Титова. Поки хлопці прощтовхувались стороною на трибуну, він посварився на них батьківським пальцем, але Коля Лавцов зараз же пояснив йому жестами, що при всьому бажанні вони не могли швидше виконати своєї справи. Через те, що не вистачало місць, довелося влаштуватися на зсунутих у куток спортивних приладах, поспіль обліплених підлітками.

— Ану, граки, виявіть пошану до стариків, — солідно кинув Коля Лавцов, і ті з шанобливою задрістю потиснулися заради героїв дня, портрети яких красувалися тут-таки, у стінній газеті.

Зразу ж після виступу представника з Московського комітету партії Морщикін почав відповідати на подані записки; усі вони були на ту саму тему — про міжнародну політику. Впевненість у перемозі дозволяла промовцеві говорити про поточні події як про минуле, наче він читав сторінку історії, паписану через сторіччя. Сенс його промови полягав у тому, що от у старого світу виникла потреба ще раз випробувати ідейну й матеріальну

дозрілість свого супротивника. Для цього треба було підшукати надійний і войовничий організм, який не жаль було б підставити під небезпечні кулаки радянського велетня. В Європі знайшлася така країна, Німеччина, уражена попередніми воєнними невдачами і переконана своєю буржуазією, що внутрішні економічні труднощі найлегше розв'язувати за рахунок сусідів, через заспокоєння націоналістичної зажерливості. Старому світові нагодився горлань, нерозумну зухвалість якого не важко було рядом пільг та лукавих відступів роздути до маніакальної мрії про світову імперію. Таким чином, на думку Морщикіна, почата в тому році війна являла собою, можливо, останню розвідку боєм, останню перед тією вирішальною битвою, про яку згадується в старому революційному гімні. «І все ж,— говорив він,— прості люди завжди вірили, що пощастить віддалити це безкорисне кровопролиття, що коли-небудь очевидні переваги соціалістичного ладу забезпечать безкровний перехід народів на бік вічного миру!»

Люстра під стелею горіла на половину розжарення, але впадало в око щось істотно нове в цих буденних сутінках, у спокійній тиші залу, в готовності цих громадян віднині й до перемоги зробити війну єдиною справою життя. Ворог уже втратив для них ту уявну паралізуючу грізність, що ввижається у небувалих злочинах і в ще не описаному страхітті; за півроку радянські люди побачили його і мертвим, і з піднятими руками, і в гірких сльозах. Морщикін умів напрочуд легко переконувати, але не тому так гаряче відгукувалися прості люди на його заклик до некорисливого подвигу, а тому, що від колективного їхнього успіху залежала і особиста громадянська нагорода кожного з них. «Так от як розв'язується питання!» — згадав Серьожа свою незакінчену суперечку про соціалістичну некорисливість.

У зв'язку з цим враженням він і розповів Морщикіну по дорозі в депо подробиці своєї сутички з Граціанським. Той ніяк не відгукнувся на розповідь, тільки зачерпнув мимохідь жменю снігу з парканчика і стиснув у голій, без рукавиці, долоні. Завірюха ущухла, останні іскорки пурхали в повітрі й приємно після духоти мітингу поколювали обличчя.

Четверо йшли серединою вулиці, прямо по цілинному снігу.

— Ех, не хотілося мені ганьбити тебе, Сергію! — засміявся Коля Лавцов. — Ні, не хлебнув ти ще паровозної кіптяви, усе для тебе дивина. Подумаєш, страх який: пасажир у собачому ящику! Та я, коли безпритульним був, мало не пів-Росії цим маніром з'їздив. Купе як купе, тільки шостого класу, весь мокрий лежиш, така теплінь... одна біда: віконця не передбачено на місцевість помилюватися! Мені ще й не таке траплялося. Коли склав я екзамен на помічника, здається, у третій поїзді, не пам'ятаю, пароповітряний насос у мене став вередувати. Виліз я на площадку паровоза з лівого крила стукнути ручником, глянув униз, і дух мені затяло: сидить у мене циган на мітелнику... ну, знаєш, така

запобіжна решітка спереду! Не старий ще, так років сорок, в капелюсі і, між іншим, у вусі сережка...

— Куди ж він п'ятами упирався? — спитав машиніст Титов з недовірою, хоч побував чоловік у всяких пригодах.

— У тім-то й річ: видно, корисливість його підтримувала... і, головне, ще й з лошатком, чорт! Ноги йому спутав, приладнав на колінах і мчить собі без квитка...

— Як же ти сережку оту під капелюхом побачив? — підозріваючи, що Лавцов кепкує з нього, скосив погляд і Серьожа.

— А я з нього головний убір ціпком зверху сколупнув... подивитися, що за молодець такий. Звичайно, воювати йому зо мною нема як, але, пригадую, дуже він мене всякими такими словами обкладав, чесне комсомольське!

Було пізно, все спало навколо, та от місяць перебіг у вимоїні хмарин, синя ясність ненадовго розлилася над присадкуватими будівлями околиці, і всі одночасно, кожен по-своєму, подумали про нетривкість людських жител, невідповідну до безумства сучасної війни.

— А це правда, часом одчайдушні трапляються, — підтвердив машиніст Титов, і Серьожа зрозумів, що при всій його солідності душа в Титова, може, втричі молодша і наївніша, ніж у нього самого. — Зі мною трапилось... незабаром після того, як почалася ця сама тисяча й одна ніч, війна, одне слово. Ішов я якось з повним вантажем з-під Риги... місцевість навколо спустошена, та зате хоч ніч глуха: жіночих сліз та головешок принаймні не видно. Поночі йшли... Раптом мій хлопець, от як Лавцов, бачить у своєму віконці, наче ноги чужі зверху, з нашої будки звисились. Він до мене: «Зверніть увагу, — каже, — Тимофію Степановичу: сторонні ноги в чоботях». І голос тремтить, бо ще, бач, незвичний, не обкотився. Дивлюсь я, справді: в чоботях ноги. «Спитай, — відповідаю, — що за екстрена особа така, куди і чого прямує». Ну, виставився мій хлопець, наказує злазити, оскільки тому, як неслужбовій особі, їздити на будці не дозволено, а той замість відповіді посилає його повністю на всі ці самі букви. «Тимофію Степановичу, — доповідає він мені тоді, — особа поводить ся у край зухвало. Як ми з ним обійдемося?» Обміркували ми цю справу та добре, — під рукою знайшовся, — ноги йому дротом до стояка і примотали, а вже на станції міліція допомогла нам.. При мені начорно й допитували його, що за один. Хворим прикинувся, а який там хворий; при ньому великі гроші, тисячі чотири, і воїнських посвідчень різних тридцять вісім штук. Він убитих наших офіцерів на полі бою оббирав... і кожущок на ньому теж крадений, з дірочкою на животі... Згодом, після розслідування, дуже таким інтересним паном виявився.

— Не розумію, — по паузі спитав Серьожа, — чому ж він після першого оклику не втік?

— А хто його знає, — сказав машиніст Титов, — може, набридло від доленьки своєї тікати... от і огризнувся: застрахати її хотів.

Здогад Титова здався непереконливим, і всі подивилися на Морщихіна, чекаючи його вирішального слова. З півхвилини він мовчав, що можна було пояснити і втому після мітингу.

— Бач, Серьожо,— заговорив він раптом,— чув я, начебто в деяких небезпечних професіях неминуче настає період надлому, чи як його... одне слово, коли різьба зношується і гайки не тримають. Припускаю, що з повсякчасного страху перед майбутнім може зародитися й потреба викликати його на сутичку, спокуса подразнити, прискорити його наступ, передчасно подолати ще неіснуючу небезпеку, щоб підготувати хоч малесенький перепочинок надалі... Кажуть, на щось подібне заховають рівнинні люди у гірських висотах: тягне їх у прірви! — Він помовчав і раптом, що особливо вразило Серьожу, без будь-якого зовнішнього зв'язку з попереднім, спитав, чим закінчилася його дискусія з Граціанським.

...Вони підійшли до території депо. Після снігопаду запанувала незаймана тиша; вона приглушувала всі звуки ночі. Потім повітря ворухнулося, і пролунав уривчастий гуркіт, наче пересували щось громіздке й далеке, проте значно ближче, ніж усі вони уявляли годину тому. То пробився в Москву фронтвий відгомін артилерійської канонади, нагадування про війну... і зараз же щось нове з'явилося у стосунках цих людей. Комісар попрямував на телефон до парткому, а машиніст повів помічників до бронепοїзда, що білів, замаскований снігом, на коліях.

Їм довелося пройти кучугуристою стежкою вздовж усього состава. Закінчували останню підготовку до відходу, ніхто не спав тієї ночі, і одні ворожили біля зенітних кулеметів, інші перевіряли поворотні механізми башт. Від необжитих вагонів і броньованих платформ віяло таким холодом, що аж морозило, але в міру заселення людьми все більше людським теплом прогрівалася промерзла сталь. Кінець бронепοїзда завертав за майстерні, і хлопці вибрали хвилинку, щоб заскочити у причеплений з хвоста вагон-клуб — деповський подарунок команді. Він містився у звичайному, із знятими перегородками пасажирському вагоні; кілька чоловіків у сутінках, при свічці, опановували нескладний інвентар солдатських розваг.

— А, машиністи!.. двері зачиняйте, а то електрику нашу погасите,— привітав Серьожу артилерист Самохін, прикриваючи долонею свічку на столі.— Чому не везете, що у вас там не йде на дад?

Серьожа пожартував у тон йому, що зараз, мовляв, колеса нагостримо гарненько та й поїдемо, і всі засміялися, крім двох, які стукали по столу колодочками доміно... Спускаючись з підніжки і трохи відставши од свого товариша, Серьожа мало не збив з ніг командира, що проходив разом з Морщихіним.

— Чому ти не на місці, товаришу Вихров? — сухо спитав Морщихін.— Був наказ вашій бригаді нікуди не йти з паровоза чи не було такого наказу? Погано починаєш свою службу.

— Пробачте, товаришу комісар,— витягуючись, з хлоп'ячою вдячністю за виявлену до нього суворість відповів Серьожа і пустився наздоганяти приятеля, що зник, непомічений поночі.

...На світанку підняли пару. Синя мла ще держалася в тіні будівель і в брижах наметеного снігу. Робітники, в чім були, вийшли з цехів проводити товаришів. Долинув рокіт літака, і всі стурбовано подивилися на розмиті вранішні дими Москви: на щастя, це був свій. Представник від штабу округу поздоровив команду із зарахуванням у бронедивізіон, на відповідь йому у ра злилося з вигуком паровоза; голос його був зовсім не страшний і не дуже гарний, але ж не пісні він мав на фронті виспівувати!

Бронепоезд став поволі відходити, і Серьожа на все життя запам'ятав батькове обличчя, що мелькнуло в натовпі, кінооператора на залізній бочці і, нарешті, сутулу постать екзаменатора свого, старого Маркеловича. Старий біг по цілині вздовж колії, раз у раз спотикаючись, махаючи лівою рукою, а праву витягнувши в напрямі состава, наче за буфер ухопитися хотів, немов молодість свою бойову наздоганяв.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

1

Серьожа був вихований, як і більшість його ровесників, у презирстві до всякої моральної нечисті, що здобуває бариш з нещастя ближнього; комсомольську доблесть він вбачав у готовності всього себе віддати Соціалістичній Батьківщині. Крім того, він досконало засвоїв надану йому зброю і правильно розумів обов'язок бійця як уміння завдавати і самому без скарги приймати невідворотні удари... одне слово, мав, здавалося б, усе необхідне для скорої перемоги. Але, можливо, тому, що старий світ поки що не помічав його, не відбирав особисто в Серьожі ні життя, ні здоров'я, ні дітей, ні радощів, ні праці його, чи тому, що про підлоту фашизму він знав головним чином з газет та з чуток, а комсомол і добра жінка Таїска пильно оберігали його від усього поганого, здатного затьмарити його світлу віру в життя, він не мав поки що того самовідданого, понад устав, воїнського натхнення, яким у кінцевому підсумку начиняються снаряди й управляються бензобаки у великій сучасній війні.

Чомусь вірилося, що до фронту доберуться не раніш як за тиждень, і він ще встигне коли не загартуватися, то набратись цього головною. Але, просуваючись рокадними шляхами на південь, незважаючи на часті затримки в дорозі, вони прибули на місце опівдні другого дня. Уже трошки порожевілі рейки привели бронепоезд у мізерний, проте чарівно проморожений лісок, лише за півкілометра від розбитої станції з обгорілими будинка-

ми обабіч. Люди висипали назовні й купками тупцювали на снігу, гріючись і знайомлячись з іще незвичною фронтовою обстановкою. На відбитій лише тиждень тому місцевості ще лишалися знаки запеклого бою, але, видно, для того, щоб не лякати бажаних гостей зарані, все навколо — і обвуглені крокви, і похилі стовпи з мочалками порваних проводів, і самі дерева, посічені артилерійською бурею,— все це було тепер прикрашене всією пишнотою західного проміння і незайманого снігу доброї зими. Замість очікуваного гуркоту бою Серьожа застав тут чутку хвойну тишу, порушувану лише задипшкою паровоза.

Одразу забігали піхотні зв'язківці, і скоро з телефонних переговорів з'ясувалося, що пізніше, надвечір, сам командуючий армією одвідає бронепоезд. Очевидно, якщо не за прямою порадою, то в усякому разі з відома високого начальства обмеженій кількості охочих було дозволено побувати в сусідньому населеному пункті, який цілих півтора місяця був у руках ворога. П'ятеро вирушили опатною, такою пушистою від інею просікою, дуже задоволені з нагоди розім'ятися, погомоніти з жителями і вдовольнити природну цікавість до тих загадкових слідів, що залишаються на березі від чужого моря, яке щойно відринуло; на прохання машиніста Титова, Серьожа захопив з собою пляшку, розраховуючи купити йому в селі молока.

Іти було недалеко і після довгого хитання на паровозі дуже приємно. Втішно мінилися передзахідні барви на розсипчастому снігу, бадборило пекуче рожеве повітря з незрозумілим фіалковим запахом... а тут ще напрочуд затишний ярк трапився по дорозі, і тільки-но в нього спустилися, Коля Лавцов, охоплений недоречною пустотливістю, штовхнув зі стежки свого приятеля, і той з головою зарився в сніг. Серьожа не встиг відповісти тим самим: поки вибрався, обтрусився, наздогнав, супутники вже зішли на горб. Перед ними відкрилася, виблискуючи тією ж великодньосвятковою глазур'ю, безкрая середньоросійська рівнина. І тут, крім чорних артилерійських вимоїв у снігу та розколеного навіпіл елеватора вдальні, ніщо не нагадувало про війну. Лише час від часу беззвучні мережки спалахували на лінії обр'ю і пливли, позначаючи смугу таємничої передової.

— Ось вона, матінка... ой, сильна! — сказав, зітхнувши, артилерист Самохін, маючи на думці свою Росію, і потім уже мовчки всі п'ятеро з протоптаної по пояс траншейки милувалися цією немеркнучою, ніби ледь-ледь простріленою красою.

Звідти було палицею докинути до сусіднього, колись багатющого села, що мальовничо простяглося на узгір'ї. Власне, тепер воно лише малося на думці, але ще можна було згори вгадати по руїнах, де стояла кам'яна колгоспна конеферма і де танцювали дівчата на першотравневих гулянках. В дальшому кінці села, біля криниці з уцілілим журавлем, метушилися якісь солдати, не більше як взвод. Видно, вони розбирали цямрини на паливо, і це здавалося дивним, бо поблизу були багаті запаси лі-

сового вітролому, і ретельно складали рядком довгасті цурки; уже тоді Сержожу вразило, що цямриння від цього не меншало... Було б беззавісно тепер не підійти, не погомоніти для взаємного підбадьорення, не пригостити земляків московським тютюном. Не змовляючись, п'ятеро рушили навпростець крізь чагарничок і, спустившись, попрямували головною вуличкою села, яку Батьківщина теж задалегідь припорошила легким сніжком, щоб не зацьмарювати зустрічі друзів.

Ніхто не відповів на привітання приїжджих, але пояснювалося це не зазнайством похмурих бувалих людей перед веселими, в новісіньке одягненими новачками, а скоріше поспіхом і характером їхньої роботи.

Деякі були в самих гімнастерках, та й ті трохи парували на морозі, бо криниця була глибока, а наказано справу закінчити до темряви. Сапери витягали розстріляних місцевих людей: ворог, відступаючи, покидав їх у криницю. Певна вправність саперів свідчила, що вони працювали там не першу годину і в тому напруженому, нелюдському мовчанні, з яким, мабуть, розряджають міни уповільненої дії. На протязі багатьох кроків, яких Сержожа не полічив, лежала їхня страшна знахідка, старі й малі, голова до голови і всі трошки на бочок, усі тепер схожі між собою, рідня по могилі. Тільки із заціпленими зубами і з непокритою головою можна було дивитися на це запаморочливе видовище... приголомшували в ньому навіть не химерні, прибиті морозом пози мертвих, що з'єдналися в заляканих обіймах, так що доводилося рознімати, не ці розкриті в передсмертному подиві очі матерів чи голізна маляток, укритих лілуватим пушком інею і з якоюсь старечою мудрістю в прямих прорізах губ, а саме суворий, діловитий спокій цих рядових радянських солдатів, у якому вони до належного часу зберігали свою лють, як у піхвах.

— Ану, відступися батькові з дороги, синку...— сказав до остовпілого Сержожі рябий сапер, приймаючи з криниці на свої руки застиглого дідка із заціпленою в кулаку німецькою пілотою.

Його покладали поруч, очевидно, з його ж таки жінкою і, не маючи нічого іншого під рукою, накинули пригорщу сніжку на їхні обличчя, бо занадто вже закарбовувались у пам'яті.

В одного лише артилериста Самохіна вистачило мужності заглянути в глибину криниці.

— Тяжка вам, братики мої, припала робота... Так ось і стертися можна. Злочин який, га?.. тож сухими очима й дивитись боляче!..— співчутливо промовив він, скидаючи шапку, і зараз же всі зробили те саме.— Скільки ж їх там?

— Нічого, до ночі, бог дасть, упорасмось, уранці ховати почнемо,— не до речі, так само неголосно озвався старший, очевидно, сапер.— Головне, товаришеві он нашому там, унизу, нема де повернутися в такій тісноті... а вони ж позмерзалися всі.

Самохін вийняв пачку дорогих московських цигарок і сам порозтикав їх у солдатські роти. Стояло цілковите безвітря, сірника вистачило на всіх.

— З якої ж це причини їм на розум таке спало — жителів убивати... для забави, чи що? — неслухняним язиком спитав Кюля Лавцов.

— А хто ж його знає... не інакше, як нам на страх. Ми, мовляв, таке можемо, на що у вас, радянських, і духу не вистачить. Та воно й справді моторошно якомось, — повагом, роздумуючи, відповів рябий солдат, скосивши погляд на мертвих. — А може, так, з цікавості, що вийде. Потому напишуть наукову працю в шести томах. Вони ж дійшли...

Сусід його лише головою покивав, жадібно втягаючи п'янкий димок.

— Тож, дивіться, нижніх вони живцем туди пхали. Тільки верхніх з автомата покропили... замість корка, значить.

— Чого ж це вони так, на патрони поскупилися, чи що... для всіх? — спитав Серьожа Вихров, тремтячи всім тілом.

— Як видно з усього, заради економії боєприпасів. Дуже інтересні діячі... Нічого, настане час, ближче їх обстежимо!

Четвертий в ряду, некурящий і вже в літах, обтер рукавом заросле обличчя.

— Господи, до чого ж це докотилася куля земля! — і примуржено подивився вгору на лазурові, піби з підпалинками тепер, небеса.

В голосі його звучала безпристрасність мислителя, який споглядає недосконалість людського співжиття, і Серьожа подумав, що ось саме ці, вільні від книжної мудрості різнороби нового гуманізму мають право судити земну цивілізацію з її лігами націй — чи як вони там звуться? — з її академіями, королівськими й іншими товариствами найпочесніших наук, з її брехливими бібліями братерства, з її привітними на вигляд і лукавими діячами західного добродушства, судити і вершити свій справедливий суд, і якби був на світі бог, він благословив би їх на цей священний подвиг. Серьожа подумав також, що цю зірвану з убивці пілотку треба було б шпурнути на оltар сучасної культури, і прикинув у думці, на які ще мерзенні справи, із зростанням технічної могутності, може пуститися, розперезавшись, лиходійство, якщо своєчасно ціною будь-якої крові не приборкати його. Мішався розум, і нудота підступала до горла, але він примушував себе ще й ще дивитись і запам'ятовувати, як поверталися з-під землі, щоб завтра знову піти у землю ж таки, ці мирні, беззбройні хлібороби... І ось воно зростало, почуття гніву, в Серьожиній душі, збільшувалося, визрівало в ньому, те саме, чого не можна досягнути самим киданням учбових гранат чи заучуванням уроків з політграмоти.

Уся прогулянка тривала не більше як дві години, тому не дуже потомилися, але повертались мовчки, нога глибше вгрузала у сніг,

ніби від додаткового вантажу. Встигли без запізнення стати в шеренгу; незабаром під'їхав командуючий армією, що був у тому ж районі. Після командирського рапорту він разом з помічником з артилерійського штабу облязив бронепοїзд і обійшов стрій нового поповнення, вдивляючись у кожну окрему пару очей. У дуже короткій розмові по тому він поздоровив людей із вступом у склад діючої армії, висловив задоволення з їхнього бойового вигляду і, очевидно, не тільки з педагогічних міркувань похвалив за прекрасний стан матеріальної частини... Серьожа сподівався, що він поговорить і про страпну криницю в колишньому населеному пункті, але, виходить, генералові не хотілося своєю розповіддю послабловати незабутні враження команди. Тоді ж сам він і виявив бажання ознайомити поповнення з фронтовою обстановкою; наказавши своєму шоферові чекати його в дивізії, він перейшов до будки машиніста, і вони поїхали туди, де пунктиром димків позначалася передова. За його вказівкою зробили успішний наскок на місток, який щойно відбудували німецькі сапери, а повертаючись, самі потрапили під шестиствольний міномет: так відбулося бойове хрещення. На стоянку повернулися смерком: барви згасали, брав мороз. Щось із важким свистом пролетіло над головою; гуркіт прокотився, і лісок здригнувся, гублячи своє вбрання...

Ніч минула без пригод, але й без сну. Вранці над стоянкою покружляв ворожий розвідник, та бронепοїзд уже виходив на виконання першого бойового завдання. Починалося його фронтове життя. Він охороняв станції під час розвантаження воїнських ешелонів, патрулював перегони особливого стратегічного значення, і навіть при порівняно обмежених можливостях бронепοїзда в сучасній війні поява його в належну хвилину — самий брязкіт велетня з його вогневою щетиною подвоював бойовий дух піхоти.

Уже першого тижня довелося двічі ходити у вогневі наскоки на передок — передній край оборони, бити по живій мішені й самим чути осколковий стукіт по броні, лоскітний, як по власній шкірі. Важче звикали до повітряних атак, до здригання від п'ятисоток, що загрожували звалити все їхнє залізо під укіс, але й це згодом стало звичним... і ось уже бойові ум'ятини прикрасили поворотні башти, а кулеметним вогнем позмивало бойові гасла з бортів паровоза, хоч як підклеював з упертості Коля Лавцов дорогі уцілілі клаптики. Уже не повернулась одного разу з розвідки автодрезина **Смерть фашизму**, і коли Морщихін під прапором, в урочистому строю приймав посмертні ордени загиблим, Серьожу вперше пройняло морозом від солдатської гордості за своїх товаришів. Наприкінці другого тижня сліпим спарядом вибilo з тендера сорокап'ятку Самохіна, яку він із спильності до фортечної артилерії поблажливо іменував **комариною смертю**, а через годину після того пряме влучання стальної болванки порвало бортову броню паровоза, і клапоть її втиснуло у пробіну. Бронепοїзд одвели на ремонт, і тут якось на дозвіллі Серьожа

повернувся до перерваної в ніч відправки розмови з Морщихі-ним.

...Сталось це пізно ввечері, коли поверталися з їдальні. То було тихе, загублене в снігах тилове містечко, яке майже не знало нальотів ворожої авіації, бо воно не мало для неї принад, коли не рахувати залізничних ремонтних майстерень, де й лагодили бронепоезд. Поспішаючи на нічну роботу, Серьожа хотів обминути людину попереду і ступив зі стежки в цілинний сніг; його гукнули на ім'я.

— Це я, не біжи, встигнеш,— простудженим голосом сказав Морщихін.— Давно ми з тобою не розмовляли... Ну, як настрої, машиністе?

Місто славилось столітніми крилатими осоками, і така мла того вечора стояла під ними, що Серьожа упізнав начальника скоріше по голосу, ніж по обличчю або зросту. Наскільки це було можливо при кучугурах, наметених за дві попередні завірюшні ночі, вони пішли поруч.

— Настрої у мене якраз підходящий до сучасного моменту, товаришу комісар.

— Що нового надумав відносно краси?.. заперечуєш, як і раніше, чи великодушно примирюєшся з нею потрошку?.. А може, воно й добре, що палахкотять музеї і валиться всесвітня старовина разом з блощицями, які оселилися в ній... так, га?

Іронічний відтінок у начальниковому тоні давав Серьожі право неофіційного обходження; він свідомо не скористався з нього.

— Я мав час подумати, товаришу комісар,— сухувато, для того ж хлоп'ячого шикку, відповів Серьожа,— і цілком згоден, що викурити погань зі щілин обійдеться людству дешевше, ніж будувати все наново на голому місці... проте, гадаю, з вашого дозволу, що із зміною суспільних цілей неминуче змінюватиметься і розуміння краси. Коли-небудь доберемось і до вищих кривих, а поки що я вбачаю її у досягненні нашої перемоги з найменшою затратою сил...

— Так... отже, знову геометрія?.. значить, навпростець? — добродушно підражнив Морщихін.

— Зовсім ні,— і знайомо Морщихіну пружинка задзвеніла у хлоп'ячому голосі.— Красу я розумію як найбільш досконалу, тобто економну, форму організації матерії, а грацію — як здатність зробити розумний рух з найменшою затратою сили.

Але й тепер, як і минулого разу, в музеї перед Афродітою, Серьожі не вдалося вразити свого наставника.

— Видно, перегодував тебе Спенсером батечко твій. Дуже поважаю цього одержимого, хоч трохи й безтурботного щодо особистих вигід старика... До речі, як він там?.. я чув, ти одержав листа від нього?

— Навіть два, товаришу комісар... другого через комсомольського секретаря,— з попередньою грою сказав Серьожа.— Усе гаразд: Москва стоїть на тому самому місці, в депо починають бу-

дувати другий бронепоїзд... Крім того, батько пише, що працюється йому як ніколи. Поспішає, та й перешкод стало менше...

— Менше нальотів стало на Москву? — незначущим тоном спитав Морщихін.

Серьожа вдав, ніби недочув.

— Мені тепер ліворуч, товаришу комісар. Дозвольте звернути: я поспішаю в депо...

Тоді Морщихін узяв його під руку і повів бічною вулицею в інший бік. Слово по слову він розповів Серьожі про свій візит до Граціанського, про слизьку розмову з ним і на закінчення про зовсім уже, здавалося б, невинувачений переляк свого співрозмовника.

— Бач, Сергію... не заглиблюючись у суть цілком законної полеміки в такій заплутаній справі, як ліс... мені не дуже подобається і взагалі незрозумілий самий характер її,— почав він з частими паузами, ніби запрошуючи й супутника до вільного обговорення, але той уперто мовчав.— Наприклад, чому, усвідомлюючи свою безперечну правоту, всі двадцять п'ять років відмовчався Іван Матвійович?.. або — хто давав право Граціанському на гострі до краю політичні обвинувачення, які можна пред'явити лише на підставі відповідних статей радянських законів... та й то після ґрунтовного дослідження?.. або — чому Граціанський зарахував Вихрова до особистих ворогів і яка йому рація була валити свого більш обізнаного з лісними справами товариша? Я натрапив на одну його статтю... вона як снайперський постріл з-за рогу, з тією перевагою, однак, що не залишає дірки в жертві. І от сьогодні я підняв кинуту з ворожого літака підду прокламацію, де ворог закликає зрадників кидати цукор у бензобаки. Візьми до уваги, не отруту, не кислоту, не вибухівку, а цілком безневинний, навіть солодкий продукт... бо таким способом можна вивести з ладу махину на тисячу кінських сил. Люблю шахматні задачі й неодмінно візьмусь розгадати цього ділка коли-небудь на дозвіллі... Але що сам ти думаєш про Граціанського?

— Відпустіть мене, товаришу комісар,— тремтячи всім тілом, попросився Серьожа.— Я спізнаюся на роботу, і Тимофій Степанович, мій начальник, бурчатиме тепер до ранку.

— Нічого, можеш послатися на мене: це важливіше... То чому ж, однак, ти мовчиш?

— Я доводжусь родичем Вихрову, а здогади рідної особи не можуть вважатися за певні свідчення. Отже, я нічого не знаю про цю людину.

— Я питаю тебе, комсомольцю, чому ти мовчиш? — не відступався Морщихін, зупинившись і поклавши руку йому на плече.

— Я не можу, Павле Андрійовичу... — задихаючись і скосивши очі на годинник, що мерехтів подібно до зірки у Морщихіна під рукавом, сказав Серьожа.— Ви самі знаєте, від мене ж таки, на

щастя, хто я... і мені ще самому треба кров'ю заробити право на таку розмову.

— Усе не можеш забути своїєї сутички з Граціанським напередодні від'їзду? Видно, глибоко він тебе того разу поранив!

— Таких речей не забувають до могили — чиєї-небудь з нас двох, товаришу комісар.

Морщихін помовчав; лише тепер починав він розуміти, якої сили отруту, хоч і не вловну ніякими рееструючими апаратами, було узаконеним способом улити в цього хлопчину, котрий, здавалося б, уже не мав ніяких зв'язків з учорашнім днем.

— Заспокойся, Серьожа. Так, я знаю, хто ти... і, крім того, ти мій молодший брат. Ходімо в затишний куточок, і ти довіриш мені свої думки.

— Та справді ж, Павле Андрійовичу, я і сам ще не додумав про нього до кінця... — з останньої сили опирався Серьожа.

— От мене якраз і цікавлять початки твоїх думок. Коли явище не можна покласти на вагу або прожарити в колбі, його вивчають по його місцю серед подібних або по впливу на навколишнє середовище. Так було відкрито галій і нептун. Мені здається, що я теж напередодні великого відкриття, і ти міг би допомогти мені в цьому. Давай руку, і ходімо...

Недалечко стало видно чорні будівлі станції з розчепленим составом на запасній колії. Товариші піднялися були в клуб, але там відбувалася музична репетиція. В сусідньому вагоні, посідавши навколо ящика, хлопці хвацько різалися в бур у, і Морщихін того вечора не звернув на них уваги, хоч азартні карточні ігри було суворо заборонено його ж таки наказом по бронепоезду. Нарешті вдалося влаштуватися на нарах у крайній теплушці, і тут, у цілковитій темряві, не зводячи очей із світного циферблата на годиннику в Морщихіна, Серьожа поділився з комісаром тими, як правило, непомітними для громадськості, життєвими дрібницями щодо Граціанського, про які начувся за багато років у сім'ї. Він говорив, а сам мимохіть стежив за голосом у сусідній теплушці, що стиха виводив під гармонь стародавню, незнайому йому пісню, яка пророчо запам'яталася:

Прилетів ти з поля бою,
Чорний круче, знаю я!
Запеклась живою кров'ю
Здобич кльована твоя.
Ти чому це, знавіснілий,
Все кружляєш в вишні?
Ти кому це руку білу
Із обручкою приніс?

Було видно, що Морщихіна зовсім не зворушує та тоскна туга якоїсь навислої неминучості, що бринить у цій пісні. Зрідка він перебивав свого співрозмовника запитаннями, і тоді ставало ясно, що за цей час Морщихін, зі свого боку, теж уже ознайомився з деякими обставинами, зовсім невідомими Серьожі. Якби до цих

відомостей додати все те, що знала про Граціанського Поля, міг би вийти дуже цікавий обвинувальний висновок, на жаль, без єдиного речового доказу.

2

Та сама ріка донесла Полю разом з її госпітальним табором до покинутого прифронтового сільця. Нічні ліси шуміли навколо, і Поля не впізнала своїх Пустошів, по той бік яких минуло її дитинство, струмувала Єнга, розкинувся розбійницьким табором старий світ, і в самотній невідомості знемагала мама. У геть-чисто спустошеному краї ледве знайшовся один, покинутий населенням, пункт з двома десятками непошкоджених будівель; Полині подруги, ті, хто пам'ятав осінній відступ, казали, що ці промерзлі хатки незрівнянно кращі за намети, напнуті на мокрій землі і замасковані ялиновим віттям поверх плащ-палаток. На виконання наказу встигли за дві доби вишкребти підлоги, збити одноярусні нари, обтягти закончені стіни простиралами, навіть навішати на вікнах гарненькі, фарбовані риванолем занавіски. За спостереженнями старшої медсестри Марії Василівни, за певних умов стає ліками і скромна похідна краса.

Опівночі другої доби прибула перша партія поранених. Ешелон розвантажувався поночі, без жодного вигуку чи стогону, можливо, щоб не привертати уваги війни, що дрімала поблизу; до світанку всі були на ногах, усі спітніли, а Полю, крім того, мудило й мучила свідомість своєї недосвідченості та жалісті. Її вразив тієї ночі часто непомітний для літописців зворотний бік подвигу: дух запущених ран, різноманітність людських страждань і героїчний спокій хірургів, а перш за все лагідна солдатська вдячність за найменшу, мимохідь, ласку. Тут відкрилося, що руки в Полі точніші, обережніші, ніж у багатьох, і — краще від інших уміла вона надати такого положення простреленому тілу, щоб можна було ненадовго забути про нього; і завжди в неї була в запасі кумедна пригода, свіжа радіоновина, слово співчуття, що ним ніби брала на себе частку чужого болю. Вона швидко набула почуття старшинства перед цими зарослими бородами чорноробами війни, проте вона так і не опанувала до кінця рятівної безпристрасності, хоч до цього, здавалося б, мимоволі привчає білий халат. Але саме поєднання цих якостей і прискорило її переведення в палату тяжкого профілю, мовою лікарів, де лежали найбільш безнадійні та безпам'ятні.

Сам Струнников привів її туди, разом з нею постояв у ногах у кожного і пояснив Полі обов'язок усіма способами тягти їх з чорної ями, поки не будуть спроможні стукати кісточками доміно; старече хвилювання, мабуть, спогад про загиблого сина, змусило його додати, що ці люди ще мають після перемоги добудувати матеріальну базу комунізму. Поля гаряче взялася до

роботи, і перший час Марія Василівна не могла нахвалитися нею. Сувора до сухості, з владним характером господині, ця жінка прив'язалась до Полі за її охайність і витривалість і ще за колір волосся, схожий овал обличчя, безхмарність Полиного погляду. Із свідчень при розслідуванні одного нещасного випадку з'ясувалося згодом, що ця жінка часто тужила за єдиною донькою якраз Полиного віку, яка загинула незадовго до війни, що заочно Марія Василівна обвинувачувала якусь акушерку нібито в медичному недогляді, що в армію пішла добровільно і винесла з вогню добрий десяток солдатів, поки не потрапила на спокійнішу роботу в госпіталь Струнникова, до речі, й сама ще накульгувала після поранення.

Завдяки дрімучій товщі Пустошів, що стояли там непрохідним заслоном, не було, мабуть, безпечнішого місця в усій війні. Лише зрідка з глибоких тилів через голову починала бити корпусна німецька артилерія з негайним відгуком нашої сторони, та один раз за весь час трапився повітряний поєдинок. Чотири літаки, зчеплені невидимою ниткою, кружляли в рябенькому такому небі, виблискували площинами... і весь госпіталь з ганків або з вікон стежив за розвитком бою, поки один, з чорним хрестом, не кинувся тікати, а другий, наш, прокреслив димом криву падіння, звичайну для летального кінця... Поки було тихо, Марія Василівна ділилася з Полею первинними навичками професії, маючи намір зробити з неї зразкову медичну сестру того рівня, коли й це другорядне, здавалося б, ремесло стає високою майстерністю. Тепер Поля з чистим сумлінням їла чесний радянський хліб, належний їй за четвертим розкладом; недуга сумніву минула майже безслідно, але малесенька щербинка, як від кору, назавжди лишилася на душі. Так спізнала вона, нарешті, блаженну, без снів, утому, найнеобхіднішу приправу до щастя, і благородну радість майстра від споглядання невпевненої усмішки, з якої, за її прикметами, починається солдатське одужання... та це тривало недовго.

Марія Василівна відразу помітила зміну в Полиній поведінці: не те щоб дівчина остигла, а раптом зникла в ній веселість, за яку немов сонячний промінь зустрічали її в палатах. Чим більше гніву за людські муки назбирувалося в Полі, тим дужче тягло її віддати себе всю на їхнє подолання; чим більше читала про дівчат-снайперів, пілотів, сандружинниць, що ходили з піхотою в атаку, тим глибше перекопувалася, що тисячею хитромудрих материнських способів велика ріка знову приховала її в тихій заводі... Разом з тим дивне чуття, що походило від близькості території їхнього проведеного разом дитинства, підказувало Полі, що зовсім недалеко був і Родіон — досить лише покликати на світанку, щоб він почув її голос! То був некорисливий потяг поділити з ним небезпеку, бо, здавалося, ніхто інший на світі і не міг так потребувати її допомоги. Усе той самий образ невід-

ступно ввижався їй: з розкинутими руками, як і Бобринін у липневому Вариному видінні, лежить він на снігу, обличчям у при смеркову височину, із згасаючими думками. Поля ніколи не простигла б собі зволікання.

Потай від усіх і на порушення правил Поля надіслала куди слід рапорт про переведення її на будь-яку роботу ближче до передової; вона посилалася на свою ще не оцінену спроможність зробити для Вітчизни щось більше, ніж бігати до аптеки, мити поранених, вишкрябувати підлоги в операційній. «Мною й тепер задоволені, спитайте хоч у самої Марії Василівни,— скаржилася вона, намагаючись достукатися в чиєсь серце,— але ж комсомолці належить рости день у день, а я хоч скільки просиджу тут, все одно навіть шкірних швів не зможу накласти». І далі: «...не того боюся, що в розквіті життя перестане битися мій пульс, а в жилах застигне молода кров,— боюся, щоб потім не кинули мені докір, якщо не народ, то совість моя, що зробила занадто мало в порівнянні з тим, що могла». Через кілька днів сам Струнников під час обходу госпіталю строго висварив її за звернення через голови прямого начальства, і Поля зрозуміла, що її послання дійшло за призначенням. Розмова відбулася біля ліжка одного, найлегшого в її палаті пораненого, артилерійського офіцера Дементьєва, якому Поля допомагала в ту хвилину коротати повільний госпітальний час.

Дементьєва зняли з поїзда неприготовним і з небезпечною кровотечею, коли він достроково повертався в частину з глибокого тилу, не закінчивши лікування. Будучи найближче з усіх до підсліпуватого віконця, він зосереджено слухав, як у шибку скребеться завірюха,— найтихіший у Полиній палаті і сердитий на затримку в його військській діяльності, що сталася не з його вини. Поля вже знала, що чим легше поранення, тим вередливіший хворий. У цього не було ні скарг, ні примх, крім однієї: уночі без свідків Поля виймала з його узголів'я зім'ятого конверта і стиха, майже напам'ять, при світлі трофейного стеаринового каганця читала напівстерті олівцеві рядки. Лист був від його нині покійної дружини, з курорту, написаний напередодні оголошення війни, за годину до падіння важкої фашистської бомби на санаторій. Жінка красиво описувала, як чудово чомусь іскрилося небо того дня і які після скарлатини поправився на повітрі їхній малюк, і які плани в неї самої після закінчення консерваторії, і ще сотні подробиць та милих інтонацій, з яких складається музика жіночих теревенів; між сторінками вкладено було пелюстки квітів, уже знебарвлені солдатським потом. Офіцер вислухував листа із заплющеними очима й лише один раз проговорився Полі, що він наробить тепер з фашистським рейхом, якщо йому дадуть хоч завалющу гарматку або лише поржавілого дробовика, нехай навіть уламок шевської кіски!.. А Поля подумала тоді, яких страшних ворогів створює своїми злочинами цей старий світ.

Саме тоді, нечутний як завжди, і нагрянув зі своїм почтом Струнников. Він спитав Дементьєва, чому не спить, і той пояснив, що вночі в нього це якось не виходить.

— Почуваєте себе як? — і потягся був за листом, щоб дізнатися про причину такого недозволеного блиску й люті в очах у хворого.

— Загалом, після того, як влили в мене сімсот п'ятдесят грамів дівочої крові, викручуюсь потроху, товаришу лікар,— стримано пожартував Дементьєв, проте листа не дав.— Тільки голова поки що поганенька, та й ноги... а мені ще багато доведеться ходити. Пробачте, товаришу військлікар першого рангу, але ми в артилерії досягли незрівнянно кращих успіхів, аніж ви в медицині.

Струнников добродушно погладив вуса.

— От нам і доводиться разом розплачуватись за ваше нехтування медичною наукою... все поспішаєте, товаришу капітан. Та й ви теж, Вихрова. Чув, збираєтесь залишити нас без своєї авторитетної допомоги й консультації?

— Скоріше до справжньої роботи хочеться...— провинно прошепотіла Поля.

— Ви й так на справжній роботі! А втім, усі ми нероби в порівнянні з тим, що від нас вимагається. Нічого, скоро-скоро в нас работки збільшаться...— Старий по-батьківському поплескав Полю по плечу, дав команду частіше провітрювати приміщення і пішов у супроводі шелестючого почту.

У нього були причини для того пророкування: цілу ту ніч тихенько деренчали шибки від не дуже далекої канонади. Внаслідок великого військового пересування на північній ділянці фронту під обід другого дня почали прибувати чергові партії поранених. Тепер уже до важкого профілю належала більшість палат, але в Полі новеньких поклали тільки двоє, зате в такому стані, що не можна було вийти ані на хвилину.

По суті, перший з них був уже вбитий: осколок увійшов йому в черевну порожнину разом з клаптем шинелі. З полкового медсанбату його доставили в стані глибокого шоку і зі значним запізненням понад шестигодинний строк, протягом якого ще лишасться надія на порятунок; бурхливий септичний процес тоді вже почався. Додана на допомогу Полі санітарка Лія розповіла кризь плач, начебто в операційній лише заглянули в нього й зараз же зашили, як вона висловилася, щоб не розстроюватись. За всі три дні так і не взнали ні частини його, ні прізвища, ні національності... але щовечора сіра зимова блідість на його обличчі змінювалася невгамовною західною загравою, інерція бою зривала його на лікті, а із запухлих губ навперемінно вихоплювались то незрозумілий вигук а с с а, яким кавказці підстьобують себе в лезгінці, то пристрасне й хрипке п и р о д! п и р о д! — наче піднімав товаришів в атаку. Тоді Лія забобонно оглядалася в темний куток, звідки на вмираючого все котилися розпечені ворожі тапки, і, маленька, кволої будови, не могла ні заспокоїти, ні навіть

зігнути його каталептично відкинутої назад руки з уявною зв'язкою гранат.

— Ну чого, чого ви так дивитесь на нього, Дементьєв? Не годиться, я комісарові на вас поскаржуся,— у розпачі шепотіла Поля.— Ну, погано товаришеві. І тут відпочити ніяк не може од війни... та одверніться ж, закрийтеся ковдрою, спіть... адже ніч.

Той відповів не зразу, з моторошною лагідністю і з сухим блиском в зіницях:

— Ніяк того не можна, люба товаришко... і ніхто від видива цього одвертатись не сміє. Якби моя воля, я б за півку оце зняв та всіх на землі під страхом лютих різок дивитись примусив би.— Видно, він розраховував на те природне, єдино рятівне для людства обурення, яке виникає в усьому живому, за винятком явних нелюдів, з того, що людська мука стала звичайною річчю на світі.— Так що йди у своїх справах, Полечко, не заважай мені заряджатися!..

Місце навскіс, біля грубки, в ті самі дні зайняв ще один поранений, наймолодший від усіх у госпіталі. Коли приймали, Поля, нахилившись над його ношами, подумала спочатку, що це Родіон, не дочекавшись її, завітав сюди з передової: той самий крутий розбіг брів, той самий упертий, безвусий рот... навіть не посміла сама стерти з його обличчя бруд навпіл з потом страждання. Від кожного подиху виразний клеїт схлипував у нього десь під правою лопаткою, і госпітальним дівчатам здавалося, що ніякими оркестрами, ніякими гарматами не можна було заглушити цього рваного, хрипкого звуку. Поки підшивали легеню і плевру, щоб закрити доступ повітря знизу через пробіну, Поля кілька разів прибігала в сіни — послухати, принавши вухом до дверей операційного приміщення. Вперше їй не вистачило витримки: крім пробитої грудної клітки, у хлопця виявили глибоке осколкове пошкодження стегна, що було так само небезпечним. Через півтори години пораненого внесли у Полину палату, чистого і непритомного. Удосвіта він розплющив очі, і Поля остаточно переконалася, що це не Родіон: у Родіона були карі, а в цього зовсім сині, але не такі сині, як, скажімо, квітучий льон опівдні на Бззі, а під колір снігу в морозному присмерку. Ні, це був не Родіон, а інший, незнайомий, Володя Анкудинов, зв'язковий партизанського загону. Залп шестиствольного міномета наздогнав його під час переходу лінії фронту з паперами, яких після прибуття в госпіталь при ньому вже не було.

Уранці Володю з дозволу Струнникова півгодини віч-на-віч розпитував офіцер, який прибув з партизанського штабу. Вдень його стан настільки покращав, що можна було накласти гіпс на розбите стегно; радість, що він у своїх, а не в полоні, допомагала йому переносити біль. Він навіть знайшов у собі мужність пожартувати, що, мабуть-таки, тепер він не зможе іноді потанцювати б а р и н ю у себе в клубі; з переконаністю справдешнього лікаря Поля пояснила йому значення лікувальної гімнастики:

звичайно, перший час йому доведеться обмежитись легкими західними танцями, в усякому разі, без надуживання присядкою... Але вона й справді вірила, що коли-небудь згодом, у Лощкарьові на гулянні, зустріне Володю з його милою, і, ясна річ, він не впізнає своєї доглядальниці, а Поля шепне Родіону, що й цей лейтенант теж лежав у неї і вона його виглядала... Ні, це був не Родіон, але ніби менший Родіонів братик!

Дві доби Поля висиділа біля Володі, не склепляючи очей, а коли, дуже міцно проспавши п'ять годин в усьому одязі, в духоті селянського полу, знову прибула на чергування, вона застала в палаті сутінки, досить звичайні при частих аваріях на електростанції. Наїжвившись від холоду, чи що, Лія в своєму кутку нерухомо дивилася в неспокійне полум'я каганця. Цілком можливо, що саме це безупинне, марудне розгойдування вогню над рудим нагорілим гнотом і викликало відчуття тривоги і особливої, ніби шерсткої, рашпильної тиші, яка супроводить великі нещастя. Володя був у забутті після морфію, а місце кавказця, як Поля помітила згодом, уже займав хтось інший, такий самий безпам'ятний. Поля спитала Лію пошепки, чи не скоїлось чого за час її відсутності, але Лія не відповіла, тільки махнула рукою і вибігла, затулівши рота кінцем косинки. Більше розпитувати не було кого, Дементьєв лежав боком, підібравши коліна до підборіддя і накрившись з головою, хоч і не спав... Та й ніколи було питати: Володя прокинувся через три хвилини після того, як Поля стала на чергування, і приблизно за півгодини до ночі, чи не найстрахотливішої у Полиних спогадах, включаючи все, що сталося з нею протягом того місяця.

Володя дивився просто на Полю, але не бачив її, бо дивився на щось інше, важливіше, усередині себе. Раптом він промовив задубілим язиком, що журавлі летять, і Поля подумала, що це — продовження сну. Однак через нелічену кількість хвилин він цілком свідомо поскаржився, що його пече в стегні, під гіпсом. Сповнена найгірших здогадів про осколок, що залишився в рані, вона чиркнула сірника: і справді, чорна застигла калюжка поблискувала на підлозі під Володимим лежаком, збільшуючись від розміреного, як маятник, капання. Поля кинулася надвір по допомогу, і їй пощастило: там, біля третьої звідси хаги, юрмилися жінки в білих халатах, здається, четверо... але, можливо також, що їх було і шість.

— Дівчата, Володя помирає!.. — з ходу вигукнула Поля й додала, щоб швидше шукали Сергія Арсенійовича, бо в п'ятій палаті помирає Володя Анкудинов і треба негайно різати гіпс, щоб зупинити кровотечу, і ще щось вигукувала про осколок, що зрушився у стегні.

За ті чотири дні все населення госпіталю полюбило Володю за сувору, недитячу гідність, з якою він ішов з життя. Та ніхто не озвався на Полин поклик — чи тому, що не відразу до них дійшло, про кого мова мовиться, чи сталося щось не менш грізне.

Всі вони чомусь стояли там не на стежці, а в глибокому снігу і зовсім легко одягнені, незважаючи на те, що на ніч мороз брав дужче, і говорили навперербій, благаючи когось отямитись і нічого поки що не заподіювати собі. І в центрі, біля нахиленої верби, Поля побачила Марію Василівну з відкинутою назад головою і з виразом скоріш божевілья на обличчі, ніж навіть найтяжчого розпачу. А тільки-но зрозуміли, про що кричала Поля, двоє одразу ж повели Марію Василівну попід руки до хати, інші побігли по Сергія Арсенійовича, та його як на гріх не знайшли ніде, і на це пішло багато часу, а коли повернулися, задихаючись від бігу, біля Володиного ліжка були всі ті, кого шукали, крім самого Струнникова, який напередодні виїхав до штабу армії.

— Та не галасуйте ж ви, нещасні! — ще в снігах шепнула Лія до тих, що входили.

Було й так тихо. Володя Анкудинов, як і раніше, сидів у подушках, глибокі складки дозрілості пролягли біля перенісся і в кутиках рота. Ніхто нічого не робив, усе можливе й марне було вже застосовано. Галька, сестра з перев'язочної, ще тримала шприц, і інші теж тримали щось, блискуче з рожевим вилиском, а Сергій Арсенійович із закачаними руками протирав окуляри полою забризканого халата. І Поля разом з усіма пережила те почуття, що буває в людей, які проводжають когось на нічній пристані під час відходу великого корабля.

Старший хірург надів окуляри, як тільки вмираючий розплющив очі. Вслухаючись у щось і не поспішаючи, наче він знав свій час, Володя уважним поглядом обвів людей, що стояли перед ним. У ці хвилини він був старший і, отже, сильніший від усіх, зокрема і від Дементєва, який одвернувся до стіни з ковдрою на голові, — така ясна свідомість того, що відбувається, була у виразі Володиного обличчя. Потім рух пробіг по його губах: наче шукав у пам'яті прощального слова, яке годилося б старшому в таку хвилину, і не міг його вловити. Поля клялася згодом своїм новим подружкам, ніби ясно розібрала його останню фразу: «Спасибі вам усім... від імені Батьківщини...», право на яку дає лише висота вчиненого подвигу.

Це сталося наприкінці дев'ятої години, і відразу по тому почався небувалий на тій ділянці фронту артилерійський шквал; він чудом перемахнув через Пньовку, де розташувався госпіталь Струнникова. Дві зустрічні бурі рвонулися з обох боків, розпанахавши повітря; в самій Пньовці випадковим снарядом рознесло щойно налагоджений того дня освітлювальний двигунець, який уже надвечір сам зламався. Вночі Поля ані на мить не заснула. Вранці вона, втомлено й недовірливо усміхаючись, вислухала повідомлення про те, що німецька атака захлинулася; вона на все життя зберегла переконання, що ніяка там атака, а просто вся війна салютувала відважному партизанському воїнові, котрий не встиг вчинити найзначніших своїх мирних подвигів, заради яких ненадовго приходив на цей світ.

Злочин Марії Василівни полягав у тому, що вона за поспіхом без попередньої спроби на сполучність влила кров не тієї групи пораненому кавказцеві, який був у тяжкому шоковому стані. За рапортом Струнникова, що повернувся рано-вранці, слідство почалося негайно, і потім усе покотилося так швидко, що Поля навіть не встигла побачитися з Марією Василівною перед від'їздом. Уже надвечір до Пньовки прибув на всюдиході молодий, вельми красномовний і чіткий капітан; назвався він дивізійним юристом. Після короткої розмови з адміністрацією госпіталю, причому комісара дуже здивувало, що розпитував він у першу чергу не про поведінку винної, а про моральне обличчя санітарки Вихрової, приїжджий юрист висловив бажання особисто зустрітися з Полею. Зберегти цей виклик у секреті від подруг не вдалося; вона вирушила на допит, сповнена дуже недобрих здогадів; частина з них стосувалася безпосередньо її батька.

Незважаючи на прекрасні, висловлені вголос, характеристики комісара і запевнення капітана, що самій їй нічого не загрожує, Поля пригнічено мовчала. До того ж її морозило від пережитого хвилювання, якщо не від дуже сильної простуди, що тепер лише далася взнаки. Розмова відбувалася при кількох свідках; над сплющеною артилерійською гільзою горів жовтий бензиновий, з сіллю, вогник — освітлювальна новинка того періоду війни. Стисло записуючи Поліні свідчення, капітан усе цікавився, коли саме сталося нещастя, до чи після виходу станції з ладу; видно, він припускав, що в сутінках і в метушні легше було переплутати ярлики банок і цифри в історії хвороби. Уточнення цих обставин теж забрало якийсь час.

— Нічого не бійся, Полю: бачиш, як гарно всі говорять про тебе...— ще раз заспокоїв її капітан.— Однак, як я зрозумів, у тебе нема належної медичної освіти?

— Але все одно, це сталося до мого повернення в палату, коли я ще спала як убита. Що ж до Марії Василівни, це була дуже обізнана... і взагалі хороша жінка,— запевняла Поля і раптом здригнулася, помітивши, що згадує про неї вже в минулому часі.— Я ручилася б за неї, як за рідну матір!

— Так, зрозуміло... але не квапся,— кивнув капітан.— До речі, твоя мати перебуває теж десь тут... поблизу?

— Ні, вона залишилася по той бік, у Пашутинському лісництві...— Поля мінилася на обличчі, признаючись у цьому.

— У німців, значить? Так-так, дуже добре.

— Що ж тут доброго, що так вийшло?! — спалахнула Поля, готова обстояти, навіть поділити вину цих двох, майже однаково близьких їй, відсутніх жінок.— Ну, гаразд, мені можна йти... чи повезете куди-небудь?

— Я дуже прошу тебе заспокоїтись, Полю,— сказав капітан,

злегка торкаючись її руки.— Проти тебе нема зовсім ніяких обвинувачень...

Дальші побіжні запитання стосувалися самої Марії Василівни, зокрема — чи не помічала вона потайливості в її характері, і тепер виявилось, що справді, вона дуже вправно приховувала свій за давнений порок серця, боячись, щоб її не відчислили в тил. Потім капітан сказав про бажання старшого слідчого познайомитися з Полею особисто, але не тут, на місці, а в себе, в приміщенні воєнної прокуратури, кілометрів за двадцять від Пньовки. Трошки змінившись на обличчі, Поля слухняно спитала, чи треба їй брати з собою і речі, але він роз'яснив, що потреби в цьому нема, бо, якщо тільки не розхворіється, через день уже повернеться на місце служби. Одягаючись, Поля просила тих, що залишалися, доглянути Дементьєва, щоб удруге не втік передчасно на передову: сама вона добре знала, що він не втерпить до остаточного одужання. Всі переглянулися, а Струнников збентежено підійшов і поцілував Полю в лоб, і вона мало не розревілася у відповідь на несподівану за таких обставин ласку.

...Знаючи приблизно розташування сіл, Поля трошки здивувалася, що після виїзду з Пньовки машина звернула зовсім в інший бік, але тепер їй не слід було розпитувати. А втім, проводжаний був такий люб'язний,— навіть накинув хутрянку ковдру їй на ноги,— що наприкінці подорожі Поля перейнялася довірою до нього і сама почала розповідати про госпітальні зустрічі, найбільше про Володю Анкудинова, якому так хотілось, але не пощастило побачити хвалене московське метро і поїсти морожива у сріблястому папірці.

— А найприкріше,— закінчила Поля, знову повертаючись до Марії Василівни,— все це сталося на другий день після оголошеної нам подяки командування. Комісар так розхвилювався, що стріляти почав...

— У кого ж він стріляти почав? — без попередньої цікавості спитав капітан.

— А ні в кого, просто разочків зо три в підлогу випустив, коли йому про Марію Василівну доповіли. Видно, щоб розрядитися...

Проморожена зоряна виднота стояла тієї ночі, але Поля не впізнала знайомого села. Величезний в'їз з гвинтівкою і в кожусі тупцяв біля ганку великої, багато ставленої хати. Залишивши супутницю у прохідній комірчині, де на лаві стояв польовий телефон, капітан, не роздягаючись, пройшов далі, до світлиці, і звідти через прочинені двері Поля почула заклопотане, сказане між роботою: «Хай увійде», після чого проводжаний пішов, підбадьорливо торкнувшись Полиного плеча на прощання.

Не було нічого особливо примітного там, у гаряче натопленій, без вікон кімнаті, крім загадкової, на всю стіну, сатинової завіси, з-під якої видно було краєчок карти. На голому столі лежала

тоненька папочка, видно, особиста Полина справа; вона давала підстави гадати, що ці двоє військових цілий вечір тільки й дожидалися Полі: виходить, пригоді у Пньовці приділялась особлива увага... В обох було по дві шпали на петлицях, але вона відразу здогадалася, що старший з них буде не той привітний і з підстриженими вусиками, за столом, а другий, що курич осторонь, з високим лобом і пильним, з-під зрізаних повік некліпаючим поглядом: такий навряд чи зважить на попередні заслуги Марії Василівни. Поля назвалася, як слід за уставом, і спрямувала уважний погляд на жменьку загострених кольорових олівців у вкороченій гілзці на столі.

Для початку молодший спитав, чи встигла повечеряти перед від'їздом, чи не змерзла, чи не хоче чайку з дороги. Поля відповіла, що не таке тут місце та й настрої не такий, щоб забавлятися дурницями.

— Тобі видніше, сідай в такому разі, Аполінарів Іванівно... Ну, як живеться, воюється як?.. ти ж, пригадую, доброволець?

Поля вирішила, що на таке, поставлене лише для ознайомлення, запитання можна й не відповідати.

— Що ж, живемо, як на дачі,— і знизала плечима.— От учора тільки полякали трошки, а загалом непогано живемо.

— Це правда, тут у вас безтурботне життя поки що,— глянувши на товариша, погодився той, молодший.— Ми спочатку думали, тишко-дівчина, а ти он яка... гостренька. Скидай беретика, сідай, не на допиті... отак. Тепер перепочинь трошки і доповідай.

— Я вже перепочила... про що доповідати? — облизнувши губи, спитала Поля, щоб уточнити.

— А нас усе цікавить, на те й сидимо тут.

Поля глибоко зітхнула, наче в крижану воду йшла, і раптом сторопіла: ніколи ще чужа доля не залежала від неї в такій мірі.

— Гаразд, я почну з того, що...— гаряче заговорила вона,— незважаючи, що їй уже понад сорок років, Марія Василівна є вірною дочкою нашої любимої Батьківщини. В усьому вона виявляла себе на роботі як цілком передова людина, охоче ділилася досвідом з нами, молодшим персоналом... і не тільки ми, дівчата, а й поранені, хоч кого спитайте, завжди про неї говорили з глибокою щирою вдячністю.

Майор за столом нетерпляче постукав олівцем.

— Стривай, а чого ти хвилюєшся?.. Все пальці ламаєш! І про Марію Василівну ти в іншому місці викладаєш, ти нам краще про себе розкажи. Та не цокоти, як з кулемета, а простіше, живою мовою... от як з подругами розмовляєш.

— Що ж, можна, в такому разі, і про себе...— ослабилим голо- сом промовила Поля.

Вона почала розповідати тими ж словами, як під час свого вступу до комсомолу, але осіклася, злякавшись загальновідомих тепер, несприятливих подробиць у своїй жалюгідній біографії.

І хоч ніколи їх не приховувала, раптом подумала, що саме за них, а не тільки з великодушності своєї, їй доведеться поділити злочин Марії Василівни і взяти на себе частину чужої вини.

— Усе підряд розповідати чи тільки найголовніше? — розгублено шепнула вона.

— Про час не турбуйся... хоч цілу годину! — дружньо усміхнувшись, підказав старший.

— Добре,— і, для сміливості торкнувшись комсомольського квитка в нагрудній кишенці, стала розказувати про себе тремтливими від збентеження губами і якомога казеннішим голосом заради більшої точності.— Я народилася в столиці нашої Батьківщини Москві, та тільки вже нічого про те не пам'ятаю, бо все свідоме життя провела спочатку в Пашутинському лісництві, з мамою, а потім у місті Лошкарьові, в сім'ї одного тамошнього заслуженого ветеринара Павла Арефійовича... не чули? Вулиця Калініна, двадцять два, за рогом у подвір'ячку... Він власною працею вибився з найбідніших селян і став визначним спеціалістом по рогатій худобі. Мама моя справді походила з поміщицького мастку, та тільки її підкинули туди в дитячому віці, коли вона ще не розуміла, як у наш час... ну, наших передових ідей і взагалі класового розшарування...— Поля запитально перевела погляд з одного майора на другого, але вони слухали її, не перебиваючи і не підводячи очей.— Що ж до мого батька, то він професор лісової справи. Він взагалі досить відомий, бо його ціле життя дуже ляяли... в різних газетах.

— Заслужено ляяли? — побіжно докинув той, старший.

— Ні,— переконано відповіла Поля.— Він дуже такий сумлінний і, головне, думок не вміє приховувати. І він хороші думки пише... зі своєї галузі, звичайно, що ліс треба берегти, бо він не тільки є зеленим другом для людства...

Вона не доказала: молодшого стукотом викликали на телефон, і він вийшов ненадовго, щільно причинивши двері.

— Як же так його берегти?.. не рубати його, чи що, муром від народу відгородити? — чомусь домагався точної відповіді той самий, старший.

— Чого ж? — усміхнулася Поля на його нетямущість.— Прос-то з розумом його використовувати. От у нас, коли на Пустошах ліс рубали, я сама бачила: колоду вивезуть, а дві на місці гниє. Якщо вчора про майбутнє не думали, то вже нам цього ніяк не можна. В батька мого, як і в мене, Вихров прізвище... теж не чули? Скільки років його луццюють, а він хоч би що. Він взагалі роботяга в мене.

— Десь, певне, й тобі кривдно за батька?.. в тому розумінні, я хочу сказати, що йому від своїх-таки терпіти доводиться.

Сама на це запитання він домагався відповіді особливо наполегливо, але Поля промовчала. Тоді він спитав несподівано, що чути від Олени Іванівни з Пашутина, і Полю здивувало запитання, бо, по-перше, на Єнзі були німці і, крім того, ніде в анкетах

імені матері Поля не зазначала. Обізнаність майора вона віднесла на рахунок установи, куди її привезли; в цей час повернувся молодший.

— Гарні ваші місця на Євзі,— сказав він, увійшовши.— Знудгувалася за ними, мабуть?

— Ще б пак! — потішено усміхнулася Поля.— Я їх усі до одного знаю, із зав'язаними очима не заблукаю... можна сказати, мені там кожна травинка на голос відгукується.

— Що й казати, місця заповідні,— підтвердив старший.— Дивно, однак, хоч скільки я перед війною блукав з рушничкою по ваших місцях, а от не пам'ятаю Пашутинського лісгоспу. Як же я міг його прогавити? — Вагаючись, він глянув на завішену карту, але потім розстелив на столі другу, масштабом дрібнішу.— Ну-бо, покажи мені, дівчинко, де він тут.

Зашарівшись від задоволення, Поля підійшла до карти з його боку.

— Ось, коли від Пньовки зрізати цей кут, крізь самі хащі, тут спершу Судовики будуть,— заговорила Поля, сміливо ведучи олівцем через плутанину незрозумілих їй гребінчастих ліній,— а потім ось у цьому місці полушубовське згарище минути...

— Аякже, знаю Полушубове, не раз молоко там пив!

Поля замислилася.

— Але можна й коротше, лісовим путівцем на старий тракт вибратися, до самого Шиханового Яму. Теж гарне село, тільки слава погана. Тут, десь зовсім близько, повинен бути курячий радгосп, де директором Олексій Петрович. Нема, видно, карта стара... перед самою війною його відкрили. А з Шиханового Яму ліворуч звертайте біля каплички, де за царизму купця зарізали, і тоді лише дванадцять кілометрів до Пашугина залишиться, ось! — І гострим олівцем з точністю до метра показала те місце, де була тепер її мама.

Переглядаючись і притримуючи різок карти, щоб не загинався, обидва майори стежили за маршрутом з-за Полиного плеча. Один спитав, між іншим, звідки Поля так добре знає місцевість, і вона пояснила, що останні три роки працювала вожатою піонерських загонів у цьому районі.

— Я ж, крім того, трошки масовик...— із збентеженою гордістю сказала Поля.— Водила дітей у далекі екскурсії, збирала з ними лікарські трави... і серед них ефіроолійні, показувала їм розрізи ґрунтів...

— ...певно, сузір'я теж,— підказав старший.

— Сузір'я — це вночі, а діти вночі сплять,— резонно відповіла вона.

Усі помовчали, карта сама звинулася в ролик.

— Що ж, товаришу Осьминов, пора їй відкрити наші секрети...— сказав молодший майор і ще раз з пронизливою увагою оглянув Полю з голови до п'ят.— Отож, прочитали ми твою заяву, Аполінаріє Іванівно, де ти просиш складного службового

завдання... і дуже він нам сподобався, твій лист. Щоправда, у слові в і сті м'який знак у тебе ні до чого, але... все одно сподобався. Знову ж докази твої дуже переконливі, і приємно взнати, що ми в тобі не помилилися. Тут ми з майором Осьминовим і придумали тобі можливість одвідати рідні місця...

— Але ж там німці тепер! — здивувалася була Поля, і раптом у шанобливому мовчанні цих бувалих людей прочитала все наперед, і дух у ній затягло, а серце стало тверде й маленьке, як, мабуть, у молодого стрижа, коли він з розльоту вчиться кидатися у хмарне бескеття неба.

— Ти пробач нам, Полю, за наші попередні незграбні хитрощі, — говорив далі старший, через стіл взявши її за руку. — Дуже скоро зрозумієш, що вони для твоєї користі. Так от, як ти дивишся на те, щоб прогулятися по тому маршруту, який ти намітила?.. тільки біля каплички, де зарізаного купця знайшли, ліворуч не звертати, а просто на Лошкар'єв... га?

Не кажучи вже про безперечну важливість доручення, вона мала нагоду перевірити себе й нарешті розкрити зміст скупих рядків про чужі подвиги у зведеннях Інформбюро, де час від часу метеорно зблискували імена її відважних сучасників. Де-що з таких газетних вирізок вона зберігала в комсомольському квитку разом з материною фотокарткою і Родіоновими листами.

— Я вирушу туди з кимось... удвох? — спитала Поля не з малодушності, а щоб зібрати силу на остаточну згоду.

— Ні, ти підеш сама і вночі. Ближче до місця ми підкинемо тебе на літаку. Вовків ти навряд чи зустрінеш, розбіглися, а вже німців... і найнебезпечніших до того ж — ніяк не минути. Справа термінова: правду кажучи, багато що залежить від успіху твого походу. — Він помовчав, ніби підкреслюючи значення сказаного. — Якщо відмовишся, тобі просто доведеться забути нашу розмову...

Самі Полинні очі відповіли: о, якби їй тільки й судилося в житті зупинити тілом кулю, що летить у бік Батьківщини, то й для цього варто було народжуватися на світ!

— Ой, що це ви... — спалахнула Поля. — Звичайно, я виглядаю молодшою від своїх років, але ви не думайте, я зовсім не боягузка... навіть мерців боягись перестала. І знаєте, — вся загорючись, вигадала вона, — мені вже доводилося в одному спектаклі дочку мільйонера грати... у мене й сережки золоті є: батько мамі на весілля подарував. Такі кучерики собі зіб'ю — всякого фашиста зачарую. А коли ще манікюр зробити та губи підкрасити...

Полі здавалося, що саме в такому вигляді їй найзручніше ступити в той грішний і смертельно небезпечний світ, і її слухали не перебиваючи, а старший почав закурювати чомусь тремтячою рукою і поверх сірника все дивився на Полю, і чим більше вона розходилась і ставала веселішою, тим сумнішим, суворішим і старішим робилося його обличчя.

— Серезжки, мабуть, можеш і взяти з собою, це добре, а от щодо кучериків — річ зайва, — роздільно і жорстко сказав той, якого звали Осьминовим, бо настав час попередити Полю про можливі несподіванки в її прогулянці по рідних місцях. — Бач, Полечко, в них там, у старому світі, багато всяких панів, які дуже люблять охайних і маленьких російських дівчаток. Знай, що всі ми, скільки нас є на цій землі... всі будемо стежити за кожним твоїм кроком, але заступитися там за тебе не буде кому, тому й губи красити не треба... так, не треба.

Він глянув Полі в самі вічі, поглядом доказуючи те, чого не смів, зважаючи на її чистоту, промовити вголос, і Поля витримала його погляд. Потім вони побіжно обміркували деякі технічні подробиці задуманої справи, але справжню причину, чому її послали в довгу й небезпечну дорогу, вона взнала лише напередодні походу.

— А що ж подумують про мене в госпіталі, коли я не повернуся вчасно? — сполошилася Поля наприкінці розмови.

— Чим гірше подумують, тим краще. І взагалі коли-небудь роз'ясниться все хороше і до певного часу — секретне на світі, — сказав Осьминов, запрошуючи її до першої жертви, за якою незабаром пішли інші.

Ніхто не бачив, як її провели спати в напівзанесену, на околиці, хатинку, звідки вона вийшла через кілька днів, так і не згадавши назви села.

4

Незначне кількістю мешканців та обсягом промисловості місто Лошкар'єв за останні роки перед війною стало залізничним вузлом і перехрестям поліпшених шосейних шляхів. Оволодіння ним вивело б наші частини у фланг головного північно-західного угруповання ворога, тому втрата Лошкар'єва позбавляла німців будь-якої рації чинити опір на цьому клаптику російської землі. Готуючись до грудневого удару під Москвою, радянське командування проводило остаточну розстановку сил і уточняло відомості про ворога — про його оборону і характер військових перевезень, про розміщення штабів і складів, належність армійських з'єднань до роду зброї, без чого найпереможніша армія потрапляє в становище осліпленого богатира.

У ці напружені дні перестала відгукуватися на виклики оперативна група з надійних місцевих патріотів, залишена в Лошкар'єві під час осіннього відступу. Причини їхнього мовчання були невідомі, навряд чи провал внаслідок зради, швидше загибель радиста разом з рацією, заперенгованою в роботі. В останньому повідомленні звідти говорилося про те, що в місто прибуло два великих штаби невиясної нумерації, а на добу пізніш авіарозвідка донесла про посилене зосередження ворожих танків за Ши-

хановим Ямом, на північній околиці Пустошів. Становище вимагало посиленого нагляду за Лошкарьовським районом і, в першу чергу, термінового вирадження якнайвірнішої людини в німецький тил для відновлення перерваного зв'язку.

Вибір припав на Полю саме тому, що вона зовсім не мала потреби у так званій легенді, тобто у вигаданій версії на пояснення своєї присутності на окупованій території. Коли не брати до уваги того, що в неї був комсомольський квиток, здавалася цілком природною втеча дурного дівчиська, дочки розореної російської дворянки й зацькованого довгочасними нападами професора. З цього погляду смішні, дутого капіталі з емалькою сережки, самий метал їх, наявністю якого капіталізм вимірює гідність і благонадійність людини, теж були Полі на руку. Перевагу давало їй те, що посилали Полю в ту саму місцевість, де знали історію її матері і, отже, кожен з євезьких старожилів міг підтвердити всі ці обставини. Навіть добровільний вступ Полі у прифронтний госпіталь мав у цьому світі вигляд хитрого кроку, що полегшував їй перехід до ворожого табору.

Полі дали кілька днів на те, щоб вона зжилася в цей огидний, але рятівний варіант своєї біографії. І тільки-но впевнилася себе, що справді тікає під мамине крильце з голодної, розбитої, обложеної Москви, тільки-но розжалобила себе своїми нещастями, — завдання одразу здалося їй значно легшим і простішим. У цьому випадку досить правдоподібний вигляд мала б і така саме по-дитячому безрозсудна вигадка, як забігти на деньок до Лошкарьова — одвідати свою вулицю, заглянути у вікна школи, мимохідь погладити трое деревець, які сама посадила в парку Молодості. А тоді вже їй хоч-не-хоч доведеться запам'ятати, що говорять люди на реєстраціях чи в газових чергах і де частіше зупиняються штабні машини, і звідки, як правило, виходять чванливі німецькі пани в пишній генеральській формі. Як нагорода за це, може, й станеться так, що дорога назад лежатиме якраз через Пашутино... і тоді вона неодмінно побачить маму на Попадюшиному ганку, але, звичайно, і взнаки не дасть, навіть одвернеться, вдячна вже й за те, що мама її, хай самотня й схудла, однак жива, жива!

Спочатку все це трошки переплуталось у Полі в голові, проте під кінець скріпилося нитками цілком природної логіки, зрослося, наче так воно й було насправді. Наче вже прийшла і, тремтячи з переляку, впала в мамині коліна, і мама спочатку нагримала на дочку пошепки за такі одчайдушні пустощі, а потім, опустивши занавіски на вікнах, напоїла її, закоцюблю, чаєм; і ніколи Поля не дрімала так солодко, угрівшись з морозу і з утоми, поки мама не сказала над нею голосом Осьминова:

— Ну, пора нам, Аполінаріє Іванівно... вставай!

У хаті стояли сутінки. Мерзлякувато потягаючись, Поля сіла на лаві. Виявилось, вона спала одягнена, за столом, поклавши голову на затерплі, складені калачиком руки. Їсти не хотілося,

тільки пити... хоч теж не дуже. Все було готове. Осьминов, уже в шинелі, поклав перед нею умовлений клуночок з білизною і хлібиною, загорнутою всередині. Від особистого майна в Полю тепер залишалися лише гарненькі строкаті рукавички маминого в'язання та ще одна, затаєна від Осьминова в кулаку, лише зважаючи на її мізерність, і справді зовсім безневиненька річ, не сережки. На останній нараді довелося відмовитись від цього речового аргументу, бо він міг викликати підозру своєю незвичністю.

— Небагато ж у тебе залишилось, дівчино, після пограбування більшовиками твоїх спадкових феодальних л а т и ф у н д і й,— засміявся Осьминов, чекаючи, поки Поля перезувалася з валичків у зношені, зате з новими калошками черевики.— Дивися, щоб не муляли ніг, є ще час перемініти... Як настрій?

— Настрій у мене, може, й непоганий, а от...— вона прикусила губу, сердячись на себе, що так довго не може затамувати неприємного холоду в лопатках.— Листа мого перешлете Родіонові лише в тому разі, якщо не повернуся. Там у мене слова різні такі... а то смішно вийде.

— Зрозуміло, зрозуміло,— шанобливо відгукнувся Осьминов.— Головне, не думай ні про що, твоя лінія ясна. Ти зі страху до матері втікаєш... і потім, як минеш Судовики, з битого шляху вже не звертай. Воно, звичайно, ліс — і друг людства, та невидючий: може зосліпу вивести тебе на десятий кордон. Одне слово, добре дивися, щоб на той клятий німецький бункер не наразитися... Ходімо, пора!

За всю дорогу не обмовилися ні словом. Чоловіки сиділи ззаду, двоє. Машина рушила в напрямі на Пньовку, але за півкілометра звернула на путівець, і госпіталь з Дементьєвим залишився ліворуч, за ліском. Швидко темніло. Останнє, що Поля розібрала в раптом зарябілій імлі, було незнайоме озерце із вмержлим у лід човном, потім сніжинки заліпили оглядове скло. В забутті Поля не помітила, як під'їхали до якоїсь річки... невже ж це й була її люба Склянц? Чорна й сердита, як з похмілля, вона сама там шуміла у сніжних підмитих берегах. Далі машина чомусь не пішла, хоч Осьминов одразу знайшов брід. Розвідник у маскувальному халаті не питаючи узяв Полю на руки, щоб не налилася вода в калоші.

— Глядіть, я ж важкенька,— попередила Поля, хоча щось інше хотіла сказати.

— Нічого, відпочивайте поки що,— відповів солдат, несучи її бережно і зручно, як у колиці.

— А тиша яка! — шепнула Поля з вдячності і щоб наостанку ще раз почути рідний голос.

— Це правда, німці в нас смирні. Під Москвою міцно стукають, а тут у нас, між іншим, навпаки. Останнім часом навіть деяка тихуватість за ними спостерігається...

Крізь чагарник на лісовому випасі зачорнів літак. Усе було готове й тут. Попрощалися діловим потиском рук, як рівні. Осьминов сам застібнув на Полі парашутні лямки і підсадив у кабінку. Тріскучий вітер шмагнув по обличчю. Це взагалі був перший Полин політ, але не було ні думок, ні страхів, крім одного: щоб часом не заблукав льотчик у такій темряві! І ще. «Ну, що б ти сказав, славетний вояко Родіоне, якби міг помилуватися мною зараз?» Усе йшло гаразд поки що, хоч давно вже внизу розстигалася ворожа територія... Спочатку було трошки чудно й незвично Полі, що заради неї самої летить цей військовий літак, але згодом минуло і це. Поля здивувалася трохи, що ні разочку не пальнули по них, бо ніч випала без єдиного пострілу чи ракети, наче й не війна зовсім, а просто зимова ніч... Льотчик зменшив кількість обертів мотора, машина нахилилася у віражі.. і після того чи не саме повітря вирвало Полю назовні, і вона пішла напрапале вниз, у колючу, свистячу, байдужу невідомість.

Дуже лякала перша хвилина після приземлення... але все, як виявилось, було простіше, ніж уявлялося від страху. Якийсь час лежала в снігу, де впала, поки не затих шум над головою. Ніде нічого не боліло. Вона оглянулася на всі боки, зіставляючи місцевість із заученим рисунком. То було найглухіше місце майже в центрі Пустошів: літак скоротив їй дорогу вдвічі. Спереду вгадувалася, тонучи в непроглядній синяві, довга лісова галявина, що відхилялася ліворуч. Судячи по миршавих берізках, навколо простягалася болітце, вихідна точка маршруту. За другий орієнтир мали правити два стійки сіна неподалік, на місці був лише один. Але якщо тільки праворуч на пагорочку виявиться старе згаріще, — значить, льотчик скинув пасажирку з точністю, з якою влучають у яблуко мішені. Виконавши все, приписане заздалегідь, Поля поповзла під гору по сніговій цілині й полегшено перевела дух: маслянисто-чорний на дотик, обгорілий стовбур перетяв їй дорогу. Отже, десь поблизу залишався стик двох німецьких частин, про що й попереджав Осьминов. Звідси починалася Полина прогулянка по рідних місцях.

І наче передбачачи стан дівчини, посланої на святу й небезпечну справу, вся тамошня природа поспішила їй назустріч. Вона понавішувала снігової муті по всій Єнзі, вислала тугий, з морозцем вітерець і вовчий поземок; вона підкинула під ноги Полі напівпомітну колію селянських саней, що крадькома від завойовників приїжджали сюди по сіно, і пресуворо наказала лісові не збивати її з дороги. І старий бір обійняв Полю за плечі й повів найкоротшим шляхом на подвиг... Місцевість круто піднімалася, що не крок, то доріднішою ставала півторасторічна сосна, і Поля відповідно зменшувалася до розмірів билинки, зовсім непомітної на могутній хвилі.

Через годину добра російська завірюха знялась над Пустошами, засліплюючи німецькі дозори, забиваючи оглядові цілини

бліндажів. Але було тихо внизу, тільки промерзлі дерева терлись одно об одне й скавучали голосами цуценят. Їти було легко, хоч і під гору, бо снігу лежало менше з підвітряню боку, та Полі й пройти лишалося тільки шість кілометрів до Судовиків, а звідти лісова вторована дорога навпростець виводила на тракт. Поступово не те щоб байдужість приреченості, а саме владна впевненість у щасливому завершенні справи охопила Полю: врешті-решт не на смерть же послав її Осьминов. І коли верткий паралізуючий снопик електричного світла пронизав снігопад, затримався на близьенькому пеньку, збіг на дерево до розсохи і, шукаючи, зигзагом знову став наближатись до Полі, коли кулеметна черга одразу по тому прокотилась по лісу і, здалося, не одна, а кілька освітлювальних ракет повисло у вишині,— вона злякалася не навислої над нею загибелі, а того, що на самому початку шляху сплутала карту й забула напучення Осьминової. Трошки скосілими очима вона стежила за красивими тінями, що радіально розбігалися навколо неї, і до болю напружено шукала, де саме сталася помилка... А їй же здавалося, що пройшла значно більше, ніж п'ять кілометрів, і, отже, обминула німецький дозорний пункт, який за даними розвідки був лише на третьому. Якби схилена сосна не прикрила Полину тінь на кучугурі, а друга не прийняла на себе частину кулеметного вогню, повість про лошкарьовський похід скоротилася б наполовину.

При крапчастих спалахах, як у поганому кіно, за деревами проступав, зникаючи у глибині просіки, зубчастий частокіл з дерев'яною вишкою на розі й іншими хитрими речами, спорудженими інженерією страху. Німецька пальба розгорялася: відразу за кулеметом у другому кінці просіки загавкали грізніші залізні собаки, які охороняли нещасний форпост великої Німеччини на сході. Легко можна було уявити собі солдата біля вогневої амбразури, що, не приціляючись, розстрілював своє нічне видіння і ніяк не міг влучити, і — як йому було моторошно тут, у велетенському, непричесаному російському лісі, і які жалібні вдовині голоси, наче на похороні, вчувалися йому в плюскоті віття і у свисті горішнього вітру, і яким настороженим, на межі божевілля, чуттям угадав він присутність сторонньої істоти, що недалечко і зовсім мало не байдуже перечікувала його істеріку, як перечікують під деревом скороминучу грозу.

Мабуть, хтось чином старший ударом кулака у бліде розпушене обличчя припинив цю безглузду витрату військового добра: все погасло зненацька, як і почалося. Довелося вистояти найдовшу в Полиному житті хвилину, поки не заспокоїться нервовий солдат, поки не мине липка кволість, що охопила тіло, допомогла жменька снігу, пущена за комір сорочки. Коли очі знову трохи звикли до темряви, Поля спробувала перетяти просіку на достатній відстані від блокпоста, але скрізь її зустрічала до розпачу щільна стіна підірваних і вкладених навкоси дерев. Пам'ять розгублено пропонувала підслухані в госпіталі уривки воєнних

знань: як лопаткою викопувати укриття під вогнем, лежачи на боку, або не кидати гранати в танк ближче, як за десять метрів, щоб не потрапити під осколки... та все це не було придатним у даному разі, як, буває, не підбереш підхожого клаптя на латку. А тим часом уся армія лошкарьовського фронту з безсонними командирами, із замовклими гарматами чекала вістей від Полі Вихрової. Так вона вперше відчула відповідальність, що припадає на долю розвідниці далеких тилів.

Уже весь ліс навколо на десятки голосів підказував їй щось, і один з них здався Полі розсудливішим від інших. Справді, ніякий лісовий завал не міг же тягтися від полюса до полюса, і, звичайно, десь мав знайтися прохід на той бік земної кулі. І якщо тільки це був той десятий кордон, про який попереджав Осьминов, то вона вже була тут рік тому на зимових канікулах разом з мамою, коли під час рубання лісу застьобнуло обхідникового сина, і викликана на порятунок Олена Іванівна сама поганяла коня, і ніколи Поля не бачила матір такою красивою і строгою... Тоді вони теж заблукали трошки при вечірній заграві, поки в селі не заспівали півні і не вивели їх просто на Судовики. Виходить, десь поблизу принишкла сторожка обхідника Павла Омеляновича і повітка позад неї з таким пахучим на морозі сіном... отже, нема чого боятися, поки там що: в разі потреби тутешні люди знайдуть спосіб сховати доньку фельдшерки!.. І знову, наче у плічко штовхнули, Поля пішла праворуч, зовсім уже наздогад, і справді, кроків за двісті виявився колишній зруб, дуже знайомий на перший погляд, та й сам він ніби впізнав Полю: сніг був теплий, домашній, не обпикав зовсім, поки переповзала зруб павскоси. Проте ніякого житла там не було, навіть тину, які, за її спостереженням, не горять на війні, і це означало другу Полину помилку, значно гіршу. Іноді потьмарювалось усе навколо, освітлюючись натомість таємничим сяйвом ізсередини, і тоді ввижалася теж ніби галявинка, тільки літня й заросла осичнячком, хоча Поля знала, що йому тут нема звідки взятися. А насправді вона була біля північно-східного, найглухішого краю Пустошів. Величезні стовбури підпирали шумне білясте небо... і такими чудними здалися Полі батькові міркування про те, що рідіють російські ліси. Вона так стомилася, що не стало сили й розплакатись, до того ж загубила калошу, поки повзла, і роздерла коліно об занесений снігом сучок. В малодушності глибокого відчаю вона так-сяк перебралася через канаву й одразу ж опинилася на добрій, второваній дорозі. Поземок линув вздовж неї, і по рубчастому, навпомацки відчутному сліду можна було зрозуміти, що напередодні тут пройшли танки.

То був перший урок розвідника — не здаватися ні за яких обставин: в всякий опір лихові винагороджується порятунком від загибелі, але всяка загибель починається з втрати волі до опору. В Полиному щоденничку якраз і була записана визначна Родіонова думка, що все є доступним для людини в цьому житті,

якщо тільки палко бажати, так палко, щоб і життя самого не жаль було при цьому. В Полі не було жодної вказівки, в якому боці знайденої дороги чекає рятівна, безсумнівно існуюча пролазка, тому найдрібніша обставина могла вплинути на її рішення. Раптом видалося, хтось махає їй чорним рукавом з краю дороги, і хоч знала, що це всього тільки нижня гілка ялини розгойдалася під вітром, вона слухняно рушила на поклик... За чверть години Поля вийшла просто на задвірки лісового сільця, і це було першою маленькою нагородою за її наполегливість у досягненні мети. Саме місце не дуже скидалося на Судовики; чорнішого й нужденнішого від Судовиків не було села в районі — не те що торговий і нахабний Шиханів Ям, який змагався із самим Лошкарьовим. За царських часів з тутешніх місць надходила вся смола на енезьке суднобудівництво — не розпасешся на смоляних отих баришах! А тут і дзвіничка маячила крізь снігопад, і забудування було багатше, і перія ніби була стрункішою, але холодною нудьгою покинутих жител вівало звідти. Чи то пішли люди на схід, чи то побили усіх їх завойовники зі своїх надстратегічних міркувань, та тільки і стежок утоптаних не видно було біля криниць. Місяць послужливо підсвітив на хвилинку, і незаймані сніги засяяли, як на солоденькій різдвяній картинці. І тоді Поля з пустотливою вдячністю подумала про ліс, який вивів її в обхід найнебезпечніших кружалець маршруту Осьминова, навпростець на Максимкове. Це означало, що пройдено добру третину шляху, і якби й далі так само, то на полудень вона змогла б добратися до бажаного повороту біля каплички, поставленої на згадку про зарізаного купця.

— От ми майже і вдома...— стиха підбадьорила себе Поля, остаточно впізнаючи місцевість.

Та нічна дорога проходила через Максимове, але ніщо на світі не примусило б зараз Полю прокласти перший слідок під перехресним поглядом мертвих хатніх віконць. Тим-то подолання кучугур поза сільцем забрало в неї ще з півгодини... і все ж на пряму магістраль вона вибралася майже без запізнення проти плану Осьминова. Зараз вона могла б безпомилково показати на карті місце свого перебування: їй пощастило перетяти північно-східний кут Пустошів якраз під носом у блокпоста на десятому кордоні. Осьминов тим більше жажнувся б з її удачі, якби дізнався про розміщення свіжої поліцейської частини в Судовиках, яких Поля уникла. Далі перед нею відкривалася привільна просіка старого тракту.

«Ну от, ти зрозуміла значення ризику в своїй справі... але тут був я,— віттяним голосом на прощання сказав їй ліс.— Не сердься, кінчилася моя послуга».

«Спасибі, ти добрий. Гаразд, іди назад»,— у думці відповіла Поля.

Проте, пригнувшись, кущиками по-пластунському ліс провів дочку Вихрова до самого насипу. Коли зверху, струщуючи на-

мерзлий лід з панчів, вона оглянулася назад, нічого не було там, тільки видалося крізь серпанок, що хтось кошталий і великий на узліссі кивав їй навздогін з-під засніженої лапи.

Тепер вітер бив у спину, йти стало легше і не так моторошно. Навіть зігрлася від ходьби і ще більше від своїх утішливих думок. Було хороше знати, що от шахтарі рубають тепер своє вугіллячко, а машиністи женуть довгі поїзди крізь завірюху, і солдати теж роблять щось призначене їм за уставом, і вона, Поля, разом з усіма крокує вперед з дорученням такої державної ваги, що нема в неї ні часу власти ниць від втоми, ні права замерзнути на півдорозі. Проте чим ближче просувалася вона до мети, тим краще розуміла, як ще далеко було до неї.

Незважаючи на тимчасове фронтове затишшя, то був головний проспект війни на Снзі. Поля неминуче мала натрапити на німецький патруль, на зв'язкову машину, нарешті, на зрадника, що перевертнем блукає від села до села, шукаючи ще однієї жертви, яка, можливо, в разі недогляду завтра ж і стратить його самого. І тоді Полю одведуть у неглибоке підземелля і, ревно добиваючись істини, заходяться калічити її тіло, псувати їй обличчя й очі, не кажучи вже про інші кривди... І, по суті, Поля була б не від того, щоб потерпіти трошки заради Батьківщини — з умовою, проте... щоб усе це сталося після побачення з Родіоном, коли він розкаже їй, як йому хотілося бачити її, і коли сама надивиться на нього досхочу! Так йшла вона цілу ніч, покульгуючи в одній калосі, услід за поземком, що котився по оголених де-не-де кругляках шляху. Їй щастило: крім автоцистерни із заліпленим переднім склом та трьох мотоциклістів, які зі свистом шугнули повз неї, ніхто не трапився їй, не зупинив її за цілу ніч. Сама по собі Поля пояснювала це тим, що всупереч зусиллям полководців війна є перш за все величезний, взаємно організований — бо з розрахунком на максимальне спустошення, — безлад, де найнеймовірніше стає можливим через порушення логіки налагодженого, осмисленого життя.

5

На ранок снігопад трохи ущух, пушистий сніговий пил повис у повітрі, і пожвавішало шосе. Закутані в ганчір'я, звичайною ходюю знедолених йшли кудись жінки, тягнучи за собою ще сонних діток, діди палицями вигнанців міряли російську землю в дозволеному їм радіусі. Упереміж із пішими тяглися селянські підводи, усі упорожні, і ніхто не питав себе, чому деякі возами виїхали взимку. Все це рухалося до моторошного неквапливо, наче струмені в замерзаючій воді, але задалегідь розступалося, опускалось, разом з конятами майже валилося на краєчок дороги, коли із зимового туману без гудків і вогнів вилітали німецькі оппелі чи бюсингги. Тоді Поля, теж по пояс у снігу,

з цікавістю придивлялася до завоєвників Європи. Вони мчали геометрично прямі, ніби не помічаючи сумних витворів природи, які лише через недогляд великої Німеччини з'явилися на світ; мчали з тим зарозумілим смутком на обличчях, що в дурних людей буває від свідомості свого права вбити першу-ліпшу зустрічну істоту. Отут Полі й довелося близько познайомитися з обстановкою.

Так уже вийшло, зранку прив'язався до неї чорненький бездомний песик, спокушений хлібом, який Поля жувала на ходу. Відгонити його не хотілося, бо ніби веселіше було удвох, та він і не випрошував нічого, а просто біг поряд, клишоногий, виявляючи старанність і розраховуючи на людське благородство. Поля не почула, як підбралася ззаду відкрита штабна машина, а одразу, оглушена пострілом, побачила близько від себе димучий пістолет. Точно невідомо, чи була то військова проба пера перед початком ранкових занять, чи взагалі собакам заборонялося перебувати на окупованій території, а тільки песик уже лежав, витягшись на снігу біля Полиних ніг, і ні душі не було навколо кроків на сто. Хоч як Поля напружувала пам'ять на відомі їй зі школи іноземні слова, проте так і не розібрала, що казав їй стрілець, очевидно, офіцер, бо у високому армійському кашкеті,— значить, дуже смішне й сороміцьке казав, тому що всі інші в машині дружно вторували йому ситим чоловічим смішком.

— Зер гут...— про всякий випадок сказала Поля, саме щодо його дотепності сказала і хотіла б додати ще дещо, але утрималась тимчасово, а тільки усміхнулася, ледь рухнувши брівкою, і якби той стрілець був трохи прозорливішим, він зблід би від цієї лагідної російської усмішки.

...Треба додати, що весь цей час ліс з обох боків пильно стежив за просуванням Полі на захід; в найнебезпечніші хвилини узлісся ніби ненароком підступало до самого тракту — досить було тільки кинутися туди з розбігу. Ніколи не був такий чудовий ліс, як того прибитого морозцем ранку, повний химерних аркад, колон і статуй, що їх навиточувала завірюха минулої ночі. З рожевим відтінком світилися задні куліси на просіках; сонце хоч і сяяло по-зимовому, на половину розжарення, зате воно було удвічі більше, ніж звичайно. Полі не важко було наздогнати своїх супутників, які випередили її, і стати часткою їх. Це було тому особливо необхідно, що наближався міст через Єнгу. Він був досить вузький, дерев'яний, тимчасовий німецький міст замість залізного, підірваного під час відступу, який тепер чорнів унизу, в сліпучій цілині річипца. Просто перед Полею, під дощаним дашком на пекучому белебені, тупцяв змерзлий вартовий, він проводжав перехожих лінйивим поворотом голови, і Полі здала подумалося, що пройти по хиткій жердині над прірвою було б незрівнянно легше!

Зі свого маленького життєвого досвіду Поля знала: треба думати про стороннє, щоб не виказати свого страху. Їй трапився

приємний спогад про крепдешинове плаття у вітрині одного московського ательє, майже по сусідству з Архітектурним інститутом. О, Родіон ніколи не розлюбив би її, якби хоч раз побачив у такій обнові!.. Вартовий закурював, і, судячи з того, як старанно він оберігав полум'я у складених гніздечком долонях, сірник в нього був останній. Поля необачно вирішила, що ця обставина врятувала її. Вона вже спускалася на круту стежечку в обхід мосту, коли почула цикання за спиною: вартовий підкликав її рухом зігнутого пальця. У Полі залишався час оленячим стрибком метнутися в кучугуру спереду, і тоді добрий снєзький сніг прийняв би її, прострелену на льоту, в свої обійми: солдат був з автоматом, і з такої відстані не можна було схибити. Серце зупинилося в ній... але раптом їй згадалося материне прощальне напучення — завжди, завжди йти назустріч страхів, і вона повернула назад.

— Гутен морген, пане,— задерев'янілими губами, наскільки могла кокетливо сказала вона.— Яка неприємна, пронизлива погода... Зате потім у наших краях буває досить тепла весна!.. Ес іст зер калът, правда ж?

Солдат не відповів. Вигляд він мав у своїй заяложеній пілотці, примотаній до голови краденим рушником з червоною селянською вишивкою, до краю убогий. Затиснувши зброю під пахвою, навіть не глянувши Полі в очі, він розгорнув її клунок. Ні, не партизанська вибухівка, не запалювальні більшовицькі листівки цікавили його: він шукав трофеї, чого-небудь на зразок винизаного перлами кокошника чи іншої боярської коштовненької речі на згадку про московський похід. Скидалося на те, що, перебираючи штопану дівочу білизну, він думав про несправедливості долі, яка не дала йому разом з передовими частинами поратися тепер у російських згарищах. Розчарування на його обличчі змінилося деяким пожвавленням, коли він побачив барвисті Полинні рукавиці.

Приставивши до ноги автомат, він одну за однією зісмикнув їх з простягнутих Полинних рук.

— Гут...— схвалив він, по черзі натягаючи їх на посинілі від холоднечі пальці й оглядаючи з усіх боків, як це роблять солідні люди, коли щось купують.

— О, навіть зер, зер гут!..— ослабнувши від радості, засміялася Поля, і цей покалічений — але вдвічі миліший! — світ перед нею здався їй схожим на квітку в хвилину її народження, з червоними, ледь-ледь відігнутими пелюстками.— Бітте, бітте, ес іст зер калът, абєр данн фрюлінг коммт!..— додала вона, сповнена великої радості, тільки трошечки підупала духом від думки, що вже нічим буде відкупитися другого разу.

Її окрилила ця удача: тепер у неї був подвійний досвід взаємин з ворогом. Майнула навіть зухвала думка, що війна — це зовсім не страшно, і коли починати змолоду, то звикнути до її голосу не важче, ніж до співу півня, що ранками будив її в

мами. Йй одразу стало все просто: бронетранспортери і валки німецьких вантажних машин, що поспішали на передову з усією їхньою начинкою — із залізними баками, снарядними ящиками, кумедними манекенами в касках, наче наштампованими в пресах військової індустрії. Зрештою було це законне Полине право — йти в першій-ліпшій бік по рідній землі, йти й усміхатися просторам своєї зими, пташкам угорі і цим сиротливим, у низинках, придорожним вербам, що ледве помітним погойдуванням гілок зустрічали посланницю Москви... навіть коліно з такої нагоди перестало боліти. Правда, було щось заборонене в цій чудовій сніжній красі, — за саме лише милування нею Полю могли повісити, рівно на такий час, на який це можливо без порушення санітарних розпорядків на окупованій місцевості. Зате тепер, якщо доживе, буде в неї про що розповісти внукам... і, щоб підбадьорити себе, виразно уявила, як вони вже сидять десь там, навколо різдвяної ялинки, яка ще не виросла, і нетерпляче ждуть, поки бабуся добирається до них своїм неповторним маршрутом.

Але ось лишилися позаду і головешки Алтуховського Погосту, і капличка по дочасно убитому купцеві, звідки дорога повертала на Пашутино; ось з'явилися застигли в непорушному повітрі, лілзуваті на просвіт дими Шиханового Яму, а це означало півдороги; ось увійшла у вулицю прославленого села з розваленими обабіч будівлями, наче прогулявся по ньому з дрюком шибеник на зріст до неба і потропив усе праворуч і ліворуч; ось пройшла село майже наскрізь, і нічого з нею не сталося, навіть подумала, що одного епізода з рукавицями замало буде для тієї далекої різдвяної ночі. Без подробиць була б неповна Полина повість, і вона старанно запам'ятовувала і прорвані зенітними осколками дахи колишніх багацьких палат, і коня із стражденно відкинутою гривовою, що ніби відпочивав на снігу, і згадані димки над викопаними наспіх селянськими землянками, і розграфлене за всіма правилами німецької похоронної естетики воїнське кладовище на горі, і несподівано велику кількість танкових слідів, які в'язлом розходилися з березового гаю ліворуч, навіть — того єдиного громадянина в демісезонному пальті, що з виглядом гулятя, наче й не війна, прогулювався в ту хвилину на виселках Шиханового Яму.

Він пройшов біля Полі, сковзнувши по ній таким скромним поглядом, що через кілька кроків вона, забувши про обачність, озирнулася й побачила, що й він теж дивиться їй услід. Це було не дуже добре, і на підтвердження поганих передчуттів він невимушено поманив Полю пальцем, але не очікував, як той змерзлий барахольник на мосту, а для певності сам пішов їй назустріч. Років сорока п'яти, з підпухлим носом, мабуть, любитель посидіти в теплій компанії, він жував щось, нічого загрозливого в його вигляді не було, та й однаково ж тікати Поля вже не мала куди.

— Чого вам, дядечку?

З хвилину він стояв боком, скосивши очі, і дразнив мовчанням.

— Далеко ти зібралася, красунечко? — пестливо спитав він, не перестаючи жувати.

— Та от до мами погостювати зібралася, — в тон йому відповіла Поля і зморщила носика усмішкою, як вона це вмiла, але тепер її таємний ключик не подiяв. — З голодухи плентаюся... як у вас тут з хлібом?

Він і не подумав відповідати.

— От бач! — і співчутливо покивав головою, а Полі вперше за всю дорогу стало так безнадійно холодно. — Невже ж оде з самої Москви прибігла? Отож-то й воно, усі ви так... наробите дуроців, накомсомолите, а тільки-но припече грошки, зараз до матусеньки під пелену. Лихо з вами, курчатами нерозумними... Де вона в тебе живе, матуся твоя?

— Вона в мене у лісництві Пашутинському живе... — жалісно проказала Поля, і все обiрвалося в ній, як тільки зрозуміла жах своєї помилки: каплиця давно залишилася позаду, більше повороту на лісництво вже не було.

Проте він і взнаки не дав: чуттям собаки-шукача і так заздалегідь усе знав про неї. Час від часу підкидаючи щось зі жмені в рот собі, під сірі вуса, він слухав, як Поля плутано описувала на доказ того, що вона тутешня, пашутинські місця.

— Ну, тут тобі палицею кинути, на вечерю доберешся. Погано, мабуть, у Москві?

— Та як вам сказати... поганенько, дядечку. Знемоглися всі жителі!

— Мало сказати, знемоглися. Здала серце кров'ю обливається на їхнє страждання. І сама ось, либонь, задубіла вся хід холоднечі. Ну-бо, ходімо до моєї хатинки, красунечко, я тебе трошки зігрію... — додав він, і в голосі його дзвеніла лагідність ката.

Це був єдиний варіант провалу, не розглянутий у докладних інструкціях Осьминова. Поля з усієї сили намагалася заплакати, але, хоч як силкувалася, сльози зовсім не пішли з очей.

— Та я ж тоді, дядечку, до мами не встигну... Боюся вночі лісом ходити.

— От ми звідти прямо до неї на пироги й рушимо, красунечко. Десь, певне, чекає не дочекається, всі оченьки видивила у віконце...

Він узяв Полину руку в липуче кістяне кільце і повів назад, слухняну, змертвілу. І хоч тепер особливо слід було Полі запам'ятовувати подробиці пригоди, нічого в неї не збереглося в пам'яті для внуків: як вона йшла ті прокляті триста кроків назад і про що дорогою так мирно розмовляв з нею зрадник, і який вигляд ззовні мала місцева тюрма, куди й було здано Полю під охорону літнього німецького вартового, що сумно сидів на приступці ганку у великих солом'яних калосах.

— Ой, мілко ореш, погано, дівонько, працюєш... Таке дільце ретельніше треба виконувати,— ні на мить не перестаючи жувати, сказав зрадник наостанку.

— Ну, пусти, пусти ж мене, упирю! — крізь прикушені губи шепотіла Поля, нігтиками до дразок дряпаючи двері, зачинені на засув.— Та ти росіянин, тварюко ти сіра, чи ні?

У відповідь проскрипів, затихаючи, сніжок: той, у демісезонному пальті, пішов доповідати начальству про піймання підозрілої дівчини, щоб воно покарало її по заслугі, а його самого нагородило чином якого-небудь позаштатного обер-пса у всесвітній майбутній Німеччині.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

1

Покійний батько Демида Васильовича споруджував свій амбар не так для зберігання ходового простонародного товару, як для відпочинку душі: від злодіїв можна було обергтися удвічі дешевше. То був справжній опорний бастион російської комерції на Єнзі, з досить низькими дверцятами, перехрещеними штабовим залізом, без жодного вікна, зате з безліччю засіків і потаємних закапелків. Перед смертю старий частенько заходив сюди на спочивку сонця заради останньої жалюгідної утіхи — занурити руку по лікоть у холодненьку пшеницю, колючий овес, жирнувату гречку і торкатись, торкатись пучками заповлених ростків життя, щоб заспокоїти те тоскне прагнення влади, тиші та безсмертя, що його деякі лікують доторком до золота, святині або до гарячого підневільного тіла. Там колись на високому ящику стояла також чорна, завчасна домовина; до неї кінець кінцем звертали роздуми Золотухіна про марноту людських надій... Осіння вода, що в сльоту сімнадцятого року проточила дах, часта зміна недбайливих спадкоємців і, нарешті, нічні одвідини хазяйновитих сусідів, які не залишили й цвяха в стіні, зробили із золотухівської фортеці щілястий, подекуди без підлоги сарай. Сніжний полудень світився в дірах, низовий протяг ворухив сухе бадилля на землі.

Хвилину Поля стояла, як осліплена, потім навпомацки пройшла в протилежний куток. Під пальці потрапив укритий памороззю стовп і на гаку хомут, з якого злодій уже зрізав ремінчики. Далі, праворуч, нога намацала купу мерви, тут найзручніше було прилягти, чекаючи своєї долі; лише тепер дійшло до свідомості, як вона задубіла від утоми. Виявилось, місце зайняте: наступила на чужу руку. Хтось спав там, привільно розкинувшись. Поля обтоптала синій сніг, який навіяло крізь щілину в гнилому зрубі, стало видніше: це був хлопець призивного віку, він не прокинувся. І не те вразило Полю, що спав у такій холоднечі

в самій гімнастерці та ще й з порваним коміром, а те, що в нього було блакитне обличчя: це був іній.

Хлоп'ячий простуджений голос зваду підтвердив її здогадку:
— Не займай його, нехай лежить... Він помер.

Голос ішов згори, з уцілілого ящика, але, хоч трошки і звичаїлася в сутінках, нічого розібрати там не могла.

— Хто ти там?.. що ти там робиш?

— Ось чекаю, коли чай пити покличуть.— І тепер уже можна було зрозуміти, що хлоп'яті ледве чи є років тринадцять, не більше.— Іди, залазь до мене суди, замерзнеш отам на землі. У мене брезент, я надихав, добре.

— Гаразд,— подумавши, сказала Поля і стала чіплятися в темряві, за що попало.— Де ти тут? Ну й хлопець теж мені, хоч би руку подав... порвеш усе на собі.

— Ти менше говори, а то співати не буде чим.

Так-сяк вона забралася нарешті до нього на ящик, і він впустив її до себе, тільки зіщулився, як від крижини. Поля навпомацки дослідила, що він і без шапки. З головою накрившись брезентом, вони спочатку довго й старанно дихали, щоб надолужити випущене тепло. Хоч би що там сталося далі, Полі поки що таланило. Певна річ, страшенно гірко було, що даремне понадіялись на неї — Червона Армія, рідний народ, мама й Родіон зокрема, але раз уже спіткнулася, треба, по-перше, духом не занепадати, як учив її Осьминов, а по-друге, негайно ознайомитися з навколишньою обстановкою, щоб шукати виходу із становища.

Від холоду ніяк не могла почати розмови, хлопчина допоміг їй у цьому:

— Теж, певне, підривати що-небудь ходила?

— Ні, я просто до мами навідатися йшла.— Незважаючи на те, що було совісно платити такою невдячністю за добре, побратньому поділене тепло, Поля по змозі мальовничо повторила свою розповідь про руйнування радянської столиці.

Хлопчик зрозумів, не образився, більше не розпитував, лише зітхнув, виявивши передчасну, звичайну в дні лихоліття мудрість дітей.

— Нічого, Москва відбудується, як наші після війни візьмуться,— поспішила втішити вона, зворушена його пригніченим мовчанням.— Хлібця не хочеш? У мене є з собою...— і відірвала за назухю від скибки.— Хто там лежить, внизу ото?

— Не тутешній. Видно, теж до мами йшов, та заблукав...— усміхнувся хлопчик, але взяв Полин хліб.— Він уже не розмовляв, коли увіпхнули: видно, нутрощі відбили... А добре, хліб теплий!

Поля помовчала, зашарівшись: уявилось раптом, що й з нею зроблять так само.

— Сам ти давно тут?

— Та вже другу добу.

— За що попався?.. підпалив що-небудь?

— Ні, я Гітлера ганьбив.

— Бач, який,— шанобливо здивувалася Поля,— і як же ти його ганьбив?.. невже вголос?

— Та ні, я його на папірцеві... на танки їхні наклеював. Поплюєш, він на морозі і пристане. Вони тому й здогадалися, що лінійований, у клітинку.

Полі дуже хотілося за правом старшинства хоч слушною порадою допомогти йому в нещасті.

— В такому разі, не признавайся: не один же ти школяр у Шихановому Яму.

— Ну, обдуриш їх... крім мене, нема кому, мене тут за головного верховоду на весь Шиханів Ям вважають. То, бувало, замок водою приморозиш, а то сажею вікно пофарбуєш... я дуже вже смішливий був.— Він пожвавішав: — А то ще цікаво буває пір'їну на нитці в комин спустити.

Хоч він тримався гідно щодо ворогів, проте був молодший від Полі і, отже, мав потребу в її повчанні.

— Оце неправильно ти робиш: комсомолець повинен завжди приклад показувати...— сказала вона голосом Варі, і в ту ж хвилину не втрималась від цікавості: — А що тоді виходить, коли пір'їну спустити?

— Що! Ну, марновірство тоді спалахує... виходить щось ніби нечиста сила, одне слово, релігійний пережиток. Воно ж сюрчить там... Ти спробуй тільки, лопнеш від сміху.— Він помітно зіщулювався від холоду.— Та я ж і не належу до комсомолу... в нас у роду всі безпартійні. Батько сухотний і мати теж, її ще до німців поховали, а сестричці п'ятий рік лише. Шихановські жінки страх як мене не любили. Я одній чурбачок у комин спустив, то, хоч вір, хоч не вір, дві години за мною ганяла...— І раптом закінчив із зловісною і поважною впевненістю: — Нічого, тепер-то вже полюблять!

Увесь цей час Поля відчувала гаряче хлопчине дихання на своїй щоці, разом з диханням передалися й думки. І такі чорні були його думки, що Полі вдвічі холодніше стало від їхньої чорноти. Виходить, даремне мріяла бронзові ворота будувати за комунізму, або, скажімо, ліси на землі насаджувати, хоч про це ще не прийняла остаточного рішення... і, виходить, цей хлопчик був старший, бо знав про її майбутнє більше від неї самої.

Серце в неї стислося, вона вдалася до дитячих хитрощів для перевірки:

— І що ж, били вони тебе?

— Чого ж їм мене бити... дурна, хіба за це б'ють? А ти вже, певно, думала, відшмагають добряче та й випустять? Ні-і, брат, за це не шмагають,— сказав він із злою гордістю; здається, йому приємно було, що, по суті, його одного другий день вартує справжній, хоч і літній, нижчого гатунку, але загалом цілком справний фашист.— Трештиш ось... злякалася?

— Сказав!.. зовсім я не тремчу. Просто зігрітись не могу: до останньої кісточки промерзла...— Вона висунула голову з-під брезенту і покрутила затерплюю шпюю.— А ти вважаєш, що вони застрелять нас?

З його боку було великодушніше зовсім не відповідати на такі навідні запитання, а Поля зрозуміла, що він не тільки старший, але й сильніший від неї. Вона не бачила його обличчя, але здавалося, було в ньому, в самій будові його мови щось таке, що ріднило його і з Родіоном, і з тим комсомольцем на батьковій лекції, і з Сапожковим, і з Володею Анкудиновим... тільки цей був наймолодший віком у їхній великій сім'ї. Мабуть, і в нього такі самі примружені очі і втомлений, трошки бридливий рот,— у нього теж були підстави з презирством ставитись до тисячолітнього розпорядку на світі, де ніщо не обходилося без пролиття дитячої крові. Через десяток невловних проміжних думок це, в свою чергу, приводило Полю до такого ж туманного висновку, що перше, ніж настане світанок на землі, на ній повинні змінитися покоління будівників і воїнів, гігантів із залізними серцями, нещадних до самих себе і наполегливих, як бур чи плуг з наваєю на лемеші мрією.

— Цей, що привів мене сюди... він що, староста?

— Ні, староста в них інший!..— І хлопець пошепки розповів цікаву історію теперішнього шихановського старости, колись відомого в тих місцях багатія. Поля неухважно слухала, як після його втечі з Єнги селяни буквально по трісочці розтягли його хramину, ніби побоюючись, що коли зостанеться хоч смітинка, він і повернеться на неї, як собака по запаху. Заодно і садок його вирубали, тож і стежинка туди лопухом заросла за дванадцять років... Та раптом, одразу ж після німецького завоювання, він сам, живий, пройшов головною вулицею, з костуром у руці й сивою простоволосою головою, і все село, молоді й старі, упізнавши його з першого погляду, дивилися на нього з вікон, як він, трохи більше години, під дощем тупцював біля свого пожарища, мовчазний і поважний, як і належить усім тим, хто повертається з могили, і не тим страшний, що читалося в його обличчі, а тим, чим, як усі казали, загрожувало його повернення. Тут він і оселився у власноручно виритій ним землянці.

— Ні, староста в нас інший,— повторив хлопчина,— а цей проноза за поліцая добровільно старається. Він тут у райспоживспільці завідуючим служив... перед самою війною від суду втік. У нього миші п'ятдесят пудів ізюму з'їли. Тепер усе ходить, шукає чогось: мабуть, мотузки, на якій повісять його, суку... всю хату в нас перекидав. Вітамінів у мене було зібрано кіл зо двоз половиною... ну, знаєш, ягоди шипшини! Те чобітьми потоптав. Ти, каже, їхній помічник, Червоної Армії припас... а хіба їй до вітамінів тепер, дурень!.. Боюсь, щоб на городі не розкопав: сестричка тоді вже напевно без догляду залишиться.

— Тепер уже не розкопає: мороз. А що в тебе там, на городі?

— Склад у мене, розумієш, військового майна. Я на дорогах знаходив... обоими різні, ручки заводні від машин, самих лимонко штук не менше як сорок. Ех, якби було дві-три під рукою, я б пригостив тут мерзотника одного! Офіцер і х н і й...

Ніби спазма примирення, як у всіх дітей після плачу, пройшла по Полиному тілу,— їй стало тихо, майже тепло, навіть забула про хворе коліно і, здається, примирилася з думкою, що помре не від кулі.

— А що, теж звір? — спитала вона крізь дрімоту.

— І не скажеш з першого погляду: навіть на губній гармошці грає, а якийсь ізсердини поламаний. Страшенно любить позбавляти котів життя... І, дивись, пташки не зачепить, і зустрінеться яка бабуся — теж пропустить, а от котів не може спокійно бачити. Як замурчить, залащиться до нього, отоді він і трахне його чим попало... припаде потім і дивиться, ціпком не відженеш. Я думав, може, шкурки збирає... аж ні, просто з цікавості, виявляється. До такого потрапиш — розридаєшся. Тут у нас дівча одне вішали, московське, так він...

На щастя, Поля не чула кінця його повісті: ніколи не спала так міцно, і нічого їй не снилося цього разу.

...Її розбудив поштовх, як від дотику до електричного проводу. У відчинених дверях синів сніжний вечір і стояв неросійський солдат. Враз усе згадала і зрозуміла, що це по неї: виходить, таки їй належало старшинство. Вилізла з брезента і жіночим жестом поправила шерстяну хустину, що сповзла з голови. Треба було щось зробити на прощання, як у таких випадках поводяться дорослі. Навмання тикнулася губами в темряву, вони потрапили просто в брову хлопчини.

— Візьми хліб ось, здається. І щодо комсомолу подумай... — сказала, зціпивши зуби, щоб не цокотіли.— Ну, дивись тут без мене...

Він звисився до неї, поки, не почувачучи скіпок і дряпин, Поля так-сяк спускалася з ящика.

— Нічого, в мені героїзму вистачить, сама тримайся. І очей зав'язувати не давай: тобі вже однаково, а їм страшніше... не давай! Он, мовляв, які в нас: усі один в один...

...Сонце давно зайшло, піднімався серпик місяця. Конвоїр повів Полю поміж високі блакитні кучугури. Вона не знала, куди й нащо, розуміла лише, що ось наближається та вирішальна, неминуха хвилина, коли все попереднє життя здається лише підготовчим розбігом... і потім настає стрімкий самозречений політ, висотою і тривалістю якого вимірюється цінність людини. Тепер, коли це стало непотрібним, усе підряд дрібним почерком писалося в пам'яті. Так з-під гори долітало гудіння вантажної машини, що загрузла в снігу: надірветься, відпочине і знову нагужується, ніби муха на липкому аркуші. Два завойовники, тугі й червоні від морозу, справжні красноголовці, вели худючу селянську корову на заріз; третій, миршавий і бідолашний людино-

ersatz, постьобував її ззаду дубцем на знак того, що була там і його частка. І хоч би хто с в і ї трапився по дорозі!.. Звернули в безлюдний сосновий гайок, і тут конвоїр злодійкувато оглядівся, притримавши Полю за плече. Вона якраз чухалася, мучила її, переважаючи по всьому тілу, нервова сверблячка; тільки це і врятувало її від конвоїра, який почував, незважаючи на військову службу, панічну гидливість до вошей. Та в цю хвилину з траншейки ліворуч, на ще більше незадоволення конвоїра, вискочив роздягнений денщик з великим термосом.

— Mach, dass du fortkommst! ¹ — з досадою пробурчав конвоїр. О, як же їй щастило поки що!..

Глибокий хід сполучення вів до землянки, найнадійнішої і найкращої з тих, що траплялись по дорозі. Входячи, гребнула сніжку в жменьку — щоб не самій! Просторі сінці було розділено перегородкою з тонкої необструганої берізки; за дверима, ліворуч, побачила двох. Один, молодший, в розстебнутому кітелі, заклавши руки під потилицю, лежав на ліжку біля стіни, втупившись у задумі в низький накат з колод. Другий, із зачосом через лисину, озивався на слово лянгер ² і справді на вигляд був трохи задовгий, але невідомо, була то кличка чи прізвище; він через плече цикнув на солдата, і той зник, зробивши хрусткий поворот на місці. Без жодного слова лянгер, не жаліючи рук, обшукав змертвілу Полю, оглянув і зуби — чи не відгвинчуються, викруткою сумлінно поколував підбори; потім, набравши глянсуватого вигляду, наче його враз целофаном обгорнули, поніс за двері залишки Полиного майна. І лише коли він пішов, її охопив такий гнів навіл з гірким соромом і зненавистю, що хоча б одразу на шибеницю. Вона ще не знала, якими словами, але в ту хвилину вже в неї вистачило б силоньки вчитати їм досхочу, щоб пам'ятали кирпате московське дівча!

Однак, у міру того, як ішов час, Поля дедалі дужче ціпеніла від тоскної туги. У кинутих на стіл навушниках мирно звучала мрійна німецька музика. Сніжок давно розтанув у долоні. І в цю мить зненацька відкрила, що це відбувається не так просто, що між життям і смертю може трапитися невизначеної тривалості біль і, якщо тільки не дадуть перепочинку, цей тривалий біль задушить у ній все, що так дбайливо вирощувала в собі сама Поля і її найближчі наставники. Таким чином, вона прийшла до висновку, що найлегше вмирати на бігу, і, мабуть, Полі вдався б цей задум: тепер її, босу, наздогнала б лише куля. І така сильна була її рішучість, що той, молодший, раптом підвівся на ліжках і пильно подивився на полонянку. Незабаром по цьому повернувся лянгер і багатообіцяючим нахилом голови запросив дівчину пройти спочатку назад, у сінці, і далі, в суміжні двері.

Якщо не обманювало передчуття, за теми дверима Полю чекав верховний натхненник усіх людських нещасть, старий світ... не

¹ Иди геть!

² Довгий.

сам, звичайно, а його повноважний представник, і, по совісті сказати, Полі давно хотілося глянути на нього одним оком, тільки вона розраховувала зробити це в більш безпечній для життя обстановці.

2

За півроку Поля встигла до дрібниць обдумати майбутню зустріч, але все виявилось інакшим, ніж вона передбачала. Там її допитували влітку і вдень, а тут — на порозі зимової ночі. Замість веселої російської хати з пістрявими від сонячних відблисків доріжками і з рятівним виходом у віконеці її ввели в глухий бліндаж, залитий саявом злої білої акумуляторної кульки, майже в могилу... а втім, відразу заблимила втішна надія, що навряд чи псуватимуть кров'ю такий дорогий пухнастий килим на підлозі. Там, в уяві, людей було сила і з жаб'ячими обличчями, як завжди малювали на радянських плакатах ворогів людства, а тут, наяву, сидів лише один, і від нього пахло гарними духами крізь запах тютюну. Знову ж ніде по кутках не видно було нікельованого тортурного устаткування чи будь-чого страшного, а тільки прикрита плодом постіль за ширмою і над нею не що-небудь розпусне, а, навпаки, овальний портрет добродібно-сумної літньої дами у траурі. На просторому без шухляд столі, що нагадував столи для креслення, на розстеленій карті стояла склянка простиглої кави біля пістолета воронованої сталі і лежали дві відібрані в Полі під час обшуку речі, мамина картка в тому числі. Але найбільше насторожило Полю, як погана прикмета, що її не вштовхнули з розгону до чобіт мучителя, як це описується в багатьох газетних повістях, а тільки звеліли сісти на один з коротких кругляків біля стола, прикритий зеленуватою тканиною військового призначення. Пояснявалось це не загальноприйнятим правилом — провадити допит, поступово вводячи дедалі сильніші засоби дізнання, не поблажливостю допитувача до статі чи квітучого віку жертви — в нього вже були певні навички в розмовах з російськими жінками, а виключно його ж особистими інтересами, вартими деякої уваги.

У своїй військовій частині цей офіцер займав досить значну політичну посаду, складністю означення таку ж недоступну для розуміння смертних, як чини ангельські в небесній ієрархії, — щось ніби о б е р - ш т у р м б а н х о ф д і н с т ф ю р е р і, можливо, навіть трошки вищу. На лошкарьовську ділянку фронту його танкова дивізія прибула прямо з Франції добивати Москву з північного заходу, і таким чином завершувалось коло його давніх прагнень: незважаючи на втіхи французького життя, він трошки нудьгував у Парижі. А втім, це не було зневагою солдата до легкої війни, де поезія смертельного поединку знижується підкупом високопоставлених осіб або завчасною змовою зацікавлених буржуазій. Ні, не сонце сучасного Бородіна з протуберанцями ра-

дяньських к а т ю ш, не блискуча можливість послухати зблизка розкішне у р а російських атак принадили його суди; його вабили на сувеніри з чорно-бурими лисицями, не безбепечна історична спокуса постояти із задумливим виглядом на зубцях Кремлівської стіни, не маєток в Алазанській долині, на Кавказі, що обіцяв йому фюрер, навряд також — можливість безкарно розважитися в окупованій країні способами, що вважаються ганебними навіть у кублах Західної Європи. На відміну від своїх менш освічених, іноді нищих співробітників, він ставив собі завданням наукове осмислення російських справ.

Зі шкільної лави його хвилювали географічні відкриття, коломіальна романтика, а особливо загадковий східний простір з його непомітним переходом від шалених завірюх у палочу спеку середньої Азії. Можливо, він і став би мандрівником, видатним збирачем тяньшанських мошок або сарматських антиквітатів, якби на роки його дозрілості у згаданому просторі не виникла заразлива ідея вселюдського відродження, що загрожувала перехлюпнути і на сусідню Німеччину. Мабуть, ніщо так не вплинуло на вибір ремесла цього вишуканого й начитаного юнака, як ненависть до соціалізму, що, в свою чергу, походила від страху втратити батьківську фабричку — всього тільки гудзиків; але не просто цих круглих дрібничок для закріплення одягу на належному місці, а ідеальних німецьких дрібничок у с о б і, малесеньких і загальнодоступних шедеврів капіталістичної цивілізації. Компатріоти і керівні політичні мислителі, походженням з фабрикантів або крамарів, цілком поділяли настрої гудзикаря. О, розумніше було б просто стерилізувати згаданий простір на схід од Вісли з одночасною с у т а н і з а ц і є ю, як вони називали насильне позбавлення життя всього живого, що хоча б дихало одним повітрям з більшовиками... але було сумнівно, щоб жертва добровільно підкорилася такому заходві. Тут і виникла думка про московський похід, названий генеральною битвою за свободу й культуру, бо незручно було закликати націю до пролиття крові за приватне гудзикове виробництво.

В очах цього офіцера всі попередні невдачі воєнного освоєння Росії зумовлювалися тим, що невігласи-завойовники вивчали калібри її гармат та чисельність гарнізонів замість того, щоб проникати в найпотаємніші духовні тили. Шляхом самостійного мислення офіцер прийшов до висновку, що у фортецях важить моральна начинка їх захисників, а не товщина мурів, за якими вони сидять. Задовго до війни він простудіював історичне минуле східного сусіда, уклад народного життя, навіть склад її пісень і характер обрядів, до того ж у мові російській набив руку незгірше деяких наших філологів, що вчать школярів, приміром, писати при з а к л ю ч е н ь е, не розуміючи вкладеного у цей вислів насильства над російською мовою. Він навіть розшукав коріння славетного, починаючи з 1917 року, московитського баламутства в національній схильності розім'ятися боєм навкулачки від

надміру здоров'я і суворостей континентального клімату, а зачатки ідеї про всевітнє об'єднання трудящих побачив в об'єднувальній політиці середньовічної Московської держави. Проте щоразу випадало з уваги допитливого офіцера щось головне, не помічене ні в актикарних виданнях, ні в плітках перебіжчиків, ні в донесеннях розвідки. А воно було в самому повітрі двадцятого сторіччя і полягало не в прагненні завдати прикrostі гудзиковим фабрикантам, а в одвічній схильності простих людей жити мирно, садити дерева і так вирощувати синків, щоб по змозі тіпили їхню старість, а не проклинали бога й матерів, повисаючи грудьми на ключочому дроті.

Але й після стількох докладених зусиль Росія, як і раніше, здавалася дрімучим лісом цьому вдумливому й діяльному офіцерові. Він без жалю висадив би в повітря цю країну, бо для розчарованого власника вся куля земна — порівняно недорогою платою за гудзикову фабрику, і, треба сказати, незважаючи на короткочасність перебування під Москвою, вже досяг дечого в цьому розумінні. Але, намагаючись сполучити свій жорстокий класовий обов'язок із здобуттям наукової користі, він вважав, що повинен, крім руйн в Росії, залишити хоча б побіжний опис її, такий ото *Querschnitt*¹ на подарунок далеким німецьким докторантам, щоб звільнити їх від турбот розкопувати й домислювати. З цією метою він і робив систематичні щоденникові записи своїх безпосередніх вражень від людей та від будівель, додаючи фотографії — який вигляд вони мали до і після зустрічі з ним. Ясна річ, Поля не здавалася йому хоч якоюсь мірою цінним співрозмовником, але найрозумніші шпигуни воліють саме дітей розпитувати про дорогу до таємних джерелець... тим-то офіцерові й не хотілося поки що ні лякати дівчину, ні завдавати будь-чого, що могло б утруднити їй саме вимовляння слів.

Йому було понад сорок; тинь непоправної вже і не тільки інтелектуальної втоми лежала в його глибоких, таких глибоких очних ямках, що до самого кінця Поля так і не змогла роздивитися його зиниць. Зате в нього було волосся чудового кольору пивної піни, спортивна виправка штабіста і шляхетний арійський череп навіть трохи кращого зразка, ніж вимагалось для здобуття політичної кар'єри. Крилата емблемка вермахту блищала на його запалих грудях... і взагалі було в ньому щось від примхливих цибатих птахів, які мають погану звичку клювати в обличчя без попередження. Одне слово, Поля зрозуміла, що вона помре сьогодні ж, коли не зуміє обманути, одвернути, задобрити його з допомогою убогих чарів, що були в її розпорядженні.

То запалюючи, то гасячи запальничку в пальцях, офіцер довго дивився на Полю, поки вона не зблідла до бажаної міри. Розмова почалася із взаємного ознайомлення.

¹ Поперечний розріз.

— Нічого не бійся. Все буде дуже, дуже добре. Візьми місце. Як звуть?

— Аполінарія,— відповіла Поля, облизавши пересохлі губи.— Взагалі кажучи, це досить рідкісне ім'я, але бувають і ще більш рідкісні... Аполінарія Вихрова.

— Аполінарія... так-так.— І, ніби куштуючи на смак, поцмакав губами.— Скільки років?

— Вісімнадцять. Я вже до інституту вступила... тільки поки що не остаточно обрала собі фах. Є різні внутрішні міркування...

— Це дуже добре. Дякую вам, Аполінаріє. Хто батько, мати?

— Мама моя — фельдшерка, тобто лікує хворих. Що ж до батька, то він працює по лісній справі, професором... тільки не зовсім вдало: все лають! Ну, та ясно — хто в ліс пішов, на того й шишки падають.

Крім відповідної усмішки, вона спробувала підкупити німецького офіцера переліком батькових поневірянь за Радянської влади; він вислухав її з помітним напруженням, а тоді нетерпляче постукав запальничкою об стіл.

— Це потім, потім. Дуже добре. Ти йдеш з Москви, так? Хто ти?

Поля співчутливо закивала йому:

— Я й сама найбільше боялася цього непорозуміння, але я все поясню, якщо у вас знайдеться трошечки терпіння! Я коротенько, хвилинки в три-чотири постараюся вкластись... можна?

Офіцер дивився й мовчав, ніби даючи полонянці хоч скільки часу, і тоді сама долівка загойдалася в неї під ногами, а на обличчі відбився такий відчай, що офіцер визнав за необхідне заради досягнення найкращих результатів заспокоїти її.

— Нічого, нічого,— усміхнувся він.— Дуже добре. Я завжди мав бажання, щоб самому особисто дивитись Москва, також респта Росії. О, ці замерзлі ріки, цей задушливий жар піщаних степів, де так недавно багато харчовників розводило вогонь своїх багать. Тут літо дає нам драматични, томливи ландшафт загоряючих лісів. Будь ласка, не бійся.— Видно, він розумів зв'язність істоти, що сиділа перед ним, і, щоб допомогти їй, ткнув пальцем у крилату емблему на грудях.— Я єсть Вальтер Кіттель. Я теж маю дві сестри: Урсула і Лотта. Вони такі миловидні, як ти. Я часто бачу вві сні, як вони ходять в саду співаючи, прикрашені квітами. Тихо, втомлено.

Звичайно, сімейні відомості такого характеру слід було сприйняти з особливою вдячністю, як ознаку довіри й прихильності.

— То у вас навіть zwei Schwester? О, das ist sehr gut!¹ — охоче підтримала Поля, бо справа наче повертала на краще.— Це дуже гарні імена. А ваші сестри теж чимось займаються?

— О, дякую вам! — заговорив Кіттель, скрипучо розтягаючи деякі російські слова, що полобилися йому.— Урсула займається

¹ ...дві сестри? О, це дуже добре!

створенням мистецтва. Головна особливість її картин є об'єднання людського тіла і думка, зберігаючи строгу рівновагу, таку сприятливу для художника. Спочатка вона намагалася урівноважити різні прагнення в галузі стилів, потім прийшла до шукання гармонії барв, спостережені в природі. Її живопис виявляється з вібуруючою інтенсивністю, він завжди дихає повнотою хроматичних акордів... зрозуміло? І потім споглядальне заглиблення... також передача атмосферних явищ. О, відданість природі завжди зігріває і впливає на світ німецьких образів!

У німецького офіцера взагалі випав вільний вечір, крім того, він був дуже прив'язаний до своєї сестри Урсули, хоч і Лотту любив не менше, і, нарешті, йому просто було приємно так хвацько, без усякого сорому шкварити по-російському. Розвіжившись спогадом, він напівпитально простягнув своїй полонянці пачку найкращих німецьких сигарет...

— Ну, що ви!..— збентежилась Поля.— Я ще не навчилася... та в мене й мама не курить, хоч і медпрацівник. Никотин... він дуже шкідливо відбивається на судинах головного мозку!

Вальтер Кіттель поблажливо усміхнувся.

— В такому разі, може, грошки вернут, рум?.. Сьогодні так зимно. Nein? Na, dann nicht...¹ — Не підводячись, він дотягся до низького столика біля ліжка, відкрив зелену із золоченим рантом коробку і делікатно, кінчиком мізинця показав на одну, саму верхню, химерної форми цукерку.— Візьми це. Тут поживни німецьки шоколад.

— Та, їй-богу ж, мені анітрохи не хочеться,— опиралася Поля, як могла.

— Будь ласка. Ну так візьми, Аполінарія.

Повиснувши в повітрі, коробка почала тремтіти, і раптом Полі видалося, що Осьминов із суворим обличчям ствердно крізь ліси й стіни кивнув їй звідкись із глибини країни. Вона взяла цей чорний квадратик з іще незнайомим їй трепетним почуттям зради і навіть надкусила скраєчку, так і не помітивши ні форми, ні смаку начинки.

— От, danke schön². Дуже смачний... я ніколи не їла доброго німецького шоколаду,— по змозі невимушено сказала Поля.— Скажіть, а друга ваша сестра — теж художниці?

— О, Лотта є зовсім невелика дитина. Ніжна квітка на вулканічний ґрунт, де ми живемо. А Урсула — великий художник від нового часу.— Він чиркнув запальничкою і довго дивився на бездимний язичок вогню.— Ти дужче любиш штрихове чи, ні, білікове мистецтво?

— Та особисто я, мабуть, чи не дужче якось люблю білікове... — навздогад призналася Поля і з жахом проковтнула нарешті відкушений і напіврозталий у роті шматочок фашистської шоколадки.

¹ Ні? Ну що ж...

² ...дякую.

Здається, її симпатії в образотворчому мистецтві не збігалися з поглядами офіцера; на щастя, це поки що не мало поганих для Полі наслідків.

— Справді, бікове завжди має ширше публікум. Так-так, усе буде гаразд. Нічого не бійся,— і погасив вогник.— Тепер, будь ласка, скажи, Аполінарія, чому опинилася в розташуванні німецької танкової частини? — І тому, що Поля пригнічено замовкла, з переможним виглядом подався до неї через стіл.— Ну, Москва, скажи так... ну?

Це він перший раз зненацька кльонув, причому тепер вимовляв фразу без будь-яких зусиль; а втім, можливо, що часом Поля й сама переставала помічати неоковирність його російської мови.

— Та ні ж бо, я там просто мимохідь опинилася. І це правда, що я з Москви, але тепер через нальоти всі з Москви тікають, зовсім роботу занедбали... Просто schrecklich¹, зовсім schrecklich! Я й сама, як нашу житлоплощу розбомбили, майже цілий тиждень по підвалах тинялася... мало не захворіла. Та ще й хліба не видають! Мене теж вибуховою хвилею так молоснуло, годин зо дві, як мертва, пролежала на снігу.— І, вдихнувши якнайбільше повітря, завела докладний розповідь про охоплену полум'ям, обложену, розірвану на клапті радянську столицю.

Так їй стали в пригоді особисті враження від прямого влучання авіабомби в Благовещенський заулочок. Свідомість, що це корисно для справи, змушувала її вигадувати вельми хитромудрі картинки московського розгрому, по змозі прикрашаючи їх подробицями, здатними вдовольнити найнетерплячішу увагу в Німеччині; особливо вдався їй опис, як пробиралася серед димучих уламків кризь ошалілий натовп біженців. Вона не помилювала навіть своєї улюбленої кремлівської дзвіниці, довгов'язого Івана в золотому шишаку, поваливши його просто в ріку... хоч і не було впевненості, чи сягне він, упавши, до води. Господи, та самий камінь зрозумів би, якби він мав серце, що нічого більш не залишалося Полі, як кинутися напролом кризь кучугури і застави сюди, на Бугу, в тепло материнських колін. Цілком доречно вона й схлипнула наприкінці, без сліз поки що, аби тільки Кіттель не відсилав її назад, під страшне московське небо... і раптом відчула на собі його пильний, вивчаючий погляд,— з тим самим жахом, мабуть, з яким малючок на предметному склі розрізнув би, якби зміг, мерехтіння ока над собою в тонельній трубі мікроскопа.

— Це неправда, Аполінарія,— моторошно промовив Вальтер Кіттель з сумом у голосі.— Скажи тепер. В якому місці перебуває твоя мати?

— Ну... вона зовсім недалеко тут, у Пашутинському лісництві живе. Господи, це мама моя — неправда? Можете хоч і перевірити, тут її всі знають. Он і карточка її у вас на столі...

¹ Жахливо.

дозвольте, я назад її візьму? — І, набравшись сміливості, простягла руку — не для того, щоб узяти, а щоб з відмови або з дозволу офіцера зрозуміти його наміри щодо себе.

Не відповідаючи, він трохи відсунув кольт на столі і серед неосязних Пустошів знайшов олівцем малесеньку пашутинську крапку. Потім вивів графітове вістря вгору по шосе і підвів очі на Полю. Тоді вона збентежено пересвідчилася, чим саме згубила себе. Офіцер теж знав, що на Пашутино треба було звертати за добру чверть години від місця, де її заарештовано. На дальшому відтинку перестала бути чинною її легенда, і тепер лише чудо могло врятувати її від страти.

— Ну, значить, ви мене в такому разі не зрозуміли, пане офіцер, ich wollte zu meine Mutter kommen... es ist so schrecklich dort in Moskau von deutschen Bomben. Und ich war schon in Walde, aber ein alter russischer Mann mit lange weisse Bart hat mir gesagt, dass sie hier, in Schichanow Jam, zu eine kranke Frau gefahren ist!..¹ — вона заплуталася в дівідмінах, як на уроці, видихалась і замовкла.

Він вислухав її, кривлячись, як від зубного болю.

— Nein, Аполінарія. Краще треба по-російськи.

Проте, бажаючи довести своє дослідження до кінця, він подзвонив. І зараз же з'явився той лянгер, що обшукував Полю. Вона зіщулилася і ввібрала голову в плечі, готуючись до найгіршого, але їй тепер нічого такого не сталося, а лише прозвучав уривчастий наказ, в якому не можна було розібрати ні слова, крім останнього владного schnell² уже навздогін.

— Das ist nicht wahr. Це неправда. Не треба німецьки, краще російськи, Аполінарія, — нудьгуючи, повторив Вальтер Кіттель. — Це називається пускати туман на очі.

З хвилину по тому Вальтер Кіттель розглядав картку Полиної матері.

— Скажи, Аполінарія. Це твоя мати?

— Ага. Її Оленою Іванівною звать.

— Так. Чому мати сміється?

Поля несміливо знизала плечима.

— Я ж не знаю... це ще до мене було.

— Вродлива жінка. — І вдруге клонув з розмаху: — Ну, де перейшла фронт, покажи.

Трохи підвівшись, Поля пальцем торкнулася карти, і справді, в умовах війни і завірюшної ночі все було можливим у тій найнепрохіднішій частині Пустошів.

— Я головним чином лісом ішла. Дуже солдатів боялася...

— Як пустили зольдати? Скажи.

¹ ...я хотіла йти до своєї матері... Там, у Москві, так страшно від німецьких бомб. І я була вже в лісі, але якийсь дід, росіянин, з довгою білою бородою сказав мені, що вона поїхала сюди, в Шиханів Ям, до однієї хворої жінки... (Шкільною німецькою мовою).

² ...мерщій!

— Ну, значить, вони розуміли простим серцем, куди й чого іде людина. Одному я навіть рукавиці подарувала... ну що взимку на руки надівається,— додала вона, помітивши напруження на його обличчі.

— Ти зовсім молода... дівчина, Аполінарія. Беллона не любить дітей під ногами. Діти повинні спати, коли Беллона йде до своїх справ. Зараз скажи правду,— і націлівся в неї пальцем, як пістолетом.— Куди йшла?

— Господи, та що ж це таке!..— благально вигукнула Поля, мало не плачучи.— Я ж вам відповідаю, що до мами йшла... адже я не криюся, що з Москви! Не хочу я з ними марно гинути... ну, не хочу! Вони там натворять світових справ різних, а я щоб відповідала! Та вже коли на те пішло...

Роздратовання, з яким він постукав запальничкою об стіл, зупинило Полю на всьому розбігу. Видно, він був ображений у своїх найкращих прагненнях. Офіцера дивувала чоловіча воїнська наполегливість російських дівчат, з якою вони на його очах намагалися протиснутись у вузькі пролазки фронту. Обминаючи саму мету цілком очевидного засилання їх, він просто уточнити хотів, який приз жене їх на неминучу й безвісну загибель, чим оплачується їхня відвага у цій країні, де з презирством ставляться до золота і не вірять в особисте безсмертя. Поля ще не знала тоді, що в тій самій землянці, на тому самому місці до неї вже сиділи нарізно дві інші російські дівчини, яким теж не пощастило прорватися до Лошкарьова. Ті були старші і, звичайно, як розумів Кіттель, дуже зашкарубля у смертних гріхах більшовизму, чим і пояснювалася безуспішність допиту... Він так само поміщав їх у колбу психологічного дослідження, по черзі застосовуючи сиропи надії та вдячності, кислоти жаху та болю, перш ніж вихлюпнути в небуття. Але з попередніми він не ділився ні міркуваннями про таланти сестри Урсули, ні цукерками — подарунком найбілявішого в світі арійського ангела, Лотти Кіттель. Треба було мати справді черстве серце, щоб не оплатити такої довіри взаємною одвертістю. А в нього було гостре передчуття, що саме цей тихий зимовий вечір дасть йому неоціненні філософічні відкриття про нинішню Росію.

— Nein! Зараз слухай мене, Аполінарія. Ти є російськи зольдат...— і попередливо захистився долонею від можливих заперечень.— *Dir ist aufgetragen hier durchzukommen, mir — dich nicht durchzulassen.* Доля пояснить... *das Schicksal wird entscheiden, wer von uns wichtiger its für's Leben*¹. Еге ж, так. Ти бажаш запалювати смолоскип волі на цілий світ, коли багати не може кривдити бідни... І залюбки йти на всі труднощі. Твоя мета є поширення трудового з'єднання на людство. Моя є насолода у стрільбі... еге ж, так. Я є офіцір великої Німеччини. Нації при-

¹ Тобі припало пройти тут, мені — не пропустити тебе... Доля вирішить, хто з нас потрібніший для життя.

тихаються, коли вона йде в Європі. Я теж сповнений своєї витримки, але мені не обмежує ніяке упережж...— він запнувся, але виявив волю і доказав це варварське слово — ...упередження. Моя дія також заснована на розвитку духовного життя, aber, ich glaube¹, зближення між людьми відбувається nur² шляхом спіритуальних зв'язків. Мені мало оптични переживань у цій країні. Я хочу читати російські люди... як книжка. Тепер дивись так. Ніч, зорі, великий російський ліс. Ніхто зайвий близько. Тут, е... ну, hier kreuzen sich unsere Wege³. Завтра забудемо назавжди, ти і я, unser Zusammensein. Die Wahrheit wird geboren, wo grosse Gegner offen miteinander streiten⁴. Зараз говорити будемо лице на лице... одне одному висипати своє серце, Аполінарія. Man muss den Gegner achten, der ja auch sein Leben auf's Spiel setzt. Verstehst du⁵, Аполінарія?

— О, ja, ich verstehe⁶,— якнайцирішим тоном, зовсім нічого не зрозумівши ні в його словах, ні в намірах, швидко запевнила вона.

А то було звичайне бажання фашиста-надлюдини упокорити, логічно пригнітити її своєю вищстю, поставити на коліна слухняну, тремтячу від зворушення перед величчю його сімейних і громадянських чеснот і потім розколоти їй тім'я, коли вона найменше цього чекатиме. Але саме та обставина, що він одразу не зробив цього, а зволікав і, отже, потребував чогось від неї, давало Полі коли й не цілковиту впевненість у щасливому кінці, то якийсь підбадьорливий просвіток. Тільки треба було, не гаючи часу, переходити в наступ, поки не ослабла остаточно від його послідовного натиску, поки не клюнув наповал у спазмі пташиної люті.

— Ну, швидко зараз скажи, Аполінарія. Не треба плавати на собачий спосіб.

Тоді несподівана сила зірвала її з місця, і тепер уже не бентежив іронічний погляд по той бік чорного тунелю.

— Так я ж цілий вечір і намагаюся вам розтлумачити, а ви мені словечка вставити не даєте. А чого, чого мені перед вами на собачий спосіб плавати? — розійшлася вона, і в цю мить на неї ринуло те несамовите натхнення брехні, що народжується з безпросвітного відчаю, ціла буря з короткою зливою невдаваних сліз.— Якби сам посидів під бомбами та в нетопленому підвалі тиждень підряд, іншої заспівав би. В мене мати поміщиця російська була, боярня була... чув? Її в дитинстві он у золотій чо-

¹ ...але, я певен...

² ...тільки...

³ ...тут зустріються наші шляхи.

⁴ ...нашу зустріч. Істина народжується від зіткнення великих супротивників.

⁵ Треба поважати ворога, який також ставить на карту своє життя, Ти розумієш?

⁶ Так, я розумію...

лясочці возили, он як! А він мені цукерку тикає та ще й комсомолкою називає... Якби не більшовики оті, я б зараз у Берліні каву з вафлями пила... я б, може, вся в хутрах та в антильських мереживах ходила... а яка я тепер?! Сам дивись, яка я! — і, відступивши, підкасавши в азарті спідничину, показала підпухле, побагровіле коліно у проміжку між драною білизною і панчохою.— Вони батька мого закловали, голови не сміє підвести... я за ним очі свої виплакала. А в школі, бувало, ще й обминають, чи не трахома часом у тебе, Полько, питають. Ну, стріляйте тепер, будь ласка... таким чином!

Загалом виходило досить переконливо, — а іноді, мабуть, чи не занадто правдоподібно. Поля могла б без кінця ятрити й розвивати брудні натяки Граціанського, що, як екіпки, позастрагали в душі, і замовкла на всьому розбігу не тому, що вичерпалась, а тому, що раптом злякалася — ану ж старий світ повірить їй, пожаліє, помилує за її безприкладне відступництво! Виразно уявилося, що вже не тільки Осьминов, а й уся Велика Вітчизняна війна, від генералів до рядових, слухає її, навіть поранені в госпіталях, і непримиренний Дементьев в одному з них. І в усіх у них сумні, батьківські обличчя... але невідомо, чи розуміють вони там, що Поля робить це не заради врятування свого мізерного життя, яке вже ніби відділилося від неї, вийшло з-між ребер і тепер лежало в Кіттеля на столі, поруч із започітним камінчиком, таким самим Полиним скарбом, як і мамина карточка.

3

Почувши чиєсь важке дихання за спиною, Поля обернулася. Крім лисого лянгера, у дверях стояв тепер незнайомий Полі плечистий, сивий дід у шкірянці, накинутій поверх непідперезаної сорочки; видно, його підняли з постелі й риссо погнали до землянки. Ніяких начищених службових блях чи медалей за підлі справи не красувалося на його грудях, але по примружених очах, по спокійній, не боязкій поставі можна було пізнати в ньому старосту, запрошеного для перевірки Полиних зізнань. Щоправда, шапку він скинув, проте не привітався, не зігнувся перед начальством, тільки з понурою гідністю втупив погляд у підлогу під ногами.

— Чого треба? — пробурчав він тоном людини, впевненої в тому, що вона потрібна.— Хіба завтра дня не буде, проти ночі що затіяли!.. Дуже вже небо проясніло, — додав він, витримавши недобрый погляд Кіттеля.— Дивіться, щоб радянські не палетіли!

Зараз же, ніби на підтвердження, поки що — по землі, докотився негучний гуркіт далекого удару, і одночасно маленькі концентричні кола пробігли по рідині у склянці. Запала тиша, і якусь часинку всі четверо по-різному вслухалися в неї, але, на жаль чи на щастя, продовження не було: просто ворухнулася спро-

соння війна. Кіттель зсборбував із склянки піну і дав знак лягерові залишитися. Допит тривав.

Слід зазначити, цей офіцер взагалі не поділяв тактики свого фюрера щодо Росії, як не виправдував і Наполеона, що недооцінив стихійного значення селянського моря. Тим більше вважав він за необачність свого гауптфюрера заздалегідь оголошувати багатомільйонне слов'янство компостною купою для германської раси. Ні, на його думку, справу Барбаросса треба було починати з присипляючих політичних декларацій, а згодом, коли трохи зміцніють німецькі гарнізони на місцях, отоді й прихопити за горлянку залізною п'ятірнею, розумно розподіляючи одних на худоб'ячу працю, інших на добривні туки.

Маючи на увазі цей далекий приціл, Вальтер Кіттель і не дражнив російських селян, як інші окупанти, а, навпаки, виявляв певну делікатність в обходженні, жартував з ними, не пропускаючи нагоди похизуватися російською приказкою, на зразок тієї, що сорочка ближче до тіла, ніж спідниця. Ясна річ, за два тижні перебування в Росії він не встиг пустити корінчиків у серце незговірливого народу, але вже хвалився в листах до сестри Урсули близькістю з одним енезьким старожилом, який чверть сторіччя тому побував у німецькому полоні, а потім зазнав утисків від Радянської влади, нинішнім старостою Шиханового Яму. В свою чергу, і той не цурався розмов з високопоставленим окупантом, хоч щодо політики здебільшого помовчував — чи то через непевність у результаті війни, чи то від зрозумілої неспіливості у присутності високого покровителя. В усякому разі, на посаду старости він погодився не з першого слова, але Вальтер Кіттель тому й гордився своєю перемогою, що чим важче завербувати зрадника, тим вища йому ціна.

— О, бауер!¹ — дружньо гукав йому Кіттель, вітаючи рухом пальця. — Як ідуть твої справи, скажи? Яка розмова у народу?

— Бога не гнівимо, поволеньки впоруємось, — відповів староста, ховаючи очі й торкаючись широкої, з помітною сивиною бороди. — От у вас, чути, затримка виходить. У Москву, здається мені, на різдво не встигнете.

— Нічого. Все гаразд. Дякую вам, — підібравши губи, сказав Кіттель. — Хто повільніше їде, той людей насмішить. Візьми своє місце.

Він показав очима на другий кругляк біля стола і щиглем підкотив через стіл старому сигарету; той відмовився.

— Ми вже свою, в нас від солодкого зуби пріють. А народові... що ж тепер народові говорити! Йому нині говорити нічого, він тільки думає. Нині його думка глибоко в тіло загнана... так-то!

Витягнувши пошитою з клаптиків кисета, староста із задирливим спокоєм почав скручувати досить солідну махорчану цигарку, і хоч Кіттель міг безкарно звалити перше-ліпше дерево в цьому

¹ О, господар!

лісі, чомусь стерпів його явну смердючу сваволю, а Полі мимохить згадалася вогнева істерика німецького блокпоста біля десятого кордону минулої ночі.

— Ось російська діфчина. Аполінарія. Вона дуже любить дивитися німецькі танки. Ти стари житель. Візьми це. Хто тут? Староста взяв карточку і почав шукати окуляри.

— Та вже чув я, чув, як вона тут з тобою воювала... таж вони тепер гострі повелися. Хромцов Пашка теж хвалився оце, що ще одну сіймав. Ну, конорос твоє діло, дівко!.. і чого це вас у самий вогонь тягне? Сиділи б собі в запічку, поки не спаде. Ех, тяжкі наші гріхи! — Йому вдалося нарешті вставити в оправу окулярів скельце, а Поля, хоч і побоювалася глянути на нього, побачила мигцем, як здригнулася карточка в старостиній руці. — Ач, де зустрітись довелось!

— Ну, скажи, бауер. Ти знаєш таку жінку?

— Чом би я її не знав, фершелиця наша, Олена Іванівна... коли була молоденькою. При мені й на карточку знімали, в мене така сама вдома була. Тут і я поруч стояв, та, видно, скоротили мене, відрізали, видно, в рамочку не влазив. Вона, воґа сама, Олена Іванівна. — І раптом, здогадавшись про щось, націлівся на Полю примруженим оком. — Невже ти, дівко, дочкою їй доводишся?

З обережності Поля ображено відвернулася. Обставини й без того складалися їй на руку. При правдивості чи неправдивості однієї половини зізнання Кіттель, за звичаєм усіх слідчих на світі, повинен був відповідно з довірою чи сумнівом поставитись і до другої.

— Так-так. Вона була багата? Скажи.

— Таж як сказати... вважалось, як на лісне володіння, заможніших від них на Єнзі й не було. Ліси великі, тільки душу в них спасати... а задурно панійка пустила, на харчі. Облог же й вирубували при мені... ми з батьком її маненькі були, — кивнув він на Полю, не одриваючи очей від карточки. — Еге ж, багато життя з того часу сплигло, майже все! Сама господиня з німкень була, в російському господарстві мало тямала... ніби як недоумкувата, по-нашому сказати. Ну, тут приїжджий купець, з Пітера, і обкрутив її круг пальця, на дуже значну суму її врезонив. Батечко мій від заздрості увесь свій остатній вік лікті гриз...

Не пропустивши ані слова, Кіттель замислено дивився на вогник запальнички. З огляду на нові обставини, що змінювали всю справу, він вирішив дальші запитання ставити своєю, німецькою, мовою:

— Warum hast du mir verheimlicht, dass du deutsche Angehörige hast? ¹

¹ Чому ти приховала від мене, що в тебе є німецька рідня?

Голос його тепер звучав лагідніше, і Поля відразу знесиліла од солодких і неясних поки що передчуттів. Справа її налагоджувалась, і трохи передчасно їй спало на думку, що не біда, коли навіть на півдобі спізниться до Лощкарьова. Зате вже з цієї хвилини ніяк не можна було їй послабляти свого наступального натиску.

— О, та ви б тоді ще більше мені не повірили. Це вже ваша справа така, кожну людину в усякій гидоті підозрювати. Господи, якби все ото з життя мого розповісти, що я там пережила, то ви обидва тут з дядечком розревілися б над мою долею... он як!

— Так-так, дуже добре, — лагідно проказав Кіттель, катаючи в пальцях Полин камінчик. — Und was willst du tun, wenn du erst mal bei deiner Mutter bist? ¹

— Та вже знайду що. Мови російської уроки даватиму, кому треба буде... хоч би й вам! Не бійтеся, на хліб собі зароблю, простягати руку не піду...

— Це так, правда. Дякую вам, Аполінарія. Und wenn wir in Europa mit den Bolschewisten aufräumen, wirst du dann auch zu ihnen zurück schlüpfen? ²

— Пробачте... was, was sagen Sie? ³ — із заклопотаним виглядом подалася вперед Поля.

— Я сказав, коли ми зробимо впорання з більшовиком, ти будеш bei Nacht und Nebel ⁴ перескочнути до них, wie ein Schmuggler? ⁵

Маючи намір показати свою самостійність, Поля ображено знизала плечима:

— Чого ж, я можу й у вас залишитися... якщо, звичайно, не кривдитимуть. А то ось один рукавиці мої собі подарував, другий усі черевики долотом поцсував... Ну, в чому я тепер мамі покажуся? Та тут мимоволі і не такий іще цурюк на думку спаде! Я пташка вільна... раз від більшовиків утікла, то від вас і поготів випурхну!..

— Дуже цікаво, добре, Аполінарія. Тобі подобається наша Німеччина? Скажи.

В тому й полягав задум Полиного вдавання — не здаючись одразу, тим самим набити ціну собі в очах Кіттеля.

— Звідки ж мені знати її?.. як же вона може чи не може подобатись мені, коли я її не бачила ніколи? Ось із вами з першим розмовляю...

— О, ти побачиш, Аполінарія. Ні, не Берлін, він є молоде місто. А Рейн... то не ріка, то батьківщина німецького духу. Всі

¹ І що ж ти збираєшся робити, коли доберешся до матері?

² І коли ми покінчимо в Європі з більшовиками, ти знову перебіжиш до них?

³ ...що, що ви кажете?

⁴ ...темної ночі в негоду...

⁵ ...як контрабандист?

німці мають глибоку любов до Рейну, де зливаються межі поезії і дійсність.— У горлі в нього забулькали назви рейнських місцевостей, остання з тих назв супроводжувалася якимсь спалахом шаленства на денці його очних ямок.— О, Боппард, Санкт-Гоар, Лорелей... і Кельн. Стародавній корінь — Colonia Agrippina weisst du? Und dann schliesslich — München, unsere Isar-Athen. Фюрер мені особисто сказав... hat mir mal persönlich gesagt: die Erschaffung der Welt hat mit München begonnen, als Gott noch nicht müde war¹. Ця річка, Ізар, він іде з гір. У нього молочний вигляд. О, ти запаморочиш собі голову, Аполінарія! В Німеччині багато всякого забавлення, будучи пов'язане веселим фліртом. У Німеччині теж є молоді люди, находящі собі приємність одне в одному. Ти можеш женитися комерсант чи Erbhofbauer, und sogar німецькі pensionberechtigten Beamten².— І сам, як від лоскоту, пореготав, згадуючи таку принадну кар'єру, перед якою не встоїть ніяка розумна дівчина на світі.— Ну, підходить тобі так?.. sagt dir das zu? Аполіна-арія!

— Ні, це мені не підходить,— з останньої сили усміхнулася Поля.— Я вже як-небудь сама собі хлопця підберу.

У неї були особливі причини для такої зухвалої відмови від німецького щастя. Якраз на столику загудів зумер польового телефону; лянгер, що стояв поруч, зняв трубку, вислухав мовчки і, не чекаючи дозволу, швидко вийшов розпорядитися. В земляну тишу через відчинені на мить двері прокопилася шалена палба зеїток у супроводі неймовірного гуркоту розбурханого повітря. Це скидалося на голос лісу під час бурі і поки що зовсім не означало порятунку, але сама близькість могутнього друга надала Полі передчасної впевненості у щасливому кінці пригоди. Перш за все Поля відчула тягар навалених на себе ганебних мотивів своєї втечі, що ставили її на одну дошку зі старостою,— він сидів поруч, звисивши величезні, бездіяльні, з незапаленою цигаркою руки між колін. Навряд чи це була просто огида до зрадника,— скоріше забобонне, до нудоти бридливе почуття фізичного, тілом до тіла, зіткнення з мертвяком. Зараз же по тому її охопила непереборна потреба будь-яким способом відгородитися від нього і, хай навіть з ризиком для життя, виявити свою гідність. Нагода для цього трапилася зразу.

Можливо, староста відчував презирство беззахисного російського дівчати, чи сором перед Іваном Вихровим, хоч ім'я його не було промовлено поки що, а може, передбачав дальші етапи допиту, тільки він підвівся був, щоб вийти. Владним порухом офіцер затримав його на місці.

¹ Колонія Агріппи, знаєш ти це? І нарешті — Мюнхен, наші Ізар-Афіни. Фюрер мені особисто сказав, що творення світу почалося з Мюнхена, коли бог ще не втомився.

² ...селянин, який має право спадкоємства, і навіть... чиновник, який має право на пенсію.

— Nein. Сиди так, бауер.— І раптом, взявши двома пальцями зі стола, здаля показав Полі заповітного камінчика.— Was soll das? ¹

— Ну, це просто так... щоб легше було жити. Та ви не бійтеся, він не вибухає,— усміхнулася Поля, коли Кіттель, бажаючи дослідити камінчика, потримав його над вогнем запальнички, трошки на віддалі від себе.

— О, розумію, Аполінарія. Талісман?

Будь-яка відповідь зійшла б тепер за правду, але в цю хвилину пролунав страшний, перший такої сили вибух, усе навколо здригнулося, щось упало за ширмою... і все це разом штовхнуло Полю на відвагу, яка і мала остаточно згубити її.

— Та ніби не зовсім талісман...— запнуласть вона.— Це ще влітку я на спогад з московського бруку взяла. Хоч я і втікачка, проте ще росіянка трошки...— І, на лихо собі, показала зуби в усмішці, трошки більше показала їх, ніж дозволялося в її становищі.

Сталося саме те, чого найбільше побоювався Осьминов: не стійкість Полина викликала в нього сумнів, а її спроможність довго переносити брехню. Поля сама зрозуміла, що можна було життям накласти за таке признання, зате капельку світліше стало на душі. В цю хвилину староста пильно скосив погляд на Полю і знову, спершись ліктями на коліна, звів голову.

Обличчя в офіцера стало надзвичайно уважним. То було перше за цілий вечір відкриття про радянських людей, не зазначене в найсекретніших циркулярах генштабу: о. Полин камінчик важив значно більше, ніж його речовина! За час війни Кіттель не спостерігав у своїх солдатів таких сувенірів і, навіть у думках не припускаючи рівності цього дівчиська зі своєю сестрою, ставив тепер собі питання, здогадалася б чи ні найкраща дівчина його класу, Лотта Кіттель, понести з собою на грудях крихту штукатурки, скажімо, з мюнхенської святині, Frauenkirche, навіть навзавжди покидаючи країну.

Якийсь час бомби вибухали так близько, що струмочки піску сочилися крізь нещільну обшивку накату. Потім звуки нальоту почали стихати: як видно, закінчивши роботу, радянська ескадрилья поверталася назад. Не зводячи з Полі іронічного погляду, Кіттель кинув її камінчика в нагрудну кишеню з наміром показати свій цікавий трофей на доповіді в рейхсканцелярії декому з тих, хто применшує труднощі східного походу. Він дивився так довго, так пильно, що Поля почала відчувати себе мишеням перед великою німецькою кішкою.

Настала недобра тиша, але раптом завовтузився староста.

— Ну, ви зговорюйтесь тут... спати побреду, мабуть,— промовив він, намагаючись показати Полі Вихровій свою незалежність, але прозвучало це так, ніби він просив у Кіттеля дозволу.

¹ Що це?

Офіцер просто не звернув уваги на цю зрозумілу малодушність зрадника, і Полі запам'яталося крізь жах, з яким скрипінням ця брила кісток та м'яса, уже підвівшись, опустилася знову, підкоряючись ледве помітному порухові німецького пальця.

— Ти хороші діфчина. Можеш завдати користь Німеччині. Тільки жорстоки люди могли послати тебе в руки сам Вальтер Кіттель.— І обличчя в нього стало сумним і лагідним: зараз він мав знову клюнути.— Тепер скажи. Який штаб послав? Тобі все буде тихо, добре. Абер треба швидки, коли питає німецьки офіцер, Аполіна-арія...— і коротко стукнув долонею по столу.

Поля підвела очі, віддих їй перехопило в горлі, плечі обвисли. На обличчі офіцера, що сидів перед нею, вона прочитала обіцянку найвитонченіших неприємностей, які може придумати фашистська надлюдина на основі свого тривалого досвіду та досягнень медицини. Внутрішнім зором, ніби крізь імлу, вона прочитала півтора скупих рядка про себе у ще не існуючому зведенні Інформбюро. «Ось як це насправді буває!..» — подумала вона, ладна встати й босоніж іти, куди їй належить тепер... і тоді раптом цілий всесвіт гойднувся навколо неї від вибуху, мабуть, найбільшої бомби з тих, які застосовуються в сучасній війні.

За ним розляглися інші, трохи глухіші, і потім вони рушили в обхід бліндажа, схожі на кроки велетня, що наосліп шукає по землі загублений скарб. Так, виходить, радянські літаки ні на хвилину не покидали Полі... можливо, і прилітали тільки заради неї, щоб салютувати безвісній російській комсомолці, що йде з життя. Тепер нічого більш не хотілося Полі, крім прямого влучання у бліндаж: великодушнішого кінця і не могла б їй дати доля... а в цю останню хвилинку і треба було вкласти якісь ще не відомі їй слова великої радості, що зароджувалися в ній від захвату прекрасним шаленством своєї, радянської зброї там, угорі.

Вона ніколи не змогла б ні згадати, ні повторити їх.

— Що ж, погризїть наше залізо, а ми подивимось, які кусалки у вас...— майже з шепоту почала Поля, зовсім відрізуючи собі шлях до відступу назад.— Ось ви сказали допіру: за більшовиків воюю... О, якби могла я зі своїм мізерним розумом: який там з мене солдат! Я тільки куля при кінці польоту... от силовки не вистачило до цілі долетіти! Ні, це вони б'ються за мене день і ніч... день і ніч за мене б'ються, а я тільки вчуся в них поки що... та допомагаю їм хоч трішки, щоб потім не совісно було перед мертвими за юність свою. Мене ж легко прибити... гаразд, ну, зірвете ви мене, одну хвоїнку з дерева, а скільки їх ще залишиться... скільки їх залишиться, я питаю: усіх же не закопаеш! Ні, нас тепер з планети не викурити, пізно. *Zu spät, verstehen Sie?*¹ — І, як ріпка, блиснув в оскалі вологий разок її зубів.

¹ Занадто пізно, розумієте?

— Будь ласка, не так швидко, Аполіна-арія,— перебив Кіттель, з обличчям дослідника, терплячого до несподіванок наукового експерименту.

— Так, нас більше, бо ми — рід людський... Ех, якби вас не було, якби не було вас зовсім! Усе навколо ви запаскудили, отруїли, навіть воду, яку п'ють діти... навіть воду! Та нічого, ми почекаємо... у земної кулі часу багато! От ви допіру спитали мене: хто я така? Я дівчина моєї епохи... нехай цілком рядова серед них, але я завтрашній день світу... і ти стоячи, стоячи розмовляв би зі мною, якби хоч капельку себе поважав! А ти сидиш передо мною, бо нічого людського в тобі не залишилось... ти тільки кінч дресирований під головним катом! Ну, нічого сидіти тепер, працюй... веди, показуй, де у вас тут радянських дівчат стріляють?

Вона була в ці хвилини старша й мудріша як на свої роки, скоріше зовсім поза віком, як і Володя Анкудинов... і вона була найкраща з усіх своїх ровесниць, найкирпатіша дівчина з Москви. Всі думки, що звичайно дозрівають з роками, передчасно обступили Полю в ту останню хвилину. Певне, з тим самим захопленням шаленством її сучасники в армійських шинелях кидалися під ворожі танки, обв'язавшись гранатами, або вогонь своєї ж артилерії викликали на себе. Уривчаста, як в агонії, мова її зливалася з наростаючим гуркотом нальоту, тому спочатку і перебити її Кіттель не мав змоги, тим більше що на закінчення стався досить несподіваний поворот, який докорінно змінив обстановку допиту.

Поля ніколи не могла пригадати, що пролунало раніше,— самий постріл чи хрипке, вигукнуте як команда: «Тікай, дочко!» Так само вона не могла б пояснити і вчинку шихановського старости: чи тому вистрілив він, що совість заговорила, чи розплачувався за давню кривду в німецькому полоні, а може, перший внесок вирішив зробити за якусь свою заповітну кровинку, що залишилася на радянському боці. Поля пам'ятала лише, як він схонив колть зі стола і як одразу по тому побачила дірку в очній ямці Кіттеля. То було друге за той вечір відкриття для освіченого й цікавого німецького офіцера, і, треба сподіватися, перше ніж погасла його допитлива думка, він устиг пересвідчитися в тому, як багато ще не дослідженого таїться в російському лісі.

Звук пострілу злився з черговим повітряним ударом, від якого захрускотів накат, і, певне, все обійшлося б щонайкраще, якби на порозі не з'явився якраз підручний Кіттеля: видно, його вразив незвичайний вигляд командира, який поки що сидів. Друга старостина куля пройшла повз лянгера, і потім вони, зчепившись, покотилися по килиму, а Поля проскочила в двері повз них, не чекаючи кінця сутячки.

Нальот був у розпалі. Із злим тріском рвалася промерзла земля: шалене рубання лісу відбувалося навколо. Ліворуч за деревами горіла автоцистерна з пальним, і видно було в просвіті між чорними нахиленими стовбурами дерев, як лащить вогонь і по-котячому третється об боки сусідньої, такої самої паралізованої машини. Спотикаючись і загигаючи на кожному кроці, Поля поверталася до життя. Вона не запам'ятала, скільки їй довелося пробігти. Все сховалося, зорі і люди... Лише коли покидала бойовище, востаннє пірнувши під чорну бахрому диму, тут, на галявинці, мало не збив її з ніг якийсь ще більш закривавлений, ніж Кіттель... а може, відблиски полум'я ніс він на собі? Не помітивши Полі, він полетів далі, обхопивши руками голову, зойкаючи і волаючи чужою мовою. Цього разу Полі дано було бачити його кінець, коли вона, випадково натрапивши на якийсь тив і знеможено припавши до нього, оглянулася назад. Раптом усе повітря над Шихановим Ямом лопнуло, як залізна бочка, і сосна, падаючи, шмагнула й накрила окупанта, а Полю з відстані обдало гарячим, навпіл із сніговим пилом вітерцем... Нічого не залишилось у пам'яті від цієї півгодини; тільки здавалося, всесвіт валиться, підрубаний під корінь. У ті хвилини ні страху, ні радості визволення не почувала Поля. Впавши, вона вразила коліно, і тільки біль повернув їй розуміння дійсності. Вона глянула спочатку на свої босі й нечутливі, у подраних панчохах ноги, потім на пом'яту мамину карточку в долоні, машинально схоплену, коли тікала. Друга думка стосувалася дальшої подорожі до Лошкарьова, але тепер боязкій людській билинці був уже знайомий захват руху на самому гребені, навперейми всього на світі, зокрема й часу.

Під великою навислою кучугурою недалечко темніла скоріше пролазка, ніж хід, у землянку. Поля навмання спустилася по обмерзлих від помиїв східцях, штовхнула коліном скрипучі двері і, нагнувшись, заглянула у затхлу духоту селянського житла. Здавалося, нічого там не було, крім оранжевих сутінок з довгим вогником, що гоїдався на нитці кіптяви біля самого краю.

— Яку ще там живу душу бог приніс? Вхось, зачинай за собою, дитя простудись...— почувала Поля з глибини і ввійшла з довірою билинки до велінь своєї мудрої, владної ріки.

Посередині, на виконання непорушних законів життя, старезна баба купала дівчинку в таких самих старезних дерев'яних ночвах. Вона чинила це неквапливо й поважно, як ритуал, якому не сміла перешкодити ніяка війна. Усе інше відповідало тому, що відбувалося: погнутий, з начищеною конфороку пабакир, самовар смолисто чадив на долівці та з-під кожухи біля стіни хтось старечим, глухим, як з халяви, кашлем, одноманітним, як а м і н ь, відгукувався на гуркіт бомбових вибухів.

— Можна мені у вас, бабусю, водички з цеберка напитися? — на спробу, покаючи зубами, попросила Поля.

Пити їй зовсім не хотілося, і стара одразу відчула в її голосі той невловний відтінок покори, пароля горя, по якому одвічно в народі нашому розпізнають жебраків, погорільців і прочан. І, як завжди це роблять селяни, господиня обернулася лише тоді, як закінчила свою справу й загорнула дитину в тепле ганчір'я.

— Чия ж ти будеш така?.. видно, нетутешня? Обличчя твое мені ніби незнайоме,— подаючи куклика, спитала вона для перевірки.— Де це ти вся обшарпалася?.. чи тебе собаки рвали, дитино моя? — жалісно повторила стара, але глянула Полі на ноги й одвела очі.

— От до мами пробираюся з самої Москви,— і, забувши про воду, знесилено сіла на лаву.— Можна, я посиджу у вас трошки. Дуже вже втомилася з дороги, бабусю.

Можливо, стара чула щось про те, що спіймали ще одне перехоже дівча; усе в ній — розтерзаний вигляд, босі ноги, заїкування від пережитого — підтверджувало її здогади. Вона, не розпитуючи більше, посадила гостю, відігріла кухлем гарячої води, поділилася кашею з денця, і ніколи, ні раніше, ні згодом, не доводилося Полі приймати від свого народу щедріших дарів. Серед розмови Поля спитала і про матір; стара не раз лікувалася в пашутинській лікареньці, і це ще більше зріднило її з Полею. Ні, в Шихановім Яму нічого не знали про долю фельдшерки,— вона зникла з Пашутина місяця півтора тому. Можливо, за давнім звичаєм, Олена Іванівна перебралася на життя до Павла Арефійовича, і, таким чином, у Полі з'явився законний привід для дальшого просування на Лошкарьов.

Їй захотілося потримати дитину, на щастя.

— Яка у вас дівчинка гарненька... як морквочка! — сказала вдячна за гостинність Поля, щоб зробити господині приємність, і почала погойдувати дитину.— Розумненька така, не плаче зовсім.

— Нині вони тихі в нас стали, діточки: охляли. І не погалакують, як раніше, і бігати розучилися... сидячи граються. А як добре все налагоджувалось, та от... обеззброїли нас лихі люди до останнього курчати. Десь ото й за вами, дівчатами, черга прийшла,— і трошки заплакала, але без сліз і зовсім беззвучно, ніби сміялася.

Тоді, поклавши дитину в колиску, Поля пересіла ближче, взяла стару за руку.

— А ти не вболівай, бабусю... ми ще їх підінемо. Хіба сонечко згасиш? — І ще багато чого наговорила того разу, вкладаючи всю себе в шепіт.— Ой, як їм усе це боком вилізе!

— Тож-то й біда, доню, що вилізе: не за тебе одну вболіваю. Що он витворяють, немов по сім життів у них! Накликають на себе лихо, а в них, певне, теж малятка є.— І тут з болю її вихопилося те славнозвісне слівце, яке через сотню вуст докотилося

до газетних ротацій,— що всі діти світу плачуть однією мовою.— Нам, старим, хоч би краєчок твого сонечка побачити... і гаразд!

— Ще встигнеш, бабусю... але раніше свого часу нічого на світі не буває,— неслухняним язиком, простонародною інтонацією відгукувалася Поля, перемагаючи дрімоту, бо вже пройняло її ситне домашнє тепло... і дивилась, дивилась, як тїнь від колиски, підвішеної на жердці, гойдається, присипляючи, над головою діда, що лежав біля стїни.— Занедужав, видно, дідусь... чи так, відпочити приліг?

Вона сидїла якраз у його підшитих валянках, з його кожушиною на плечах, радіючи, як з найвищого блага на світі, і гасовїй кліпавці на столі, і душному теплу первісного житла. Відповіді Поля не розібрала, щоби в неї палали і нестримно змагав сон, хоч як підводив її з місця Осьминов.

— Іди ж, поки не втихло... а то ще шукати почнуть,— шепнув він бабиним голосом Полі на вухо.

Поля підвелася й сухими долонями витерла обличчя, наче вмивалася.

— Неодмінно до тебе заїду, бабусю, коли все кінчиться... якщо доживу! — І попросила яких-небудь кашців у дорогу.

Стара нічого з подарованого одягу не дозволила їй зняти із себе.

— Йому більше не треба буде, старому моєму, вже на відходї він,— довірчо пояснила вона.— Все на лісові роботи гонили, а довго хїба протягнеш на самїй пісній юшці. Спочатку очі в нього на нервовому, бач, ґрунті загноїлися, а далі і в ноги перекинулось. Нічого, ми своє дожили... Ти на шастирівський путівець не звертай, там ерманці сіно беруть. А краще йди мене прямицько, шляхом, на волю божу. Ех ти, вояк наша сердешна! — І тому, що більше нічого було дати на дорогу, похрестила її разочків зо два.— Ну, йди своєю дорогою... та шийку бережи, билиночко моя!

Палючою спекою повіяло на Полю від цих слів, і їй ясно уявилося, як ненаписана книга про її лошкарївський похід з роками неминуче почне скорочуватися спершу до розміру сторінки, далі абзацу, потім єдиного рядка — про це останнє напутнє слово Батьківщини. Бура ще бурхала, десь у глибині бору доламувала вороже залїзо. Місцеві зеїтки мовчали, робота наближалася до кінця. Кожен на Полиному місці розібрав би в переможному рокоті моторів: «Іди, мовляв, іди в своїх невідкладних державних справах, Полю Вихрова... Іди й не бійся, якщо часом і просвище над головою, бо це наше, твое свище... Іди і не озирайся, а вже ми поки що притримаємо їх на годинку».

Синя мла висїла попереду, і ні заграви в нїй, ні фар запізнїлих автомашин — нічого там не було. Несміливї спочатку, розгорялися зорї на вітрі, і видно було іноді, як вітер, зірвавшись, хилить набік їхнє колюче синє полум'я. Поля згадала неодноразове, у віршах, твердження Родїона, що найбільші зорї світять не в пустелях, не в Арктиці, а в них, на Єнзі.

Останні кілометри найважче було подолати: іноді дрімала на ходу, байдужа до того, що її чекає... Через часті зупинки й очікування Поля підійшла до своєї мети лише наприкінці другого дня. Хоч як хитало її від голоду і втоми, довелося довго мерзнути за сніговою кучугурою, чекаючи на оказію, а сонце тим часом опускалося за місто. Лошкар'єв лежав увесь як на долоні, під горою, і хоч морозець дужче брав на вечір, не видно було над ним синюватих на заході сонця, спокусливих для подорожнього димків. На щастя, мобілізовані мешканці поверталися з окопних робіт — кожен ніс по сполу з необмолочених восени, деякі — по три, хто сміливіший. Коли довга процесія порівнялася з ровом, Поля приєдналася позаду. Вона запропонувала одній тітоньці поділити її пошу; так убогий сніг з осклянілими колосками став для Полі перепусткою в очах німецьких вартових.

Невеличке це місто проглядалося наскрізь по головній вулиці, в далекому кінці його догоряла вечірня заграва. Незабаром мав настати комендантський час і нові Полині нещастя разом з ним. Ні душі не траплялося по дорозі, ні вогника за віконницями, ніби щоб заспокоїти німецьку комендатуру, що все живе скорилося, вимерло і, в усякому разі, безпосередньо з життям не пов'язане. Брела з останньої сили, ледве розбираючи на перехрестях таблички перейменованих вулиць. Небо зовсім гасло на заході, коли нарешті знайшла проспект Великої Німеччини. Раніше це була весела, уся в садах Пушкінська, якою Поля пробігала безліч разів, прямуючи до школи; тепер, обточена пожежею, безлюдна й довга, вона скидалася на кинуту навізнак шахту. Адреса явки, що дав Осьминов, і номер будинку підозріло збігалися з місцем її постійного проживання. Було дико входити у знайоме подвір'ячко з осторогою і у вікно власної кімнатки стукати лише після того, як упевниться, що фуксія, яку рік тому вона сама, Поля, посадила в консервній банці, стоїть там з правого боку.

Впустила невідома Полі жінка. Неприязно кутаючись у драну хустку, вона вислухала, що Поля хоче побачити шевця, і провела її в сходовіду до ночі їдальню; ідучи сюди, вона пронизливо прокричала до когось у коридор, що не наймалася відчиняти двері всяким нічним зальотним пташкам. Згорбившись, сивий чоловік в окулярах і з запущеною борідкою лагодив чоботи при каганці; у Полі було таке відчуття, що він сів до верстата лише за хвилину до її приходу. Ніщо там не суперечило логіці воєнного існування, і разом з тим усе було вкрай незвичне, особливо чемодан на підлозі — добрячий, цільної шкіри, але без кришки, вже розкраяної на підшви. Не розгинаючись, налягаючи на ніж, швець дикими очима глянув на Полю поверх окулярів. Це був він, Павло Арефійович, тільки такий весь, наче десять каторжних років минуло відтоді, як Полю проводжали до Москви.

Щось метнулося в його обличчі, але, гостре, змучене, зовсім не радість побачення.

— Чого треба? — спитав він, хоч і не міг не впізнати з першого погляду; потім додав, не підводячи голови, що закиданий роботою і нічого лагодити не бере.

Поля стояла така збентежена черствою зустріччю, що хотілося заплакати від образи. Відчуваючи клубок у горлі, вона все-таки вирішила сказати йому, що хотіла б замовити на Новий рік вечірні туфельки на лосячій підшві. І зараз же, як і попереджав Осьминов під час розставання, Павло Арефійович відповів, що лосячу розраховує одержати не раніш як майбутньої весни. Обоз помовчали, даючи одне одному час звикнути до новизни їхніх стосунків. Усе ще не роздягаючись, Поля передала йому доручення Осьминова і завчені цифри, значення яких не розуміла сама. Як і треба було чекати, мовчання лошкарьовської групи пояснювалося загибеллю радиста, застуканого на передачі. В порядку звіту Павло Арефійович повідомив також, що, як казали люди і як видно з відсутності наслідків для товаришів, він помер гарно.

Полі здалося, що ця розумна й смілива людина коли не виправдується, то все ж трохи торопіє перед нею, дівчам, посланцем з Великої землі. А втім, він не спитав про здоров'я, не приголубив, як бувало, та й сам ні на що не поскаржився, а тільки заглянув у червоні від безсоння Полинні очі, допоміг роздяться, посадив біля нетопленої грубки.

— Ну, здрастуй тепер. Чого прийшла, я відразу здогадався по маскаряду твоєму, але от як ти прослизнула сюди, не збачну...— невиразно почав він і стиснув у долонях її сухі, потріскані руки, щоб у трепетному їхньому битті відчуті контрольний пароль.— Хочеш їсти?.. ні? Ну, в такому разі розкажуй про свої митарства, мандрівнице.

— Може, поспати мені хоч годинку? — несміливо попросила Поля; раз у раз вона хилилася від втоми.— А то просто голова в мене, Павле Арефійовичу, віднімається...

— Потерпи, ми з тобою люди військові. Мені треба зараз же знати, що сталося з тобою в дорозі. Бач, цей Шиханів Ям став моголою багатьох, і серед них — твоїх найближчих друзів.

Було щось без краю втішне в наполегливості, з якою Павло Арефійович знехтував її скаргою: тепер вона була справжнім, без будь-яких пілг солдатом. Павло Арефійович слухав, покиваючи головою, але чомусь, тільки-но добралась до пострілу старости, випустив її руки; не з його характером було вірити в чудеса.

— Моторошно ви тут живете, — розгублено сказала Поля після паузи.— Я це до того, що свини ось скільки у вас... ледве впізнала ззаду!

— Еге... і це зовсім недавня, Поленько.— Він підійшов і шильцем поколупав порізану дошку верстата.— На мушці щохвилини,

навіть коли спиш, і не знаєш, звідки вистрілять, але... зникає до всього людина, навіть до бурчання вулкана в себе під ліжком... То він що, раніше знав тебе, цей староста?

— Ні, я його не пам'ятаю, мабуть, з мамою зустрічався... або що? — І, на щастя, через втому далі її думки не пішли.— До речі, звідки тут ця жінка... мешканка нова? Колюча, недобра яка!

— Еге ж, поганці... дві кімнати забрали. В неї брат коректором у місцевій газеті служить. Вселилися через комендатуру — ані дня без бешкету не минає,— поскаржився він, скося приглядаючись до гості, чи вірить... І, виходить, увесь цей час не переставав думати про Полину пригиду в Шихановому Яму.— Еге ж, пощастило тобі... не всім так таланило!

Поля гірко усміхнулася: вона справді була б щаслива, якби не тривожні думки про матір. І, ніби розгадавши їх, Павло Арефійович розповів останні, втішні новини про неї. Ні, сам він не бачив Олени Іванівни, але, за точними відомостями, вона жива й була в партизанському загоні, створеному на Єнзі незабаром після початку війни. Важко було придумати більш жадану нагороду Полі за її митарства, і перше ніж Павло Арефійович устиг відсмикнути руку, вона торкнулася її губами.

— Не сердьтеся... це тільки те, що призначалося їй самій!

На її подив, він досі ні натяком, ні запитанням не згадав про дочку, і Поля наважилася сама спитати про Варю. Тоді Павло Арефійович підвівся і пішов у куток по тютюн.

— Тепер уже майже все про неї стало відомим, навіть у подробницях... щоправда, занадто тяжких для тих, хто її любив,— після тривалого мовчання почав він.— Дещо я здобув просто від свідків її загибелі, щоб при можливості переслати на Велику землю: слава їй уже всім нам належить. Так, саме те й сталося, від чого ти щойно здригнулась. Наша Варя померла тижнів півтора тому, і якраз у Шихановому Яму... вона в фашистському зашморгу померла.— Павло Арефійович вимовив це з моторошним спокоєм, зрідка паузами перериваючи розповідь; Поля не запам'ятала, який час мовчав він у цьому місці.— Я в тому розумінні й сказав, що дуже... дуже пощастило тобі, Полечко: ти обрала досить небезпечний маршрут. Вона, кажуть очевидці, як і радист наш, дуже гідно трималася. Вони прямували до мене удвох з подругою, але хто була друга, нам невідомо поки що. Ти там не через майдан ішла?

— Через майдан...— побілілими губами прошепотіла Поля.

— А... ну, виходить, уже прибрали. Отож одна ти в мене тепер дочка залишилася. Пізно вже — доведеться тобі в мене почувати. Ходімо, покладай тебе за давнім звичаєм...

Він узяв каганця з верстата й повів її, кульгаву, на нічліг до Вариної кімнати. Поля вважала б за блюзнірство у ту хвилину попросити йоду, щоб змазати розпухле коліно. Він довго ще не йшов з кімнати тієї ночі, розпитуючи Полю про московські

справи, не даючи заснути, і раз помилився на слові, назвавши її Варєю.

Півкімнати займали зіставлені сюди речі господарського вжитку, але Варине ліжко стояло на колишньому місці. Було страшно лягати на ті самі простирала, під знайому стьобану ковдру і потім залишитись на самоті з конваліями та пташками на шпалерах, які стільки разів чули її потаємні розмови з Варєю. Тут, задовго до вступу в педагогічний інститут, вона мрійно переказувала Полі зміст улюблених сторінок славнозвісної книги про мандрівку дарвінського корабля. «Бігль, Бігль...» — уголос покликкала Поля, і лише одна душа на світі могла б розгадати й відгукнутися на її пароль. Не було ні сліз поки що, ні повного розуміння самотності, що спіткали її, а тільки ревнивий відчай, що інша поділила з Варєю її останню путь. Цілу годину Поля пролежала з розплющеними очима, поки німота не розлилася по всьому тілу, але не сон. Стіни почали поступово зникати, темрява проясніла, перетворюючись на похмурий, без вітринки, простір, ніби наприкінці дня і літа. Тонкостовбурні, з пласкими кронами, під саме небо дерева височіли, розкидані по спадистих пагорбах, схожі на стовпи димів, і начебто Варя чекала на неї там, така незворушна, безсумнівна і жива, що Поля довірливо рушила до неї туди віддати належне їй від своєї любові й вірності, чого ми ніколи не встигаємо зробити за життя наших близьких. Але хоч як шукала, ніде не могла знайти її, бо все навколо була Варя. Це було відчуття близькості, радісніше, ніж видіння. І не страх, не туга за любов'ю, а незвичне світле тепло, майже осяяння охопило Полю. З цього, в свою чергу, народжувалася спокійна свідомість своїх людських обов'язків на землі, тобто дозрілість.

Серед ночі протягле скрипіння дверей врзалося в Полине забуття. Як у нежилих будівлях, тут дуже пахло сухим деревом. Шепіт за перегородкою примусив Полю остаточно прокинутись і насторожитися. Судячи з голосів, їх було троє там; жіночий, як не відразу і з вдячним подивом відкрила Поля, належав квартирантці Павла Арефійовича. Несподівано тепло вона почала розповідати третьому, тому, що ввійшов, епізод Полиного провалу; зрідка Павло Арефійович вставляв у розповідь свої виправлення. Тільки тепер, розшифрованим, Поля взнала зміст тих секретних, уже оплачених Вариним життям, інструкцій, що їх сама принесла; шанобливість, з якою ці люди говорили про Полин похід, не викликала в Полі навіть маленької гордості зі своєї удачі... Той, третій, поділився, в свою чергу, свіжими новинами, — здається, це й був коректор з паскудної газетки. За його словами, на Бзні, в гирлі Склані, послішно споруджуються оборонні укріплення, а в Дергачовці місцеві партизани марно намагалися спалити півсотні тонн зерна, яке призначали вивезти до Німеччини. «Якби бензинчику хлопнути!.. — з жалем докинула квартирантка. «Де ж їм узяти, не обзавелися поки що госпо-

дарством»,— відповів коректор і по хвилині повідомив, що вранці при значному натовпі людей у Шихановому Яму окупанти посилили свого старосту. При цьому старий нібито сам надів зашморг, перехрестився і наостанку обклав окупантів певними словами, точного змісту яких поки що не встановлено... Так Поля почувала, чим кінчилася сутичка з лянгером у землянці після її втечі.

— Певне, з тих був, у яких почуття Батьківщини дужче від накипілої злості...— висловив припущення Павло Арефійович і одразу перейшов до розповіді про якусь Катю, що того ж ранку зайжджала до нього з ремонтом на гаулейтерській машині.— Рідкісна подія була... вся вулиця до вікон прилипла.

— Ну, як вона?— пошепки спитав коректор.— На вулиці зустрів її нещодавно, схудла дуже, бідолашна...

— Я б не сказав, навіть навпаки... скільки я її пам'ятаю, ніколи такою гарною не була,— заперечив Павло Арефійович.— Тільки запалена вся, так і дивися— вибухне. Обняти її хотів, не далася: не поганься, каже, об мене. Скаржилася, що звелася зовсім... ти ж чув, що Вася Гладких перед смертю плюнув у її бік? На що вже, каже, героїня стійка була Юдіф, а і їй, каже, було дозволено: поклала свого на пружинному матраці та й відцюкала йому макітру геть-чисто. Так і сказала!.. та от звідки вона біблійну історію почувала, не збагну.

— А ти пояснив би їй, Павле, що рано, мовляв, дівчинко.

— Я вже й так... мовчи, кажу, серце моє, Юдіф моя, мовчи, а то і я разом з тобою заплачу. Двічі так сказав. «Гаразд,— гордо так усміхнулася,— я вже однаково вся задубіла всередині. Мені б тепер,— каже,— хоч здала зірочку радянську побачити, а там і ще рік витримаю!»

— Рідна ти моя, залізна!..— ледь чутно зітхнула квартирантка.— Яке плем'я непомітно підросло: накажи— без крил полетить!

Інколи розмова стихала, скидалася на шелест паперу. Полі соромно стало підслухувати такої величності таємницю; в усякому разі, розуміла, що тепер не тільки внукам, а й матері рідній совісно було б розповісти про уникнуту і таку мізерну небезпеку свого походу в Лощкар'ов. Вона з головою закуталася в ковдру і так-сяк задрімала до ранку.

За вбогим свіданком Павло Арефійович розпитував Полю, як виспалася та відпочила, і провинна ніяковість вчувалася в його тоні.

— Двічі заходив до тебе, міцно ж ти спала... натерпілася від покойного Кіттеля, бідолаха!

— Ні, я чула, мостина скрипнула під вами... але мені видалося, що я ще маленька і мене будять, щоб до школи йти. Страшенно не хотілося... До речі, що там тепер, у школі?

— Там тепер морожені німці лежать... Теж науку проходять, науку розчарування. Ну що, набралася мужності на дорогу назад?

І знову, після всього, що почула в Лошкарьові, Поля не посміла жалітися на опухле коліно, просто вирішила до повернення не дивитись туди, щоб не хвилюватися, ~~але~~ кожний крок викликав пекучий біль у стегні.

— О, хоч удвічі далі! — по змозі веселіше сказала Поля.

— Так воно й вийде: назад підеш кружним шляхом. Ми тобі за ніч чудове посвідчення виготували... навіть з прикладенням курки.— Він пояснив мимохідь, що так у них, у підпіллі, називають німецького імперського орла.— Чудесно... отже, за урок, Полечко, і в дорогу!

...Лише надвечір, коли Поля завчила складне послання на відповідь Осьминову, сам Павло Арефійович провів її до застави. Трошки віддалік вона пройшла з ним через усе місто. Якщо не рахувати руїн монастиря на піщаній кручі та ще менш мальовничих головешок знаменитої лошкарьовської каланчі, місто майже не потерпіло від війни, а наче тільки просторішим стало за рахунок парканів та дерев'яних будиночків, що їх мешканці порозбирали на дрова. Смертна тінь неволі лежала навіть на кам'яних, вздовж набережної, завжди таких байдужих до людського горя особняках колишніх єврейських промисловців. На місці вирубаного парку Молодості бравими шеренгами вишикувались приземкуваті німецькі хрести під командою одного, соліднішого, із залізною каскою на верхньому торці... В явно потеплілому повітрі пливли боязкі сніжинки, і така сама убогість, рабська скованість відчувалася в майже безплідних вулицях з чергами за хлібом або на нову реєстрацію.

Тільки базар ще шумів, не голосніше від вулика після приморозку. Поля мимохідь розглядала продавців і їхній крам, бо по них найлегше пізнається рівень протонародного життя. Стара чиновниця з опухлими ногами, вся обвішана вдовиним майном, як універмаг, тримала на долоні сірники, продаючи їх поштучно; худенька дівчинка-підліток пропонувала перехожим свої підручники для шостого класу; вона провела Полю безнадійними очима; як видно, місцевий лісовик, прикинувшись сільським дідком, весь зеленуватого кольору, виглядав покупця на свої банні віники вкороченого, воєнного зразка... Тут, самими очима, здала, Поля попрощалася з Вариним батьком.

Ніхто не зупинив бідну замазуру і на заставі: лише змерзлий вартовий заглянув був у Полин кошик з недогризками милостині і, бридливо махнувши рукою, заскавучав пісеньку про фатерлянд... Далі розстелялася неосяжна снізька заплава: гострий зустрічний вітрець трохи підбадьорив Полю, ненадовго примусив забути про невідступний тепер біль у коліні. Через годину зірвався поземок, дорога стала плутатися під ногами, і було б зовсім погано, якби на перехресті не вийшла з куців така сама жebraчка, як і Поля, тільки рум'яна й гостровка, — зв'язкова. Завидна вони встигли минути село, у найнебезпечніші хвилини випрошуючи милостиню в чужих, непривітних солдатів.

— Як тебе звати? — спитала Поля.

— Варочка... а що тобі?

Іншого часу Поля³⁶ напевне здивувалася б з цього збігу.

— Ну то давай повільніше, Варю... а то щоб не звалитися мені з ніг.

— А ми вже до місця добралися,— і показала на ліс перед ними, що виступав темним клином.

І справді, скоро їх гукнули з кучугури, і потім люди із сторожової охорони на гринджолах відвезли Полю до штабу загону, де саме, за відомостями Вариного батька, перебувала тепер Олена Іванівна. Мабуть, усе це було значно складніше, Поля ледве примічала подробиці; час від часу наче серпанком затягало свідомість. Чомусь саме цієї ночі дорога вздовж залізниці повз Красновершя була небезпечною, зате партизанські розвідники бралися зранку прокинути московську гостю рокадними пугівцями та селами, вільними від німецького постою.

Несподівано для себе Поля діставала невеличкий перепочинок у дорозі.

6

Години з півтори вона просиділа у великій, до жароти натопленій землянці; з хвилини на хвилину чекали на повернення командира з чергової операції. Невизначного віку худенька жінка у стьобаній кацавейці вистукувала щось пальцем на машинці, та могутній дядько з набором всілякої зброї по боках старанно, на виконання наказу, присував Полі вгощення, особливо білий трофейний хліб у пергаментній упаковці, і вмовляв ще разок в д а р и т и по сиrowі для підкріплення дівочого організму; виявити інакше шанобливу турботу про важну московську гостю йому ніяк не вдавалося. То був велетень з пустотливими, на кораблики схожими очима на широкому і рябуватому, як море, обличчі. Сама природа, здавалося, пристосувала його для подолання просто-таки космічних стихій, і Поля вдавало задрімала, щоб звільнити його від виконання незвичних і дріб'язкових обов'язків.

Коли ще через годину вона прокинулася од махорчаного диму, в землянці було повно людей; ті, що спізнилися, товпились біля входу. Всі, скільки їх там набилося, терпляче дивилися на Полю і, судячи по загальному віддихові полегшення, добре-таки притомилися від чекання. До Полі наблизився невеликий на зріст старик, без зброї і, мабуть, найнепоказніший з присутніх, якби не цей некліпаючий погляд з-під низьких насуплених брів; хмаринка загальної тиші передувала йому. Якусь до краю мирну посаду займав він до війни, в межах від колгоспного рахівника до простого конюха, поки серед ночі, обминувши військкомат, совість та Батьківщина не призвали його до ратної справи, і він пішов на поклик, за звичаєм росіян зрікшись домівки, близьких і

самого тіла свого. Говорив він неголосно, але ніби на залізний стрижень були нанизані кільця його гладенької, без запинки, співучої мови.

— От і добре, ладонько, а то чекають та й чекають мої хлопці. Тепер знайомитись давай. Тут уся наша гвардія лісова, радянська. Он той — Караулов Петя, бродячою міною його зведено... до чого не торкнеться, те в повітря летить. І дасть же господь отакий хист людині! А ось, що ближче, римської будови, на важкий бомбардувальник схожий... — і показав на Полиного невдачливого співрозмовника, — це Василь Парфентійович з Дергачовки... ТБ—З прозивається в нас за свої розміри; і справді, значних спустошень і прикросців як ворогові, так і куховарів нашому завдає, дай йому боже здоров'я. До речі, нагодував він тебе, ладонько? А далі, в куточок із забинтованою головою забився, — це і є дуже теж цікавий громадянин на кличку ф а ш и с т с ь к а с м е р т ь, так-то... а ти думала, певне, що вона старенька, з кошою та запаленими очима? Ні-і, ладонько. Запеклося в нього всередині, та й справді, дуже вони його скривдили. Я б на його місці теж не простив. Ну, це комісар мій, а сам я командир їхній... — Він подав Полі маленьку кістяву руку і назвав прізвище, яке згодом часто вживалося для означення непримиренності народної розправи з окупантами. — Чогось вигляд у тебе підмоклий... чи не застудилася?

— Ні, мені добре, і я сита, спасибі, — сказала Поля, правильно оцінюючи командирську хитрість старого, який намагався щедрою прилюдною похвалою подвоїти доблесть своїх бійців.

Хоч як шукала Поля очима серед присутніх, так і не знайшла, але старий вгадав її бажання.

— Такий жаль, не знала Олена Іванівна, що ти тут... на крильцях прилетіла б! — шепнув він Полі на вухо і, зітхнувши, в задумі поцмакав губами. — Хоч ні... не прилетіла б, мабуть. Багато в неї тепер діток на руках, гірших від немовлят, хоч і з бородищами. Не раніш як уранці прибуде, а поки що... вставай-бо, ладонько, зігрій людські душі. Прохолодилися з дороги, їм тепер якраз добре гаряченького посьорбати. Що, можна й починати? — спитав він усіх, запрошуючи до тиші, і, перш ніж Поля зрозуміла, чого хочуть від неї, оголосив притихлим партизанам, що серед них є гостя, якій пощастило особисто побувати на Жовтневому параді в Москві.

Він за руку вивів Полю на середину, щоб усім було чутно, і по-батьківському кивнув збоку.

Бліда від хвилювання, Поля слухала дружні незаслужені партизанські оплески, поки сама не здогадалася приєднатись до них, бо аплодували незліченній народній одностайності і своєму майбутньому... Вона справді була на гордому й прекрасному святі свого народу, чула його голос і подих, і ця близькість дала їй силу на вступні слова. Усе буває важливим у низці обставин, що супроводять неповторну подію; боячись пропустити яку-небудь

дорогу подробицю, Поля почала зі своєї зустрічі із Сапожковим; скупий запас пам'яті про цей епізод розширювався і проявлявся тепер за рахунок трагічних з того часу нагромаджень Полиної душі. Вони надавали глибини й значущості образів невідомого комсомольського секретаря, розмахові його задумів, так і не втілених у життя, навіть теплоті його вдаваної, хлоп'ячої недбалості... Очевидно, то був не найдокладніший, але найбезпосередніший звіт про безприкладний парад сорок першого року, без роз'яснень і прикрас, що применшують велич історичного акту: про те, як дзвонили куранти, як сходили полководці на трибуну і який вигляд мав Кремль у ту грізну годину, і як похрускував сніжок під ногами радянського війська. А чого не могла розглядіти в досвітній імлі сьомого листопада, про те розповіла так, як це відбилося в серці російської комсомолки середини сторіччя.

І, отже, їй вдалося передати грізну урочистість Кривої площі, сплавляючий жар однотайності і передчуття перемоги, що того ранку вітерцем війнуло по країні.

— От спасибі тобі, ладонько, за твій щедрий дар: для нас це важливіше від усяких боеприпасів!.. То — справа відваги та рук людських, а твоя — з очей в очі передається. Глянь, таж плачуть люди, — після довгої загальної паузи сказав командир і від імені всіх поцілував Полю. — Ой, та в тебе жар?.. як же назад підеш, ладонько?

Вона не відповіла. Щоправда, коліно тепер не боліло зовсім, тільки паморочилась голова, зате іноді хотілося лягти, де прийдеться, і продовжити перервану розмову з Варєю. Крізь стрій партизанів жінка в кацавейці повела Полю спати; кілька рук одночасно простяглися, щоб відчинити вихідні двері. І тільки-но Поля заплющила очі, зараз же над нею схилилася Варя — тепла, туманна й добра, як весняний дощ.

Вдосвіта стало легше, — Полі дали горілки і, закутану, посадили в гринджоли. Деревця стояли ошатно вбрані в іній. Командир зігнутом пальцем погрозив возіві і торкнувся обвислих вусів. Кінні проводили до повороту на Красновершя; недалеко звідти, за посірілими сніговими скибами зими, проходив фронт. Розсталися біля спуску в улоговину з побитим, сумним ліском, загустілим, як усе в нещасті. Якби не болото попереду, хоч і підмерзле, та не ворожі частини, кількість яких зростала в міру наближення до переднього краю, лише з півтори години треба було б іти Полі до будинку, де очікував на неї Осьминов. Розказали дорогу і спитали на прощання, чи дійде; вона відповіла крізь зціплені зуби, що тепер уже неодмінно дійде.

— Я легка, з купинки на купинку дистрибаю яюсь!..

Було голо і глухо навколо, ні сліду пташиного на снігу, і небо попелястого кольору. Жменька золотавого лущиння від білячої трапези порадувала око і трошки нагадала квіти по бережку Склані, де зовсім недавно, здається — всього лише сто років то-

му, взявшись за руки, блукала з Родіоном. Вона дослівно пам'ятала всю ту розмову, що закінчилася черговою сваркою.

Так, пригадувалося, Поля спитала його, по-перше, чи подобається йому, як пише Кант, і ще — чи вважає він її гідною щастя; наче передчуваючи скору воєнну розлуку, вона квапила його з признанням. Діти, вони в своєму вжитку уникали того слова, що є найсвятішим і найбезсмертнішим у людській мові, можливо, цютливо боячись його зворотного боку, грішного і смертного. Їм усе здавалося, що навіть зітхання необережного досить, щоб погасити їхню взаємну ніжність і палкий захват. Полине почуття до Родіона ще не досягло тієї сили, що є в бажанні завжди володіти своїм обранцем, — через війну воно відразу почалося зі страху втратити його назавжди.

Пригадувалось також, вона висловила Родіонові глибокодумний подив, які величезні механізми іноді вводить у дію природа для здійснення найменших своїх примх. Вона мала на увазі, скільки, наприклад, могутніх фізичних законів, подібно до хірургів з'юрмившись над квіткою купальниці, обережно розгортають її віночок, щоб не пошкодити пелюсток, не поранити. Вона гадала, що Родіонові буде до вподоби її зауваження, а він лише засміявся у відповідь. Він сказав тоді, що це і є звичайне чудо життя, як тінь листя на неквапливій лісовій воді, чи крик пташки в позолоченому заході сонця верховітті, чи як вона сама, Поля, нарешті. І закінчив необережно, що ступінь чуда вимірюється кількістю генія, вкладеного хоча б і в милу, некорисну дрібничку.

— Це я тобто дрібничка, по-твоєму?.. спасибі за добре слово!.. але ще побачимо, хто виявиться звичайнішим і некориснішим з нас двох! — спалахнула Поля, обізвала його жалюгідною постаттю нашого часу, і після тієї сварки вони не зустрічалися до самого Родіонового від'їзду до Казані.

...Так вона йшла, намагаючись думати про що завгодно, крім смерті, що чигала на неї з усіх боків. Три останніх години були найбільш стомливими за всі чотири доби лошкарьовського походу. Накульгуючи, малоїждженою лісовою дорогою вона так-сяк вибралася на південно-східне узлісся Пустошів; помилка здалася Полі незначною. За розрахунком, перед нею мав простилатися той самий край євезької заплави з геодезичною вишкою за півкілометра на пагорбі, де, як умовилися, вона мала зустрітися з людьми Осьминова. Нічого не видно було там, у невиразному білястому серпанку; доводилось чекати темряви. На ніч зашумів ліс, і тепер, хоч як напружувала запалені очі, набряклі од вітру, хоч як вслухалася в повітря — ніде літака не було.

Протягом минулого півроку Поля і Серьожа за різних обставин стикались не раз, не маючи й гадки про свою родинність. На розвиток дитячої Полиної думки про механізми явищ, коли залишити осторонь причини тодішньої велетенської битви за майбутнє планети, варті найпильнішої уваги ті громіздкі передумови, потрібні для початку цієї дружби, тіснішої за всяку родинність... Після відбудовчого ремонту бронепοїзд не повернувся на попередні позиції, на південь від Москви; з міркувань підготовки до найбільшого контрнаступу того року командування перекинуло його в складі бронедивізіону на лошкарьовську ділянку фронту, і вже на другий день по прибутті на місце війна повела молодих людей назустріч одне одному.

Почалося з того, що вдосвіта, на самому початку місяця, штабові армії стало відомо про скупчення німецької мотопіхоти в нічийній зоні, на тому багнистому відрізку Бґи, між Красновершам і однойменним залізничним полустанком, де паралельно річці вигинався лівий фланг нашого угруповання. Чисельність ворога не перевищувала батальйону, а стан шляхів і умови місцевості не давали підстав вважати цей район підходящим для великих наступальних операцій. Цілу добу перед тим завірюха бушувала на Бґзі, тому наша розвідка не змогла виявити німецької переправи — потай вмороженого в лід настилу близько шести метрів завширшки. Пожвавлення ворога біля Красноверша було витлумачене як одвертаючий маневр, що прикриває небезпечніші для нас військові пересування на північ від Лошкарьова... Тим часом німецький мотобатальйон міг виявитися авангардною похідною заставою полку, а на випадок удачі в пролом за ним могла просунутись і дивізія. Щоб виявити наміри супротивної сторони, найвигідніше було в тамошніх умовах послати туди важкий бронепοїзд, щоб перешкоджав дальшій переправі, і, як було передано по телефону, держав цих коричневих чортів у гарячковому стані.

Від бази до Нижнього Березника, де проходив передній край нашої оборони, було не більше як дванадцять кілометрів. Бронепοїзд розпочав би операцію без запізнення, якби на вихідному рубежі, поки командир Цветасєв ходив на телефон до землянки уточнити цілі нальоту, не сталося деяких непередбачених подій. Коли бронепοїзд зупинився, під колесами щось підозріло хруснуло, і старший машиніст Титов зліз поглянути, чи не лопнула рейка; колія була побита, в деяких місцях шита абияк, а при навантаженні у двадцять тонн на вісь паровозній бригаді належало бути особливо обачною. От у цю хвилину машиніст і побачив у просвіті шляхової просіки зграйку, десятків зо два, німецьких двомоторних літаків; летіли вони вздовж колії на схід; майже одно-

часно пролунала команда Морщикіна підгустуватися до повітряної оборони. Бомбардувальники йшли на значній висоті, зрідка зникаючи у пластівцях світанкового неба, і, судячи зі спалахів навколо, уже вступили в зону наших зеніток на передовій.

Серьожа був на паровозі, коли за хвилину перед тим до будки, хоч це й не дозволялося за уставом, заскочив погрітися його дружок, запасний помічник машиніста Колька Лавцов, взятий у насок з огляду на надзвичайність завдання. Команда була свіжа після порівняно спокійної ночі, навіть поголена, в кого росло, тому йшли вони в бій ніби й охоче: тільки курили безперестанку. І тому, що кочегар Гришин, із стариків — у порівнянні із зеленою молоддю, прохопився ненароком, начебто бачив яблука уві сні, а це, на його думку, було не на добре, то Лавцов і кинув стиха, що от, мовляв, наші летять, наші — в розумінні не їхньої приналежності, а призначення їхнього смертоносного вантажу, — кинув не з якихось поганих передчуттів, а лише за звичкою подражнити приятеля, вже не Серьожу Вихрова, а згаданого кочегара Гришина, сумирного і не обстріляного поки що новачка.

А втім, він був лише років на шість старший від Лавцова.

— Отож даремне ти, папашо, цукру свого нещодавно не доїв. Тепер, мабуть, чи не пропаде марно твій цукор. Але не журись... зате академіки похилого віку вивчатимуть досвід твого безталанного життя на повну силу своєї історичної науки.

— Дивись, щоб у самого не закапало, — спокійно огризнувся Гришин, поливаючи водою своє вугілля на лотоці.

— Це вони летять бомбити станцію, — зміркував Серьожа Вихров, маючи на увазі великий залізничний вузол у тилу, де весь останній тиждень цілі ночі розвантажували ешелони.

— А ти не втішай, треба з товаришем правдиво обходитися, — збуджено кепкував Лавцов, не відриваючись од віконця. — Сам побачиш, такий зараз концерт почнеться, що Грибоседова не вистачить описати. Бач, відділяється один... значить, Гришина нашого запримітив. Ну, чекай тепер свого яблучка, кочегаре! Це і є наші.

З правого крила будки видно було, як навпростець по цілинному снігу біг до паровоза командир Цветаєв, усе біг — плутаючись у полах шинелі, та ще, як на гріх, спіткнувся об пеньок під снігом. До речі, це був відомий удачами і мужністю, згодом у віршах оспіваний Цветаєв, і хлопці, замовкнувши, з тривогою стежили за улюбленим командиром — чи встигне: один літак, трохи відставши від ланки, помітно знижувався назустріч шквальному вогню зенітних кулеметів.

— Помітили нас... Ану, зачиняй вікно, хлопці, а то дощик піде, намочить, — наказав, повернувшись на той час, машиніст Титов, притримуючи напоготові для командира бронеовані дверцята.

Перша бомба влучила в той нещасливий пеньок, від якого шойно відбіг командир, — смерть усе життя ходила по слідах

товариша Цвѣтаєва. Він був уже в будці наполовину, так що дверцята силою вибухової хвилі виштовхнули його всередину, зовсім зрізавши підбор з чобота. Друга пішла зараз же, і кризь тріскотіння палби всі почули, як десь близько, мабуть чи не в тендері, щось брязнуло, аж ніби застогло. Цвѣтаєв устиг крикнути машиністові, щоб відкривав інжектори, і тому, що напередодні ще говорили про такий маневр, як про засіб маскуваннн, Серьожа навіть раніше від Титова розгадав рятівну командиріву вигадку. Поки машиніст перекивав водяні пробки, він пірнув під броню з лівого боку і в цілковитій п'їтми рвонув на себе ручку грязьового крана, яким звичайно користуються, продуваючи казан. Тільки прямим влучанннм у паровоз можна було викликати таку пишну й гримучу хмарину пари, удвічі переконливішу на морозі. Двохвилинного виверженнн на двадцять початкових атмосфер цілком вистачило, щоб обдурити повітряного нальотчика: рідко якому молодцеві з одного заходу дістається така здобич... Після ґрунтовної кулеметної черги по уявних уламках німецький льотчик пустився наздоганяти своїх.

На щастя, поганий початок не зміг перешкодити виконанню завданнн: виявилося, що тендерний бак цілий, ходової частини не зачеплено. Однак зрушена хвилею передня контрольна площадка стала впоперек колії, глибоко врізавшись у шпали; через перекіс не було можливості і відчепити її, бо гвинтова стяжка не порвалася від удару. Вихід на вогневий рубіж затримувався на незначений час... але завжди таланило Цвѣтаєву: затримка сталася на очах нашої сторожової охорони, і солдати під командою свого лейтенанта, натхнені прибуттнм підмоги, взяли діяльну участь в усуненнн лиха... До речі, такий успіх проходить безкарно лише на війні, коли найбільше мускульне зусилля поєднується з бездоганним розрахунком рухів. Проте, вони вибивали упрядний клин зчеплення і сотнею рук розвантажували підбиту платформу, поки піднімали її на домкратах і з Д у б и н у ш к о ю валили під укїс, — тим часом остаточно розвиднілось.

Дуже своєчасно у розмові з піхотним лейтенантом з'ясувалося, що при всій його повазі до солідного вигляду бронепоїзда, змушеного переїматися в одному вимірі, він дається на нього з тим самим шанобливим співчуттнм, що й на застарілі кулеметні тачанки громадянської війни. Лейтенант сказав, що лише місяць тому він особисто спостерігав загибель одного бронепоїзда ППО, заскоченного на базі армійського постачаннн; розповідаючи, він нігтем зазначив те місце на карті Цвѣтаєва, де півтори дюжини літаків протягом півгодини розвантажувалися на затиснуте між двома глибокими вирвами героїчне залізо, що до останнього подиху вивергало громи, як вулкан. Командиріві Цвѣтаєву ніколи було дискутувати про уразливість бронепоїзда з повітря, але він запам'ятав час і місце тієї трагічної дуелі.

— А вам не здається, товаришу лейтенант, що на літаках ще небезпечніше? Звідти можна ще й упасти на додаток, — жартома

сказав Морщихін, звертаючись до збентеженого лейтенанта, і Серьожа Вихров, стоячи поблизу, глянув на свого комісара з вдячністю за те, що підтримав бойову репутацію їхньої зброї.

Далі пішли скрадливо, без димку чи іскорки, тендером уперед, враховуючи всі, здавалося б, привхідні обставини, навіть — невідгідний у тому місці, з гори, шляховий профіль. Тому, щоб легше було вибиратися під час відходу, машиніст Титов розпорядився тримати під рукою недоторканий запас — дві-три банки мазуту та оберемків зо два сухих дрівцят для розпалу на випадок, якщо зрадить слабке підмосковне вугіллячко. З досвіду попередніх бойових випадків Серьожа заздалегідь перекрив і водомірне скло... Одне слово, все передбачила бригада, крім докорінних змін в обстановці, яких поки що не знали й на командному пункті.

Виходить, згори, від Цветаєва, видимість була значно краща, ніж із паровозної будки.

— Он вони, голубчики... та ще й, дивись-но, із сюрпризикою! — глухувато, але так виразно промовив слуховий рупор над вухом, що Титов мимоволі підвів голову, наче міг побачити командира в його броньовому шестигранному ковпаку.

Гуркіт руху заглушував усі інші звуки... Але в міру того, як обабіч розступався ліс, видніше ставало жваву перестрілку на передовій. Похитуючись і постукуючи на стиках, бронепоезд спустився в останню виїмку... і раптом перел ним розкинулася неоглядна сніжна рівнина з чорними таловинами вирв і рідкими султанами щойно здібленої, осідаючої землі. Ціль лежала спереду, як на долоні, — власне, тепер їх стало дві. Крім головної, трошки правіше від неї, тяглися руїни цегельні; там за вцілілою стіною і скучувалася ворожа мотопіхота. В стереотрубу можна було побачити, як спішувалися мотоциклісти, і, майже зливаючись з ранішньою млою, малесенькі постаті витягали плечима загрузлий у снігу бронетранспортер. Але головною ціллю і тепер залишалася ріка.

Змушене запізнення бронепоезда оберталося сприятливим боком. Німецька польова артилерія звідкись біла по наших батареях, і під її прикриттям два важких танки один за одним переповзали переправу. Два інших чекали своєї черги на березі і, слід було припустити, чимало їх ще причаїлося в ліску, що подекуди підступав до самого крижаного припаю. Обидва вони з різних причин були в положенні, однаково невідгідному для самооборони; з другого боку, після ремонту вогневу потужність бронепоезда було збільшено, а гармати на німецьких танках у той час не перевищували 37 міліметрів. Знаменно, що прихід на місце раніш або пізніш на хвилину, коли танки стали б на тверду землю, загрожував би поєдинком без надії на успіх, бо, вийшовши в сідловину між двома глибокими виїмками, бронепоезд Цветаєва сам ставав чудовою, на підвищенні поставленою мішенню. Одне слово, було від чого перейнятися радісним шалом такому справдешньому мисливцеві, як артилерист Самохін... якщо тільки знехтувати

тим, що може статися згодом, коли німецька артилерія перенесе вогонь на пристріляний квадрат, а танки обернуться до бою і на фашистському аеродромі розкумекають недавній обман з гаданим влученням у паровоз.

Тепер втрата і часточки цієї короткочасної переваги скидалася б на воєнний злочин.

Далі час вимірювався зовсім уже дрібними діленнями, невідчутними за мирних умов; тим-то нестерпно довгою здалися ті хвилини, поки Цветаєв розподіляв цілі і роздавав прицільні установки.

— Ану, покажи йому себе і свою вправність, бог війни, — закінчив командир так спокійно, наче збирався тетерюків стріляти з намету, одночасно звертаючись як до Самохіна, так і до його прославленого суперника Гнацюка, гармаша з другої бронеплощадки.

Природно, найбільшим успіхом супроводжувався перший залп бронепоезда — з правого борту всім вогнем, бо й зенітники, опустивши свої гармати, взяли участь у розподілі і розправі. З третього снаряда намацали ціль, і руді руїни праворуч, під прикриттям яких скупчувалися німецькі війська, стали першою здобиччю Самохіна. Невідомим залишилось, у що він всадив свої фугаси, а тільки зараз же за рудим пилом красиве рожеве дерево з чорним танцюючим стовбуром виросло за цегляним муром і само стало вкриватися червоними недовговічними квітами. А що нема на світі нічого грізнішого від воєнних машин і — уразливішого!.. то одночасною ціллю другої бронеплощадки стали два танки на переправі, власне — горбистий під ними, із синіми натюками лід.

Машиніст Титов з потемнілим обличчям припав до оглядової щілини. Крізь дим, що раз у раз застилав річку, видно було, як здіблювалися кінці розколотих колод на переправі з одного боку, і веселі джерельця скипали в тріщинах і промоїнах — з другого, і як передня машина одразу ж по тому почала боком зсуватися на край зануреної у воду дерев'яної доріжки. Танк сповзав у крижану купіль неохоче, як і всяка звірина під час силуваного купання. Через далеку відстань, дим та бризки важко було розглядіти другу машину, але, певне, вона задкувала й упиралася, прогризаючи гусеницями настил... та ще в задньої, як і належить у нещасті, зайло щось у моторі, так що тріск дерева і вихлопна пальба змішувалися з гуркотом вибухів і з тією несамовитою людською лайкою, що нею звичайно глушиться свідомість перед загибеллю. Нахил ставав крутішим, але не рвалося поки що надійне саперне шитво, а лише скручувалося по спіралі... Тоді кмітливий Самохін додав вогнику, розрубав поперечні жили і, нарешті, це сталося, і потім дві великих бульки одна по одній спливли з киплячої ополонки.

— От гарно, Самохін... от поважаю, синку! Таж ти вовчатник, не інакше? — прокричав командир крізь вогневу тріскотню, і згодом номерні усіх гармат клялися, начебто з цієї хвилини Цветаєв

випівав свою команду.— Нехай знають, як карає Радянська влада загребущого фашистського гада... Повний назад тепер, в укриття!

За першим наскоком зробили другий і третій, і щоразу у виїмку відходили з почуттям тієї мисливської ситості, що буває на вовчій облаві, коли, ввігнавши заряд у грудастого вожака, бачиш, як, сходячи злістю і кров'ю, хилиться на сніг його обм'якле тіло. Тільки-но осколки починали сікти по броні або земля, опадаючи, дряпати по покрівлі, бронепоезд переповзав на другий край виїмки, збиваючи наводку ворожих гармат, щоб, відстрілявшись, знову сховатися в свою пірку, наче хлопчик, що грає в свіжки. Однак за кожним разом зменшувалася перевага бронепоезда, а все нові німецькі танки наповзали з лісу, по ходу вступаючи в бій, і ось уже двічі довелося картечкою відбивати наскоки ворожої піхоти, і ось уже заплава вся зарябіла вирвами, і вийшла з ладу башта на одній площадці, і чорно коптіли, палаючи, півшпалки на другій. Але на допомогу бронепоездові наспіли важкі гармати наших далеких батарей,— якби не ця обставина, кількість учинених бронепоездом наскоків була б менша наполовину... і ось уже в штабі фронту почули про цей невеликий, місцевого значення бій.

Билися п'ятнадцяту хвилину, коли машиніст Титов побачив у перископі димний, з добру сосну, фонтан за своєю хвостовою платформою, і зараз же лункий дроз докотився по рейках до будки. Колію за спиною було зірвано, а дорогу відступу відрізано, і далі майже біля самого тендера було виявлено другого німецького підривника з гранатами. Неймовірним здавалося, як він підібрався крізь такий вогонь і — так близько, що можна було при бажанні бачити кров у кутках його рота й розібрати, як, наприклад, уже прострелений, у передсмертній люті кричав він майже без акценту: «Н у, ї х а й, ї х а й!» — і сміявся, і, наче зарившись відвагою росіян, показував назад, на зірвану колію. Йому щедро заплатили за зухвальство... у ту ж мить чорна вугільна курява затягла оглядові щілини, і все хитнулося в будці від удару під черево паровоза.

Катастрофа сталася, коли виходили на вогневу позицію і машиніст ще не встиг перевести реверси у зворотне положення, необхідне для відходу. Титов усім тілом повис на своєму маховичку, але ніяка сила тепер не зрушила б його ні на градус. Бронепоезд опинився в смертельній виїмці, і залишалось чекати повторного, точнішого влучання, отож лише крайністю хвилини пояснювався неймовірний наказ Цветаєва — «відкрити вогонь на розсуд особистого розуму», — навіть без зазначення цілі, по старому світові взагалі, по всесвітньому злу, що опалює квіти, гасить дитячий сміх, душить за горло людську радість!.. А втім, він був спокійний і тепер, голос Цветаєва, тому команда була скоріше заклик до останнього натхнення бійця, ніж прощанням... Однак, намагаючись хоч на якийсь час відстрочити загибель,

машиніст Титов відкрив пару, і бронепоїзд із швидкістю мішені, що пропливає у стрілецькому тирі, рушив уперед, у глибину нічійної зони.

— Що ж тепер буде? — посірілими губами спитав Гришин.

— А що тобі буде? Це як у коктейль-холі: випили, з'їли, прощу платити за рахунком... і додому, — лише від збудження не стримався Коля Лавцов і замовк під суворим, важчим від усякої лайки, поглядом Титова.

Щоправда, як на їхнє становище, не можна було придумати місцевості сприятливішої. Земля здригалася навколо, а тут було ніби й безпечно за високим земляним валом з дрібненькою-дрібненькою ялинкою на гребені. По другий бік залізничної колії відкривалася та сама низина вкритої снігом заплави з незрозумілою грядою півколом, що губилася на далекому млистомому узліссі. Екіпаж бронепоїзда висипав на землю, щоб оглянути пошкодження, і всі крадькома позирали в похмурі, поки що зловісно пусте небо. Коли Морщикін підійшов до паровоза, машиніст Титов, встромивши руку по лікоть, мацав у пробоїні і, звертаючись до командира, стримано бурчав на техніка за те, що не було газowego зварювання на бронепоїзді.

— Що ти варити зібрався, батьку? Краще розібрав би спочатку, де в тебе тут застопорило, — наполягав Цветаєв, бо, знаючи, що йому скрізь таланить, розраховував на якийсь інший, правний варіант пошкодження.

— Тут померти треба, щоб забути таку пригоду... — проказав Титов, продовжуючи дослідження. — Еге ж, до обіду, видно, таки не впорасьмося... — і сам гірко усміхнувся на свій жарт.

Надії Цветаєва не підтверджувалися; в оплавленій по краях дірі видно було крупчастий відкол і вм'ятину, що заклінула кулісний камінь у верхньому положенні. Прогин золотникової тяги ще можна було й виправити, розігрівши в топці, але без заміни правої куліси нічого було й думати про самостійне повернення додому... Отоді й згадав Цветаєв розповідь піхотного лейтенанта про розбитий бронепоїзд ППО у лісовому тупичку. Виходить, та снігова гряда, що протяглася до лісу і що її він вважав спочатку за протитанковий ескарп, і була залізничною віткою на базу, — коля почивалася за двісті метрів від їхньої теперішньої стоянки. Рішення напрошувалося само собою, і якщо тільки лейтенант не зробив топографічної помилки, якщо посланець встигне повернутися до прильоту ворожої авіації, поки решта команди візьметься лагодити колію, якщо німці на лом не порізали підбитого паровоза, якщо зійдуться, як і у всякому виграші, серії...

Командир запитально скосив очі на Морщикіна, той, зрозумівши його думку, мовчки кивнув у відповідь. Коли машиніст Титов повернувся до них обличчям, видно було з усього, що й він думає про те саме. В їхньому становищі варто було піти на будь-який ризик, аби тільки роздобути запасну кулісу.

— В усякому разі, слід спробувати, — вголос вагався Морщи-

хін, на око вираховуючи відстань до ліска.— Тут лише кілометрів зо три. Багато вона потягне, важка?

— Навряд чи буде пуда півтера... донести можна й самому, якби під прикриттям сутінків. Питання в часі...— сказав Титов, знову насторожено глянув у небо і став закурювати.

Усі троє уважно й порівняно довго, як на ті умови, дивилися на обох помічників машиніста Титова, оцінюючи кмітливість і фізичну витривалість кожного з них. Хлопці стояли поблизу і, розуміючи значення огляду, мовчали, затамувавши подих і опустивши очі. Обидва були слюсарі п'ятого розряду, обидва за Радянську владу були готові на все; Лавцов на вигляд був ніби трохи дужчий... але раптом Серьожа зрозумів, що вибір припадає на цього, і зашарівся від хвилювання.

— Так от, Вихров... підбитий паровоз он у тому лісочку стоїть, а треба виручати товаришів...— повільно, не без вагання почав Морщихін.— Ти де це чоботи пропалив?

Серьожа правильно розгадав його запитання.

— Ви за мене не бійтеся, товаришу комісар... я комуніст,— тихо відповів він, і, вперше вимовлене в застосуванні до себе, слово це обпалило йому горло.— Дякую товаришам за виявлену довіру...

Судячи з усього, він розумів терміновість і відповідальність доручення; усмішка стала вирішальним мотивом за те, щоб його послати за кулісою.

— Карабін прихопи про всяк випадок та частіше озирайся,— сказав Цвстаєв.— Чекатимемо на тебе... сам розумієш, як нетерпляче!

— Дай йому, Миколко, що треба буде,— побіжно наказав Лавцову машиніст.— Та головне, ти спочатку похитай на валові кулісу. Підваж її чим трапиться зсередини... а ручником не бий, погнеш! Ну, тоді все... в усьому іншому будь наполегливий, розсудливий! — і показав стиснутого кулака.

Серьожа мовчки взяв з рук товариша ключ, пробійник, зубило й дубову колодочку завдовжки з чверть, що чудом звідкись узялася в Лавцова: «щоб не грюкати, як почнеш валика вибивати». Лавцов-таки допоміг Серьожі одягти маскувальний халат.

В цю мить сліпа куля зрубала наверху зелений хвостик з ялинки, і він упав просто комісарові до ніг.

— Ну, йди, йди! — здригнувшись, звелів Морщихін і глянув на годинник під рукавом.— По-пустому на рожен не лізь, робітничому класові герої потрібні, не покійники... а все ж поспішай.

Невідомо, чи сподівалися вони на щасливе завершення справи, але якийсь час усі троє невесело стежили за Серьожею, поки він не зник серед снігів за поворотом вітки.

Вогневі точки ворога були так розташовані, що перші метрів триста були найбільш безпечними, — далі стало важче. Вузька смужка була під обстрілом — це був мертвий простір; рідкі мінометні вибухи раз у раз навперебійки патрулювали вздовж неї. Вітер з ворожого боку гнав полем вихори сухого снігу, видимаючи глибокі западини, і коли в одній з них перед Серьожею відкрилася підозріла чорнота, по ній додатково став бити німецький кулемет. З тихим свистом він вбив у неї дві коротких черги, хоч то, як виявилось, була всього тільки коняча голова, задубіла, підсохла на морозі й маленька, як у карусельної конячки. Незважаючи на зрозуміле збудження, Серьожі спало на думку, що, мабуть, безраднішого заняття для володарів природи не змогла б вигадати навіть голова самого сатани! Все ж довелося перерікувати, поки німецький кулеметник не впевниться у відсутності загрози для себе. Це забрало силу часу, і ніколи Серьожа так гостро не відчував марного плину життя. Останній відрізок дороги він пройшов ніби кролем, по тім'я в снігу, зажмурившись і до краю знесилівши, зате не більше як метрів із сорок лишилось до узлісся. Він пірнув у сніг під кущем калини з промороженими кровинками ягід, проповз для певності ще трохи і виглянув із своєї траншеї.

Молодий гінкий ліс з густим їжакуватим памолодком обступив його. Занесена снігом залізнична колія круто звертала ліворуч, і тут, на повороті, Серьожа оглянувся, але позаду нічого не побачив у просвіті просіки. Мутні клапти застилали обрій з навішаними зверху білими штучними хмаринками. Винувате почуття гультя підказало Серьожі, скільки часу він втратив на дорогу. Залишок шляху він майже пробіг, не переводячи духу, ногою намацуючи колію. Ліс там був никлий, мертвий, хоч би синичка в ньому; а коли він порідшав, почорнів од вогню, обідраний до того ж поясами згори донизу, Серьожа зрозумів, що добрався до місця.

Крізь лісовий завал стало видно простору галявину; вона скидалася на велетенську вирву з начисто зметеним підліском по краях. Усе навколо навперебій поспішало розповісти про побоїще. Тут і там з кучугур стирчали обгорілі стояки вагонів, гаки платформ, піднятих дибки, і всякий інший, до невпізнання скручений метал; найстрашніше ховалося під розсипчастим, спокійним снігом... але й дерева тут виглядали, як люди. Одні лежали навзрив з вирваним корінням, інші, навіть обезголовлені на бігу, ще поривалися з пастки, нахилившись уперед розтропеними стовбурами, а найбільш рослі і стійкі, самі у глянуватих саднах і ранах, здавалося, вели кудись підупалих товаришів. Милосердна зима де-не-де припорошила, клаптями снігу позатикала до весни їхні каліцтво.

Рукавом маскувального халата Серьожа обмахнув мокре обличчя й прислухався. Єдине, що тут чути було, це калатання його власного серця.

Не було часу розбиратися, в чому саме наплутав піхотний лейтенант. У снігу чорнів звичайний чорний паровоз без броне, але тієї самої серії ОВ, на щастя. Треба було обтоптати сніг навколо, щоб почати роботу. Машина зійшла з насипу навскоси і по дишло зарилася в землю, роздягнена вибухом догола, як начинний посібник. Бомба невеликої ваги влучила якраз у найвразливішу, смертельну точку — у сухопарник; за порваною обшивкою видно було посічені нутрощі машини, жарові й димогарні труби з жовтим, чужим тротиловим нагаром поверх накипу — якогось тигрового розфарбування. Куліса була непошкоджена, і, якби не небезпечний нахил майже відпалого ската, Серьожа удвічі швидше впорався б зі своїм завданням. Він уже витяг ексцентрикову тягу, вибив валика кулісного підвіска, коли виразно почув уривчасте дзюрчання над головою. Ворожі бомбардувальники йшли з півночі в напрямі ріки розкльовувати його бронепοїзд. Час ставав ще суворішим і тіснішим, навіть ніколи було ще разок глянути вгору й побачити дві рятівних ланки наших винищувачів, що летіли ворогові назустріч. Повітря сповнилося стогнучим виттям машин упереміш з делікатно неголосними кулеметними чергами. Лише через десять хвилин від початку повітряного бою виявилася Серьожина помилка: він розбирав ліву кулісу замість правої.

Якби їх було троє на Серьожиному місці, із самим Титовим на чолі, вони однаково не встигли б вчасно, але це стало відомим багато пізніше, а поки що, здавалося Серьожі, цілого життя не вистачило б, щоб оплатити одну цю згаану чверть години. З видимих пошкоджень розбитого паровоза легко було уявити наслідки Серьожинοї затримки, а саме — що відбувалося в цей час з його бронепοїздом там, на вогневій позиції. А тут ще болючий здогад, чому Морщихін обрав, рятуючи від пекла повітряної розправи, саме його, Вихрова, а не Кольку Лавцова, який нізащо не пропустився б такої помилки.

— Збився, збився, професорський вилупок!.. — шепотів Серьожа, облизуючи закривавленого пальця і дивлячись у небо, де в усьому розпалі на розмашистих вертикалях тривав повітряний бій.

Раптом він зрозумів, що ось іще півтори неоціненних хвилини змарнував особисто на себе; і одразу холод і твердість влилися в нього. Робота з правого боку паровоза пішла незрівнянно швидше. Пальці примерзали до заліза, вони стали червоними й липкими, — він не відчував свого тіла: тепер воно було всього лише підсобним інструментом товаришів, які довірили Серьожі свої життя. Доля усміхнулася хлопчині: пощастило надолужити дещо за рахунок того, що лопнула золотникова тяга. Двометровий відрубок ялини цілком своєчасно потрапив йому на очі. Зрушена

важелем, куліса сковзнула з вала й зарилася в сніг. У думці Серьожа глянув під рукав Морццихіна, на годинник. Короткий зимовий день кінчався,— це подвоювало снагу й скорочувало дорогу назад... і ось уже узлісся знову заясніло перед Серьожею, коли крізь запорошені снігом хащі ліщини він побачив чужих лижників. Четверо плавно рухались йому навперейми, і чутно було посвистування лиж, а Серьожа все не міг придумати якнайприроднішу позу — вбитого. Порятунок прийшов несподівано, як уві сні: кроків за сорок від старого Серьожиного сліду лижники раптом, незрозуміло чому, звернули під прямим кутом у глибину хащів: на війні найважче розгадати ворогову логіку.

У свою чергу Серьожа метнувся в протилежний бік і метрів за двадцять відразу натрапив на свіжу лижню другої четвірки. Видно, німецький загін розділився надвоє, ще не доходючи до розбитого состава, тому Серьожа опинився у вищці між ними. Поки він пересиджував у кучугурі, друга половина загону встигла досягти узлісся, і, якби Серьожа опинився там на хвилину раніше, він на власному досвіді спізнав би небезпеку ходіння по мінних полях... А коли, вражений видовищем і оглушений вибухом, паруючи від поту, по пояс у снігу, він кинувся на попередню дорогу, почався частий артилерійський обстріл заплави. Помічник машиніста заметався, і серце його стало важчим за метал, який він ніс. Таким чином, з усіх чотирьох боків була окреслена площадка майбутньої знаменної зустрічі; лишалося намітити точку часу на ній. Серьожа не почув свисту, що наздогнав його,— вибухова хвиля вдарила його ззаду чимсь великим і пластичним, разом з ношею зариваючи в сніг.

Важкі ворожі машини кружляли над його бронепоездом,— він не знав. У радісному захваті шугали червоні яструбки в проясненілу синяву, палили і злущували з них листи дюралю,— він не бачив. Бій кінчився з невідомим результатом, уцілілі розійшлися по своїх аеродромах,— Серьожа все лежав у забутті. Тим часом смерклося, і по морозній синяві почали проступати зорі. Хвилинний проблиск життя змусив Серьожу перевернутись на спину, і на це він витратив усю свою волю; потім довго лежав, дивлячись на близькі тепер зорі. Таким і знайшла його, заблукавши по дорозі назад, Поля.

В першу мить вона вирішила, що тільки Родіон міг лежати так, з розкинутими руками. Через кіптяву і налиплий сніг Поля не могла одразу розпізнати його рис, але знайомі очі спокійно дивилися повз неї в нічне небо; здавалося, ніщо на світі не могло вже порушити солдатської задуми. Підвівши трохи йому голову, Поля зняла крижану кірочку з його обличчя й повік,— пальці намацали липкі натьoki в кутках рота. Та ні, він був теплий, і одежа на ньому була ціла, тільки не озивався на ім'я, наче забув, як його звати, і чого прийшов сюди, і скільки йому було років, коли вбили.

— Чуєш ти мене? Кліпни, я зрозумію... у що, куди вони в тебе влучили? — шепотіла до нього Поля, та замість відповіді лише холодне зоряне світло мерехтіло на поверхні зіниці.— Де в тебе болять?

Отже, то був не Родіон,— той з будь-якої безодні відгукнувся б до неї!

— Ні...— протягом мовив цей без будь-якого значення, і через цю хвилину пролазку Полі вдалося пройти в його свідомість.

Їй став у пригоді госпітальний досвід розмови з такими, як він. Дитячою мовою вона почала пояснювати йому, що ніч і пора додому, що можна застудитися, що начальники розсердяться, якщо спізниться на перекличку. Своїми зусиллями вона добилася успіху,— Серьожа трохи підвівся і перш за все став шукати круг себе: Поля допомогла йому знайти в снігу вже непотрібний скарб. Тепер залишалося наново навчити контуженого ходити й говорити.

Вони просунули Серьожин карабін у отвір куліси й потягли її по цілинному снігу, залишаючи потрійний слід. Щоразу доводилося спочатку втоптувати сніг, щоб поставити ногу; найбільше часу пішло на перші кроки. Знесилившись до краю, вони перецікували, спершись одне на одного, поки згасне в очах набридлива жовта метелиця.

...Але була цілком марною їхня безприкладно тяжка праця. Уже давно присланий на виручку чорний паровоз відволік на базу розкременсаний бронепоезд Цвєтаєва, а молоді люди середини двадцятого сторіччя все брели, долаючи сніг і найстрашнішу північ свого покоління. Щоправда, тільки раз обстріляли їх, наосліп, як виповзали на насип,— зате тепер на них чекало останнє розчарування. Бронепоезда на місці не застали, не було його й під укосом, і взагалі нічого там не було вже, ні ялинок, ні рейок, ні самого насипу подекуди. Недалечко лежав обгорілий літак з білим хрестом, а над вирвою нависла розбита бронеплощадка,— легко було уявити, що сталося тут після того, як Серьожа пішов.

— Значить, вони поїхали,— сказала Поля.— Ходімо, в такому разі.

— Стривай, це і є те саме місце... я впізнав,— озвався її супутник.— Куди вони пішли?

— Мабуть, додому,— здогадалася Поля.

Щось тьмяно й зеленкувато світилося перед ними, в темряві вирви. По схиліві, що оповзав від самого дотику, хлопень і дівчина зісковзнули вниз, на дно. Серьожа нагнувся й одразу зрозумів, звідки йшло мертвотне сляво. То був знайомий годинничок Морцихіна. Як і раніше, він був на руці Морцихіна і ще йшов; стрілки, з'єднавшись, показували північ. Крім мерзлого груддя, нічого більш не було навколо. В тому й полягав головний біль цієї останньої зустрічі, що не лежало перед Серьожею саме тіло

його загиблого друга, щоб упасти на нього й виплакати своє горе до дна безутішними хлопчачими сльозами.

— Чия це? — пошепки спитала Поля.

— Це від комісара нашого... — пояснив Серьожа неслухняними, тремтячими губами.

Обоє мовчали; старші ще не навчили їх, що належить робити в таких випадках, коли знаходиш не цілого, а тільки частину друга. На своєму короткому віку молоді люди встигли навчитися похоронної науки — з промовами, воїнським шануванням і салютом, але кінець кінцем тут була всього лише людська рука.

— Треба закопати це. В землю, — сказала Поля, торкаючись Серьожі кінчиками пальців, щоб зупинити його дрож.

— Треба. Потримай поки що, відпочинь... я сам упораюсь.

Спушена вибухом земля легко подавалася під нігтями, але Серьожі хотілося зробити ямку глибоченьку. Відклавши знахідку набік, Поля нахилилася й почала допомагати. Мабуть, якби подивитися з неба, вони були схожі на дітей, що мирно граються піском.

— Отепер добре, — сказала Поля, коли світіння циферблата остаточно зникло під горбочком мерзлої землі діаметром у півметра.

Усі абстрактні, раніше набуті в школі знання про світ і людей відступали перед цією свіжою, непростеною раною. У цю мить молодих ріднило почуття вчистості, майже судейської відчуженості від цього світу, ніби стояли вони на горі, а він, пустий і темний, простягався в імлі під ними, — неозорий, повний майбутнього простір, господарями якого ставали вони тепер, після Моршихіна.

— Тепер ходімо, а то вб'ють, — прошепотіла Поля.

— Ні, ще рано. Давай посидимо, я стомився, — відповів Серьожа, все ще вдивляючись туди, вниз, із досягнутої висоти. — Ти не змерзла?

— Трошки змерзла, а трошки ні... — по-дитячому призналася Поля.

Вони сіли на край вирви: тут було тихіше, з підвітряного боку.

— Ти розумієш, нащо ти м це потрібно?

— Мабуть, вони так звикли... Як тебе звати?

— Мене — Поля. А тебе?

— Мене — Сергій.

Його з новою силою охопив тоскний жаль за другом, який щедро обдаровував його суворою і гордою, вищою від усіх інших, солдатською любов'ю. Він нарешті заплакав, і разом зі сльозами витікали залишки веселого, безхмарного хлоп'яцтва. То був грубий, благотворний біль, неминучий під час виконування і гартування, коли безформний шматок металу набуває форми, тривкості й призначення в житті.

Раптом він підвівся з землі, і Поля одразу за ним.

— Будь ти проклятий навечно, убивця,— тихо й роздільно промовив він у ніч перед собою.— Не прощу тобі, поки живий... але не прощу й мертвий!

— І я...— припавши до нього збоку, сказала Поля.

— І коли вб'ємо війну, і коли добре мені буде, і тоді обіцяю ненавидіти тебе за горе наше, за Павла Андрійовича, за товаришів моїх! І якщо тіло моє з малодушності чи страху зрадить слову моєму, обіцяю скарати його найжорстокішою карою...

— І я,— додала Поля.

Стояла небувала для фронтової ночі тиша. Все спало мертвим сном після недавнього шаленства, крім зірок, які простягли до низу, в людські зіниці, свої срібні нитки.

Ні Сергій, ні Поля не бачили, як увесь край неба спалахнув у них за спиною; лише на мить довгі тіні пролягли по снігу, що враз почервонів. Повітря сповнилося страшним гуркотом, і далі така сама заграва розлилася по обрію перед ними. Над головою тисячею струменів линули, нещадно тріумфуючи, ешелони артилерійського металу. Затихнувши, юнак і дівчина наслухали цей гуркіт, як благовісний дзвін великої переміни.

...Ще місяцем раніше понад півсотні танкових, моторизованих і піхотних дивізій ворога скупчилося в Підмосков'ї; ставало зрозумілим, що тут назриває найбільша битва року. Ворожі армії глибоко втислись у фланги радянської оборони, неспроможні розсунути її і двома клинами вийти в обхід столиці. Напружуючи останні зусилля, трагічно віддалені від своїх баз, з оголеними тилами і часто — з порваними комунікаціями, вони натискали й тепер, не переважаю стратегічного плану, а інерцією заліза і солдатського м'яса: лізли й повисали на російській рогатині. Що глибше прогинався радянський фронт, то більше збиралася в ньому енергія вкрай натягненої тязиви. На цей час у радянських армій було вже все необхідне для могутньої контратаки з переходом у наступ.

Те, що фашистська Німеччина вважала за бої місцевого значення, виявилось початком її катастрофи. За кілька днів у східних снігах полягла значна частина її покоління, спокушеного на пограбування всесвіту. Крива фашистської могутності стала хилитися донизу, і перша тріщина під впливом подальших невдач послідовно перетворювалася на сумнів, відчай і, нарешті, панічний жах розгрому.

Всього цього ще не знали Серьожа і Поля, але ось знялася буря, і в голосі її вони відчули гнівний голос Батьківщини і, притихлі, слухали його з тим довірливим захватом, з яким діти вітають першовесняну громовицю. Тут, у вирві, на дві години пізніше і натрапила на них радянська розвідка.

На Связі славновісне шосте грудня настало на три дні пізніше, тому Поля, хоч і на госпітальному ліжку, встигла довести виконання свого завдання до кінця.

Через багато років досить важко пригадати, чого Іван Матвійович поволікся до Граціанського зустрічати Новий рік. Звичайно, перед лицем спільного ворога трохи згладилися особисті образи і природні сліди хворобливого роздратовання, що виникають від тривалого погляджування непідхожою річчю того самого місця... проте, здавалося б, не варто було такої ночі цокатися з людиною, що ціле життя завдавала йому однієї поразки за одною. Ні, новорічний похід Івана Матвійовича у Благовещенський заулочок зовсім не означав, що він здасться на ласку переможця чи має намір запобігти його прихильності про запас; було б зовсім несправедливо зв'язувати цей візит з тим, що Таїска нещодавно загубила продовольчі картки. Розумніше буде припустити приступ непереборної і всупереч здоровому глузду цікавості до свого нищого, всесильного і тричі безкарного ворога,— бажання дізнатися про походження його підлої сили, бажання, близького до тієї знаттєлюбності, що змушує людство на вивчення недовгочасних мікробів витрачати час, відпущений йому на споглядання вічних світил.

Справді, із середини грудня Вихровим довелося дуже урізати щоденний раціон, який і так знижувався на кінець місяця, але на фоні загальномосковських труднощів того часу особисті потреби виглядали такими мізерними, що в Івана Матвійовича й духу не вистачило б клопотатися про додаткові талони на харчі. Все одно більшу частину дня він проводив за робочим столом, не витрачаючи фізичної сили,— що ж до Таїски, то вона давно вже слабувала, за її словами, від похилого віку, і останній тиждень підводилась лише, щоб трошки приборати в квартирі.

Саме вона, ризкуючи накликати на себе гнів брата, наполягала на його новорічній прогулянці.

— Чого тобі вдома мерзнути... Ех, лісник, і дрівцят собі не вислужив! Усе в думках, хмуришся... годі тобі за учнів отих боятися, всіх не поб'ють. А пішов би ти до нього, трохи розважився. Стара он пироги, мабуть, напекла... звідси чад чую,— спокучшала сестра, така маленька того вечора.— Вони багаті... Казали такі, що знають: під прикриттям совісті сімома руками загрибав.

І знов Іван Матвійович сердився:

— Усе це плітки... тобі принизливо повторювати їх, а мені слухати,— і старанно підтикав ковдру навколо сестри, не маючи нічого іншого, щоб порадувати її цього вечора.— Вже пізно... та й як я піду від тебе тепер...

— А ти на мене не рівняйся, Іванку, не жалій... здоров'я моє підупало. І сам ось провітришся... дивись, і мені калачика домашнього принесеш,— і з такою прохальною ніяковістю глянула, що брат послухався її.

Згода його перш за все диктувалася особливими, таємничими поки що мотивами. Тривалі невдачі привели Івана Матвійовича

до думки про марність його зусиль і, як висновок, про відставку від учених посад; з роками вагання ці вирости в безповоротне, хоч би там що тепер сталося, рішення. На посаді звичайного лісничого в Папутині, приміром, він ставав зовсім недосяжним для супротивника,— от йому й захотілося наостанку побачити Граціанського напередодні найзначнішого кроку в житті, вже не для того, щоб вплинути на його погляди, а щоб з'ясувати в якнайодвертішій, душа в душу, розмові, наскільки сам огудник був щирий у своїх багаторічних нападках; відповідний висновок міг би трошечки послабити старечу зневіру... Останнім часом під впливом певних передчуттів, чи що, друзі й прибічники стали покидати Граціанського, тим-то Іван Матвійович майже не мав сумніву, що застане його самого. Про можливу й небажану зустріч з австралійцем Іван Матвійович згадав лише в передпокої у Граціанських: не було певності, що без запроавки новорічним пирогом у нього вистачить сили на дорогу додому.

Сумніви його зараз же розвіялись: у Олександра Яковича, виявилось, були гості, малозначні старенькі з дочкою з припадочною зовнішністю; статегно склавши руки, вони слухали патефонний запис Місячної сонати і милувалися закусками та стравами на столі, якими господарі збиралися нагородити їх за скромність і вірність.

Як видно, Олександр Якович забув про своє запрошення і спочатку ніби нахмурився, побачивши Івана Матвійовича, але зараз же навіть надміру зрадів, поміг роздягтися, потягнув до кабінету, так зловісно огладжуючи гостя зі спини, наче запрошував у пастку, і... тут треба якнайточніше передати розмови та обставини, щоб не втратилася виразність подальшого розвитку подій.

— Ти це чудово придумав, Іване, що прийшов до мене... але ж це вперше за двадцять років... і не соромно, га? Ну, мало що — я не запрошував!.. виходить, і в тебе самого не було потреби. Гаразд, я не пам'ятливий... заходь!

— Незручно ж тобі гостей залишати,— трошки упирався Іван Матвійович, ніяково зіщулюючись на порозі, але австралійця, як виявилось, не було і в кабінеті.

— Е, дурниці, там сусіди по дачі... полюбився я їм років з вісімнадцять тому, відтоді не пропускають жодного новоріччя мені на відплату. Чорт з ними, посидять і самі! Тільки пробач, я голку зміню, а то знову цінну пластинку зіпсують...

Поки він там порався коло своєї машини, в кабінет до Івана Матвійовича зайшла чорна бабуся, мати.

— Здрастуйте...— звернулася вона, дивлячись на рукав Івана Матвійовича і не називаючи на ім'я, бо все життя плутала обличчя цих злиденних, вічно голодних студентів, що пропалювали недокурками скатерки в неї на Сергієвській.— Як давній друг, ви, звичайно, любите Сашу... та й не можна інакше: треба бути недолюдком, щоб його не любити. От я й хотіла попередити вас:

щоразу під Новий рік він заводить ту саму пластинку, зв'язану в нього з деякими спогадами...

— Яку, пробачте, яку пластинку? — виявляючи цікавість із ввічливості, спитав Іван Матвійович.

— Ну, Серенаду Брага... вам це байдуже, ви зразу впізнаєте її. Бачте, переживання його звичайно настільки... згущуються до півночі, що частенько він плаче в такі хвилини... отож не смійтеся над його слабкістю, будь ласка! В Саші така підвищена чуйність і вразливість, що доводиться особливо щадити його здоров'я.

— Ні, ні, я не дуже смішливий, мадам, — крізь зуби заспокоїв її Іван Матвійович і хотів додати дещо, але в цю хвилину дуже своєчасно повернувся сам Олександр Якович.

Новий рік мав настати не менше як за годину, і, таким чином, у них було досить часу, щоб обміркувати погоду, воєнні наміри західних держав щодо відкриття другого фронту й інші дрібниці поточного життя.

— Як ти взагалі поживаєш, лісний бешкетнику? Ну, радий, радий за тебе, — говорив Олександр Якович, не дослухавши його провінціально-сумлінного звіту. — Вигляд чудовий, хоч і смуд трюхи, але очі блищать... знову сповнений творчих задумів?

— Мабуть, чи не вгадав, — загадково погодився Іван Матвійович, витягаючи папір і тютюн. — Готуюся до завершального кроку в житті.

— Порадуй, порадуй... я завжди вважав, що належу до шанувальників твоїх талантів. Та кури, кури... взагалі в мене не курять, але ти кури!.. От і мене теж потягне на один з а к л ю ч н и й захід, та ніяк сили не наберусь, — прохопився він, і в цю мить очі його роз'їхались, а обличчя зблякло й набрало відтінку асиметричності, як від згадки про невиліковну хворобу; а втім, він досить швидко переборов себе. — То чим же ти маєш намір порадувати волелюбні народи нашої планети, не секрет?

— Уже не секрет, хоч заяви поки що не подавав. — Вперше Іван Матвійович не побоювався розкривати перед цією людиною своїх планів. — От хочу йти з інституту, таким чином!

Той недовіриливо насупився.

— Гм, винятковий випадок: лісовик тікає з лісу... куди ж це, в воду, чи що? Незрозуміло, поясни.

— Навпаки, повертаюсь до лісу... На старість воно ніби й гірко признаватись у вчинених помилках, але значно гірше, коли зовсім не залишається снаги на їх виправлення. В мене вона поки що є. Одне слово, прийшов сьогодні сказати тобі, що ти переміг, Олександр Яковичу.

— У чому ж я тебе, однак, переміг? — недовіриливо усміхався той.

— О, ні, щодо моїх теоретичних поглядів, то я, як і раніше, проти американського кочового лісокористування з вирубуванням лісів доценту... іншими словами, я й тепер за розумну, планову

сталість. Але ти переконав мене в іншому... що я взявся до непосильної справи...

Іван Матвійович глянув просто у вічі супротивникові і раптом помітив у них дивну, невловну занепокоєність; при спарганських потребах і загальновідомому нехтуванні Вихрова хлібними місцями цій людині зовсім не важко було здійснити свій підступний, відносно опонентів, хід. У такому випадку школка Граціанського з її негативними настановами ставала лицем в лице з народом, який судив би сторони не по благонадійності їх декларацій, не по тривалості шумових ефектів, а по кількості вироблюваних ними цінностей, у даному разі — по наявності придатних для промисловості лісів; отоді саме до переможців і звернулася б вимоглива увага суспільства, а це з різних причин було вкрай не вигідно для Олександра Яковича та його вертодоксів.

— Сказати правду, я ніколи не думав, що ти такий малодушний, Іване. Твоя справа, але... на мою думку, не дуже благородно лягати на землю в поєдинку, коли ще можеш стояти на ногах. Коли ж ти маєш намір зробити це, після війни?

— Не знаю, але... інститут наш в евакуації прекрасно обходитьс'я й без мене, а незамінних на земній кулі нема.

Саме тому, здавалося б, відхід Вихрова не загрожував особливими наслідками Граціанському, але, виходить, така безповоротність звучала в голосі першого й настільки похитнулося становище другого, що потрібні були термінові засоби впливу.

— Але ж це дезертирство, Іване... більше того, я вбачаю у твоєму рішенні, е... хай несвідому, а проте зраду щодо російського лісу. Найприкріше виглядає твій намір сьогодні, коли після стількох безсонних ночей, е... я саме зібрався признатись тобі, що теоретично ти маєш цілковиту рацію... і навіть у пресі заявив би, якби не напружена воєнна обстановка. Щоправда, мені ще треба зробити деякі статистичні підрахунки... тепер я якраз посилено працюю над ними,— і не дуже виевнено торкнувся видного Іванові Матвійовичу з його місця зошита в темній оправі, що лежав на столі під великою, склеєною навскіс фотографією.— Та, нарешті, Іване, ти просто не цінуєш себе, чортяка ти такий, а вже тобі відома моя стриманість на похвалу. Таж із твоїми знаннями...

— Перестань, а то остаточно зазнаюся,— засміявся Іван Матвійович на його всипляючі маневри і зрозумів, що людина ця побоюється, крім усього іншого, залишитися з російським лісом сам на сам.— Йй-бо, перестань, а то піду!

— Але тепер уже я не можу відпустити тебе в такому нестямному стані. Та в тебе просто щось у макітрі засмітилося, Іване... Посидь, ось я зараз пляшечку промивального принесу! — і вискочив у коридор, причинивши за собою двері, щоб гість тим часом утекти не надумав.

Іван Матвійович навіть не встиг попередити його, що утримується пити вино натщесерце... пригадується, скоро по тому

залунав коротенький дзвінок у передпокої, сповіщаючи про прихід п'ятого, запізнілого гостя. Щоб узяти пляшку зі стола, досить було хвилини, але ось уже друга хвилина минала, а господар усе не повертався. З нудьги Іван Матвійович погуляв по кабінету, помацав холодні опалювальні батареї і очима пошукав, звідки тут береться ця тропічна благодать, потім підійшов до стола і просто так, з цікавості до характеру статистичних викладок Граціанського, трохи зсунув накинутий на рукопис глянсуватий аркуш лісової аерофотозйомки. Під ним він побачив розгорнутий клейончастий зошит, списаний дрібним і скритним, нахиленим у лівий бік почерком самого Олександра Яковича; ніяких сподіваних цифр там не було. Іван Матвійович аж трохи сторопів і разом з тим безмежно здивувався, прочитавши перші ж рядки, але відірватися він уже не міг, навіть присів на підлокітник крісла для зручності. Докорів совісті він не відчував у ці хвилини, бо зошит зовсім не скидався на щоденник — записи без зазначення дат, без інтимних признань або фактів особистої біографії, але це було вікно в чуже потаємне життя, і непогрішний Олександр Якович, цей охоронець лісного чистомислення і відрізувач голів безкровним способом, поставав тут з трохи несподіваного боку.

Мабуть, то була дуже повна наукова добірка матеріалів для монографії про самогубство, з додатком у кінці переліку використаних джерел. Перших десятків зо два сторінок займали судження древніх про право людини на самовільне припинення свого існування, і червоним олівцем були жирно виділені передсмертний лист Сенеки, слова Плінія про добру втіху, що її дає своєчасний відхід з природи, заповіт-звернення Іоанна Стобея до духовного сина Септімія про те, що «життя повинні покидати добрі — в нещасті, а погані — в найвищому щасті», резонний висновок Лактанція, що в акті умиртвлення себе одночасно міститься і людиновбивство, і кара за нього, порада Теренція старанно досліджувати, що таке життя, перше ніж розлучатися з ним, та багато чого іншого, що виявляло специфічність прославленої начитаності Олександра Яковича. В окремій таблиці розбирався моральний спектр вчинків такого характеру, від Іуди й Сарданапала до їхніх найлізніших послідовників. У цьому списку вічних співрозмовників Олександра Яковича можна було знайти імена Клеандра і Хрзіппа, Зенона і Демокріта, Емпедокла, який кинувся в кратер Етни, і Катона Молодшого, що прохромив себе мечем, прочитавши Федона... Не вистачало лише згаданих у Клавдія Еліана та в інших — скіфського коня і його подруги, що вбили себе, зробивши якийсь негожий вчинок... Самі поля зошита рябили нотатками про ритуал таких явищ у різні епохи — від самоспалення індійських удів і російських розкольників до свідчення Валерія Максима про Массілію, де, з'ясувавшись на подив Івана Матвійовича, келих з цикутою магістрат вручав бажуючому прилюдно і казенним коштом, після подання достатніх підстав... Мимоволі поставав образ людини, яка маніакально крутить у руках

вогнепальну зброю, уже цілком заповнена своєю ідеєю, і все ще не має рішучості для останнього кроку. Одне слово, професійно, як лісник, картаючи надмірну короткість людського буття, Іван Матвійович і гадки не мав, що видатні уми стільки часу приділяли на роздуми про найнижчий вид дезертирства з життя. Проте він з великою цікавістю перегорнув дочитану сторінку.

Зразу за стислим викладом відомого трактату Юма про самогубство йшли власні думки самого Олександра Яковича про те саме, про смерть як інструмент пізнання, про право людини на все, що не завдає шкоди ближньому, про спокусливість такої одноразової всеохоплюючої втрати, за якою вже нічого втрачати. Також на втіху самогубцям було там дещо і про конструкцію космосу, про повторюваність світів, про якісь кільцевидно просилені одна в одну сфери буття, про мільйони галактик, що містяться в ядрах атомів, і ще багато чого, доморослого, з неприємним моральним душком, яким бувають просякнуті в сум'ятті написані духівниці, і все це до краю одверто — без ризику згоріти від сорому або занепасти свою кар'єру. Іванові Матвійовичу особливо запали в пам'ять дві власненьких думки Граціанського: вони показали йому, як мало, незважаючи на їхнє сусідство по науці й епосі, знав він свого сучасника. «Хотіння смерті є сум бога з приводу невдалості його творіння», і ще — «це єдине, в чому людина вища від бога, який не зміг би скасувати себе, якби навіть захотів»... І раптом з характеру записів ясно стало, що, коли тільки автор не намагався по змозі повно викласти свою хворобу, щоб спалити її потім разом з папером, — виходить, це й була та статистична підготовка, звикання Граціанського до заключного кроку, про який він натякав на початку розмови.

Отже, хвалений оптимізм Граціанського не вартий був і гроша, коли вже заглядав у чорну діру, шукаючи єдиного виходу зі своїх скрутних обставин. Іван Матвійович поспішно відійшов од стола і несвідомо витер пальці об піджак, наче й буква з прочитаного могла прилипнути до них. Спочатку він подумав навіть, що зі своєю душевною витонченістю це й чоловік цілком здатний був і навмисне залишити гостя на самоті зі своєю записною книжкою, щоб задалегідь створити навколо себе атмосферу співчуття й жалості, які й мали відіграти роль підстілки під час падіння... але зараз же по цьому Іванові Матвійовичу стало соромно, він пожалів товариша в біді. В ту хвилину він ще не знав, що це всього лише ворожий солдат корчиться перед ним на полі абстрактного програного бою. Звичайно, Олександр Якович занадто багато знав про смерть, щоб отак легковажно кинути її назустріч, а то Іван Матвійович неодмінно вирішив би стримати його від жахливого кроку, похитнути його волю до самознищення, навівши деякі хрестоматійні докази краси й цінності життя.

Він встиг повернутися в своє крісло і скрутити цигарку, коли зачовгали кроки і до нього знову ввійшла старенька Граціанська.

— Саша просить вас піти звідси,— просто сказала вона Іванові Матвійовичу, дивлячись кудись понад його плече.

— Пробачте, я не зрозумів... з кабінету йти? — уточнив він, простодушно подумавши, що його запрошують на належну перед Серенадою Брага ситну новорічну закуску.

— Ні, зовсім піти, з квартири,— з якоюсь первісною безсоромністю пояснила бабуся.

Спочатку Іван Матвійович вирішив, що за ним підглянули у щілину, як він там почитував чужі думки... але в такому разі його прогнали б негайно, а не карали б лише через три хвилини; до того ж господаря і мигцем не глянула на зошит, якого самовільний читач не встиг прикрити за поспіхом. Зіставивши це запрошення іти собі з дзвінком в передній, Іван Матвійович розмірковував, що господаря викликають на якусь термінову, державної ваги нараду, але при такому варіанті гості могли б і зачекати годинку: навряд щоб під Новий рік засідали, як завжди, до запаморочення.

— І він що ж, усіх випроводжає... таким чином? — басовитим голосом, щоб зберегти власну гідність, спитав Іван Матвійович. — Чи тільки мене?

— Добре, добре, все одно йдїть собі, будь ласка... — І прочинила двері, щоб уникнути повторних розмов.

Усе складалося так по-дурному і приголомшливо, що Іван Матвійович із вродженої делікатності якось розгубився і не знав, наприклад, чи слід йому, йдучи звідси, передати на адресу Олександра Яковича яке-небудь не дуже приємне про нього судження і тим обмежитись, чи, може, учинити погром новорічного стола і хоча б грюкнути дверима наостанку. Як на його натуру, він неодмінно зробив би й дещо гірше, коли б трохи підкріпився перед тим, як вийти з дому, але в ту хвилину він відчував лише жагучу потребу по можливості скоротити процедуру свого незаслуженого вигнання. Насунувши шапку, на ходу втискаючись у пальто, він так поспішно вискочив на вулицю, наче принаймні двоє допомагали йому в цьому. Така покїрність долі зовсім не означала його схильності до ляпасів, навпаки, не належачи до половинчастих натур, він би дуже навіть міг погаласувати в деяких випадках життя... та усвідомлював, наскільки ускладнилося б його приватне життя й робота, якби звик давати волю своїм почуттям. Згадалося, крім того, що й решта гостей із заклопотаними обличчями тупцювалися на порозі ідальні. Спільність образи трохи заспокоїла його, а по дорозі назад додому під впливом прекрасної погоди на душі зовсім проясніло, залишався лише простацький подив, що саме штовхнуло Граціанського на таку загадкову і, в усякому разі, непросту вихватку?

Через пізній час він повертався пішки, з насолодою вдихаючи голчасте, відстояне повітря, повне чудесних снігових скрипів і новорічних надій. За його пам'яті від початку зими ще не бувало так чудово в Москві. У синьому мороку ледве вгадувалися силу-

етні громаддя кварталів, яким відсутність вогнів і подробиць надавала благородної простоти єдиного ансамблю. Роздуми про війну і про відважних людей, що здійснювали історичну перебіжку в майбутнє, привели його до Серьожі й Полі, і в думці він ішов з ними до самої своєї околиці, ніби обнявши їх за плечі і намагаючись здружити назавжди. Наперед знаючи, які обставини він застане вдома, Іван Матвійович не дуже квапився і таким чином припустився помилки, неминучої для кожного, хто буде свої припущення на мінімальній кількості з тих координат, що дає життя.

Велика чорна машина стояла біля його дому; в нижньому поверсі, звідки мешканці виїхали по евакуації, тепер містився штаб місцевої протиповітряної оборони.

— Де ти там запропав... ми вже знудьгувалися, чекаючи! — весело прокричала з кухні Таїска, впізнавши брата по грюкоту ціпка, кинутого в куток.

— Не приніс я тобі калачика, сестро, — здаля повинився Іван Матвійович.

— Та ти поглянь, Іванку, хто сидить у нас!

На кухні, біля Таїсчиного ліжка, погляджуючи дуже посивілі вуса, сидів, усміхаючись, Валерій; Іванові Матвійовичу здався він чомусь справжнім велетнем.

4

Ще не обнявшись, вони довго й ревниво оглядали один одного, чи зберіг у себе той, другий, своє найдорожче й молоде.

— Ну, то як же справи, старий? — спитав хтось із них, а можливо, обидва разом.

— От відчув, що ти тут, і повернувся з гостей якнайраніше, — швидко знайшов відповідь Іван Матвійович. — Усе гаразд, Валерію.

— Так, але війна.

— Нічого, пройдемо... То скільки ж ми не бачилися з тобою... невже чотирнадцять? Авжеж, Полі йшов п'ятий рочок тоді... Дай-бо я сяду, а то втомився... пішки в обидва кінці. Надовго?.. чи, як минулого разу, вдихнути разок московського морозцю і знову туди, н а д н о?

— Тепер так розраховую, що назавжди. Чому мало побенкетував у Саші Граціанського? — і очі у Валерія смішливо блиснули, наче здогадувався про щось.

— У гостях добре, але вдома якось приємніше, — ухилився Іван Матвійович. — Давно до нас?

— З учорашнього дня: проїздом у Ташкент, до сім'ї... просто з Чорноморського узбережжя: страшенно люблю скрегіт зимової гальки під ногами!.. Найбільш підходяжа пора старечі підсумки підбивати.

— Щодо старості поки що непомітно... тільки окуляри от. Але вигляд у тебе, Валерію, як у африканського баобаба, не змінився!

— Тому й непомітно... що всі ми рівномірно рухаємося в один бік. Але вчора по обіді пішов глянути на Москву і зробив сумне відкриття, що душа ніби й та сама, але от м'ясо за обідом стає твердішим, а дівчата шанобливішими, а дні коротшими, а сходи крутішими. «Чому б це, Валерію? — спитав я сам себе. — А пам'ятаєш, як весною дев'яност дев'ятого року перегаляли тебе етапом на заслання? Лід на Волзі був синій і тонкий, а йшли пішки, із жердинами... і, між іншим, жінка там одна, з наших, провалилась у воду. І потім ти, Валерію, ніс її, захололу, до берега на руках... і перед тобою було ще тисячі півтори повномірних сибірських верст, але ніколи дорога життя не здавалася тобі такою легкою і прекрасною». Отож, Іване, коли помічаєш, що світ навколо тебе ніби стає гіршим, май гумор брати ці зміни на свій рахунок. — Він помовчав. — Років через двадцять, якщо доживемо, ми обміняємося з тобою такими ж промовами.

— Можливо... але ходімо до мене! Таїска встане посидіти з нами заради такої нагоди. От тільки... — пом'явся Іван Матвійович, — в силу різних обставин пригостити мені тебе нема чим, але однаково ходімо: я для тебе хоч у грубці запалю. Якби ти повідомив про свій приїзд, я міг би зустріти тебе, з речами допомогти: людина я тепер вільна, та й у гості не пішов би.

— Ну, ми чудово посиділи з Таїсою Матвійовною... розповіла мені дещо, чого я не знав раніше: корисно час провели. До речі, чому вільний... хіба ти пішов з інституту?

Щоб не завдавати прикрощів другові, Іван Матвійович не сказав йому тоді про своє рішення повернутися на Єгипт.

— Ні, але мій інститут в евакуації. — В цю хвилину він заглянув у кабінет і головою похитав: — Ой, чарівник заморський, скільки ж ти дарів приніс!

Між рукописами на столі лежала всяка їжа в пакунках, коробках та згортках: видно, тижневий пайок. Пахло мандариновими лущайками; пляшки, не вмістившись на столі, стояли й долі. Перше ніж розпалювати у грубці, Іван Матвійович не зміг відмовити собі в приємності помацати все це руками.

— Я ж на всіх чотирьох мушкетерів розраховував, та якось не вийшло, — пояснив Валерій, і, думаючи про те саме, вони глянули один на одного, але утримались поки що від обміну думками. — Давай-но я допоможу тобі!

Навколішках вони заходилися розкладати вогонь у грубці. Валерій з приємністю колов скалки, — він не здогадувався, що це останні в домі дрова.

— Мені б оце опалювачем бути! — сказав він жартома, кладучи під березову кору запаленого сірника. — З часів заслання полюбився мені тайговий димок... за кордоном дуже знудьгувався я за цією штукаю. Якось заїхав до Горького в Сорренто... гарним багаттячком у видолинку, під квітучими агавами, пригостив мене

тоді старий, аж міські пожежники примчали. Чого на годинник дивишся... пора?

До півночі залишалася хвилина. Іван Матвійович поналивав вина. Підняли три чарки, Таїсці дісталася найменша.

— Отже, за перемогу, за великодушний наш народ, за партію нашу, яка творить всесвітній подвиг, за всі джерельця життя, за непотьмарену дружбу сучасників! — почав перелічувати Валерій.— Ну, що ще пропустив?

— А про російський ліс і забув, лісник?

Усі троє мовчки і вдячно дивились, як розгоряється вогонь.

— Стало звичаєм після розлуки починати розмову з підбивання підсумків,— заговорив Іван Матвійович.— От ти довго жив за кордоном... ну, як вони там, особливо по той бік великої води? Мені завжди важенько було зрозуміти механіку їхніх життєвих стосунків...

Валерій пошукав кінця в клубку своїх вражень.

— Еге, це так само нелегко, як з вікна у вікно двох зустрічних поїздів розібрати, що робиться всередині... Ну, спочатку, коли спускаєшся сходами, впадає в око оманлива злагожденість стосунків... навіть згадуються гладенькі голиші на морському березі, де віками трудилася прибійна хвиля. Простака вразить також райдужно-мінливий рух, що зветься буржуазним прогресом: постріли самогубців звичайно лунають уночі і на околицях, коли туристи сплять у своїх готелях... Поступово стає зрозумілішим сенс цієї діяльної дифузії: по спадній лінії все жере все... Все спітається зубами у круговій класовій поруді, як і має бути у джунглях або на дні, як ти назвав. Є такі кузки з неймовірним апетитом, богомоли, пам'ятаєш ентомологічну колекцію на стіні нашого Лісного інституту? Отож мимоволі згадується сторінка з Фабра, де описуються їхні нахили... коли один мирно виїдає черевце у колеги, в свою чергу захопленого споживанням жертви, що дісталася йому. Робиться це під легку, приємну музику, з дотриманням зовнішньої добропристойності: ввічливий до якогось часу і той, кого поглинають, іноді з розрахунку на загробну, правильніше, заутробну винагороду; ввічливий і той, що поглинає, бо це сприяє травленню.

— Але ж там є і люди? — докинув Іван Матвійович.

— Їх більшість... та, виходить, як завжди в історії, потрібні особливі нещастя для того, щоб згуртувати їх в єдину армію людства. Нагорі ти зустрів би лише компаньйонів та співучасників, а товариші й соратники зустрічаються лише внизу суспільної драбини, в середовищі класу, що побудував багатющу країну... але уяви собі комору, де найласіші шматки дістаються гризунам усіх мастей. Власне, грабіжник тим лише й відрізняється від капіталіста, що перший знімає свій барисп відразу і з одного об'єкта, а другий — регулярно і з десятків підвладних йому тисяч, зляканих безробіттям. Очевидно, злочин там полягає в перевищенні дозволених швидкостей збагачення і в неохайності способів,

якими вони досягаються. В тому лише й виявляється їхня хвалена припасованість частин, що поруч, доповнюючи один одного, уживаються гангстер, адвокат, який його захищає, фабрикант війни, християнський проповідник і безсоромний оспівувач цієї романтики планктонного існування та уявних буржуазних свобод... Бач, Іване, коли ця свобода надається одночасно шаблезубому тигрові й звичайному беззбройному трудівникові, останній досить швидко зневіряється в ній, одразу на все життя. Одне слово, їх повсякчасно гризе ненаситний страх перед завтрашньою новизною, і вони не від того, щоб трохи вдовольнити свою ненависть, якби тільки була гарантія, що, завдаючи жорстоких ран ворогові, вони самі зможуть перенести першу таку саму рану, доставши її у відповідь...

— Хто ж вони, в такому разі, солдати чи грабіжники? — перебив Іван Матвійович.

— Вони торгаші,— трохи зверхньо заговорив Валерій.— Солдат є велике звання людини, здатної померти за ідею... але назви мені хоч одну, що протягом останнього сторіччя зародилася в цьому класі і реалізувалася в ім'я життя. Вони купують і продають: з купців у найкращому разі виходили пірати. А раз нема святого за душею, доводиться, з одного боку, повернути все суспільне виховання на те, щоб прищепити своїй юній зміні потяг до наживи, презирство до святинь, жувальні імпульси щодо ближнього, смак до всього, що гниє, розпадається, іде в землю, обертається з виділенням належного проценту на користь спритних... тобто виростити своїх власних суперменів, здатних і себе не помилувати в запалі. А з другого боку — всіма способами гальмувати прогрес супротивного табору воєнною загрозою, відтягаючи тим самим його сили від мирного творення, старанним оббріхуванням його перед спантелеченими народами і просто закиданням нічних людей і мін у його тили, на траси найбільшого руху. Ясна річ, у наші дні історія трохи переплутала їхні карти...

Валерій нахилився підняти головешку, що випала з грубки.

— Не турбуйся, я підніму,— потягся Іван Матвійович.

— Ні, не віддам...— і з очевидною приємністю вдихнув сизу струминку, що пробилася крізь пригасле полум'я.— Не втомив я тебе?

— Навпаки, уважно стежу за тобою...

— Так от, чув я від обізнаних людей, що бувають міни ментальної вибухової дії... і горе роззяві, який наступить на неї! Бувають і уповільнені: лежить така колодка десятків років і зовсім нікому не шкодить, яка-небудь бабуса навіть прилагодить її як грузило на квасині... аж гульк, одного ранку — ні діжки, ні бабусі! Але найпідліпі, гадаю я, міни періодичної, неодноразової дії — час від часу вони випускають певний газ малими порціями, яких не вловлюють ніякі реєструючі апарати.

— Цікаво, що за газ ти маєш на увазі?

— Ну, скажімо, газ недовіри... газ, що раптом викликає в сучасників сумнів відносно один одного, а далі вже вони й самі, без стороннього втручання!..— Він скосив погляд на сонну Таїску в кріслі й пригитшив голос, і знову різонув Вихрова цей ще незвичний у друга тон поблажливій гордовитості.— От, до речі, не сердься: я згоден з деякими твоїми критиками, які осуджують передчасність твоїх лісних теорій. Але в своїх поглядах на ліс ти виходиш із законної патріотичної тривоги за долю одного з найважливіших джерел народного добробуту. Поясни, будь ласка, який сенс твоїм опонентам оголошувати твої погляди ворожими радянському суспільству... мені, наприклад?

Іван Матвійович знизав плечима.

— Чужа душа — ліс дрімучий!.. От Докучаєв казав, що трусять лише те дерево, яке з плодами: голого не трусять. Крім того, безсилля логічних аргументів завжди шукає підкріплення в надмірному темпераменті.

— Звичайно, заздрісна злість завжди була джерелом патхнення для негідників, але... Ні, не те!.. Скажи, не траплялось тобі коли-небудь дуже посваритися з Граціанським?

Іван Матвійович помовчав.

— Не пригадую, хіба тільки... Бач, він скупенький по натурі, і я, ще в Петербурзі, якось пожартував з приводу тієї породи людей, що, побачивши пірамідон у приятеля, задалегідь приймають таблетку, щоб самим не витратитися згодом, коли треба буде.

— Ні, і це не те... Я до того, Іване, що зі мною допіру стався досить чудний казус. Ще вранці сьогодні заманулося мені зібрати вас усіх і вчотирьох посидіти за новорічною чаркою. Хоч би як розходились люди на старість у поглядах, все ж таки сучасники ми, і відблиск того самого прапора лежить на наших обличчях... правда? Одне слово, набравши провізії в кульок, я й вирушив на ваші адреси на манер різдвяного діда. Чередилов, виявилось, у Тобольську... і тоді я вирішив улаштуватися в тебе, прихопивши Сашу Граціанського по дорозі. Знайшов його не одразу в його заулку, і якась чорненька бабуся довго розглядала мене через дверний ланцюжок...

— І не впустила? — раптом пожвавішав Іван Матвійович.— А ти сказав їй... хто, чого і звідки?

— Заради жарту і щоб сюрпризом вийшло, я назвався Чарльзом Діккенсом. І після того вона дозволила мені ввійти, але...— він замислено пожував вус,— обійми друзів не відбулися.

— Дозволь, о котрій годині це було?

— Щось близько одинадцяті.

— Значить, зараз же по тому, як я пішов. Це цікаво...— зміркував Іван Матвійович і в свою чергу розповів про вигнання його з раю.— Правду кажучи, ніколи в житті я ще не зазнав такої екстирнації. Певне, його викликали кудись?..

... Валерій похитав головою:

— Ні, він якраз удома був... навіть вийшов на хвилинку з кабінету, не сподіваючись зустріти саме мене в коридорі. Мушу сказати, ніколи не бачив людини такою розгубленою. Не дивлячись мені у вічі, він одразу пробурмотів, що мені слід було спочатку здзвонитися з ним щодо одвідин... і тому прийняти мене він ніяк не може. Природно, мене трохи спантеличила така зустріч, що не кажи, я й сам наче генерал тепер, нічим поки що не запламований і навряд чи можу кинути тінь на кого-небудь у нашій країні. Дозволь, ти щойно сказав, що чув дзвінок у передній? Цікаво...— Він напівзаплющив очі, намагаючись зіставити в логічний зв'язок відомі йому обставини.— Видно, хтось прийшов до нього на протязі тієї години і прийшов без попередження, так? Отже, в невідкладній справі... але в якій?

— Там було ще троє, крім мене,— згадав Іван Матвійович.— Застав ти їх?

— Поки старенька відчипяла мені, я бачив з передньої накритий стіл, але навколо нього вже нікого не було.

— Можливо, перейшли до кабінету?

— Теж не підходить, вішалка була порожня.

— У них є друга вішалка, для свого одягу, в кінці коридора,— згадав Іван Матвійович.

— Але ж ця була зовсім порожня, хоча хтось сторонній, кого він не хотів виявити, сидів же у нього в кабінеті... так?

У відповідь на підозру Івана Матвійовича, що це могла бути й дама серця, Валерій лагідно сказав, що сищик з нього ніколи не вийде: і справді, важко було припустити в їхньому віці такі нетерплячі пристрасті. Залишалось гадати про того видатного знавця тихоокеанських лісів, що так старанно і з невідомих причин домагався знайомства з Іваном Матвійовичем, а тепер, напакі, мав потребу в конфіденційній, віч-на-віч, розмові з Граціанським.

— Мабуть, це чи не ближче до правди,— подумавши, погодився Валерій.— У такому разі, прикинемо начорно, нащо було ховати з вішалки пальто одвідувача... який у новорічну ніч раптом відчув... таку нагальну потребу побалакати про евкаліпти... що для цього довелося виштовхувати за двері давніх друзів?

Якийсь час обидва сиділи в цілковитій тиші.

— От ти натякнув нещодавно на Граціанського як на довгочасну міну газової дії,— засміявся Іван Матвійович, доливаючи гостеві вина.— Тим часом у дану хвилину він мирно сидить у своєму заулочку, а газ недовіри помітно відчувається в повітрі. Виходить, уже хтось з нас двох винен у цьому?

— Ну, пильність і недовіра — зовсім різні речі,— не дуже напоягаючи на своєму, опирався Валерій.

Тільки тепер у всій очевидності постала перед ним нісенітність підозри, забарвленої особистою образою. Зрештою Олександр Якович міг і захворіти знезацька або одержати листа, що затмарив його новорічний настрій... В усякому разі, кількість неві-

домих змушувала Валерія відмовитися від спроби розв'язати рівняння відразу на місці, а для глибшого дослідження не залишалося часу: квиток на Ташкент лежав у його жилетній кишені.

5

Істина полягала в тому, що Олександр Якович уже йшов до кабінету з двома, на вибір, пляшками чудового винця і неодмінно застукав би Івана Матвійовича за читанням забороненого зошита, якби не почув позад себе скрадливого стукоту в зовнішні двері. Усі вже зібралися, нікого більше не чекали. Звідси випливало два однаково невтішних висновки, що нічний відвідувач або незнайомий з місцем зовнішнього, цілком справного дзвінка, або ж не дуже намагається оповіщати всіх присутніх у квартирі про свій прихід. Підкрившись до дверей, Олександр Якович помітив чиркання сірника, і зараз же пролунав короткий, такий самий злодійський дзвінок, що здався йому більш оглушливим, ніж недавній фугас. Лише для того, щоб заспокоїти свою виснажливу цікавість, Олександр Якович пригасив світло, виглянув скося за двері й одразу ж зачинив їх, скоріше постаравшись нічого не побачити, ніж насправді нічого не розібравши в темряві... Проте виразний голос устиг промовити дещо, від чого Олександр Якович затрясся: це було прізвище втікача-полковника з петербурзької охоранки — Чандвецький.

Не кажучи вже про фізичну неможливість його появи в радянській Москві, здавалося взагалі неймовірно, щоб ця людина ще існувала десь на землі, тим-то весь епізод мав відтінок якоїсь потойбічної капості... І все ж Олександр Якович волів би побачити за дверима цілком вульгарний новорічний привид, тим більше, що не було нічого поганого й політично негожого в тому, що знайомий, уже зовсім безпечний і добре вихований покійник, знудьгувавшись у могильній самотині, наважився дати звісточку про себе такої урочистої ночі. На жаль, то був не сам Чандвецький, а, очевидно, лише його довірена особа: як правило, привиди рідко говорять з акцентом. Щоправда, іноземне походження гостя ледве помітно прозирало в самій інтонації, а все-таки значно помітніше, ніж в австралійця, який теж приходив з привітом від Чандвецького тижнів зо три тому. Таким чином, ім'я жапдармського полковника ставало чимсь на зразок пароля, що відкривав доступ до людини з нечистою совістю.

Тепер ніби ниточка зв'язувала Олександра Яковича з незнайомим паном за дверима, і не було сили на світі, спроможної порвати її. Причайвшись, він слухав шурхіт за дверима і, безперечно, навіть рух порошинки почув би в тиші, але, хвалити бога, вже нічого там не було... Та й навряд чи найтерпеливіша, безособистої гідності людина вистояла б принизливу чверть години на холоді сходової клітки. Виникла непевна надія, що він пішов,

виконавши своє доручення... проте стало неможливим повернутися до гостей і напитися під Серенаду Брага на радіощах, не пересвідчившись, що небезпека минула. Тоді Олександр Якович ще разок беззвучно відхилив двері й поточився назад, весь облившись огидним потом.

— Я привіз вам привіт від пана Чандведького,— без виразу, наче нічого й не сталося, повторив одвідувач.

— Але ж до мене приходив інший... теж з привітом,— зовсім ослабим від серцебиття голосом захистився Олександр Якович, стаючи бочком і пропускаючи гостя в квартиру.

— Він поїхав... та це не має значення. Ви примусили мене чекати, це необережно. Я не впевнений, що ви маєте рацію, затримуючи мене на сходах... для огляду сторонніми людьми.— По-російському він говорив зовсім чисто, з тією лише особливістю, що наче тримав якусь річ під язиком.— Ми повинні поговорити про одну... цікаву для вас справу.

Стріпнувши з високої шапки краплини розталого снігу, одвідувач став роздягатися без запрошення.

— У мене гості... Новий рік!..— мертвим язиком сказав Олександр Якович.

Той усміхнувся спокійно, так наче він мав квитанцію на душу літнього, змарілого пана, що стояв перед ним з двома пляшками в опущених руках.

— Я жалкую, спробуйте випровадити їх. У мене є плани на цю ніч.

І знову важко сказати, що сталося б з Олександром Яковичем, якби з ідальні на допомогу йому не вийшла мати, керована тим незбагненим чуттям, яким усі вони дізнаються здалеку про нещастя своїх дітей.

— Проведи поки що гостя в мою кімнату, зараз я звільню кабінет. Віднеси його пальто на ту вішалку і... не забудь прийняти ліки,— сказала вона поважно й сумно, як на похороні; очевидно, то було умовне позначення поради тримати себе в руках, поки живий, дихає і спроможний самостійно рухатися.— Пробачте, в мене там не прибрано.

— Нічого,— манірно вклонився гість.— Це дуже люб'язно. Я жалкую.

Всі ці обставини перекожливо показують, що стара зовсім не збиралася ображати гідність Івана Матвійовича, коли вона випроваджувала його за поріг. Подобиці з'ясувалися лише через півроку, коли після цієї вельми знаменної корабельної аварії на поверхню почали спливати уламки. Можна погодитися, що не було б варто бабратися у тому лицькому смітті, якби там не траплялися крихти деяких додаткових відомостей про його, професора Вихрова, невідкупного опонента.

За час свого перебування на фронті Морщихін не раз повертався думками до Граціанського; не маючи інших матеріалів для міркування, він міг лише перебирати в пам'яті зміст останньої з ним розмови, зокрема — його художньо округлену оповідь про відважний поєдинок із жандармським підполковником, який намагався збити його на шлях зради. На думку молодого радянського діяча, що не мав особистих вражень від царської охрaнки, все в повісті Граціанського було цілком правдоподібним, коли розуміти під цим словом вірогідність у викладі події. Такого характеру зізнання, коли в них є хоч маленька домішка брехні, вимовляються побіжно, без розділових знаків, щоб легше було перескочити порожок порушеного логічного зв'язку. А Граціанський, будучи загальноновизнаним оповідачем, викладав свій епізод, неквапливо карбуючи подробиці, з добродушним гумором, яким завжди бувають забарвлені спогади переможців. Недосвідчений у людських таємнощах, Морщихін навіть не здогадувався, що найкращі гагунки брехні виготовляються з напівправди.

Повість свою про сутичку з Чандвецьким Олександр Якович закінчував ефектним каламбуром щодо підполковникової дружини, надаючи своєму викликові — випробувати її стійкість — характеру, так би мовити, ляпаса старому світові; між іншим, він досить прозоро натякав, що через якийсь час йому пощастило здійснити свою погрозу. І тут, щоб не зачіпати честі дами, яка вшановувала його своєю увагою, він ставив загадкові крапки, тим часом як насправді там стояла всього лише кома і далі йшло не менш цікаве продовження... Коли в розгляді справи стільки місця було приділено біографії Вихрова, було б несправедливо обмежувати його для Граціанського. Цю другу частину слід починати з виправлення хронологічної неточності в його повісті: перша зустріч з Чандвецьким належить до початку серпня 1911 року, а лекцію в Народному домі графині Паніної було призначено справді на перше вересня, коли й стався замах на відомого царського сановника П. А. Столипіна. Місячний проміжок між двома датами, є підстави гадати, і був використаний для підготовки спектаклю, що ліг в основу найгострішої пригоди в усьому житті Олександра Яковича. Отже, він ніяк не міг просто з поліцейського участку піти на свою лекцію про Пушкіна, яка взагалі не відбулася із зазначених далі причин.

Власне, в той давній вечір студент Саша Граціанський уже збирався виходити з дому, коли до нього ввірвався Слезньов, — саме він і вмовив приятеля поїхати з ним замість лекції в один надзвичайно цікавий, але цілком пристойний дім відомого петербурзького нібито нумізмата, тобто збирача різних монет, що розбагатів на поставках під час російсько-японської війни, і голови

якоїсь піклувальної ради... але про кого і якого характеру піклування вона виявляла, не знав точно і сам Слезньов. За його словами, там кожного четверга збиралася дуже розмаїта компанія — від картярів та біржових спекуляторів, як вони тоді називалися, до незаконного сина однієї найяснішої особи, ім'я якої не згадували. Тягтися за місто на склянку вина з паростками династичної крові... ні, така справа не вабила Сашу Граціанського! Але ж саме це громадянство він і збирався висаджувати в повітря зсередини шляхом посиленої гімназичної самодіяльності: на той час він остаточно увірував в диявольську силу міметизму, що його винайшов страшенно сиритний на такі штуки Слезньов.

«Без ґрунтового знання представників цього середовища, їхньої біології, їхніх уподобань і таємниць нічого й думати про те, щоб висадити в повітря старий світ,— повчально сказав Слезньов, не скидаючи пальта.— Тут мало твоїх запальних талантів, треба опанувати ще ненависть, що породжується лише в безпосередніх стосунках з ворогом. Треба працювати, братику ти мій, раз узялися. Одне слово, я за тобою примчав... можна не переодягатися. Прихопи жменьку татусевих сигарок на дорогу. Візник чекає внизу».

Саша вагався.

«Зрозумій же, на мене чекає цілий зал... перед робітниками незручно. І зовсім не за оваціями я туди зібрався, брешеш ти все... хоча, певна річ, можу і пропустити один раз, кожен має право захворіти, вивихнути ногу, і я так само. Бісового батька... в они що там, у твого нумізмата, танцюють, грають, п'ють?»

«Не хочу тебе знаджувати, раз на раз не виходить. Буває, що наразившись і на тоскний концерт, коли нагряне яка гастрольна знаменитість... Зате, як і в кожній краплі стоячої води, іноді там трапляються досить любесенькі кузочки,— спокусливо шепотів Слезньов на вухо Саші, який нервово бгав рукавичку.— До речі, май на увазі, що в таких місцях і зароджуються вітри великої політики!»

«Та знову ж таки й незручно туди непрошеним раптом входити...» — мучився Саша з блудливим лоскотом у колінах.

«А там, братику, всі непрошені, всі заходять запросто, на вогник. Господар — такий ото Фамусов нашого часу... прецікава акула нашого часу. Саме тільки ім'ячко чого варте: Тіберій Воніфатійович Постний. А втім, ясна річ, немовлятам у такого чорта робити нічого...»

«Е,— вирішив і зубами з одчайдушності проскрипів Саша,— махнули тоді, раз уже Фамусов!»

Біля під'їзду стояв візник з прольоткою на дутих шинах. Слезньов шепнув йому магічне слівце, і ніби диявольські крила вирости у ситої тварини, запряженої в прольотку. На місце прибули зараз же по заході сонця. То було аристократичне петербурзьке передмістя, і, проїжджаючи мимо, Слезньов показав супутникові дачу Столипіна; нумізMAT Т. В. Постний жив поблизу. В глибині

парку, охопленого полум'ям осені, тонує двоповерховий особнячок; хрустка щербінкова доріжка вела до під'їзду. Через півроку Саша згадав, що кілька найманих екіпажів з похоронного вигляду шкапами тісно стояли на площадці біля лівого крила. Літній лакей у каторжно-смугастому жилеті під лівреєю провів юнаків анфіладою трохи занедбаних кімнат; подекуди на фоні гобеленових панелей стирчали ремонтні рипштовання, і знову Слезньов прикинув Саші на вухо, чого коштували Росії такі палати, коли перевести їх на солдатські нещастя. Скам'янівши у вичікувальній нерухомості, товариство збиралося сідати за розставлений глаголем стіл. І тільки-но Саша Граціанський, наче той казковий королевич, що розбуджує сонне царство, кинув погляд на цих чудних привидів, усе негайно ожило, загомонило й зашаркало, заворушилося... Тим часом Слезньов пошепки пояснив приятелеві, що, насмоктавшись народної крові, Постний раптом полюбив простадьку кухню. Справді, при розкішних кришталах та різних делікатесах основна їжа мала трохи навіть питущий колорит: стругана теша, всілякої обробки гриби, редька з квасом. Уся ця компанія при денному світлі мала б вигляд пстворний... та ні, свічки горіли вздовж столу!

«Он він сидить, брила світобудови; гільйотину зламаєш об таку шию!» — з невимовною ненавистю очима показав Слезньов і повів Сашу до господаря, що сидів на чолі бенкету.

Не підводячись з місця, Постний по-батьківському поплескав Слезньова по плечу, разом пестливо привітавши й Сашу заплілими ведмежими очима; зараз же по цьому товариство заходилося гамірно розсідатися в крісла, за спинки яких усі трималися. Новоприбулим припали крайні місця за столом, під сухотною пальмою, так що поруч із Сашею залишилося зовсім вільне місце; а втім, він був таки наймолодший з усіх. Вигода полягала в тому, що звідси без перешкоди можна було розглядати представлену тут колекцію петербурзьких типів. Їх набралось чоловік з двадцять п'ять разом з господарем, який трохи нагадував і гривастого катерининського вельможу, і поганого стилю більярдного маркера, якого не раз повчали києм поміж лопатки. Всупереч своєму прізвищу, то був неймовірно гладкий старий з набором брижів біля підборіддя, як на хаяві, проте від років його, чи що, просвічувала в ньому хоч та вдавана порядність, що її як найвищу розкіш дозволяє собі пройдисвіт. Решту мати природа нашкварила, маючи ще злісніший настрій.

Слезньов, що сидів поруч, показав приятелеві на дрібного хлюстуватого чоловічка, який щохвилини, наче в нього тик, обсмикував свій спортивний, у велику жовту клітину жакет, — відомо-го на цілу столицю шукача пригод і шибайголову Дорбінь-Бабкевича; він особисто гуляв у скафандрі по дну Азовського моря, катався на підводному човні, на вільному, без тросів, аеростаті, навіть на роликах будинку щойно відкритого в Петербурзі скейтинг-рингу, винайшов стіносушильний апарат, — його залізна

коробка з деревним жаром рівномірно повзала по приреченій стіні,— і на довершення сліпучої слави нахвалявся відкрити фабрику сінематографічних стрічок. На вухо йому, блискаючи підлими очима і не приховуючи поганих зубів, попсованих гарним життям, нашіптував столичну плітку не менш скандальний журналіст і пройда з величезним фуляровим галстуком і в візитці з плямами, Борка Штрепетинський, який примудрився на парі поглити коня еміра бухарського і зняти самого митрополита Антонія в обіймах двох аристократичних парафіянок. Далі сидів породистої конячої зовнішності пан, очевидно, той самий не за конний династичний паросток; він ні з ким за столом не спілкував, щоб не принизити царственої гідності... І, певне, від тривалого вживання цінної їжі було в ньому щось, коли й не цілком людське, то, в усякому разі, таке, що зближувало його з людьми. Був тут також неодмінний член усяких темних компаній, фольклорист Панібратцев, що збирав непристойні балади антиурядового змісту,— чоловік з дряглим тілом, у косоворотці і з перснем із справжнього кайданного заліза, за допомогою якого, ходила чутка, і ловив у охоранку молоді довірливі душі. «Безсумнівний, не викритий поки що, але дуже обдарований провакатор»,— стиха рекомендував його Слезньов. Була там для різноманітності і жінка, перестигла красуня з ниткою перлів кольору мисливської картечі на величезних алебастрових плечах; за правом давньої дружби господар звав її по-простому Невралгією Захарівною, від чого вона щоразу розсипалася дрібненьким хихканням, наганяючи на Сашу сум.

«А далі хто це там, така насуплена особа з рум'янцем шинки?» — з нудьги допитувався Саша Граціанський.

«Отой поруч з Бенардакі? Це сам Фридон Хаджумович Поппагайло, акціонер по добуванню азоту, нова зірка, суперник Рябушинського. Зверни увагу на смарагд у галстуку — подарунок раджі з Єшнапура. Ось вона, братику ти мій, кругова класова порука упірив!»

«Ні, я про того спитав, що навкосо, такого диявольського вигляду. Слово честі, не здивуюся, якщо в нього і хвіст виявиться під сюртуком. Хто він?» — Саша рухом голови показав на понурого пана, шпигувате обличчя якого ніби прислухалося.

«О, це Брюм».

«Теж.. аристократичний пухир який-небудь чи хапун біржовий?»

«Ні, це просто Брюм...» — ухильно прошелестів Слезньов, увібрав голову в плечі і припинив розмову.

То, виходить, не на Ліговці, де штовхалася й галасала в ті роки п'яна столична голота, а саме тут було дно столиці. Саші Граціанському спало на думку, що непогано було б закласти добрий заряд під цю віллу, піднести сірника й помилуватися здаля, що з того вийде. У ту ж хвилину всі, наче змовившись, обернулися в його бік, немов відчули крижаний холод Сашиної рішу-

чості — підірвати підвалини старого світу; про справжнє значення цих поглядів він здогадався із запізненням на півроку... Чекали якогось сигналу, і тільки-но Саша Граціанський нахилився над своєю тарілкою, зборище враз кинулося на їжу з таким азартом, наче їх ще вранці пішки пригнали сюди з міста. Не розраховуючи на здержливість сусідів, Невралгія Захарівна задалегідь узяла на тарілку два грона винограду з кришталевої вази посередині і третю запхнула у шкіряний, ще раніше напханий ридикюль.

«Помилуйся, Слезньов, як ця панійка з делікатесами впорується»,— зловтішно шепнув Саша своєму сусідові, і той з повним ротом повчально повторив йому про необхідність вивчення звичаїв цього негідницького класу.

А втім, нажерлися досить швидко, і тепер, коли притих стукіт ножів об тарілки, уже можна було розібрати уривки розмов на різних кінцях стола. Говорили про найзлободенніші новини тієї осені: про шанси негуса Менеліка на абіссінський престол, про приїзд у Росію герцога Артура Коннаутського, про наміри популярного розбійника Зелім-хана оголосити себе імамом Чечні, про успіхи препарата «606»; двоє збоку тихенько вуркотіли про скуповування платини... Майже зовсім смерклося у вікнах, навіть було вже не видно, які вони непроміті; вже непереборна нудьга посідала Сашу Граціанського, вже він подумував, що встигне ще на свою лекцію в будинок графині Паніної, якщо не поскупиться на дорогого візника. На велику прикрість Слезньова, він рішуче склав серветку, збираючись зникнути... коли раптом скляні двійчасті двері розчинилися навстіж самі собою, і несподіваний, незрівнянно свіжіший і чепурніший, ніж минулого разу, в поліцейському участку, з'явився Чандвецький, зустрінутий шанобливим гомоном. Коротко по-гвардійському кивнувши, він попросив господаря пробачити за спізнення, жартома пославшись на деякі невідкладні справи по імперії. Зараз же все роздалося, розступилось, і Панібратцев уже всовував почесне крісло в утворену прогалину... але зовсім не ця природна метушня з гамірними рокірвоками змусила Сашу Граціанського збліднути, забути себе, залишитися тут до кінця вечері.

Під руку з Чандвецьким увійшла висока і вродлива дама в довгому, закритому до коміра, сліпучо скромному платті; їй було навряд чи більше, як тридцять, і, прошелестів хтось шанобливо поблизу, звали її Еммою. Незбагненний смуток, схожий на тінь гілки в цвіту, оповивав її бліде обличчя з боттічеллівським овалом, як одразу визначив начитаний у мистецтві Саша Граціанський. Це була третя тут, рахуючи його і Слезньова, людська істота, і в юнака виникла потреба негайно захистити цю чарівну, трешечки розгублену даму від жадібних і пітних рук, що звідусіль простяглися з пропозицією потиснутися заради неї. Заклопотана, вона рушила була до свого гордовитого супутника... але тут усі стали вигукувати, що нічого, пічого, і навіть безсовісно на місці підполковника самому утішатися своїм щастям, що треба

хоч на вечір розлучити чоловіка з жінкою. І тому що Чандвецький уже зайняв місце біля Тіберія, вона сама, минаючи спрямовані до неї очі й руки, пішла до вільного місця, на той ріжок стола, де й сидів Саша Граціанський.

Він підвівся, допомагаючи їй влаштуватися й бурмочучи слова пишною вдячності за виявлену йому честь вибору; вона не глянула на нього ні разу, він бачив її лише в профіль. Було щось без краю манливе й урочисте в її складній, трощечки набік схиленій зачісці, у важкій сережці, що викликала жалість до маленького рожевого вуха, наче вирізьбленого з вечірньої заграви,— в таємничому шелесті шовку, який зближував її з Незнайомою із прославленого в той час вірша,— цей вірш відчувався в самому повітрі тодішнього Петербурга. До того ж схована музика заграла щось не дуже доречно, пригадується, Серенаду Брага, і все це разом зі скрипками злилося для Саші Граціанського в одне з тих неповторних свят, участь в яких оплачується життям, та ще й з вдячністю небу за вхідний квиток.

«Боже мій, через його жахливу службу ми завжди спізнюємось... навіть до театру,— промовила, зітхнувши, Сашина сусідка сама до себе, оглядаючи товариство.— Ой, як страшно, скільки ж тут незнайомих людей!»

Не вивчивши мови, якою розмовляють ангели, Саша Граціанський боязко промовчав би цілий вечір, але близькість Чандвецького, що не відривав од нього вепрячих очей, зводила чудесне видіння з його поетичних небес, робила цю жінку настільки земною і доступною для милування, що Саша майже ревнував її до похмурого офіцера і віднині ненавидів його вдвічі.

«З вашого дозволу, зараз цих страшних незнайомих стане менше на одного,— озвався Саша Граціанський і одразу зробив висновок, що, уникаючи деяких прикрих несподіванок, вепр тримав свою пташку в золотій клітці на замку.— Мене звуть Олександр Граціанський. Мені двадцять років. Я студент Лісного інституту».

Він був у форменій тужурці, дама скосила на нього погляд через плече.

«Я не люблю студентів, усі вони бешкетники,— наївно призналася вона, крадькома стежачи оком, як їй набирають на тарілку з мельхіорового судка.— У нас був один такий сусід-студент... теж, здається, лісник».

«Хіба в райських садах бувають лісники?»

Вона не зрозуміла його признання, що підносило її в ранг ангела.

«От уже не знаю... а тільки страшений пустун. Боже мій, скільки мороки з вашим братом!»

Простодушність її довірливої скарги і новий, дуже до речі перехоплений, через увесь стіл, примружений і недобрый погляд Чандвецького штовхнули юнака на те, щоб вийти за тісні рамки першого знайомства.

«О, якби я мав...— і вклав особливий захоплений зміст у свою паузу,— мав сестру таку, у вас не було б брата тихішого і слухнянішого від мене! А втім, ваше знайомство з лісниками вселяє в мене зухвалу надію... Скажіть, можна мені з правом безмежної підлеглості й покори називати вас просто дама Емма а... як паладину, як у поезії, як сестру?»

У відповідь вона подивилася на нього злякано, перестала їсти й замовкла: видно, ніхто ще не говорив з нею так. Не можна було вигадати тяжчої кари за ці слова: більше Саша Граціанський не бачив її очей. І от уже йому важко стало переносити їх відсутність навіть на той короткий час, поки опускалися віі.

В її волоссі ще виблискували краплини вологи. Він спитав тоном, яким діти просять прощення:

«Скажіть мені... ну, будь ласка... на вулиці дощ?»

Вона простила йому одразу:

«Дощ, з пронизливим вітром...» — і трошки зіщулилася, згадавши про негоду.

«Це осінь. Усі знають, що коли-небудь вона настане, і все ж вона настає несподівано. Потім ми жалкуємо, що літо минуло. Так і в житті... Хочете вігрітись? Я наллю вам вина».

«Не треба. Я нехороша, коли п'ю... Крім того, він заборонив мені пити сьогодні».

Але Саша Граціанський переміг, налив їй, втішаючись з люті Чандвецького, який усе з-під опущених повік крадькома стежив за ними. І дама Емма підкорилася Сашину бажанню і зо три рази ковтнула з таким виглядом, наче порушувала подружню вірність; подумала і, зітхнувши, ковтнула четвертий раз. Її очі потемніли й трошки роздimalися порожевілі ніздрі... і тоді щось нове, чого не знав раніше зі своїх скороминучих зустрічей з жінками і чого не могла дати юна й щедра Наташа Золотинська, з головою заповонило Сашу Граціанського. Не сміючи поки що вказати це в одному слові, де благання зливається із зобов'язанням, він заговорив про щось стороннє, пишно й багатослівно, бо й тоді вже хворів на красномовність; він волів підкорити свою даму піротехнікою розуму, блиском напередодні вичитаних знань і змусити її здатися без будь-яких істотних обмежень для себе. Можливо, він заздалегідь передчував призначене йому — долю павучка, що посмикує павутинку, на другому кінці якої заплутався об'єкт його любові, його здобич і могила.

«Нащо все це... боже мій!» — тільки й сказала дама Емма.

...Після вечері всі перейшли в сусіднє приміщення петербурзько-мавританського стилю, з напоями, ласощами й тютюном на низьких мозаїчних табуретках. Частина гостей з господарем і Чандвецьким на чолі біля двох столів за карти, знову при свічках, бо люстра ледве пропускала світло крізь плавлене кольорове скло, шматками вкраплене в карбований обід. Маючи намір продовжувати атаку, Саша Граціанський влаштував затипне гніздечко в сутінках за колонами, але поки бігав за другим кріслом

для своєї дами, її одбив, повів з собою Дорбинь-Бабкевич. Оточений прихильниками, він як майбутній командор описував маршрут і можливі лихі пригоди автомобільного пробігу по середній Росії, що мав початися через тиждень.

«І ви не боїтеся, Дорбинь, що в перебігу вашої ескапади, е... вам доведеться заночувати в якому-небудь такому, е... зараженому аулі?» — заклопотано і трохи запинаючись, питав незаконнароджений, через монокль вивчаючи сміливця.

«Сір! — із запалом рвонувся той йому назустріч, зовсім не тому, що вже сп'яніла персона ця мала право на згаданий титул, а тому, що таке звертання підносило його у власних очах.— Стихія завжди непривітна зі своїм приборкувачем, але справжній спортсмен, ідучи слідами своїх великих попередників, Стенлі і Міклухо-Маклая, не боїться ніяких злигоднів!»

«Але, боже мій!..— жахнулася дама Емма, і Саша Граціанський здригнувся, почувши її низький, грудний голос.— Що ж ви робитимете, як під вами в дорозі вибухне мотор?»

«Мадам...— безшабашно відрізав цей герой свого часу, сплівши ноги в невимовних жовтих гетрах і спираючись ліктиком на каміновий екран бісерного шиття,— тоді я ляжу в матір сиру землю із спогадом про таємничий блиск ваших чудових очей, мадам!»

Цілу годину Саша Граціанський тяжко страждав від самотності в своєму кутку; крім того, його трохи нудило від сирих печериць, поданих під гарячим гусячим жиром за останнім словом західноєвропейської кулінарії. Йому захотілося напитись і вчинити який-небудь всесвітній бешкет, щоб повернути увагу дами Емми... та він, без сумніву, так і зробив би, якби не побоювався завдати прикrostі своїй матері. Після довгих роздумів, чи образити йому дією неповинного Дорбинь-Бабкевича, чи пропалити сигаркою килим, Саша визнав за найкраще розбити пляшку лікеру; ніхто, крім лакеїв, які негайно винесли килимок, не помітив його маленького бунту. Нема сумніву, що в наступному приступі ревноців він утяв би фортель і дошкульніший, якби не вклинилася й докорінно не змінила розстановки сил одна подія.

Під одинадцять годину схвильований дворецький викликав підполковника Чандецького до кур'єра, що примчав з столиці, і той квапливо вийшов, але незабаром повернувся, насупившись і на ходу одягаючи шинель.

«Прошу дотримувати цілковитого спокою, панове. Мені доставили невеселу новину з телеграфу,— повідомив він з офіційною незворушністю в надзвичайній тиші.— У Києві щойно вбито гофмейстера Столипіна».

Усі поскоплювалися, чомусь вишиковуючись у шеренгу, крім Невралгії Захарівни: вона зомліла й повалилася на турецьку тахту.

«Хто, хто стріляв?.. куди влучило?» — залунали стурбовані голоси.

«На Царі Салтані. В живіт, у печінку. Государ здоровий. У фраку, років вісімнадцяти. Другий антракт. Прізвище невідоме. Чорт, кашкета мені!»

«Боже мій, невже на смерть?» — майже простогнала дама Емма, і мимоволі спадало на думку, чи не доводився їй родичем підстрелений сановник.

«На жаль, телеграф не має додаткових відомостей. Прошу всіх займатися своїми справами. Мені конче треба їхати... чи можу я розраховувати, що хто-небудь проведе Емму?.. Коляска чекатиме на тебе біля під'їзду, дитя моє!» — І очима благов їй не втрачати самовладання.

Залізною ходою, лобом уперед, він навально рушив до виходу, ніби готовий піти на таран у битві за благоденство імперії. Якийсь час Постний марно намагався заспокоїти гостей. Один по одному, забувши доручення Чандвецького, вони захапалися хто куди: до редакцій, на біржу чи просто додому замикати скрині й віконниці. То навіть був не страх перед можливими в таких випадках наслідками, скоріше діловите пожвавлення, страшенно приємне збудження серед цих мешканців дна, звичайні після падіння каменя, коли разом з мулом спливає жирна й легка їжа. Непомітно зник і Слезньов, так що скоро в мавританському приміщенні, крім господаря і Саші Граціанського, залишались тільки Емма і той, незаконний, який уже надудлився до цілковитої непридатності на будь-яке застосування в житті.

«Мені теж пора додому...» — згадала дама Емма, ні на кого не дивлячись.

В її голосі вчувався зрозумілий острах перед долею, що ніби влучала їй незнайомому студентові. Саша Граціанський схилив голову, готовий служити, але ховаючи під маскою трохи заклопотаної поблажливої шани свій явний тріумф, після чого господар, сопучи й охкаючи, спустився провести гостей, посадив у підполковницьку прольотку і сам застебнув шкіряного фартуха на їхніх колінах, що нарешті-таки з'єдналися.

...Увечері першого вересня 1911 року в столиці встановилася дощова, з перемінним вітром погода. На ніч порівняно ущухло, і жовтуватий петербурзький туман оповив околиці, до того ж часом пускалася м'ячкка, тим-то відразу довелось підняти верх екіпажа.

«Гаразд, рушай уже, рушай же!..» — нетерпляче кинула дама Емма до сановитого кучера в каптані, підбитому ватою і підперезаному червоним поясом... і потім обабіч рушило пряне, аж збожеволіти можна, порушуване лише мокрим цоканням копит, осіне безгоміння.

Затихлий не тільки від захвату, скоріше від деяких шлункових відчуттів, Саша Граціанський погойдувався на сидінні поруч із своєю дамою. Досить скоро під впливом рівномірного погойдування екіпажа печерична нудота вгамувалася, проте красномовність поки що не поверталась. Через півверсти Саша зважився глянути

на супутницю — обличчя її не було видно, тільки сережка під капелюшком дражливо сяjala, здригалася й зникала чи то в кучериках волосся, чи то в клаптях туману, що запливав до них під покриття. Був пізній час, і ні живої душі не траплялося на дорозі; в таких обставинах цю поїздку слід було вважати величезною похибкою Чандвецького й удачею його щасливого супротивника...

Та, як на гріх, на юнака раптом напала дуже глибока, куховарська якась гикавка. Лише версти через півтори Саша Граціанський напоумився вмотивувати своє вкрай прикре мовчання обов'язковим для проводжатога благородством і моральним старшинством.

«Я ось їхав і все думав про вас, дама Емма...— розпочав він дедалі певнішим голосом.— Припускаю, що й ангелам корисно час від часу спускатися в пекло для самоосвіти, проте на місці вашого чоловіка я не повіз би вас у таке кубло. Це опоганює... Щодо мене, то я ще досі почуваю якусь липку матуль... а ви?»

«О боже мій!» — скрушно зітхнула вона, пошуміла шовком і відсунулась трошки, наскільки це дозволяло тісне сидіння екіпажа.

Власне, в ті роки розбещений Саша Граціанський уже звик дивитися на молодість свою як на чекову книжку для оплати заборонених утіх. Було щось без краю приємне й порочне у цій поїздки вдвох, але не внаслідок жагучого магнітного поля, що вже з першої хвилини утворилося між ними, чи, скажімо, грішного тепла, що йшло від колін незнайомої жінки, порочне полягало перш за все в самому зіткненні Саші з темною установою, де в дану хвилину чоловік її паскудними способами здобував на прожиття і для неї самої, і для коня, який віз їх, і для кучера, що дрімав на передку. Серце Сашине стискалося від страху, що Валерій і Вихров коли-небудь почують про таке широке коло його знайомств; Чередилов був зговірливіший. Треба було нашвидкуруч підшукати моральне виправдання своєї слабкості... і тут вельми до речі майнула бруднешка думка, що було б до бездарності нерозумно пропускати таку нагоду здійснити погрозу,— провчити підполковника і на практиці позондувати тривкість його сімейного щастя. Те саме бісеня штовхнуло Сашу Граціанського на деякі попередні кроки, і одразу виявилася недосвідченість дами Емми щодо відбивання таких атак. На кінець дороги Саша навіть на смілився поцілувати її... не дуже вдало, бо не до речі труснуло на вибої, розстебнулася сережка, і він боляче подряпав об неї щоку.

«Боже мій! — прошепотіла Емма, ловлячи його руки.— Я на вас поскаржуюся... й о м у!»

Таким чином, із самого початку між ними встановилася власлива всім коханцям забобонна угода не вимовляти вголос імені третьої зацікавленої особи, щоб не накликати на себе передчасного лиха.

«О, скаржтеся, скаржтеся! — повторював Саша Граціанський, дуже підбадьорений розвитком подій.— Скаржтеся, і нехай він мене, ха-ха, у глибину сибірських руд за це!..»

На дальшій півверстві йому пощастило виправити певдачу першого нападу і помститися дамі Еммі за біль, якого вона завдала йому.

«Будьте ж розсудливі, боже мій!..— так-сяк опиралася вона й кивала на могутню півкулю кучерової спини, що правила їм за четверту стіну.— Що він подумає, як почує?»

«Пусте! По-перше, дружина цезаря — над підозри, а по-друге... куди мені завтра прислати квіти?»

«Та ви збожеволіли!..» — зовсім злякалася вона, готова зупинити коляску.

Так само вона стала проти його намагання провести її до дверей квартири, боячись, що сусіди зможуть упізнати виїзд Чандвецького. Не було нічого ганебного в тому, що добре вихований студент з дозволу власника доставляє його скарб додому, і тому в самій забороні дами Емми Саша Граціанський прочитав її страх за свою майбутню долю. Це окрилило його на цілий тиждень, протягом якого вона обіцяла повідомити його про день і місце нарешті-таки випрошеного побачення.

Лист від дами Емми так і не прийшов, Саша рано святкував перемогу; найприкріше було те, що при відсутності спільних знайомих другої такої нагоди зустрітися з нею могло не трапитись за ціле життя. За відомостями Слезньова, який був у курсі всіх закулісних новин та пліток, начальника київської охоранки Кулябко було знято зі служби за недбайливість, і підполковник Чандвецький за особливою вказівкою Двору виїхав з надзвичайними повноваженнями на розслідування таємничого пострілу в опері. В мовчанні Емми слід було вбачати каяття неспокушеної в сердечних пустощах жінки, і тоді, на цілий місяць запустивши лекції, Саша Граціанський став за всякої погоди походжати під вікнами Чандвецького, поки двірники не почали вважати його за особу з розшуку, а цього вже він не міг стерпіти. Нічого йому більш не залишалось, як витратити свій шал на епігонську поемку про інтимні переживання плігріма, який босоніж по тернах іде шукати якоїсь прекрасної і неласкавої Дами. Дуже посередні, перейняті модним у ті роки символічним туманцем, вірші ці викликали захоплення знавців, найперше Слезньова.

«Та ти, братику, просто Дант якийсь!.. І навіть гірше, Казанова, хай йому чорт!.. Та не терзай же, признайся, мучителю, хто в о н а? — як і інші, допитувався він, а Наташа Золотинська, покірливо готуючись до наслідків своєї дівочої довірливості, просто-душно сяяла, думаючи, що це про неї, але Саша Граціанський лише загадково усміхався.— Щоправда, почувасться в твоєму опусі деяка цілком зрозуміла психологічна невдоволеність, Олександрє, зате уявляю собі, чим ти нас приголомшиш, коли доберешся нарешті до її будуару!..»

...На початку зими, вийшовши з дому смерком пройтись для відновлення гемоглобіну, Саша Граціанський лицем в лице зіткнувся з дамою Еммою.

2

Вона поверталася з катка в легкій білячій шубці, зовсім не рум'яна з морозця, а перемерзла і втомлена. Трошки чудним здалося це Саші, бо Сергіївська була їй не по дорозі, але Емма сказала, що заходила поскучати до подруги і не застала її вдома.

«Яка несподіванка, боже мій!» — тільки й сказала вона, опустивши очі і відступаючи, як від привида.

«Я й не думав, що ви маєте схильність до цього спорту, інакше ми могли б... Але ж я теж буваю на цьому катку... чому ж я не зустрів вас ні разу?»

«Значить, не хотіли зустріти», — і тоненько продзвеніли ковзани на ремінчику.

Він закидав її запитаннями: чому змарніла, чи повернувся він з Києва, нащо так безжально обманула свого паладіна. Дама Емма мовчала, не сміючи вирвати в нього своїх рук, які втратили волю до опору.

«Ну, підніміть тепер вуалетку!» — владно і гірко наказав Саша, і дама Емма зрозуміла, що незабаром він зажадає і інших нагород за свої сердечні муки.

При жовтовому світлі газового ліхтаря він довго розглядав її, миле йому, тим більш принаadne обличчя з ледь запаленими щокрами й гарячковим блиском в очах, що, за досвідом з Наташею Золотинською, самовпевнено пояснював це своєю надзвичайною чарівливістю; пригадується, Сашу особливо зворушили перші зморщечки біля її рота. Зараз же по цьому завяття і півнячий шал охопили Сашу Граціанського.

«Увесь цей час я помирав від туги за вашими очима... щодня, кожної хвилини. Мабуть, найбільше чудо, навіть марнотратство неба — в тому, що ви бачите мене на ногах! — Він вважав, що має право ще й не на такі поетичні перебільшення. — Отож, за вами боржок, дама Емма!»

«Я знаю, — через силу погодилась вона, і якась незбагненна смішинка майнула по темних, з пушком над ними, губах. — Але не треба, боже мій... прошу вас!»

Чим довше він вглядався в неї, тим дужче переконувався в її схожості з Джокондою, про викрадення якої з Лувра не переставали того року говорити газети.

«Вас теж украли в мене, але я знайшов. За правом знахідки третина належить мені. Цей вечір мій, я не відпущу вас... хоча б це коштувало мені життя. Ми негайно поїдемо куди-небудь...»

Очевидно, дама Емма газет не читала, в її очах від згадки про

крадіжку з'явилася болісна тривога. Ледве чутно вона спитала Сашу Граціанського:

«Але ж куди, куди?.. Боже мій!»

«Вибір за вами, дама Емма. Нате, тут перелічено всі райські вітки Санкт-Петербурга»,— коректно вклонився Саша, ще більш захопаний в неї за цю неповторну грацію зляканої згоди, і, витягнувши з кишені вечірній листок, не дивлячись подав його дамі Еммі.

Було майже великодушно з його боку, що, розуміючи бентежний стан жертви, він замість негайної сплати надавав їй розстрочку. На жовтий від газового світла ще теплий, розгорнутий аркуш з оголошеннями про столичні видовища падали тихі сніжинки і зараз же оберталися на ніщо. Емму потягло до опери, де були закриті ложі: «Ви ж розумієте, Сашо, мене тут знають усі»,— пояснила вона, зашарівшись від сорому, очевидно, за чоловікове ремесло. Юнак із запалом відповів їй на це, що всю нудьгу світу, і музичну також, він разом з подагрою залишає в резерві на старість. Вони почали вибирати що-небудь цікавіше, водячи пальцями по рядках і воркуючи, як змовники. У двох театриках на Невському йшли модні п'єси — *Тріумф в акханки* і *Пряний труп*; у цирку *Модерн* показували смертельні сальто-мортале одного сміливця над живим візником з повною запряжкою; в *Кабаре інтим*, що на Фонтанці, з визначним успіхом виступав двоногий акумулятор Альва Станхон, який міг витримувати струм на вісімсот тисяч вольт. Крім переліченого, того ж вечора негр Бамбула боровся з Луріхом, а в *Вілла-Роде* біля Строгановського мосту *м-ле* Лялечка показувала різні штучки для дорослих. Нарешті вони надумали поїхати на Марсове Поле у *Привал комедіантів*, найбільш вишукане кубло тодішнього Петербурга, що містилося в будинку відомого кримінально-світського ділка Митьки Рубінштейна.

Строкати афішки, надруковані навиворіт, щоб привабити публіку, висіли біля входу в підвальний поверх, чарами модних художників перетворений на пинок столичної богемі. Теплою тванню багна тхнуло там, під склепистою стелею, серед навислих стін з вогненними жар-птицями та іншими, гріховнішими, сюжетами самого Бориса Григор'єва. Разом з усяким столичним накипом там бували видатні літератори, Купрін і Арцибашев, блукаючи, заходили з почтом прихильників з найрідкісніших професій, сам Леонід Андрєєв запросто, в оксамитовій блузі, спускався сюди зі своєї квартири понижитися в промінні слави... Коли Саша і його супутниця збігали килимовими східцями, за колоною біля гардеробного прилавка мигнуло напружене, в плямах обличчя Слезньова і зникло. Крім того, літня особа у котелку, в яких ходили тоді банкіри та сипчики, що поважають себе, на великий і нещирий гнів студента, обхопила Емму масними очима й розглядила вуса, а насправді Саші Граціанському було приємно показатися на людях з такою ефектною дамою. Проте, з метою самозбереження,

дамі Еммі краще було залишитися в капелюшку й вуалетці, щоб не привертати уваги балакунів, не сполошити відсутнього ревнивця, поки гіллясті оздобы не проростуть у нього на лобі як слід. Саша Граціанський вдав, ніби струшує порошинки на грудях,— бумажник був на місці. Тепле нічне болото зустріло їх смородом, бульканням, чортячим торохтінням, як завжди, коли звідти виходять люди.

Ім дістався незручний столик на проході біля арки. Вигідніше було зайняти кабінку за однією з таємничих завісок, з яких усміхалися небесні, з бородавками, світила судейкінської роботи, але в Саші Граціанського було лише тридцять карбованців, напередодні одержаних від матері на дрібні витрати, а із сторонніх, непричетних до мистецтва осіб, яких там називали фармацевтами, адміністрація Привалу комедіантів дерла шкуру. Крізь кухонний чад сновигали офіціанти з урочисто піднятими до стелі натюрмортами, і якийсь скляний хлопчина з нафарбованими щоками, один з гаркавців поета Кузьміна, співучо скандував щось про конвалії, ладан і солодку моторош безмежних падинь. На зміну йому, як на радінні, підвівшись за столиком у кутку, молода жінка з чубком над облудними чернечими очима стала читати вірш про красуню Мюргіт, що поклялася душу віддати дияволу й вічному вогню; хтось поруч, добре напідпитку, поводячи п'яним набряклим носом над скатеркою, приклацував їй кастаньєтами.

Емма слухала, схилившись обличчям до столу, і раптом Саша Граціанський із захватом досвідченого грішника побачив сльозу в неї під вуалеткою.

«Та що це з вами, дама Емма?— подався він уперед, потискуючи її руку.— Невже вас могли зворушити ці безнадійно-провінціальні вірші... без нових ритмів і замежних прозрівань? ...яка ж це безодня: сім вершків завглибшки! Пийте своє вино, не бійтеся: він далеко, він не почує, не оцінить вірності своєї Пенелопи!»

«Ні, я просто так втомилася там... на катку,— кинула вона провино, ховаючи голову в плечі.— І подивіться, будь ласка, хто там стоїть за мою спиною, в пенсне на чорній стрічці... і як він сміє так мерзено усміхатися?»

Саша Граціанський кинув грізно примружений погляд у вказаний бік.

«О, це просто Панібратцев... безсумнівний сикофант і старий шулер до того ж. Хочете, я підійду і вдарю його разочок? З ним це можна, наказуйте, дама Емма!»

Ясна річ, у нього зовсім не було особливого бажання качатися по підлозі з цим млявим і брезклим, але все ж таки буйволом; він розраховував на розсудливу поміркованість своєї дами.

«А, не варто, хай йому!.. Але, боже мій, яка ж усе це гидота!» З хвилину вона ще оглядалася навколо себе, де все жувало, обнімалося, фальшиво клялося в коханнях і дружбах, як уміють

це люди мистецтва під коньячок, призначало побачення, цідило крізь прокурені зуби непристойності, укладало спілки, парі та біржові угоди, підписувало авторські книжки і разом учиняло той шум безнадійної спустошеності, що чути у велетенській, прикладеній до вуха мушлі... Раптом Емма рішуче підвелася.

«Ні, не хочу... благаю вас, їдьмо скоріше звідси!»

Він злякано скинувся із зрозумілих міркувань.

«Але це ж безумство... Куди ж нам їхати, коли ми щойно приїхали!»

«Однаково... везіть мене тепер, куди вам завгодно».

«Але чому ж, чому, дама Емма?.. поясніть принаймні вашу примху!» — холодно, крізь зуби допитувався Саша Граціанський, бо вгатив майже всю свою готівку в цю зовсім незайману їжу і розкупорене вино: не нести ж було звідси пляшку під полою!

Емма встигла одягти шубку, поки він, стоячи, сперечався з офіціантом з приводу ціни на шніцель. Але саме непоясненість примхи ще більш піднесла цю жінку в його очах: він навіть був їй вдячний за вимушене марнотратство, що давало йому можливість похвалитися в своєму колі і рівняло його з тими, вищими від нього, кому з ненавистю заздрив за можливість беззвітних і марних витрат... Однак у Саші залишилися тепер лише золота монетка та срібна дрібниця для гардеробника, а ціла ніч казкових пригод була перед ним.

«То який же ми маємо намір у даному разі?» — з викликом спитав він Емму на під'їзді, тремтячи від думки про нові, непосильні для його кишені, примхи.

На щастя, в неї не було інших бажань, крім — їхати куди-небудь навманя тисячу років. Візницькі сани з убогою, задубілою від морозу серединою чекали пасажира на розі. Скрипнули підрізи, і напівзанесене сніжком кам'яне громаддя попливло назад повз них. Емма не мовила ні слова, тільки пригнічено ковтала повітря незаймано чистих першозимків, зате Саша Граціанський за хвилину-дві уже цілком переборов свої жалі. Вчепившись у задник саней за спиною своєї дами, він, як з міха, сипав їй двозначності, але переважно історичні анекдоти, яких, подібно до смачного для обивателів сміття, безліч валяється біля підніжжя великих осіб і струсів. Виходило навіть, що людство тисячоліття підряд для того лише й бавилося вогнем та кров'ю, щоб мав чим Саша Граціанський розвіяти нудьгу своєї Прекрасної Дами і ще який раз полоскотатися губами об чорний кучерик над сережкою.

В ці хвилини йому здалося цілком своєчасним перегорнути цю надто довгу сторінку.

«Та чи ти годуєш свою шкапу хоч у свята, негіднику?» — підвівшись, по-гусарському вигукнув Саша Граціанський до візника, і санки полетіли, як з гори.

З пустотливого натхнення, щоб пом'якшити грубуватість чергового ходу, він спитав Емму, чи любить вона Гріга. Певне,

вихована в умовах майже монастирської наївності, з ухилом до Баха і Гайдна, вона не змогла відповісти, бо не знала, хто він, цей Гріг: адвокат, чиновник, комерсант? Користуючись її збентеженням, Саша Граціанський спробував просунути пальці в її тисну з хутряними крагами рукавичку, а коли не вийшло, то і в рукав.

«Не треба, боже мій!.. ви самі будете каятись!» — невесело оборонялась Емма і все відхилялася, муфтою прикриваючи обличчя від снігу, що грудками летів з-під копит.

«Але хіба ви не бачите... пустун уже відморозив пальчика, пустить же його погрітись! І він не боїться, не боїться ніяких жан-дармів на світі...»

«Справді, не боїтеся? — перепитала Емма, чудно подивившись йому в обличчя, і раптом звеліла зупинити сани.— Але гляньте спочатку, що це за люди там?.. певне, погорільці? Бідолахи... ідіть, спитайте в них».

Це було на відкритому за рік перед тим Охтенському мості, перекинутому через темну, холодну воду. Біля чавунних поручнів, збившись у купку, чорніли якісь привиди, нерухомі, як і всяка вулична скульптура, тільки вилиті з імли і холоднечі, а не з чавуну або бронзи. Незрушений сніг білів у них на плечах і в зборках одягу. Це були селяни, четверо: сухий, як жердина, дід у сіряку і три різного віку негарних жінки в некритих, на тугий гапчик застебнутих кожушках. Мабуть, вони приплентались сюди з найнеймовірніших глибин Росії: холодом безкрайого простору віяло від них. Проникливий Саша Граціанський догадався вже, в чому річ: у газетах зрідка згадувалося про черговий неврожай у Поволжі.

Саша Граціанський підійшов ближче виконати наказ дами Емми.

«Ну, братики, е... чого ж ви тут стоїте? — привітно, щоб даремне не лякати, спитав він.— Так ось і замерзнути можна. Ішли б ви куди-небудь до дешевого готелю чи, ще краще, в заїзд... саме в заїзд. Чого примовкли, звідки ви, кажіть... хто такі?»

Ніхто не відповів йому, але найближча, молода ще, відсахнулася, побачивши формену з металевими гудзиками шинель; тільки старий відважно, не здивувавшись і не злякавшись, усе дивився на студента, скоріше навіть крізь нього, наче то було всього тільки його чергове голодне видіння. В ту хвилину Саша Граціанський помітив і п'яту постать: до колін старої припала дівчинка в таких самих личачках, оперезана хрест-навхрест хусткою; вона щойно прокинулася і дивилася на студента тими самими невразними очима кольору зимової мли... З цілком похвального внутрішнього поруху юнак потягся приголубити дитину, але стара ревниво й дико пригорнула дитячу голівку до себе: не займай, мовляв, наше... і це образило студента, бо він нічого не збирався відбирати в них, а, навпаки, сам хотів влити в їхні душі трошки бадьорості. Крім того, снігу там навалило на добрих півтори

чверті, а Саша Граціанський легко застуджувався і того разу виїшов з дому без калош. А втім, дикість і впертість селян були йому навіть на руку, бо звільняли як від грошових витрат, так і від докорів сумління.

«Ні, це не погорільці, це просто так, селяни. Вони, либонь, приїжджі,— непевно повідомив він, повернувшись до саней.— Це, з усього видно, хлібороби з-за Волги. Ліси ж вирубали, от і бідують тепер. Ну, дама Емма, їдьмо?»

«Дайте їм що-небудь»,— чудним мерзлякуватим голосом звеліла дама Емма.

Саша Граціанський зам'явся, в думці качаючи в пальцях останню свою золоту монетку. І зовсім не гривеника йому було жаль, він би й більше для Росії відвалив, щоб потім змалювати в карбованих віршах свої жертовні переживання, але... здавалося до краю принизливим вимагати у старців чотири карбованці вісімдесят п'ять копійок здачі... та він ще мав розплачуватися з візником.

«Е, нічого... власне кажучи, вони вже звикли. У них же там завжди що-небудь таке... от тільки даремне ноги хлопчина замочив»,— хвацько відбувся жартом Саша, сідаючи в сани.

...Два дні потім його мучило не так сумління, як досада, що принизив себе в очах жінки, хоч за його розрахунками він цілком достатньо витратився на неї того вечора. Але, виходить, мужність його вчинків і переконала Емму в марності дальшого опору. Справа почала швидше посуватися: тепер Саша Граціанський мало не щодня проводив свою даму до подруги або просто носив за нею дрібні покупки і на ходу все читав їй у приморожене вушко всякі вірші, що присипляли подружню вірність, а вона поспішала, все ніби втікала від нього в рідкий снігопад: видно, хотіла уникнути долі, що наздоганяла її. Остаточне посоромлення жандармського підполковника сталося в паскудненьких умебльованих кімнатах Дар'ял на розі Невського і Володимирського... «Боже мій!» — тільки й промовила за цілий той вечір Емма. Вона взагалі мало говорила, ні про що не розпитувала, з усім погоджувалась самими очима і досконало володіла здібністю захоплено слухати, що звичайно сходить у жінок за ознаку розуму в очах надміру балакучих залицяльників. Цілий місяць Саша Граціанський був у захваті від своєї покірної жертви, пригніченої його нетерплячкою, і кінець кінцем до того розійшовся, що ладен був і одружитися з нею...

«Дивись на мене, Еммо, і слухай! Ти завтра ж подаєш на ім'я государя прохання про розлучення зі своїм вепром,— наполегливо сказав він, дуріючи від її мертвих чарів.— У мого батька є приятель, славетний адвокат, і якщо... Чого ти смієшся?»

Дедалі частіш якісь іскорки, не сльози, поблискували в її очах.

«По-перше, я старша за тебе, Сашок, а по-друге...— і кивала головою.— Боже мій, та батько просто вижене тебе, коли ти пригнеш розлучену жінку в його дім! Не квапся, все влаштується

само собою. Нехай це й буде чарівний сон, про який тобі мріялося... і зовсім не треба тоді прокидатися!»

Звичайно, у професоровій ліберальній сім'ї Еммі нічого було розраховувати на успіх; тоді Саша Граціанський запропонував їй втечу.

«Не хочу, щоб хто-небудь сторонній навіть дивився на тебе... тим більше твій вепр! Будь готова завтра на вечір. Нічого не бери з собою... крім хіба тільки найлюбіших твоїх дрібничок! І чекай мене біля аптеки на розі».

«Ти дурненький і щирий... ти легко прив'язуєшся, правда? — і все не давала йому роздвигатися щось у глибині своїх зіниць, і часом щось зловісне виникало в її голосі, начебто пожаліти його хотіла, але щоразу щось згадувала і не пожаліла. — Ну, куди ж ми помчимо з тобою без грошей? покажи, скільки в тебе залишилося?»

«Однаково, — бліднув він, прикусуючи губи. — Я пограбую банк, вб'ю Бенардакі, візьму під проценти у Постного... ти ще не знаєш, на що я здатний для тебе. Я візьму світ за чуба і пригну його, як собаку, до твоїх ніг».

...А втім, на кінець другого місяця Саша Граціанський був дуже задоволений, що не здійснив жодного із своїх нахвалянь. Саме тоді, одночасно із сердечним охолодженням, і дозрів у нього надсатанинський план втягти Емму в Молоду Росію і таким чином для початку закинути свою людинку в надра царської охоранки: не залишалося сумніву, що Слезньов заднім числом схвалить його замір. Майже щодня, повертаючись додому з прогулянки, Саша проходив повз Зимній палац з усмішкою старого бомбіста, ніби говорячи всім своїм виглядом: «Ось почекайте, буде вам уже мило за мило, штучка за штучку і за Азефа — Азеф!» О, це був би такий удар по Чандвецькому, від якого він повалився б краще, ніж бик на мадрідській арені.

Поступово Саша Граціанський почав вводити свою полонянку в коло тодішніх передових ідей, відкривав їй деякі глибини політичної економії, в масштабі власних знань, і навчав початкової грамоти ненависті, тим більше, що й сама вона, видно, натерпівшись від чоловіка, дуже картала петербурзьку знать, зокрема особисто їй відомих, середнього рангу, чиновників.

Разом з тим якимось, лежачи із закинутими за потилицю руками, вона призналася коханцеві, що не почуває особливої прихильності і до революціонерів.

«Це тому, дурненька, що сама ти ніколи й не бачила їх, а робиш висновок з наговорів свого чоловіка. Серед них трапляються чудові, крижаного блиску люди. Наприклад, я знаю одного в Лісному інституті... на два курси старший від мене; він, як лезо шаблі на змаху. Між нами кажучи, цей чоловік запросто цілу друкарню в чемоданах на південь перевіз... — Про підпільну діяльність Валерія зовсім недавно з собачим чеканням ласки в очах натякав йому Слезньов, і відтоді Саша Граціанський вважав за

своє право зрідка похвалитися чужим героїзмом, бо близькість до Валерія огортала і його самого романтичним серпанком.— Завтра я буду з ним у театрі, можеш глянути з ложі... тільки, цур, не закохайся!»

Емма навідріз відмовилася, так само, як і другого разу, коли, роздрочившись її недовірою, Саша Граціанський назвав їй справжнє ім'я Валерія, назвав, не боячись виказати товариша, бо, якби справа повернула на погане, Еммі довелося б відкрити чоловікові обставини, за яких одержала ці відомості. До речі, самому Саші Граціанському вони дісталися без зусиль з його боку під час єдиного їхнього спільного походу вчотирьох до грека на Караванну. Простувата літня дівчина, незаміжня Валерійова тітка, приїхавши до столиці, необережно впізнала його на вулиці. Щоправда, Валерій не відгукнувся на своє старе ім'я, але Граціанський, як і Вихров, що йшов з другого боку, помітив, як рвучко випросталася знеацька Валерійова рука, як на мить він запнувся... Заарештували Валерія Крайнова тижнів через два, тому в студента не виникло ніяких підозр щодо участі Емми в тій події.

Побачення ставали рідшими, і Саша Граціанський вміло скористався вже з першої дріб'язкової суперечки, щоб урвати затяжний роман; київське слідство на той час теж кінчилося,— Чандвецький повернувся до Петербурга, одержавши підвищення в чині. Уже лід ішов на Неві, коли Слезньов під секретом повідомив свого приятеля, що Чандвецький збирається на лікування в Аббацію. Полковник їхав туди з дружиною, і Саша Граціанський вибрав цей день, щоб завдати свого нещадного удару. Можливо, залишки порядності й стримали б його від такої низької невдячності до жінки, яка дарувала йому свою прихильність, якби під час сварки дама Емма не кинула одного дошкульного слівця щодо його поведінки на Охтенському мосту... Вранці Саша Граціанський помчав на вокзал, купивши по дорозі оберемок дорогих троянд, просто з Ніцци, якнайчервоніших, значення яких було зрозуміле й дитині. Ходою бретера він ніс по перону свій букет, величезний, як пожежа, не загорнутий, на очах у всіх, щоб посилити свій мстивий тріумф.

Поїзд мав от-от відійти. Особи службового призначення обмалювали очима студентові кишень. Чандвецький у розстебнутому кітелі прогулювався по проході спального вагона.

«Якщо дозволите... я привіз квіти вашій чарівній дружині,— церемонно почав, не вітаючись, студент з тим же приблизно вдоволенням, з яким мисливець стромляє у вепра довгого, із зазубринами ножа.— Даруйте, але так боявся спізнитися, що не було часу загорнути в газетку...»

«О, це вельми благородний жест, пане Граціанський,— без будь-якого подиву чи гніву відповів полковник і, вдихнувши запах свіжості од квітів, заглянув у купе.— Ти пічим не зайнята, Ельзі? Тут один юнак хоче піднести тобі чудові троянди. Він

зробив нам деякі послуги і, видно, хотів би закріпити наші стосунки».

Не встиг Саша Граціанський, похитнувшись, розкрити рота, як з купе вийшла незнайома йому, хворобливо вигляду, з сизуватим від гнилої погоди, довгастим носом жінка у довгій, до п'ят, спідниці.

«Боже мій, це такі милі квіти!» — сказала вона, трохи ламаючи російські слова і простягаючи руки.

Студент Саша Граціанський відчув щось схоже на те, як коли б плазом верхкової дошки ляснули його по обличчю: жовті кола з кривавою іскоркою попливли в його очах. Хтось ахнув, хтось зі шпиків догідливо засміявся поблизу, коли студент, вгустивши на підлогу своє підношення, кинувся до виходу. Ще незрозуміло було, що саме сталося, а тільки, судячи з натяку Чандвельського, то був найгірший з можливих варіантів... Розгубленість і жах погналі Сашу через усе місто до Слезньова.

Той доголював другу щоку перед малесеньким дзеркальцем, коли змарнілий, зі страдницькими очима, до нього влетів Саша Граціанський.

«Еге ж, братику ти мій, справа склалася негоже... зовсім негоже, — погодився Слезньов, вислухавши хрипку другу сповідь. — Від цього, звичайно, не вмирають, але... негоже. Та й слізьми тут не зарадиш... ні, мабуть, не зарадиш. А я, признатися, ніяк зрозуміти не міг, що принадило тебе до цієї мамзельки... яку добре знає пів-Петербурга... От чорт, порізався!.. Подай-бо мені, братику, спиртовку з підвіконня!»

«То чому ж ти затаїв від мене, темна ти душа, чому не стримав від безодні?» — зі стогоном вирвалося у Саші Граціанського.

«Але ж ти й не ділився зі мною своїми таємницями, братику... і взагалі потайливим став останнім часом, адже правда? — сміявся Слезньов, просто гнотом, змоченим у денатураті, припікаючи зрізаного прищика на щоці. — Навіть поділитися зі мною не захотів, за що заарештували оцього твого... ну, Валерія. Та й як було тебе стримувати!.. Панібратцев скаржився, що ти його мало очима не пропалив, коли він посмів усміхнутися, дивлячись на щасливу парочку... атож: на баранця та ярочку. Я вже вирішив з простоти душевної, що ти рятувати її, цю Емку, задумав... тепер багато хто цим займається, воно дешевше! А в такому разі — кому життя не мило, хто візьметься під руку словами прохолоджувати? Та сядь же ти, ідолице, не сновигай, поріжуся... кінчу — снідати підемо. Тут за рогом нова ресторація відкрилася, під назвою Нірвана: душу за розтягаї віддаси!»

«Адресу її ти знаєш?» — змертвілими губами спитав Саша Граціанський.

«Вбивати, чи що, поспішаєш? — через дзеркало засміявся до нього Слезньов. — Плюнь, усе минеться: пригрози їй тільки якнайсуворіше, щоб не базікала...»

«Адресу її, негайно!» — вдруге прошелестів Саша.

Виявилось, вона мешкала в тих самих паскудненьких умебльованих кімнатах, де вони зустрічалися, тільки на поверх вище і на два номери ближче до сходів, так що їй зовсім недалеко було ходити на побачення. «Там живуть усі ці магдалини та їхні супутники життя...» — пояснив Слезньов, ізсередини витискаючи язиком щоку і наклеюючи папірця на поріз. Невідомо, чого Саша Граціанський полетів туди на обсмалених крилах мрії,— можливо, під час посиленої діяльності не так болять сердечні рани.

Він довго шукав по номерах свою даму Емму і спочатку наразився на чорнявого, просто з гімалайських відрогів, викладача магії та тибетської медицини, а потім погравив у гості до однієї шведки,— вона нудьгувала і, крім того, ворожила на картах японським способом. Емма вийшла до Саші Граціанського з несвіжим рум'янцем, у фланелевому капотику, і то лише коли студент почав ломитися плечем у двері.

«Боже мій, кого я бачу! — не дуже щиро зраділа вона, поправляючи скуйовджену зачіску.— Де ж ти зник, Шурику, як живеш?»

Він задихався, його душив тутешній сморід підгорілого сала, спаленого волосся, прокислого вегеталю, нечищених килимів.

«Мені конче треба говорити з вами!..» — і вже ривком відгортав запылене, вогненного кольору плюшеве драпування.

«До мене зараз не можна... тобі доведеться іншим разочком зайти. Вівторок і середа в мене завжди зайняті, тому краще в четвер, від трьох до п'яти.— Вона заклопотано зморщила лобика.— Ні, в четвер теж не вийде. Знаєш... краще в суботу на тому тижні заскоч».

«О, як же ви мене не пожаліли, дама Емма! — простогнав Саша Граціанський голосом розбитої віолончелі.— За це ж убивають наповал! В усякому разі, я вдячний вам, що ви не покарали мене жорстокіше...»

Очі її заблискотіли від обурення.

«Не розумію, чого ти розкип'ятився, друже, хай тобі чорт!.. Кожен тягне свою лямку, як може. Хіба тобі було погано зі мною, чи я клянчила грошей, коштовних подарунків у тебе!.. Ну, чого ще там? — обернулася вона на басовитий поклик з-за ширми.— Не можу ж я розірватися між вами, панове!.. Ах, боже мій, які ж ви всі негідники: шукаєте гидкенького й солоденького, а потім самі ж приходите скандалити! Хіба не ти, нарешті, називав це чарівним сном?»

Саша Граціанський вислухав її з виглядом істерично-перебільшеної ввічливості.

«І скільки я винен вам за цей сон загалом? — І ніяк не міг розібрати в її очах, чим же, чим вона втягла його в цю прірву.— Принаймні я хотів би одержати назад свої вірші, які писав вам, засліплений пристрастю...»

Вона почала сердитись:

«Які ще вірші? Ага, ці!.. Але ж це неможливо, дурнику, вони ж у справі. Треба ж розуміти, любий: мене туди просто не пустять... Ну, гаразд, гаразд, іди, а то он коридорний сердить-ся. Тільки не спізнюйся в суботу!» — і, виштовхнувши його, вмить зачинилася на гачок.

Лише тепер Саша Граціанський повністю відчув ляпас Чандвецького: це був ляпас у рукавичці, ляпас з відтяжкою. Виходить, пам'ятна вечера у Постного й була початком безприкладної бісівської забави, цькування зайця, гри з хлопчиськом. Виходить, Емма не випадково трапилася йому на вулиці з ковзанами через два місяці, а, певне, зранку фланірувала туди й сюди по Сергієвській, проклинаючи своє суче підневільне життя: її б не лососинами, їй би склянку горлодеру тоді!.. Виходить, він не поскупився, цей цезар з охранки, щоб вивернути навиворіт молодого панича, убити наповал, але не псуючи здоров'я й одягу. І, якщо тільки не було отруйним випаром петербурзького болота, виходить, усе там було взяте напрокат — особняк, мавританське панікаділо, Поппагайло з його індійським смарагдом. Можна було припустити з відчаю, що й самого Столипіна вони вколошкали тільки для того, щоб надати правдоподібності в очах жертви своїй лихій забаві.

Весняний дощ періщив надворі. Саша Граціанський до вечора блукав по місту, а коли втомився, то, мокрий до нитки, поїхав пошпакати в колінах у Наталі Золотинської, яка бачила одного разу, як він виходив з Еммою з отих паскудненьких мебльованих кімнат.

На цьому й закінчити б цей ніколи не викритий епізод, якби головний удар не чекав на Сашу Граціанського в майбутньому. Через тиждень після повернення з Аббації полковник Чандвецький надіслав йому офіційну повістку з викликом до себе на Митинську. Коли, шанобливо увібравши голову в плечі, юнак увійшов до службового кабінету, там, крім господаря, був і Гіганов. Шпик приодягся з такої нагоди і, сидячи в кріслі, з томливим виглядом гортав синій журнальчик і все пригладжував відлакований, з начосом на лоб, проділ, а після цього крадькома нюхав долоню.

Обидва вони не підвелися, коли увійшов Саша Граціанський.

«Я потурбував вас, пане Граціанський, щоб подякувати за допомогу у відомій вам справі, — не запрошуючи сісти, почав полковник. — Ваш Валерій виявився досить високого польоту птахом, і, поміркувавши на дозвіллі, ми тут з Гігановим визнали ваш вчинок за доказ каяття. Ні, ні... — мимохідь заспокоїв він, помітивши жалісний стан юнака, — я зовсім не збираюся оформляти наші стосунки. Візьміть-но води...»

Це була не турбота за Сашине самопочуття, а просто поліцейська ввічливість: він добре знав міру життєлюбності в цього печеного, трохи спантеличеного панича.

«Нічого, дякую вам»,— кивнув Саша Граціанський, однією рукою тримаючись за край стола, а другою витираючи змокрілого лоба.

«Повторюю, я не збираюсь уточнювати стосунків, що склалися між нами, але, ясна річ, наші пімени впишуть у свої сувої вашу послугу. Це буде найкращою рекомендацією для вашої майбутньої кар'єри й остерже від легковажних політичних захоплень. І ви розумієте, звичайно, які неприємності можуть спіткати вас, якщо ці літописи, коли історія повернула б на погане, стануть набутком наших ворогів?.. Пардон, ви бажаєте щось сказати?»

«Я просив би вас, полковнику...» — ридаючи без сліз, почав Саша Граціанський.

«Треба звати мене — пане полковнику»,— без натиску виправив Чандвецький.

«Я хотів просити... чи не визнаєте ви за можливе, пане полковнику, дати розпорядження про те, щоб мене було заарештовано... хоча б на місяць-два?»

«О, це зайве! — засміявся той.— Ніхто не знатиме про нашу сьогоднішню розмову... тільки я, ви та ось Гіганов... але це можливого мовчання діяч. Повторюю, він зовсім не філософ... проте мені дуже хотілося б, щоб ви... коли не подружили сім'ями, то хоча б знайшли ґрунт для примирення. Ну-бо, по-християнському забудьте минуле й подайте йому руку, Гіганов!»

У цьому місці Гіганов манірно примружився від непоказаного при його професії, але до лоскоти приємного почуття власної гідності. На його думку, начальник аж надто розщедрився, хоч і на чужий кошт. Йому було б цілком доволі, якби сердитий панч просто подарував йому карбованців із сорок за наругу.

...На вулицю Саша Граціанський вийшов похитуючись, наче його назавжди напоїли мертвою водою. Він, може, й застрелився б, неодмінно і навіть того ж вечора застрелився б, якби тільки не боявся завдати своїй матері такого тяжкого болю. До речі, пригода з Еммою надовго відбила в нього бажання мати справу з жінками. Цілий рік потім він ходив з підлим відчуттям, наче сидить у кишені штанів у Чандвецького, і це було трохи гидкіше за равелін у Петропавловській фортеці. Серед ночі зривався Саша з ліжка — в панічному передчутті, що витягнуть за комір і скажуть: ну, годі байдики бити, юначе, час братися й до роботи. Але продовження так і не було... Минули роки, і в заціпенілу душу почала пробиватися несмілива надія, що про нього забули: кінець кінцем він був тільки хлопчиськом, який цілком заслужив, щоб його трохи, з малою кров'ю, відшмагали по заслугі.

«О боже мій!..» — сам до себе казав він іноді, розглядаючи свою долоню, що пам'ятала потиск руки Гіганова, і заводив Серенаду Брага, і пускав романтичну сльозу, викликаючи незмінене співчуття вертодоксів та друзів.

...Після революції, в період посиленних історичних занять у архівах, Олександрові Яковичу вдалося трошки убезпечити себе

від небажаних документів, а безпосередні свідки його гріхопадіння з різних причин не дожили до зими сорок першого року.

Вже він знову почав закохуватись у життя, коли знавець тихоокеанських евкаліптів привіз йому посмертний привіт од Чандевького.

Слід припустити, пояснюючи сказане, що на старість жандарму-утікач дуже бідував за кордоном. І коли все було продано: особисті сувеніри найясніших осіб, коштовності покійної дружини, дещо з одягу, — він згадав витончений грішок Саші Граціанського і, як старі штани, відніс його в один з тих закладів, де купують іржаві пружини скандалів, ключі від секретних скринь, уламки душ та інше життєве лахміття, придатне після перелицювання для повторного вжитку.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

1

Нащадкам з їхньої орлиної висоти ще виднішим буде подвиг радянських народів у битві за велике місто. Результат її не означав поки що виграшу кампанії — ще треба було крок за кроком відбивати найгустіше населені й економічно важливі області Радянської країни з третиною всієї промисловості і майже половиною посівних площ. Ще не зламаний завойовницький шал перекинувся на південь, на глибинний охват столиці, навщерейми хлібові й нафті. З порохової імли на нас насувалися дві найбільших заграви — Сталінграда і Курської дуги, але саме грудневі події під Москвою і одночасний удар по стратегічних вузлах ворога на північному заході повернули всім простим людям на землі падію, затьмарену в перші місяці війни. На весну 1942-го значно повеселішало на Москві; хоч так само поривалися до неї ворожі ескадрильї із запізнілою помстою за воєнні розчарування, але вже мало хто ховався в підвали, воліючи із затемненого вікна поглядати на далекі спалахи загорджувальних вогнів і з терплячою нудьгою чекати на відбій.

Тепер, коли було пробито перший пролом у бойовому дусі ворога, відкриття другого фронту в Європі могло значно прискорити розгром фашизму і зберегти життя не одному мільйону солдатів. Проте священні, здавалося б, зобов'язання наших союзників не були виконані ні в тому році, ні в наступних три — з міркувань далекого прицілу. Жителям Москви гірко було пізнавати в цьому зволіканні хитрість того, третього з латинської приказки, що радіє, дивлячись, як спливають кров'ю супротивники, того, що разом з чорними птахами приходить під кінець на поле бою. З 256 дивізій, що мав у своєму розпорядженні німецький фашизм, 179 було на Східному фронті, крім того, ще 50, збитих по васаль-

них закутках. Весь тягар поєдинку ліг на плечі радянського народу, і тому, що ніколи не забувається поведінка друга в бою, Вихрови також назавжди запам'ятали, що три роки підряд гадали вони з сусідами про варіанти другого фронту... і все шукали в ранкових газетах звісток про висадження англосаксонських армій на континент, і дев'ятсот разів підряд було обмануто їх віру в солдатську дружбу... поки в дев'ятсот перший, під час наступу німців в Арденнах, москвичі не прочитали з усмішкою телеграфного прохання самих наших союзників про допомогу.

Все частіше тієї весни Іван Матвійович, відклавши вбік перо, обертався до карти Європи, що висіла в нього за спиною; здавалося близькірством писати в такий час про вагу сухої хвої на *га* сторічних насаджень. Згадуючи себе самого в чотирнадцятому році, Іван Матвійович думав у такі хвилини не про запеклі бої цієї весни, а про звичайнісіньке повсякденне па війні — про розкислі фронтові дороги, про своїх учнів, що в мокрих шинелях, такі потрібні для життя й російського лісу, ішли тепер в поїняту зрякою далину. І хоч за родом зброї здавалося малоймовірним зустріти їх там, він десь у задньому ряду впізнавав Серьожу і Полю, йшов і мовчки розмовляв з дорогими своїми.

Знову й знову неухважним поглядом оббігав він на карті Атлантичне узбережжя, наче розраховував застати на ньому заокеанську армаду або чорний дим артилерійського наступу, але було пусто там: тільки муха, оживши, переповзала від однієї гавані до другої, грючись у косому сонячному промені.

— Що чути... у зведенні? — щоразу питала Таїска, накриваючи на стіл.

— Усе гаразд, сестро... не сьогодні-завтра наші Лопшкар'єв назад відберуть. Отоді й ми вирушимо по їхньому сліду, — зачаровано відповідав Іван Матвійович, не відриваючись од карти.

У величезному червоному просторі Вітчизни він знаходив блакитну жилку Єнги і по ледве помітному закруту на ній безпомилково вгадував відсутню крапку Красновершя... Вирішиши на природі, Іван Матвійович особливо гостро відчував нетривкість міського буття, надто в роки великих струсів; чим старшим ставав, тим з більшою приязню згадував він простий віз, сокиру, закопчений казанок над багаттям, і тоді сам намагався по змозі скоротити кількість потреб і речей у своєму вжитку. Сільце дитинства на снізькому косогорі здавалося йому тривкішим за всі цитаделі на світі... Звідси Іван Матвійович і вирушав у думці на прогулянку в свої заповітні Пустощі і, хоч як намагався уповільнити крок, розглядаючи подробиці, за півгодини добирався до Шиханового Яму; виходить, уже починав забувати рідні місця.

Розуміючи цей посилені часом потяг до місць дитинства як певну прикмету близької старості, він цілу зиму вагався щодо прийнятого рішення. Остаточним поштовхом стала одна гірка розмова з товаришем, якого вважав найближчим спадкоємцем своїх лісних ідей. Бувши в Москві у службових

справах, Осьминов навідався до свого вчителя наприкінці квітня. Вони висиділи сам на сам довгу російську годинку; Іван Матвійович нетерпляче розпитував друга про фронтві новини й старанно заглядав йому в вічі, силкуючись прочитати в них потаємні солдатські думки. Він був такий вдячний Осьминову за одвідини, що на запитання про чергові задуми не приховав од нього планів остаточного переселення на Єнгу.

Однак, щоб послабити враження, зробив це ніби побіжно.

— Приїжджайте до нас у гості після війни: дивись, і значнішими досягненнями похвалюся, на глухарів поведу, ватрушками пригощу з морошкою,— закінчив Іван Матвійович незначущим тоном.— У моєї Таїски колись це добре виходило!

Признанням своїм він хотів підкреслити свою довіру, якої не виявив і Валерівві під час останньої зустрічі, але замість очікуваного відгуку і прямої підтримки неприємна жорсткість з'явилася на обличчі і в голосі Осьминова.

— І давно при таких думках перебуваєте, Іване Матвійовичу?

— Власне, це дуже давній мій намір: знудьгуватися за лісом. Але спочатку дописував чергові книжки, що виявились неперотрібними, а потім чекав, коли наші війська знову будуть за Єнгою. Отож дуже ви мене потішили своїми звітками... таким чином!

— І ви вирішили, що найзручніше учинити цей акт утечі під шумок війни? Піти, цілком коректно й без галасу причинивши за собою двері?

Іван Матвійович насупився, наче йому докоряли за несвоєчасне старече кокетування.

— Вам не можна відмовити в певній прозорливості, дорогий Осьминов. Так, мені не хотілося б своїм від'їздом викидати балачки, небажані для нашої спільної справи. Крім того, ще перед війною в усіх царинах нашого життя помічався благородний потяг від канцелярських гресбуків до живої, кипучої роботи. Мені теж набридло крутитися на холостому ході... Війна неабияк сплюндрувала мої Пустощі; лікуватиму, візьмусь до підсаджування нових... В усякому разі, за хліб свій я відроблю, і, згадаєте моє слово, не тільки лайку — що-небудь і гарне ще прочитаєте в газетці про мене.

— Вважаєте, що велика битва за російський ліс закінчилася?

— Ні, але... виросла чудова лісна молодь, ви серед неї. І якщо тільки не відречуться, як інші відрікалися в свій час від Морозова й Тулякова, то головне ще в майбутньому. Слабка й податлива людина на легкий хліб з ізюмцем: загальновідомий Чередилов — тому приклад... Не чули, до речі, де він тепер виколупус свій ізюм?

Це орнаментального значення запитання можна було залишити без відповіді.

— От саме за правом вашого вірного учня я й повинен сказати цілком прямо, Іване Матвійовичу, що в нас, на фронті, досить суворо подивилися б на подібну до вашої втечу.

— Неправда! — спалахнув Іван Матвійович.— Ліс для мене не професія, а покликання: від душі нікуди не втечеш. Якби мені дали друге життя, я повторив би його в тому ж дусі. Я людина цілком лісова, понура, невиблаглива... без особливої схильності до ізоюму. Як і мого батька, мене послано було лісним ходаком... І ось уже тепленьким місцем обзавівся, а зробити для лісу нічого не зумів, тільки списав купу паперу. Тому дозвольте ж мені, Осьминов, розмірити решту сил моїх і часу.

Осьминов засміявся.

— Слухайте, дорогий ви мій учителю... ви могли поїхати і по-тай від мене, і яка сила на світі могла б перешкодити вам придбати залізничного квитка? Але ви для того й почали цю розмову, щоб вислухати мої міркування... так?

— Запрошення до розмови не означає завчасної згоди з вашими аргументами,— забурмотів Іван Матвійович.

— Проте дозвольте ж мені висловити їх... Я теж відкидаю руйнівне американське лісокористування, без повернення на спустошені місця. Вирубавши догола деякі свої територіальні ліси, вони вже вдерлися з сакирами в Канаду, яка коли-небудь спізнає, почім фунт лиха! Мені завжди подобались ваші думки про створення цілком сучасних лісокомбінатів із сталою сировинною базою і без втрати хоч би півграма органічної речовини замість нинішніх ліспромгоспів, що заготовляють кругляк. Я навіть погоджуюся з вами, що підвищення інтенсивності й прибутковості північного лісогосподарства скоріше просуне цитрусові на північ, ніж довговічне і сумнівне перевиховання їх для напіварктичних умов. Одне слово, я без застережень приймаю ваш давній тезис про право північних російських діток на різдвяний мандарин...

— Я дуже вдячний вам за поблажливість до мого настирливого старечого буркотіння,— іронічно зауважив Іван Матвійович.— Мені справді здавалося не зовсім справедливим прирівнювати рубання столітнього лісу до збирання бавовни, вирощеної за один сезон. Я всього тільки економічного громадянства для лісу вимагав і протестував проти систематичних лісових розтрат, Осьминов... Ех, нам би на ділянці нашу суперечку провадити! Ми ріжемо ліс, посилено скорочуючи строк обороту, і все, що тонше як три вершки у відрубі або іншої породи, залишається на місці, стаючи здобиччю вітролому, короїда і вогню. Даремне, виходить, вирощували їх сонечко та мати сира земля. От у себе на Пустошах я і спробую застосувати на практиці свої надмірні й небезпечні симпатії до російського лісу.

Разом з тим Іван Матвійович відчував зміну в настрої гостя, і це турбувало його.

— Ми, ваші учні, й полюбили вас такого, колючого і нетерплячого... і ми завжди вірили, що мрія ваша здійсниться у свій час.

— Тоді, коли тундра з'єднається зі степом?

— Сподіваюся, що раніш... але ви ж самі вчили нас, що все на світі, і ліс так само, є лише інструментом людського щастя.

Буде добре людині, і все навколо почне усміхатися. Буде людині погано, і тоді... Та ви в солдатів спитайте, що стається з природою, коли людини погано. Значить, ніщо на світі не сміє відмовлятися брати участь у людському прогресі й нести відповідний тягар боротьби. Пробоїну зроблено, і тепер усе — таланти, ліс і надра — все туди, в пролом: такий закон усіх великих наступів. Найголовніше тут у логіці й послідовності соціальних і господарських перетворень... І ви самі розумієте, що було б, якби ми поставили ліс перед усім іншим на порядку епохи. Так політика для справжнього вченого неминуче стає горішнім поверхом його науки... Лише оволодівши всім, визволене людство надолужить упущене не з його виши... і за багато менший строк, ніж йому треба буде на остаточне вилікування від найтяжчої недуги, що пожирає його молодість, творчі сили, саму його віру в життя.

— Так що, скажімо, якби вам довелося наново запалювати факел оного людського прогресу на голій і стерильно-чистій плащети... — в'їдливо зауважив Іван Матвійович.

— Ні, ні, я не казав цього, — холоднувато йому на відповідь засміявся Осьминов. — Але я сказав би словами Архімеда: зніміть з людства кайдани, і воно будь-яку... я сказав — б у д ь - я к у пустелю за короткий порівняно час перетворить на квітучий сад.

— Мені здається, ви рано перебираєтесь на горішній поверх науки, не попрацювавши як слід на нижньому, — холодно, незрозуміло й сумно сказав Іван Матвійович. — Що ж, ви дуже вирости... либоць, навіть до цілковитої невпізнанності вирости за останній час, Осьминов... таким чином.

— Солдат багато ходить, багато бачить... так би мовити, круглу добу поповнює свою освіту — тому.

Справа йшла до розриву, найменша поступка означала б для кожного відмову від своїх переконань. І в цю мить Іван Матвійович ясно, піби в зворотний бік бінокля, побачив один незастишний будинок у Петербурзі, свого власного вчителя у смішній старомодній шубі біля замерзлого вікна і тодішнього себе: сам молодий, він дає старому поради грандіозної морально-етичної цінності. І раптом Іванові Матвійовичу до сверблячки цікаво стало, чи повторить йому Осьминов ті премудрі поради, які сам він колись давав Тулякову.

— Як я зрозумів, ви не доказали чогось головного... — наштовхнув він легенько.

— Це правда, — відразу піддався Осьминов. — Ви чекали мого схвалення, але ні, я не можу схвалити вашої втечі з поля бою, Іване Матвійовичу. З другого боку, всі ці п'ятирічки ви працювали без відпусток і вихідних днів, а це теж недобре. Мислителі часто стають бранцями своїх кабінетних витворів і тоді найбільше боляться, щоб хто-небудь, особливо життя, не потоптав їхніх креслень. Навіть у Архімеда вони були накреслені на піску... Отож, чому б вам, Іване Матвійовичу, не прогулятися по нашій Радянській державі без речей, легенько собі... провітритися, по-

дивитись і, кажучи високим стилем, так ото поблукати мандрівничком по місцях дитинства? Таке зближення з батьківщиною неодмінно збуджує свіжі думки.

Іван Матвійович вислухав свого учня, що входив у силу, зі спокійною і мужньою усмішкою; тільки, правду кажучи, йому завжди здавалося, що в цей неминучий завершальний цикл розвитку він вступить трохи пізніш. У всякому разі, він щедро заплатив би долі за право бути присутнім при такій ось розмові Осьминова з таким самим сміливим і непоступливим незнайомим, який поки що сидить на шкільній лаві.

— Спасибі за подарований мені час, дорогий Осьминов, я неодмінно скористаюся з вашої поради,— сказав Іван Матвійович і з такою гарячою вдячністю потиснув йому руку на прощання, що обом відразу стало несподівано просто і хороше.

У передпокої Осьминов знову, з іншого приводу, вернувся до зачепленої теми:

— Зовсім забув сказати... мені довелося за деяких фронтових обставин познайомитися з вашою донькою. Можете пишатися нею, Іване Матвійовичу: прекрасна істота, чиста і відважна. Нема у вас бажання скористатися з її приїзду і порадитися щодо своїх намірів... з представником, сказати б, сімейної громадськості?

Відповідаючи на численні запитання Вихрових, він сповістив, що в Москву Поля приїхала на день раніше, принагідно розповів про нагородження Полі орденом і додав, що йому нібито невідома мета її відрядження. І тому, що тепер у дочки не було причин обминати батьківський дім, Іван Матвійович виявив бажання провести Осьминова до метро, сподіваючись зустріти Полю по дорозі.

2

Дуже хвилюючись, він не менше як годину протупцяв біля спуску в метро і навіть склав приблизну промову до нащадка, де підбивав підсумки минулому, осмислював сучасне і заглядав за поріг майбутнього. На смерканні важче стало вглядатися в обличчя перехожих, Іван Матвійович вирушив додому і лицем в лице зустрівся з сестрою: їй теж не сиділося вдома. Авральна квітнева метушня стояла того вечора на околиці: потоки шуміли під погами, вітер пихтів, розкутуючи землю, і надсадно над голим інститутським гаєм кричали граки, влаштовуючись на новосіллі. Побоюючись, щоб не розминутися під таку погоду, старі пішли швидше і справді в самому кінці вулиці наздогнали дівчину в новому військовому кожущку; вона йшла, спираючись на ціпок. Тут-таки Полі довелося прийняти перші поздоровлення і докори.

— Нас, таким чином, дуже зворушили твої доклядні, хоч і нечисленні листи, таким чином. Особливе спасибі тобі за відомості про Серьожу...— Лише незручність місця перешкодила Іванові Матвійовичу виголосити заготовлену промову.— І дуже

знаменно, що, молоді люди свого часу, ви поріднилися одне з одним на полі бою, таким чином.

— Ми з ним в одному медсанбаті лежали, але сам він не міг поки що писати. Тепер йому краще, одужує... Та чого ти побиваєшся, тітко Таїсо? Якби це руку геть-чисто відмахнуло чи контузило мене, як його, а то ж цілісінька,— сказала Поля до старої, яка мовчазно уткнулася в її плече.

— Але ж кульгасш,— сказав Іван Матвійович.

— Ну, це просто спадковість. Що не кажи, я ж таки дочка твоя,— відбулася жартом Поля.

Так вони і в квартиру піднімалися, тримаючись одне за одного, і от де пригодилися залишки Валерієвого винця. На radoцях Таїска гукнула сусідок, які пам'ятали Полю дитиною: нехай уся громада пригубить по чарочці за її хоробру небогу... Поля ледве встигала відповідати, і першим було запитання, чи багато деньочків цього разу приділить старим від своїх солдатських щедрот. Ні, в свою частину, на Єнгу, Поля збиралася їхати вже післязавтра. Таїска зараз же запропонувала їй погостювати з тиждень, щоб їхати разом з батьком: удвох, мовляв, і з квитками легше, і речі є кому постерегти. Поля подякувала тітці легким дотиком до її запобігливої руки; на жаль, у Таїсчиної небоги були деякі справи навіть на цей вечір, не кажучи вже про подальші... і всі шанобливо замовкли, почувши натяк на такі секретні плани, що їх навіть батькові довірити не можна.

Коли не рахувати, що Поля змарніла та трошки витяглася, зовні вона не змінилася, але щось незнайоме, вольове просвічувало тепер у тому, як уважно дівчина приглядалась, як терпляче приймала пестощі старих, у мовчазній звичці час від часу проводити рукою по очах, наче намагалася позбутися невідчепного спогаду, нарешті, у складці втоми біля рота. Вся в безперестанному рухові, Таїска то присувала вбоге, воєнного часу вгощення. то поправляла зірку-обновку над правою кишенькою гімнастерки — ніяк не могла освоїтися з незвичним відчуттям Поліної дозрілості і, мабуть, чи не тієї прямої вищості, що найбільше вражає близьких у пронизливо-ясних, віби націлених очах фронтовика.

— Наскільки я зрозумів з твого листа і зі слів Осьминова, ти весь час у госпіталі працювала? — діловито допитувався Іван Матвійович.

— І в госпіталі.

— Значить, доводилося вивозити поранених з поля бою, коли й тебе зачепило?

— О, пuste, просто подряпала коліно... лікарі сказали, що за півроку це безслідно пройде. Я думаю, що Серьожу ти ще застанеш у мами, якщо в тебе буде бажання заглянути до неї. До речі, мало не забула картку її тобі повернути... пом'ялася трошки, пробач! Зате дуже виручила мене одного разу...

— То вже держала б у себе: війна ще не кінчилася!

— О, я собі іншу роздобула... а то якось незатишно без неї на твоєму столі,— і, лукаво усміхнувшись, спритно вставила фотографію в пусту рамку.

Як і Таїска, Іван Матвійович покірно сприйняв Полин натяк як безперечний доказ її обізнаності і старшинства.

— Ти бачила маму? — спитав він, розглядаючи недопитий ковток на дні склянки.

— Бачила... Тиждень тому вона була цілком здорова, в неї багато роботи, їй добре.— Поля розповіла також, що, майже півроку попрацювавши в загоні, Олена Іванівна повернулася до своєї лікарні; якийсь час, по дорозі на захід, у Пашутині був медсанбат, де вони й лежали в неї втрьох.

— Хто ж ще між вами той третій був? — боязко поцікавилася Таїска і знову неспміливою рукою поправила Полину зірочку.

— Так, один мій давній товариш по школі, Родіон. Його теж поранило в перший же день наступу. Спасибі мамі, вигляділа... він же в піхоті був! — І от незнайома старим злоба зародилася в її голосі: — Але, здається, нічого не жаль, аби позбутися всякої мерзоти... щоб хоч діти наші в чистий дім увійшли.

По інтонації прихованого болю і гордості за невідомого солдата Родіона легко було догадатися про характер її прихильності... Проте згадка про дітей стурбувала Таїску.

— Які ж там у тебе діти, Полечко? — спитала вона якнайлагідніше, щоб не образити.— Сама ще билиночка, так і дивись, вітер зламає.

— Я й не казала — мої. Я сказала — наші.

Поля промовила це дзвінким і чистим голосом, здивована у своїй чистоті з підозрливості старої, і щось засвітилося в її погляді, чого не можна витримати не кліпаючи.

Скоса вона глянула на годинник і підвелася.

— Тепер, пробачте, мені доведеться ненадовго піти в одній невідкладній справі. Але я повернуся до ночі... на старе місце! — і, усміхнувшись, оглянулася на суміжну кімнату, з гітарою над Сержожиным ліжком.— Усе забуваю смитати: хто це у вас грає?

— Це я в роки моєї пашутинської самотності грівив...— сказав Іван Матвійович з новою тривогою в голосі.— Теж у службовій ідеш... у справі отій?

Вона зам'ялася.

— Та не зовсім, татку... треба боржок один занести. Я туди вже заходила нещодавно, та не застала. Нічого, я враз на метро з'їжджу... і чаю не встигнете напитися!

— У чужих позичаєш, а своїм і хвилинки не подаруєш: усе бігаєш та бігаєш,— кинула докір Таїска.— І завтра буде день!

— Це такий боржок, тітко Таїсо, тікко відкласти не можна. А то ще витрачаєся на війні... платити стане нічим.

Довга сиротлива мовчанка запаувала, коли Поля пішла.

— От і кінчилося їхнє дитинство,— зітхнула одна з сусідок, мати чотирьох солдатів, що теж були на найгірніших ділянках

фронту, зітхнула й додала в тому розумінні, що от підросли діточки і підключаються до виконання службових обов'язків, високих службових обов'язків людини на землі.

3

Полин боржок був не грошового характеру, тому в неї вистачило б фізичних можливостей віддати його й раніше, починаючи з вересня, одразу після лекції в Лісогосподарському інституті, але тоді вона, за її щирим переконанням, ще не мала коли не юридичного, то морального права на здійснення свого пориву. З цим настроєм майже рік тому вона приїхала до Москви, і, правду кажучи, лише відсутність батька під час першого Полинного візиту урятувала її від страшної і непоправної помилки. Весь цей час Поля провадила ніби слідство у справі Вихрова, що затяглося через перемінний успіх, але що не день, то він зростає, сумний Полин боржок, а останніми місяцями навіть почав затьмарювати її існування. Знайомство з Серьожею і через нього із здогадами Морщихіна допомогло Полі розібратися в історії лісних чвар, так що на весну сорок другого року в Полинному серці зосередився весь обвинувальний матеріал про Олександра Яковича Граціанського, лише в окремих фрагментах відомий декому з його сучасників.

До цього слід додати і власні дитячі сльози над своєю соціальною неповноцінністю, її багаторічну принизливу заздрість до ровесників, батьки яких — льотчики, будівники, полководці — залишили по собі вогненний, без помарок розчерк в історії своєї країни, і, нарешті, повсякчасну свідомість своєї безчесності, бо крилася навіть від Родіона. Одне слово, це був такий боржок, що навряд чи можна було сплатити його за одним разом... і найцікавіше полягало в тому, що для розплати у вересні досить було тільки спуститися на сім поверхів по сходах, але потрібен був величезний кружний шлях, через кучугури і смертельні небезпеки, щоб одного вечора прийти на те саме місце у Благовещенський заулоч і пальчиком постукати в двері з красивою мідною дощечкою.

Маленьке, долонею прикрити, личко бабусі виглядало в щілину.

— А, це ви, — сказала мати Олександра Яковича, впізнавши ранкову гостю, і впустила її, але зараз же щось змусило її насторожитись, можливо, білий новий кожушок, який зближував цю дівчину з Морщихіним. — Так, професор повернувся з важливого засідання, але приліг відпочити. І взагалі вам краще було б домовитися з ним по телефону або переказати через мене.

— На превеликий жаль, це дуже така особиста справа, — наполягала Поля. — І я його не втомлю... мені ненадовго, так що я й роздягатись не буду.

Стара все озиралася назад: щось варилося в неї на плиті,

збігало, і ось уже чадом горілого потягло з кухні в коридор. Розгублено витягала Поля нитку за ниткою з дірв'явої рукавиці, як раптом двері відчинилися, і сам Олександр Якович поки що одним оком визирнув зі своєї засідки, щоб тільки позбутися повсякчасного тепер, від усякого шарудіння в передпокої м'ясоного чекання лиха.

— Я справді трохи застуджений, але, е... хто це там? — і незабаром з'явився весь, притримуючи на горлі зведений комір венгерки. — Дозвольте, дитя моє, звідки ж це мені таке знайоме ваше юне, привабливе обличчя?

— Я до військової служби жила в цьому будинку, в подружки... там, нагорі, — і поглядом показала на стелю. — Ми з вами в бомбосховищі зустрічалися, на самому початку війни... Забули?

Незважаючи на армійський беретик, трошки набакир, і також на перетягнений ремінцем, трохи великуватий на неї кожушок, було щось безмежно домашнє, заспокійливе у зовнішності дівчини, що прохально стояла біля порога.

— А-а... боже мій! — великодушно згадав Олександр Якович, і у вигуку цьому зазвучала його тваринна безмежна радість з приводу шойно втраченого і знову поверненого життя. — То скидайте ж вашу сувору кожушину, дорога моя... Я завжди готовий по змозі служити нашій чуйній, щирій, передовій молоді, — говорив він далі, радіючи, що йому ще не відібрало мови, радіючи зі смороду пригорілого сала, що розлився в повітрі, радіючи і даруючи життя мольовому метеликові, за яким машинально потяглись були руки, радіючи зокрема з кожної часточки тієї чудесно-тривалої хвилини, поки Поля роздягалася. — І повірте, дитя моє, у цьому втішному розумінні своєї скромної корисності, е... єдина радість бідолашного, з підупалим здоров'ям старика, уже неспроможного взяти безпосередню участь у велетенській сутичці, е... двох антагоністичних світів!

— Ну що ви... я б не назвала ваше здоров'я підупалим, скоріш навпаки! — казала Поля, теж безмежно радіючи, щоправда, трохи з іншого приводу, і пружним кроком входячи за господарем у запобігливо відчинені двері.

Вона розглянулася, і все до кінчиків пальців похололо в ній: це був той самий кабінет, який вона ще в Пашутині придумала для батька, — з вікнами в гобеленових рамах занавісок, з чимсь вкрадливим і м'яким на підлозі, без жодної подробиці, що нагадувала б про господареву професію, зате з безліччю музейних дрібничок, створених натхненням старців, щоб потішити зневірених. Купка чистого паперу лежала посеред стола під охороною бронзового звіра на чорнильниці, і крізь кришталі, палита наполовину, просвічувала тьмяна рідина кольору брехні, до такої міри згуцена, що краплі її вистачило б очорнити будь-що на землі.

— О ні, ні, я не хочу ні лестощів, ні жалості, навіть якби вони виходили з найнижчих уст на світі, — кокетливо провадив тим часом Олександр Якович, обома долонями захищаючись від

заперечень, яких не було.— Ні, добра феє моя... володарі матерії, ми перебуваємо в цілковитій її владі і лише страшною ціною, е... і хто зна, куди нам щастить вирватися нарешті з її орбіти! Але хоч навіть мудрому властиво надіятись, що природа зробить для нього виняток, я благословляю цю жорстоку правду, яка виявляється в опаданні листя, в розтаванні снігу, в допитому до донця келихові, хай йому чорт! Виходить, у природи багато вина і мало посуду: хай наново наллє в нього інший...— А в перекладі на людську мову це означало лише: «Господи, як гарно в твоєму господарстві навіть цього холодненького весняного вечора, навіть в очікуванні чергового нальоту... навіть коли каменем усю вічність у пустелі пролежати, аби тільки дивитися на цю, що он майнула у просвіті шторки, блакитну зірку!»

Полю охопило тяжке почуття полону, наче її замурували наполовину, і все тіло затерпло, і вже дихати нема чим, а він усе обкладав її чимсь на зразок брикетів із скляної вати, що застосовується для заповнення будівельних порожнин.

— Однак яка ж невідкладна потреба привела вас до мене, дорога моя? — почула Поля нарешті, і, можливо, це означало, що тепер, натішившись її пригніченим мовчанням, він дозволяв виголосити хвалу його великодушності й піти собі зі святилища.

— Добре, я зараз... я зараз усе, усе скажу. Я Поля Вихрова, мені вісімнадцять років...— заучено промовила вона, збираючи силу, і раптом підвела голову.

Вона побачила перед собою змарніле, складками донизу, як під час смертельного недуги, обличчя з холодними, до краю нещадними очима... зовсім як у того, що кружляв над нею в московському небі під час вічних московських нальотів і якимсь у чистому полі розстріляв старого Парамоньовича замість неї, і як у того, що вів її за руку до німецької землянки в Шихановому Яму, і в того, хто пізніше вишитував у неї на допиті якісь глибокі таємниці про східний простір. Тепер вона дивилася на Граціанського, не одриваючись, щоб не вислизнув, бо раптом ніби дрібні незбагненні чаклунські брижі почали заслоняти його від неї.

— Я Поля Вихрова, мені вісімнадцять років...— повторила вона, наближаючись.— От мені в книжці одній трапилося: є такі воші на моржах, що й на суші їдять їх, і під водою... і чим швидше він рухається, безрукій і могутній, тим міцніше вони тримаються на його шкірі...

Але, виходить, і Граціанський впізнав у ній свій привид, який мучив його наяву і в снах,— по цих гнівно зведених бровах, по гидливо опущених кутиках рота, по відтінковій смутку в самій її мові, з яким звичайно виголошується вирек. Власне, нічого не було в руках у Полі, отже, нічого, крім суто поверхової неприємності, не загрожувало йому, але, вчепившись у підлокітники, він став відсуватися од неї разом з кріслом на той десяток сантиметрів, що відділяв його від стіни.

— Опам'ятайтеся, я старий чоловік,— промовив він якимсь пересохлим голосом.

Вона усміхнулася, не зводячи очей.

— Нічого, це зрівнює наші сили.

І чи тому, що їй однаково не дотягтись було до нього, чи згадала міліцейські заборони вчинків такого характеру, а тільки в останню хвилину вона змінила своє рішення. Чорвильницю налпала рука, і, перше ніж Олександр Якович встиг щільно закритися, Поля зблизька вихлюпнула чорнило йому в обличчя.

— Боже мій...— тільки й сказав Олександр Якович.

— Це поки що завдаток... і от, моліться добре, щоб я не повернулася з фронту,— дуже тихо порадила Поля і назвала номер своєї польової пошти на випадок, якби йому захотілося скаржитись на неї.

Тепер їй залишалося поправити беретика і, виходячи, щільненько причинити за собою двері. Божевільна зіниця темною крапкою стежила за Полею крізь чорні, залиті пальці. Так почався кінець Граціанського; звичайно, то ще не смерть була, але все єство Олександра Яковича ніби роздвоїлось, і одна половина душі, вже покинувши його, ніби питала другу: скоро ти там?

Стара господиня застала Полю в передній, коли та затягала поясок на козушку.

— От і добре... Я саме поспішала попередити вас, дорогенька, щоб ви не дуже втомляли Олександра Яковича: в нього так погано з гемоглобіном, що...

— О, ми вже закінчили,— сказала Поля і подивилась на свої чоботи.— Трохи наслідила у вас... будь ласка, пробачте!

— Це висохне, пусте. Здається, мокро сьогодні надворі?

— Ну, я гадаю, ще підмерзне на ніч...

У неї ледве вистачило сили вийти на вулицю. Схилившись на тополю біля виходу з Благовещенського заулка, Поля оглянулася на будинок, який покидала назавжди. Оббитий маскувальною фанерою, горішній поверх його майже розлився у весняних сутінках. Вона згадала свій торішній приїзд до столиці, добру Варочку, свої поламані мрії і вперше здивувалася, як швидко свою балинку мчить ріка. В метушні навіть не помітила, що підступили їй улюблені, на зламі зими, вечори, ще поійняті хрусткою крижинкою, але вже перейняті томливою жагою надії.

Слідом за радянськими арміями на Їнгу ринуло все, що встигло втекти від ворожої навали. Через посилені восні перевезення пасажирське сполучення на цій лінії провадилося з перебоями; у деяких місцях пішки було б скоріше. Своїм ходом тяглися поріділі від зимового блукання селянські череди; тряслось на підводах виконкомівське добро, конче потрібне для першого

обладнання; жінки вели діток, прикритих рядюжками від негоди, і старезні, з прозеленню в бородах діди міряли палицями непролазні багна, щоб босими ногами перед смертю обійти якийсь там заповітний непросохлий лужок... Здебільшого, замість рідних сіл, їх зустрічало безгоміння руїн. Сідали біля черепків та голувешок, діставали зі шматини хліб і, змочивши сілля горя, справляли тризну по своєму сплюндрованому життю, як на кладовищах, бувало, у дні батьківських поминок.

Іванові Матвійовичу припало рідкісне щастя у вигляді командировочного посвідчення, — в лісних справах на Єнгу, — підкріпленого клаптиком картону для проїзду від Москви до самого Красноверсія. Він прийшов задовго до відходу поїзда, йому дістався останній краєчок лави в проході. Чути було, як ходили ноги по даху вагона, шукаючи притулку; крім того, немовля надсадно схлипувало в кутку та хтось богатирської будови, тарабанячи залізною чашкою об похідну скриньку, вкладався в ногах у своїх щасливіших за нього супутників.

— Ну, мабуть, і влаштувався. Ёх, чайку б тепер... і до чого ж, признатися, громадяни, пити хочеться!

— Чого заманулося! — відгукнувся насмішник з душною темряви над головою лише для підтримання духу бадьорості та дружби. — Так ось ти й зовсім, чоловіче добрий, розпустишся. А на чаю раніше будинки кам'яні споруджували.

— О, як це?

Чиркнув сірник, освітлюючи оббитовану під солдатською вушанкою голову з важким занедбаним підборіддям і несподівано пустотливі, запитливі очі над полум'ям: очевидно, воїн у свою частину повертався з госпіталю.

— А отак. Деякі, кажуть, чаю не пили, саму воду... так величезне багатство складали!

— На чаю не складеш... — тоном знавця заперечив солдат, і до Івана Матвійовича докотився залп махорчаного димку. — Гей, тітко, — як маля твоє звуть? Чого воно так заходить у тебе?..

— Митруньком, — крізь колісання озвався з темряви жіночий голос. — Ради йому не дам.

— Не займай, йому теж додому кортить. Потримайся, любий Митруню: нехай війна кінчиться! Дивись, якраз на саме весілля і встигнеш.

Спокійною, безжурною силою людини, що має в своєму розпорядженні безмір часу, повіяло від його жарту, і сусіди уважно стежили за жаринкою його цигарки, очікуючи чергових жартів, найкращих ліків від дорожних прикроців. Але в цей час почалася перевірка документів, а скоро по тому поїзд рушив, і надовго все потонуло в перестуку коліс... Ніч випала ясна, і ніхто не спав, не так від передчуття нальоту, як від трепетного і радісного неспокою, природного під час повернення на батьківщину після розлуки. Іван Матвійович ставав тепер частиною великої і безсмертної ріки; щоб надійніше захистити себе від можливих

нещастя, досить було до останньої думки злитися з нею неподільно... А коли вуха звикли до гуркоту поїзда, він почав розбирати уривки розмов у різних кінцях вагона на одвічні народні теми: про багатство і злидні, про честь і безчестя, про славу і нікчемність. Чи тому, що людські душі легше сплавляються в темряві, чи тіснота й далека дорога настроювали до взаємної довіри, а тільки то були найпотаємніші народні думи вголос, які навряд чи підслухаєш при денному світлі. Так, зовсім близько, за спиною, обмірковували життя після перемоги, чи залишаться там дурні та бюрократи — казенні серця! — і перш за все як убезпечити себе при комунізмі від природної жадібності людською, щоб кожен ложку свою у спільний казан опускав у чергу, по совісті, а не загірив учетверо та про запас.

А в сусідньому купе, видно, як відгомін на згадування про несправедливе багатство, переказувалась історія одного нібито орловського купчика. То була довга, мимоволі присипляюча повість, як за японської ще кампанії розжився лиходій на підмішуванні звичайної білгородської крейди в солдатський хліб, так що всі каси й банки в Росії своєю грошвою загатив.

— Це таки траплялося на Русі,— підтвердив у темряві безжурний насмішник.— Дядько мій хлюста одного знав: сушений сніг у сіль підмішував, такі хитроці! То, вірите, на п'ять поверхів домище збив.

— Заткни пельку, дурна голово,— добродушно перебили його сторонні.

Усе ж минуло не менше хвилини, поки оповідачка спокійно повела далі свою повість про те, як збагатився лиходій на значний капітал і як, між іншим, почала його за це шматувати доля: синка п'яний козак з ходу шаблею надвоє розпанахав, а дочка рідна, нащо вже плекана була, а під зустрічний транспорт кинулася від зрадженого кохання, і тому вся купецька господа зовсім розорилася... і як, шукаючи замирення з богом та народом, ставив лиходій у себе на подвір'ї щедрі столи для старців та прочан, без шапки та все в пояс кланяючись і закликаючи до себе перехожу голоту... але начебто не прийняла земля його каяття, а як помер від червивої і тривалої хвороби, то й почав він густо, дивись-но, мовби піддувало пекельне відкрив, слухати несила; а в останню ніч раптом розсілася його могила, ніякими ливами дна не дістати... так і кинули, що ж до залишків багатства, то їх ледве вистачило паскудну яму його засипати.

— Так-то, люди добрі, дозріває яблучко, рум'яничком налпвається, потім само з гілки проситься. Я тоді зовсім червоненькою квіточкою була, а от запамятала...— І хоч усі розуміли недоладність подробиць, змальованих у розповіді старої, ніхто не посмів висміяти її казки за крихту народної правди, що була в ній.

...Поїзд ішов з частими й тривалими зупинками в дорозі. Випереджаючи все на світі, залишаючи глухоту у вухах і лоскітну надію в серці, на захід котилася воєнна сталь; зустрічних

майже не було. І ще, поки пропускали черговий ешелон, ворожий льотчик заскочив на полустанок; протягом не менше як трьох чвертей години, здалося всім, намагався він всадити якнайзамашніший заряд у вагон, де знову, прокинувшись, заплював Митрунько й засвітилася солдатова цигарка. Робив це льотчик невміло, можливо — всього лише учень, і, судячи з ревіння мотора над дахом, дуже сердився на свої похибки, але ніхто не тікав на двір, боячись втратити місце, а кожен терпляче й мовчки чекав, коли німець нарешті навчиться або витратить боєприпаси і запал.

Якийсь час, коли вибухи наблизилися і стали дряпати осколками по обшивці, пасажирки, затамувавши подих, дивилися в темряву над собою, наче могли бачити аса-невдаха, який лягав на крило, розвертався, ніби потягаючись перед стрибком на здобич, або забирався у височінь і падав звідти дзьобом донизу, бажаючи коли не вбити, то принаймні хоч налякати маленького свистом найновішої військової техніки; раптом він затих.

— Полетів...— сказав у тиші молодий голос.

— А може, в моторі заїло що або пальце кінчилося,— хрустко, наче по сніжку промерзлого йшов, заговорив солдат.— Воно і в роботі грапляється: не піде на лад, то й цвяха не заб'єш. А може, й молодий, навички нема, бойову науку на нас проходить!

— Ви тихіше, герої, ще приманите,— насторожено сказав старечий голос угорі.

— Нічого не бійся, старий, нічого з тобою не станеться, раз я тут. Що було суджено, те по мені відстріляно; тепер моя черга. Ось сам їду лякати їх!

— А ти не загадує, не заморожений. У видінні, чи що, тобі відкрито було? — почувлось відразу з двох кінців.

— Ні, видіння мені не було, обійшлося, а так склалося...— Більше ніхто у вагоні не чув еволюцій нічного льотчика над головою; до речі, поїзд почав скрадливо відходити від полустанка.— Літом це трапилось: з Вязьми нас уже зігнали, а до Медині ще не дійшли. Все тоді на світі переплуталося, не знати, де свої, де наші. Небо без хмаринки було... і туди все ешелони йшли та все птахи чорні незчисленною силою на поживу летіли, а з в і д т и, дивитись моторошно, бабусі брели з сітками в гіркому лісовому диму. Ми якраз з оточення вийшли, семеро, при зброї. Діло минуле, ніде гріха діти: де й плазом доводилося для збереження життя, не без того.

— А чого ж, під силою страху поповзеш і на череві. Вони ж моторошні, паразити, ніякої людяності не знають,— підтримав незнайомий Іванові Матвійовичу жіночий голос, але тому лише підтримав, що жінка передбачала щасливу кінцівку в сповіді нещадного до себе солдата.

— А ще на все життя запало мені в душу, як один приїжджий, дуже такий грамотний товариш, нас умовляв,— замислено говорив солдат далі.— «Ви молодці,— каже,— синочки, дуже вдало відступали нині. Заманюй, мати їх туди, нехай так і гадають

собі, нібито й нема вас зовсім. Але тепер би вам деньочок-два в обороні постояти, огризнутися, а там і трахнути по змозі». — «Семеро нас, — відповідаємо, — з оточення йдемо, а в сімох яка сила!» Розсердився він тоді: «Ех, видно, наречених ваших, — каже, — всіх треба постріляти, раз сльози материнські не впливають». А того не може зрозуміти, що ми ще не розкачалися... Ну, обминули ми його стороною від гріха і знову в дорогу: воно ж легко йдеться донизу! І, головне, не скажу, щоб смерті там боялися чи що інше, а просто з життям розлучатися не тягло: дуже вже хочеться на комунізм той хоч оком глянути... що це за комунізм такий. Таж силу яку в землю вбито! Та ніби й не хочеться з-за багатого столу не пообідавши вилазити.

— От-от, розпестилися, довірилися, призабули, в якому ми оточенні. Рано поки що без замків жити, — докинув для ясності той, що мовчав досі, молодий голос. — От у Маркса якраз і сказано...

— А ти з Марксом почекай, не встрявай. Він завжди при тобі залишиться, а мені на війну незабаром вилазити, — спокійно перебив солдат. — Так ото ввалюємось увечері після дощукі в одне безлюдне село... лежить воно в туманці, мовби в савані. Скрізь мовчанка на сторожі, і собак не чути. Стукаємо в крайню хагу, виходить дідусь на ганок... уже віку доживає, а проте ще бравий такий, без ціпка. «Здорові були, — каже, — біженці. Чого це ви так спізналися? — А сам не сміється тим часом. — Тут у нас гуляти — річ небезпечна: десант їхній скинуто, чоловік з двадцять п'ять. Щоб часом вони вам вух не нам'яли... По харчі двоє недавно приходили, то підстрелили дівку одну... А не вірите, то ознайомтеся: біля криниці лежить». І враз двері перед нами на засув, наче його й не було. Ну, пішли ми, ознайомились... Справді, лежить на стежечці істота жіночої статі, років шістнадцяти, самий цвіт життя... ниць лежить і, дивиться-но, каменюку в руці тримає... кинути не встигла! Оборонялась, видно. Постояли ми над нею, всі семеро, відпочили. Тоді Федяєв, теж наш, саратовський, каже: «На локшину їх за це!» І я теж додав, що на локшину. За ніч оту ще п'ятеро оточенців наших підійшло, а на світанку в ліс на ворога вирушили... Тут і мені один дістався. Зблизька він обойму в тіло моє випустив, промазав... я тоді і зрозумів, що тепер мене до самого їхнього лігва не вб'єш. Та ще, на лихо моє, патрони в мене всі вийшли, довелося просто так, руками. А, певне, гарний я був, весь у кровивці, а він в коліна мене цілує... От, кажуть, народ ми войовничий, а який там войовничий, хто її любить, війну... в тому й річ, що мирний ми народ, мирнішого на світі нема.

— Як же тобі в такому разі голову он зачесали, невразний? — спитав хтось здалеку, після паузи.

— А то вже моя особиста вина, похибка вийшла, — жартома сказав солдат і став закурювати. — Не раз мене батько, з японської війни ефрейтор, навчав: на війні перше діло, каже, Петрухо, як забачиш, летить у тебе куля чи яка більша річ, то не

гордись, а відійди од гріха вбік. А от забув Петруха батьківську науку та й проваленься на ліжку півтора місяця...

На це всі тихенько засміялися навколо, дуже задоволені солдатом і його поведінкою, що бодем своїм не хвалиться і правди від людей не приховує.

— Гей, солдате! — сказав згодом голос нагорі. — Я тут яблучок морожених додому захопив. Тобі чайку хотілося... візьми-бо, мабуть, пожуй. — І при світлі сірника з верхньої полиці простяглася стареча рука в кожушаній вилзові.

І знову дуже це всім сподобалося, і ніхто не зрозумів вгощення старого як плату за розвагу. До того ж яблучка його були маленькі, лісові, терпкі на смак, та не в тому була їхня сила... Разом, розщедрившись, почав старий і інших, хто ближче був, наділяти; не посмів відмовитись і сам Іван Матвійович. Хтось з верхньої полиці остеріг старого, що онукам нічого не залишиться, і тоді другий голос у сусідньому купе почав не менш повчальну історію однієї можайської нібито солдатки, що в самий переполох осіннього відступу незмінно щодня виходила до біженців на шосе з кошачком печеної картоплі... і ніби чули люди, як її маленька донька, що ходила з матір'ю-солдаткою, спитала її, чому це, мовляв, хоч як витрачають вони своє добро, а в мішках у них не меншає... Колія на тому перегоні перепита була наново, абияк, старенький вагон розгойдувався і скрипів, загрожуючи розпастися, тому до Івана Матвійовича долітали тільки уривки забутої російської оповіді, яка незмінно воскресає в лихоліття.

Поступово він поринав у те цілюще забуття, що огортає людину в атмосфері просторого дорожнього часу і ситного тепла простонародного побуту. Перед ним відкривалася зелена томлива невідомість з рівною, як стріла, і плямистою від сонця проською. Безмежно люба його серцю жінка йшла попереду з відкинутою рукою, наче з наміром приголубити придорожні ялинки, і треба було поспішати, неодмінно наздогнати, востаннє заглянути їй в обличчя, раніше ніж зникне в якихось цього разу аж надто гарно прибраних воротах Пашутинського лісництва.

Коли він прокинувся, пасажирів поменшало вдвічі, всі спали, погідний ранок пробивався в щілину під опущеною шторкою. Щулячись від холоду, Іван Матвійович кийшов з чемоданчиком на площадку: наближалось Красновершя. Нічний жартівник із забинтованою головою курив у тамбурі, розтавивши ноги для стійкості, спершись спиною на відчинені двері. Зустрічний вітер видимав назовні то димок, то полу його шинелі. Солдат був суворий, із загрубленим обличчям, весь як з-під сокири, такий, що можна було назвати його Перуном. Уважними голубуватими очима він проводив по запустілому, дотла розореному краєві.

Повз вагон пливла привільна снєзька заплава; подекуди вона вже протряхла і зазеленіла крізь нанесений мул. Річка увійшла в своє річище, і впадала в око незвична бездіяльність сильної води, вперше не завантаженої сплавом, теплий вітер зривав піну

з водяних гребінців. За поворотом відкрилося знайоме коліно річки й сільце на схилі горба: Іван Матвійович впізнав його скоріше по тому, як забилося серце, аніж по десятку зруйнованих хат і голих печей.

Він спитав у солдата, чи сходить у Красноверші, і той відповів, що піде пошукати, де б напитись; вони зійшли разом. Передостанній в складі вагон їхній зупинився, так і не дотягнувшись до дерев'яної, нашвидкуруч збитої платформи. Дівчинка років восьми йшла стежкою вниз, вздовж насипу, притискаючи до грудей скляну банку, така худенька, що й вітер там вів обережненько, щоб не розхлюпати її ноші. То був журавлиновий морс, додаток до пайка воєнного часу. Одним оком Іван Матвійович бачив, як солдат спускався під укіс.

— Ану, стривай, зірньо...— покликав він так тихо, що Іван Матвійович і не розібрав би, якби не стояв з підвітряного боку.— Либонь, чи не квасок у тебе, рідна?

— На, напийся,— по-місцевому співучо відповіла дівчинка.

Обома руками взявши банку, солдат відпив два чоловічих ковтки, подумав, чи випити йому третій, обмахнув рота рукавом і, усміхнувшись дівчинці, жестом благословення торкнувся її голови. А Іван Матвійович зрозумів, що він бачив щойно свій народ так близько, до різи в очах, як рідко трапляється спостерігати його в умовах мирного благополуччя.

5

Свої мандри він почав з обходу Красноверші.

Піднявшись по колишній головній вулиці, він заглянув у ви долинок, де крізь кошиковий верболіз і повалене кілля з колючим дротом ринув весняний потік, ціпком потикав стару вербу, яку знав ще лозинкою, і довго стояв на горбі, на підозрілий подив дітей, що супроводжували його. Мертвих з полів уже прибрали, але і лянних посівів ще не видно було ніде. Усе мало вигляд інший, ніж у пам'яті: Томашевське — сільце на обрії — пересунулось ближче до Бяги, а юний, другого покоління, лісочок ніби перетягли праворуч і ближче, щоб не заважав оглядати околиці, зокрема, обгорілий німецький танк з піднятим стволом. Звідси ще переконливішою ставала давня істина, що і найнепорушніше на світі — ті самі мінливі хмаринки, що бігли тепер у промитому до синяви небі, тільки формовані іншим, тугим і владним вітром часу.

Ні, це не було крахом мрії; просто кінчалася вчорашня сторінка і поруч починалася інша. По той бік видолинку виблискувала присадкувата, уже мурована будівелька колгоспної ферми; солдати з частини, розташованої по сусідству, ладнаючи покрівлю, оббивали дранкою обгорілі в деяких місцях крокви. Запах сирих трісок змішувався з димком із землянок, викопаних по

схилу, і, хоч одвічна убогість проглядала з усього, все вчувався чомусь Іванові Матвійовичу рівномірний, такий заспокійливий бренькіт молюка об дійницю... Було б зовсім марно шукати тут підводу до Пашутина, та й якось гіднішим здавалося пройти пішки дванадцять кілометрів до Калининого джерельця. І тоді Іванові Матвійовичу довелося на досвіді спізнати несталість відстані: нездоланна в дитинстві, втричі коротша в роки служби на Пустошах, вона набувала на старість колишньої протяжності.

Часті перепочинки в дорозі сам Іван Матвійович пояснював потребою привітатися з рідними, тепер безлюдними місцями. Тільки за грядю чагарника біля Облогу трапився йому чоловік з козубом, який сів, уроzkид, і хлопчина вів за ним корову, запряжену в борону; за давнім звичаєм Іван Матвійович побажав їм успіху, і старший відповів, статечно уклонившись. На кілометр пізніше, перед Пустошами, долинула голосиста дівоча частушка, такий самий добрий передвісник повернення життя, як і несподіваний переливчастий спів жайворонка над головою. Дошова хмара збиралася на небі, але Іван Матвійович, по суті, був уже вдома, на тому стародавньому тракті, яким понад сорок років тому вирушав з Демидком на відкриття світу. Десять поблизу починалося колишнє Калинине царство. Побоюючись збитися з дороги або порвати пальто в гущавині, Іван Матвійович рушив у обхід пугівцем, і це відвернуло його від несподіванок у лісових завалах.

...Якщо не рахувати веселих днів у розпалі літа, коли грози прополіскують липневу спеку і вогненними розчерками розписуються в небі, або тієї благодатної порожнечі наприкінці осені з узліссями, вбраними у прощальну красу, ніби з наміром розжалобити наступаючу холоднечу, якщо не рахувати також пухнастих зимових присмерків, з гострим, п'янкішим від горілки повітрям, процидженним крізь голчасті фільтри морозу, із захоплюючими новістями про лисячі хитрощі і про вовчий слід на снігу, лапа в лапу, подушечка в подушечку, то, мабуть, таки нема в російській природі пори прекраснішої, ніж ці весняні надвечір'я, коли ліщина майже відцвіла, а береза ще не сміє зеленіти, не звірюючись на те, що настала теплінь, а ліс, зовсім прозорий, без тіней, наче мружиться спросоння, наступити боїться на малечу, що оживає під ногами. Розводячи руками відлюдькувату ялівцеву сторожу, Іван Матвійович ввійшов у хащі; вода хлюпала під ногами в непросохломому мохові, і дощик злегка покropив його на знак привітання. Раптом таємничою прохолодою повіяло з глибини, потім величезний, як подія, глухар пурхнув з куща, б'ючи крилом по віттю. «Дозорець...» — з хлоп'ячим почуттям здогадався Іван Матвійович і по гортанному, ледве чутному клекоту води зрозумів, що добрався до мети своєї подорожі.

Перед ним був той самий, зарослий тепер з усіх боків ярком з пласким валуном на дні. Ні квіточки, але й опалої гілки не видно було на положистих схилах; розпуклі сережки сірої вільхи звисали в урочистій тиші. Іван Матвійович з непокритою голо-

вою зійшов вниз і тому, що нікому було підглядати за ним у такій глушині, вголос привітався з Калиною і з тим маленьким, сердитішим від їжачка божеством, що жило тут під древньою льодовиковою скелею.

— Здрастуй, добрий і вічний,— сказав приїжджий з опущеними руками, як перед начальством, вищого від якого не буває.— Це я, Іван Вихров, якщо пам'ятаєш мене. От навідатись і дати звіт прийшов до тебе... здрастуй!

Стисло, бо ні божество, ні друга не годиться стомлювати перебіком пережитих злигоднів, він доповів головне за чотири минулих десятиріччя, і той, унизу, побурчав трошки, але про що саме, Іван Матвійович з незвички розібрати не зміг. Трава була ще мокра, він сів на чемоданчик.

Близькі до того, що під скелею, дерева навколо стали вищі й старші — гвардія; густіше кучерявився мох на камені. Світла пробивалося достатньо, щоб розібрати, як здивався у своїй нірці кришталевий горбочок і сплїталися струминки невсипущої води. Ні, Калинине джерельце не скаржилось, що потривожила війна, не дякувало, що обстояли, а лише воркїтливо розповідало про свої недавні лихі пригоди.

Залишалося напитись на весь залишок життя тієї живої води і завидна вирушати в дорогу: почувати Іван Матвійович збирався в Пашутині. І наче під руку тикнули — прошитий личком берестяний ківшик знайшовся під навислою скелею.

— Не займай, не ти поклав!..— пролунало вгорі, тільки-но потягся за ним приїжджий.

Іван Матвійович здригнувся й підвів голову. Усе було неפורше навколо, меркнуче світло пробивалося крізь голе верхов'їття... Але тривожні очі стежили за гостем із зарості, і можна було помітити в ній дитячу постать, хоч вона зливалася з барвами квітневого лісу. Так діставали пояснення невміло посаджені ялинки навколо джерельця, встелена щєбінкою доріжка перед ним і вся взагалі незвичайна охайність ярка, прибраного дбайливою рукою. Виходить, з віку в вік відсутність іграшок примушувала селянських дітей робити природу учасницею своїх забав.

— Не бачу, хто ти там. Ану, покажись! — неголосно, сам у мурашках від хвилювання, покликав Іван Матвійович.

Кущик розхилився, і хлопчик років десяти в лісниковому кашкеті до брів з'явився на схилі.

— Чого тут треба? Це моя хата,— сказав він вороже, підтягаючи чоботи, що спадали з ніг.

Але не вперше в житті Іван Матвійович потрапляв, блукаючи, в чужі володіння і тому не злякався, побачивши перед собою господаря.

— А я здалеку, брате, із самої Москви. От закушувати зібрався з дороги, а ти й нагодився вчасно... за компанію не хочеш, бува? То йди сідай,— і став відчиняти чемоданчика зі спокусами Таїсчиного кукуварства.

Іванові Матвійовичу довелося дати додаткові запевнення, що стан здоров'я і зубів давно вже не дозволяє йому споживати маленьких дітей. Жарт вилинув краще, ніж смачна принада, і хлопчик, зійшовши стороною, з удаваною байдужістю заглянув у глибину чемодана.

Раптом довірившись, він розповів приїжджкому, як ходив воєни з мамою, тутешньою лісничихою, на колію — вибирати продовольство з розбитого німецького ешелону, і всі навколишні люди теж ходили з голодухи, і зійшло першого разу, тим і харчувалися цілу зиму, а другого — застукав їх патруль під зливою, і в сторожку до діда хлопчик повернувся сам-один, з порожніми мішками. Ні, батько його не на війні, отож і допомоги їм не належить, батька він не пам'ятає зовсім, — і сувора сирітська замкнутість виразно прозвучала в його голосі, — а дідусь уже старий, сам у домовину приміряється, а на прізвище він Лисагонов. І хоч важко було повірити в таке довголіття, Іван Матвійович догадався, що це той, найближчого обходу лісник Менеї, шістдесятиріччя якого святкували в ніч розгрому маєтку Сапегіних.

— Та ти, я бачу, чоловік бувалий... — по хвилині без особливо-го співчуття, щоб не ярити дитячої туги, сказав Іван Матвійович. — Величезне, брате, в тебе господарство. Десь, певне, й куреня поблизу спорудив?

— Аякже!.. — із законною гордістю відповів хлопчик. — Я й черемху близько посадив... рясенька-кужлявенька.

Він таку хазяйську ласкавість вклав у це народне місцеве слово, що не залишалось сумніву в його кривості з потомственным папутиньським лісником.

— От і я, брате, тими самими лісними справами займаюся. Виходить, ми з тобою приятелі... Як тебе звать? — І, вже вражений, знав наперед, що почує те рідкісне ім'я, яке стало для нього священним.

— Калинка, — тихо сказав хлопчик, беручи з його простягнутої долоні пиріжка.

Це не було чудом, ні навіть дивним збігом — це було цілком звичайне у природі продовження життя. Незважаючи ні на що, він і не міг урватися, зникнути зовсім, потік веселої, пінної, мудрої речовини. І коли старий Калина запросто набрав вигляду дерева чи туману, осіннього вітру і сонного kota, то тим більш йому не важко було перекинутись на бідолашного селянського малюка. Проте, хоч як вдивлявся в його обличчя Іван Матвійович, він не міг знайти ані крихти схожості з володарем Пустошів, якщо не рахувати малесенької щербинки біля скроні, що збереглася й після переплавлення від розсіченої Калининої брови. Так завершувалося коло діяльності Вихрова, і в самому кінці чітко намічалось її чергове кільце.

— Виходить, родичі ми з тобою, — протягом сказав Іван Матвійович, підводячись. — Ну, веди мене до діда свого, коли родич...

Погода змінювалася, мох на камені став ще ліловіший, шули-

лись від холоду голі березки у просвіті яру. Сонце давно сховалося, рваний простудний туманець виповзав назовні, як завжди в цей час, тільки-но небесний господар з дому! Маленький Калинка йшов попереду, по своїх прикметах впізнаючи повороти і пролазки в завалах. Незабаром побачили ветху сторожку з відблисками неба в темних вікнах. Внучок вбіг першим, і чути було, поки Іван Матвійович витирав ноги на ганку, як він термосить свого дідуся, сповіщаючи про прихід московського гостя. Довго засвічували світло. Не домовитим кислим тістом пахло тут, не старою вощиною, як у Калининій хатині, а, несподівано для Івана Матвійовича, дерев'яною п'ястком. Старезна баба рукавом змела зі стола уявні кришки й поставила світличку посередині. Сам Менею, довгий і сухий, лежав на лаві, головою на покуття, де замість образів висіли пониклі, хвостиком донизу, ходики.

Почувши чужі кроки, старий підвівся на ліктях і вдвлявся в мерехтливу півтемряву перед собою з тією напруженою пильністю, що свідчить про те, що настає сліпота.

— Доповідає шістнадцятого обходу лісник Лисагонов Менею... — почав він, звертаючись до вогню, який ще так-сяк досягав його свідомості, і замовк, бо доповідати йому, по суті, не було чого.

Він дуже старався повернути собі колишню виправку, і гостеві довелося докласти зусиль, щоб угамувати його службовий запал.

— Лежи, Менею, лежи. Ніякий я не начальник, навіть не кореспондент. Це просто Вихров забрів до тебе мимохідь... пам'ятаєш, був у вас такий кривий лісник до революції?

— Таж багато їх кривь нас пройшло... і кривих, і всяких, — сказала Менеєва стара й пошикала на Калинку, щоб не шелепав під лавою зі своїм птахом, а краще подав би гостеві сісти.

— А то ще Саксонов був у нас, Михайло Петрович... страшної сили чоловік, — глухо й шанобливо докинув Менею. — Він би й тепер іще, якби ведмідь його не поламав.

— Що ж ти плутаєш, Менеєчку? — сказала стара і забобонно покивала головою. — Це Крутильов од ведмедя помер, а Саксонов сам на вищу службу перевівся...

— Та не слухай ти її... яка ж то вперта баба: Саксонов, я сказав! — забуркотів Менею і сердито пововтузився під ковдрою з клаптиків.

Довелось Іванові Матвійовичу докладніше нагадати про себе, і найперше про їхню спільну працю по лісовпорядженню Пустощів. На його запитання, як живуть після фашизму, стара сказала, що живуть нічого, ні в чому не забуті, солдатики обладнатися допомогли, а тижнів зо два тому дохторша пашутинська порошків од недуги привозила, така привітна, пошли їй, господи, здоров'я!.. та, видно, Менеєві збиратися час настав.

— За зиму ось уже втретє його притискає. Воно й пора: давно з нашого дерева листочки облетіли... от тільки два й залишилося. Та, бач, не відпускає його батько наш: держить, ласкавий! — Вона ліс мала на думці.

— Він мене держить... — з гідністю повторив Меней.

— Рано тобі свою зелену державу покидати... скільки ти жити в неї вклав, — з обов'язку всіх, хто виряджає в дорогу, почав утішати Іван Матвійович.

— Це правда, багато здоров'я вкладено, чого тільки за нього не прийнято: всього було! Ліс же, надісь, господар... — урочисто й поважно зітхнув Меней. — Це правда, я роботи легкої не шукав, а вік свій царем прожив, отак воно! Ух, бувало, до схід сонця... — і помружився, вдруге обігрітий привітним сяйвом якогось особливо пам'ятного йому світанку. — Воно можна б і ще послужити, та лихо, бач, очі гаснуть. Без світла ліхтар ніби й ні до чого. От лежу, а кожну лозинку відчуваю. Чуєш, на Сватковській ділянці рубають дерево... — І, вийнявши руку з-під ковдри, піднятим пальцем запросив до уваги, але, хоч як дослухався Іван Матвійович, нічого не розібрав, крім потріскування світла у мисочці.

— То за Скланню рубають, — для годиться виправила стара.

— Таж яка баба незговірлива... на Сватковській, я сказав! — роздратовано заскрипів Меней. — Не інакше, кленок звалили... там здебільшого клен у нас.

Досить доладно він поговорив про те, на які породи тепер попит буде в селянській справі; клен на топорища та шерстебки, а осичина на великомірний сільський посуд, а берест, лемнюк по-тамошньому, на зв'язки, якими кріпиться головка полоза з копилами російських саней. Всілякою дрібницею доводилось обзаводитися наново у спустошеному краї.

Згодом бабуся скинула води в казанку, а гість розклав на столі свої гостинці, вийняв і горілку, що Таїска ткнула в чемодан на випадок простуди. Почувши привітний дзенькіт на столі, Меней пожвавішав... і тоді Іван Матвійович спробував допитатися в старого про лісові події, а головним чином, чому так погано хваленого годувальника берегли і що за господар безрукий сидів останні роки в Пашутинському лісництві, — такого розладу припустився, що знамениті каравайківські квартали, де раніше велика стара ялина стояла, вісімдесятирічна, нині на три чверті осичиною та дров'яною берізкою затяглися... та й ті в деяких місцях вилягли! Не без гіркоти і щоб душею не кривити, Іван Матвійович одверто перелічив усі ті непростенні для лісника недогляди, яких доволі набачився по дорозі, — від зарослих просік і замулених канав до лисин безладного рубання.

— Мені приховувати нема чого, я так на це скажу, — часто зупиняючись, відповів Меней на його докори. — От, скільки живу, споконвіку все в житті ми похалцем робили. Воно й правда, і дорога наша далека, та й конячина не маленька. Забіжить головою вперед, — значить, хвоста постьобуй, щоб не відірвався. Бувало, визначать ділянку, і ніякої замороки — танцюй, сокиро, гони, не вгавай! Отут усі злі люди дурнями й прикинулися: брали й нетавроване. Будівництва ще не кінчили, а вже війна підій-

шла. Знову ж не доводиться сердитись, а то всім нам від лиходіїв се кир-башка. Скажімо, виходить наказ дерево на шляхах купати складати, не обрубуючи, а тільки-но з фронту напірати почнуть — запалити їх к бісовому батькові. І клали його навязок, батька нашого, годувальника, і підпалювали... кров'ю серця замість сірників. У нас в Росії ліс за все відповідає, отак воно!

Стомившись, він замовк, і в цю хвилину по задишці зі свистом, по восковому відблиску на вилицях зрозумів Іван Матвійович, які погані Менеєві справи.

— Гаразд, відпочинь, Менею, розтривожив я тебе.

— Тепер уже нічого, можна... — говорив далі обхідник, перепочивши. — Що ми постановили, те зробили: пробілися! Наша совість чиста, хліба даром не їли, з немовлятами в бій ходили, отак воно! Тепер їхня черга впрягатися та про годувальника думати. — Керуючись безпомилковим чуттям, він скопив погляд у бік Калинки, який солодко спав, схиливши голову на руки, калачиком складені на столі.

Ще дотлівала вечірня хмаринка в небі... але рано лягають у лісі. Іван Матвійович одвів хлопчика на піл за піччю і, ніби глянувши на себе збоку, усміхнувся: за якийсь час у нього з'явилася певна вправність в обходженні з такими дітьми. Потягло на повітря; накинувши пальто, він з півгодини просидів на ганку, роздумуючи про те, що за інших сімейних обставин не підбрав би сиріток на життєвій дорозі, сиділи б у себе за столом удванадцятьох, його оточувала б ціла обойма синів, дужих і бравих лісників. І він розігнав би їх по всіх лісах країни, і кожної п'ятирічки вони зліталися б до нього із звітом, а вже він би і шпетив їх за кожну лісну похибку. І ще обдумував тепер Іван Матвійович, як йому без комендантської перепустки провезти свого нового вихованця в Москву.

Вологий весняний туман оповивав Пустощі, і було чудно в таку пору чути глухий, без зірниць, гуркіт грози, схожий на далеке двигтіння землі: десь удалині, звідки вітер, добивали ще одну оточену ворожу армію... В сусідній комірчині громадям стояла полога скриня, а від покійної лісничихи знайшовся великий жмут прядива — покласти під голову. Коли забути про задубілі на світанок ноги і знехтувати деякі кусючі прикроші ночівлі на занедбаному кордоні, давно Іванові Матвійовичу не спалося так смачно... Його розбудило надсадне виття мотора за стіною. Важко було розібрати крізь закурене, з патьоками дощу віконце, що за жінка із санітарною сумкою через плече очікує під ялиною, коли грузовик, буксуючи в глибокій колії, вибереться з неї. Якраз трапився на очі Калинка; він пояснив, що це пашутинська дохторша заїжджала одвідати дідуся. Іван Матвійович устив вискочити, коли жінка з маточини колеса вилазила в машину.

Олена Іванівна обернулася лише після того, як зміркувала, хто ще на землі, коли виключити чудо, міг покликати її давнім іменем дитинства.

— Ах, це ти, Іване?.. як же ти злякав мене! — тримаючись за серце, сказала вона, а Іванові Матвійовичу вчулося в її голо-сі маленьке розчарування.

6

Він придивлявся до неї, шукаючи відповіді на запитання, якого вголос вимовити не смів, але, виходить, ніяких особливих змін не сталося з нею за час розлуки. Олена Іванівна стояла перед ним така ж молода... тільки суворіша, тільки схудла трошки і навіть, як спочатку здалося Іванові Матвійовичу, в тому самому швейтовому, з накладними кишнями пальті, купленому років через три після переїзду до Москви. Звичайно, воно повитиралось на вилогах, а на плечах поріділо й набуло невизначного кольору селянського сіряка, звичного до всякої негоди. Але її самої ті роки майже не торкнулися... тільки неминучі зморщечки пролягли біля рота і трошки коло очей, зрештою — як у більшості сільських жителів, від звички мружитися в широті сліпучих обріїв. Та хоч як придивлявся Іван Матвійович до її сухуватих, тепер зовсім заспокоєних рис, не міг побачити за ними зворушливого дитячого личка, розфарбованого на індійський взірєць аквареллю. Та й пізніший, московського періоду, образ трохи потьмянів наче... але це слід було пояснити страшенно похмурим освітленням.

Косий холодний дощик, останній перед розпусканням зелені, зарядив на цілий день.

— Я теж дуже рада бачити тебе, — стримано заговорила Олена Іванівна, звільняючи свої мокрі руки з його чіпких: крім хлопчика на ганку, ще дві пари чужих очей стежили за ними з кабіни. — От уже не гадала зустрітися з тобою в такій глушині!

З Полних слів Олені Іванівні було відомо про його можливий приїзд, а в конторі лісництва лежали дві термінові телеграми на ім'я Вихрова, навздогін послані з Москви, але вона не думала, що зустріч трапиться несподівано, на ходу. Проте, поспішаючи сказати йому хоч будь-що присмне, Олена Іванівна згадала мимохідь, що цілий ранок вони з Полею ламали собі голову, де міг Вихров подітися в дорозі.

— Поля ще тут? — опустивши очі, спитав Іван Матвійович.

— Тобі поталанило, вони всі троє поки що в мене. Такі гарні діти... жаль, завтра вранці роз'їжджаються по своїх частинах... — І стала натягати старенькі в'язані рукавички. — Ну, рада, що побачила тебе. Тепер пробач, Іване: машина чужа, не можу затримуватися більше.

— Мені хотілося поговорити з тобою, Лєнечко!

— Але я гадала, ти заскочиш до нас увечері... з дітьми попрощатися.

— Бач, це повинна бути довга розмова... бажано віч-на-віч. Не бійся, будь ласка, я не збираюся мучити тебе недоречними

признаннями чи завізнілими жалями...— не підводячи очей, поспішив він, побоюючись застати гримаску досади на її обличчі.

Ні, тепер його колишня дружина не боялася нічого на світі: просто вона не наважувалась до прикροщів, завданих Іванові Матвійовичу, приєднати ще одну. До речі, дверцята прочинилися, і байдужий жіночий голос нагадав Олені Іванівні, що до обіду їм ще треба заїхати в Полушубово і на вечір повернути машину в Лошкарьов.

— Не знаю, що й сказати тобі, Іване...— все ще вагаючись, промовила Олена Іванівна.— А втім, тобі все одно йти до Пашутина, а тут міни навколо... якраз я і поспішаю в Полушубово, там цими днями наразилась одна нещасна... ось везу військового лікаря до неї. Війна добирає свої жертви. Якщо в тебе нема інших справ і намокнути згоден, ми могли б поговорити в дорозі. Але в такому разі покванся: я на роботі.

Кількох хвилин Іванові Матвійовичу вистачило на те, щоб надіти калоші, зірвати пальто зі скрині, крикнути Калинці, який не зводив з нього очей, щоб чекав його завтра вранці, і вони разом поїдуть до Москви... Поїздка складалася з можливими в ті часи вигодами: дощаний, якраз на двох, тарний ящик було покладено впоперек кузова, тюк клоччя ззаду міг правити за спинку дивана. Там-таки була бочка гасу, підперта полінами і на розтяжках закріплена посередні.

Олена Іванівна посунулася, ділячись місцем, і подала край цупкого від вогкості бувалого брезента.

— Я звична тут, а тобі, городянинові, раджу прикритися з головою.

— Це ти даремне ставишся до мене з презирством... я ще хоч куди! — засміявся Іван Матвійович.

— Гляди, Іване, щоб часом не запам'ятався тобі цей дощик.

Машина вибиралася на другій швидкості по хисткій гатці всенного часу, хлюпання дерева під колесами зливалось з плюскотом у бочці. З-поміж колод настилу щохвилини вибивалася весняна вода і зливою ринула в кузов; хоч-не-хоч пасажирам довелося натягти на плечі кінці брезента, що мало б сприяти їхньому зближенню... Розмова почалася з розпитів про дітей; виявилось, Поля одночасно з Серьожею прибула на лікування в той самий медсанбат, куди на добу пізніше у стані шоку було доставлено й Родіона, якого сама Олена Іванівна знала лише з чуток. «Ми все вважаємо їх за дітей, не помічаючи, що досвідом всенного часу вони іноді старші від нас...» З'ясувалося також з її слів, що з кінця зими медсанбат містився в пашутинській лікарні і на виселку поблизу неї, але тиждень тому перекотився далі на захід, слідом за наступаючими військами, залишивши велику групу з десятком поранених. Після повернення з партизанського загону для Олени Іванівни знайшлася там позаштатна робота.

— Зі мною їде з нашого медсанбату лікар, прекрасна жінка...

вона згодилася оглянути моїх підопічних перед від'їздом. Знаєш, цей Менеї зробив багато хорошого для мене...

— За час війни? — здивувався Іван Матвійович.

— Ні, ще до заміжжя. Коли мені бувало недобре, я пробираюся з садиби до нього в сторожку, і він ховав мене... від самої себе. Здається, ця проста лісова людина найкраще за всіх розуміла мої тодішні настрої...

— Але принаймні тепер ти щаслива?

Вона пом'ялася.

— Звичайно, стару недугу свою я залікувала... визнаний член суспільства тепер. І якщо тільки щастя обумовлюється свідомістю своєї необхідності для людей... то, либонь, щаслива.

Відповідь її природно будила заглохлі вже надії у Івана Матвійовича; він запитально крадькома скосив на Олену Іванівну погляд... та, як видно, він помилявся. В очах у цієї жінки жевріло тепер рівне, не потьмарене сяйво тієї цілковитої безстрашності, що, мабуть, походить лише від близькості до вічних джерел життя або від повсякчасного спілкування з простими, чистими людьми. Зміна ця зовсім виключала і жалість, і смішні старечі наміри, привезені з Москви. Розмова урвалася на час, потрібний для примирення з цим; потім Олена Іванівна в свою чергу спитала про столицю, про інститут, про Таїску.

Поїздка випала довга, часу, як виявилось, було доволі: Іван Матвійович докладно розповів, що за останні роки Москва особливо покращала, так що якби, до речі, Лєночка зібралась до них хоча б на тиждень, то навряд чи впізнала б її... але не тому не впізнала б, що покращала, а тому, що Москва тепер грізна й гаряча, з барикадами і падовбнями у вулицях, з мішками ніску біля вітрин, війовниці з опущеним забралом... але саме це і надає їй подвійної чарівності в очах тих, хто красу життя вбачає у мужності і в рухові до великої історичної мети. Незважаючи на сувору обстановку, Лісогосподарський інститут цими днями повертається із Середньої Азії, до того ж ходять чутки про величезні, державного масштабу, лісні заходи у найближчі роки; відносно навчального сезону — нічого не чути поки що. Щодо Таїски, то вона вітає Олену Іванівну, побачитись хотіла б, нудьгує без роботи, поривалася на службу влаштуватись, та він її не пустив.

— Нас же тільки двоє тепер. Нічого, ось повернуся з прибавкою: малюка тут одного знайшов, сирітку... вистачить їй тоді турбот. І справді, Лєночко, приїжджай відпочити, — без помітного натиску, але майже благально вмовляв Іван Матвійович. — Уявляю собі: повернешся з роботи — піч холодна, і суп вчорашній треба розігрівати. А в нас усе це налагоджено, господарство!.. і Таїску ж як порадеш!

— Вона хороша... — в душі поздоровалася з нею Олена Іванівна, — і ліку нема, скільки я разів за папір сідала — написати їй. Та спочатку думалося, що легше у тебе пройде наш розрив без

моїх листів, а потім ніби й ні до чого стало нагадувати про себе. Трапилось, я той тиждень у Павла Арефійовича в Лошкаркові гостювала, коли ти Полю одвідати приїжджав... у сусідній кімнаті сиділа, поки ти чай пив. З тих самих міркувань і не вийшла я до тебе...

— Так, я знав тоді, серцем відчув, що ти поруч,— сказав Іван Матвійович і, одвернувшись, став дивитись на молоді, у правильних шеренгах сосни його власного давнього садіння.

То була наочна міра того, скільки минуло часу: давно і самі вони стали матерями, он уже й дітки їхні в синьо-зелених сорочечках вибігали на дорогу. Їм було непогано тут, на старому зрубі: ніжились під дощем і, здавалося, від руху автомашини, повільно оберталися на пні, щоб промило кожну хвоїнку. Не дивно, що війна за обидва рази пощадила їх чудову юність... Навряд чи Іван Матвійович і сам упізнав би те місце, якби не річка спереду, лагідна Веселуха, з поганим містком, пам'ятним йому ще з батькового похорону. Цією дорогою у грозовий, парний полудень одвозили Матвія Вихрова на цвинтар, і Демидко все випрошував хоч до річки пронести угодника, поки не заблискала й не линула на процесію та добра злива дитинства... Таке гостре було наслання пам'яті, що ніздрі відчувли смачний запах мокрого ластику, з якого пошита була тодішня сорочка, Іванова обнова.

— Можливо, я й навідаюся до вас... на осінь, не тепер,— говорила тим часом Олена Іванівна.— Я й сама змудьгувалася за Москвою. О, звичайно, я жорстоко з тобою обійшлася, ах, Іване, Іване!— і несподіваний вологий блиск проіскрився в оді,— але зрозумій, тоді ж я за півроку згоріла б у тебе... просто розтанула б, як отой запізнілий сніжок під містком. Знавш, я як краплина була, що відірвалася від моря... Але де не літає вона, як не втікає, однаково до нього повернеться, навіть з ризиком розбитися, падаючи з височини. І тим глибша вина моя перед тобою, що не дуже вірила я в наше щастя.

— Я ж і не обвинувачую тебе, Леночко, але дай мені пересвідчитися принаймні, що тепер тобі добре.

Видно, йому хотілось доказів переміни на краще. Може, тому, що нічого їй було згадувати, Олена Іванівна і не любила поринати у спогади. Вона вдала, що не почула запитання...

— О, як же я моря свого боялася, Іване... а разом з тим і душевного спокою хотілось, як шматка хліба з голоду. А все ж добилася... І ось на це пішло життя.— І губи її стислися щільніше.

— І мос також,— зітхнув Іван Матвійович.— Дай-но краще я тобі ноги брезентом закутаю... панчохи, бачу, в тебе поганенькі, а їхати ще далеко.

Дощик на той час уже перестав, але бічний вітер з відкритого поля мало не перекидав машину. Задумавшись про щось своє, Олена Іванівна підкорилася без заперечень.

— Що ж, за таке — життя зовсім не дорога ціна. Але ж і твоя частка вини є в твоїх нещастях, Іване. Може, я і звик-

лася б у тебе, якби ти навчив мене намертво втомлюватися. Щастя не через очі в людину входить, а тільки через неспокоїні руки її... і смерть, якщо ти звертав увагу, теж через лінощі рук настає. Он як у Менея вони відбілилися: непотрібні стали.

— Ні, все це не так... це ти щойно придумала, — гаряче запечив Іван Матвійович і колишнім іменем не наважився її назвати із забобонного страху втратити її назавжди. — Просто я полюбив тебе на все життя до нестями, Олено Іванівно, таким чином... і головне, невже ж я без взаємності тебе полюбив?

Обоє знали, що незабаром повториться їхнє побачення, і тому розмова, заради якої Іван Матвійович тільки і їхав на Єнгу, більше не поновлювалася. Раптом, ідучи за своїми думками, Олена Іванівна вдячно і тепло спитала про Валерія, і Іван Матвійович з гордістю за друга описав їхню останню зустріч, не приховавши їй загадкових обставин, що передували їй. Отут і знайшлося місце для останньої новини, вартої декількох слів: про рішення Граціанського, яке сколихнуло лісну громадськість, — самовільно, у розквіті творчих сил піти з життя, що він успішно і здійснив місяць тому, вдавшись до ополонки на річці.

— Правда, — закінчив Іван Матвійович, — такий трохи проstonародний спосіб самогубства не дуже в'яжеться з його розпещеною натурою... бо це довго й холодно! а зате при цьому не залишається слідів і підстав для здогадів. А ми з Валерієм взагалі маємо сумнів, чи не залишив він біля ополонки шапку та палицю для наших простаків, щоб ще раз обвести їх круг пальця!..

...На протязі дня вони побували не в одному селі: Олені Іванівні хотілося по можливості використати чужу машину і досвід старшого товариша, перше ніж вона залишиться в опустілій папутигській лікареньці за господиню до приїзду нового лікаря. Іван Матвійович добре провітрився в ту поїздку і тоді ж відкрив невідому йому доти рису свого народу: що більше горя, то менше сліз. Безскаржна рішучість світилася в селянських обличчях і ще, здалося йому, готовність за всяку ціну прорватися до вечірньої незгасної смужки неба, якою у мрії народній означається мирна трудова тиша прийдешнього.

Очевидно, ці люди вбачали в Олені Іванівні щось рідніше, ніж тільки свого районного депутата чи місцеву фельдшерлицю. З того, як зустрічали її і довго, старі й малі, проводжали очима, як розпитували її про дочку... і одна все тикала їй у кишеню трійко яєць, із самих перших на цій гіркій, щойно звільненій землі, — Іван Матвійович міг зробити висновок, що Олена Іванівна добилася в житті, мабуть, чи не більшого визнання, ніж сам він зі своїми товстими книжками про російський ліс.

— Що це з тобою? — вирушаючи назад у дорогу, пожартувала Олена Іванівна. — Наче порошинка в око залетіла?

— Усе значно простіше, Олено Іванівно: розхвилювався, дивлячись на своїх земляків. Звичайний наслідок певних вікових змін... — чесно признався він і ось уже радий був, що хоч і не

схожа на себе колишню ця жінка, а все така сама легка, ставна і молода.

Кілометрів зо три залишилося до дому. Негода зовсім розвітрилася, ясний край неба на заході віщував на завтра погідний деньок. До Пашутина приїхали на спочивку сонця. Добра прикмета: молодий довгоногий півник у ситцевих шароварах перебіг дорогою. Іван Матвійович прочитав московські телеграми. Перша запитувала його про згоду на посаду директора Лісогосподарського інституту, інші вимагали невідкладного виїзду до Москви на попередню поки що, як можна було зрозуміти між рядками, найважливішу в історії російського лісу нараду.

...Це було в просторій, залитій вечірнім сяйвом, щось чи не вчора відбудованій коїторі лісництва, тимчасово пристосованій під житло. Рудий бородань з руками по лікті у глині, стоячи на помості, мурував грубу, поспішаючи завидна вивести димохід. Призахідне сонце, відбившись у калюжі на підлозі, струмісто підсвічувало йому на свіжотесовій стелі. Поки Олена Іванівна бігала у господарських справах, Іван Матвійович розвісив на стіні мокрий одяг, одночасно прислухаючись до голосів із сусідньої, за ситцевою завісою кімнатки, звідки струмувало обжите тепло.

— Чого ти, сестро, все на Родіона нападаєш... він у тебе зів'яв зовсім! — І можна було по голосу впізнати Серьожу.

— Нічого, він це заслужив! Якось у Москві я ще й не так на нього розсердилася, — сміялася Поля, наче й не війна, наче вже позаду велика перемога. — Ми з небіжкою Варєю в кіно зайшли: там у хроніці фронтовий концерт показували. Дуже багато солдатів сиділо на траві, і якийсь приїжджий артист співав... дуже смішно співав, мовби горло лікарєві показував. І оцей самий солдат, Родіон, теж сидів під деревом, найближче від усіх і спиною до мене... стругав трісочку. Але, уяви, хоч як я дивилася, хоч яку гіпнотичну силу вкладала в очі, не оглянувся, бездушний!

— Так на спині нема очей. Якби ти гукнула, я неодмінно обернувся б до тебе, — басовито сказав третій, і голос його був незнайомий Іванові Матвійовичу.

В цю хвилину Олена Іванівна ззаду підійшла з алюмінієвими тарілками й похідним паруючим казанком.

— Ти, звичайно, пообідаєш з нами, Іване Матвійовичу? У нас сьогодні бенкет прощальний...

Іван Матвійович притримав її за руку.

— Послухай-но їхній сміх: наскільки ж молодість і життя сильніші від руйнації і смерті! До речі, хто цей, третій, там? Невже... — подивився на Олену Іванівну.

— О, ти з роками страшенно проникливим став! — засміялася вона. — Іди вже, здоровайся, знайомся...

Тоді, хвилюючись і покашлюючи, Іван Матвійович переступив поріг, набравши того непевно-хитромудрого виразу, з яким і годиться усяким там дідусям з'являтися серед молоді.

Леонид Максимович Леонов

РУССКИЙ ЛЕС

РОМАН

Перевод с русского
А. Л. КУНДЗИЧА

Издательство «Дніпро»
(На українском языке)

Художнє оформлення П. Т. ВИШНЯКА

Редактор З. Г. Коваль
Художній редактор І. М. Гаврилюк
Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректори Т. Г. Білецька, С. В. Саченко

Інформ. бланк № 894

Здано до складання 29.09.78. Підписано до друку 13.02.79. Формат 60×90^{1/16}. Палір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умови друк. арк. 36. Обл.-вид. арк. 41,744. Тираж 25 000. Зам. 9—97. Ціна 2 крб. 90 к. Видавництво «Дніпро», 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42. З матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці «Жовтень» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252053, вул. Артема, 23-а.

Леонов Л. М.

Л47 Російський ліс: Роман.— Перекл. з рос. О. Л. Кундзіча.— К.: Дніпро, 1979.— 575 с.
ІСБН

Роман присвячено боротьбі радянських людей з фашизмом та складним моральним проблемам сучасності. Багаторічна полеміка в російській науці про ліс, його використання й відновлення, розповідь про два типи вчених переростає в пристрасну сповідь письменника про його власне розуміння патріотичного обов'язку, особливостей національного характеру, морального обличчя людини майбутнього.

Твір відзначено Ленінською премією.

Л 70302—108
М205(04)—79 96—79 4702010200

P2

ЛЕОНІД
ЛЕОНОВ



РОСІЙСЬКИЙ
ЛІС





2005-2006